BOSZNIA

ÉS

A HERCZEGOVINA

UGYANAZON SZERZŐTŐL MEGJELENT

ETHNOGRAPHIAI ÉS MIVELŐDÉSTÖRTÉNETI IRATOK:

A Zaharától az Arabáhig. Utazás Egyptomban és Palaestinában. Kiadta a magyar földrajzi társulat. — 1883.

Uj Magyarország. Tanúlmányok. —. 1879.

A szabadság. I. rész. A szabadság mint természeti jelenség. Első könyv: A természeti viszonyok befolyása a szabadság fejlődésére. Második könyv: A szabadság és az emberi természet. Harmadik könyv: Az antik világ. II. rész. A zsidóság. Negyedik könyv: A zsidóság és az egyén. Ötödik könyv: Válaszfalak a zsidóság és az antik világ közt. Hatodik könyv: A zsidóság befolyása az antik világra. III. rész. A keresztény világ. Hetedik könyv: A kereszténység viszonya a zsidósághoz és az antik világhoz. Nyolczadik könyv: A kereszténység mint az individualismus ébresztője. Kilenczedik könyv: Az intellectuális fejlődés és a szabadság. Függelék: A gyakorló politikáról. — 1872.

POLITIKAI IRATOK:

1849—1866. A kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez. — 1871.

Magyar Conservativ Politika. — 1875.

SZÉPIRODALMI DOLGOZATOK:

Álmok Álmodója. Regény. 1878.

Irodalmi és Politikai Arczképek. — 1876.

Párisból. — 1868.

Egy Bolyongó Tárczájából. — 1866.

BOSZNIA

ÉS

A HERCZEGOVINA

*

UTI RAJZOK ÉS TANULMÁNYOK

IRTA

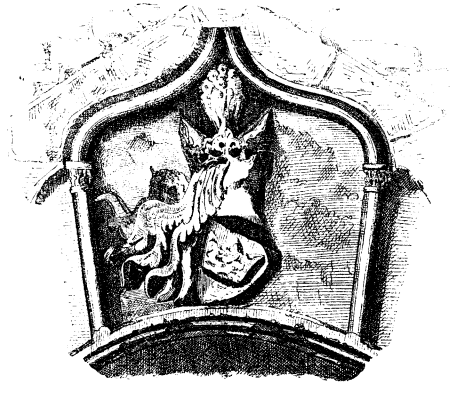
ASBÓTH JÁNOS

33 EGÉSZ OLDALAS KÉPPEL ÉS 184 SZÖVEGRAJZZAL

MIENZIL CS. KIR. HADNAGY FELVÉTELEI, KÖNIGSBERGER SZERAJEVÓI MŰÁRUS EREDETI FÉNYKÉPEI S MÁSOK UTÁN

EGY TÖRTÉNELMI ÉS HÁROM STATISZTIKAI TÉRKÉPPEL ÉS TÁBLÁZATOKKAL

ELSŐ

KÖTET

BUDAPEST

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1887

105977

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA

AZ I. KÖTET TARTALMA

I. A BOSZNA-VASUT

Oldal

Fogadtatások. — Az új bosnyák vasút. — Doboj, Maglaj, Vranduk. — Zeniczétől Szerajevóig. — Úti kalandok. — Szerajevo. — Népies alakok 1

II. SZERAJEVO

Esti séták. — A város képe 12

III. RÓMAI EMLÉKEK

A mai és a régi város. — A Boszna forrásai. «Ad Matricem». — Az illyr őslakók. — Delminium. — P. Cornelius Scipio Nasica. — A római hódítás. — Tiberius és Germanicus. — Római igazgatás. — Római útak. — A livnói torony. — Fürdők, síremlékek, feliratok, bányák. — A római város. — Az ilidzsei, blazsuji, fatniczai és gosztilji kövek. — Római művészet és barbar befolyás 16

IV. KÖZÉPKORI EMLÉKEK

A szláv betörés. — Az államfejlődés kezdetei. — A zsupánok. — A zsljebi jelek. — A derventi felirás. — A bogumil sírok. — A bogumilek és a reformatio. — Az apokryph és a hazug könyvek. — Jeremiás pópa. — Az albigenzek bogumil iratai. — Sátán, istennek első szülött fia, a világ teremtője. — A bogumilek és a bosnyák államfejlődés. — A magyar véduraság. — Borics bán. — Halomföldе, Comitatus Berecz, Ráma, Sófölde, Ozora. — Béla herczeg és rámai pénze. — Kulin bán. — A bosnyák eretnek-pápa. — Keresztes hadjáratok a bogumilek ellen. — Ninoslav. — Magyar bánok. — Kotromán. — Bosnyák pénzek. — Kotromanics István. — Az Anjouk politikája. — Horvát lázadások. — A Dusán czár elleni harczok. — Tvrtko. — A királyság. — Tvrtko délszláv tervei. — A rigómezei ütközet. — Bosznia jelentősége a magyar birodalomban. — Dabissa, Osztója, Hrvoja. — A bogumilek először folyamodnak a törökhöz. — Szerajevo alapítása. — A török Boszniából hatol legelőször Magyarországba. — II. Tvrtko Tvrtkovics. — Brankovics György és a halomföldi Szandalj megvásárolják Boszniát a szultántól. — A bazeli zsinat és a bogumilek. — Hunyadi győzelmei. — Tamás király. — István szent-szávai herczeg. — Az üldözött bogumilek újra a törökhöz folyamodnak. — Hunyadi újabb győzelmei. — Mátyás Boszniához csatolja Szerbiát. — István Tomasevics. — A bosnyák királyság bukása. — A bogumilek az izlamra térnek. — Utolsó nyomaik 24

V. A GYAURSZKO-POLJE BOGUMIL TEMETŐJE

Bogumil sírok Szerajevo vidékén. — Radinovics Pál, Radoje knéz, Batics knéz sírjai. — A Gyaurszko-Polje. — Utazók és tudósok véleményei. — A sírok bogumil jelleme. — A keresztek. — A keresztény temetők elpusztulása. — Ima-barlangok. — A kövek készítése. — Fejedelmi sírok. — Az írás ritkasága. — A különböző kategóriák. — A bukoviczai sír. — Culturai jelentőség. — Az élet tükrözése. — Vadászat, táncz, fegyverek és harczjátékok. — A stoláczi sírok. — Mythikus állatok. — A gyaurszko-poljei oszlop és sarkopháy 97

VI. TÖRÖKKORI EMLÉKEK

Oldal

Szerajevo muhammedán jelleme. — Zendülés az orthodox kathedrála épitése ellen — A «Sidler» temetője. — Szerajevo alapítása. — A városrészek. — A begova- és a czarevadzsámia. — A Koszina-Csupria. — A szerajevói arisztokráczia. — A török hódítás és a renegát nemesség. — A török hadszervezet. — A spahik. — A bosnyák renegát nemesség szerepe Magyarország meghódításában. — Bosnyák nagyvezirek. — Herczegovics. Szokolovics. — A bosznai vezirek és magyarországi valik. — A császári és a magyar fegyverek győzelmei. — A bosnyák ősnemesség fölénye az országban. — A szandsákbégek és kapetánok. — Bégek és agák. — A fiú-adó. — A jancsárok. — A bégek és jancsárok szövetsége a vezirek ellen. — A reformok. — A boszna-bégek felkelnek a gyaur-szultán ellen az izlam védelmére. — Huszein-aga-Berberli. — Omer basa 123

VII. EGYHÁZAK ÉS KÖZOKTATÁS

A vallásos szellem a keleten. — A kormány interconfessionális politikája. — A bosnyák minoriták. — A katholikus egyházi ügyek rendezése. — Az orthodox egyházi ügyek. — A muhammedánok. — A vakuf. — Az elkobzás kérdése. — A rendezés. — A mollâhk. — A reisz-el-ulema. — A seriát-biróságok. — A vakuf-bizottság. — Cultus-budget. — A muhammedán tudomány. — A tudós kádi nézetei az európai tudományról. — A muhammedán oktatás. — A felekezeti és községi tanintézetek... 141

VIII. A BIRTOK-VISZONYOK

A különböző jogrendek complicatiója. — A török hűbér-rendszer. — A Korán-jog. — Mulk és mirié. — Az erdők. — A vakuf. — A keresztény egyházi vagyon. — A földesúri és jobbágy-jog. — Az elővételi jog. — Az intézmények emberséges szelleme, igazságtalan kezelése. — A jobbágy helyzete. — A reform. — Kataszter. — Telekkönyv. — Földhitel. — Az utak kiépítése. — A termelés. — Állattenyésztés. — Erdők. — Az adó ... 154

IX. SZERAJEVOI VILÁG

Az európai utcza. — A Bezesztán. — A csarsia. — A karavan-szeráj. — Politikai előadás. — Az utczai koldusok. — A mahdi. — A czéhrendszer. — Műipar. — Szőnyegipar. — Babona. — A mekkai zarándok. — Az üzleti élet. — A beledia. — Képviseleti intézmények. — Bosnyák katonaság. — Népies kávéházak. — A Ramazan. — Ebéd a muftinál. — Bosnyák troubadourok. — Látogatások. — Szerelem és házasság. — Népdalok. — Az üvöltő dervisek. — Bend-basi. — A gustinjei nóta 168

X. SZERAJEVÓBÓL GORÁZDÁBA

Szerajevóból a vadonba — Úti alakok. — Az álarczos hölgy. — Prácsa. — Ranjen-Karaula. — A bérez-tenger. — Gorázda. — Ferhád bég Herendia, a felkelő vezér ... 216

XI. FOCSA

A Drina partján. — Felkelők és rablók. — Pandurok. — A Csengics-család. — Telephon. — Fócsa. — Történelmi emlékek. — Műipar. — Bujdosók és hazatérők. — A bosnyák ház. — Avd'aga ebédje. — A «zöld magyarok» 224

XII. ROGATICZA ÉS A ROMANJA-PLANINA

Abd'aga. — Rablófészek. — A Prácsa völgye. — Úti jelenetek. — A bélyeg. — Rogaticza. — Római és középkori sírok. — Az első muhammedán Brankovics. — A Romanja-Planina és szabad hajdúi. — A Novák-mondakör. — Még egy rablófészek 232

XIII. A NARENTA

Oldal

Tarcsin. — A pazaricsi sírkő. — Az Adria és a Pontus vízválasztója. — Konjicza. — A Ráma. — Jablanicza. — A Karszt. — Más emberfaj. — Déli növényzet 243

XIV. MOSZTÁR

A város harczias jelleme. — A Narenta hídja. — Történelmi emlékek. — A lakosság ... 253

XV. A BÚNA FORRÁSAI

Herczegovinai idyll 261

XVI. MOSZTÁRTÓL A TENGERIG

A régi Bóna és a mai Búna. — Ali basa Rizvánbégovics. — A «Zaton» és a Mosztarszko blato. — Zitomisl és a Miloradovics grófok. — A Dubrava sivatagja és a domanovicsi oázis. — Pocsitelj. — A Narenta-delta. — Velencze vetélytársa. — Neum és a kleki öböl 266

AZ ELSŐ KÖTET KÉPJEGYZÉKE

MELLÉKELT TÉRKÉPEK

Bosznia történelmi térképe.

A jobbágyok és szabad parasztok feloszlásának térképe

EGÉSZ OLDALAS KÉPEK

Maglaj 3
Vranduk 5
A Boszna Zenicze alatt 7
Szerajevo 13
Doboj vára 71
Konjicza 81
Koszina Csupria 131
Bosnyák forgalom 165
Utczai élet Szerajevóban 169
Czipész, cserepes és fűszeres bolt ... 177
Keresztény lakodalom a Herczegovinában 193
Muhammedán lakodalom a Herczegovinában 201
Fócsa 229
Tarcsin 245
A Narenta-híd Jablaniczánál 249
Dolnja-Jablanicza 251
A mosztári híd 257
A stolaczi vár 269
Pocsitelj 273

SZÖVEG KÖZÉ NYOMOTT KÉPEK

Bródi utcza 2
Katholikus leányok 8
Orthodox hitű nő 9
Muhammedán ifjú 9
A római torony Livnóban 17
A blazsuji emlék 19
Az ilidzsei emlék 19
Római faragványok Gosztilj mellett (1—7.) ... ... 20—21
A cserini kő elől 22
A cserini kő hátul 22
A cserini kő jobbról 22
A cserini kő balról 22
A fatniczai emlékkő 23
Római sírban talált hamvas-cserép ... 23
A zsljebi kőműves jelek 26
A derventi felirás 27
Bogumil sírok Travnik alatt 32
Kotromán István pénzei 47
Kotromanics II. István bán pénzei ... 49
Tvrtko bán pénzei 55
Tvrtko király pénzei 57

Oldal

Tvrtko király cattaroi rézpénzei 59
Osztoja király pénzei 65
Osztoja pecsétje (az országos levéltár 1400-iki okmányán) 67
Hrvoja alföldi gróf, spalatói herczeg pénzei 69
II. Tvrtko Tvrtkovics pénzei 75
II. Tvrtkonak Tamás okmányán használt pecsétje 78
Tamás pénzei 79
Tomasevics István pénzei 87
Ujlaky Miklós pénzei 92
Katalin királynő sírja 93
A pavlováczi sírkő 99
A fojniczai kereszt 101
A ljeskováczi kereszt 101
Kovacski Krszi keresztek 102
Keresztes sírok Bilek alatt (Bobotov-Dub) 103
Keresztszerű jel Kovacski Krsz alatt ... 104
Keresztes sír Radmilovicsnál, Bilek alatt (Mindkét oldal) 104
Keresztszerű jelek radmilovicsi sírokon 105
Byzantin izlésű kereszt Bobotov-Dub, Bilek alatt 106
Sírkő Priluka alatt 106
Vadászat kőszáli kecskére 106
A blacsai kő 106
A blacsai obeliszk 107
Ivezett oszlopsor Dubovácznál Bilek alatt 107
A bukoviczai sír 108
A bukoviczai sír részei 109
Harczi jelenet 111
Harczi jelenet (Bobotov-Dub, Bilek alatt) 111
A cserini vadászat 111
Kóló, Fatnicza mellett 111
Paizs, Miruči mellett 111
Stylizált kóló 112
Kardos paizs (Radmilovics) 113
Kólós kő (Radmilovics) 113
Kardos sarkopház (Bobotov-Dub, Bilek) 113
Kólós kő (Radmilovics) 113

Oldal

A plánai sarkopház 113
Kardos paizs (Radmilovics) 113
Fatniczai kő 113
Kardos lap (Plána) 113
Szárnyas ló 114
Kövek a stoláczi temetőből 115
Kő a stoláczi temetőből 116
A középkori bosnyák kard 117
Kő a stoláczi temetőből 117
Szreberniczai kő görbe karddal ... 117
Kő a stoláczi temetőből 117
Oszlop-sírkő (Gyaurszko-Polje) ... 118
Blacsai kő 118
Kettő hasadt sarkopház (Gyaurszko-Polje) keleti oldal 119
Ugyanaz, nyugoti oldal 119
Ugyanaz, északi oldal 119
Ugyanaz, a déli oldal 121
A Sidler-temető 125
A Begova-Dzsámia 127
A vizsegrádi híd 135
Bosnyák barát hivei közt 143
Katholikus templom Kiszeljakban ... 145
Imam 149
Hodzsa 151
Kmetek 157
Paraszt nők (orthodoxok) 161
Katholikus házaspár 163
Czitromviz-árús 172
Utczai koldus 173
Műipar 175
Amuletek (1—7.) 179
Carneol-amulet 179
Bosnyák katonaság 181
Népies kávéház 183
Czigányok 185
Muhammedán nő 189
Muhammedán nő otthon 191
A Bend-basi kertje 207
Mahmud Brankovics sírja 237
Mosztári muhammedán nő 259

ELŐSZÓ.

Bosznia és a Herczegovina, melyekben egykor római, majd olasz és magyar befolyás alatt nyugati élet és nyugati műveltség uralkodott, a török hódítás által elszakadt Európától nemcsak, de el minden európai érintkezéstől is. Nem gyakorolván oly vonzerőt, mint Konstantinápoly, Szyria, Egyptom, a hol az európai vállalkozási szellem békében és hadban folyvást újra s újra behatolt és többékevésbé az izlam uralma is érvényre emelkedett, Olaszország és Magyarország szomszédságában Bosznia és Herczegovina idegenebbé, ismeretlenebbé vált Európában, akár a muhammedán-világ legtávolibb tartományainál. A bosnyák barátok növendékei kijöttek Magyarországba és elmentek Rámába tanúlni; a bosnyák szilvát elvitték Amerikáig; de ezenkívül századokon át nem volt az országnak más érintkezése Európával, mint a szakadatlan határháború a keresztény szomszédok ellen, melyet a bégek és agák béke idején is folytattak a maguk szakállára. Az izlam ilyen viszonyok közt, mondhatni, tisztábban, töretlenebb szigorban tartotta fenn magát itten a maga sajátos szellemével és erkölcseivel mint akár a muhammedán-világ központjában és emporiumaiban; de másfelől gondosan elzárva az országot minden nyugati áramlattól, a maga egész elevenségében conserválta a középkort intézményeivel, társadalmával, viszonyaival,

úgy, hogy itten egymás mellett és egymást áthatva élt napjainkig a tiszta, megtöretlen muhammedánismus egyfelől, az európai középkor másfelől.

De Európában ezalatt mély feledésbe merült az ország és népe. Feledésbe merült mozgalmas történelmi múltja, mely egykor oly közelről érinté saját hazánk történetét és az európai reformátió fejlődését. Ismeretlenné vált jelene, melyről csak nagy ritkán adott egy-egy oda tévedt utas homályos, töredékes hírt.

Csak napjainkban fordúlt az európai érdeklődés és az irodalmi és tudományos világ figyelme is megint az ország felé. Érdemes írók mint Roskievič, Thömel, Strauss, törekedtek átalános ismertetésére. De a mély feledés, melybe e tartományok estek, életük és fejlődésük meglepő sajátszerűsége, az előmunkálatok elégtelensége, maga az utazás és kutatás természetes nehézségei érthetőkké teszik, hogy még mindíg sok maradt a felderítendő, úgyszólván felfedezendő, és minél mélyebben hatolunk be az országba és viszonyaiba, annál bővebben és dúsabban kinálkozik az eddig teljesen ismeretlen, meglepő, nevezetes, történelmi, ethnographiai, mívelődési, politikai és gazdasági szempontból egyaránt becses anyag.

Azon kedvező viszonyok, melyek közt az országot és népét tanulmányozni alkalmam nyilt midőn négy éven át kisérhettem az ország minden részeire kiterjedő utazásain *Kállay Benjámin* közös pénzügyminiszter urat, a tájékozás, melyet magából a kormányzati igazgatás adataiból meríthettem, bátorított a jelen kisérletre, mely talán némileg előbbre viszi az ország ismeretét és egyik-másik tekintetben hozzájárulhat egyes, eddig homályban maradt kérdések felderítéséhez.

A múltnak emlékein és a jelennek viszonyain kivül képét igyekeztem adni azon gazdag természetnek is, mely szembeszökő ellentétet képezve Bosznia és a Herczegovina közt, mégis mindenütt egyaránt megkapó, elragadó és dús kincsekkel bővelkedő.

A dinári havasok főgerincze, vízválasztója az Adriának és a Pontusnak, választja el a két területet. A gerincztől éjszaknak terjedő *Bosznia* sűrű erdőkkel borított, gazdag érczeket rejtő, hosszan nyúló vízdús völgyek által barázdázott ágas-bogas hegyvidék, mely az Unna és a Száva lapályai felé esik le és átalános képében élénken emlékeztet Styria hol vadregényes, hol bájos vidékeire. A Herczegovina délnyugatnak esik le ama főgerincztől, éjszak-nyugattól délkeletnek messze elhúzódó széles terraszokban, melyek végre nehéz tömegekben, meredeken szállnak le a tengerbe. A karsztnak kopár sziklái és fantasztikus alakzatai síváran és merészen lépnek elénk. De a karsztból zuhatagok, patakok, sőt kész folyók törnek ki és a merre folynak, ottan buja növényzet támad, gazdag dohányföldek zöldelnek, a füge mellett a gránátfa bólingatja piros virágát, megterem a rizs és az oliva. Aztán hirtelen elnyeli megint a föld az egész folyót, mely a hegyek üregeiben folyik tovább, és újra jelentkezik a sziklák pusztasága.

A mértföldekre terjedő vadonok mély magányát, szűz természetét keleti városok, középkori várak és kastélyok, messze szétszórt festői falvak váltják fel, melyekben egy büszke, délczeg, kemény faj lakik, harczra és dalra mindíg kész. Nem is szünt meg itten a csatazaj soha egész az occupatióig, az izlam a kereszt ellen, az urak az uralkodó ellen, a jobbágyok az urak ellen, bégek, kapetánok, vajdák szeredárok, glavárok harczoltak szakadatlanúl; az ősök dicsőségét és a szerelem édességét dalló énekektől pedig ma is visszhangzik az egész ország.

Mielőtt átadnám a nyilvánosságnak művemet, őszinte köszönetemet kívánom még mondani mindazoknak, a kik benne támogatni sziveskedtek. Mindenekelőtt Bosznia és a Herczegovina országos főnökének, báró *Appel* lovassági tábornok úrnak és a megszálló seregbeli azon tiszt uraknak, a kik az ő felszólítására rajzokkal járúltak munkámhoz, kiválóképen pedig *Mienzil Károly* hadnagy úrnak, a kinek

finom érzékkel felvett számos vázlatai után készült a mű képeinek és ábráinak túlnyomó legnagyobb része. *Szava Kosszanovics* volt szerajevói metropolita úrnak, a kitől az ország régiségeire nézve becses adatokat nyertem. *Miklosics* udvari tanácsos úrnak, a ki az eléje terjesztett szláv feliratok iránt nézeteit velem közölni szíveskedett. *Hörmann* szerajevói kormánybiztos, *Kvassay* consul és báró *Mollinary* járási főnök uraknak, a kik az etnographiai adatok és a népdalok gyüjtésében támogattak. *Dr. Károgyi Árpád* titkos levéltári fogalmazó úrnak, a ki a történelmi adatok gyüjtésében istápolt szakismeretével és segédkezésével, végre gróf *Khevenhüller* belgrádi cs. és kir. követ úrnak és a belgrádi tudós társaságnak, mely a gróf úr szives közbenjárására a valódi tudósok liberalitásával engedte át használatra Ninoslav bánnak XIII. századbeli eredeti pecsétes okmányát.

Budapest, 1886. nov. 10.

A szerző.

MAGYAR KIRÁLYI TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA

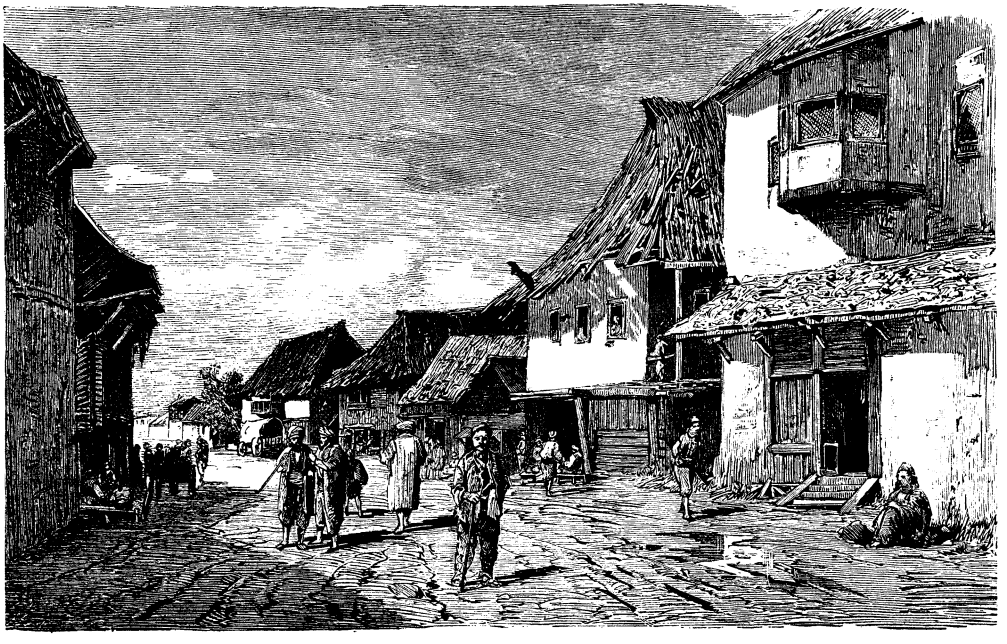
A BOSZNA-VASÚT

FOGADTATÁSOK. — AZ ÚJ BOSNYÁK VASÚT. — DOBOJ, MAGLAJ, VRANDUK. — ZENICZÉTŐL SZERAJEVÓIG. — ÚTI KALANDOK. — SZERAJEVO. — NÉPIES ALAKOK.

1882 junius havában.

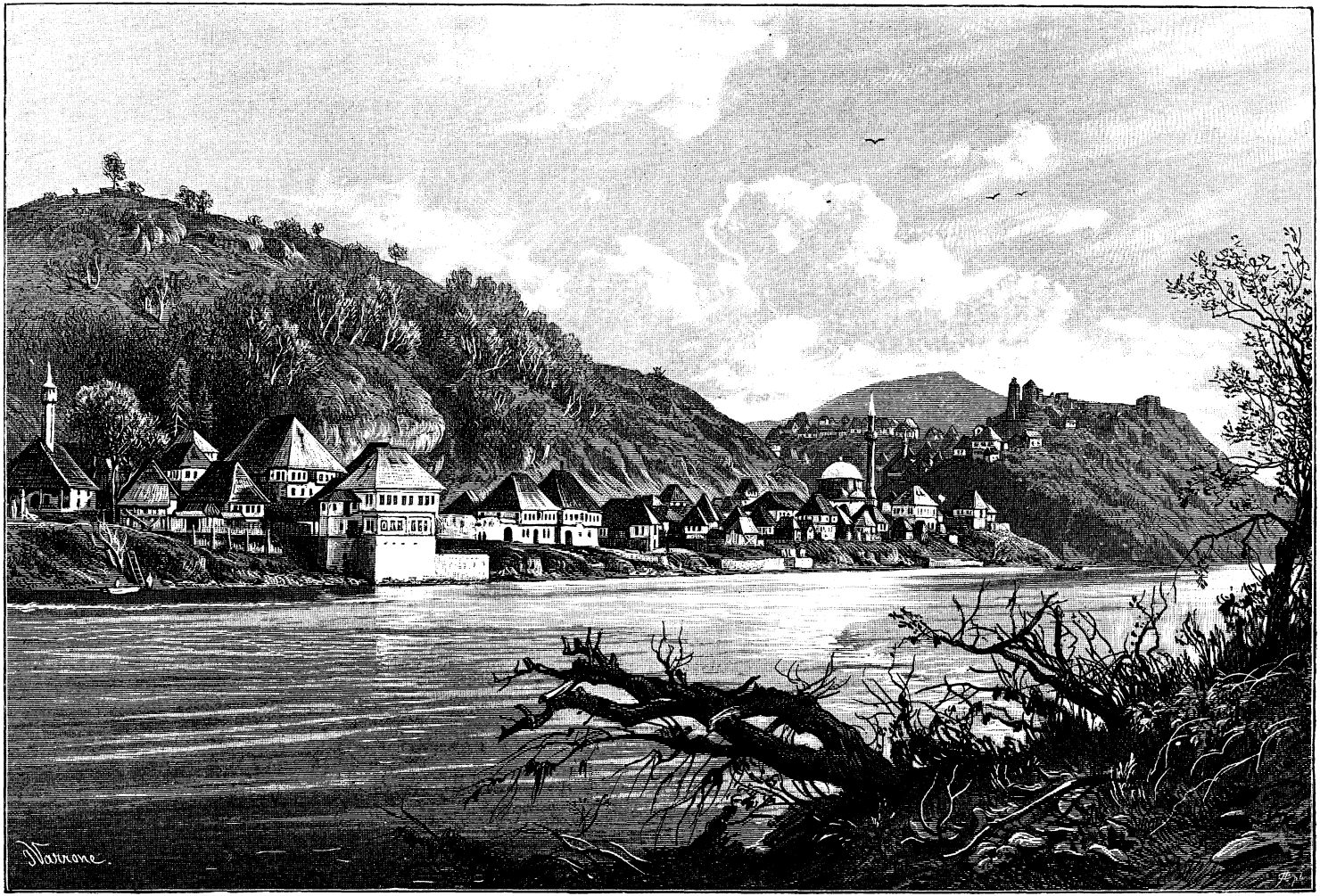
Amint közeledtünk a Szávához, mindinkább érezhető volt az érdeklődés az ujon kinevezett közös pénzügyminister iránt, a ki hivatva volt az occupált tartományok igazgatását átvenni; ez érdeklődés csakhamar növekedett mint a hullámverés, valóságos izgatottságig. Pécsett még csak véletlenül találkoztunk egy pár ismerőssel, Eszéken már élénk csoport, Vinkovczén nagy tömeg a város kitünőségeivel várta a vonatot és akarta látni Kállayt. *Magyar-Bródban* már nem használt semmi vonakodás. Ki kellett szállni és fogadni kellett a fogadtatást. A Száván túl már bosnyák földön voltunk és itten Sztranszky altábornagy állott mint a kormányfőnök helyettese a tisztelgők élén. De itt is, a csak 2,000 lélekből álló *Boszna-Bródban*, a hol egyébiránt alig van látni való, csupán nehány perczet időztünk és mindjárt átültünk a bosnyák vasútra. Az eddig forgalomban levők helyett már az új kocsikban utaztunk, melyek csak akkor fognak a forgalomnak átadatni, ha Szerajevóig megy a vonat, a mi szeptember végére várható. A Bród-Zenicze vonalrészen is még sziklarepesztések szükségesek, mielőtt e kocsik rendesen közlekedhetnének, mert különben veszélyeztetve volna a járódeszkán a vezetnök. E kocsik, daczára az alig egy rőfnyi széles vágánynak, már egészen kényelmesek.

Bródból Szerajevóig azelőtt három és fél napig útaztak, ugyanazon az úton, csaknem mindig a Boszna mentén, melyen most a vasút halad. E vonal mint kőút is csak 1863—64-ben épült ki. Az occupatio után megkezdett vasút, mely Szerajevóig 269 kilometernyi lesz, kilencz hónap alatt épült ki a zeniczei állomásig. Bródtól az Ivanszko-Polje nevü Száva-sikságon, majd az Ukrina völgyében halad a vonat a csaknem egészen mohammedán, és Bródnál alig nagyobb Derventig, a hol először látunk bosnyák várromokat. Innen

BRÓDI UTCZA

a Vucsija-Brdo és a Krnin-Planina közép-hegységei között kanyarodik délkeletnek a Boszna folyójáig, melyet a jelentéktelen Bukovácznál ér el és aztán csaknem forrásáig követ. A Szprecsa torkolatával szemben fekvő *Doboj* történelmi várát is csak az éjnek homályában láttuk ezuttal. Csak *Maglajnál*, a véres emlékezetünél kezdett ránk virradni, és *Vranduknál* már egész pompájában láttuk a bosnyák vadregényességet; a zúgó Boszna fölött sziklákon felkuszó sötétfekete faházakat, az istállónak használt földszinttel és a kiugró erkélyes eme-

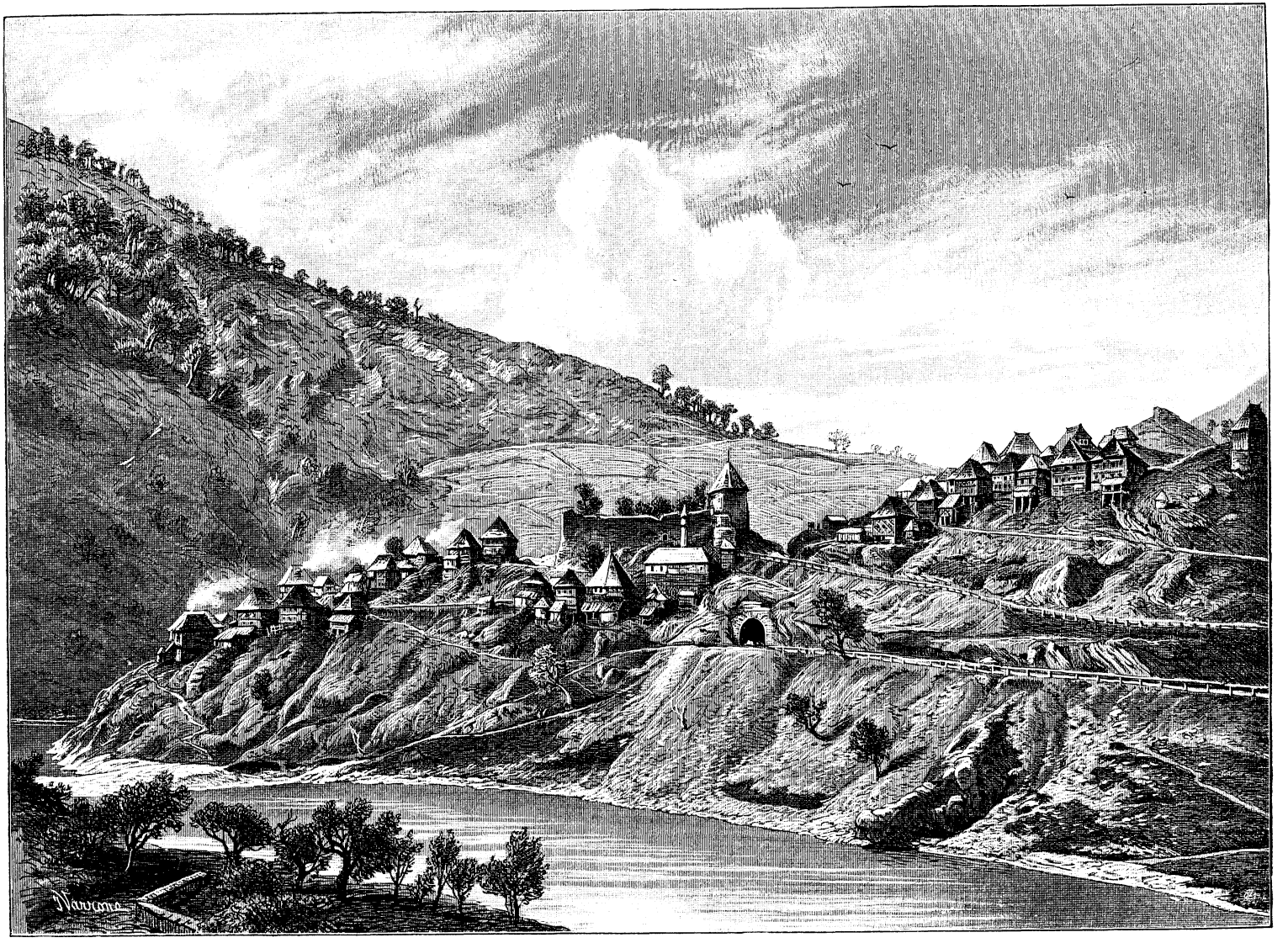

MAGLAJ

lettel, a régi török kővárnak romjaiban is daczos bástyáit és tornyait, a szirtekbe repesztett és hatalmas sziklakapukon átvezető egérfogó útat, valóságos *coupe-gorge*. Az 1503-iki budai béke után itt volt a határ magyar és török Bosznia közt. — Majd tágul a szoros és szikla és erdő alatt hosszu kukoricza-földeket látunk. De ezeknél is hosszabb térségek várják még a culturát. Kipusztított, lelegelt erdőnek alacsony cserjése boritja a földet. Igy haladunk el röptében néha egy-egy percznyi szünettel apróbb-nagyobb helységek, vadregényesen váltakozó tájképek mentén, melyekben zúgó malmok, egyszerűek, a minőket már a római telepesek épitettek, képviselik az ipart, gyéren előforduló más gabonanemüek közt leginkább a kukoricza és a devastált erdő mutatja a földmivelés állapotát. Magasabban hatalmasan állanak már az erdők, és némely állomáson donga-tömegek mutatják, hogy új ipar keletkezik. De lent már csak a házak és gunyhók közt áll a fa, és a kipusztított fák helyén még alig-alig kezdődött más cultura.

Annál kellemesebb és nagyobb volt meglepetésünk mire elhagytuk a vasút szűk völgyét. *Zeniczénél* a fogadtatási szónoklatok és rövid reggeli után azonnal szekerekre ültünk, némi csodálkozására a rendezőknek, kik hosszabb tartózkodásra, legalább egy kis pihenőre készültek volt. És innen fogva gazdag, színpompás, virágzó, élénk és zajos képek és jelenetek kisértek bennünket a sebes kocsikázás közt mind egész az «aranyos» *Szerajevóig*, mely hatalmas bérczeinek ölében, száz minaretjével, vár- és bástyakoronájával, kertjeinek buja növényzetével, már messziről úgy intett volt felénk, mint valami mese.

Zenicze alatt mind regényesebb lesz a csodálatos sziklaképződések közt zúgó Boszna. Majd jobbra-balra, a mint tágult a határ, tágultak a mivelt földek is és számos mezei munkás birkózott itt a gazdag terméssel, melyben már nem csupán a kukoricza uralkodott. Jó föld van itten elég, és sok ember fog itt még meggazdagodni, mint a Csekonicsok, Karácsonyiak, Kissek és mindazok, a kik a Bánságban szereztek birtokot a visszafoglalás után. Majd előttünk, majd mellettünk, majd mögöttünk nyargalnak a községről községre kiálló bandériumok, néha eltünve, hogy a szokottabb, és ha rosszabb, meredekebb bár, de rövidebb úton, vagy épen csak bosnyák lovaknak járható szikla- s erdő-ösvényeken megelőzve a menetet,

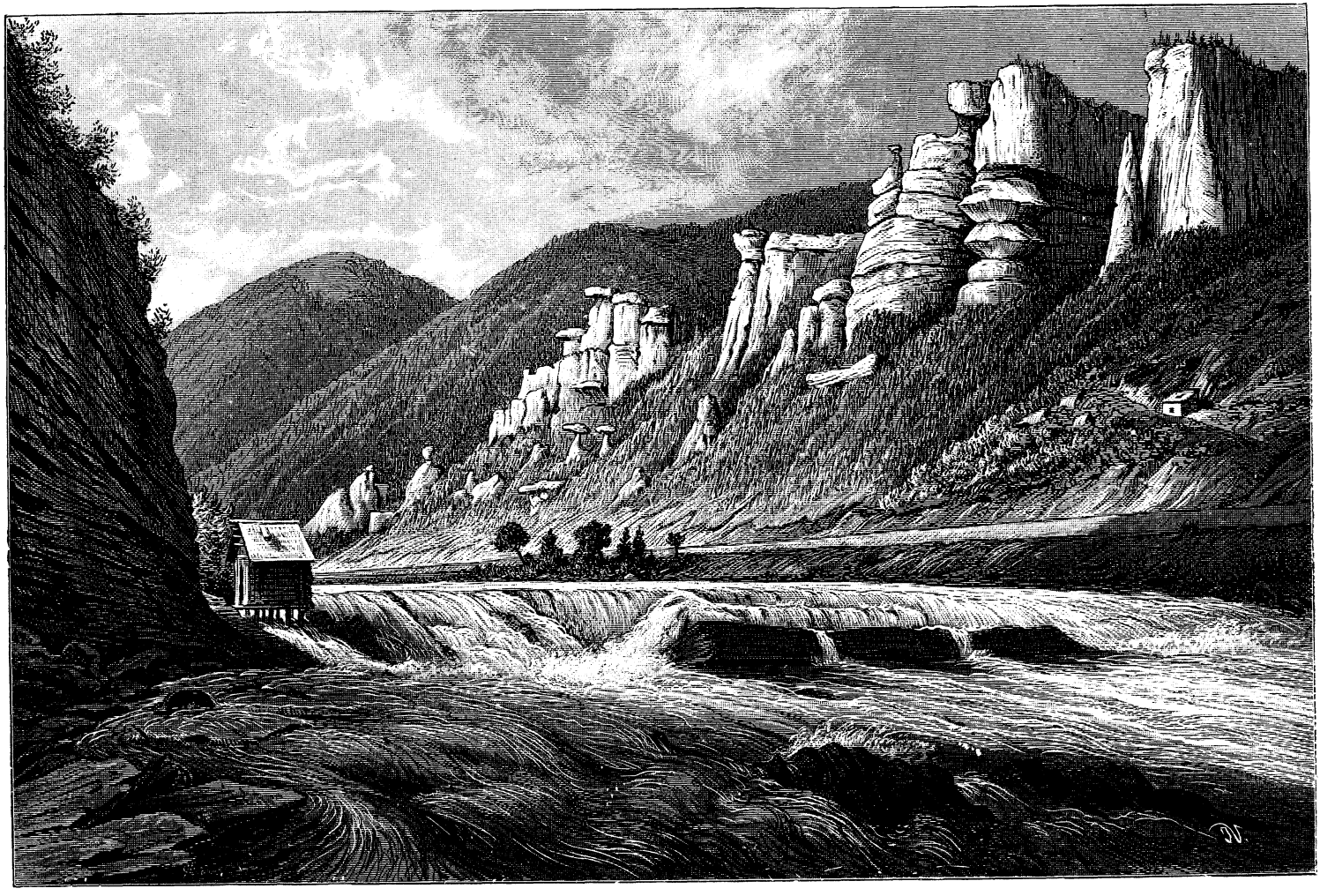

VRANDUK

magasan fenn, messze előttünk tünjenek fel ismét: jó barátságban összevegyülve pópák hosszú fekete szakállal és talárral, csákószerü süveggel, vakmerően lovagolva, akár a mi régi harczias püspökeink; őszbecsavarodott bégek, hatalmas, össze-vissza csavart hófehér vagy vérvörös turbánban; könnyü fezben a keresztények; csupa élesen metszett marczona, merész tekintetü, szőrös ábrázatok, tele férfias büszke szépséggel és erélylyel. Mindez apró, de az arab vért meg nem tagadó lovakon, a bő ujjakban libegő karokkal magasra a levegőbe húzva a prüszkölő állat orrát, könnyen ülve a lábak erős mozgása mellett is a nyerget. A lakosság itten aránylag sürü. A nagy postaállomások közt, — a vasbányáiról nevezetes Buzovacza, a borvizes Kiszeljak, Blazsuj, — melyekben primitiv állapotok közt bizonyos jóllét is észlelhető, csaknem szakadatlanúl terjednek kisebb községek, egyes szétszórt házcsoportok, melyek felhuzódnak az erdőig s a bérczig, hánok és tanyák. Banderialistákban nem volt tehát hiány.

A fogadtatások és beszédek hivatalos apparatusáról nem szólok. E helyett inkább egy pár egészen váratlan, egyátalán nem programmszerü intermezzót említek.

Utközben több folyamodványt adtak át Kállaynak, némelyt igen eredeti módon. Az első kocsit, melyben *Kállay* és *b. Nikolics* ültek, és mely előtt csak három huszár lovagolt, az egyik jól elől, a másik kettő is meglehetős távolban, egyszerre csak körülveszi egy egész raja azoknak a marczona bosnyák lovasoknak. Nem volt benne semmi feltünő, mert a banderialisták, azzal a szabadsággal, mely a keletnek és a keleti életnek egyik legfőbb bája, de melyet a nyugati ember rendetlenségnek nevez, majd itt, majd ott tüntek el és tüntek föl, a második kocsi pedig, melyben *Sztranszky* altábornagy ült, a nagy por miatt szintén meglehetős távolban maradt. A lovasok azonban, kik tán nem is tartoztak a banderiumokhoz, mire egészen sűrün körülvették a kocsit, a szokott zsivió helyett igy kiáltottak, hogy: «Igazságot kérünk, különben tönkre kell mennünk!» Ez is egy neme, a maga bosnyák módjára a bizalomnyilvánításnak, mely semmiesetre sem volt hatóságilag rendezve. Kállay nevüket kérdezte, a mit nehányan minden tartózkodás nélkül megmondtak; miután a miniszter felirta nevüket és megmondta, hogy panaszaikat meg fogja vizsgáltatni, egész tisztességgel távoztak. A kerületi főnök utasítást is kapott,

A BOSZNA ZENICZE ALATT

hogy ez embereket hallgassa ki és panaszaikat azonnal terjeszsze fel, de nehogy valamiképen éreztesse velök, hogy a programmba a maguk szakállára beleimprovizáltak egy váratlan pontot.

Kevésbé zajosan, de nem kevésbé keletiesen jelentkezett egy másik panaszos. Blazsuj előtt, elhagyatott magános háznál, mely még sűrü golyózápor nyomait mutatja az occupatio idejéből, mert itten

KATHOLIKUS LEÁNYOK

12 török védelmezte magát mindhalálig, állt egy bosnyák mozdulatlanul. Egyedül áll és csak nézi az érkező menetet, a vágtató lovasokat, a miniszter kocsiját, nem is köszönt. Hiszen nagyobb urat előre köszönteni nem illik. De Kállay látja, hogy a közönséges keleti közönynél és kiváncsiságnál több a mi emberünkben az éber figyelem, látja, hogy irás van a kezében, ha nem is lobogtatja, látja, hogy ez az ember akar valamit. Megállíttatja a kocsit és odainti az embert, a ki most már köszönt és átadja panaszos levelét.

Ugyane vidéken a katonai őrjáratok, melyekkel épen mint a háborúban, az egész úton át találkoztunk, sokkal sűrűbbek. Az út melletti magaslatokon tisztelegve várják be elvonulásunkat. Itt néhány nap előtt «banda» mutatkozott és rablási kisérlet történt.

Blazsujnál bosnyák ujonczot kaptunk kocsisnak. Igen jól néznek ki, látszik, hogy harczra termett faj.

ORTHODOX HITŰ NŐ

MUHAMMEDÁN IFJÚ

De még nem igen ismerte ki magát. Mikor a blazsuji fogadtatás után megindultunk, nem csatlakozott elég gyorsan, és egyszerre mintha csak a föld alul bujnának ki, végtelen kocsisor tolult elénk minden mellék-utczából, azok, a kik már Szerajevóból jöttek a miniszter elé.

Mire aztán egy szekerésztiszt megparancsolta neki, hogy hajtson előre, úgy neki vágtatott, hogy azt mondtam társamnak, «meglássa, mindjárt mi leszünk az elsők, az excellentiások előtt». És alig, hogy

mondom, már elhagytuk az altábornagy kocsiját, úgy, hogy csak nagy nehezen tudunk a nekünk dukáló helyre jutni.

Majd messze kitágul a vidék, gazdag, viruló síkság, tele culturákkal, a Szerajevszko-Polje terül el előttünk magas bérczektől környezve, a Bosznának már itten, kezdetén, jelentékeny vizétől öntözve. A háttérben, a hol azok a bérczek mint óriás amphitheatrum ismét ölelkeznek, már látszik az «aranyos» Szerajevo, a legszebb fekvésű városok egyike. Sűrübbek lesznek a falvak és házcsoportozatok, és *Ilidzse* meleg gyógyfürdőjétől fogva mind sűrübb a menet elé kívánczsian kitóduló tömeg. Messze elnyuló katonai barakkok előtt a legénység áll. Súlyosan megterhelt öszvércsoportok, nagy társzekerek lengyel zsidók által hajtva, egy-egy katonatisztnek könnyű sétakocsija, egy-egy zsidó üzér lóháton, nagy sarkantyukkal, revolverrel, élénkítik, az országútat, mutatják, hogy nagy városhoz közeledünk. Az út szélén emberek minden képzelhető és képzelhetlen öltözékben. Most már asszonyokat is látunk. Egy-egy dáma divatja-múlt vagy soha divatban nem volt czifra ruhában.

Apró kidőlt-bedőlt korcsmák előtt a lengyel zsidó felesége, lánya. Nem mindig sokkal tisztábbak, de sokkal czifrábbak a bennszülött spanyol zsidónők; de akad ezek közt előkelő, vagyonos is, a ki kiöltözködött egész díszben, köztük nem egy valóságos szépség. A kaczér fez, a czifra dolmány, a virágos bugyogó, a mint száz ránczával bőven és rejtélyesen csavarodik a lábak körül, érdekessé teszi a bennszülött szépek kevésbé szépjeit is. A muhammedán nők mind ennek fölébe formátlan fekete csuhát és nagy fehér kendőt borítanak, és el vannak fátyolozva olyan sűrün, mint nem láttam a Keleten sehol. Az itteni muhammedánok talán a délszláv fajok rajongó vallásosságánál fogva, s épen azért is, mivel nem törökök, szigorúbbak, mint bármelyek. Hiszen egyszer a Korán védelmére lázadtak fel a szultán ellen. Az asszony szorosan tartja a Korán rendeletét; le van fátyolozva, épen csakhogy lélegzeni s a lába elé látni tudjon, még szemét, de még szempillát sem látni; kötény alá rejtik még a kezüket is; igy csoszognak, formátlan tömegek, a magas sarkú fapapucsban, melyet az utczán használnak.

Elhaladunk a «boszniai dohánygyár», majd az «első bosnyák bőrgyár» előtt, melyet egy temesvári magyar zsidó állított. — Sok

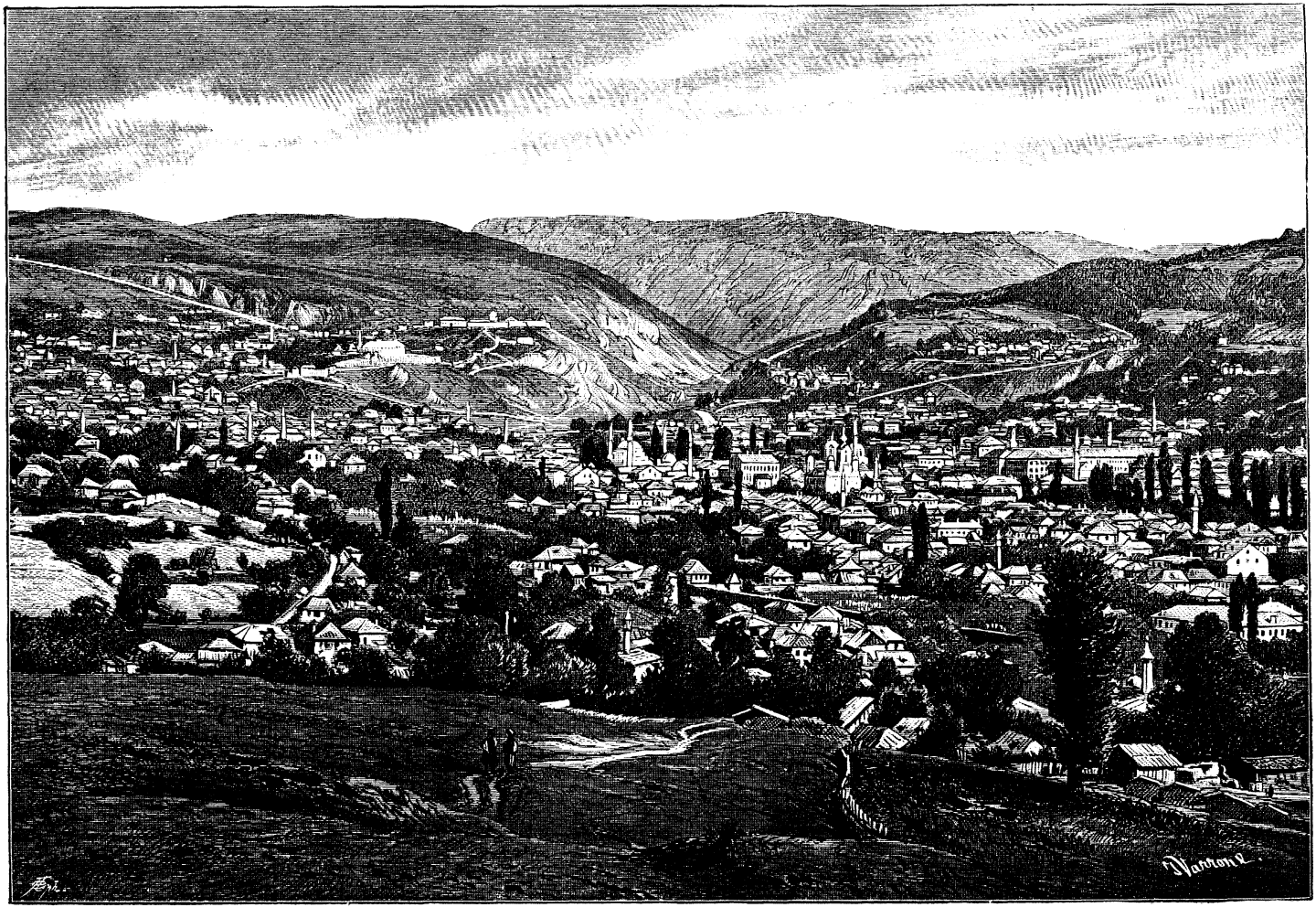
magyar szó üti meg fülünket; a katonákon kivül leginkább magyar zsidóktól ered, a kik itten is mindig csak magyarúl beszélnek egymás közt, és a kereskedelemben és iparban az európai elemet első sorban képviselik.

Végre benn vagyunk a városban, benn a Kelet kellő közepén. A sok épült és épülő új ház nem vetkőztetheti még ki Szerajevót nagy török város jelleméből. A hosszú, jól macadamirozott Ferencz-József-utczán hajtunk végig és aztán fel a miniszter lakásához szűk, kacskaringós, meredek utczákon, apró, hegyes kövezeten, a keleti utczai és vásár-élet egész tarka, zajos élénksége közt.

SZERAJEVO

ESTI SÉTÁK. — A VÁROS KÉPE.

Hsténként, végzett munka után, ha nem teszünk erős sétát a hegyekbe, a Boszna hatvan forrásához, a kecskehíd sziklavadonához, vagy ha ettől már visszatértünk, kitekinteni az ablakon és Szerajevoban gyönyörködni újra és mindig újra, ez az itteni tartózkodásnak legfőbb, kimeríthetlen élvezete, valóságos költészete. Bármely pontról, a napnak bármely szakában, akár ragyogó napvilágban, akár felhős, párázatos homályban tekintsen ki az ember, mindig mindenünnen egy-egy megragadó képet lát. Ha keletnek nézünk, a bérczek magas koszorúja zárja el hirtelen a szűk völgyet, melyben a város fekszik. E kopár tetőket koronázzák az erődítések, citadellák és kisebb-nagyobb védmüvek négy külön magaslaton, melyek hosszas-hosszan fel- és lekúszó falakkal vannak összekapcsolva. Látszik, hogy inkább a város és nyugtalan lakossága ellen, mint a város védelmére építették, hol a különböző török kormányzók, hol a kormányzók ellen fellázadt hatalmas bégek, majd itt, majd ott, toldva hozzá valamit, amugy keletiesen, rendszer nélkül, emelve újat, omladozni hagyva a régit. Az avatag, már-már romszerű bástyák közül kirí az egyik tetőn egy óriás kaszárnya, melyet már mi építettünk. A tájképben az architectura csak akkor szép, ha a természet már rátette a kezét; ez pedig ujdonat új.

SZERAJEVO

E tetők vad szakadásai közül ugrándozik le nagy kanyarulatban a Miljacska — a «kedveske» — patakja, mely végig átszeli a várost, lent már csendesebben haladva kilencz hidja alatt, pilotákon lebegő épületek közt. A házak, persze inkább csak az apraja, felkúsznak néhol egész az erődítésekig, mindig lombos kertek s a város minden pontján, mert minden mecset mellett található kisebb-nagyobb török temetők közt; másutt, a hol nagyon is meredek a talaj, jóval lejebb maradnak, meztelenül hagyva az össze-visszatépett, vizkimosta, sívár lejtőket és meredélyeket, melyeken csak itt-ott mutatja még sötétzöld bozót és cserjés a néhai erdő helyét.

E háttérhez csatlakozva vele együtt valóságos amphitheatrumot képez a déli és az északi gerincz. Mint amott a háttéren, ezeken is messze előreküldi ház- és kunyhó-előőrseit a város, rendetlen csapatokban, hol magasan előrehatolva, hol hátramaradva, szétszórt csatarendben, *en debandade*, mint rohamban az ostromlók, majd támogatva, majd visszaszorítva maga a változó talaj által. — Messziről lefehérlik egy-egy nagyobb ház, vezénylő tiszt a többiek között. Amott a déli gerincz oldalán, magasan az alsó város fölött már valóságos tábornok tart egy fontos állást elfoglalva: a gerincz tömegeitől különváló csúcson egy mecsetnek fehér minaretje emelkedik ki az egész dombot sűrün borító fáknak sötétzöld lombjaiból.

De a legszebb kitekintés mégis csak az ideiglenes miniszteri lakásból, Rhagib-effendi házából esik. Fenn fekszik az északi gerincz oldalán. Igaz, hogy csak délnek s nyugatnak néznek ablakai; a várból tehát mitsem látunk. De délnek előttünk fekszik egész szélességében a város, még pedig a legszebb része, az, melyben legkevesebb még a modern ház, legtöbb a kert s a magas jegenyefa. Lágy hajlásban ereszkedik le az épületek zürzavara egész a Miljacskáig, hogy azontúl felfelé igyekezzék megint a túlsó hegyoldalon, míg meg nem állítja a sűrü erdő zöldje, mely fölött zordonan lebegnek sok ezer lábnyi sziklafalak. A házak tömegei fölött nem uralkodik, mint nálunk a czirkalom, a vonalzó, nem a nyugati dresszura s mindenbe avatkozás, hanem uralkodik a keleti szabadság, mely kizár minden egyhangúságot, élénkséget és ezerszeres változatosságot ád. Az innenső oldalon a görög kathedrále, túlról a konak nehéz tömegei emelkednek ki. De igazi varázsa a képnek a fehéren és karcsún magasra nyuló szám-

talan minaretben van. A nap lementét jelző ágyúszóra megjelenik szédítő magasságban mindeniknek galeriáján a muezzin és hívja esti imára a hívőket, hirdetve hosszú, szinte jajveszéklő hangokban hívőknek és hitetleneknek, hogy: «La illah il allaha, Mohammed razul Allah!» Sajátságos karénekké vegyülnek a panaszos hangok, melyekbe mind újabbak szólnak bele. Végre elnémult az utolsó is, de minden minaretnek galeriája, — épen Ramazan van, — egyszerre csak kiviláglik és kettős-hármas fénykoszorúban tündökölnek ki a csöndes éjbe.

Mert mély csönd uralkodik; kocsirobaj nincs a keleti városban. Az a határozatlan zsibongó nyüzsgés pedig, mely élő, mozgó, beszélő tömegekből a távolba hatol, nem zavarja, inkább érezteti a csöndet.

A házak mécsei kigyúlnak ezrivel; színes lámpák idestova mozognak a kacskaringós utczákban; a mohammedánok egész nap böjtöltek, és mostan sietnek a lakomára.

Az alkonyat még nem rabolja meg szineitől a képet, csak mélyebbíti. A tiszta, portalan levegőben élesen emelkednek ki a fáknak sötét zöldjéből a fehér házak és mecsetek, az ég sötétkék, a túlparti bérczek magas sziklafalai pedig lassan-lassan sajogni kezdenek a holdnak világában.

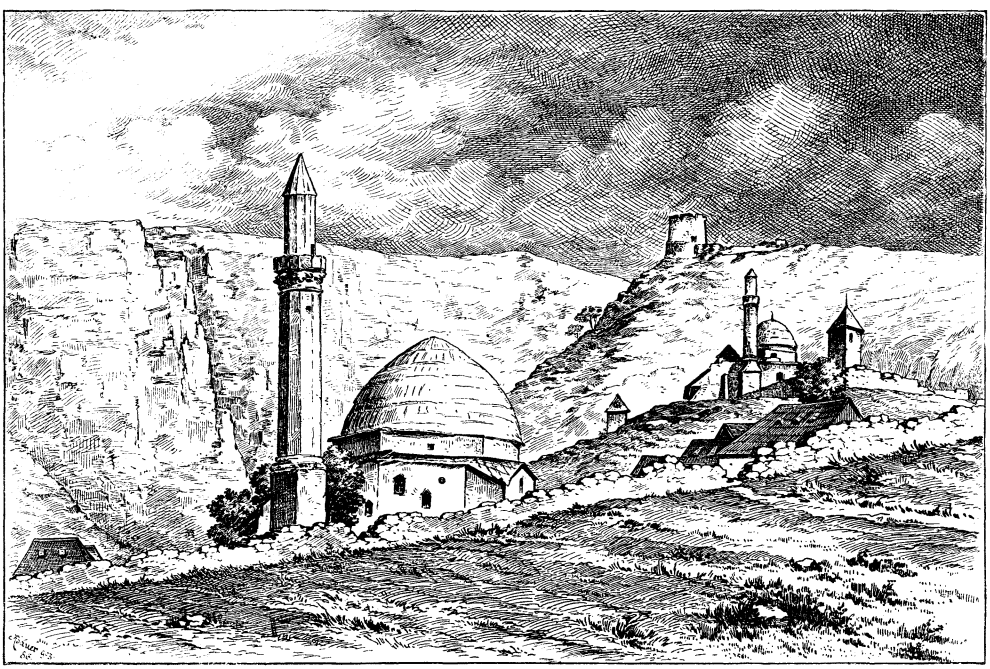
Ha nyugatnak tekintünk, a házfedeleken át, melyek mindenike színben és alakban más, messze-messze mint megannyi coulissák tolúlnak egymás közé és egymás elé a Szerajevszko-Polje kövér síkságát elzáró hegységek és e phantastikus alakzatok fölött, melyek a távolsághoz képest a legkülönbözőbb szín-árnyalatokban derengnek, magányosan és csöndesen, de fényesen ragyog az esti csillag.

RÓMAI EMLÉKEK

A MAI ÉS A RÉGI VÁROS. — A BOSZNA FORRÁSAI. «AD MATRICEM». — AZ ILLYR ŐS LAKÓK. — DELMINIUM. — P. CORNELIUS SCIPIO NASICA. — A RÓMAI HÓDITÁS. — TIBERIUS ÉS GERMANICUS. — RÓMAI IGAZGATÁS. — RÓMAI UTAK. — A LIVNÓI TORONY. — FÜRDŐK, SÍREMLÉKEK, FELIRATOK, BÁNYÁK. — A RÓMAI VÁROS. — AZ ILIDZSEI, BLAZSUJI, FATNICZAI ÉS GOSZTILJI KÖVEK. — RÓMAI MŰVÉSZET ÉS BARBAR BEFOLYÁS.

Szerajevo, az aranyos «Boszna-Szeraj», a török kornak teremtménye, a mint mutatja már neve is. A törökök előtt, a bosnyák középkorban csak egy vár állott a mai citadella helyén. Nem mintha nem létezett volna már a törökök előtt is nagyobb telep itt, az ország természetes központjában, a hol a tengerhez, a Száva-síksághoz és a Byzanczba vezető természetes útak találkoznak. Hanem azt találjuk itt is, a mi ismétlődik az ország csaknem minden nagy városánál, hogy a régi város lent terült el a nyílt síkságban, de a török hóditással járt véres harczok és általános felforgatás alatt elpusztúlt annyira, hogy nyomát ma már csak hitvány helység, néha csak gyér romok mutatják. A keresztény lakosság elveszett a harczokban, rabságba került, elhagyta tömegesen az országot, a csekély maradék járhatlan hegyek és erdők közt keresett menedéket és alapította a rajah rejtett, nyomorúlt, messze szétszórt falvait, a mint ma is találhatók, távol minden közlekedési vonaltól. A török hódítók nem a régi város nyílt helyén, hanem a várakban fészkelték meg magukat, melyeket már nagyrészt elétaláltak, részben maguk építettek, a fontos katonai positiókon, a síkságba kilépő útszorosokat őrző magaslatokon. E várak védelme alatt alakúlt aztán a mai város, az erődített

falakon belül a muhammedán úri város, azokon kivül szétszórt csoportokban a keresztény-, paraszt-, és czigány-külváros. Igy jön le a citadellától a Miljacska két partján még a hegyszorosban magában Szerajevo is, a török kor teremtménye. A szoroson túl terjedő Szerajevszko-Poljének épen ellenkező, nyugati szélén, a sötét Igman erdős fala alatt, *Ilidzse* és *Blazsuj* között állott a régi város, fővárosa az országnak a középkorban is, de jelentékeny már a rómaiak alatt, kiknek alapítását kétségkivül köszöni. Itt szivárog ki hatvan forrás-

A RÓMAI TORONY LIVNÓBAN

ból az Igman alatt a Boszna, egyszerre nagy folyó. A vizek játéka a lombos fák alatt, a gyönyörü tekintet a villákkal behintett virágzó síkságra és a festői városra azon túl, e pontot a szerajevói lakosság kedvencz kirándulási helyévé teszi, a hol forró napok után mi is nem egyszer hűseltünk. Apró gunyhó-csoportok állnak a környéken; semmi nyoma egy régi nagy városnak. De elég nyoma maradt az országban és különösen e pontnak környékén is a *rómaiaknak,* hogy biztosan meg lehessen állapítani, hogy itt állott a rómaiak egyik legfontosabb

városa, góczpontjukban a római útaknak. Valószinü, hogy a Peutinger-tábla «Ad Matricem» nevezett állomása volt ez a város. A Boszna eredetére vall már e név is.

Bosznia őslakói a mai albánokkal azonos illyr törzsek voltak. 400 évvel Kr. e. kezdődött a kelták betörése. 170 körül, miután a rómaiak már elfoglalták a Narentától délre eső partokat, az e folyótól északnak lakó törzsek, illyrek és kelták, nagy szövetségre léptek a rómaiak ellen, és a szövetség központja, Delminium után neveztettek delmatáknak vagy dalmatáknak. Delminium valószinüleg a mai Duvno, mely még a középkorban mint Dumno és Dlmno fordúl elé. Lehetséges azonban, a hogy *Mommsen* is hiszi, hogy az eredeti város közelebb a tengerparthoz feküdt és csak utóbb vándorolt a név befelé, a mint arra több példa van. 155-ben *P. Cornelius Scipio Nasica* ostrommal bevette Delminium városát. 78-ig tartottak a harczok, melyek az egész mai Bosznia és Herczegovina elfoglalásával végződtek. De a lakosság még gyakran felkelt a hódítók ellen, és a fölkelők harczmodorának leirása sokszor meglepően emlékeztet a legújabb felkelésekre. Úgy látszik, hogy a fegyverek változásától eltekintve, a népies harczmodor e vad hegyekben, természeti és talajviszonyok által indicálva, változatlanúl ugyanaz maradt ezredéveken át. Különösen nevezetes volt a felkelés 6-ban Kr. u. úgy, hogy maga a harczban edzett *Augustus* is rémületbe esett. Négy éven át harczolt 15 római legió Tiberius és Germanicus alatt, de ezentúl a népnek ereje meg volt törve. Bosznia innenfogva a római Dalmatiához tartozott egész a Poszavina síkságáig, ez az utóbbi azonban már Pannoniához számíttatott. A természetes határt tehát nem a Száva, hanem a síkság képezte. Strabo ismeri a Narentát és a Szávát, Plinius a Vaclusus (Unna vagy Ukrina?) és az Urpanus (Vrbász) folyóit is. A Peutinger-tábla «Ad Bassante» állomásából, a Boszna torkolata mellett, azt következtetik, hogy Bassante volt e folyó neve a rómaiak alatt. A nevet a sanszkrit «bhaszura», tiszta szóval hozzák összefüggésbe. A mai Bosznia Salonának, a Herczegovina területe Naronának igazgatási területéhez tartozott. Az illyr törzsek nemzetségekre, ezek pedig centuriókra és decuriókra osztattak. A római uralom nyomait maig fentartották a római katonautak maradványai, épületek romjai, a livnói torony, a banjalukai és visegrádi fürdők, síremlékek, pénzek és egyéb régiségek, főkép azonban

a római bányák, és a feliratok. Ez utóbbiak, Mommsen által nagyrészt összegyüjtve és kiadva, főleg Bihács, Brocsno, Ljubuski, Szerajevo, Rogaticza, Szrebernica, Gorazda, Travnik, Livno, Glamócs és Kupres körül találtattak. Közel a bosnyák határhoz, de már Novibazárban, Plevlje és Prepolje körül különösen sűrün fordúltak elé. E maradványokból, a reánk maradt Itinerarium Antonini és a Peutinger-tábla segítségével meglehetős biztossággal ki lehetett mutatni a római útvonalakat.*

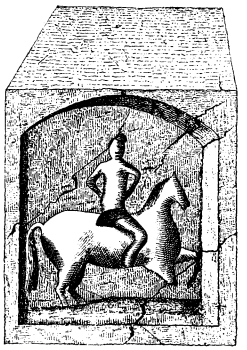
A BLAZSUJI EMLÉK

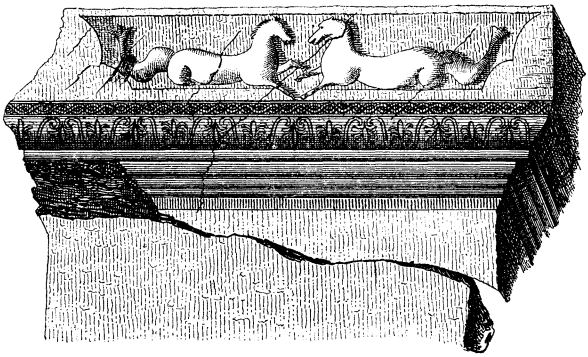

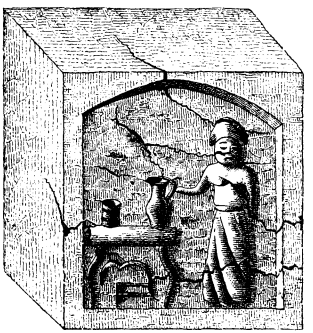
AZ ILIDZSEI EMLÉK

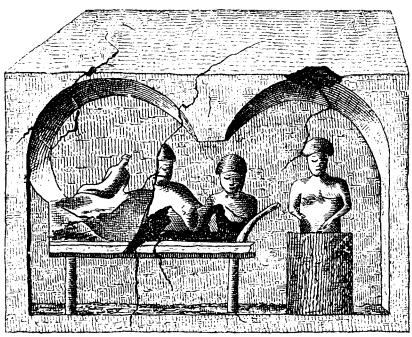
Habár a rómaiak az ország igazgatását a tengerparti nagy római városokból vezették, nem szenvedhet kétséget, hogy a forgalom és a telepítés kifejlődésével keletkeznie kellett fontos központnak az ország szívében is. Hogy ez akkor is a mai főváros közelében, de a síknak

* Lásd a mell. tört. térképet. — A feliratok *Mommsen* nagy művében: Corp. Insriptionum. Tom. III. — A római topographiára nézve *Tomaschek* a bécsi földrajzi társ. közl. XXIII. k. 11. és 12. füzet 1880. Az útmaradványok vizsgálata alapján kiegészítette *Hoernes*, Arch. Epigr. Mith. Wien, IV. évf. 1. és 2. füzet. — Római régiségeket először publikált: *Nedics* a délszláv Arkhiv-ban, IV. 1857. 142—162 és *Blau* a berlini Akad. havi jelentéseiben, 1866. decz. 1867. nov. és 1870 jul.

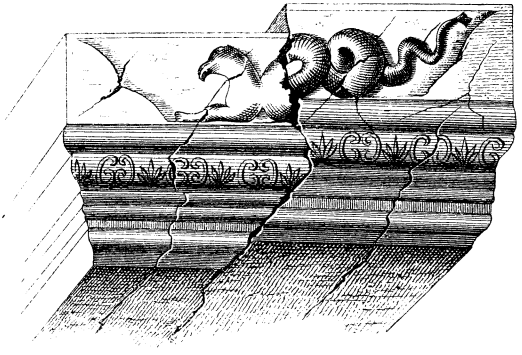

RÓMAI FARAGVÁNYOK GOSZTILJ MELLETT

nyugati végén, a Boszna-források alatt keletkezett, arra nézve összetalálkozik minden jel. A Peutinger-tábla távolsági adatai, az egyes állomások fekvése természetesen nagyon pontatlan a mai kartographiához képest. De az ország szívében találjuk Ad Matricem állomását, tornyok által fontosnak jelezve. Az elnevezés maga egy jelentékeny folyó eredetére vall, és ennyiben azonos értelmű a középkori Vrchboszna várának nevével. A tábla a várostól délnek hegységet mutat és ennek délnyugati alján a Narenta-forrásait. Ez, mint Hoernes helyesen mondja, csakugyan megfelel a szerajevói síkság, a Treszkavicza-hegység és a Narenta helyrajzi viszonyainak. Az egyenes út Naronából Sirmiumba az Adria és a Pontus közti vízválasztó legmélyebb bevágásán, az Iván-nyergen át a szerajevói síkságon vezet keresztül, és Naronától Szerajevóig, ha nincs is a táblán, de végig meg van jelölve római maradványokkal: Mosztár fölött romok, Paszaricsnál faragott sírkő. De a szerajevói síkságtól, mint természetes központból, nyilnak ezenkivül is minden irányba a természetes útszorosok. A Boszna forrása az a pont, mely legközelebb esik a Drina, a Vrbász, a Narenta vizeihez. Itten találkozott a Pannoniába vezető út a Moesiába

RÓMAI FARAGVÁNYOK GOSZTILJ MELLETT

vezetővel, és Szerajevótól Rogaticzán s Visegrádon át a római emlékekben oly gazdag Plevljéig szintén mindenütt római maradványok jelölik a régi forgalmi útat. Szerajevo körül eddig ugyan nagyon gyéren találkozott római maradvány. A Begova-Dzsámia udvarán látható hatalmas oszlopfej az építés alkalmával kerülhetett ide eredeti helyéről, mikor romok anyagát hordták össze újabb építésre. De két római faragványban ma is láthatók mintegy határkövei a római városnak. Az egyiket az angol Evans találta Blazsujnál egy régi cisternába falazva. Fáklyára támaszkodó genius, durva kivitelben, de nemes conceptióval. A másikat *Fra Grga Martics*, az ismert bosnyák költő emeltette ki, mint akkori szerajevoi plébános, Ilidzse mellett a Boszna vizéből és falaztatta a hídba. (Közölte Hoernes). Hasonló, de sokkal jobban fentartott geniust mutat. Mind a kettő nyilván sírkő. Közel ezekhez találtatott a Miljacskán egy ismeretes votivara, mely szintén Szerajevóba a franczia konzulhoz került. Római genius a későbbi császárok korából átalán az országban, de kivált Szerajevo körül és a tengermelléken elég gyakran találtatik. Mindezek után tehát alig maradhat kétség az iránt, hogy a római központi város, ad Matricem, a Boszna forrásai alatt Blazsuj és Ilidzse közt terjedt.

Ilyen római faragványok különben sokkal ritkábban fordulnak elő bosnyák földön, mint az elég gyakori faliratok, melyeket Mommsen legnagyobb részt publikált. *Visegrád* közelében, *Gosztilj* helységénél azonban az egész terület be van hintve római kövekkel. Nemes faragású párkányzatok mellett emberi alakokat is találunk, a szera-

A CSERINI SÍRKŐ

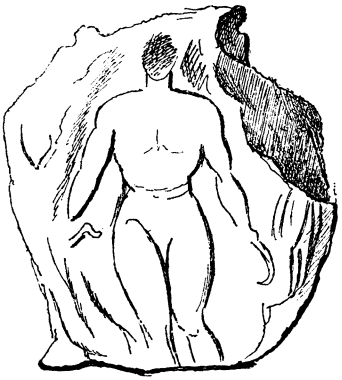
Elől

Hátul

Jobbról

Balról

jevóiaknál még sokkal durvábbakat, nyilván az utolsó császárok korából, erős barbar befolyás alatt. Némelyik már a valóságos átmenetet képezi a középkori bosnyák kőfaragáshoz, a mint az oly sűrün található országszerte a nemzeti korszak sírkövein. Közlöm az érdekesebbeket, minthogy tudtomra még ismeretlenek.*

* Hoernes, ki az osztrák közoktatási miniszterium által ki volt küldve Bosznia római régiségeinek kutatására és egyebek közt megfordult Visegrádon is, e köveket nem említi, és úgy látszik elkerülték figyelmét. A törökkori híd és szeraj és a régibb, bizonyára római

Egyszerű összehasonlítás szembetünővé teszi, mennyire hanyatlott a római művészet és emelkedett a barbar befolyás, minél inkább jutott a tengerparttól az ország belsejébe. Mennyivel közelebb áll az antik művészethez a brocsnói síkon Cserin mellett, Mosztár és Ljubuski közt álló római sírkő, a holtnak arczképével, lovasalakjával, Andromeda és Perseus ábrájával. (Közölte Hoernes.)

Közel rokon ezzel «Andamionius» a «lucenses»-ek I. cohortájából való lovasnak sírköve, melyen a halott lóháton, paizszsal látható, Ljubuski mellett a humaczi temetőben.** Sűrübben még *Travnik* környékén fordulnak elő római emlékek, melyekre még vissza térünk. A szerajevóiakhoz hasonló genius fordul elő egy összezúzott koczkaalakú kőnek egyik oldalán, mely Fatniczától délre Orachovicze mellett fekszik. Az itt először közölt kőnek többi oldalai is ékítve voltak most már ki nem vehető alakokkal. Közlöm még egy hamvas cserép rajzát, a mint a boszniabeli római sírok alatt találhatók, gyakran apró kék üvegekkel együtt.

A FATNICZAI EMLÉKKŐ.

fürdőn kivül csak a *Zsljeb* melletti «feliratot» említi (A bécsi akad. közl. XCIX. K. II. f. Alterth. d. Herz. und d. südl. Bosn.) ezt is a nélkül, hogy látta volna. Az állítólagos ék-irat nyilván csak kőmüvesek jeleinek csoportja egy régi kőbányában. A középkori emlékeknél lesz szó róla.

** Feliratát közli Hoernes: Arch. Epigr. Mitth. VIII. 108.

KÖZÉPKORI EMLÉKEK

A SZLÁV BETÖRÉS. — AZ ÁLLAMFEJLŐDÉS KEZDETEI. — A ZSUPÁNOK. — A ZSLJEBI JELEK. A DERVENTI FELIRÁS. — A BOGUMIL-SIROK. — A BOGUMILOK ÉS A REFORMATIÓ. — AZ APOKRYPH ÉS A HAZUG KÖNYVEK. — JEREMIÁS PÓPA. — AZ ALBIGENZEK BOGUMIL IRATAI. — SÁTÁN, ISTENNEK ELSŐ SZÜLÖTT FIA, A VILÁG TEREMTŐJE. — A BOGUMILEK ÉS A BOSNYÁK ÁLLAMFEJLŐDÉS. — A MAGYAR VÉDURASÁG. — BORICS BÁN. — HALOMFÖLDE, COMITATUS BERECZ, RÁMA, SÓFÖLDE, OZORA. — BÉLA HERCZEG ÉS RÁMAI PÉNZE. — KULIN BÁN. — A BOSNYÁK ERETNEK-PÁPA. — KERESZTES HADJÁRATOK A BOGUMILEK ELLEN. — NINOSLAV. — MAGYAR BÁNOK. — KOTROMÁN. — BOSNYÁK PÉNZEK. — KOTROMANICS ISTVÁN. — AZ ANJOUK POLITIKÁJA. — A HORVÁT LÁZADÁSOK. — A DUSÁN CZÁR ELLENI HARCZOK. — TVRTKO. — A KIRÁLYSÁG. — TVRTKO DÉLSZLÁV TERVEI. — A RIGÓMEZEI ÜTKÖZET. — BOSZNIA JELENTŐSÉGE A MAGYAR BIRODALOMBAN. — DABISSA. OSZTOJA. — HRVOJA. — A BOGUMILEK ELŐSZÖR FOLYAMODNAK A TÖRÖKHÖZ. — SZERAJEVO ALAPITÁSA. — A TÖRÖK BOSZNIÁBÓL HATOL LEGELŐSZÖR MAGYARORSZÁGBA. — II. TVRTKO TVRTKOVICS. — BRANKOVICS GYÖRGY ÉS A HALOMFÖLDI SZANDALJ MEGVÁSÁROLJÁK BOSZNIÁT A SZULTÁNTÓL. — A BAZELI ZSINAT ÉS A BOGUMILEK. — HUNYADI GYŐZELMEI. — TAMÁS KIRÁLY. — ISTVÁN SZENT-SZÁVAI HERCZEG. — AZ ÜLDÖZÖTT BOGUMILEK ÚJRA A TÖRÖKHÖZ FOLYAMODNAK. — HUNYADI ÚJABB GYŐZELMEI. — MÁTYÁS BOSZNIÁHOZ CSATOLJA SZERBIÁT. — ISTVÁN TOMASEVICS. — A BOSNYÁK KIRÁLYSÁG BUKÁSA. — A BOGUMILEK AZ IZLAMRA TÉRNEK. — UTOLSÓ NYOMAIK.

Magát a római életet elnyelte a szláv betörés, miután a VI. század közepén a góthok, kiknek uralma alatt 493 óta Pannonia és Dalmatia is állott, a byzanczi császárok ellen behivták az első szláv törzseket* és a byzanczi császárok a góthok elüzése után folytatták e behivásokat az avarok ellen. Csak a tengermelléknek, a mai Dalmatiának nehány városa őrizte meg római jellemét és lett később a többi rómaival együtt olaszszá. Különben mindenütt gyorsan eltünnek a római városok és útak, eltünnek még az illyr őslakók is, a nem romanizáltak ép úgy, mint a romanizáltak, a kik másutt a kuczoláhokban, czinczárokban mind a mai napig fenmaradtak, de Bosznia és a Herczegovina területén annyira és oly gyorsan kipusztultak, hogy még szláv nevük is, «vlach», «blach», az az oláh, itten elveszíté eredeti értelmét és már a régi bosnyákkori iratokban is csak «pásztort», később, a török korban, néha egyszerűen csak keresztény vallású parasztembert jelent, mutatva, hogy minő állapotban találták a betörő szlávok a római urak mellett a meghódolt és romanizált illyr őslakókat.

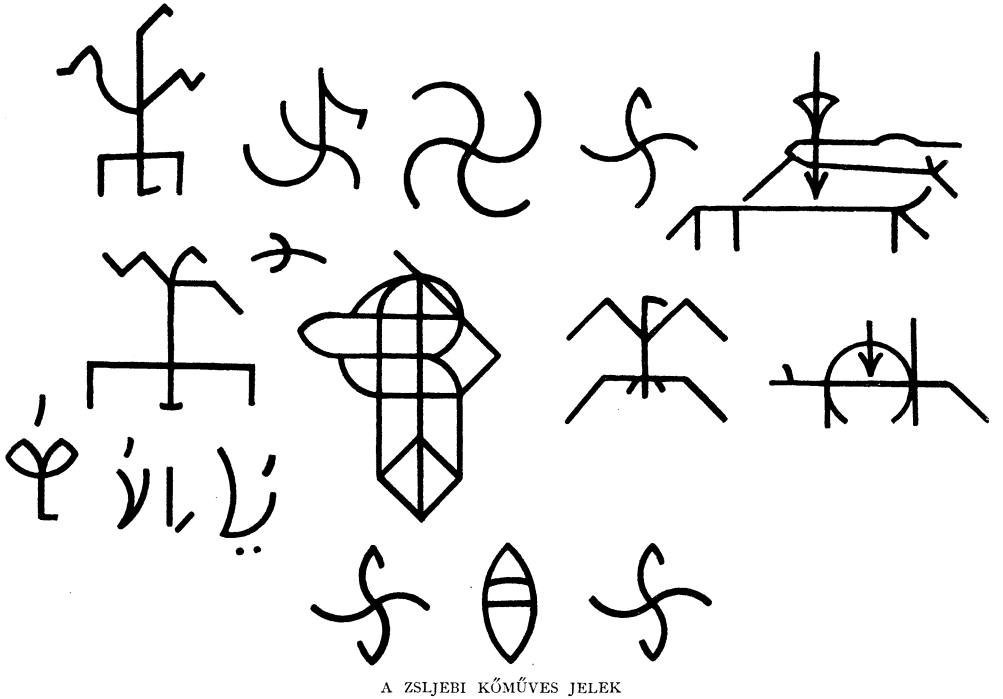
* Procopius. De bello Gothico, lib. III. c. 40.

A szláv letelepedés első századainak azonban nem maradt fenn e területen semmi emléke. A VI. századtól fogva, midőn a szlávok már az egész Balkán félszigetet elözönlötték és nevezetesen a mai bosnyák-herczegócz területet is állandóan elfoglalták volt, egész a bosnyák államfejlődés kezdetéig a XI-ik században, csak a byzanczi irók és nevezetesen *Konstantin Porphyrogennetos* sovány adataiból ismerjük legalább az egyes zsupánságok és városok, — tán inkább csak várak — neveit. Mindebből alig maradt reánk egy pár kőhalom. A hol a cultura kezdetei, a hol államszervezet és irás sem léteztek, ott a föld gyomrának sem volt mit elnyelni és megőrizni.

A kereszténységgel együtt csak a IX. században hozták meg *Cyril és Methód* hosszú térítési útjaikon az összes szlávoknak az addig használt rovás helyett az irást is, és az ő irott nyelvük, az az «ó-szláv» nyelv, mely az egyházakban máig is használatos, lesz közös anyjává az összes szlávok különböző irodalmi nyelveinek, a külön törzsek és fajok irói által lassanként átidomítva saját tájszólásuk szerint. De az irás behozatalánál is későbbre esik, legalább a mi területünkön, az államfejlődés első kezdete. A Balkán félsziget keleti részén ujabb betörők, a turáni bolgárok, meghódítják a VII. században az ottani törzsöket és államot alapítanak a IX. században. Ez az állam a népvándorlásokban gyakran ismétlődő fejlődésben az által, hogy a hódítók veszik fel a leigázottak nemzetiségét, szláv álammá lesz; a hódító elveszíti külön nemzetiségét, de megmarad külön osztálynak. Neve, csekély változással, úrat jelent. Bolgár az egész nép, az úr: bojár. Így keletkezik az első szláv állam, az első szláv császárság. De csak akkor, mikor ez az első délszláv állam a még egyszer fellendülő byzanczi hatalom alatt a X-ik században összedől, csak akkor domborodik ki az addig byzanczi fennhatóság alatt élő többi délszlávok törzsfőnökeinek, a zsupának és knézek személyes hatalmi szakadatlan versenygéseiből, most már az egyházi nagy szakadás idejében vallásos tényezők által is befolyásolva, egyfelől az ó-hitű szerb, másfelől a római katholikus horvát állam. Első fellendülésében és versengésében mindkettő megkisérti hatalmának kiterjesztését a mi területünkre is. De egy *harmadik* hatalmas tényező támasza mellett a reactio e kisérletek ellen létrehozza a *bosnyák* államot.

A *Boszna*-folyó forrásainál székelő bosznai zsupánok megalapítják a bosnyák bánságot, mely lassanként maga körül tömörítve a

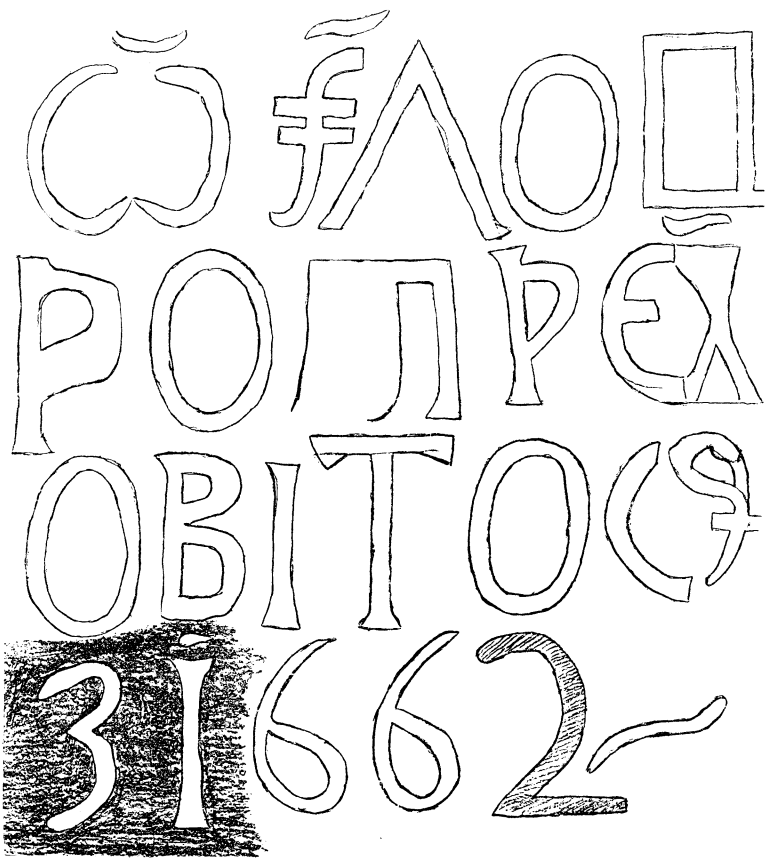
mai Bosznia és Herczegovina egész területét, később külön királysággá emelkedik, a szomszéd szerb állammal szemben ennek leghatalmasabb korában is megóva mindig külön nemzeti fejlődését, de követve Horvátországot a magyar korona kötelékébe, noha külön nemzeti királyok alatt. Ebből a korszakból aztán már az okmányok ezrei és ezrei maradtak ránk, első sorban a raguzai és a velenczei, aztán a vaticani és a magyarországi stb. levéltárakban, s ki tudja mi rejtőzik még a Boszna-bégek féltékenyen őrzött leveles ládáiban?

A ZSLJEBI KŐMŰVES JELEK

Ámde egyéb történelmi emlék e korból is vajmi kevés maradt fenn. A földből kiásnak néha egy-egy középkori vért- vagy fegyverdarabot, nagy ritkaságkép a bosnyák királyok egy-egy pénzét. Visegrád mellett «Zsljeb»-nél, a sziklába vájva a meglepő jelek egy csoportja látható, mely előtt bámulva áll meg az utas. Tartották ékiratnak, tartották megfejthetlen rejtélynek. A középkori kőmíves jelek ismerője azonban nem kételkedhetik, hogy ama jelek is ezek közé tartoznak. Közelebbi vizsgálat mutatja, hogy a szigoruan mértani alakok teljesen beleillenek azon négyes körü kulcsokba, melyeket a kőmíves

jelek készítői főkép a román és a gót építési modor közti átmenet alatt kiválóan használtak. Visegrádnál jelentékeny építkezések folytak a római s később a török korban. E középkori kőmíves jelek mutatják, hogy a középkorban sem szüneteltek. *Dervent*-nél a régi erődítések lebontása közben a toronyban egy követ találtak, melynek felirata csakugyan megfejthetlennek látszik. Nem messze Visegrádtól

A DERVENTI FELIRÁS

Dobrunjnál állott romjaiban egy középkori kápolna, freskók nyomaival. Most egész díszében emelkedik ismét, báró Nicolics Fedorné költségén restaurálva. *Fajczában* áll még a román-stylü gyönyörü torony. Régi várromok és zárdák vannak mindenfelé, de ezek alig szállítanak ránk valamit is műbecsűt ama korból, sőt meglátszik rajtuk a török-korbeli átmódosulás.

Csak sírkövek maradtak fenn ezeken kivül a nemzeti állam e több százados korából; sírkövek, melyek eredetileg kétségkivül az antik művészet hagyományaihoz csatlakoznak, de annyival inkább lesznek barbarokká és igyekeznek a mérvek szertelensége által pótolni a művészi nagyságot, minél távolabb állnak egyfelől a tengerparttól, másfelől a római kortól.

De mentől gyérebb az egyéb emlék, annál hatalmasabban lép az előtérbe e sírkövek ama sajátságos, a képzeletet különben is megkapó faja, melylyel az egész ország sűrűn be van hintve. Járhatlan erdő, hozzáférhetlen szikla tetején egyaránt megleljük. Óriások sírkövei lehetnének, megdöbbentők ép úgy colossalitásuk, mint egyszerüségük által. Kivételesen és főkép közelebb a tengerparthoz ezek is mutatnak néha művészi kisérleteket. De többnyire csak öleshosszú félember-magasságú és hasonló szélességü simára faragott kőkoczkák, néha nagyobb kőlapon, gyakrabban a puszta földön állva, néha ékítve egy-egy primitiv domborművel, — kard, valami állat, csillag vagy félhold, — de többnyire egészen simák, minden jel és minden irás nélkül, néha egyesegyedül, de többnyire csoportosan, mindig a legszebb kilátási pontokon, olykor a legmagasabb bérczek tetején.

A lakott helységekhez közel s távol, úton-útfelen és az erdők áthatlan magányában, az ország minden részében láthatók e sírok, melyek némaságukban is oly élénken szólnak a képzelethez.

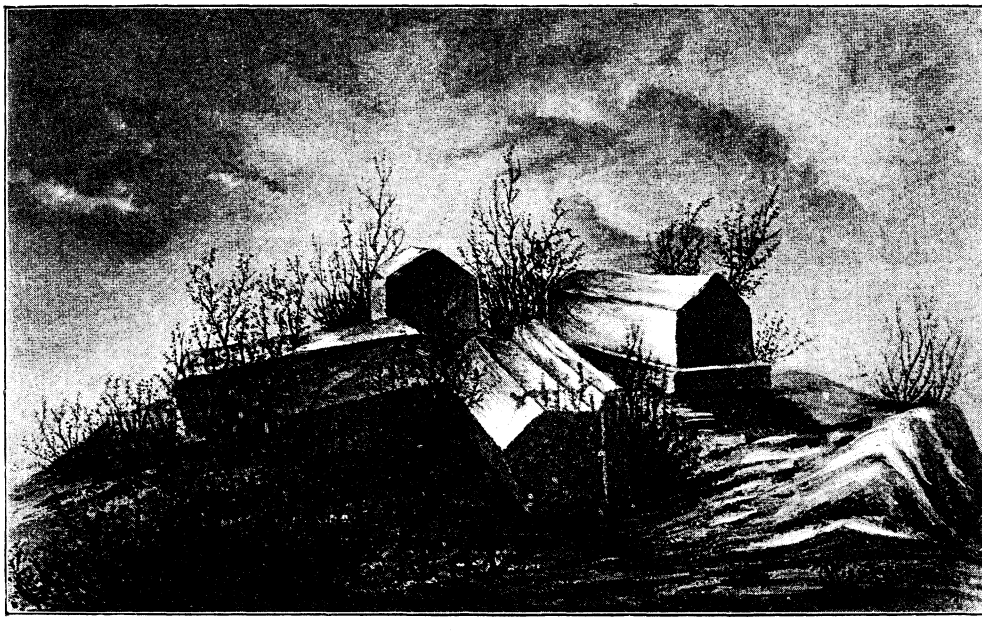
A nép ezeket mindenütt «*bogumil-síroknak*» nevezi.

És hogy mind valamennyien csakugyan valamely külön felekezetbeliek sírjai, azon alig lehet kételkedni, látva hogy nincs rajtuk sem kereszt, sem turbán, a mostan létező vallás-felekezetek jelvényei, melyeket ezeknek hívei soha sem hagytak volna el, a milyen erős a vallásos élet e földön minden időben volt. A félhold magára nem mond semmit. Mert hisz az török-előtti jelvény, melyet a törökök is *Byzancz*-tól vettek, és mely *Byzancz*-ból elterjedt volt a törökök előtt az egész Balkán-félszigeten és messze azon túl. A most létező felekezetek jelvényeinek e szembeszökő hiánya annyival feltünőbb, mivel ez impozáns sírkövek csoportjai néha fel vannak tarkázva közbe szórt turbános oszlopokkal, helylyel-közzel kő-keresztekkel is, igaz, hogy nagyon ritkán keresztekkel, tehát katholikus vagy óhitü sírokkal,

sokkal gyakrabban turbános török sírokkal, jeléül annak, hogy a muhammedánok valamikép közelebb állottak azokhoz, a kik e nagy kövek alatt nyugosznak.

Kik és mik voltak tehát e *bogumilok?*

Érdekes kérdés. Mert látni fogjuk, hogy a bogumil-principium úgy szólván a bosnyák történelem principiuma. Ez a tengely, mely körül minden forog. Annyira, hogy mindaz, a mi ezen kivül történik, egyszerű személyes hatalmi versengésekre szoritkozik. Annyira, hogy

BOGUMIL SIROK TRAVNIK ALATT

el lehet mondani, hogy a bogumilok alapítják a bosnyák államot és általuk megy tönkre. Boszniára nézve oly fontos e kérdés, hogy a bogumilok tettleg és joggal bosnyák vallásnak nevezték vallásukat. Magyarországra nézve oly fontos, hogy a *bogumil*-korszak azonos a *magyar* fennhatóság korával és hogy az *Árpádok*, *Anjouk* és *Hunyadiak* minden boszniai vállalatában fő szerepet játszik. — Végre a római egyház és Magyarország elveszítik Boszniát, mert nem akarják tűrni a bogumilokat.

De fontos európai tágabb szempontból is. Mert ha túlzásnak is tekintjük egy angol izgatónak, *Mr. Evans*-nak* állítását, hogy a bogumilok protestánsok, hogy Bosznia protestáns állam volt messze a reformatió előtt; túlzásnak nyilván azzal az irányzattal, hogy érdeket keltsen a protestáns Angliában; és ha kivált azon modern protestantismus, mely a szabad kutatást és a kritikát hirdeti fő elvének és e részben a hollandi nagy írókra, rotterdami *Erasmusra* és *Melanchtonra* hivatkozhatik, maga tiltakoznék legélénkebben az ellen, hogy azonosíttassék a bogumil vakhiszékenységgel, melylyel szemben ellenkezőleg a régi egyház gyakorolta és képviselte a kritika szellemét: annyi bizonyos, hogy valamint az első eretnekségek és nevezetesen a kereszténység gyermekkorában keletkezett manichaeismus és a bogumilok közt, úgy ezek közt és a nyugat-európai reformatio közt is szerves kapcsolat létezik, és a bosnyák bogumilismus kétségkivűl életre keltő hatást gyakorolt a nyugati protestantizmusra. Ha nem volt ugyanaz, legalább bizonyos értelemben apja volt. — A történelemben, valamint a természetben semmi sem támad egyszerre, a látszólag legújabbnak is hosszú múltja van, csak nyomozni és követni kell. A legújabban is vajmi kevés újat, vajmi sok régit talál a multnak ismerője; sőt bizonyára valamint a természetben, úgy a történetben sincs voltaképen új; legfölebb régi dolgok újabb vegyüléke az, a mit újnak nevezünk. Sok tényező szülte Nyugat-Európában a reformátióra való dispositiót. De e dispositióba kétségtelenül a bogumilismusból hullott a termékenyítő, a fogamzási processust megindító mag.

Erasmustól és *Melanchtontól*, még *Calvintól* és *Luthertől* is, szóval attól, a mi a reformatióban kritika és szabad kutatás, igen távol állanak a bogumilok; de igen-igen közel állanak Leydeni Jánoshoz, az albigenzekhez vagy waldenzekhez, a huszitákhoz, szóval ahhoz, a mi a reformatióban az uralkodó egyház elleni reactió volt, és az őskereszténységre, annak buzgó hitére és egyszerűségére való visszatérésnek hirdette magát. Az albigenzeket és waldenzeket catharenusoknak is nevezték, mivel Cattaroból (a középkorban «Catharo»), bogumilok által kapták legfőbb egyházi irataikat, és az anabaptisták, az albigenzek, Savonarola és Husz, mindezek ugyanazon reformatió homályos,

* *Evans*, Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the insurrection. Sec. Edit. London, 1877.

tapogató ösztönei, melyet később *Calvin* és *Luther* hite és erélye, a hollandi írók tudománya, a svédek kardja tett nagygyá. A távol álló inkább látja a különbséget, a közel álló inkább az összefüggést. És a pápák a bogumilekben és albigenzekben, *Hunyadi Mátyás* a bogumilekben és huszitákban egy ugyanazon vallási és politikai ellenséget láttak.

A bogumilek felekezetének keletkezése a délszlávoknál egyidejű a kereszténység behozatalával és három tényezőre vezethető vissza. A pogány hagyományok és az apokryph könyvek adták meg a dispositiót, örmény manichaeusok indították meg a mozgalmat. Terjedését aztán maga a byzanczi egyház mozdította elő kinövéseivel és üldözésével.

Az ó-testamentom szent könyvei mellett már a zsidók közt is keringtek vallásos mesék és iratok, és hasonlók gyorsan keletkeztek az evangeliumok mellett az első keresztények közt is. Az egyház ezeket el nem ismerte és míg egy részüket legalább mint jámbor hagyományokat, legendákat eltűrte, a legtöbbet annyival inkább elvetette, apokryphnak nyilvánította, kárhoztatta, mivel hiszen épen az ilyen iratok fölötti vitákból támadtak az első eltérések és eretnekségek. Ily apokryph, nem canoni könyvek mindjárt eleintén zsidó, arab, később görög nyelven is keletkeztek, sok babonás hit mellett sok költészettel, egészen népies szellemben és nyelven, és mindezek görög és latin fordításban elterjedtek a kereszténységgel együtt részben még mielőtt a szervezett egyház tekintélye felléphetett volna ellenük. A többi népek közt is, a mint a kereszténységet felvették, ezek mellett termettek újabb ilyen iratok, felszíva, visszatükrözve a nép régibb, pogány hagyományait, gondolkodásmódját és örvendve épen ez által kapós népszerűségnek. Igy volt a délszlávoknál, főkép a bolgároknál is, a kik az első bolgár birodalom által elsők jutottak magasabb szellemi életre a szlávok közt. Ezeket a «hazug könyveket» (lozsnyja knigi) a szláv irodalmak története legelőször régi orosz kéziratokból ismeri, valamint hogy ezeken alapul az orosz egyház számos felekezete. Ezen orosz kéziratok délszláv eredete kétségen kivűl áll, amint hogy az oroszok átalán Bulgáriából kapták első egyházi irataikat, magát az ó-szláv egyházi nyelvet is. Ez ismert orosz kéziratok vissza mennek a XII. századig és minél régiebbek, annál inkább viselik magukon az ó-bolgár irodalom formáit. De az újabb kutatás elosz-

latott minden kételyt, mivel részben legalább feltalálta ugyanezen elveszett iratokat a bolgárok és szerbek közt is, és talál úgyszólván minden nap újabbakat.* De az orosz néptudatban is megmaradt e könyvek eredete, mivel «bolgár meséknek» nevezi a hihetetlen dolgokat. Az orosz egyházban ismert legrégibb index a XIV. századból egyenesen *Jeremiás* nevezetű bolgár pópának tulajdonítja e kárhoztatott iratok nagy részét.

Történelmi tény, hogy a VIII. században a byzanczi császárok a birodalom északi határainak védelmére örményeket telepítettek le *Thraciában*, a kik egy manichaeus felekezethez, a *Pauliciánusok*-hoz tartoztak. Ezen örmények sűrűn érintkezhettek a bolgárokkal, és már *Borics* czár alig hogy felvette a keresztséget, panaszolja a pápának, hogy örmények predikálnak az országban. Annyival inkább találhattak visszhangra a hazug könyvekkel együtt, mivel hizelegtek a régi pogány hagyományoknak is, de különben is sokkal közelebb állottak a nép szelleméhez, mint a byzanczi egyház rideg pompájával, meddő scholasztikájával. Válaszolni tudtak minden részletre, melyről az egyház és canonai hallgattak, orvoslást tudtak minden bajra, meghódították a népnek képzeletét, és leereszkedtek csillagjóslásokhoz, varázsmondásokhoz és szerekhez betegség és az élet minden baja ellen. Minél inkább lépett fel ellenük az egyház tekintélye és az állami hatalom, annál inkább támaszkodtak a nép ösztöneire és használták fel a népnek panaszait és elégületlenségét a hatalmasokkal szemben.

Így mind nagyobb bajokat okoz az orthodox egyháznak a bolgár eretnekség. Végre *Péter* czár alatt fellép egy *Bogumil* nevü pap, valószinüleg azonos «Jeremiás, bolgár pappal», és szervezetet és nevet ad az egész eretnek mozgalomnak. Apostolokat állít, nagy sikerrel prédikál és már *Sámuel* czár fia és menye hívei közé tartoznak.

A byzanczi egyházi irók, de nevezetesen *Kosmas*, a bolgár presbyter és egyházi iró mindig ezen *Bogumilt* említik, az indexek *Jeremiást*. Csak egy index-másolat a XVI. századból említi mind a kettőt. De e kettő aligha nem egy. Mert az egyházi irók nem feledkeztek volna meg *Jeremiás*-ról, ha nem tekintették volna már *Bogumilban* említve. Egyik index pedig 1608-ból egyenesen czéloz ez egységre, mondván

* Lásd: *Pypin* és *Spaszovics* orosz művét a szláv irodalmakról. I. 2. fej.

Jeremiásról, hogy «Bogu ne mil», — Istennek nem kedves. Legvalóbbszinü is, hogy *Jeremiás* maga idegen hangzású neve mellé felvette a jellemző szláv jelzőt, *Bogumil*, és e néven lett népszerűvé a szláv nép közt. Végre megemlítjük, hogy 1873-ban *Jagić* felfedezett egy régi bolgár kéziratot, melyet Jeremiás által «hazudott» műnek tartott. E vélemény teljes megerősítést nyert 1875-ben, midőn *Andrej Popov* egy novgorodi pergamencodexben felfedezte ugyanezen iratot, más címmel, de *Jeremiásnak*, mint szerzőnek világos megnevezésével. Az orosz indexek nagy boszorkány-mesternek is mondják ezen Jeremiást, a ki az alvilágban járt «na Verzíulove Kolu». Az orosz tudósok előtt rejtélyes volt ez az alvilági Verzíul-kör. *Jagić* elegendőképen kimagyarázta a szerb mondából, mely szerint a varázslók és boszorkányok, «grabanciás»-ok, 12 iskolát végeznek és csak a 13-ikban: «Vrzíno kolo», lesznek felavatva. A délszláv «grabonciás», melyből a magyar garabonciás is ered, corruptiója a *necromantiá*-nak, a «Verzíul-kolo» pedig *Vergil* köre. A középkor sokkal inkább ismerte Vergilt nagy varázslónak, mintsem nagy költőnek; hisz erre a hagyományra támaszkodott *Dante* is.

De ezen *Jeremiás Bogumil* iratai ismeretesek még egy másik, nyugat-európai forrásból is, mely egyuttal kézzelfogható tanusága annak, hogy a nyugati vallásújításra mily hatással voltak a bogumilek.

Az orosz indexekben előfordúl egyebek közt egy hazug könyv, «*János theologus kérdései Krisztushoz a Táborhegyén.*» Egyik kézirata létezik a XIV. századból. *János* apostol kiváló tiszteletnek örvendett a bogumilek közt. Ugyanezen apokryph könyv pedig egyik legtekintélyesebb irata volt az albigenzeknek. Párisban 1691-ben adta ki először a teljes latin szöveget *Benoist* dominicanus, «Histoire des Albigeois» című művében. A latin kézirat e felírást viseli: «Hoc est secretum Haereticorum de concoresio portatum de Bulgaria a Nazario, suo episcopo, plenum erroribus».

Ez a latin szöveg szokkal tökéletesebb a szláv kéziratnál, és igy sajátságos módon a nyugati reformatió emlékei közül maradt reánk a legtökéletesebb bogumil-emlék. Az egész irat a jó és rossz elve közti dualismust tanítja, melyet a bogumilek a manichaeusoktól vettek. A földet nem Isten, hanem Sátán teremtette, kinek bukása előtt neve *Satanael* volt, és a kinek Isten hatalmat adott hét napra.

A látható világ megteremtése után Sátán emberi alakot formál és beleparancsolja a harmadik égnek angyalát; aztán női alakot formál és beleparancsolja a második égnek angyalát, «et praecepit opus carnale facere in corporibus luteis» etc. Itt van alapja annak, hogy a szigorúbb bogumilek a házas életet egyenesen bűnnek tartották és hasonló tanok uralkodnak az orosz szkopczok közt ma is. De az egész ó-testamentom is az ördög műve, a ki rászedte a patriarkhákat, kiadva magát istennek, míg Krisztus meg nem jött, hogy felszabadítsa az embert a gonosz uralma alól.

A bogumil hitelvekről meglehetős tájékozást nyújtottak saját irataik maradványai, összevetve azzal, a mit a bogumilekről ellenfeleik irtak, főkép a már említett *Kosmas*, ez egyetlen ó-bolgár iró, kinek iratai *Sámuel* czár idejéből maradtak ránk, s kiből bő kivonatokat publikált az orosz történész *Hilferding* a szerbekről és bolgárokról irt művében.

Minden gonosz tehát és átalán az egész látható világ Sátántól eredt, mert Istentől csak a tiszta jó, a tökély eredhet. De van e láthatón túl egy láthatatlan tökéletes világ és szakadatlanul küzd az Isten az ördöggel, hogy ennek számára mentse meg az emberiséget. Némelyek véleménye szerint, — mert a bogumilok közt is léteztek különböző, ridegebb és mérsékeltebb felfogások, — *Satanael* maga Istennek első szülött fia, *Krisztus* pedig csak az ő ifjabb testvére volt. Krisztus nem is emberi testben, hanem csak mint phantom járt a földön, szűz *Mária* pedig angyal volt. A Mária-cultuszban, az ó-testamentomi könyvekben és a keresztelésben eltértek a felfogások, de azok is, a kik nem vetették el egészen, nagy súlyt nem fektettek rájuk. A keresztelésre már azért sem, mivel hiszen a víz is a gonosztól ered. Az ünnepélyes felvételben a megnőttek János evangeliumának érintése által részesülnek. A keresztet elvetették mindnyájan, minek tiszteljék azt, a mivel Istent meg akarták gyalázni? Elvetették a szent képeket és szobrokat is, s innen ered kétségkivül sírköveik rideg egyszerűsége. Hogy a byzanczi egyház sivár pompája és formalismusa elleni e reactio elvetette az egyházi szertartásokat és a hyerarchiát is, önként érthető. Az egyház papjait «vak phariseusok»-nak nevezték. Az úr vacsoráját legfelebb mint emléket ismerték el, és nem az úr testét, hanem egyszerüen csak a kenyeret látták benne.

Az anyag gonoszságáról való hit, mint mindenütt, náluk is messze menő ascesist szült. Életük szigorú tisztaságát elismerik, bár csak képmutatásnak mondják, az ellenfelek is, és ebben feküdt egyik hódító erejük szemben az egyházzal és a hyerarchiával, melynek dús életét rosz szemmel nézte a szegény nép. A ridegebb felfogás egyenesen az ördög parancsának mondta és e szerint egészen elvetette a házasságot, a borivást, a húsevést. Ezen tökéletesek a többieknél is nagy tiszteletben részesültek. Boszniában «dobri Bosniani», «szvrziteli» választottaknak nevezték magukat és úgylátszik, a papi rendet pótolták a bogumilek közt. Ők a fegyver- és a hadviselés ellen is prédikáltak, a mi azonban soha sem gátolta a bogumileket, hogy hitüket ne védelmezzék fegyveres kézzel is, valamint a házasság elleni tanok sem akadályozták a házasságot, csakhogy a bogumil csupán feltételesen vette magához a feleségét, és elküldhette, ha Istenfélőnek és erényesnek nem találta. Házasságuk tehát, — a mint a pápák is panaszolják, — nem volt felbonthatlan szentség. Legalább halálos ágyán azonban mindenik igyekezett külön felavatás által a tökéletesek közé felvétetni, hogy mint ilyen egyenesen a mennyországba jusson. A tökéletesek sorából választattak a vallási előljárók, a «vének» és a «mesterek», kiket nem bogumil iratok néhol bogumil püspököknek, papoknak is neveznek. Imaházukon nem volt sem torony, sem harang, — ezt az ördög trombitájának nevezték, — mellőztek minden díszt, csak egy fehér lepellel borított asztalt és az evangeliumot türték benne. Végre Kosmas arról is vádolja a bogumileket, hogy a felsőbbség iránti engedetlenséget tanítják, gúnyolják a gazdagokat, gyűlölik az atyákat, gyalázzák a véneket, szidják a bojárokat, véteknek tartják a czárnak való engedelmességet, és megtiltják a szolgának, hogy urát szolgálja. Kosmas nyilván azért mondja mindezeket, hogy kimutassa ez eretnekek veszélyességét. Könnyen meglelhette azonban e vádak alapjait is a bogumileknek az egyházi és állami hatalom elleni kénytelen küzdelmében, de bizonyára az első kereszténységnek és maguknak a szláv népek kezdetleges korának testvériségi, egyenlőségi, communisticus és democraticus hagyományaiban is. A vallási doctrinák azonban mindig és mindenütt toleránsak a gyakorlati élet követelményeivel szemben. És hogy a bogumilek is, bár mik lettek légyen tanaik, képesek voltak elfogadni a gyakorlati élet egyéb követelményeivel

együtt az állami rendet és a hyerarchiát is, *a hol az állam reájuk akart támaszkodni és őket akarta támogatni*, azt kétségtelenné teszi épen a *bosnyák* államélet alakulása és egész története.

Említettük már, hogy midőn a délszlávok ama nagy területen, melyet akkor és később is a velenczei és raguzai iratok csak Sclavoniának ismernek, és melyen a szlávok letelepedése óta minden állami szervezet nélkül Byzancznak inkább csak névleges fensősége mellett, főnökeik, a zsupánok alatt éltek az egyes független törzsek, a X. században a horvátok és a szerbek első múlékony államalakításai kisérleteiket tették, mind e két hatalom a mai Bosznia és Herczegovina területén is terjeszkedni iparkodott. A szerb állam orthodox, a horvát római katholikus volt. És természetes, hogy minél inkább érezték magukat korlátozva, sőt üldözve a bogumilek, úgy a régibb bolgár császárságban, mint az újonalakuló szerb és horvát államokban, annál inkább húzódtak a még függetlenül megmaradt törzsek közé, a hol, a társadalmi élet primitiv szervezeténél fogva is, jobban érezhették magukat és a hol, ugyanez oknál, valamint az itten még erősebb pogány maradványok és hagyományok folytán is könnyebben terjeszkedhettek és hódíthattak.

Nem lehet tehát meglepő, hogy a szomszédos hódító hatalmak itt kettős ellentállásra találtak: a politikai ellentállás, a törzsek és zsupánok függetlenségi törekvései, szövetkezett a bogumilizmus ellentállásával. Ez a kettős szorosan szövetkezett ellentállás szüli a bosnyák államot, melynek tömörülési pontjául már centralis fekvésénél fogva is e terület kellő közepe, a felső *Boszna* völgye szolgál.

Ez állapotokhoz képest alig vannak e területről hireink a X. századig. Konstantin Porphyrogenitus említi «De Administrando Imperio» czímű művében először e zsupánságokat. A kis «Bosona» szerinte Szerbiától függő, de külön országocska, a felső Bosznán fekszik, melynek római-kori neve «Basante», adta nyilván szláv kiejtéssel az ott megtelepült törzsnek és földjének nevét. Csak két várat ismer, melyeket *Rački* és *Saffarik* a mai *Kotor* és *Teszanj* falvak körül keres; az előbbinél csakugyan találhatók még régi romok nyomai.

Mindjárt ekkor, a mikor először történik Boszniáról említés, jelennek meg ottan a magyarok is, és pedig aligha nem barátságos viszonyban a bosznai törzshöz, mert ennek főnöke később hoz-

zájuk menekül. Egy különben kevéssé megbizható krónika, melyet a «diocleai presbyter» «Regnum Sclavorum»* czímen, *Rački*, a horvát történész szerint Antivariban a XII. század elején szerkesztett, feljegyzi, hogy egy magyar «princeps» *Kiis* gyors lovasaival Bosznán át egész a Drináig hatolt. A magyar vezér itt ugyan elesett, de a szerb fejedelem *Cseszláv*, a ki a magyarokat a Szerémségig üldözte, itten szintén életével lakolt és halála után országa is elpusztult, úgy, hogy Bosznia ismét egészen függetlenné lett. De ugyanezen krónika szerint *Kresimir* horvát király elűzi a bosznai fejedelmet, a kit e krónika már bánnak nevez, és a ki a magyar királyhoz menekül.

Az újon alakult horvát állam azonban ép oly kevéssé képes magát fentartani, mint az első szerb fejedelemség. A X. század végén a byzanczi császár *II. Bazil* «Bulgaroktonos» még egyszer megkisérli a byzanczi hatalom helyreállítását az egész Balkán-félszigeten. Utódai követik. Hasonló veszély fenyegeti a horvátokat a velenczeiek részéről. Mind Byzancz, mely mindig csak saját konzuljainak tekintette a horvát fejedelmeket, mind Velencze magának tulajdonítja Damácziát és Horvátországot, és győzelmes fegyverrel érvényesítik ismételve is követeléseiket. — A horvátok, képtelenek maguk fentartani új királyságukat, a magyar szent korona alatt keresnek és találnak védelmet és Tenger-Fehérvár, — «Biograd primorszki», a mai *Zara Vecchia* — várában 1102-ben megkoronázzák *Kálmán* királyt. Egy 1135-diki okmány az első, melyben magyar király, *II. Béla* «dei gracia Hungarie, Dalmatie, Croatie *Rameque* rex» írja magát. A magyar diplomatika *Rámát* azóta mindig azonosította Boszniával. Hogy azonban a Ráma-folyó mente már azelőtt a Boszna-bánok hatósága alatt állott volna, mint a hogyan később csakugyan úgy volt, annak semmi nyoma nincs. A byzanczíaktól foglalhatták el a magyarok. Valószínű továbbá, hogy a bosznai zsupánok is ez alkalommal a magyar korona alatt kerestek védelmet, a minek példáját már különben is láttuk, és hogy a magyar királyok e véduraságra igényt is tartottak. Mert később *II. Béla* király egyenesen boszniai herczegnek nevezi *László* fiát, de azért Boszniát magát az ottani bánok kormányozzák tovább.

* Először kiadta: Lucius, De Regno Dalmatiae et Croatiae, lib. sex. Amst. 1676.

Borics bán, kit, mint az orosz *Vasziljevszki* újabban kimutatta,* helytelenül tévesztettek össze némely történetírók *Kálmán* király törvénytelen fiával, ezen bánok között az első, kit egykorú történelmi források névről említenek.** — Már 1150-ben magyar sereg indul Bosznián át a byzancziak ellen. Az 1154-iki újabb hadjáratban *Borics* bán seregével követi a magyar királyt *Emanuel* császár ellen. A *II. Béla* halálát (1161) követő trónviszályban *Borics* bánt eleintén II. László a volt boszniai herczeg, és ennek halála után (1163) *IV. István* hívei közt találjuk, és pedig 1163-ban Esztergomban, az ország zászlósai közt.*** De még ugyanez évben IV. István vereséget szenved és menekülni kénytelen, *III. István* pedig *Gotfrid* nevű vezérét küldi *Borics* bán ellen, a ki, mint Kézai Simon krónikája írja, le is győzetett. Nevével nem találkozunk többé.

Ezen *Borics*, mint hihetőleg elődei is, *bogumil* volt. Raguzai írók legalább azt beszélik, hogy a bosnyák katholikusok üldözése miatt támadt volna viszálya Raguzával.†

Borics tetterős férfiú volt és alatta éri el Bosznia körülbelül mai határait. *Kynamos*, Manuel császár historiographja és a diocleai presbyter egyaránt a *Drinát* és a mai Livno melletti Borovaglava hegységét mondják Bosznia határának Keleten és Nyugaton. A raguzai írók szerint a városukkal támadt viszály alatt és szintén vallásos

* «Byzancz történetéből». Petersburgi «Szláv Gyüjtemények». II. 1877. p. 265—77.

** *Klaić*, Bosznia horvát történetirója, kinek a legújabb kutatásokat először felölelő fontos munkájában átalán feltünő árnyoldalt képez a horvát nemzeti irányzatosság, azt hiszi, hogy a horvátoktól vették a boszniai zsupánok a báni czímet és azt következteti ebből, hogy Bosznia Horvátország része volt, mert ugymond, az összes délszlávok közt csak a horvátok ismertek bánokat. De miért? A bán szó a «pán»-nal semmi összefüggésben nincs, és maguk szláv philologok azt tartják, hogy nem is szláv kifejezés, hanem *avar*. Ezektől maradhatott fenn a magyar birodalom déli részein és mehetett át a magyar közigazgatási nyelvbe. Bánokat találunk Magyarország összes déli, de csakis déli határain; a bán volt itt a magyar «marchio». A székelyeknél a rhabon-bánok, aztán a szörényi, lugosi és krassói, a macsói, a szlavon, a horvát, a boszniai stb. bán. Valószínű, hogy a magyar közigazgatásból került a horvátokhoz és a bosnyákokhoz is a báni méltóság. A diocleai presbyter későbbi keltű meséi nem nyomnak sokat. Az egyidejű görögök még exarch-nak nevezik Boricst és nagyon kétes, hogy előtte viselték volna a vrhbosznai zsupánok a báni czímet, noha Bosznia összes történetírói a legújabb időkig a bánok egész sorát említik és történetüket adják. Ugy de *Zselimir*, *Kresimir*, *Legeth* és *Vukmir* históriái kizárólag a *diocleai* presbyter meséin alapúlnak, melyeket a ragusai *Orbini* s mások bővítettek ki saját phantasiájuk szerint. Mindennek semmi történelmi becse nincs és mind e mesés bánokról egyetlenegy történelmi adat sem létezik.

*** *Tkalčić*, Mon. hist. episc. Zagrabiensis. I. pag. 3.

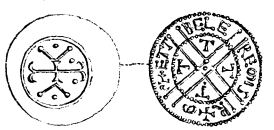
† *Ljubić*, Opis jugoslavenskih novaca, pag. 181.

okokból hadat viselt a rasciai nagy-zsupán ellen is, és elhódította ettől «Hum» tartományát. Ez a tartomány a mai Herczegovina, mely innenfogva állandó kapcsolatban marad Boszniával. Már *Konstantin Porphyrogenitus* ismeri mint független zsupánságot, melynek fejedelme «dux Chulmorum»* nevezi magát, és melynek területe Raguzától a Narenta-torkolatig, az ország belsejében pedig a felső Narentáig terjed. Lakosait «*Zachlumoj*» nevezi Konstantin, a mit helyesen hegymögieknek értelmez. Az ország maga utóbb előfordul mint *Zachlumije, Chlum, chlumszka zemlja*, a későbbi nyelvfejlődés szerint Chum, Hum, a latin okmányokban *Chelmo*, a magyarokban «*Halomföldé*», mert a latin *collis*, a franczia *colline*, a német *Kulm*, a szláv *chlum*, a magyar *halom* egy ugyanaz.

Az egykori szerb területtől szakította el *Borics* a *boraci* zsupát, a mi által jutott a Drina partjaihoz. *Borac* vára a mai *Vlasenica* helyén állott, melyet a törökök mostanig *Bercsének* neveznek, míg az ottani síkság neve ma is *Bircse*. Magyar neve *Berecz*, a magyar okmányokban «*comitatus Berecz.*». *Ráma* vidékét a magyaroktól kaphatta hű hadi szolgálatai jutalmául. De valószínű, hogy többet is kapott tőlük: *Ozora-* és *Só-földjét*. *Ozora* a mai Poszavina egy része, az alsó Boszna vidéke, Zepcsétől a Száváig. Nevét az *Uzora* vizétől veszi, *Usora*, *Usura*, *Vxora*, *Woscora* és a magyar okmányokban comitatus *Wozora* nevek alatt fordul elő. Só-földje a *Szprecsa* mente a Boszna és Drina közt. Konstantin *Salenes* név alatt Szerbiához tartozónak említi, hasonnevű nagy várossal együtt. Itt áll ma *Tuzla* városa, és «Tuz» törökül szintén só. Kétely annál kevésbé lehetséges, mivel ez az egyetlen hely az Adriától a Pontusig, a hol kősó előfordul. A latin okmányok úgy írják, hogy «*Sale*», a magyarok «*Sou*», «*Sow*». *Klaić* azt hiszi, hogy a magyar királyok adományozták mind *Ozorát*, mind *Sót Borics* bánnak. — Tény, hogy a

* A zsupán majd dux, majd princeps, majd comes a középkori latin okmányokban, ép úgy mint a knéz. Mind a kettőnek eredeti értelme főnök, és igen különböző hatalmú urak éltek mind a két czímmel. Ma is egyaránt «knéz» az orosz herczeg és a bosnyák kisbiró, és az oláh falusi biró is «kinyéz». Ugy van ezekkel is mint a török és arab czímekkel; a bey, bég, az emir hol fejedelem, hol csak egyszerűen előkelő születésű ember. A zsupán, a knéz, főnök volt; kedvező viszonyok közt herczeg fejlődött belőle, kedvezőtlenek közt kisbiró. De a zsupánból lett a magyar ispán. A «veliki zsupán» — nagy zsupánból a főispán. Az ispán is comes volt, és hol igen nagy, hol igen kis úr lehetett.

magyarok a Szerémséggel együtt Szávántúli részeket is elfoglaltak a XI. században a byzanczíaktól, hogy *Ozora* és *Só* mindjárt *Borics* bán utódai alatt a bosnyák bánok birtokában van, hogy *Borics* bánnak ily adományozásra érdemei voltak, és hogy végre a magyar királyok e megyékről később mindig a bosnyák bánságtól függetlenül intézkednek. Nem sokára *Borics* bán letűnése után, Emanuel császárral 1166-ban kötött békekötés folytán az összes Szávántúli részek a Szerémséggel együtt *III. István* öcscsére, *Béla* herczegre szállnak, a ki mint *Emanuel* védencze Konstantinápolyban él. *Emanuel* császár ekkor nevezi magát: «Manuel in Christo Deo fidelis rex Porphyrogenitus, Romanorum imperator, piissimus, semper Sebastus, Augustus .... Dalmaticus, Ungaricus, *Bosthnicus, Servicus*», ... de megengedi, hogy *Béla* herczeg Konstantinápolyban mint *rámai* király pénzeket veressen.* Ezen állapotnak és általán a byzantin császárság hatalmának csak a nagy császár halála vet 1180-ban véget.

MONETA BELE REGIS R.

* *Kynamos* említi, hogy Emanuel császár 1162-ben, III. Béla Stambulban tartózkodása alatt átengedte ennek örökjogon Boszniát és hogy Béla ez időben Stambulban pénzt vert, mint *Ráma* királya. Csakugyan létezik egy fölötte ritka pénz e fölirással: «*Moneta Bele Regis R.*» Rupp, (Num. Hung. p. 79.) következőleg irja le: Moneta Bele Regis R. (literis styli orient.) inter periferiam tenuioris granulaturae, et similem circulum, in medio crux e binis ac binis aequilateris in fine nodosis, et totam numi aream occupantibus perticis composita, in cuius centro inter nodosa aeque perticarum segmenta globulus, in angulis vero crucis quatuor literae T continentur. — In aversa in circulo fasciato versus medium numi sito exhibetur species crucis aequilaterae, cuius stipes extremitates habet oblique bifariatas nodosasque, brachia vero in folia gemina semicirculis similia producuntur; sparsis in area sex globulis».

Közlöm e pénzt a nemzeti museum egyetlen példánya után, minthogy Érdi, Rupp, Ljubić a III. Béla által Stambulban vert rámai pénznek hajlandók tekinteni. Maga a pénznek nagy ritkasága, a keleti jellegü irás, az R betű egyeznek e véleménynyel. A pénznek typusa inkább IV. Bélára vall ugyan, de az, hogy Stambulban készült, magyarázhatja, hogy typusa megelőzi a Magyarországban készült pénzeket. A Regis utáni R jelenthetne egyebet is péld. a pénznek királyi jellegét, de ez legalább is távolabb fekvő magyarázat, mint az, hogy az R Rámát jelenti. Az ország nevét csak kezdőbetűvel jelölni általános szokás volt, annak megjelölésére pedig, hogy az illető érem pénz, «Moneta», az ország nevének kiirásánál is gyakran nagyobb súlyt fektettek a középkorban, midőn aránylag ritka volt a pénz, szokatlan használata, kivált azonban, ha a pénzverési jog akár contestálva, akár becses concessio volt, inkább szánta az illető a helyet az «M», vagy akár a «Moneta»-nak, mint az ország kiirásának. Ilyen példákkal fogunk még találkozni. Mind e pusztán numismatikai kérdéseknél egyébaránt, melyeknek eldöntését a specialistákra hagyhatjuk, természetesen messze sokkal fontosabb, mert közjogi és történelmi fontosságu a tény, hogy III. Béla herczegkorában Stambulban a rámai királyi czímmel élt és rámai pénzt vert.

Az ismert történeti tények azt bizonyítják, hogy II. Bélától fogva megszilárdult *Bosznia* viszonya a magyar koronához, mely viszonyban *Bosznia* a magyar korona alatt keresett és talált védelmet a byzanczíak, szerbek és raguzaiak törekvései ellen, követte a magyar királyok hadait, bánjának személyében megjelent az országgyülésen, feltalálta nemzeti autonomiájának és szabad vallásgyakorlatának biztosítékait, és területben nagyobbodott, míg a magyar királyok a rámai királyi czímet viselték, a boszniai herczegi czímet fiaiknak adományozták, de az országot nemzeti bánok által kormányozták. A források hallgatása azt is tanusítja, hogy a trónörökösi viszályokon kivül semmi sem zavarta meg e békés viszonyt. De mostan új korszak következik. *A magyar királyok eddig a bosnyákok vallásgyakorlatába nem avatkoztak.* Most azonban vallásbuzgó királyok következnek, a kik komolyan veszik apostoli hivatásukat és politikailag is a római pápák benső szövetségesei. Szent-Péter székén pedig a nagy pápák hosszú sora következik, tele világuralmi nagy tervekkel. Üldözni kezdik a bogumileket és aránylag rövid megszakítással a vallásos viszályok hosszú kora kezdődik, melynek csak a muhammedanismus győzelme vet véget, segélyével az üldözött bogumileknek. Most már mind bővebben folynak a bosnyák történeti források is, első sorban a pápák és a magyar királyok levelezései.*

Emanuel császár halála után *Kulin* bánt találjuk Bosznia kormányzatában. Nyilván *Béla*, a «rámai király» és a császár erősítette meg benne. Talán Boricsnak fia volt. «Fiduciarius Regni Hungariae» irja magát. Jele, hogy mennyire megszilárdult már ekkor, minden külzavar mellett is a viszony a magyar koronához.

Emanuel császár halála után *Stepan Nemanja* újra feltámasztja a szerb államot, és ifjabb fiára hagyja a régi *Dioclea*-t, a hol először keletkezett volt szerb fejedelemség, a Zetán partjain, a római *Doclea* körül, a mai Montenegro területén. Ezen «diocleai király» *Vuk*.

* *Katona*, «Hist. Crit.», *Fejér*, «Codex dipl.», *Theiner*, magyar és délszláv monumentái, *Schwandtner*, «Script. rer. Hung.», *Endlicher*, «Mon. Arpad.», *A magy. Akad.* «Mon. Hung. Hist.», *Kukulievič*, «Cod. diplom.», «Jura Regni Croat.», *Wenzel*, «Cod. dipl. Árpád». «Tört. Tár.», *Miklosics*, szerb monum. *Ljubič* délszláv monum. «Monumenta Ragusina», *Fraknói*, «Országgy. Emlék.» *Rački*, «Mon. Hist. Croat», «Bogomili i Patareni» (Rad. jugost. Akad. VII. VIII.) A zágrábi akad. kiadványai. A belgrádi «Glasnik». *Pucič*, «Spomenici srbski», *Tkalčič*, «Mon. episc. Zagrab», *Jireček*, «Handelsstrassen» közlik e kor főforrásait.

magára a szerb trónra vágyik, mely bátyjának *Stepan Nemanjics*-nak jutott, és ezt a pápa és a magyar király segítségével akarja elérni. Katholikus lesz és el akarja ismerni a magyar király felsőbbségét. 1199-ben bevádolja *Kulin* bánt, hogy egész családjával és 10,000 alattvalójával *III. Béla* tilalma daczára a bogumil hitre tért. *III. Incze* 1200 okt. 11. kelt levelével felszólítja *Imre* királyt, mint Bosznia főurát, hogy térítse vissza Kulin bánt szép szóval ha lehet, fegyverrel, ha kell. Ha *Kulin* bán nem űzi ki az eretnekeket és nem veszi el birtokaikat, akkor Imre üzze el őt és vegye el birtokait, bárhol legyenek a király területén. *Kulin* bán ravaszúl, de alattvalói engedelmességgel azzal védi magát, hogy ő igazhitü jámbor férfiaknak nézte a bogumileket. El is fogja küldeni főbbjeiket a pápához, a ki vagy megerősíti őket az igazban, vagy eltéríti a gonosztól, mert ők készek az apostoli szék tanításaihoz szigorúan ragaszkodni. 1202-ben *Kulin* bán csakugyan elküldi a raguzai püspököt és több bogumilt a pápához, a kit egyuttal arra kér, hogy küldjön neki egy megbízható embert, a ki nála az egyházi viszonyokat rendezze. A pápa a spalatói érseket és *Johannes de Casamaris* udvari káplánját küldi. 1203 april 8-án ezek összegyüjtik *Bjelopoljén* (Bolinopoili apud Bosnam juxta flumen) Kulin bán udvarát és a bogumil előljárókat és ez utóbbiak kiállítanak egy okmányt, mely szerint: «Mi, előljárói (priores) azon embereknek, a kiket eddig egyedül neveztek Boszniában keresztényeknek» — fogadják, hogy engedelmeskednek a római egyház rendeleteinek és parancsainak, és összes vagyonukkal kezesek, hogy az eretnekségre többé sem ők, sem híveik vissza nem térnek. Minden templomukban lesz oltár és kereszt. Olvasni fogják nem csak az új-, de az ó-testamentom könyveit is. Lesznek papjaik, a kik misét mondjanak, gyóntassanak és legalább kétszer évenként áldoztassanak. A bőjtöket, a szentek ünnepeit megtartják. A mennyiben a laikusoktól megkülönböztetik magukat, csuhát fognak viselni, fratreseknek fogják magukat nevezni és a pápától fogják a választott prior megerősítését kérni. A mit a pápa hozzá akar tenni, vagy el akar venni, alázattal elfogadják. «És hogy mindennek örök ereje legyen, aláirtuk kezünk saját irásával.»

Ápril 30-án megjelennek Budán, «in insula regia» (Margitszigete) és «ad christianissimum regem», a kalocsai érsek, a pécsi püspök és sok más főméltóság előtt *Kulin* fia, és *Ljubics* és *Dragota* bogu-

mil előljárók, hogy fogadalmukat esküvel erősítsék. *Imre* királyi pecsétjével látja el okmányukat és *Kulin* bánnak, a ki már elébb megjelent volt előtte, azt üzeni fiával, hogy szorosan tartsa magát a tett fogadalmakhoz. *Kulin* bán nevében fia 1000 márka bánatpénzre kötelezi magát, ha eretnekeket Boszniában megtürne.

A dolgok ezen hihetetlenül sima lefolyása feltétlen királyi tekintélyre mutat. Nem is hallunk újabb zavarokról *Kulin* bán alatt. Országa békében fejlődik. A raguzai Orbini irja, hogy még az ő idejében, a XVII. században is azt mondták a bosnyákok, ha valami jó érte őket: «Vissza jön Kulin bán ideje». Kulin bánt a tündérek barátjának mondta a népmese és ideje ma is «a régi jó időt» jelenti. A fentnevezett pápai legatus királyságnak mondja Boszniát, melynek terjedelme «tíz napi járás.» A szent szék Kulin bánt «nemes és hatalmas férfiúnak» és «Bosznia nagy bánjának» nevezi. Az ő idejében emelkedik *Viszoki* (a raguzai iratokban Subuisochi) és *Fojnicza* (Chojnica) Raguzával élénken kereskedő várossá. *Vrhbosna* (Forrás-Boszna) zsupánságban van a bánnak vára *Brdo*, a mai *Ban-Brdo* a boszna-források közelében. Az *Igmán* alatt *Vrucsiban* áll Szent-István temploma. Végre Magyarországból hozott «szász» bányászok újra mívelni kezdik a rómaiak óta parlagon maradt bányákat.

Hogy a pápák épen *Kulin* bán idején kezdtek oly nagy figyelmet fordítani Boszniára, az érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy ekkor már az eretnekség elterjedt Lombardiában, a honnan a Milano melletti Pataria után eredt «patarenus» neve is; elterjedt a Provenceban, a hol már kereszteshadat indítottak ellene, elterjedt az alsó Rajnán, a hol a «cathari»-ból támadt a «ketzer« szó, és elterjedt Flandriából Angliába, a hol II. Henrik tüzes vassal bélyegezte a «publicani»-kat, a hogy Angliában a «pauliciani» név után nevezték az eretnekeket. *Reniero Sacconi*, a ki eretnekből inquisitor lett és *Kulin* bán kortársa volt, tizenhárom catharen püspökséget sorol fel, ezek közt a legfőbbek egyike a boszniai. A pápák panaszolják, hogy a boszniaiak csábították el az albigenzeket és általán elterjedt a hit, hogy Boszniából vezeti egy *eretnek pápa* az egész mozgalmat.

Kulin bán megtérése valóban csak rövid időre létesített nyugalmat és a viszály nem sokára újra kitör egész nagyságában és tart századokon át. A nagyokat és főbbeket meglehetett téríteni

királyi parancscsal, a tömeget nem. 1221 decz. 3. Honorius pápa azt panaszolja, hogy az eretnekek Boszniában összejönnek, mint egy barlangban, mint boszorkányok táplálják keblükön tanítványaikat és keresztes háborúra hívja fel *II. Endrét*. Az aranybullát megelőző zavarok tehetetlenné teszik Magyarországot. II. Endre a kalocsai érseknek ajándékozta örök időkre Boszniát, Ozorát és Só-földjét azon feltétellel, hogy keresztes hadat indítson az eretnekek ellen. *János* herczeg, a ki Margittal, a király nővérével, a byzanczi császár özvegyével a Szerémséget kormányozta, 200 márkát vesz fel *Ugolin* érsektől e keresztes hadjáratra. De minden kisérlet meghiúsúl. A királynak tehetetlenül kell nézni, hogy a bosnyákok elkergetik *István* bánt, *Kulin* bánnak az egyházhoz és adott szavához hű fiát, és 1232-ben *Matej Ninoslav* nevű bogumilt emelnek a báni székre. *István*-nak és utána *Zibislav* fiának csak *Ozora* marad meg II. Endre védelme alatt.

Ezt a magyar király nem tűrhette. És miután ugyanez évben rendezésüket találták a magyar belviszályok is, a király 1233-ban *Kálmán* fiát, a ki már Horvát-Dalmátországot is kormányozta, fegyveres erővel Boszniába küldi. *Kálmán* egymásután elfoglalja a zsupákat és *Ninoslav* most a pápai legátushoz fordúl. Gergely pápának legátusa Magyarországon Jakab prenestei püspök volt, a ki 1233-ban személyesen megjelent Boszniában. Nemcsak a népnek nagyrészét találta a bogumilizmusban, hanem a kath. püspököt is, a ki különben azzal menti magát, hogy csak «ex simplicitate» vétkezett. És miután a raguzai érsek is békén tűrte az eretnekség terjedését, a legátus kiszakította hatóságából a boszniai püspökséget és a kalocsai érsek alá helyezte. A pápa örömmel értesül a legátus által, hogy Ninoslav megtért, sőt adományt tett a dominikánusok kezeihez egy székesegyház építésére, — romjainak nyomai ma is láthatók Blazsujban — és tetemes birtokokat ajándékozott a kath. püspökségnek. A pápa «Szent-Péter védelmébe fogadja» Ninoslav bánt és országát és a bán siet is igénybe venni e védelmet, visszakéri nemcsak az elfoglalt zsupákat, hanem Ozorát is, mely a mindig hű Zibislav kezén maradt volt. De alig hogy *Kálmán* herczeg kivonúl, 1234-ben Bosznia ismét bogumil. A pápa és a magyar király most már keresztes hadat indítanak, csaknem egyidejűleg azzal, mely Dél-Franciaországban az albingenzek ellen indult meg. A király újra Kálmán herczegnek adományozza

Boszniát és a pápa azt írja neki, hogy: «Concessionem de terra Bosne a prefato rege patre tuo liberaliter tibi factam, sicut legitime ac provide facta esse dinoscitur, auctoritate apostolica confirmamus . . .» és most már Kálmánt és birtokait veszi Szent-Péter védelme alá. A keresztes hadjárathoz ozorai *Zibislav* is csatlakozik, a kiről azt írja a pápa, hogy olyan, mint «a liliom a tövisek közt». 1237-ben minden ellentállás teljesen le volt verve, sőt Kálmán megszállva tartotta nemcsak Boszniát, hanem a szintén bogumil *Halomföldét* is. Most Kálmán építteti fel a Ninoslav által adott pénzből Szent-Péter székesegyházát a mai Blazsujban, és újra tetemesen megszaporítja a boszniai püspökség birtokait, egyebek közt a djakovári uradalommal is. A kalocsai érsek pedig erődöket épít szerte az országban «a római egyház és vallás védelmére». Mindez azonban mit sem használ. Alig teszi ki Kálmán herczeg lábát, az ország ismét visszaesik az újra felmerülő *Ninoslav* kezeibe. *Ninoslav* most 1240-ben *Raguzával* köt véd- és dacszövetséget. *Miklosics* közli szerb monumentáiban az érdekes okmányt, mely így kezdődik: «Akarata lévén felséges Urunknak Jézus Krisztus Istennek és nekem jó szándékom, én Bosznia nagy bánja *Matej Ninosláv* eljöttem Raguzába régi barátaimhoz a patriciusokhoz és a közönséghez, és jöttem nagyjaimmal *Juris* vajdával, *Tepcsija Radonával* és Simon öcscsével, *Mirhona* pohárnokkal, stb . . . és megtalálván Raguza herczegét *Tonist Miklóst*, fentnevezett nagyjaimmal a herczegnek és a közönségnek örök békét és örök szeretetet esküdtünk».

Mindennek a tatárjárás adja meg magyarázatát. A magyar hadsereg 1241-ben megsemmisül a Sajónál. *Kálmán* herczeg sebeiben meghal, *IV. Béla* menekül. A tatárok elportyáznak ugyan Boszniába is, de *Ninoslav* ura marad a helyzetnek, sőt szövetséget köt a király ellen a tatárjárás alatt hűtlenné lett *Spalatóval* és *András* halomföldi gróffal. Ezen szövetség ellen *Dénes* bán alatt küldi IV. Béla seregét. *Spalato* 1244. jul. 12-én meghódol és béke létesül, melyből azonban ki vannak véve *Ninoslav*, a halomföldi gróf és több bosnyák urak, «qui sunt infideles regi». *Ninoslav* ellen maga *Béla* király vezet hadat. Egy adománylevélből, melyben a boszniai püspökség birtokai megerősíttetnek, kitűnik, hogy *Ninoslav* meghódolt. De *Béla* viszálya alatt *II. Frigyes* osztrák herczeggel 1246-ban a boszniai püspök ismét a bogumilizmus terjedését panaszolja. A pápa a kalocsai érseket, és

1247-ben a királyt is újabb keresztes hadjáratra szólítja. *Ninoslav* azonban siet megnyugtatni a pápát, hogy ő hű maradt a római egyházhoz és a pápa eláll követelésétől, sőt 1248. márcz. 29-én azon reményben, hogy ez által eltéríti a bosnyákokat a bogumilizmustól, a *glagolit írást és a szláv nyelvet engedélyezi* istenitiszteletükben. Legalább *Ninoslav* maga csakugyan híve marad a római egyháznak. 1249-ben kiállított okmányában, melyben megújítja szövetségét Raguzával, ezuttal a szerb király *Stepan Uros* ellen, «Istennek szentséges anyjára, szűz Máriára és az életadó tiszteletreméltó keresztre» esküszik.

Ninoslav után új korszak nyílik meg Boszniában, melyet a *magyar bánok korának* lehet nevezni. A magyar királyok okulván a múltakon, megbízható férfiakra, házuk rokonaira és magyar főurakra bizzák az országot, és *felhagynak a bogumilek erőszakos üldözésével.* A pápák egy századon át hiába sürgetik az addig szokásos keresztes hadjáratokat. E százados korszak, mely abban culminál, hogy Nagy Lajos mellett a bosnyák bán leánya ül a magyar trónon, méltán nevezhető Bosznia fénykorának.* Belső béke és gazdagodás, megszilárdulás és területi nagyobbodás Bosznia legszélsőbb határaig, fényes fegyvertények erednek belőle az országra nézve, míg viszont Bosznia, ez a természetadta védvár, Magyarország legfőbb erőssége lesz, úgy külellenség, a szerb czárok és a velenczei hatalmas köztársaság, mint a horvát főurak folytonos lázadásai ellen. Az Anjouk összes Balkán-félszigeti vállalatainak legfőbb támpontját Bosznia képezi.

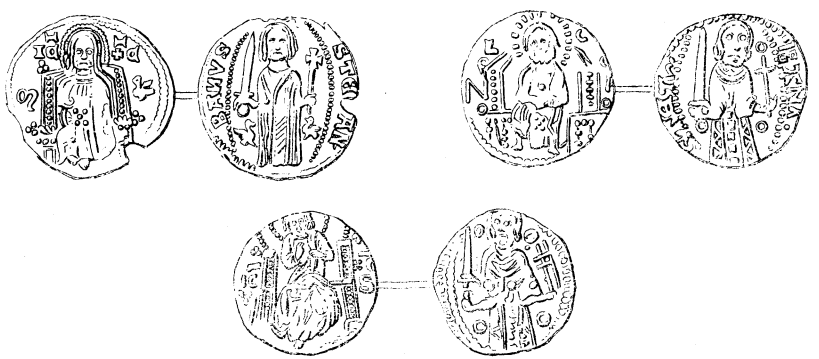
1263-ban *Boszniát, Ozorát* és *Sót,* valamint a Drina, Száva, Duna és Morava közt újon alakított macsói bánságot, melynek neve a mai Szerbiában is «Macsva», *Ágnes* leányára, *Ratislav* halicsi herczeg özvegyére bizta *Béla* király. Ágnest fia *Béla* követi, mint «dux de Machow et de Bosna»; e czímen szerepel az V. István és II. Ottokár közt kötött békében.

Ninoslav kormányzásának végéről biztos híreink nincsenek; meghalt, elűzetett-e, nem tudjuk; de bizonyos, hogy kormányzásának végén villongások törtek ki, melyeknek fékezésére *IV. Béla Kotromán Istvánt* küldi Boszniába. Mellette említik az okmányok *Prezde* (Brizda, Prijesda) bánt, kinek IV. Béla 1255-ben hű szolgálatai jutalmául az egész nováki

* Noha horvát írók, *Klaić, Rački,* a «legszomorúbb»-nak nevezik, a nyilvánvaló tények mellőzésével, merő magyar-ellenes elfogultságból.

zsupát ajándékozza (a mai Szlavoniában). Egy pápai levél még 1290-ben együtt említi Istvánt és Prezdét mint Bosznia bánjait. Lehet, hogy *Presde* Ozorát és Sót birta. *István* alatt állott a halomföldi zsupán is, *Radoszláv*, a ki egy (*Miklosics* által közlött) 1254-iki okmányban «a magyar király uram hű jobbágyának» mondja magát: «a ja zsupan Radoszlav jeszm vern Klet venik gospodinu kralju ugrskomu».

1273-ban Egyed macsói és boszniai bán. Kún *László*, miután gyönge kormányzata alatt, mint másutt, Boszniában is zavarok támadtak, 1279-ben *Ugrin* szörényi bánra bízta a macsói és boszniai bánságot is, 1280-ban pedig anyját, *Erzsébetet* nevezi ki macsói és boszniai herczeggé, később pedig sógorát *Stepan Dragutint*, a volt szerb

KOTROMÁN ISTVÁN PÉNZEI

királyt, kit öcscse *II. Stepan Uros Milutin* letaszított a trónról. *Stepan Dragutin* miután a byzanczi egyháztól áttért volna a rómaira, hittérítőket kér a pápától, panaszkodva az eretnekek sokasága miatt. De erőszakos üldözésekről nem hallunk.

Úgylátszik, hogy ezen egész idő alatt legalább a tulajdonképi *Boszniá*-ban és *Dolnji-Kraj*-ban (magyar okmányokban Olföld, Alföld, a *Jajcza* és *Kljucs* körüli vidék, melyért a horvátok és bosnyákok közt hosszas harcz folyt a horvát királyság idején) a már említett *Kotromán István* állandóan megmaradt bánnak. Ez esetben *Egyed* és *Ugrin* csak a felsőbbséget gyakorolták volna, úgy mint a macsói és boszniai herczegek. *Kotrománt* német történetírók (Schimeck) német lovagnak állítják, tán mivel neve «mán»-ra végződik, mintha péld. «Kálmán» is német név volna, és mivel egy pápai dispensatióból

kitűnik, hogy a karánthiabeli ortenburgi grófokkal közel rokonságban volt. Neve délszláv jellegű, Szlavoniában ma is áll egy *Kostroman* nevü várrom, valószínűleg előkelő délmagyarországi úr volt: *Stepan Dragutin* neki adja *Erzsébet* leányát, kitől három fia származik. A legidősebb, *Stepan Kotromanics* nemsokára nagy szerepre jut.

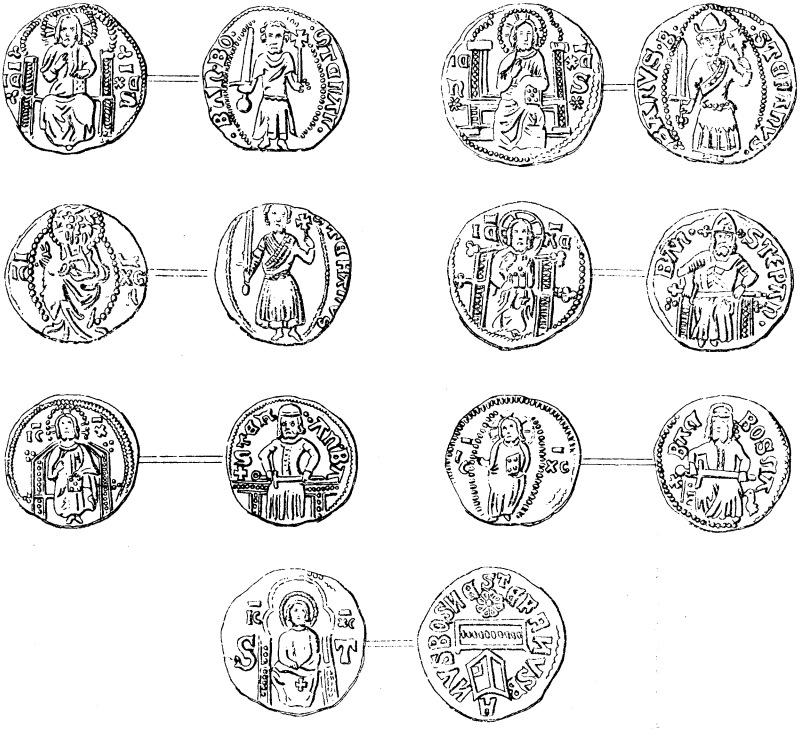
III. Bélának, mint rámai királynak, már említett stambuli bosnyák pénzén kivül e Kotromán István bán pénzei a legelső bosnyák pénzek, melyekről tudomásunk van. Tőle fogva aztán valamennyi utódjától birunk pénzeket. Mind e pénzek ezüstpénzek: dinárok, féldinárok és negyed-dinárok, kivévén I. Tvrtko cattarói rézpénzeit. A bánok pénzeinek egyik oldalán Krisztusnak, a másikon a bánnak alakja látható. Az első királytól fogva az uralkodó alakja rendszerint elmarad, és a czímerül felvett korona jelenik meg a czímer-paizsban, a korona alatt gyakran az uralkodó nevének kezdőbetűjével, névjegyével. Krisztus alakja helyébe védszentnek arczképe lép: «St. Gregor Naziazenus, Gregor pápa, St. Trifonius Chatharensi.» Csak Ujlaki Miklós pénzein jelenik meg a magyar szűz Mária-kép és az Ujlaki-czímer. Az írás mindig latin betű, többnyire latin, ritkán szláv a szöveg is: Cyril betűvel csak e jegy fordul elő: IC—XC = (Jesus Christos) némely pénzen. *

A *IV. László* halálát követő trónviszályban *Kotromán István* hű marad az utolsó Árpádhoz, *III. Endréhez*, míg a horvát bán, *Subics Pál*, brebiri gróf, nápolyi *Károlylyal* tart. A kitört villongásokban a brebiri gróf elfoglalja fegyveres kézzel Bosznia egy részét, és 1299-től fogva «Bosznia urának» is írja magát. Fia *Mladen* 1314-ben elfoglalja *Ozorát* és *Sót* is és innenfogva «Horvátország és egész Bosznia» bánjának nevezi magát. Mind világosabb lesz azonban, hogy a brebiri grófok csak azért támogatták a trónviszályban az Anjoukat, hogy saját hatalmukat emeljék és ha lehet, függetlenné tegyék. *Róbert Károly* csakugyan kénytelen egykori hívének fékezésére gondolni. Még 1314-ben vissza helyezi *Kotromanics Istvánt* időközben meghalt atyjának örökébe, 1322-ben pedig hadat vezet *Mladen* ellen, támogatva *Kotromanics István* és *Babonics Iván* szlavóniai bán által. *Mladen* elfogatása után, hű szolgálatai jutalmául *Babonics Iván* lesz horvát bán, *Kotro-*

* A délszláv, s köztük a bosnyák pénzekről kimerítően: *Ljubić*, Opis jugoslavenskih Novaca» Zágráb. 1875.

manics István pedig visszahelyeztetik *Bosznia, Ozora, Só* és *Dolnji Kraj* teljes birtokába.

Láttuk, hogy *Róbert Károly*, mint király, sujtani tudta egykori hívét, a ki csak mint lázadó önző czélokkal csatlakozott hozzá és jutalmazni tudta egykori ellenfelét, a ki csak azért volt az, mivel mindenkor hű maradt a szent koronához. De a király még közelebb hozta magához *Kotromanics Istvánt.*

KOTROMANICS II. ISTVÁN BÁN PÉNZEI

A bosnyák bán, anyja által már rokonságban volt az Árpád házzal, tehát az Anjoukkal is. E rokonságot a király megújította és nejének egyik rokonát, *Kázmér* lengyel vajda *Erzsébet* leányát adta neki 1323-ban feleségül.

A trónviszályok alatt a szerbeknek sikerült elfoglalni *Halomföldét. István* bán visszafoglalja 1325-ben. De országának területét nem csak helyreállítja, hanem ki is terjeszti. Halomföldétől és a Narenta vizétől éjszaknak a Cetináig a tengermelléken a velenczeiek birtak

egy területet, az akkori *Krajnát.** Régentén a Konstantin által említett pogány narentánusok lakták, szintén szláv törzs, mely zsupánjai alatt a tizenharmadik század második feléig függetlenül élt. Hires tengeri rablók és a kereszténység behozatala óta bogumilek voltak, kettős ok, hogy úgy Velencze, mint a magyar királyok ismételve igyekeztek megfékezésükre. Ez végre a velenczeiek 1276—1279-iki keresztes hadjárata által sikerült. De míg a velenczeiek a horvát lázadást felhasználták egyes tengerparti városok elfoglalására, *István* bán itten támadta meg őket és egyesítette bánságával a Krajnát Makarska fővárosával együtt. De még tovább is nagyobbodik *István* bán országa. 1326-ban *Róbert Károly* újra kénytelen hadat küldeni a lázadó horvátok ellen. *István* bán az Unna völgyében egyesíti seregét a magyar haddal, melyet *Mikics* szlavon bán vezet a *Nelipics* és *Kurjakovics* családok, *Babonics* knéz, *Mihovilics* vajda, *Spalato* és *Trau* városai, stb. ellen. Az egyesült hadak előnyomulnak *Záráig*, elfoglalva a lázadók várait, melyekben valamint az akkor horvát *Bihács* városában is helyőrséget hagynak. *István* bán elfoglalja a horvát lázadóktól a dumnói (ma Duvno), hlivnoi (ma Livno) és dlamóczi (ma Glamócz) zsupákat, és *Róbert Károly* ezeket végkép Boszniához csatolja. Igy most már az egész tengermellék Raguzától csaknem Spalatóig, és mindaz, a mi mögötte fekszik, a bosnyák bánsághoz tartozik.

Ezen egész időszak alatt, a mult század közepétől fogva, a bogumilek ellen alig történt valami. A pápák követeltek ugyan több izben keresztes háborúkat, de eredménytelenül. Térítési kisérletekről hallunk, de üldözésről nem. Ezt a türelmetességet felhasználták a bogumilek és Bosznia csaknem egészen elveszett az egyházra nézve. Bogumil volt még István bán is. A boszniai püspök maga *Djakovárra* tette át állandó székhelyét. Hozzájárult ehhez a dominikánusok és franciskánusok közt mindenütt kitört viszály, mely Boszniában szintén megbénította a hittérítést és annyira ment, hogy XXII. *János*

* Érdekes, hogy hogyan nyomúlt a délszláv országok egy része a török hódítás nyomása alatt éjszaknak. A mai *Szlavonia* magyar megyék egykori területe. A régi Szlavonia ott volt, hol ma *Horvátország* van. A régi *Horvátország* egyik része a *mai bosnyák Krajna* és északi Dalmáczia; a régi *Krajna* ma Dalmáczia és a Herczegovina közt oszlik el. Igy Szerbia súlypontja is valamikor a mai novibazári szandsákban volt Rasz fővárosával; innen «Rascia» és a «rácz» név. Belgrád és az egész Macsva a macsói bánságot képezte, mint Kis-Oláhország egy része a szörényi bánságot.

mind a két rendnek előljáróit Boszniából *Avignonba* hívja itélő széke elé. A pápa panaszolja, hogy a *bán* és *mágnásai* maguk is az eretnekeket pártolják. De a pápa kétségbeesését leginkább az mutatja, hogy 1337 máj. 22-ki levelével Nelipics knéz ajánlatára a lázadó horvát urakhoz fordúl, hogy támadják meg az eretnek Boszniát. István bán és a teljesen még mindig el nem nyomott horvát lázadás vezérei közt a villongások ez egész idő alatt szakadatlanúl tartottak, de különösen most, a pápa felhívására újúlt erővel törtek ki. 1338-ban *Osztoja* zsupán alatt egy csaknem csupa bogumilekből álló bosnyák sereg újra Horvátországba nyomúl. A háború egész 1340-ig huzódik, midőn *István* bán, de *Róbert Károly* is személyesen készülnek a lázadó horvát bárók ellen hadat vezetni. *Velencze* most dalmata városait félti, követeket küld *István* bánhoz, de egyuttal titokban fegyverrel és tanácscsal támogatja a horvát urakat, hogy álljanak ellent a királynak. Róbert Károlynak azonban, a ki bár nem üldözte a bogumileket, hű fia volt az egyháznak, és ezenfelül mint valamenynyi akkori uralkodó a pápával való viszálytól irtózott leginkább, *Róbert Károlynak* természetesen fölötte kellemetlen volt, hogy a pápa szövetkezik a horvátokkal. Oda igyekezett tehát, hogy a szövetséget megbontsa a pápa kielégítése által. Saját királyi és rokoni tekintélyével kezdett *István* bánra hatni, hogy a katholikus hitvallásra térjen. *István* bán a király kivánságára szivesen fogadta *Gerhardus* pápai legátust, de oly választ adott, melyből kitünik egész államférfiúi belátása és felsőbbsége. Azt mondta, hogy a bogmuilek a schismatikusokat fogják segítségül hivni, ha ellenük fordul. A pápa e válaszra maga ir *István* bánnak, igérve nem csak a magyar király, hanem az összes keresztény fejedelmek támogatását. *István* bán válaszában az aggasztóan emelkedő szerb hatalomra gondol. De daczára aggodalmának a király és a pápa biztatására a katholikus vallásra tér, visszahelyezi birtokaiba a bosnyák püspököt, a püspök és a franczis-kánusok közt a tized miatt kitört viszályban a szent-székkel egyetértve a püspök javára dönt, visszahivja a bosnyákok által elűzött makarszkai püspököt és harmadik püspökséget alapít *Dumnoban.*

Ezzel vége volt ugyan a pápa és a horvát urak közti szövetségnek, de nem a horvát lázadásnak. *Róbert Károlynak* 1342. jul. 16-án bekövetkezett halála után *I. Lajos* király újra a lázadók kezé-

ben találja *Horvátország* nagy részét, *Knin*, *Brebir*, *Ostrovica*, *Scardona*, *Clissa* és *Almissa* várait. 1344-ben *Miklós* szlavon bánt küldi megfékezésükre a király. A horvát urak alávetik magukat, de alig, hogy a magyar sereg kivonúl, Velencze bátorításával és fegyveres támogatásával újra kitör a lázadás. 1345-ben *Lajos* maga indul 20,000 emberrel Horvátországba. *Bihácsnál* egyesül a magyar király seregével *István* bán 10,000 bosnyákkal. De kardcsapásra nem kerül a dolog. A *Kurjakovicsok* és *Nelipicsek* megijedve az ellenük kivonúlt hatalomtól önként alávetik magukat. Mostan a király *István* bánt *Zára* felszabadítására küldi, melyet a velenczeiek kemény ostrom alá fogtak.

István bán megjelenvén *Zára* előtt, a velenczések kérelmére egyelőre fegyverszünetet köt velük. De már a következő évben a fegyverszünet lejártával ismét *Lajos* király oldalán *Zára* előtt áll. Az 1346 jul. 1-ei ütközet azonban a velenczeiek előnyére dől el, mert a csaknem kizárólag lovas magyar had tehetetlen a velenczei gyalogsággal és még tehetetlenebb a hadi gályákkal szemben. Ez idő alatt *István* bán folyton közvetíteni igyekszik *Lajos* király és a velenczeiek közt, a kik 100,000 aranyat ajánlanak a királynak és 20,000-et a magyar vezéreknek a béke fejében, de Záráról lemondani nem akarnak. * Velencze és a bán ismételve küldenek egymáshoz követeket és a bán folyton felajánlja a közvetítést.** 1346 szeptemberében a bán követei egyenesen szövetséget terveznek Velencze és a bán közt, kérik, hogy Velencze hasson a horvát lázadókra is és ajánlja a bánt a szerb császár barátságába, maguk pedig felajánlják a közvetítést Lajos királynál és a záraiaknál.*** *István* bán végre 1348 aug. 8.

**Klaić*, a ki a lehető legrosszabb véleményben van mindég nemcsak általán a magyarokról, hanem mindazokról is, a kik a szent korona hívei, egy egykorú zárai névtelen krónikás nyomán István bán közvetítésében árulást lát és őt a velenczeiek által megvesztegetettnek mondja. Tudjuk, hogy a bukott pártok egykorú írói mi hamar készek az árulás vádjával. Igaz, hogy *István* bán elfogadta a velenczei követségek által hozott ajándékokat, a mi akkor s még századokon át általános szokás volt. De garasos politikát nem csinált. Délkeletről újabb fergeteg közeledését látta és ezért kívánta a békét Velenczével. A következmények teljesen igazolták államférfiúi superioris belátását és azt is bizonyítják, hogy igy szolgálta a leghívebben királyát, a kit, daczára közvetítő kisérleteinek, a hadban mindig követett. De maga is panaszolja egyenesen a velenczeieknek, hogy «a záraiak őt a király előtt rágalmazzák», a min a velenczeiek sajnálkozásukat fejezik ki. (*Ljubić*, Mon. Slav. merid. II. 406.) Nem igy beszélnének egymással, ha a bán csakugyan a király ellen fondorkodik.

** *Ljubić*, Mon. Slav. merid. II. 318—339.

*** *Ljubić*, op. cit. 376—429.

csakugyan létre is hoz egy nyolcz éves fegyverszünetet Magyarország és Velencze közt.

A bán ezen politikájához megadja a kulcsot kérelme, hogy Velencze ajánlja őt a szerb császár barátságába. Láttuk, hogy már évekkel ezelőtt kifejezte aggodalmát, hogy a bogumilek a schismatikusokhoz fognak fordulni. *Stepan Dusán*. miután atyját *III. Urost* megölette, csakugyan félelmes hatalommá emelte Szerbiát. Már atyja megszegte a hűbéri viszonyt, melybe Róbert Károlyhoz lépett volt, megtámadta Bulgáriát és fellázította a magyar korona más hűbéreseit, nevezetesen az oláh fejedelmet is. *Stepan Dusán* újra elfoglalja Bulgáriát, 1340-ben pedig Macedonia és Albánia egy részét is, és 1346-ban a szerbek, görögök és albánok császárjává koronáztatja magát. Az elégedetlen bogumilek csakugyan hozzá fordulnak és behívják az országba. Már 1346-ban, alig hogy *Dusán* megszilárdította hatalmát a Keleten, a velenczei követek *István* bán kérésére, hogy ajánlják a szerb császár barátságába, azt a választ hozták, hogy *Dusán* kész Velencze kedveért békét tartani *István* bánnal, de csak azon feltétel alatt, ha visszaadja Halomföldét, melyre a szerb császár igényt tart. De ha a bán eziránt most még nem akarna határozni, a császár egyelőre 2—3 éves fegyverszünetet ajánl.* *István* bánban azonban a politikai óvatossággal, mely a veszélyt elhárítani igyekszik, egyesült a bátor erély, mely a veszély elől meg nem hátrál. Nem volt az az ember, a ki a veszedelmet tétlenül várja be. A szerb császárnak azzal felel, hogy erődítéseket emeltet Halomföldén, fegyvert vásárol Velenczében, és miután *Lajos* király is elérkezettnek találta az időt, hogy az újon keletkezett szerb hatalom mértéktelen ambitiójának útját állja, *István* bán ismét mint első lép a tettek terére. 1349 második felében, épen a *Dusán* által ajánlott fegyverszünet lejártával 50,000 lovassal és 30,000 gyalogossal betör a szerb császár területére és pusztító kézzel elfoglalja *Travunje* fejedelemségét (a mai Trebinye vidéke). *Lajos* király azonban, *Nápolylyal* lévén elfoglalva, kénytelen volt magára hagyni bánját, a ki ez által egyedül maradva a roppant szerb hatalommal szemben, a legválságosabb helyzetbe jutott. De ezt is megállja keményen. 1350-ben, midőn a király hadaival útban van Nápoly felé, *Dusán* nemcsak vissza-

* *Ljubić*, op. cit. II. 408.

veti *Istvánt*, de benyomúl Boszniába. A bogumilek nagy számmal csatlakoznak hozzá. A bán az erdők és sziklák közt védi magát, de kétségbeesett helyzete mellett sem akar hallani a velenczeiek békeközvetítéseiről, melyek csak Halomföldjének feladására vezethetnének.* Pedig *Dusán* kemény ostrom alá veszi már *Bobovácz* várát is,** mely drága kincset, a bánnak bájos leányát rejti ölében. *Dusán* a velenczeiek és Raguza által ismét békét ajánl, azon feltétellel, hogy *István* bán adja neki *Erzsébet* leányát feleségül és *Halomföldé* ennek maradjon meg, mint hozománya. De sem *István* bán, sem a hű *Bobovácz* nem adja ki a szép baniczát. Még 1350-ben *Halomföldére* szorúl a szerb császár, 1351-ben pedig a törhetetlen bán és hősies serege innen is kiverik és a hadjárat azzal végződik, hogy *Dusán*, a kinek különben is újra keleten gyűl meg a baja, végkép lemond halomföldi vállalatáról. Halomföldét hozományul kapta ugyan Erzsébet, de a szép baniczát, — «elegantis formae feminam», a hogy *Longinus* lengyel történetíró mondja, — nem Dusán, hanem a magyar király kapja feleségül.

A bogumilek elnyomásának következményeit *Kotromanics* erős és hű keze le tudta szorítani, de halála után gyorsan mutatkoztak, visszahatva súlyosan Bosznia határán túl a magyar birodalom egyéb déli részeire is.

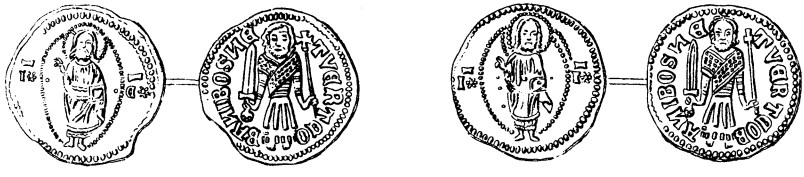
A nagy bánt öcscsének, Vladislavnak és Subics Ilonának fia *Tvrtko* követte, a ki anyjával és *Vuk* öcscsével Magyarországból jőve 1354-ben tartott országgyűlést. Már ez alkalommal tetemes nehézségek mutatkoztak egyes főuraknál.*** *Lajos* király azon utasítással adta át a bánságot *Tvrtko*-nak és öcscsének, hogy a bogumileket üldözze és üzze el. Az ifjú *Tvrtko* tekintélye erre nem volt elég erős. Egyes bogumil főurak *Dusánnál* kerestek védelmet, mások egyszerüen megtagadták az engedelmességet. Nem elég, hogy *Lajos* maga közvetlen kormányozta *Halomföldét*, mint nejének hozományát, hanem kénytelen volt egyes boszniai urakat is közvetlen tekintélye alá helyezni, hogy rendben tarthassa őket. Daczára ennek, kitört a bogumilek felkelése úgy, hogy a király, miután a pápa is keresztes hadjáratot sürget,

* *Ljubić*, op. cit. III. 190—99.

** Romjai maig is állnak egy órányira *Szutiszka* fölött magas hegy ormán, a Bukovicza és Boravicza patakjainak összefolyásánál.

*** Wenzel, Tört. Tár, I. 14—16.

1363-ban két sereget indít Boszniába. Az egyiket *Miklós* esztergomi érsek és *Kont Miklós* nádor vezeti Ozorába, a másikat a király maga Dolnji-Krajba. Az előbbi nem ért eredményt, sőt ez alkalommal az esztergomi érsek elveszítette a birodalom nagy pecsétjét is.* De a király helyreállítja *Tvrtko* tekintélyét annyira, hogy 1364-ben Velencze a «méltóságos és nagyságos Tvrtko urat, Isten kegyelméből egész Bosznia bánját, valamint testvérét Vuk grófot és anyját Helena grófnét» nemeseinek arany könyvébe veszi fel. De a királyi fegyverek által levert bogumilek már 1365-ben újra felkelnek, élükön maga Vuk áll és *Tvrtko* kénytelen Magyarországba menekülni. 1366-ban vissza veszi ugyan a bánság egyik részét a királytól kapott haddal és ekkor «Isten és Lajos király kegyelméből Bosznia bánjának» írja magát. De maga azt panaszolja a velenczeieknek, hogy «országunk bárói, a kik már előbb hűtlenek lettek Istenhez, hűtlenek lettek hozzánk is, letettek és gyaláza-

TVRTKO BÁN PÉNZEI

tosan előztek bennünket bánságunkból anyánkkal együtt. Az Úr Istennek könyörületességéből, és a dicső uralkodónak, *Lajos* úrnak, Magyarország királyának kegyelméből igazságot nyertünk ugyan hűségünkért, és visszahelyeztettünk bánságunk egyik részébe. De még nem birjuk az egészet és nem vagyunk képesek a hűtlen bárókat azonnal megfenyíteni és börtönbe vetni». A krónikák ez időről nagy «mennyei tüzet» jegyeznek fel, melyben az erdők és hegyek elégtek, és melyben a bogumilek Isten kezét látták. Erdő- vagy tán kőszéntelep-égés volt, a minő az országban ma is előfordul. Végre sikerült a felkelés leverése. *Vuk* Raguzába menekült. De 1367-ben *Tvrtko* is utána ment, hogy kiadatását követelje. *Raguza*, mely ekkor a többi dalmát várossal

* E hadjáratot Katona nyomán Klaicsig a történetírók rendesen 1360-ra teszik. Ugyde 63-ig fordulnak elő okmányok a régi pecséttel, az ennek elveszítése miatt megújítottak pedig 1364-re esnek, még pedig ez év februárjától fogva. Lásd: *Huber*, Ludwig I. und die ung. Vasallenländer. Archiv für Österr. Geschichte. LXVI. K. I. rész.

együtt magyar felsőbbség alatt állott, elhatározta, hogy mindazon tisztességgel fogadja, melyekkel a bánokat fogadni szokta, «azonban urunknak, a magyar királynak tartozó tisztelet megóvásával». Szövetséget is kötöttek vele «örökidőkre», «de kivéve mindazt, a mi a magyar király úrnak kisebbségére szolgálhatna». *Vukot* azonban, hivatkozva a menedékjogra, nem adták ki.

Tvrtko, miután a bogumileket a király segélyével megfékezte, igyekezett őket megnyerni. *Vuk* egyenesen a bogumilismussal vádolja be bátyját a pápánál. Annyi bizonyos, hogy okulva az üldözések következményein, annál is inkább igyekezett minden belviszályt elhárítani, mivel nagy terveket kezdett érlelni, melyekben a hatalmas bogumil elem támogatását nem nélkülözhette. Látni fogjuk, hogy nemsokára egyenesen a magyar korona ellen használja fel a bogumileket, a kik ebben örömest követik, mert hiszen hozzá szoktak már, hogy legfőbb üldözőjüket a magyar királyokban lássák.

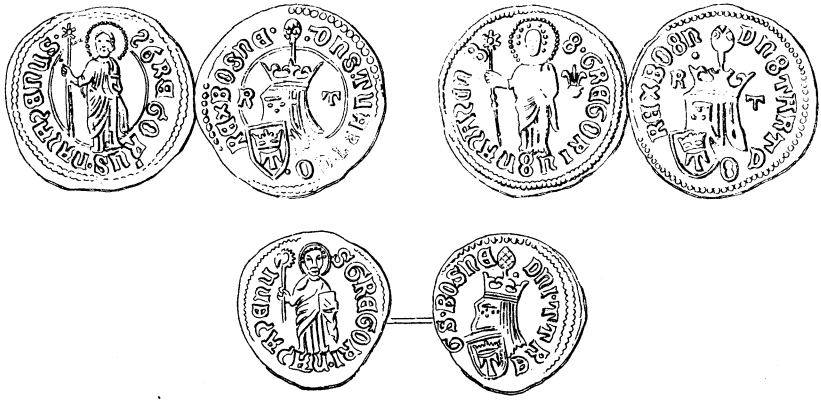
De idáig *Tvrtko* csak lassanként, főkép a *Lajos* halálával bekövetkezett trónviszályok hatása alatt és saját hatalmának emelkedése után jutott. Hatalmának ez emelkedésén egyelőre még *Lajos* király politikájának követésében dolgozott.

Lajos már 1358-ban győzelmes haddal elfoglalta a szerb császárság egy részét. Újabb veszély fenyegette a szerb birodalmat, miután a győzelmes *I. Murad* szultán 1361-ben Európába, Drinápolyba tette át birodalmának főhelyét. Végre miután *Dusán* fia, *IV. Uros*, a Nemanják utolsó sarja 1367. decz. 2-án meghalt, — tán megöletett, — az egyes hatalmas knézek számos apróbb fejedelemségre tépték szét *Dusán* császárságát.

Tvrtko mindezen körülményeket, de főkép *Lajos* törekvéseit a a szerb császárság megdöntésére felhasználta arra, hogy fellépjen, mint a *Neman*-ják örököse, a kiktől, *Stepan Dragutin* dédunokája lévén, női ágon csakugyan származott. Mindenekelőtt szövetkezett *Lazar Grebljanovics* szerb knézzel, a ki szintén a magyar koronának volt hűbérese* és uralma alatt egész Szerbiát ismét egyesíteni igyekezett. Közösen támadták meg *Altamanovics Miklós* zsupánt, a ki Ráczország, — Rascia, — egyrésze és Travunje fölött uralkodott egész a tengerig, és Balsics

* *Huber* idézett értekezése, 28. l.

Györgyöt, a ki a zétai fejedelemséget birta. A sikeres vállalat után 1375-ben osztozkodtak a meghódított területen, úgy hogy Ráczország egész Szjeniczáig és a travunjai fejedelemség a tengermellékkel *Tvrtko* kezében maradt. Erre már most 1376-ban úgy *Lajos* király, mint *Lázár* knéz hire és tudta nélkül *Milesevoban*, a hol *Kotromanics Istvánén* kivül *Szent-Szabbas* sirja is állott, *Tvrtko* két koronával ünnepélyesen megkoronáztatta magát: a bosnyákkal, «mely régtől megillette» és a *szerbbel*, melyet «őseitől» öröklött. Ezentúl úgy írja magát, hogy: «Stepan Tvtrko v Hrista boga kralj Srbljem i Bosne i Primorju» — István Tvrtko, Krisztus Istenben királya a szerbeknek, Boszniának és a Tengermelléknek. Egyik okmányában pedig így szól: «És ő (Krisztus) kettős

TVRTKO KIRÁLY PÉNZEI

koronát adott nekem, hogy kormányozzam mind a két országot, először az Isten által nekem régtől fogva adott országot, Bosznát, és azután tetszett Uramnak Istennek megengedni, hogy őseimet, a szerb urakat kövessem trónjukon, mert ők voltak őseim, a kik a szerb császárság országaiban uralkodtak, és mostan kiköltözködtek a menyei császárságba. És midőn láttam őseimnek országát elhagyatva és pásztor nélkül, elmentem a szerb országba és megerősíteni kivántam és akartam őseim trónját, és midőn odajöttem, megkoronáztattam őseim királyságában az Istentől nekem adott koronával, hogy legyek a Krisztus Istenben igazhívő, és Istentől rendelt *István* király Szerbiában, Boszniában, a Tengermelléken és a nyugati országban. És erre kezdtem Istennel mint király uralkodni és a szerb ország trónját meg-

erősíteni, azon kívánsággal, hogy *felemeljem azt, a mi elbukott, és felépítsem azt, a mi összedőlt.*» *

Tvrtko ezen tényével kétségkivül jóval túl ment *Lajos* király politikáján A király az egykori szerb császárság gyengítésére törekedett. *Tvrtko* arra az útra lépett, hogy újra helyreállítsa azt. Később, Lajos halála után Horvátországot és Dalmáciát is el akarta foglalni, hogy egy nagy délszláv birodalmat alapítson. De egyelőre elég kétértelmüen viselte magát, hogy *Lajos* előtt is igazolhassa tetteit, és elhárítsa a nyilt lázadás gyanúját. Mindenekelőtt mint bosnyák bán megmaradt a magyar korona hűségében, és midőn mint a korona hűbérese birtokba vette Szerbia egy részét, úgy tüntethette fel a dolgot, hogy ez által is csak a magyar korona hatalmát és fényét növeli. A czím is, melyet ezentúl használt, kétértelmű volt, de kifelé a királyi czímet mindég csak mint Ráczország királya igényelte, és például a velenczeiek, kivált midőn jó viszonyban voltak a magyar királyokkal, mindég csak Ráczország, soha sem Bosznia királyának czímezik. Voltaképen egyelőre tehát nem is lehet szó bosnyák királyságról, mert Boszniát *Tvrtko* tovább is mint bosnyák bán kormányozta és csak lassanként az idők erejénél fogva ragad később Boszniához a királyi czím, — oly körülmény, melyet a történetírók eddig nem vettek eléggé figyelembe. És ez magyarázhatja, hogy *Lajos*, a ki ez időben különben is Lengyelországban volt elfoglalva, békén nézte a dolgok ily fejlődését.

Hogy *Tvrtko* előtt már ekkor egy nagy délszláv birodalom megalapítása lebegett, az világos. De a macska óvatosságával közeledett czéljához, nehogy csiráiban tönkre tegye terveit a magyar korona hatalma. Megkoronázása után nem sokára nőül vette az utolsó bolgár czár *Iván Sisman* öcscsének Strasimir Alexandrovicsnak leányát Dorotheát, újabb czímet szerezve ez által is a délszlávok vezetésére. Azután *Cattaróra* és *Raguzára* vetette szemét. Az engedékenyebb *Cattaro* javára eltiltotta az élelmi czikkek szállítását *Raguzába*. *Lajos* királynak a raguzaiak panaszára történt közbelépése azonban csakhamar véget vetett e kisérleteknek. Csak a király halála után vehette fel azokat több sikerrel. Raguza versenytársául uj várat épitett *Cattaro* közelében, a mai *Castelnuovot*, és itten vásárt nyitott a fennálló szer-

* Miklosics, Mon. serb. p. 187.

ződések ellenére. Evvel is felhagyott azonban *Mária* királynő közbelépésére. De mostan *Velenczéhez* fordúlt, belátva, hogy tengeri hatalom nélkül soha sem valósíthatja meg Raguza elleni terveit. Kapott is három gályát és *Nicola Bascio* személyében admirálist. A velenczeiek azonban siettek biztosítani *Mária* királynőt, hogy e *Bascio* a velenczeiekkel egyformáknak fogja tekinteni a magyar alattvalókat. Legalább *Cattarot* nemsokára megkerítette *Tvrtko*. *Mária* királynő *Gara Miklós* nádort küldte Boszniába, hogy megnyerje *Tvrtkot* a horvát elégületlenek ellen, a kik Durazzói Károlyt kiáltották ki királynak. *Tvrtko* 1385. márcz. 28-án ki is állít *Szutiszka* várában egy okmányt, melyben örök hűséget fogad a méltóságos asszonyoknak, szeretett nővéreinek, magyarországi Erzsébetnek és Máriának és lengyelországi Hedvig-

TVRTKO KIRÁLY CATTARÓI RÉZPÉNZEI

nek és ezért megkapta jutalmul Cattaro városát, a hol rézpénzeket is veret a város védszentjével, cattarói Szt. Trifonnal. De alig, hogy megkapta Cattarót, meg is szegte igéretét, és midőn a horvátok 1386-ban elfogták *Erzsébetet* és *Máriát*, nyiltan hozzálátott a magyar korona ellen irányuló terveinek megvalósításához, nagy délszláv birodalmának megalapításához. Rendkivül jellemző az óvatosság, melylyel most is minden eshetőség ellen fedezni igyekezik magát. Mindenekelőtt kérdést intézett Raguzához, hogy szükség esetén számíthat-e az ottan szokásos menedékjogra? A hű raguzaiak különben kedvező válaszukat azzal szorították meg, hogy ha *Mária* királynő találná őt üldözni, akkor nem jöhet városukba, ha pedig már ott volna, bizonyos méltányos határidő alatt távoznia kell. Másfelől midőn szövetkezett a horvát elégületlenekkel, hogy majdan Boszniához csatolhassa

Horvátországot és Dalmátiát is, a szerencsétlen *Durazzói Károly* fia, *László* pártján és *nevében lépett fel*, hogy így megóvja a magyar korona iránti hűség látszatát.

Miután *Mária* királynő 1387 jun. 4. a velenczeiek segélyével kiszabadúlt a novigradi börtönből és férje *Zsigmond* király haddal fenyegette a lázadókat, *Tvrtko* segédcsapatokat küldött *Horvát Jánosnak* Macsóba, maga pedig a vranai perjel *Paliznai János* segítségére Horvátországba indúlt. Seregei most és ezentul csaknem kizárólag *bogumilekből* állottak, a kiket maga üldözni megszünt és a kik bizonyára lelkesen követték a magyar korona ellen, mely őket mindég újra s újra üldözte. Most súlyosan boszúlta meg magát Lajos király bogumilüldözése. *Clissa* elfoglalása után *Spalatot* fenyegette *Tvrtko*. Megható e városnak hű ragaszkodása a magyar koronához. Először megkinálják az ostromlót, hogy alávetik magukat, de kikötve, hogy legfőbb uruk azért a magyar király maradjon. Azonban mialatt *Tvrtko* mind több várat és várost foglal el, 1388 elején követeket küldenek *Zsigmondhoz*, hogy ne hagyja veszni városukat, melynek területét pusztítják, polgárait leölik, asszonyait gyalázzák a bosnyák eretnekek. Ekkor már Clissán kivül Vrana, Ostrovicza alighanem *Knin* is *Tvrtko* kezében volt, a ki most már horvát bánjának is nevezte *Paliznai Jánost*. Miután *Spalatoval* nem tudott boldogulni, elrendelte, hogy ostromára *Cattaróban* hajóhadat is építsenek. *Spalato* 1388 jun. 10-én újabb követséget küld *Zsigmondhoz*, azzal az utasítással, hogy panaszolja el, hogy a bosnyákok felpörzsöltek már mindent egész a várfalakig, hogy a foglyokat, kikkel a *bosnyák bánság* és *Clissa* megtelt, nem csak éhen-szomjan hagyják veszni, hanem elvágják egyes tagjaikat is, úgy, hogy ebbe belehalnak; kérjenek alázatosan, de férfiasan gyors segedelmet, ha pedig a király súlyos okoknál fogva meg nem adhatná, kérjenek szabadságlevelet, hogy a felségárulás foltja nélkül segíthessenek magukon úgy a hogy tudnak; ha pedig ezt sem kapják meg, akkor tiltakozzanak nyilvánosan a főurak előtt, hogy ne rójják bűnül, ha valami *kellemetlent* fog Spalato elkövetni, mert ezt csak végső kénytelenségből és kétségbeesve teszi; ha pedig segélyt igérnek, mondják meg, hogy Spalato julius végénél *tovább segélyre nem* várhat.

Jóllehet semmi sikere nem volt e lépésnek sem, *Spalato* tartja magát rendületlenül, sőt szövetségre szólítja a hű horvát bárókat és

városokat is a magyar szent korona ellen lázadó jobbágyokkal szemben. E szövetség ünnepélyesen meg is köttetik: okt. 6-án *Nelipics* knéz, skardonai kapitány, a brebiri grófok, Vid, Gergely és Miklós özvegye, Spalato és Sebenico városai szövetkeznek, hogy «fentartsák egymást a magyar szent korona hűségében».

1388 végén *Tvrtko* kezében volt egész Horvátország és Dalmáczia nagy része. Zsigmond király végre megindította ellene *Losonczi László* tótországi bánt, de ekkor is elégtelen erővel. 1389 márcziusán *Vlatko Hranics* bosnyák vajda újabb sereggel ostrom alá veszi Spalatót és felhívja, hogy követeket küldjön *Tvrtkohoz*. A szorongatott város megfelel a felhívásnak, de követeit a következő utasítással küldi: «Mi készek vagyunk Méltóságod szolgái lenni, de úgy, hogy a mi, valamint a Felséged becsülete ment maradjon az árulás foltjától. Követeket akarunk azért a magyar királyhoz küldeni, hogy segítségét kérjük, mert nem várhatunk tovább. Ha segítséget küld, hívek maradunk hozzá. Különben tieid leszünk. Ha tehát a kitűzött időig a magyar király bennünket meg nem segít, és ha a többi dalmát városok is hatalmad és védelmed alá állnak, akkor mi is megadjuk magunkat». *Tvrtko* elfogadta az ajánlatot, három határnapot adott a városoknak, az utolsót *Spalatónak* jun. 15-ére. De *Spalato* ennek letelte után sem adta meg magát, hanem újra kérte *Tvrtkot*, hogy várhasson addig, míg a többi város mind megadta magát, hadd maradjon *Spalato* utolsónak.

Tvrtko békén is hagyta mostan a kitartó községet, mert nagy dologgal volt elfoglalva más felé. Épen jun. 15. folyt a rigómezei ütközet. A szövetség *Tvrtko* és a szerb *Lázár* fejedelem közt fennállott rendületlenül, mert mind a kettő érezte, hogy egymásra van utalva. Bosnyák segélylyel vert meg *Lázár* knéz 1387-ben 20,000 törököt Plocsniknál. *Murat* szultán elhatározta, hogy ezért rettentő bosszút áll. És a betörő török had ellen rendelte mostan a bosnyák király *Vlatko Hranics* vajdát dalmáczíai seregével. Ehez csatlakozott az általa kinevezett horvát bán *Horvát János* is, ki *Losonczi László* elől Boszniában keresett menedéket. 1389. jun. 15-én kezdődött és három napig tartott a rigómezei ütközet, melyben először szólalhatott meg a Balkán-félszigeten az ágyú dörgése. Tvrtko már 1383-ban kapott egy «falconus»-t Velenczéből. Török írók azt mondják, hogy az angyalok

megfeledkeztek énekükről rémültökben. *Murat* és *Lázár* elestek. A bosnyák vajda húsz basát vágott le és erősen szorongatta a törökök balszárnyát, melyet a szultán egyik fia *Jakub* vezetett. De *Bajazit*, a szultán másik fia visszaszorította a szerbeket és *Vuk Brankovics* ezeknek egyik részével elhagyta a csatatért. Az ő árulásának tulajdonítja a szerb monda a szerbek vesztét. Mert a rigómezei ütközet végleg megsemmisítette a szerb államot, bár az ütközet után visszavonúlt mind a két sereg és *Tvrtko* győzelmet ünnepelt, mivel a szultán elesett és a törökök az ő területébe nem hatoltak. Hirdette is győzelmét az egész keresztény világban, úgy hogy még a franczia király is Te Deumot mondatott a Notre Dame templomában a hitetlenek állítólagos veresége fölött, *Firenze* városa pedig üdvözölte a boldog bosnyák királyt, hogy mint Krisztus vitéze megszerezte az örök üdvösséget. *Tvrtko* most újabb tekintélylyel és annál merészebben és nyomatékosabban lépett fel Horvát- és Dalmátországokban. A *Losonczi* által időközben elfoglalt *Clissát* visszavette, és 1390 áprilisében újra megadásra szólítja fel *Spalatót*, mely nem volt képes tovább ellentállani. *Spalato* után az egy *Zára* kivételével egész Dalmáczia a szigetekkel együtt meghódolt *Tvrtkónak*, a ki mostan felvette a «Horvát-Dalmátországok királya» czimét is, végleg levetve az álarczot, mely alatt eddig állítólag csak nápolyi *László* jogáért harczolt. *Tvrtko* mostan Ráczország nagy része, az egész mai *Bosznia* és *Herczegovina*, *Horvátország* és *Dalmáczia* fölött uralkodván, egyenlőnek érezte magát a legnagyobb fejedelmekkel és ez önérzetének kifejezést is adott, midőn nejének halála után a Habsburg házból keresett magának feleséget és meg akarta kérni *III. Albert* ausztriai herczeg leányát. Azonban ennek és minden egyéb terveinek véget vetett 1391. márcz. 23-án bekövetkezett halála.

Tvrtko merész nagyravágyás, lelkiismeretlen álnokság és árulás által megközelítette álmát egy nagy délszláv birodalom alapításáról. *Szerbia* bomlása török csapások alatt, Magyarország tehetetlensége a királyválasztási válságokban kedveztek terveinek. Maga majd katholikus, majd ó-hitü, felkarolta és kiaknázta a bogumil mozgalmat. Ügyes játékos volt, de inkább a viszonyokon, mint erején alapúlt műve, mely nélkülözött minden szilárd alapot és csakhamar pünkösdi királyságnak bizonyúlt, egyuttal pedig óriási erőfeszítései által a bel-

zavarok és a végkimerülés azon fokáig juttatá Boszniát, mely csak a bukásnak lehetett előzője.

Tvrtko politikájának következményei gyorsan mutatkoztak és Bosznia rohamosan sülyedt, egész a megsemmisülésig a törökvész őrvényében. *Zsigmond* király s majdan utódai felismerték ugyan, hogy valamiként a magyar korona kötelékében pacifikált *Bosznia* a birodalomnak mintegy előretolt hatalmas fellegvára, — hasonló becsében a délkeleti Erdélyhez, — mely dominálló állást és megvehetetlen támpontot nyújt a Balkán-félszigeten védelemre s támadásra egyiránt, ép úgy azonnal megváltozik a helyzet a birodalom hátrányára és veszélyeztetve vannak összes déli részei akár a délszláv aspiratiók, akár az idegen hódító által, mihelyt Bosznia más kézre kerül. De más vállalatok által folyton megszakítva a Bosznia pacificatiójára irányuló törekvések egyfelől soha sem birtak többé a kellő következetességgel és nyomatékkal, másfelől minduntalan egyenesen megzavartattak az egyház s a kereszténység egysége érdekében újból s újból felvett bogumil-üldözések által.

Viszont a bosnyák királyok többet markoltak, mint a mennyit birtak, az erőszakkal egyesített délszláv törzsek nem türték egymás felsőbbségét, a viszály a magyar koronával pedig nemcsak a török elleni hatályos védelemtől fosztotta meg Boszniát, hanem közvetlenül is emésztette erejét, a fejedelmek tekintélyét pedig annyira megingatta, hogy a külső tehetetlenséghez csakhamar a legirtóztatóbb belviszályok is járultak, melyekben a pártok folytonosan maguk hívták be egymás ellen az ország elnyelésére áhitozó külső ellenséget.

Az ó-szláv jogfogalmakhoz képest *Tvrtkót* nem fia *Tvrtko Tvrtkovics*, hanem a család legidősebb tagja, *Dabissa* követte. A történetirók fel teszik, hogy *Tvrtko* fiatalabb testvéröcscse lett volna. Minthogy azonban az idézett okmány, Tvrtko első országgyüléséről, *Tvrtko* mellett csak a szerencsétlen *Vukot* említi, valóbbszinü, hogy *Dabissa* tán *Kotromanics István* második öcscsének *Inoszavnak* volt fia. Mindenekelőtt a horvát urak mozogtak ellene, a kik nem azért lázadtak fel a szent korona ellen, hogy a bosnyák korona alá kerüljenek. Nápolyi *László* is, látva, hogy *Tvrtko* nem neki, hanem sajátmagának igyekezett meghódítani Horvátországot és Damácziát, elérkezettnek látta az időt, hogy királyi jogait gyakorolja. A horvát urakban természetes támaszra talált.

1391-ben egyelőre megerősíti *Hrvoja Vukcsics* bosnyák vajdát, mint horvát- és tótországi bánt. De nem sokára *Horvát Iván* volt macsói bánt nevezi ki távolléte alatt összes királyságai kormányzójává, és számos adományok által párthíveket szerez úgy *Zsigmond*, mint *Dabissa* ellen. Így *Dabissa* kénytelen volt például a *Paliznaiak* várait ostrommal bevenni. De elegendő haderőt nem fejthete ki, mivel *Bajazit* 1392-ben Zsigmonddal folyó háborújában Bosznia ellen is küldött csapatokat.

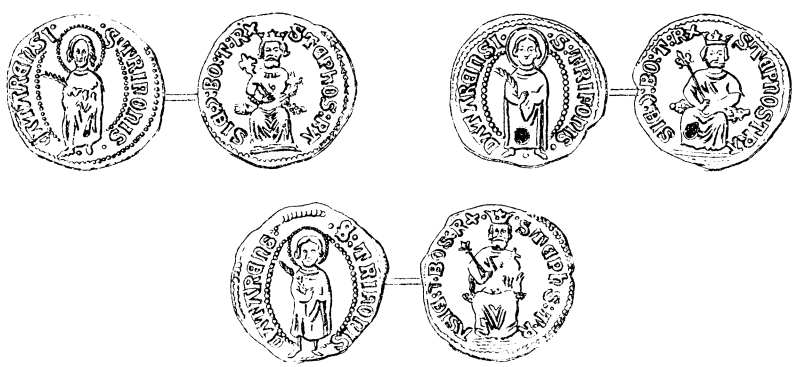
Ily körülmények közt *Dabissa* legjobbnak tartotta *Zsigmonddal* kibékülni, Horvát- és Tótországról lemondani, és a magyar korona felsőbbségét részéről is ismét elismerni. 1393 juliusában Djakovárt találkozott a két király, ottani megállapodásuk szerint *Dabissa* halála után egyenesen Zsigmondra szállt volna a bosnyák korona, a magyar király pedig nem csak megerősítette rácz-bosnyák birtokaiban új hívét, hanem kinevezte még sümegi főispánná is. Ugyan e találkozás alkalmával a hatalmas *Hrvoja Vukcsics* «a bosnyák Alföld vajdája» is hűségi levelet állít ki, melyben «Zsigmond magyar királynak és Mária királynénak» fogadja, hogy engedelmeskedik nekik mindenki ellen, «kivévén az egyetlen dicsőséges *Dabissa* bosnyák király ellen», a kit híven akar szolgálni, «kivévén, ha ugyanezen király úr a magyar király úr és királyné asszony ellen kelne fel», a mikor is a magyar király ellen mire sem vállalkoznék. *Dabissa* halála után pedig senki másnak, mint a magyar királynak szolgálni nem fog. Hasonló okmányokat állítottak ki más bosnyák bárók is.* De midőn a Zsigmond elől menekülő László-pártiak újra Horvátország megnyerésével biztatják *Dabissát*, ez hamar feledi igéreteit, és megengedi *Horvát Iványnak* hogy *Dobor* várában sereget gyüjtsön, és Szlavóniába törjön. E helyett azonban 1394. augusztusában *Zsigmond* tört be Ozorába, és ostrom alá vette Dobort, a vár bevétele után pedig üldözőbe vette Horvát Iványt, a kit el is fogtak. Doborból *Gara Miklós* horvát bánt *Vuk Vukcsics* ellen küldte Zsigmond, a ki bosnyák sereggel *Knin*-nél állt. Ez is megveretvén, *Dabissa* újra alávetette magát a djakovári megállapodásoknak. Megtörve ennyi balsiker által, már a következő év őszén meg is halt. Fia nevében a királyné, *Helena Gruba* kormányzott

* Fejér, Cod. dipl. X. 2.

még három esztendeig, de miután 1398-ban, a nikápolyi szerencsétlen ütközet után, a törökök Boszniába is betörtek és rettentő pusztítást vittek végbe, a bosnyák főurak, kik már ekkor minden hatalmat magukhoz ragadtak volt, *Osztoja Istvánt* kiáltották ki királyukká.

A leghatalmasabb főurak ekkor *Hrvoja Vukcsics* és sógora *Szandalj Hranics* voltak. Az utóbbi ép oly korlátlanul uralkodott Halomföldén, mint az északnyugati Boszniában *Hrvoja*. Mind a kettő buzgó *bogumil*. *Osztoja* Istvánt, a ki valószínüleg Tvrtko törvénytelen fia* és maga is bogumil volt, nyilván azért kiáltották ki, hogy az ország a djakovári szerződés értelmében *Zsigmond* kezére ne kerüljön.

Az igazi uralkodó azonban *Hrvoja* volt, a ki mostan «a bosnyák királyság fővajdája, és *László* király és *Osztoja* király legkegyelmesebb

OSZTOJA KIRÁLY PÉNZEI

urak fő-helytartója». *Zsigmond* ellen Hrvoja újra kitűzte nápolyi László zászlaját, és Horvát-Tótországokat is újra el akarta foglalni. *Zsigmond* helyre akarja ugyan állítani uralmát, de miután 1398-ban seregével *Vrbász* váráig jut, a hasonnevű folyón, a mai Banjaluka felett, visszavonúlni kénytelen; 1401-ben pedig *Hrvoja* felhivására az addig hű *Zára* is eláll *Zsigmondtól* és *László* pártjának központjává válik. A törökök elől ez időben Bosznia biztonságban volt. Ugy látszik ez időre esik a bogumilek első összeköttetése a törökökkel, s ez esetben *Hrvoja* volna ez összeköttetésnek is első szerzője, a mi különben is hasonlít hozzá. Annyi tény, hogy *Hrvoja* 1400-ban

* II. Tvrtkót Osztoja törvénytelen fia, a későbbi király, Tamás Osztojics, «patruus noster carissimus» nevezi.

Raguzánál elfogott török követek érdekében közben jár, és Zsigmond is vádolja őt a törökkel való czimborálással.* Hogy a törökök felhasználták Boszniát Zsigmond ellen, az is érthető. 1402-ben *Hrvoja* előtt hódol *Sebenico* és *Trau*, és kisérlet történik *Raguza* megnyerésére is. Végre *Hrvoja* annyira viszi, hogy meghivhatja nápolyi *Lászlót*. 1403 juliusában összegyülnek Zárában *Hrvoja* mint László király főhelytartója, apósa *Nelipics Iván* és számos bosnyák nemes, «rendkivüli termetű férfiak», magyar urak *Bubek Detre* nádor, *Kanizsai János* esztergomi érsek, *János* kalocsai érsek s mások és augustus hó 5-én ünnepélyesen megkoronázzák *Lászlót*, de nem a Szent-István, hanem állítólag Zvonimir koronájával.

Osztoja ezt a fordulatot felhasználta, hogy megvalósítsa a bosnyák uralkodók régi vágyát és kemény ostrom alá vette *Raguzát*. Ezen vállalatában azonban rossz hírek érték. Először is, hogy *Zsigmond* verni kezdi magyarországi ellenségeit és nyomúl dél felé. Aztán hogy *Hrvoja* kész volna elhagyni a bogumil hitet, ha *László* megteszi bosnyák királylyá.

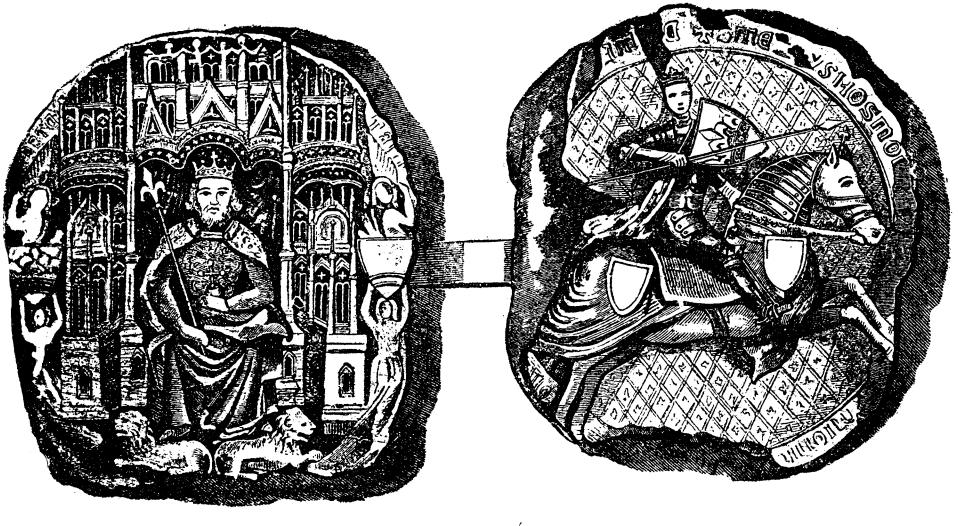
Ily viszonyok közt *Osztoja* legjobbnak találja mielőbb visszatérni a szent korona hűségére. *Zsigmond* kapva kapott e megtérésen és szeptemberben már *Osztojánál* járt követe, *Maróthi János* macsói bán, a ki létre is hozta a teljes kibékülést.

Ennek híre is elég volt, hogy véget vessen *László* pünkösdi királyságának. De míg László vissza sietett hazájába, *Hrvoja* nem adta fel ilyen könnyen a játékot, és *Raguzával* igyekezett *Osztoja* ellen szövetkezni. A bogumil *Radisics Pál* knézet akarták *Osztoja* helyébe királylyá emelni. A szövetségi okmány igy szól: «Mi *Hrvoja* úr, Isten kedvező kegyelméből Spalato dicső fejedelme, és hatalmas vajdája a bosnyák királyságnak stb. és Mi az Istentől kedvelt Raguza városának dozséja, patriciusai és közönsége, igérjük egyik a másiknak és egyesülünk, hogy mindközönségesen esküdt ellenségei leszünk Osztoja királynak, az ő veszedelmére, megsemmisülésére és elüzésére a királyságból. És ugyanazért fogadjuk Mi, Hrvoja, hogy felemeljük hadainkat és a Neretván át Halomföldére vezéreljük, és itten Christus nevében *Radisics Pált* Bosznia királyának nyilvánítjuk és kikiáltjuk és

* *Pucić* által közlött raguzai okmány. — *Lucius*, De Regno Dalm. p. 258.

minden hatalmunkkal fentartjuk és támogatjuk. És nemkülönben Mi, Raguza városa is igérjük, hogy közösen *Hrvoja* úrral mindent elkövetünk *Osztoja* király ellen és a nevezett *Radisics Pál* úr mellett a mire csak képesek vagyunk szárazon és vizen, minden bennünket környező helyen, saját embereinkkel és másokkal, a kiket erre bírhatunk. Végre pedig megkövetjük a legmagasabb *Zsigmond* királyt és mindent elkövetünk, hogy Hrvoját a nevezett király úr kegyelmébe vissza helyezzük, minthogy *Osztoja* király nevezett urunknak becses és hasznos úgy sem lehet többé.»*

Annyira helyreállott tehát *Zsigmond* tekintélye, hogy hozzá fordult minden fél. *Osztoja* egyenesen Budára menekült a *Hrvoja* által

OSZTOJA PECSÉTJE
(az orsz. levéltár 1400-iki okmányán)

ostrom alá vett *Bobováczból*, a hol vissza hagyta nejét, *Kujevát*, gyermekeit és koronáját. Ez időből maradt fenn egy régi sírkő felirata, mely szerint «ekkor történt, hogy *Osztoja* király a herczeggel és az országgal pörölt és Magyarországba ment».**

* *Miklosics*, Mon. serb. p. 252.

** E bogumil sírkő, mely jelenleg a Sirokibrig melletti kocserini római katholikus plébániába van befalazva és a privljei mezőn találtatott, 25 sorban a következő feliratot tartalmazza:

«Va ime otca i sina i sv. Duha. Ovdi leži Viganj Miloševics koji je služio Bana Stjepana i Kralja Tvrtka i Kralja Dabišu i Kraljicu Grubu i Kralja Ostoja. U to se vreme

Maróthi János mentette fel Bobovácz várát, a hol több éven át magyar helyőrség maradt. A *Zsigmond* által így támogatott *Osztojának Hrvoja* sem állott tovább ellent.

«Megértettük, — így ír Raguza 1404 márczius 14-éről, — a mit becsületes kedvességed nekünk ír, hogy *Osztoja* király kibékült veled, és hogy elfogadtad őt uradnak és ő befogadott szolgájának. És a mit kedvességed ír, hogy mi is béküljünk meg vele, és hogy te oda fogsz hatni és igyekezni, a mit felette köszönünk.» — De a kibékülés nem létesült, mert *Osztoja* vonakodott visszaadni az elfoglalt tengermelléket, sőt Raguzának sikerült nem csak *Hrvoját*, de számos más főurat is újra megnyerni *Osztoja* ellen. Május 28-án gyültek össze a szövetségesek valószínűleg Viszokoban, köztük a raguzai követek azon utasítással, hogy üdvözöljék *Hrvoját*, mivel Isten megboszulta őt *Osztoján*, és hogy kövessék *Hrvoja* tanácsát; ha valaki királylyá választatnék, kérjék tőle a privilegiumok megerősítését, ha pedig király nem választatik, kérjék a megerősítést a gyüléstől a *bogumilek beleegyezésével*: titokban pedig így szóljanak *Hrvojához*: Ki volna király alkalmasabb náladnál? Ha pedig nem akarna, akkor fogják egyik Kotromanics pártját, kik már régóta urak az országban, vagy ama Pálét (Radisics), a ki Raguzában él.* Junius elején csakugyan kikiáltatott királylyá Tvrtko fia, *II. István Tvrtko Tvrtkovics*. *Osztoja* a bobováczi magyar helyőrség védelme alá menekült. A valóságos úr most is Hrvoja volt, a ki nápolyi *Lászlóval* is újabb összekötetésbe lépett, saját pénzeit verette (a spalatói Sz.-Dojmus képével), és így czímezte magát, hogy: «Excellens dominus Heruoya, dux Spalati,** Dalmatiae, Croatiaeque regius vicemgerens, ac Bosnae summus voyvoda, nec non partium inferiorum comes.» *Zsigmond* pedig így nevezi: «Capitalem nostrae maiestatis emulum Hervoyam»,*** a raguzaiak pedig azt írják

Ostoja svadi s Hercegom i Vidosim podje na Ugre. Ostoja u to vremje uzme mene Viganja dok dospjeh i legoh na svoju zemlju.»

(Az atyának, fiúnak és Szent-Léleknek nevében. Itt nyugszik Milosevics Vigánj, a ki István bánnak, Trvtko királynak, Dabissa királynak, Gruba királynénak és Osztoja királynak szolgált. Ebben az időben pörölt Osztoja király a herczeggel és az országgal és Magyarországba ment. Osztoja magához vett ez időben engem Vigánjt, mig vissza nem tértem és földembe feküdtem.)

* *Pucić* által közölve, Spom. I.

** *László* adománya.

*** Fejér, Cod. dipl. X. 4. p. 397.

neki: «Tudjuk, hogy mindaz, a mit Boszniában parancsolni fogsz, megtörténik.»*

A vihar azonban nem késett. Három sereggel indult Zsigmond Boszniába. Az egyiket a macsói, a másikat a horvát bán, a harmadikat *Perényi Péter* vezette. Velencze megtagadta *Hrvojától* a kért gályákat, de *László* küldött hajóhadat *Lusignani János* alatt. És *Hrvoja* megállotta a vihart. *Pál* horvát bán elfoglalta ugyan *Bihács* várát, de nem tudta tartani. *Maróthi János* pedig kivonult Ozorából, miután *Gorázdai Miklós* és *Szilágyi László* alatt helyőrséget

HRVOJA ALFÖLDI GRÓF, SPALATÓI HERCZEG PÉNZEI

hagyott *Srebernik* városában. *Perényi* túl sem lépte a határt. 1405-nek végén a hadjárat be volt végezve és *II. Tvrtko* mostan *Lászlóhoz* mint magyar királyhoz hódoló küldöttséget menesztett, mire ez 1406-ban augusztus 26-án megerősíti «kedves atyafiát» Bosznia minden régi jogaiban és határaiban,** a bosnyák főuraknak pedig bőven osztja az adományokat, *Hrvojának* egyebek közt *Zerin* várát is.

Hosszú szünet után végre a pápa is ismét beavatkozik a bosnyák ügyekbe, nem nézhetvén tovább a bogumilek ily diadalát. Biztatja

* *Pucić*, Spom. I. 59.

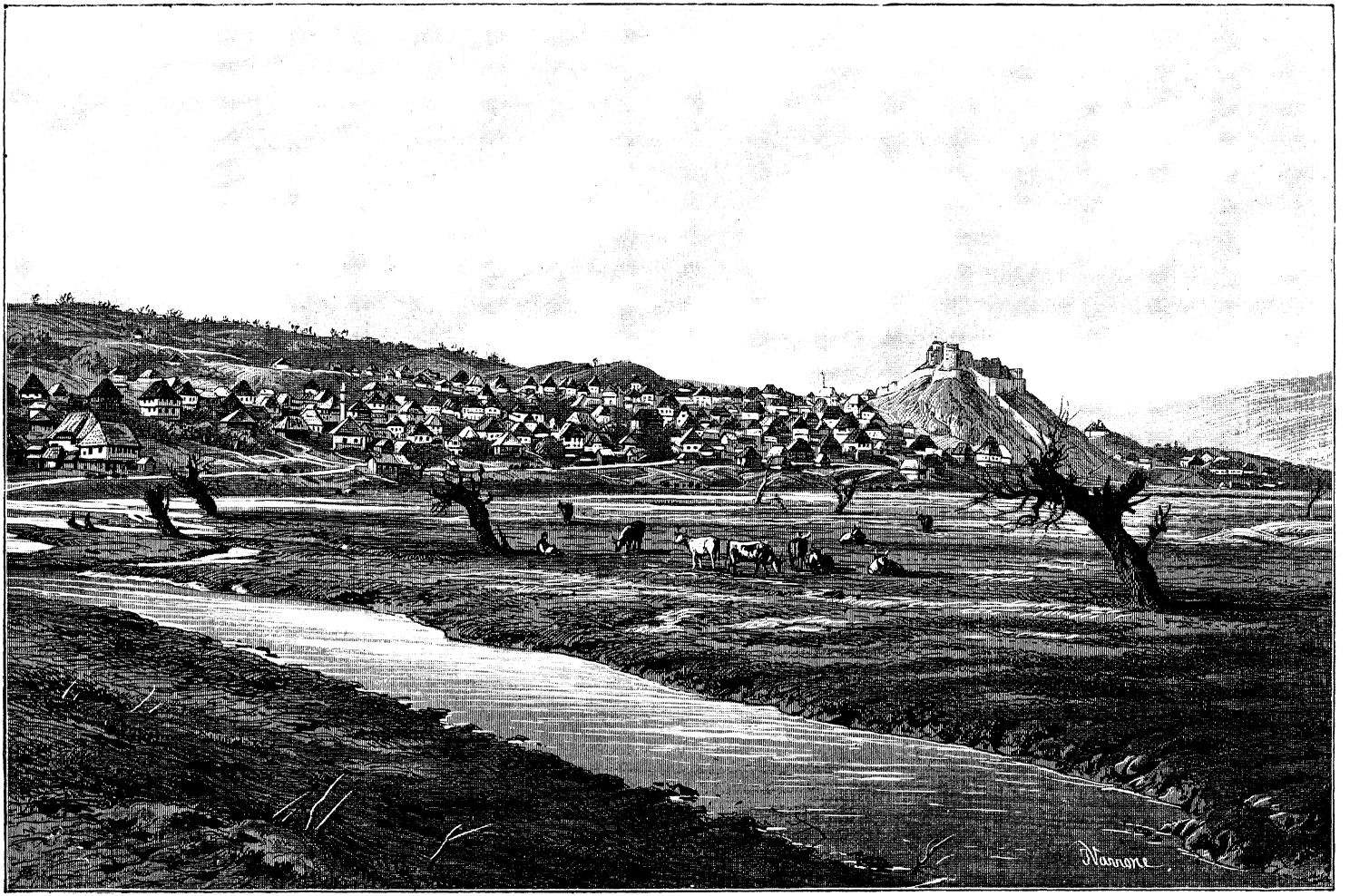
** *Lucius*, De regno Dalm. p. 261.

Zsigmondot és segélyt igér neki a törökök és bosnyák «manichaeusok s arianusok» ellen, a kiknek kiirtására még egyszer keresztes háborút hirdet «az egész keresztény világban.» — Zsigmond most 1408-ban személyesen 60,000 embernyi roppant sereget vezet Boszniába, lengyel csapatok által is erősítve. Véres ütközetek után nevezetesen *Srebernik* és *Branics* alatt végre *Dobornál* (a mai Doboj) megsemmisül a bosnyák had, *Tvrtko Tvrtkovics* számos bárójával a király kezébe esik. Rettentő itélőszéket ül Zsigmond király. *126 bosnyák főurat* lenyakaztat és a dobori szikláról a Boszna-folyóba dobat. — *Tvrtko Tvrtkovicsot* pedig mint foglyot magával viszi Budára. — *Windeck* egykorú német krónikás ezeket írja:

«Du solst wissen in dem Jare als man zalte von gotes gepurt tausent vier hundert und funff Jare, do zog Konig Sigmund in das Konigreich zu Wossen mit grossem volck Sechzig tausent manne zog er in das Konigreich, wenn sich der Konig wider In gestalt hatte, darumb log er in dem lande drey ganze Jare winter und Summer, und betwang das Konigreich und ving den Konig von Wossen und fürt in gein Offen und liess hundert sechz und zweinzig lantherrn die haupter abslan und uber einen hohen Fels zu Tobra von dem slosse ab hin werffen in das Wasser.»

A legfőbbek azonban nem voltak a kivégzett főurak közt. A hatalmas két bogumil vezér, *Hrvoja* és sógora, a halomföldi *Szandalj Hranics* vagy már elébb odahagyta a veszni indult *Tvrtkót*, vagy legalább az ütközetből menekült meg idejekorán és kiegyezett a győztessel. A német krónikás, miután még megemlítette volna, hogy Zsigmond király Szerb- és Ráczországban is járt, a hol a török ellen véduraságába fogadta a despotát («Tischbot», Stepan Lazarevics,) igy folytatja: «Also betwang er das Konigreich und pracht darzu, das *Korby* und *Zendel* (Hrvoja és Szandalj), die grossten landherren und fursten in demselben Königreich zu Ihm gein Offen riten und gaben sich in genade, da nam er sie gar gnedigliche auff.» Sőt Zsigmond *Hrvojának* régi birtokain felül még *Pozsegát* és az újon alapított sárkány-rendet is adományozta.* E kegynek oka kétségkivül az volt, hogy *Hrvoja* meghódolásával *László* elveszítette minden támaszát.

* Lucius, de regno p. 268.

DOBOJ VÁRA

Csakugyan egész Horvát- és Dalmátország meghódolt Zsigmondnak az egy *Zára* kivételével, melyet *László* reménytelenségében Dalmatiára való összes jogaival együtt 100,000 aranyért eladott Velenczének. De további szolgálatokat is tett *Hrvoja*. Az eddig *Bobovácz*on magyar őrség alatt élt *Osztoja* azt hitte, hogy most megint rajta a sor és egyebek közt megnyerte *Szandaljt* is. Zsigmond ez igénynek 1410—11-iki újabb hadjáratával vetett véget, Lazarevics despota és Hrvoja által híven támogatva. E hadjárat eredménye az volt, hogy Bosznia teljesen feldaraboltatott: az *Alföld* Hrvojának, Ozora *Gara Jánosnak*, Só a macsói bánnak, Szrebernik a szerb despotának jutott és csak a felső Boszna-völgy maradt meg Osztojának, mert Halomföldén, Trvanujában és Podrinjében Szandalj maradt az úr. 1412-ben a béke teljesnek látszik. Ez év jun. 2. és 3. fényes lovagjátékok vannak Budán, a hol a bosnyák lovagok mint termetes, erős és vitéz emberek kitűnnek. Hogy mily fényt fejtenek ki, látható abból, hogy *Hrvoja*, — kit a német krónikás most bosnyák királynak mond, — ez ünnepélyekre 6000 aranyat vesz fel. De a hamú alatt ég a parázs. *Hrvoja* nem tudja *Szandaljnak* megbocsátani, hogy rokona és régi szövetségese lévén, *Osztoja* mellé állt volt. A két bogumil-vezér halálos ellenséggé vált, és midőn a következő évben *Szandalj* Szerbiában jár, hogy Zsigmond parancsából a török ellen segítse a despotát, *Hrvoja* pusztító kézzel tör birtokaiba és foglalja várait. Míg Zsigmond útban volt Róma felé, hogy magát császárrá koronáztassa, *Barbara* királyné *Szandalj*, *Gara János* és *Csupor Pál* szlavon bán vádjaira árulónak nyilvánította Hrvoját. Hrvoja, kire most a királyné felhivására ellenségei minden oldalról rátörnek, ügyesen védelmezi magát mentséggel, igérettel és fenyegetéssel oly okmányban, mely azért is nevezetes, mivel itten *történik bogumil részről az első nyilt fenyegetés, hogy a törökkel fognak szövetkezni.* Az még nem árulás, ugymond, ha ellenségein áll boszút. Aztán igéri, hogy katholikussá lesz. «Ne engedjed óh királyné, hogy vénségemre hitetlen pogányságban haljak el, miután alig vártam az időt, hogy a pogányságból a katholikus egyházba térjek, királyomat híven szolgálva». «Emlékezzél meg, hogy a király és mágnásai megesküdtek nekem és hogy királyi írásom van róla, a királynak és mágnásainak pecsétjeivel. Tudod továbbá, hogy vitéze vagyok a sárkányrendnek, s hogy csak tagjai ítélhetnek el. Emlékezzél szent János kedvéért,

hogy komád vagyok. Emlékezzél Isten szerelméért a nekem adott igéretekről és eskükről». «Ha pedig a király úr minden igéretének, esküjének és kötelezettségének és igaz kéréseimnek sem felelne meg, akkor bünöműl ne rójja, ha minden keresztény fejedelmekkel közlöm a nekem adott igéreteket és esküket». «Eddigelé más védelmet nem kerestem, egyedüli menedékem a király lévén; *de ha igy maradnak a dolgok, ott keresem a védelmet, a hol meglelem, és akár elpusztulok, akár megmaradok. — A bosnyákok a törökkel akarnak kezet fogni, és e részben már meg is tették a lépéseket. A törökök pedig mindenesetre készülnek Magyarország ellen.*» *

Pulsanóból 1413 aug. 1-éről kelt levelével azonban a király is árulónak jelenti ki *Hrvojat*, a kitől ellenségei most minden birtokot elfoglalnak a bosnyák Alföldön és Almissa várán kivül. És minthogy *Hrvoja* most *Osztojával* szövetkezik, *Zsigmond* visszaküldi Boszniába az eddig fogva tartott *II. Tvrtkót. Hrvoja* Velenczéhez, nápolyi Johannához, s ezektől elhagyva, végre csakugyan a törökhöz folyamodik, kivel tudjuk, már régebben is összeköttetésben állott. És most harczolnak először a bogumil bosnyákok a törökkel együtt a magyarok ellen. Ozorában folyt a döntő ütközet 1415. augusztus havában. Thuróczi és egy lengyel krónikás is leírják részletesen. A magyarok veresége teljes, a törökök zsákmánya roppant volt. *Czilliig* nyomultak portyázó csapatjaik. *Maróthy János* török fogságba esett, melyből csak 4 év múlva szabadúlt ki 40,000 arany forintért. *Gara János* és *Csupor Pál Hrvoja* kezébe esett, a ki az utóbbit ökörbőrbe varrva vízbe dobatta, mivel *Csupor* egyszer a magyar udvaron *Hrvoja* vaskos termetét és mély hangját gúnyolva, őt ökörbőgéssel fogadta. *Gara* évek múlva szökés által szabadúlt. A törökök azonban nem mentek ki többé az országból, hanem beleavatkozva az egyes knézek szakadatlan villongásaiba, itt is, ott is zsákmányoltak és végre 1416-ban elfoglalták Vrhboszna várát és avval együtt az egész Zsupát, tehát Bosznia szivét. *Izsák basa* parancsolt itt mint szandsák-bég, és ez képezi a török *Szerajevo* keletkezésének kezdetét. Most már a halomföldi *Szandalj* is «Istennek és Muhammed nagy császárnak és Izsák vezérnek kegyelméből» kormányzott.

* *Lucius*, Mem. p. 392.

Ugyanez évben érte utól a halál mindennek közvetlen okozóját Hrvoját. A mélyebb okok régóta működtek, és visszavezethetők az első bogumil-üldözésekig. Sokáig tartott, mig a bogumilek rászánták magukat, hogy a törökhöz folyamodjanak. Ezentúl gyorsabban fognak fejlődni az események mindodáig, mig nem sokára törökké lesz az egész ország.

A földönfutó *Osztoja*, kit végső birtokából a törökök dobtak ki, azt hitte, hogy újra hatalomra tehet szert, ha elveszi Hrvoja özvegyét. A maga nejét már azelőtt elbocsájtotta bogumil módra, a miért már ellene fordult volt saját édes fia is. A Muhammed által országgyűlésileg egybehívott rendek azonban elhatározták, hogy *Osztoja* börtönre vetendő, mert ő az oka minden bajnak. *Osztoja* még két évig tartotta magát nehány párthívével az ország nyugati részében míg 1418-ban meghalt. A rendek egy része fiát, *Osztojics Istvánt* választotta királylyá. De míg *Szandalj* soha sem akarta őt elismerni, a főurak egy másik része már 1420-ban *II. Tvrtko Tvrtkovics* mellett ránt kardot és a következő éven túl *Osztojics Istvánnak* nem leljük többé semmi nyomát.

II. Tvrtko Tvrtkovics oda jutott végre, hogy háborítlanul birta királyságát. *Izsák basa*, kit Thuróczy krónikája akkor bosnyák királynak is nevez, szandzsákjából a temesi bánságba tört, úgy hogy az első török betörés Magyarországba Boszniából eredt.

Azonban Péterffy (Petrovics) Miklós által megveretvén, seregével együtt odaveszett, úgy hogy Bosznia egyidőre a töröktől szintén megszabadúlt.

Azonban már 1426-ban újra 4000 török tör be, vezetve *Radivoj* knéz, Osztojának törvénytelen fia által. Az így keletkezett harczok sokáig húzódtak, illetőleg újra s újra kitörtek. Mert mikor a bazeli egyházi zsinat, melyet IV. Jenő pápa a végből hívott egybe, hogy az eretnekségnek véget vessen és a kereszténységet egyesítse a török vészszel szemben, Raguzához folyamodik, hogy ez irányban közvetítsen Boszniánál, tekintettel főkép a bogumilekre, Raguza 1433-ban azt feleli a zsinat megbízottjának hogy mostan mit sem tehet, mivel *Tvrtko* király háborúban van a törökök ellen, a kik *Radivoj* nevű főurat akarnak királylyá tenni. — *Radivoj* ugyan nem lesz király, de *Tvrtko* mégis előzetik. Mert ugyanez évben a halomföldi *Szandalj*

Brankovics György szerb despotával együtt *pénzen megvásárolják Boszniát a szultántól* és előzve Tvrtkót meg is osztozkodnak az országon.

A Bazelben tanácskozó egyetemes zsinat most csak annyival élénkebben foglalkozik a boszniai «manichaeusokkal».

Az 1434. szept. 3-án tartott synodusi ülésen a görög egyházzal való egyesülés fölött folyván az alkudozás, a trevizói püspök* a zsinat figyelmét a boszniai manichaeus eretnekek megtérítésére hívja fel, annál inkább, mert — úgymond, — megtérésük ép úgy remélhető, mint a görögöké; mikor ő személyesen köztük járt volna infulával és teljes főpásztori ornátusban, oly nagy alázattal fogadták, hogy alig volt képes őket lábai csókolásától visszatartani. És illik is, hogy a zsinat könyörüljön rajtuk, miután a töröktől a múlt évben is rémítőt szenvedtek. A szónok ezen indítványa folytán a pápai legatus felhívja őt, hogy nevezné meg, kire volna ezen missió bízandó és az indítvá-

II. TVRTKO TVRTKOVICS PÉNZEI

nyozó püspök kijelenti, hogy örömest megy maga is, sőt kész az ügyért vértanúságot is szenvedni.** 1435. februárjában a római császár (Zsigmond magyar király) jelenti a conciliumnak, hogy a bosnyák király neki meghódolt s mivel megtérni is óhajtana, felkéri a zsinatot, hogy legyen gondja a bosnyák királynak és népnek megtérítésére. Juniusban raguzai János sürgetésére a zsinat végzést is hoz, melylyel meghagyja a pápai legatusnak és az arelati bibornoknak, mint pápai elnököknek, továbbá a (bécsi) «skócziai apátnak» és a freisingeni püspöknek, hogy a Boszniába küldendő követek s az ez ügyben szükséges egyéb intézkedések iránt gondoskodjanak.***

* «Terbipolensis» bizonyára inkább tervipolensis, trevizóinak, mint herbipolensis, würzburginak olvasandó. Mert pápai küldetésben olasz püspökök sűrűn jártak Boszniában, de alig járt ott würzburgi.

** *Joannis de Segovia,* Historia gestorum generalis synodi Basiliensis I. Lib. IX. c. V. p. 750. (Monumenta concil. gen. seculi decimi quinti. Conc. Bas. Scriptorum. Tom. Sec.)

*** Ugyanott.

1435. jul. 18-án *Brünnben* a császár és Albert osztrák herczeg színe előtt foly az alkudozás a zsinat követei és a cseh Walnar, Kostka, Dinicius és Rokssanna közt a husszíták kibékítése fölött. Ez utóbbiak engedni készek, ha az egyezség záradékából kihagyatik: «et sanctorum patrum instituta». A zsinati küldöttek erre nem állhatnak rá, de készek hozzátenni, ha a cseheket megnyugtatja, hogy: «ad quam quilibet bonus et fidelis ecclesiasticus tenetur» («a melyre minden jó és hű egyházi ember köteles»). És midőn a csehek a törléshez ragaszkodnak, a követek ezt azért mondják lehetetlennek, mert a görögök, bosnyákok, ariánusok és mindazok, a kik a keresztény névvel dicsekesznek, igérnek engedelmességet az isten törvénye, de nem a szent atyák intézményei szerint, pedig ebben különböznek a jó keresztények a többiektől.*

1435. decz. 21-én a bosnyák király megtérítésére kiküldött zsinati követek, nevezetesen a konstanczi püspök, Polomari János, Martinus decanus Turonensis és Haselbachi Tamás wolkensteini plébános Székesfehérvárott vannak és elébe mennek Zsigmondnak, a ki nejével, Albert osztrák herczeggel és ennek feleségével, több mágnással és a *bosnyák királylyal* vadászatról tér vissza.** Ugyanakkor egy Boszniában járt olasz szerzetes «de ordine minorum de observancia» naponként prédikál Székesfehérvárott latinul, míg egy magyar pap tolmácsolja, és épen decz. 21-én, mikor a bosnyák király is odaérkezik, sokat beszél róla, mondván, hogy csak «erat fictus christianus», tettetett keresztény, nem igazán keresztelkedett meg, sőt megakadályozta, hogy az övéit a «fratres minores», kik országában laknak, megkeresztelje.*** Ugyanez alkalommal Zsigmond komolyan felszólítja a zsinati követek előtt a bosnyák királyt, legyen rajta, hogy hat hónap alatt népe megkeresztelkedjék és felkéri a követeket, hogy a keresztelkedés módjáról nyilatkozzanak neki.† A zsinat harmadik követségét Pozsonyban fogadja Zsigmond 1436. márcz. 19-én ugyancsak a bosnyák király jelenlétében.†† Ez évben az időközben folyton Magyarországon tartóz-

* Joannes de Turonis, Regestrum. Mon. . . . Scriptorum. Tom. I. 803.

** Ebendorfer Tamás diariuma, Monum . . . Script. I. 757.

*** *Aegidius Carlerius* «Liber de Legationibus» Mon. . . . Script. I. 676. l.

† Ugyanott 677. l.

†† *Joannis de Turonis*, «Regestrum.» Mon. . . . Script. I. 791. l.

kodott Tvrtkót Zsigmond végre visszahelyezi országába. De ez szomorú állapotban volt. Ozora és Só földje a despota kezén maradt. *Vrhboszna* magas várában ismét török basa, *Izam* szandsák-bég ült, a kinek az 1435-ben elhalt Szandaljnak unokaöcscse és a halomföldi részekben utódja, *Vukcsics István* is engedelmeskedett. *Tvrtko* csak egy módját találta annak, hogy fenntartsa magát királyságában: azt, hogy ő is hódolt II. Murat szultánnak, főuraságát elismerte és 25,000 arany évi hűbéres adóra kötelezte magát. 1442-ben már Raguza is a szultántól kéri és kapja boszniai privilégiumainak megerősítését.

Ily körülmények közt természetesen szó sem lehetett arról, hogy a zsinat valamire menjen Boszniával. Odáig jutott ugyan a dolog, hogy egy bogumil küldöttség tényleg megjelent Baselben. De az alkudozásnak ép oly kevéssé volt eredménye, mint a görögökkel, a husszitákkal, stb.

De *Tvrtko* legalább mindent megpróbált, hogy az ország szomorú helyzetén segítsen. Midőn II. Albert halála után 1440-ben a lengyel *Ulászló* választatott magyar királylyá, *Tvrtko* követsége járt nála, mely hangoztatva a lengyelek és bosnyákok őseinek és nyelvének közösségét, a Magyarország és Bosznia közti «régi megszentelt» viszonyt, segítséget kért a török ellen. *Tvrtko* érezte e lépésének veszélyét. 1441-ben kéri Velenczét, engedné meg, hogy kincseit odavitesse és szükség esetén maga is oda meneküljön. Sőt arra kéri, hogy titokban vagy akár nyilvánosan is vegye át országának kormányzását, ha pedig ezt nem tehetné, küldjön fegyvert és munitiót. 1442-ben Raguzába küld nagyobb pénzösszegeket megőrzésre. Végre ugyanez évben érkeznek *Hunyadi János* első diadalainak hírei. Azóta maradt halhatatlan a nagy hadvezér a délszlávok közt, kik őt mint Szebeni Jankót, «Janko Szibinján», ismerik. A szerajevói hegyek egyike ma is viseli nevét: «Hunyadi-Brdo». Mostan bosnyák csapatok is siettek Hunyadi seregéhez. 1443-ban a kunoviczai szorosban Bulgáriában Hunyadi teljesen megverte II. Murat seregét és az 1444-ben kötött béke folytán újra kitakarodtak a törökök Boszniából is. De *Tvrtko* már nem érhette meg e diadalt. Meghalt 1443-ban. Egy horvát krónika feljegyzéséből azt lehet következtetni, hogy a bogumilek szívesebben látták a török, mint a magyar felsőbbséget, és hogy *Vukcsics István* ez időben egyfelől a törökökre, másfelől a bogu-

milekre támaszkodva, egészen függetlenné tette Halomföldét Boszniától.

És bogumil király választatott II. Tvrtko Tvrtkovics utódjává is.

A Kotroman-ház kihalt. Csak Osztojának maradt életben két törvénytelen fia egy bogumil asszonytól, *Radivoj* és *István Tamás*. A bosnyák urak nem az idősb Radivojt választották, a ki egészen török kézre adta magát, hanem *Tamást*, a ki mindeddig a legszerényebb visszavonultságban élt egy alacsony sorsú bogumil családnál, melyből feleséget is vett, bogumil módra, azzal a föltétellel, hogy «hű és jó maradjon hozzá».

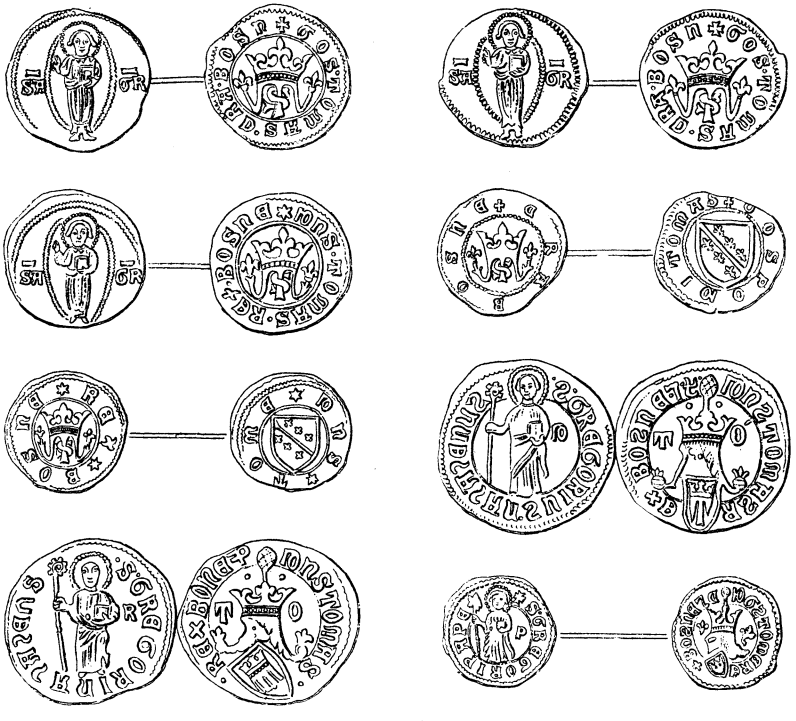
Tamás bogumil létére is felismerte, hogy a bosnyák királyság csak Magyarországra támaszkodhatik szemben az elhatalmasodott olygarchák és a török hódítók kettős veszedelmével. 1444. jun. 3-áról kelt okmánya létezik, melyben a már világhírre emelkedett magyar vezérnek *Hunyadi Jánosnak* barátságát és hajlandóságát megköszöni, hálája fejében évenként 3000 aranyat és minden telhető támogatást igér, és meghívja Boszniába, a hol mindenkor szívesen fogja látni.* Sőt Tamás tovább is ment. *IV. Jenő* nem adta fel terveit a kereszténység egyesítése iránt, és első sorban Boszniára is gondolt, a hol a bogumilismus már-már uralkodó vallássá lőn, úgy hogy nemcsak a nép, a legnagyobb főurak, hanem a királyok is követték, kivévén az egészen Zsigmond befolyása alatt állott II. Tvrtkót. A pápa tehát *Tamás* lesinai püspököt küldte Boszniába. Ez már 1439-ben kisérletet tett, hogy megtérítse a bogumilismus főtámaszát, *Vukcsics Istvánt*. Ettől elutasítva, *Tamás* királyhoz fordúlt. A király, eddig maga is buzgó bogumil, attól is tartott, hogy ha elhagyja a nemzeti hitet, a bogumilek ellene és a törökhöz fordúlnak. De viszont azt is érezte, hogy a török-veszedelemmel szemben csak az európai Nyugatban

II. TVRTKONAK TAMÁS OKMÁNYÁN HASZNÁLT PECSÉTJE

* Az okmány, melyen Tamás még II. Tvrtko pecsétjét használja (lásd a rajzot,) a Rákóczy levéltárral Anspachba, onnan 1785-ben a bécsi titkos levéltárba került, mely 1787-ben kiadta a magyar kamarai levéltárnak.

találhat hatályos támaszt, melylyel a pápai legátus váltig is biztatta. A hosszú vajudásnak az volt az eredménye, hogy a király a pápa által kinált koronát elutasította és a kért püspökségek felállítását megtagadta, mentve magát, hogy nem teheti a bogumilek és orthodoxok miatt, mely utóbbiak ekkor már szintén felülmúlták a nagyon megfogyott katholikusok számát. Ellenben maga, kivált *Hunyadi János* biztatására katholikussá lett. Egyuttal arra kérte a pápát,

TAMÁS PÉNZEI
(Részben szláv irással: Gospodin Tomas Kral Bosne)

hogy oldja fel a törvénytelen születés gyalázata és alacsony rendü nővel kötött házassága alól, minthogy mind a kettő miatt gúnyolják a vajdák. A pápa 1445 május 29-éről kelt iratával fel is oldja mind a törvénytelen születés gyalázata, mind különben is csak bogumil módra kötött házassága alól. A király most a hatalmas bogumilok megbékítésére is gondolva, *Vukcsics István* Katalin leányát kérte és vette feleségül. A halomföldi nagy-vajda, örömest látva leányát a királyi trónon, abba is beleegyezett, hogy Katalin a római egyház kebelébe

terjen, és e példán bátorodva most már *Radivoj* knez és több más főúr szintén katholikussá lesz. Mindamellett a király még tovább ment a bogumilek megnyugtatásában s például biztosította a bogumil mágnásokat, hogy még hűtlenség vádja esetén is ügyük «a dzséd úr (a bogumil egyház-főnök), a bosnyák egyház és jó bosnyákok» (bogumilek) itélete alá fog bocsájtatni. A barátok ezért be is vádolják a pápánál és a király kénytelen magát védeni, hogy csak látszólag és ideig-óráig kedvez az eretnekeknek, a meddig félelmesek és hatalmasak; a tisztelet, melyben egyházi előljáróikat részesíti, csak közönséges udvariasság, nem pedig oly vallásos tisztelet, mely Istent sérthetné; a mikor pedig teheti, kényszeríteni fogja az eretnekeket, hogy az igaz útra térjenek, a makacsokat pedig majd számkiveti és kivégezteti.

A bogumilek elleni nyomás kezdetét egyébiránt mutatják már az 1446-iki országgyülés czikkei. Fennmaradt erről egy érdekes és sok tekintetben jellemző okmány, mely így szól:

«Mi István Tamás, Isten kegyelméből Bosznia, Szerbia, Illyria és Primorje, nemkülönben dalmátiai és coraviai részeknek királya, adjuk tudtára és hírére mindeneknek, a kiket illet, hogy *Konjicza* városunkban (in pago nostro de Cogniz) tartott közönséges gyülésünkön (in generali congregatione) hű jobbágyaink, az egyházi főrendek, bárók, vajdák és előljárók (proceribus) és királyságunk összes megyéinek választott nemesei királyságunk békéje és üdve fölött tanácskozván, egyéb hasznos rendelkezések között a következő czikkeket terjesztették elénk alázattal kérve, hogy azokat jóváhagyni méltóztassunk:

I. A manichaeusok ne építsenek új templomokat, sem a régieket ne javítsák.

II. A római egyháznak adományozott birtokok soha el ne vétessenek.

III. A gyilkosok királyi parancsra fogassanak el, vagyonuk fele pedig a kincstárt, a másik fele a meggyilkolt örököseit illesse.

IV. A tanácsosok, titoknokok, vajdák és királyi székünk (sedis regiae) grófjai hivataluk megkezdése előtt a király kezébe kötelesek hűségi esküt tenni.

V. Szent Száva herczege (Herzegh Sancti Sabbae) csak akkor törvényes, hogy ha Bosznia, Ráczország és Illyria királya nevezte ki és ha mindjárt kinevezése után a hűségi esküt a királyi Felség kezéhez leteszi. Ellenben pedig a király által megbüntetendő.

VI. Vérfertőzők és rokonok csábítói mindenkor halállal lakoljanak.

VII. Erősített városok (castrae) és várak árulói halállal lakoljanak, azonképen a pénzhamisítók.

Minek örök emlékezetéül és megerősítéséül szentesítettük az itten irott czikkeket, reájuk ütvén nagy pecsétünket egész királyságunk egyházi főrendeinek, nagyjainak, vajdáinak és előljáróinak tanácsára és hozzájárulásával. Adva Konjiczán és irva kedvelt hívünk a Christusban tisztelendő atya Vladimir Vladimirovics úr, kresevói és narentai görög szert. püspök, udvari (aulae) titoknokunk, a görög irodalom és jognak tudóra által a Megváltónak 1446-ik, koronánk harmadik évében Szent-Iván napján, jelen lévén: főtisztelendő Tamás lesinai püspök, az apostoli szent széknek követe; Theophanus diocleai és ipeki püspök, rácz királyságunk görög patriarkhája; Maximus szerb metropolita; János marnai metropolita; a Jézus Chrisztus urunkban tisztelendő atyák Szent-Ferencznek minorita rendjéből, Eugenius Summo, rácz királyságunkban apostoli nuntius és biztos, Zárai Mihály boszniai főinquisitor és püspöki helynök; továbbá tekintetes és nagyságos Stepan, Szent-Száva herczege és fiai; kedvelt testvérünk Radivoj, jajczai bán, Radivoj Vladimirovics gróf országbirónk; Vlatkovics István tanácsosunk ozorai bán; Kovacsics János, a d·lmát részek vajdája; Pavlovics Péter glasináczi vajda, főasztalnokunk; Grubjetics Pava zworniki vajda, főpohárnokunk; Altomanovics Nikola valeriai vajda, szerb királyságunk praefectusa; Jamorectovics Vladimir vajda, rácz királyságunk praefectusa és királyságunk más vajdái.» *

* *Farlati* jezsuita, ki ez okmányt közli, állítólag a Vladimirovics családtól kapta azt. Adom az okmányt, mert hihető, hogy valódi tények, sőt meglehet, hogy valódi okmány is szolgált alapjául. De úgy legalább, a mint Farlati által ismerjük, hamisítottnak tartom azt, a mint annyi más bosnyák okmány felekezeti és magán-érdekben többé-kevésbé hamisítva van. Hamisítottnak tartom pedig mások közt a következő okoknál fogva:

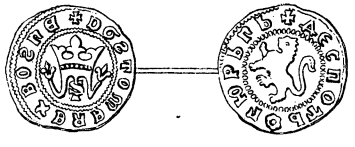
A királyi czímben előforduló «Illyria» Boszniában ismeretlen, általán a középkorban csak mint római-korbeli geographiai fogalom volt ismeretes, hitelt érdemlő okmányon sehol sem fordúl elé, és találmánya azon horvát-katholikus propagandának, mely a jezsuita Farlati idejéig visszavezethető és a horvátok vezetése alatt nemzetileg és vallásilag egyesíteni akarta az ó-kori illyr területet. Hogy Vukcsics István ez okmány tartalmát már akkor elfogadta volna, nem hihető. Herczeggé is csak utóbb lett. A Radivojnak tulajdonított jajczai báni czím csak később, az Újlaki-féle királyságban válik szokásossá. Altomanovics előfordúl, mint «szerb királyságunk praefectusa»; de a szerb despotátust csak a szegedi országgyülésen 1458-ban adományozta Hunyadi Mátyás *Tamás* király fiának, addig pedig a Ráczországtól megkülönböztetendő Szerbiát a bosnyák királyok sem nem birták, sem nem igényelték.

Ha *Tamás* király nem fogott már mostan erélyesebben a bogumilek üldözéséhez, oka az volt, hogy időközben újra megnövekedett a török veszély. *Ulászló* elesett a szerencsétlen várnai ütközetben. Brankovics György, kivel Tamás a törökvészszel szemben oly baráti viszonyba lépett volt, hogy közös pénzt is vertek, most újra a töröknek hódolt és visszafoglalta *Szrebernicát*, mely *Hunyadi* nagy győzelme óta ismét Boszniához tartozott. *Brankovics* 1448-ban Hunyadi Jánost is elfogja, a mint a rigómezei szerencsétlen ütközetből Szerbián át menekül, és ugyanez évben egyenesen *Brankovics* ellen kér *Tamás* segítséget a pápánál. Végre az 1449-ki szendrői békében, melyben *Brankovics* a fényes portát, *Gara László* pedig Magyarországot képviseli, Bosznia újra arra kötelezteti, hogy hűbért fizessen a portának.

A hét évre szóló békekötés után azonban most már mind a pápa, mind Hunyadi követeli az eretnekek kiirtása iránt tett igéretek beváltását. 1450-ben a tényleg megkezdett üldözés folytán a bogumil előljárók, számos főur és nagy néptömegek, összesen negyvenezren* *Vukcsics Istvánhoz, a törökhöz* és *Brankovicshoz* menekülnek, és hívják ezeket segítségükre a király ellen. Az első, a ki e felhívásnak enged, Brankovics György, a ki újra foglalni kezd Boszniában. De *Vukcsics Istvánnal* is meggyül *Tamás* baja. A halomföldi nagy vajda régóta vágyva az önálló fejedelem szerepére, még 1448-ban elismeri főurának *III. Frigyes* császárt, a ki a magyar koronára igényt tartott. Tőle a Szent-Szávai herczegi czímet kapta, Szent-Száva sírja után, mely István birtokain a milesevói zárdában volt. Azóta kezdték országát «Herczegovina» néven nevezni. Ugyanaz időtájt, mikor a bosnyák bogumilek hozzá kezdtek menekülni, az új herczeg eltaszította nejét egy olasz kalandornő kedvéért, a ki florenczi kereskedőkkel jött országába. Az asszony és fia *Vladiszlav* knéz Raguzában kerestek menedéket. És mikor a herczeg eredménytelenül kérte kiadatásukat, fegyverrel támadta meg Raguzát. A köztársaság valamennyi európai hatalomhoz, első sorban természetesen a bosnyák királyhoz is folyamodott segítségért. *Tamásnak* három nagy oka volt, hogy síkra szálljon *István* herczeg ellen, a ki először is végleg megszakította az alatt-

* *Farlati* «Illyricum Sacrum», Tom. IV. Venetia 1769, és «Spicilegium Observationum Historico-Geographicum de Bosniae Regno» Lugd. Bat. 1737.

valói köteléket, másodszor tárt karokkal fogadta a hozzá menekült bogumileket, harmadszor meggyalázta nejét, a ki a királyné anyja volt. Midőn azonban *Tamás*, a ki már le is kötelezte volt magát Raguzának, hogy «fel fog kelni egész dicső hatalmával» Vukcsics István ellen hadra hívná vajdáit és knézeit, ezek közül a legtöbben vonakodnak a herczeg ellen indúlni, és a király kénytelen a rendelkezésére levő csapatokat saját fellázadt főurai ellen vezetni. Ezalatt *István* herczeg segítségül hívta a velenczeieket, a kik fel is használják az alkalmat, hogy elfoglalják az egész tengerpartot a Cetinától a Narentáig, és segítségül hívta a törököket, a kik akkor fészkelték be magukat Fócsába, a hova szandsák-béget is tettek, még pedig a herczegovinai szandsák-bég czímével. Midőn *István* herczeg 1454-ben békét köt Raguzával, már a szultán hűbéresének vallja magát, hozzáadván igéretéhez, hogy soha sem fogja többé bántani Raguzát: «kivévén parancsára a hatalmas uralkodónak, Mehemed bég török szultán urnak». Egy 1459-iki okmányban így irja magát: «Istennek és a nagy parancsolónak, uramnak, Emir szultán Mehemet-bég császárnak kegyelméből, én István Szent-Száva herczege.»*

TAMÁS KIRÁLY ÉS «DESZPOT GYURGYE» (BRANKOVICS GYÖRGY) KÖZÖS PÉNZE

Alig hogy *István* herczeg kibékült Raguzával, fiával és az ehhez csatlakozott főurakkal, már a következő évben roppant sereggel készült a bosnyák király megtámadására, eleget téve haragjának, nagyravágyásának és a bogumilek sürgetésének. Mellékesen közrejátszott még egy körülmény. *Talovácz Péter* horvát bán, a legnagyobb birtokos a bosnyák határon 1453-ban meghalálozván, *Tamás* abban is támaszt akart keresni, hogy megszerzi *István* fia számára a bán özvegyének kezét és azzal együtt birtokait. De *István* herczeg, a ki ez időtájt szintén özvegygyé lett, magának szemelte ki *Hedvig* baniczát és birtokait. Ehhez képest a horvát határon is folyt az összeütközés, melybe csakhamar *Czilley Ulrik* az új horvát bán is beleavatkozott, a ki legalább a birtokokat magának akarta tartani. E harczok még folytak, midőn 1456 elején a szultán, a ki különben is *István* herczeget

* *Miklosics*, Mon. serb. p. 460.

pártolta, és most Magyarország ellen is újabb hadjáratra készült, az eddigi hűbéren kivül *négy várnak* és 20,000 mérő gabonának átadását követelte, fenyegetve, hogy különben megsemmisíti Boszniát.

Az utolsó bogumil-üldözés következményei tehát gyorsan és rettentően tömörültek oly förgeteggé, mely már-már a megsemmisítő villámcsapással fenyegette Boszniát. A fellázadt bogumil főurakkal, és ezek által híva, a szerb despotával, Vukcsics Istvánnal és a törökkel egyszerre gyült meg *Tamás* királynak a baja. És mind e mellett a bosnyák királyság még egyszer — utoljára — fényre derül. Mert a politikai hibáknak az a természetük, hogy a következmények eleintén csak mintegy figyelmeztetve, majd fenyegetve, és csak hosszas ismétlés és újabb s újabb visszaesés után lépnek fel megtorolva. De még ekkor is, mikor voltaképen már minden el van veszve, alá van ásva, a történelem úgy, mint a nagy tragédia-irók, még egyszer fel szereti kelteni a megrázó végbukás előtt azt az illisiót, mintha még beállhatna egy kedvező fordulat, mintha még mindent meglehetne menteni. De csak azért kelti fel, hogy megmutassa, hogy a nagy bűnök és hosszan összehalmozott hibák után a katasztrófa végitéletét a legkedvezőbb szerencse, a legnagyobb erély és bölcsesség sem képes elhárítani. A balsorsnak sincs ereje a fölött a mi ép. Az aláásott szervezetet semmi szerencse sem mentheti meg.

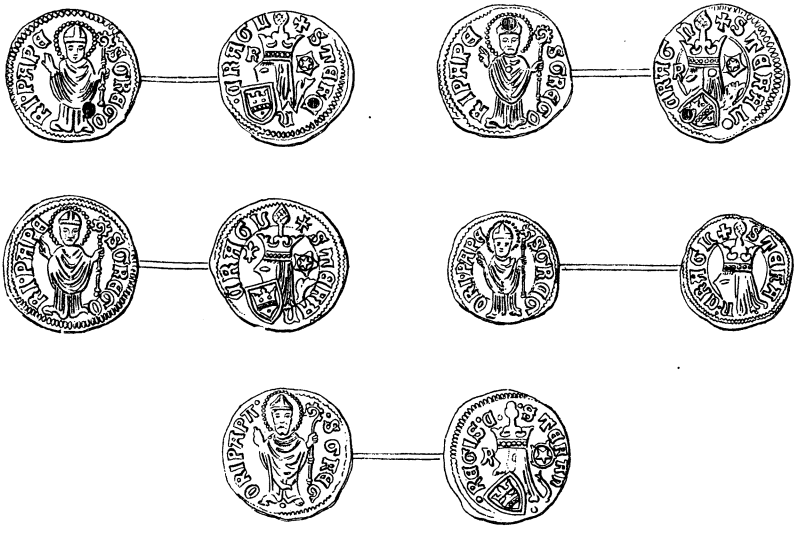
II. Muhammed 1453 május 29-én megvívta Konstantinápolyt, rettegésére az összes keresztény világnak. Diadalról-diadalra szállván, egy esztendő alatt megdönti az összes görög, albán és szerb országokat és 1454-ben felszólítja *Brankovics Györgyöt,* hogy adja ki neki egész országát. A despota nem tud mást mit tenni, minthogy kardcsapás nélkül átengedve Szerbiát, Magyarországba menekül, *Hunyadi Jánostól* kérni segedelmet. És *Muhammed* ellentállhatatlan seregei 1455-ben kénytelenek a *Hunyadi* által vezetett magyar hadak elől kivonulni Szerbiából. Midőn pedig a felbőszült *Muhammed* a következő 1456-ik esztendőben 150,000 embert 300 ágyúval vezet Magyarország ellen, *Nándor-Fejérvár* alatt jul. 21—22-én *Hunyadi* és *Capistrán* által újra és teljesen megveretik.

Felvillanyozva a lelkesedés által, melyet e magyar győzelem az egész kereszténységben szült, *Tamás Osztojics* most már nem csak, hogy várait át nem engedi, hanem felmondja a tributumot is és

keresztes háborút hirdet a török ellen. A pápa meghagyja legátusainak, hogy a keresztes háborúra gyüjtött pénzek egyharmadát a bosnyák királynak, (a másik kettőt a magyar királynak és az albán Castriota Györgynek) küldjék, Velenczét, sőt *Vukcsics Istvánt* is felhívja, hogy támogassák *Tamást*. 1457 jul. 29-én pedig, miután megértette volna a király követeitől, hogy most már táborba vonúl, így ír neki: «Támadj fel tehát Krisztus vitéze, rohand meg férfiasan a barbárokat, és meg fogod látni, hogy Istennek kegyelméből dicső győzelmet fogsz aratni.» *Tamás* 1458 elején el is foglalt nehány helységet a bosnyák-szerb határon. Minthogy azonban Magyarország actiója is megbénult Hunyadi Jánosnak és László királynak időközben bekövetkezett halála folytán, és *Tamás* király követe, a kit sorra küldött Velenczébe, Milanóba, Burgundba és Nápolyba, szintén nem hozott segélyt, a bosnyák király békét kötött Muhammeddel, sőt az előbbi tributum fizetésére is újra kötelezte magát.

Bizonyos azonban, hogy *Tamás* helyzete tetemesen megjavúlt. A bogumil főurakat megfékezte. A törökkel békéje volt. A horvát viszály megszünt, a mennyiben a horvát házassági tervet feladta. *István* herczegre, ha nem a pápa fehivása, de minden esetre Hunyadi győzelme volt annyi hatással, hogy veszteg maradt. Legtöbbet nyert azonban Szerbiában. Brankovicscsal ugyan még 1455-ig villongott: a következő évben meghalt despota fiával azonban már a közös törökveszedelemnél fogva is oly benső viszonyba lépett, hogy fia *István Tomasevics* eljegyezte *Lázár* despota *Jelacsa* leányát, a kivel nemcsak a Boszniától elfoglalt részeket, hanem a szerb despotátust is öröklendő volt. Lázár halála után az 1458-iki szegedi országgyülésen, melyben Tamás és fia is részt vettek, *Mátyás* király meg is erősítette *István Tomasevicst* a szerb despotatusban és a despoták összes magyarországi birtokaiban, ámbár menyasszonyát csak ezután, 1459 april 1-én vette nőül. De ezzel aztán el is érte az új fellendülés tetőpontját. Még az év junius 20-án a gyönge *István Tomasevics* átadja a szerb-magyar határ legfőbb erősségét Szendrőt, II. Muhammednek úgy szólván kardcsapás nélkül, mire egész Szerbia török kézre kerül. Az összes kereszténység és maga Mátyás király is árúlással vádolja úgy *Tamást*, mint fiát. A bosnyák király a pápához küldött követségre bizta védelmét, ez azonban újra csak ingerli *Mátyást*, a ki azt hiszi, hogy a bosnyák

követség koronát kér Rómában. «Kedves fiam», irja neki a pápa, «nem vagyunk olyan járatlanok ilyen dologban és nem osztogatjuk kegyeinket oly könnyen, hogy ne tudjuk, mi következhetnék ilyen adományozásból. Azt is tudjuk, hogy mit vétett ellened és az összes kereszténység ellen Tamás király. Tudjuk, hogy azt a koronát sokszor kérték, de soh' sem kapták. És mi is, ha valamely alkalommal adományoznók, nem tennők híred nélkül, tudván, hogy igényed van rá.» A törökök ez alatt mindjobban szorongatják a bosnyák királyt. Míg Mátyás a pápával levelez és III. Frigyes német császárral háborút

TOMASEVICS ISTVÁN PÉNZEI
(Részben szláv irással: «Stefan Kral»)

visel, *Hasszan* basa a török sereg élén arra kényszeríti *Tamást,* hogy engedje meg neki az átvonulást Magyarországba. A király újra Velenczének kinálja egész királyságát, vagy pedig segélyt kér tőle. De Velencze beéri azon reményének kifejezésével, hogy *Tamás* képes lesz őseinek példájára saját bölcsessége és Isten segedelme által maga fenntartani országát. Ugyanez időben már *Vukcsics István* is érezni kezdi a veszedelmet és legalább személyének és kincseinek igyekszik Velenczében menedéket biztosítani minden eshetőségre.

Végre 1460-ban *Sperancsics Pál,* az új horvát bán is megtámadja

a hűtlenséggel vádolt bosnyák királyt, és e harczban találja *Tamás* 1461 jul 10-én végét, a horvát krónikás állítása szerint megöletvén saját fia és Radivoj knéz által.

És most jön az utolsó király és a végső catastropha.

István Tomasevics egyik első uralkodói tette a kétségbeesés valóságos jajkiáltása, melyet a pápához intéz. A követek által 1463-ban ünnepélyes conclavéban felolvasott e beszéd így szól:

«Szentséges atyánk! Mi István Tomasevics boszniai király küldjük hozzád ezt a követséget, mivel Muhammed a török császár rám akar ütni a jövő évben és serege már készen áll. En ilyen hatalomnak nem tudok ellent állani és meg is kértem már a velenczeieket, a magyarokat és az albán Györgyöt, hogy segitsenek. És ezt kérem tőled is.» «Elődöd koronával kinálta atyámat . . . . Atyám vonakodott, félve a töröktől és mivel még ki nem űzte volt a manichaeusokat . . . . Én nem félek, mint atyám, és azért kérem a koronát és szent püspököket jeléül, hogy el nem hagysz.»

Kéri a pápát, hagyná meg Velenczének, hogy küldjön fegyvert és járjon közbe Mátyás királynál is, mert különben Bosznia elvész. «A törökök már várakat épitenek királyságomban, nyájasak a parasztokhoz és szabadságot igérnek nekik.» «A parasztoktól elhagyott mágnások sem tarthatják magukat váraikban.»

«Ha *Muhammed* beérné az én királyságommal és nem menne tovább, akkor azt sorsára lehetne hagyni és nem kellene miatta a többi kereszténységet háborgatni. De telhetetlen uralma nem ismer határt. Utánam Magyarországot és Velencze dalmata birtokait fogja megtámadni, Krajnán és Istrián át Olaszországba fog menni, mert ezt meg akarja hódítani és sokszor beszél Rómáról, vágyódva utána. Ha a kereszténység közönye folytán megvívja országomat, módjában lesz, hogy innen megvalósítsa kivánságait. Reám vár először a balsors. Utánam azonban a magyarok, a velenczeiek és más népek ugyanazon sorsra jutnak. Igy gondolkodik ellenségünk. Közlöm veled, a mit tudok, nehogy valamikor azt mondják, hogy nem jelentettem neked és könnyelmüséggel vádoljanak. *Atyám megjövendölte elődöd Miklósnak és a velenczeieknek Konstantinápoly sorsát.* És a kereszténység nagy kárára a császárok városa, a patriarkhák széke, Görögország oszlopa odaveszett. *Mostan* pedig én jövendölöm neked, hogy ha hisztek ne-

kem és segíteni fogtok, meg leszek mentve. Különben el fogok veszni, utánam pedig a többiek. Ezt üzeni neked István. Atyja a kereszténységnek te, tanácsolj és istápolj!» *

Tisztán látta sorsát a bosnyák király.

1461. november havában megkoronázta ugyan maga a pápai legátus, — a mi azelőtt soha sem történt, — *Jajcza* várában, a hova István áttette székhelyét, mivel *Bobovácz* már nem volt biztonságban a *török* előtt. Jelen voltak a koronázáson *Vladislav* és *Vlatko,* a szent-szávai herczeg fiai is. *Vukcsics István,* maga is folyton szorongatva a törökök által, csak az imént volt kénytelen 40,000 aranyat fizetni a szerbiai basának, s ez arra birta, hogy végleg kibéküljön a bosnyák királylyal, sőt elismerje felsőbbségét. *Mátyás* királylyal is eligazitotta a pápa a viszályt. *Mátyás* keserüen fakadt ki ugyan kivált a koronázás miatt: «Arra kérjük Szentségedet, hogy ne növelje engedékenysége által ez ember elbizakodottságát. És ha legatusai valamit tettek parancsai ellen, tagadja meg. Kivált azokat, a mik a mi jogainkhoz tartoznak, engedjed át nekünk . . . Különben, bármi is történt eddig, hallgatni fogunk Szentséged tanácsára, és kegyünkbe fogadjuk a királyt, kinek követei épen mostan kérik bocsánatunkat. De csakis azon feltétel alatt, hogy jövőre teljesitse kötelességét, és a történteket engedelmesség által jóvá tegye.» Egyuttal utasitja követeit, hogy figyelmeztessék a pápát Magyarország jogaira, nehogy a bosnyák király felbátorittassék teljes függetlenségről álmodni.** 1462-ben a bosnyák király már jelentékeny összeggel járul a III. Frigyes birtokában maradt magyar szent korona kiváltásához, több várába magyar helyőrséget fogad, kötelezi magát a török tributum felmondására.

De *Mátyás* király, a ki ekkor már a bogumilekkel kétségtelen összeköttetésben álló cseh husszíták ellen is fellépett és a husszita Podjebrád Györgygyel a cseh koronáért harczolt, az eretnekség szigorú üldözését is követelte. A katholikus világ akkor át volt hatva a meggyőződéstől, hogy a kereszténység egysége szükségesebb mint valaha a török veszedelemmel szemben; a bogumilek tettleg is czimboráltak már a törökkel. Megbékülésről a kölcsönös türelem

* *Katona,* Hist. crit. XIV. p. 491—494.

** Ugyanott p. 494—501.

és a XIX. század eszméinek alapján természetesen szó sem lehetett a XV. században, midőn az európaszerte kezdődő vallás-ujítás az erős meggyőződések összeütközésével a fanatismusig emelte a gyülöletet és kárhoztatást, mind két részről.

Mindez azonban csak sietteté a katasztrófát.

Számos bosnyák bogumil tartózkodott már a törökök közt és azon főurak, a kik csak kényszerből fogadták el a katholicizmust, de titokban bogumilek maradtak, maguk siettek értesiteni *Muhammedet,* hogy mi készül a bosnyák udvaron. *Muhammed,* hogy maga győződjék meg a dolgokról, sietett is azonnal külön követet küldeni a tributumért, és midőn követe csakugyan ridegen elutasittatott, haddal készült Boszniára. E hadjáratot több egykoru krónikából ismerjük. A legfontosabb köztük a Mikael Konstantinovics osztroviczai renegáté, aki maga is részt vett benne.* E krónikák kalandos meséi közt, melyek legkalandosabbikka az, hogy *II. Muhammed* maga álruhában Boszniában járt és Bobováczban a király által felismertetett, de tisztelettel elbocsáttatott volna, — annyi bizonyosnak látszik, hogy *István* király megrémülve a szultán készülődésein, és látva, hogy idegen támaszra nem igen számithat, hosszabb, a krónikák szerint 15 éves fegyverszünetet kért. Az osztroviczai renegát azt mondja, hogy ő maga figyelmeztette volna a bosnyák követeket Drinápolyban, ahol a szultán serege már indulóra készen állt, hogy a kért fegyverszünetet meg fogják adni, de nem fogják megtartani. Alig távoztak a bosnyák követek, megindult a szultán is 150,000 lovassal, számtalan gyalogossal és segédhadakkal. A sereg egy része egyenesen Magyarországnak fordult *Ali* bég szerbiai basa alatt és ez is félrevezette és némileg megnyugtatta a bosnyák királyt. De *Mahomed* basa 20,000 könnyü lovassal a bosnyák Drina-vidékre tört és őt követte a főseregge1 a szultán. Miután Podrinjét elfoglalta és a vajdát lefejeztette volna, *Bobovácz* elé ment és azt kezdte május 19-én ostrom alá venni. Az annyi ostromot kiállott Bobovácz most is hosszasan ellentállhatott volna. De a parancsnok *Radák* knéz, titkos bogumil, aki csak kényszerből vette fel a katholicismust, már harmadnap feladta a várat. *Szutiszka* és *Borovicza* közt ma is mutogatja a nép a

* Közölte *Safarik J.* Glasnik srbsk. XVIII.

«Radakovicza» nevü sziklát, melyen Muhammed az árulót árulása daczára lefejeztette volna.

István király, bizva *Bobovácz* ellentállásában, *Jajczában* akarta saját hadainak s a kérve kért idegen segélynek összegyülekezését bevárni. *Bobovácz* elestének rémhirére, és miután látta, hogy főurainak nagy része nem is akar a szultánnak ellent állani, sietve hagyta el csekély kisérettel *Jajczát,* hogy Magyarországba meneküljön. Menekülése közben, midőn *Kljucs* várában rövid pihenést tartana, utólérték *Mahomed* basa gyors lovasai, és körülkeriték a várost, úgy hogy nem menekülhetett tovább. Negyednapra *István Tomasevics* megadja magát, miután irást kapott Mahomed basától, melyben ez a szultán nevében esküszik, hogy semmi bántódása sem lesz. Ezzel aztán megszünt egyátalán minden ellentállás. *II. Muhammed egy hét* alatt hetven várost és várat foglalt el; a görög Kritabulos szerint épen 300-at. *Jajcza* kapitányává *Mikael Konstantinovicsot,* az osztroviczai renegátot tette.

Junius közepén egész Bosznia elfoglalása után Herczegovina ellen fordúlt a szultán. Itt azonban kemény ellentállásra talált és az ellentállás különbsége mutatja leginkább, hogy Bosznia bukásának indoka csakugyan a bogumil-üldözés volt.

A bogumil nép elkeseredetten védelmezte bogumil fejedelmét és országát. A szultán hasztalanúl ostromolva *Blagajt, István* herczeg fővárosát, belátta, hogy itt nem boldogúlhat oly könnyen, mint Boszniában, ahol senki sem védelmezte magát, és hátat forditva Herczegovinának, visszament Konstantinápolyba. 100,000 foglyot vitt magával rabszolgaságba, 30,000 ifjut a jancsárok közé sorozott. *István Tomasevics* királyt pedig, *Radivojt* és ennek fiát lefejeztette daczára szabadságlevelüknek. Mások szerint a király elevenen megnyúzatott volna.* *Mária* királyné, számos mágnás és tömérdek nép, — utódaikat ma is dalmatáknak nevezik — Magyarországba menekült.

A főurak legnagyobb része azonban, miután már elhagyta volt a bogumil hitet kényszerből, most elhagyta a katholikus vallást készséggel és muhammedánná lett, annyival könnyebben, mivel a keresztnek, keresztelésnek, Mária-cultusnak, a templomi dísznek és szertartások-

* Osztroviczai Mihály, Johannes Leonclavius, Laonicos, Gobelinus, *Istvánfy* és *Bonfini* eltérnek e részletekben.

nak, az egyházi hyerarchiának és a házasság szentségének elvetésében saját vallásos meggyőződéseivel egészen hasonlókat talált az izlamban. *Katalin* özvegy királyné, mostoha-anyja a királynak, *Rómába* menekült. A bosnyák királyságot a pápának hagyományozta, ha gyermekei *Zsigmond* és *Katalin* vissza nem térnek az egyház kebelébe. Mert ezek is *Muhammed* kezébe estek, és felvették az izlamot. Az özvegy királyné siremléke az «Ara Coeli» templomában áll, a következő latin felirattal: «Catharinae Reginae Bosnensi, Stephani Ducis Santi Sabbae Sorori, ex genere Helene et domo Principis Stephani natae, Thomae Regis Bosnae uxori, quantum vixit annorum LIIII et obdormivit Romae Anno domini MCCCCLXXVIII. die XXV. Octobris. Monumentum ipsius scriptis positū.»

Mátyás király visszafoglalja a bosnyák Alföld és Ozora egy részét, melyből a jajczai és a szreberniki bánságokat alakitja, rá-

UJLAKI MIKLÓS PÉNZEI

bizva ezeket is *Ujlaky Miklós* erdélyi vajdára és macsói bánra, a kit a bosnyák királyi czimmel is felruház. Igy tartják fenn magyar fegyverek még legalább árnyékát a régi bosnyák királyságnak. Ez is oda veszett Mohácsnál. Még hamarabb veszett el a Herczegovina. *Vukcsics István* 1466 május 23-án meghalt. Fiai nem voltak képesek fenntartani uralmukat *Bajazid* szultán ellen. 1483-ban meghóditja Herczegovinát a boszniai beglerbég. *Vladislav* és *Vlatko* Raguzába menekült. *István*, a legifjabb testvér *Ahmed bég Herczegovics* név alatt muhammedán s fia majd ugyan e néven a török birodalom nagy vezére lesz. — Vannak-e még bogumilek?

Montalbano, kinek «Rerum Turcarum Commentarius» czímü irata megjelent az 1630-ban kiadott Elzevir-féle «Turci Imperii Status»-ban, és ki maga is járt Boszniában a 16-ik század vége felé, azt mondja még, hogy «Est aliud eo in regno hominum genus *Potur* apellatum, qui neque Christiani sunt, neque Turcae, circumciduntur tamen, pessimique habentur.»

Más helyen pedig mondja a lakosságról: «Eos inter Calvinistae Arianique multi.» Farlati ellenben 1769-ben már azt a választ kapja a bosnyák minoritáktól, hogy a bogumileknektöbbé nyoma sincs.

Nem szenved kétséget, hogy a bogumilek mindjárt eleintén tömegesen tértek át az izlamra, a többiek pedig ugy látszik lassankint követték őket. Egy nagy rész — kivált eleintén kétségkivül azon fentartással, hogy kedvező időben visszatér ismét a maga hitére, melyet ideig - óráig megtagadni eltanulhatták annyi üldözés alatt. A kedvező idő nem következvén be, ez a szándék aztán feledésbe ment és mehetett annyival inkább a késő utódoknál. Mindössze csak annyi

nyoma maradt fenn, hogy a bosnyák mohammedánok közt máig is sok olyan szokás, szertartás és babona létezik még, mely keresztény és részben tán épen bogumil reminiscentiákra vezethető vissza.

És minthogy a lakosság tulnyomó része bogumil volt, ez elem teljes eltünéséből azt lehet következtetni, hogy az eredeti lakosság a menynyiben ki nem költözködött, legnagyobb részében áttért az izlamra. A katholikusok ezrenkint emigráltak Dalmácziába, Horvátországba, Szlavoniába és Bácsmegyébe, s valahányszor osztrák-magyar csapatok nyomúltak Boszniába, a mi a múlt század végeig gyakran megtörtént, mindannyiszor tömegesen telepittettek át e tartományokba.

Az orthodox lakosság pedig nagyrészt ujabb lesz, mert Bosznia történelmében az orthodox elem csak akkor kezd szerepelni, mikor I. Tvrtko az országhoz csatolja Ráczország egy részét. Jellemző e tekintetben, hogy a bosnyák pénzek szláv felirása is latin betüt mutat. De gyorsan szaporodott menekülőkkel, a mint a török elfoglalja Szerbiát és Ráczországot, és ez a bevándorlás tarthat tovább is, úgy, hogy a katholikusok után pusztán maradt telkeket rendre ez az elem foglalja el.

Azt lehet tehát mondani, hogy a bogumilek muhammedánok lettek, a katholikusok nagy részt az osztrák-magyar monarchiába költöztek, az orthodoxok pedig, kik ép úgy idegenkedtek a katholicismustól, mint az izlamtól, tehát sem hitüket elhagyni, sem katholikus államba kivándorolni nem akartak, a katholikusok által elhagyott tereket folytonos beszivárgás és természetes szaporodás által lassanként elfoglalták.

A «Times» raguzai levelezője 1875 okt. 19-ről azt irja ugyan, hogy a popovoi menekültek, összesen 2125-en, a mint neki egy pap beszélé, nagyrészt bogumilek, «remains of an ancient sect, once widely spread in Bosnia and identical with the Albigenses». Ezt azonban alighanem csak az angol-protestáns rokonszenvek megnyerésére hitették el a levelezővel, valamint például *Evans** is, a ki egyszerüen protestánsoknak mondja a bogumileket, erősen állitja, hogy még ma is léteznek, még pedig ezrivel.

* „Thruogh Bosnia and the Herczegovina." London, 1871.

Én megvallom, hogy négy év alatt ismételve beutazván az ország csaknem minden vidékét, érintkezve minden rendü emberrel, soha senkit sem találtam, a kinek ily tudomása közvetlenül lett volna.

Minthogy azonban oly kiváló tudós, mint *Jireček** is azt állítja, hogy bogumilek még vannak Boszniában és e részben *Koszanovicsra*, a tudós szerajevói volt metropolitára hivatkozik, ki őket egyik czikkében** emliti, az utóbbihoz is fordúltam és tőle a következő választ kaptam, mely a tényállásnak nyilván megfelel, és melyet lehetőleg szóról-szóra fordítok:

«Hallottam, hogy Kressevo fölött van néhány háznép, mely ugyan keresztet vet és templomba jár, de titokban az atya a fiunak amanet*** gyanánt átadja a bogumil felekezetet azon reményben, hogy valaha az ő felekezetük még fel fog támadni.

A fraterek (minoriták) minden igyekezetük daczára sem jutottak annak nyomára, hogy melyek ezen házak.

Az 1865. évben hallottam Fra Grgo Martics szájából, hogy egészen Omer basa Boszniába érkeztéig akadt mintegy 16 ház Neretva ispánságban (Zsupa), a kik a patarén szektához tartozóknak tekintették magukat és vallásra sem törökök nem valának, sem az orhodox pópát, sem a fratert el nem fogadák.

Evaryst de Saint-Marie† volt franczia konzuli titkár Szerajevóban szintén mondotta volt nekem, hogy miután a konjicz-mosztári új országút megnyittatott a Neretva mellett, ő Jablaniczánál†† azon a helyen, ahol a Ráma folyó a Neretvába ömlik, valóságos nyomait figyelte meg az egykori bogumilismusnak.

Még meg kell jegyeznem hogy Jablanicza és a környező helyek egész 1868-ig mintegy elzártak és megközelithetlenek voltak elannyira, hogy a török hatóságok is csak ritkán jutottak odáig, ekkor is sziklás úton, a Borákon át.

* Geschichte der Bulgaren.

** Glasnik, XXIX, (1871.) 174.

*** Büvös titok, az „amulet" corrumtiója.

† Irataiban nincs erről említés.

†† Ma egészen muhammedán, a nők azonban szabad arczczal járnak, a mi annyival feltünőbb, mivel az országban sokkal szigorubban tartják a fátyolt, mint bárhol a muhammedán világban.

Ez okból azt hiszem, hogy a patarén szekta ott fenn maradhatott egész a legujabb időkig, és hogy a lakosok nem régen térhettek át a muhammedanismusra.»

Teljesen összevág ezzel az, a mit ugyane vidékről a Bakula Péter-féle mosztári Schematismus mond:

«In *Dobačani* familia Helež non multis retro annis Muhammedanismum amplexata est quae fuerat postrema sequax deliriorum Bogumili».

A GYAURSZKO-POLJE BOGUMIL TEMETŐJE

BOGUMIL-SIROK SZERAJEVO VIDÉKÉN. — RADINOVICS PÁL, RADOJE KNÉZ, BATICS KNÉZ SÍRJAI. — A GYAURSZKO-POLJE. — UTAZÓK ÉS TUDÓSOK VÉLEMÉNYEI. — A SÍROK BOGUMIL JELLEME. — A KERESZTEK. — A KERESZTÉNY TEMETŐK ELPUSZTULÁSA. — IMA-BARLANGOK. — A KÖVEK KÉSZÍTÉSE. — FEJEDELMI SÍROK. — AZ ÍRÁS RITKASÁGA. — A KÜLÖNBÖZŐ CATEGORIÁK. — A BUKOVICZAI SÍR. — CULTURAI JELENTŐSÉG. — AZ ÉLET TÜKRÖZÉSE. — VADÁSZAT, TÁNCZ, FEGYVEREK ÉS HARCZJÁTÉKOK. — A STOLACZI SÍROK. — MYTHIKUS ÁLLATOK. — A GYAURSZKO-POLJEI OSZLOP ÉS SARKOPHÁG.

Szerajevo környékén, kivéve magát a Szerajevszko-Poljét, mindenütt találhatók régi bogumil-sírok. Mindjárt a vár fölött áll egy hatalmas csoport a rogaticzai országúton. Másfélórányira a várostól délkeletnek a prácsai úton Kotorszko romjainál egy *Pavlovácz* nevű dombon emelkedik egyike a legnagyobb régi sírköveknek egészen magányosan. Óriás sarkophag fehér mészkőből, egy darabban a kőlappal melyen áll, egész épülethez hasonló messziről. Alighanem az 1415-ben Osztoja király és Szandalj Hranics vajda által meggyilkolt hatalmas dynastának, Radinovics Pálnak vagy legalább háza egyik tagjának sírja. Utána viselheti máig nevét maga a domb, a régi «*Comitatus Berec*», a Radinovics-ház ősi dominiumának területén, a Pál által épített várnak közelében.

E köveken sem jel, sem felírás nem látható. De felírata által nevezetes két kő Szerajevo vidékén. Az egyik a Kiszeljk melletti Lepeniczánál így olvasható:

«Ovaj je spomenik kneza Radoje velikoga kneza Bosanskoga a vojvoda mu bi sin njegov Radjimir, s božijom pomoću i svojih vjernih i sinom Nikolom i sinom pomodji a ne sam». (Ez az emléke Radoje fejedelemnek a bosnyák nagy fejedelemnek; vajdája volt fia

Radjimir, Isten segítségével és híveivel és Nikola fiával és segítségével nem pedig egyedül . . . .) A kövön szőlő-levelek közt oroszlán, három csillag és üstökös látható.

A másik emlék a Czrnji-Potok melletti *Csemerniczánál* van és következőleg olvasható:

«Na ime otca i sina i sv. Duha amin. Ovdje lezi knez Batić milosti Bozijom i slavnoga gospodina kralja Tvrtka knez nad bosanskim Visokim. Na svome zemljištu plemenitomu razbolje se na Dubokom i knjemu lječnik dodje. Ovaj spomenik postavi gospodja Vukosava, koja mu živu služaše vjerno i mrtvu posluži».

(Az atyának, fiúnak, Szent-Léleknek nevében, Amen. Itt fekszik Batics fejedelem, Istennek és a dicső Tvrtko király úrnak kegyelméből a bosnyák Viszoko fejedelme. Nemes birtokán megbetegedett Dubokoban és hozzájött az orvos. Az emléket emelte *Vukoszava* asszony, a ki híven szolgálta életében és halálában).

De az egész messze vidéken, sőt az egész országban a legnevezetesebb, ha nem is a legnagyobb bogumil-temető a Kakanj-Doboj és Szutiszka közt fekvő Gyaurszko-Polje, egy órányira Szutiszka királyi városától, mely az uralkodók egyik kedvencz tartózkodási helye volt, két órányira az egykori Bobovácz várától, a hol rendszerint székeltek és a bosnyák koronát is őrizték.

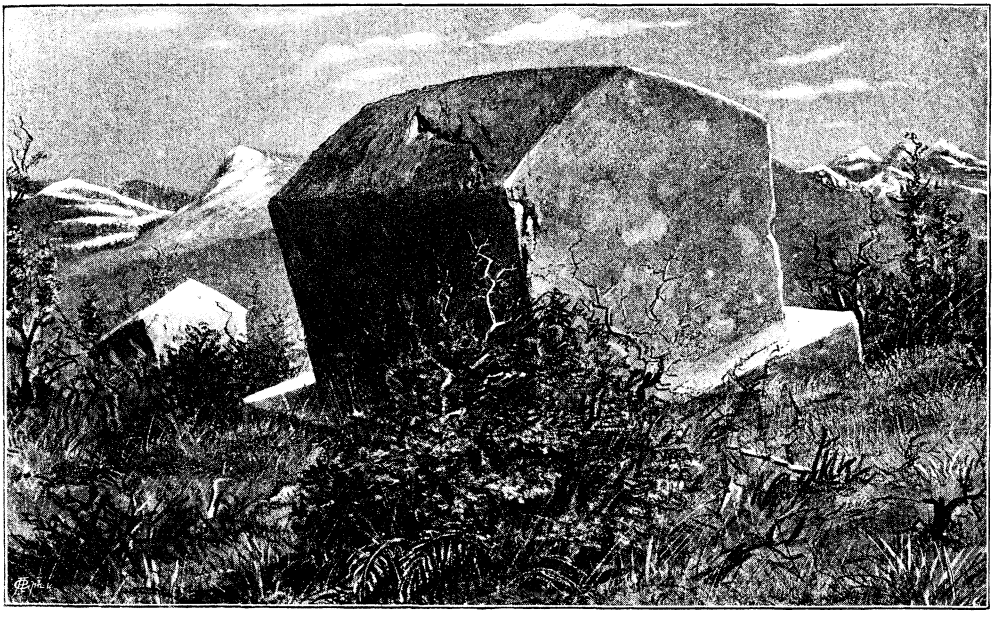
Mielőtt azonban belépnénk ez ősrégi temetőbe, melynek emlékei megdöbbentők a mérvek colossalitása, elragadók a művészi faragványok gazdagsága és szépsége által, hadd bocsásunk előre még néhány észrevételt átalán a bogumil-sírokról.

E sajátságos sírköveket, melyek előfordúlnak mindenütt, a meddig a bosnyák álladalom uralma terjedt, azontúl pedig sehol, néhol egészen magányosan, másutt három százával is egy csoportban, az után a mit utóbbi utazásaimon az ország különböző vidékein láttam, bátran merem 150,000 darabra tenni. A köznép többnyire mramor-nak nevezi, a mi visszavezet egész a római márvány-sírkövekig. Nevezik még stécsák-nak is, a mi «állót», bileknek, a mi jelt (v. ö. «billog», «bélyeg») és gomilének, a mi régi sírt jelent, de kizáróbban csak az egyszerű kőhalom által jelzett praehistoricus sírokra szól. A közhit a grkeknek görögnek tulajdonítja, mint minden ősrégi dolgot, a melynek összefüggését nem ismeri többé, jeléül annak, hogy a későbbi byzanczi uralom tovább őrizte

meg emlékét a néptudatban, mint a megelőző római. A grkeknek tulajdonítják a fenmaradt római emlékeket és útnyomokat is. De szerte az országban hallható, hogy e sírokat a nép határozottan *bogumil-síroknak* is nevezi.

Általán el van terjedve a babona, hogy e sírkövek pora gyógyhatással bír, nevezetesen visszaadja az anyatejet.

A bosnyák minoriták, a kik a mult századtól fogva említeni kezdték irataikban e sírköveket, a rajtuk előforduló glagolit írást, me-

A PAVLOVÁCZI SÍRKŐ

lyet vagy egyáltalán, vagy legalább régi jellege, hiányos kivitele és elkopott volta miatt olvasni nem tudtak, egyenesen *gót* írásnak mondták, és az illető köveket megkülönböztették azoktól, melyek az ismert ó-cyrill írást viselték.*

Kétségkivül ennek alapján tulajdonitja *Blau* porosz consul, ki először foglalkozott tudományos czélokból, és pedig Mommsen biztatá-

* Még *Bakula* Péter mosztári vicariusnak 1867-ben Spalatóban és 1873-ban Mosztárban megjelent Schematismusában is, mely különben a dioecesisnek pontos régészeti áttekintését nyújtja.

sára, az ország régiségeivel, ezeket a sírokat a keleti gótok múló uralmának.*

Sir J. Gardner Wilkinson, a ki a dalmát határon szintén talált ilyen sírköveket, egyszerűen «unknown sepulchres» nevezi őket, de jelvényeik után összefüggésbe hozza a bosnyák állammal és a XII—XVI. század közti korral.**

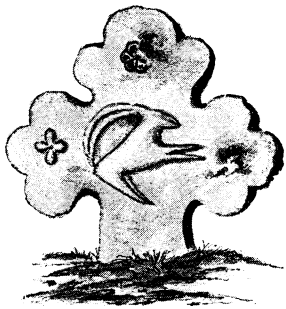
Az angol *Evans*, a ki gyalog átutazott az országon Broodtól Metkovicsig, midőn először lát egy ilyen sír-csoportot az éjszaki Boszniában (Tesanj mellett), a hol csak kivételkép mutatnak faragványt vagy felírást, határozottan praehistoricusnak tartja a meglepő látványt.*** Midőn azonban később találkozik egyes példányokkal, melyeken már faragványokat is talál, ingadozik a két feltevés közt, hogy ezek a sírok, melyeken semmi keresztény vagy más jelvény nincs, középkori zsidó-sírok, mivel hasonló, bár sokkal durvább köveket használnak a spanyol zsidók szerajevói és mosztári temetőikben ma is, vagy pedig bogumil-sírok és végre az utóbbi feltevésre hajol, midőn hallja, hogy így nevezi őket a nép is.

Egy bécsi tudós, *Sterneck*, a ki az occupatio előtt utazta be az országot, határozottan praehistoricusoknak állítja e sírokat. † *Evaryst de St. Marie* franczia consuli tisztviselő nehány rajznak közlésére szorítkozott a párisi földrajzi társaság közleményeiben. †† Dr. *Luschan* ezredorvos Bihács-vidéki sírokat írt le egy bécsi lapban.††† *Thallóczy* két rajzot közölt a stolaczi temetőből, és kiemelve a sírok ó-szláv jellemét, XIII—XV. század közti korát, abból a mit láthatott, általános következtetéseket vonni nem akar. §

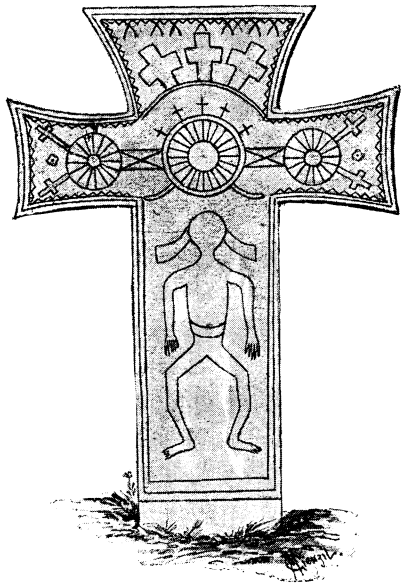
Hoernes, kit az osztrák kormány küldött ki Bosznia római régiségeinek tanulmányozására, mellékesen érdeklődött a bogumil sírok iránt is. Jelentéseiben közölte a Bakula-féle schematismus egész régészeti részét, és az ebben előfordulókon kivül adta még azon sírkövek rajzát és leírását, melyekkel útján találkozott. A létezőknek csc-

* Reisen in Bosnien und der Herzg. Berlin, 1877. 25. l.
** Dalmatia and Montenegro, II. 181.
*** Evans, Bosn. and. Herzeg. London, 1878. 111. l.
† Geogr. Verhält. in Bosnien, Herz. und Monteng. Wien, 1877, 45 56. l.
†† 1876, április—május.
††† Deutsche Ztg. 1879. Sept. 14.
§ Arch. Ért. 1880. 303. l.

kély részét látta, még kevesebbet a legjellemzőbbek közül és így általános eredmények levonására nem is vállalkozott, csak annyit constatál, hogy e sírok a bosnyák középkorból valók. A keresztény jelvények ritkaságát egyszerüen a vallásos érzék teljes hiányának, a bosnyák nép mély barbarismusának tulajdonítja. Azt, hogy a keresztény jelvények hiányának mélyebb oka van, és hogy épen e sírok egy jelentékeny és nagyérdekű nemzeti kulturának csaknem egyetlen maradványai, azt az általa látott sírok aránylag csekély mennyisége és másodrendű minősége mellett, történelmi megvilágítása nélkül alig is lehetett volna átérteni.*

A FOJNICZAI KERESZT

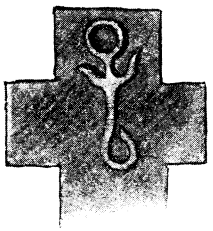
A LJESKOVÁCZI KERESZT

Egyes délszláv írók is foglalkoztak e sírokkal, ismertetve egyes példányokat zágrábi, raguzai stb. lapokban. Leginkább az illető sírkő pontos leírására és a többé-kevésbé rejtélyes jelvények allegoricus értelmének találgatására szorítkoztak. E sírok bogumil jellemét már a mai délszlávok közt élesen kifejlett felekezeti álláspontnál fogva is ignorálták. Sem az orthodox, sem a katholikus nem constatálja szivesen, hogy a bosnyák nemzet eretnek volt. Az orthodox Szerbiá-

* Situngsberichte der k. Akad, Wien, 1880. 491. l. és 1881, 799. l. — Mith. d. Cent. Com. für Kunst- und Hist. Denkm. Wien, 1882, 17. l.

hoz számítja Boszniát, szerbnek a bosnyákot; a katholikus Horvátországhoz az országot, a horvát nemzethez népét. Egyik sem látja szivesen, a mi egy önálló bosnyák nép, egy külön bosnyák culturai élet lételét bizonyítja.

A legbecsesebb közleményeket maguk a bosnyák írók nyujtották, *Bakula* schematismusa, és *Szava Koszanovics* szerajevói metropolita, a belgrádi «Glasnik»-ban és a raguzai «Slavinac»-ban, továbbá *Radics* a curzolai tengerészeti iskola tanára a bécsi embertani társulat 1884-ik évi közleményeiben, Hoernest birálgatva.

KOVACSKI KRSZI KERESZTEK

Hogy e sírkövek a bogumil felekezettel állnak szoros kapcsolatban, hogy valóban a bogumilek sírkövei, arra kényszerítő erővel vall minden körülmény.

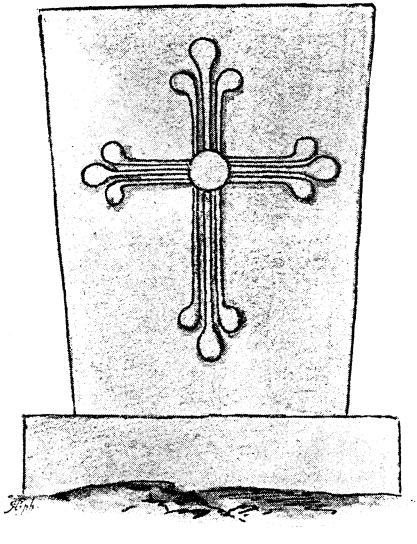
Találhatók mindenütt, a hova a bosnyák állam hatalma tartósan kiterjedt, tehát Montenegróban és Ó-Szerbiának egyes részeiben is. Túl e határokon megszünnek egyszerre, mert egyfelől a római, másfelől a görög egyház befolyása nem tűri a bogumilismus terjedését.

Az országban magában megszünnek a török invázió után. Mikor a bogumilek tömegesen áttérnek az izlamra, a bogumilismus uralma megszünik, a felekezet legfölebb lappangva, elalélve él tovább. Ha nem kiválóan bogumil jellemüek, hanem átalán bosnyák nemzetiek lettek volna, legalább azok ragaszkodnak vala a régi formákhoz, a kik keresztények maradtak. De a régi traditióknak némi, noha durva folytatását ezentúl és pedig mind a mai napig csak a szerajevói és mosztári zsidóságnál találjuk. A kereszténveknél nem, mivel katholikusok és orthodoxok nyilván sohasem használtak ilyen sirköveket. A zsidók ellenben simultak az országban uralkodott szokásokhoz és pedig annyival inkább, mivel a keresztény egyházakkal ellentétben állott.

Fogunk még találkozni sirkövekkel az izlamra-térés első idejéből, és látni fogjuk, hogy valóságos átmenetet képeznek a bogumil sirkövektől a ma is szokásos muhammedán sirkövekhez.

A sirok bogumil-volta egyszerüen magyarázza meg a keresztény jelvények szembetünő hiányát. Magyarázatot csak az igényelne, hogy kivételkép miért találkozunk mégis keresztekkel?

Ennek magyarázata pedig nem ütközik nehézségbe. Ahol az országban kétségtelenül régi kereszteket találunk, azok nem ilyen sirkövek, hanem régi templomok és zárdák mellett, katholikus és orthodox temetőkön állnak. Ilyenek a fojniczai kereszt és a ljeskovacziak a glamócsi kerületben, melyek diszítése mutatja, hogy a bogumil sirokkal egykoruak. Ahol bogumil sirkövek közelében kereszt emelkedik, többnyire könnyen felismerhető, hogy ujabban alapították vallásos lelkek, leginkább olyankor, ha az ősi temető tovább is temetkezésre szolgált és a bogumil sirok közt ujabb keresztény sirok is feküsznek.

KERESZTES SÍROK BILEK ALATT
(Bobotov Dub.)

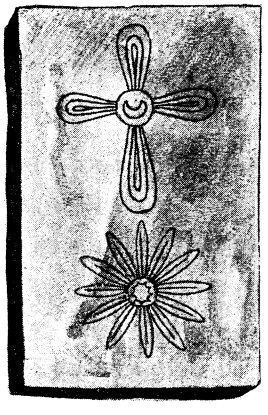
Kivált a Herczegovinában, bár sokkal ritkábban, az is előfordul, hogy muhammedánok ragaszkodtak az áttérés után is bogumil őseik temetkezési helyeihez és a turbános oszlopokat rakták az ősi sarkophagok és koczkák közé.

Ahol régibb sir fölött kereszt emelkedik, ott feltünő az eltérés a többi siroktól. Igy például csak egyszerü kőlap fedi a sirt, az annyira jellemző sarkophag, koczka, vagy megforditott obeliszk nélkül és épen ezt pótolja a kőlap fején álló kereszt, mint p. o. a herczegovinai Kovacski-Krsz kordonállomása alatti egyes siroknál.

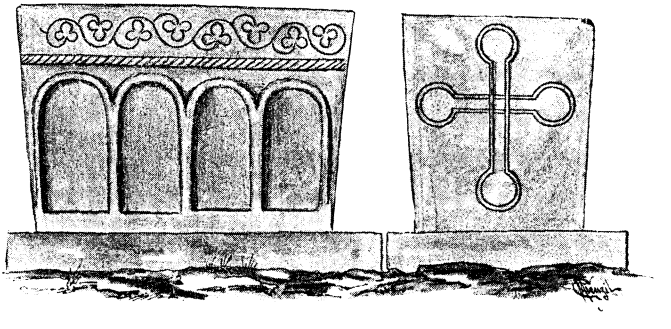
Végre előfordulnak magukon e régi sirköveken is ritka kivételképen kereszt-alakú jelvények, de ez is csak megerősíti átalán bogumil jellemüket.

Mert először sohasem az ország belsejében, hanem csak a határterületeken fordulnak elő, ahol közvetlenebb volt az ellenőrzése, tar-

tósabb a nyomása a magyar fegyvereknek, melyek mindig ujra s ujra a katholikus vallást imponálták a bosnyákokra, vagy ahol az illető területek egyideig, mint Szrebernik a szerb despota, Travnuje (Trebinje és Bilek vidéke) a zétai fejedelmek uralma alá került és az orthodox befolyás gyakorolta nyomását. Ilyenkor a bogumil urak kénytelenek voltak hajolni, és egyéb jelek közt olyanokkal is diszítették sajátságos sirköveiket, melyeket legalább némi jóakarattal keresztre is lehetett magyarázni. De valóban többnyire olyanok is e keresztek, hogy kétes marad vajjon csakugyan keresztény jelvények akarnak-e lenni, avagy csak véletlenül képeznek kereszt-alakú diszítést, a minő előfordul Egyiptomban, Babylonban, Carthagóban is.

KERESZTSZERÜ JEL
KOVACSKI KRSZ ALATT

KERESZTES SÍR RADMILOVICSNÁL, BILEK ALATT
(Két oldala)

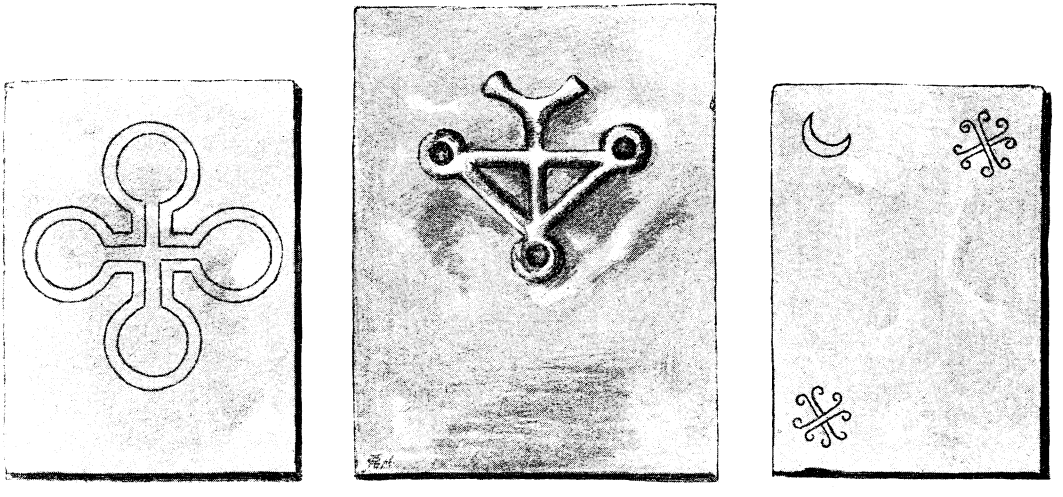
A keresztény jelvények mellőzése tehát szándékos volt és nem a barbarismusból és a vallásos szellem hiányából eredt; a történelem ellenkezőleg végig azt bizonyítja, hogy a vallásos szellem Boszniában mindig és minden felekezetnél a legéberebb volt; de annál döntőbb bizonyíték a keresztény jelvény mellőzése, a sirok területi és korbeli elterjedése mellett pedig végleg megoldja a kérdést.

Hogy miért találjuk oly kevés nyomát a többi felekezet régi temetőinek, ha mindezek csak bogumil-temetők, arra megfelel már e sirkövek tartós anyaga, monumentális kivitele, — egész 15,000 kilogrammig egy darabban, — mely minden pusztítással daczolhatott.

Ellenben nagyon valószinü, hogy a keresztes keresztény sirker-

teket a muhammedánok legalább a betörés első idején nem türték, pusztították. *Rakitno* mellett a hasonnevü fennsíkon, valamint a duvnoi fennsíkon *Ancsicsi* mellett két terjedelmes barlang, — az előbbi 164 méter mély és 19 méter széles — feliratokkal van borítva és ma is vallásos tiszteletben áll a keresztény lakosság előtt. A török invázió első idején szolgáltak tán az isteni tisztelet céljaira és temetkezési helyül.

De tudjuk azt is, hogy épen a nemesség csaknem egészen bogumil volt és igaza van Hoernesnek, ha azt mondja, hogy e sirok leginkább a nemesség sirjai. Szegény ember nem győzhette előállitásu-

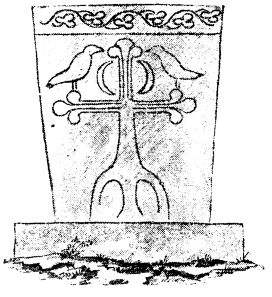
KERESZTSZERŰ JELEK RADMILOVICSI SÍROKON

kat, szállitásukat. Hogy ott készültek, ahol állnak, mint némelyek hiszik, az tévedés. Mert gyakran százával találhatók, távol minden sziklától, kivált Boszniában; mert Herczegovinában szikla mindenütt van. Hogy hogyan készültek, azt mutatja az egyik blácsai kő (Krstacz-Planina), mely készületlenül maradva, csak félig van kifaragva az eleven sziklából.

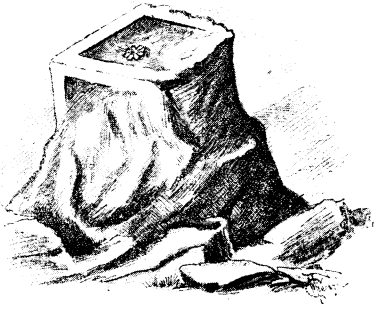
De Hoernes nincs eléggé tájékozva, ha azt mondja, hogy e sirokat csak az apró nemesség használta.

Ellenkezőleg számos kőnek jelvényei, felirása mutatja, hogy kiváló, sőt fejedelmi rendü halottat takar. Egyes sirok alatt gazdag

fegyvereket, ékszereket, arany-szöveteket találtak, így *Luschan* Ravne Tresnje mellett, *Vid Vuletić-Vukasović* a hercegovinai Gradacnál.*

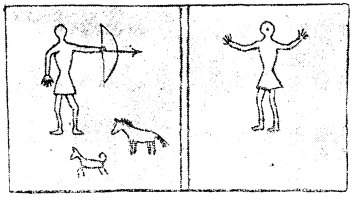

BYZANTIN IZLÉSŰ KERESZT
Bobotor-Dub. Bilek alatt

A BLACSAI KŐ

A halottak előkelőségének fokozatait általán szembetünően jelzik a kövek. A túlnyomó többség sem faragást, sem irást nem mutat. Az irás egyátalán ritka. Vajjon mert mind elpusztította az idő és az emberek keze, a mint Vuletics vitatja, és a mint egyes köveken ki is mutatható, vagy nem-e inkább azért, mivel mesterség volt az átalán ritka irás itt is, mint mindenütt a középkorban? A körülmény, hogy többnyire ott sincs irás nyoma, ahol a faragvány tisztán meg van őrizve, és semmi rombolás sem látszik, azt hiszem megadja a választ.

SÍRKŐ PRILUKA ALATT
(Hossza 1·80, szél. 0·80, mag. 1·0 mtr.)

VADÁSZAT KŐSZÁLI KECSKÉRE
(Rasice Blacsa mellett)

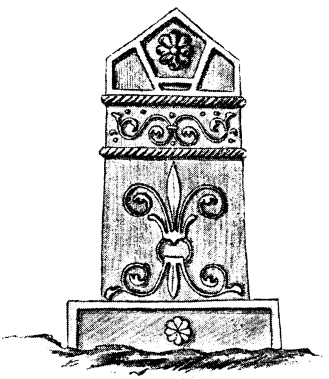
A minden diszítés és felirás nélkül való, de azért gondosan és nemes dimensiókban faragott legnagyobb számú categoria után következik egy másik, melynek kövei többé-kevésbbé sűrün vannak alakokkal ékesítve, de minden rendszer és stylizálás nélkül, kezdetleges, gyermekes rajzban úgy, mint kivitelben, falusi kőfaragók és dilettánsok műve, érdekesek inkább ethnographiai szempontból csupán a tárgyak megválogatása és felfogása által; többnyire ugyanazon emberi és állati alakok, fegyverek, égi testek, néha egészen rejtélyes vagy érthetetlen ábrák, amint a gyermekes képzelődés szüli.

Hiba volna azonban ezen szembetünően barbár rajzokból átalá-

* Viestnik Hrv. Archaeol. Družtva.

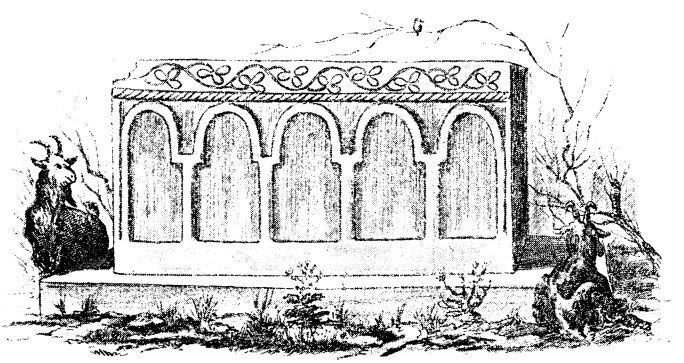
nos barbarismusra következtetni. A szegény ember beéri az ügyetlen mesteremberrel, vagy épen maga utánozza ügyetlenül és egyszerüen a gazdagok és hatalmasok művészi törekvésü emlékeit. És mindenütt találunk amaz egyszerű kivitelü sirok közt olyanokat, melyek művészi törekvést és elevenen megőrzött művészi traditiókat mutatnak, egyszerű bár, de pontos rajzban, szabatos stylszerű diszitésben, neha pedig felemelkednek a valóban művészi kivitelig, fényig.

A sirkövek átalános alakján kivül, mely leggyakrabban a késő-római sarkophágot utánozza, ezek a művészibb törekvésü diszitések mutatják legvilágosabban, hogy itten a késő római kőfaragás és szobrászat traditiói hatnak tovább. A mesterek, a kiktől a bosnyák középkori kőfaragók tanultak, az országbeli római sirkövek keszitői voltak. A gosztilji római kövek lovas-alakja, már erősen barbár befolyás alatt, világosan mutatja az átmenetet az antik művészetből a középkori bosnyákra, és akár bogumil-sirkövet is diszithetne. Ilyen példákkal másutt is fogunk találkozni.

A BLAGSAI OBELISZK

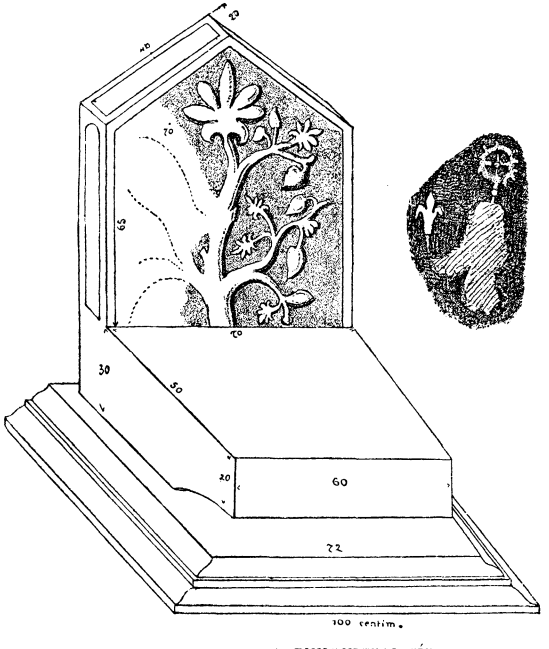
Azon tetejükre állitott sajátszerű obeliszkek, melyek a bosnyák középkori sirok egészen eredeti és a sarkophágok és egyszerű koczkák mellett leggyakoribb alakját képezik, csaknem mindig román stylü ivezett oszloprendekkel diszitvék s ez átalán egyike a legkedveltebb diszitéseknek. A román izlés ismerhető fel az élő alakokat körül fogó keretdiszitéseken is. A byzanczi modor inkább csak a szerbiai és montenegrói határokon hatol be, de itt is főleg csak az esetleg előforduló kereszteken mutatkozik. Elvétve találkozunk gót motivu-

IVEZETT OSZLOPSOR DABOVACNAL BILEK MELLETT

mokkal is, a legszebb emlékeken pedig félreismerhetlen az olasz renaissance behatása, igy épen a Gyaurszko-Polje nagy emlékkövén is.

Átalán gyakoriabbak és szebbek a diszítések a tenger közelében, a hol erősebben és tartósabban hatottak a római traditiók, majd az olasz befolyás. De ha Hoernes azt állítja, hogy a boszniai emlékek egyátalán csak igen ritkán diszítvék, és akkor is legfelebb csak ornamentális ékítéssel, soha sem élő alakokkal, és ha ezt nehány rajzzal is támogatja, akkor ez oly tévedés, mely könnyen megesik, a hol kevés számú példányból átalános következtetéseket akar az ember vonni. Mert ellenkezőleg az élő alakokkal is dísztett emlékek és az ornamentális díszítésnek is legstylszerübb példányai véletlenül épen Boszniában vannak. Az utóbbit bizonyítja például egy obeliszk a Krsztácz-Planinán, Blácsa mellett, Konjiczától délre. Ez legszebb példánya az Anjouliliomnak, mely különben egyike a leggyakoribb jelvényeknek, a mi egyszerű magyarázatát találja a magyar Anjouk és nápolyi rokonaik sűrü összeköttetésében Boszniával.

A BUKOVICZAI SÍR

Az élő alakokkal diszített sírok egyik legszebbike pedig a gyaurszko-poljei után, szintén Boszniában áll, s ez egyúttal fontos bizonyítéka annak is, hogy nemcsak a köznemesség használta e sirköveket. Ez a sír a narentai Jablaniczától északkeletnek fekvő *Bukovicza* mellett áll sok mások közt. A tagozott sírlap fejénél emelkedik az emlékkő.

Homlokzata viruló fát mutat. Jobb oldala fegyveres férfiút, baloldala koronás asszonyt. A kő csúcsban végződik. E csúcs jobb oldalán, a férfi fölött liliommal végződő sisakfedővel és kerék-jelvénynyel ellátott sisak (nem gyermek, a mint közlője a Slavinacban hitte),

baloldalán ó-cyril fölirás: «Szje grob Pavlovicsa Ivana» — Pavlovics Iván sirja. Alighanem Radinovics Pál fiáé. Pál apjának, Radin Jablanicsnak neve Jablanicza vidékére utalja a család eredetét.

Ha félreismerhetlen is mind e köveken, hogy a készítők a késő római kőfaragóktól tanultak és azokat utánozták több-kevesebb ügyességgel technikájukban, részben az emlékek alakjában, sőt egyes ornamentális motivumokban is, és ha némi behatását látjuk a görög uralom és egyház által a byzanczi izlésnek is: mégis azt kell mondanunk, hogy a bosnyák középkori kőfaragók erőteljes, eredeti nemzeti szellemmel sajátságos nemzeti élettel hatották és ily irányban alakították át azt, a mit az idegentől tanúltak. Igy képviselnek az archaeologiában egészen önálló, eddig teljesen ismeretlen categoriát e bosnyák középkori siremlékek, a művészetben egy eredeti izlés-nemet, és ebben fekszik cultur-történelmi nagy fontosságuk. Ép úgy, mint a maguk nemében az egyptomi emlékek, hiven tükrözik a nemzetnek egész életét, annyival fontosabbak, minél kevesebb a fenmaradt irott emlék s adalék. Emlékei azok egy egészen sajátságos nemzeti culturának, mely noha idegen befolyások alatt fejlett, mint minden cultura, mélyen a nemzeti életben és szellemben gyökerezik és ezeket híven tükrözi. Annyival szembetünőbben nyilvánúl ez az eredeti nemzeti szellem, minél tanulatlanabb a kéz, minél egyszerűbb igénytelenséggel, naivitással szorítkozik annak ábrázolására, a mit maga körül észlel és érdekesnek tart: de ott is, a hol a technika emelkedett, az izlés nemesedett, ugyanezen nemzeti élet hű tükrözését látjuk.

A BUKOVICZAI SÍR RÉSZEI

Utjainkon mindenütt fogunk még találkozni ez emlékekkel. Itten csak az átalánosan jellemző sajátságokat összegezzük, a typikus alakokat mutatjuk be.

A legközönségesebb, a sarkopháq alak, egyenesen a rómaiaktól van átvéve; sajátságos, hogy mindég kőlapon áll, melylyel gyakran egy óriás monolithet képez. Egészen eredeti inventio a hasonlóképen kőlapra állított megfordított csonka obeliszk, mely lefelé szűkül. Gyakoriságára nézve csak ezek után következik a kőlapon fekvő derékszögű koczka vagy hosszad tömb, ugyanez kőlap nélkül, és a kőlap egyedül. A ritkábbak közűl való a sírt fedő egy vagy egymásra rakott több kőlap fejénél emelkedő és csaknem mindig csúcsban végződő stéla.

Általános a törekvés giganticus mérvek által pótolni a művészi hatást. Innen ered a temetők azon megdöbbentő benyomása, mintha óriás lények nyughelyei volnának, 2 méternyi hossz, 1 méternyi szélesség, 1 1/2 magasság a közép-nagyság.

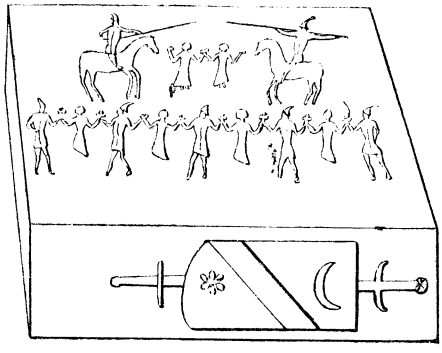
Mint az egyiptomiaknál, itt is nyilvánvaló a törekvés, hogy a halott a maga kedvencz foglalatosságában és környezetében legyen feltüntetve. Többé-kevésbé művészi, többé-kevésbé gazdag harczias és vadász-jeleneteket mutat a legtöbb élőcsoport. Azon foglalkozások, melyek alárendeltek voltak a középkorban Európaszerte, földmívelés, ipar, irás, nem látszottak méltóknak ilyen megörökitésre.

A vadászat gyalog és lóháton, kutyával, sólyommal, nyillal és dárdával folyt s a szarvas volt a legnemesebb vad.

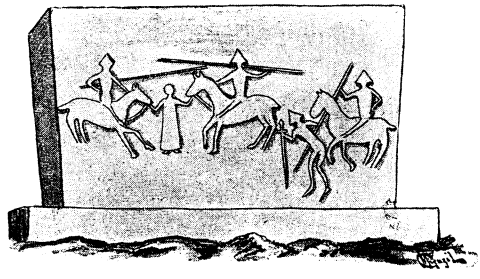
Ilyen szarvas-vadászatot ábrázol primitiv módon, de sok observatióval egy cserini (Brocsno-Polje, Herczegovina) kő. A vadász itten meztelen, a mi különben ritkán fordúl elé.

Sajátságos jelmezekben, — csúcsos süveg, testhez álló köntös és nadrág, az egyik alaknál térdig érő csizma vagy harisnya, — látunk egy dárdás lovagjátékot egy borjei kövön (Trebizát-völgye, Herczegovina), a nézők virágokat tartva, kolót tánczolva állják körül a lovagokat; az előtérbeli kolóban az asszonyok ugorva ábrázolvák. (Közölte Hoernes.)

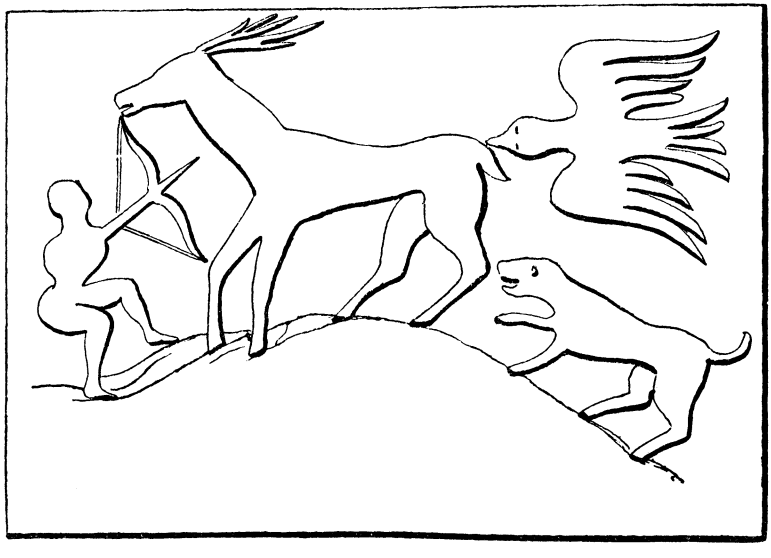
A kóló-táncz általán a legkedveltebb motivumok egyike s nyilván a népdalokban ma is említett halotti tánczot ábrázolja. Férfiak, nők, egyedűl és vegyest, felváltva, több férfi és aztán több nő s igy tovább, minden képzelhető combinatióban. Hogy a hármas számnak jelentősége volna, a mint egyes kövek után állították délszláv irók, azon törekvésben, hogy minél több rejtett értelmet találjanak az ábrákban, az nem áll, mert a kóló előfordúl minden lehető számban, minden lehető combinatióban. Egy fatniczai kövön (Herczegovina.)

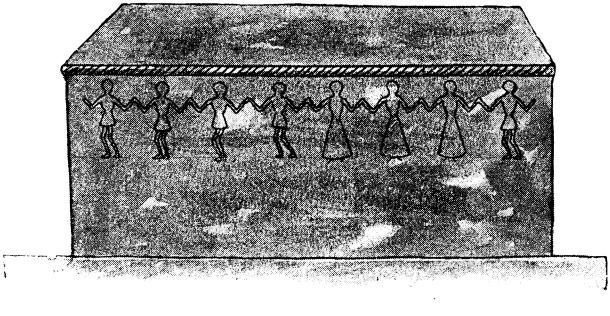
HARCZI JELENET

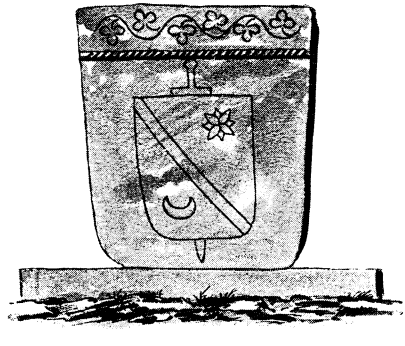
HARCZI JELENET
(Bobotor Dub, Bilek alatt)

A CSERINI VADÁSZAT

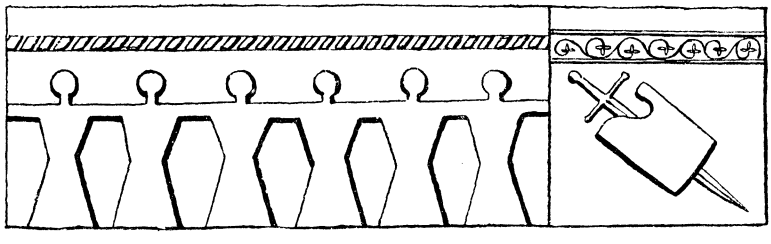
KOLO, FATNICZA MELLETT

PAIZS MIRUČI MELLETT

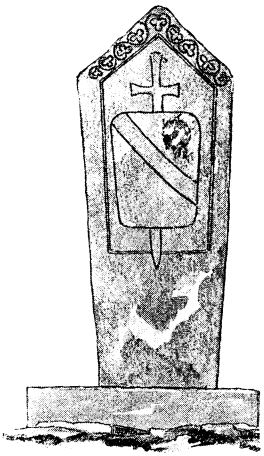
két-két férfi közt látunk négy asszonyt. A női ruhák itten testhez állóbbak, a férfi-köntösök rövidebbek és az albániai fustanellára emlékeztetnek, mely ugyanitt egy másik kövön tisztán látható. A kóló mozgása itt igen kifejező. Egy radmilovicsi kövön (Herczegovina), fegyveresen tánczolják a kólót. Ugyanitt látható egy meztelen kóló is. De előfordúl a kóló egészen szigorúan stylizált alakban is. Igy egy kövön Cserinnél, melynek keskeny oldala kardos pajzsot mutat.

Ha az ipar nincs is dicsőitve e köveken és ha az irástudást csak gyér, de néha történelmi fontosságú feliratok képviselik, e kövek, azonkivül, hogy létükkel már egy előhaladott kőfaragó ipart tanusitanak, ezenkivül is bő jelét adják az iparos tevékenységnek, nemcsak ruházatokban, hanem fegyverekben, vértezetben stb. Habár Raguza és Velencze is szállított fegyvereket, nincs ok kétkedni azon, a mint

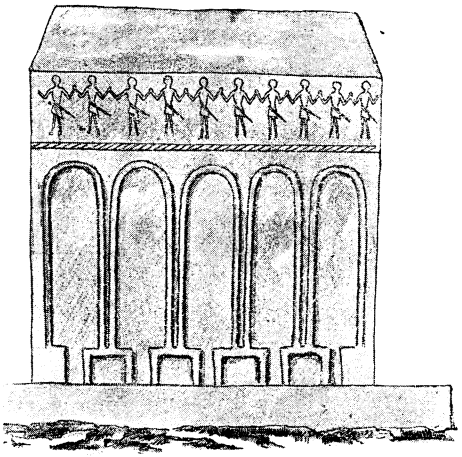

STYLIZÁLT KÓLÓ

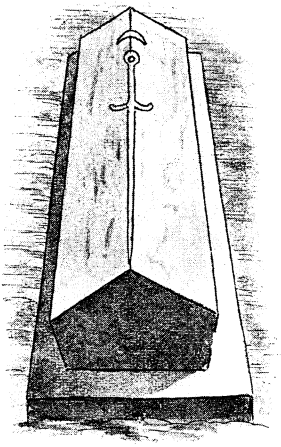
Hoernes teszi, hogy az oly harczias nép, mely közt mindég létezett jelentékeny vasipar, és mely ma is a maga nemében kitünő és diszes fegyvereket tud készíteni, nagyrészt maga készítette fegyvereit. Hogy ez emlékkövek ábrái mily megbizhatóan hivek, mutatja az egybehasonlitás a sirok rajzai és a bennük talált régiségek közt. Mosztár mellett $1\frac{1}{2}$ m. hosszú három kardot ástak ki, melyek egyike birtokomban van. Hogy a középkori bosnyákok általán ezt a kardot használták, kitünik abból, hogy a sirköveken szerte mindenütt ennek ábráját leljük. E kard vagy magában, vagy a paizszsal együtt fordúl elé, mely soha sem a puszta ékül szolgáló későbbi czimer-paizs, hanem mindég a régi valóságos harczi paizs, a maga egyszerű alakjával, egyszerű jelvényeivel. Egy gerenda, csillag vagy félhold e paizsok leggyakoribb jelvénye, a tengermelléken nehányszor az a kardos vértezett kar is, melyben némelyek Primorje czimerét keresik.

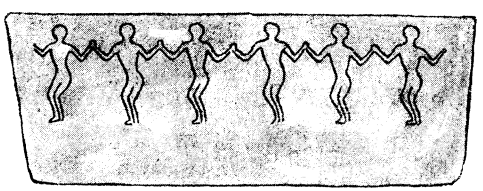
KARDOS PAIZS
(Radmilovics)

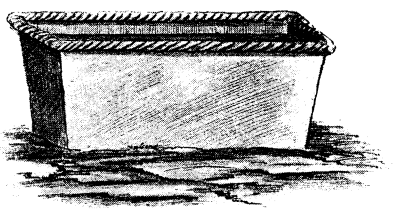
KŐLÓS KŐ
(Radmilovics)

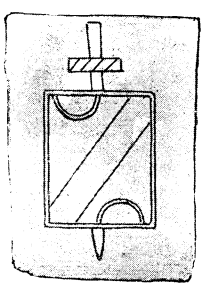
KARDOS SARKOPHÁG
(Bobotov Dub, Bilek)

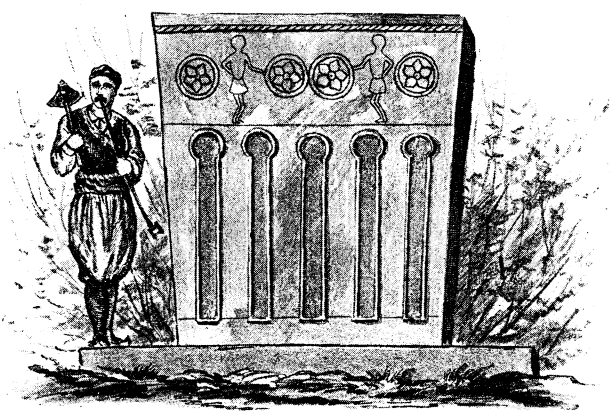
KŐLÓS KŐ
(Radmilovics)

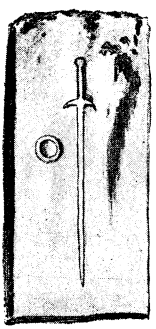
A PLÁNAI SARKOPHÁG

KARDOS PAIZS
(Radmilovics)

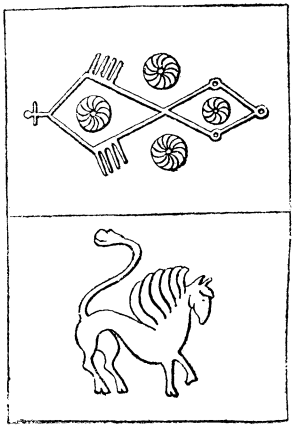
FATNICZAI KŐ

KARDOS LAP
(Plána)

Fegyverek közül eléfordúl még a buzogány is. Félhold és csillagok, nap, sőt az üstökös is kedvencz diszítések, melyek ősidőktől fogva különben annyira közösek minden néppel, hogy a néha keresett magyarázatokra egyáltalán nem szorúlnak. Égi szépségük a természetben mindig megragadja az embert.

Hogy a hold a csillaggal a bosnyák czímer volna, a mint némely irók mondják, tévedés; látni fogjuk a maga helyén, hogy ilyen czímere Boszniának soha sem volt. Ez a nagyon elterjedt ősrégi ékitmény előfordúl például Theodorik pajzsán is, a ravennai mozaikokon. Igy diszített paizsot mutat egy sirkő Mirucsinél, Bilek mellett.

SZÁRNYAS LÓ

Egész vértezett alakok, melyek kétségkivül a halottnak ábrázolására törekszenek, sűrün fordúlnak elé a stolaczi temetőben (Herczegovina), mely általán egyike a legnagyobbaknak, legérdekesebbeknek. A számos dombormű mellett itt is csak két felirás fordúl elé, ez is olvashatlan. De közelében a Dubrava nevű tölgyes erdőben van még egy magános sirkő a következő érdekes felirattal:

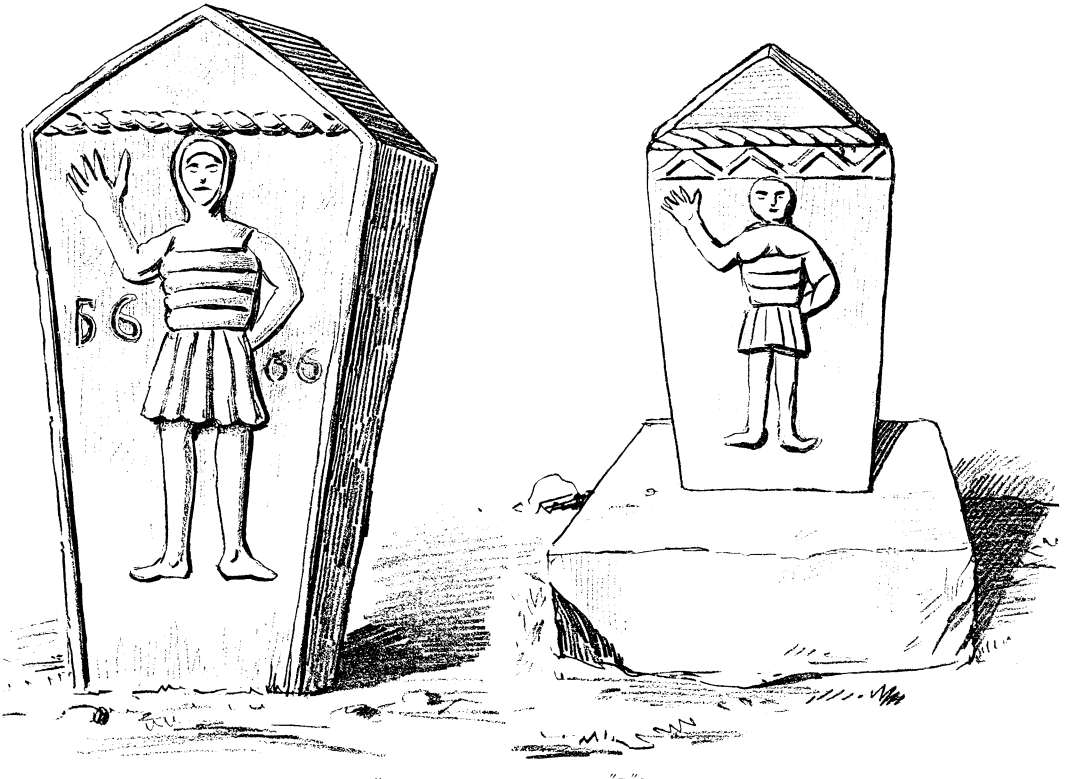
«Ovdje leži knez Radoslav Vlatkovics U to vrjeme najbolje muž u Dubrava ma bijah». (Itt fekszik Radoszlav Vlatkovics fejedelem. Ez időben ő volt a legjobb férfi Dubravában). A mindenütt előforduló egyenes kard mellett görbe kardot bogumil siron csak kettőt találtam, az egyiket Blacsa, a másikat Szrebernicza mellett (Bosznia). Az előbbi vadászatot is mutat kőszáli kecskére. Ez az állat is gyakran fordúl elé. Hasonlóképen a népdalok halálmadara, a kakuk.

A mythikus állatok közt gyakori a sárkány, mindenféle alakban. Oklaje mellett, Sirokibrignél Herczegovinában valóságos pegazus diszíti az egyik követ; de nem a görög mythosra, hanem a délszláv mondák röpülő lovára kell itt gondolni.

Ezekkel körülbelül ki vannak merítve a rendesen ábrázolt tárgyak. Az egészen kezdetleges művű köveken persze előfordúlnak egészen felismerhetlen rajzok is. Meddő munka volna mindezekben mély jelentőséget keresni: «La pluspart des ses figures bizarres n'avaient aucune

signification et n'ètait que des ornament créés par la caprioe des sculpteurs» — mint egy franczia iró mondja a régi egyházi faragványokról. Az ilyenek egyszerűen csak be vannak vésve, holott a művészibb köveken a basrelief modora van alkalmazva.

Megjegyzendő még, hogy csak egy esetet ismerek, a hol a sarkopháq ki van vájva és fedeletlenül áll, (Plána mellett, Herczegovina) holott különben fedelével, sőt többnyire az alsó alap-lappal is egy

KÖVEK A STOLACZI TEMETŐBŐL.

massiv monolithot képez. Ez is azonban alighanem római, noha középkori sirok közt áll.

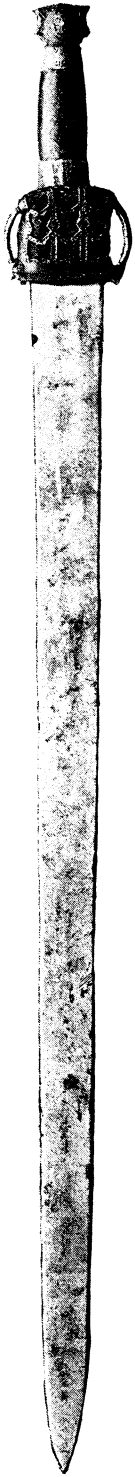
A legnevezetesebb ilyen emlék, művészi kivitelében a legelső helyen álló, a «Gyaurszko Polje» temetőjén található. Két kilometernyire a Boszna jobb partjától, az e folyó balpartján fekvő Kakanj-Doboj és Szutiszka közt, a hol sürűen tartózkodtak a bosnyák királyok, és két órányira Bobovácz várától, mely a Red hegyén, a Bukovicza és Borovicza patakok összefolyásánál állott és a királyok rendes

székhelye volt, fekszik *Aljinics* helységénél a Szutjenszka-patak jobb partján a *Gyaurszko-Polje*. a «hitetlenek mezeje», kétségkivül az ottani necropolis miatt igy nevezve a muhammedánok által. Óriás sirkövek hevernek köröskörül, mélyen besüppedve némelyik a földbe. Sem jel, sem irás nem szól a halottakról. Csak két kő képez kivételt

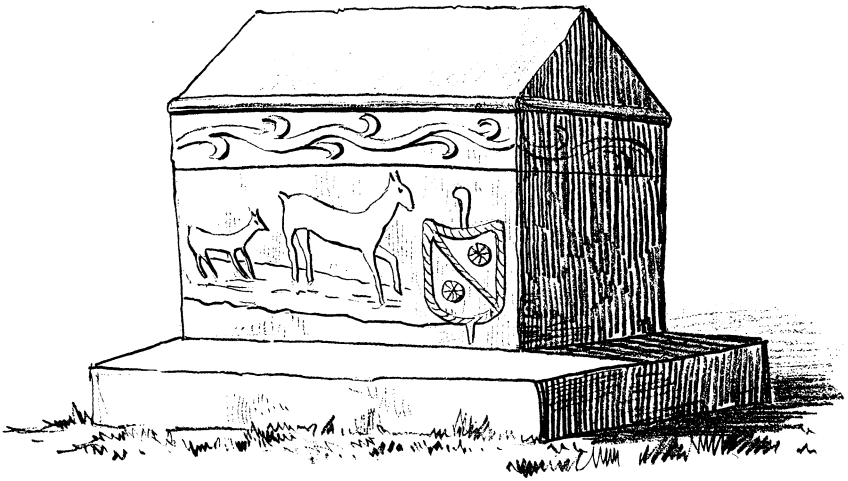

KŐ A STOLACZI TEMETŐBŐL

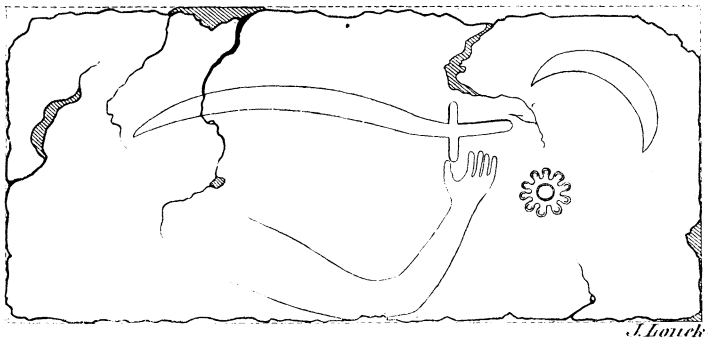
és mutat gazdag diszítést: egy négyszögű $2\frac{1}{4}$ méter magas oszlop és egy hatalmas kettéhasadt sarkophág. Megjegyzendő mindjárt, hogy az olvashatlan cyril irást is mutató oszlop alakjánál és diszítésénél fogva analogiák után, melyekkel még találkozni fogunk, és melyek világosan utalnak az első muhammedán térités idejére, egyike azon köveknek, melyek az átmenetet képezik a bogumil sirkövektől a török

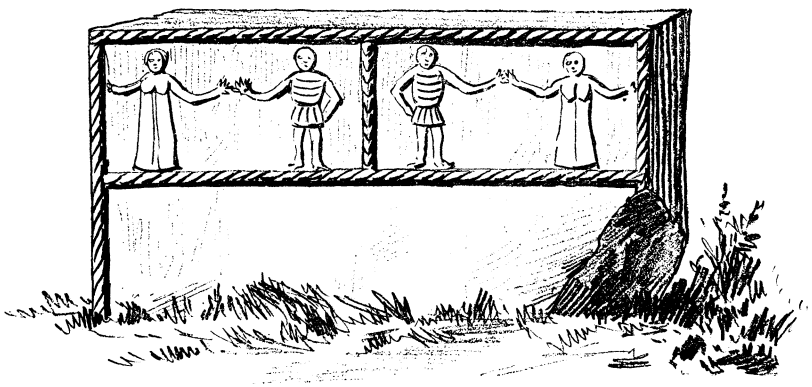
A KÖZÉPKORI BOSNYÁK KARD

KŐ A STOLACZI TEMETŐBŐL

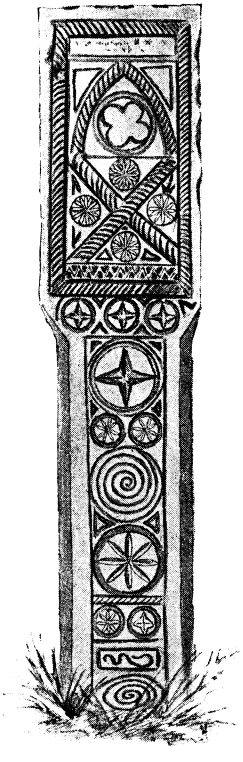
SZREBERNICZAI KŐ GÖRBE KARDDAL

KŐ A STOLACZI TEMETŐBŐL

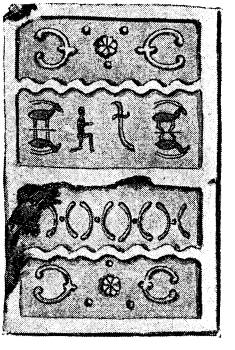
sirkövekhez, mint azokat a megtértek gyorsan elfogadták. A sarkopháq sokkal régibb. Hossza 3, magassága $1\frac{1}{2}$ méter. Az éjszaktól délnek irányított kőnek keleti oldala díszes liliomos ornamentum által hosszában ketté van választva. A felső mezőn öt vértezett lovag zászlós dárdával, köztük három liliom-diszítésű csillag, és egy negyedik liliom-diszítés. Az alsó mezőn vadászat.

Egy fenyő-fajta fánál nyilas ember szarvast lő, melyet kutyák üldöznek; egy jávor fa alatt szintén kutyák által üldözött vaddisznót öl le egy vadász dárdájával; egy cserfa mögött lánczon vadász-macska, fölötte repülő sárkány. A fák között és alatt itt is liliomok. A déli szélen egyszerü levél-ornamentum.

OSZLOP-SÍRKŐ
(Gyaurszko-Polje)

A nyugati oldal tiz mezőre oszlik gazdag levél-ornamentumok közt. Fent négy mező ivezetek alatt egymás fölött álló kerek ablak-ornamentumot mutat, az ötödik stylizált-fát, a közökben rosettek és liliomok. Az alsó mezőkben négy lovag száguld az ötödik felé; itt is egy-egy rosette minden mezőben.

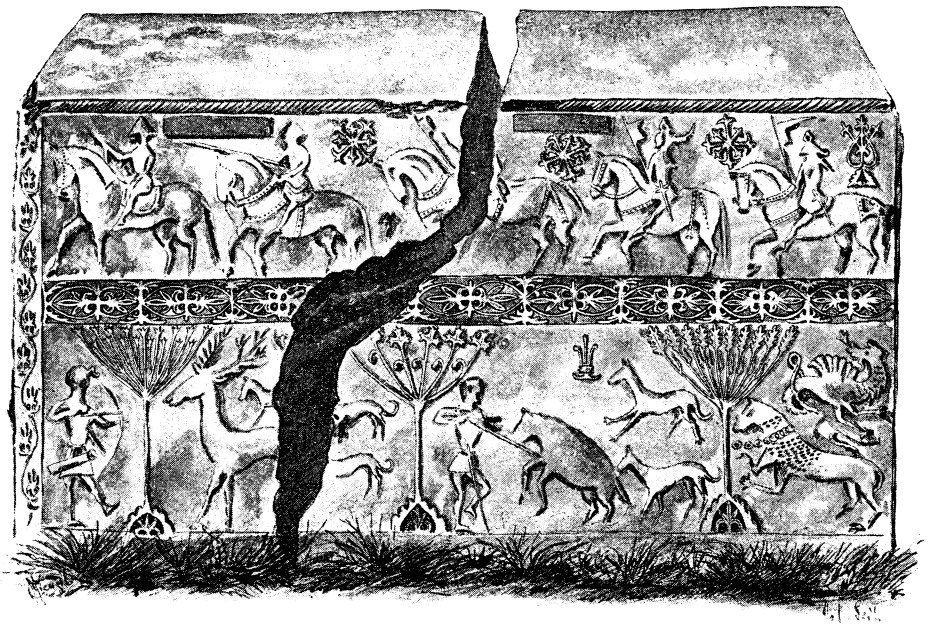

BLACSAI KŐ

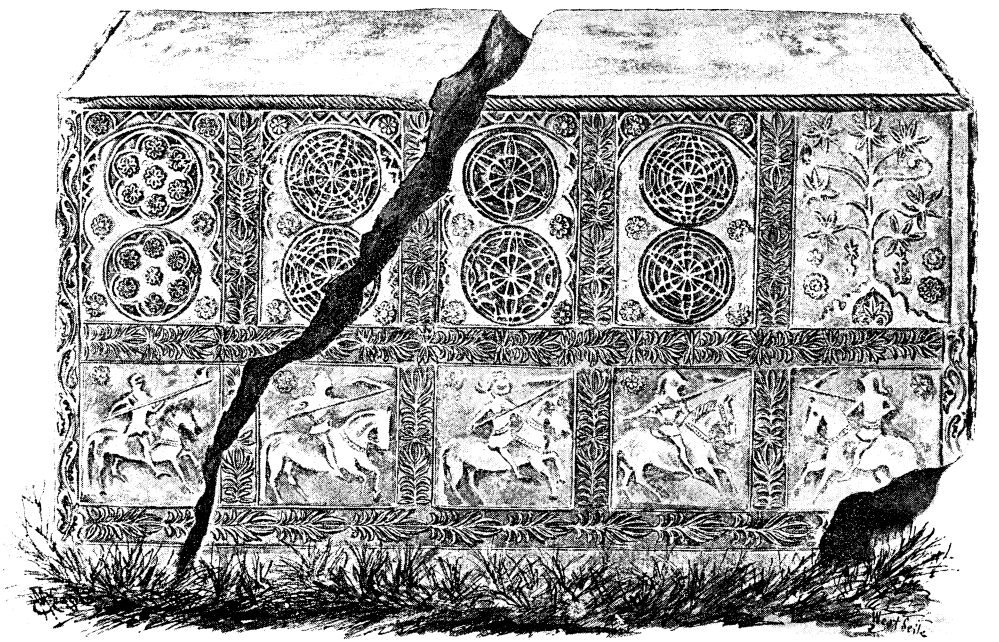
Az éjszaki keskeny oldalon legfelül öt torony látható ablakokkal, kapukkal, köztük rosettek, nyugati szélén cserfa; alattuk egy diszítés, melyet lépcsőknek, palizadoknak néztek, mely azonban nyilván stalakkit-diszítés; közepében Krisztus-alakot kerestek, a mi azonban puszta feltevés, mert a három alak felismerhetlen;* a sarkokban liliomok. Erre következik egy liliomos ornamentum, és alatta két szolga két nyerges lóval, a hézagokban rosettekkel. A két szélen végig levél-diszítés.

A déli keskeny oldal rovátkos oldalkeretben nyolcz mezőre van osztva két vizszintes gazdag liliom-ornamentum és három függőleges

* Lásd: Mitth. d. Centr. Com. für Bau- und Kunst-Denkm. IX. Jahrg. LXXVIII. — ahol e kő Hoernes magyarázatával nem egészen pontos rajzban közölve volt.

KELETI OLDAL

NYUGATI OLDAL

egyszerű levél-ornamentum által; a felső négy mezőben két-két, az alsókban egy-egy kerek ablak-ornamentum, a sarkokban rosettek.

Hoernes ezt az emléket egészen külön állónak tartja és idegen. művésznek tulajdonítja, a ki csak felhasználta a nemzeti szokásos motivumokat.

Megvallom, sem külön állást, sem idegent nem látok semmit. Az egész és a részletek, felfogás, mozgás és a dekorátiv elvek annyira megegyeznek az országszerte található sirokkal, a honos motivumokat oly tisztasággal és kizárólagossággal használja a művész, a mint idegentől nem várható. A magas tökély és az itt is átható román modor mellett közbejátszó stalaktit-dísz és egyes byzantin reminiscentiák a különben kizárólag nemzeti motivumok mellett, a mint azokkal a bogumil sirokon mindenütt találkozunk, legfelebb arra utalnak, hogy a művész külföldön, tán Velenczében is tanúlt, melylyel Bosznia sűrü összeköttetésben állott, és ahol épen e korban született román, byzanczi és szaraczén motivumok találkozásából a velenczei modor. Persze maguk a szutiszkai barátok idegen sirnak, idegen keresztes hadakkal átvonuló és itten elhalt keresztes vitéz sirjának mondják ez emléket.* Mások a liliomok miatt épen az Anjou-ház egyik tagjának sirját keresik benne. E feltevésre nincs semmi ok, mert a liliom átalán elterjedt az országban az Anjouk

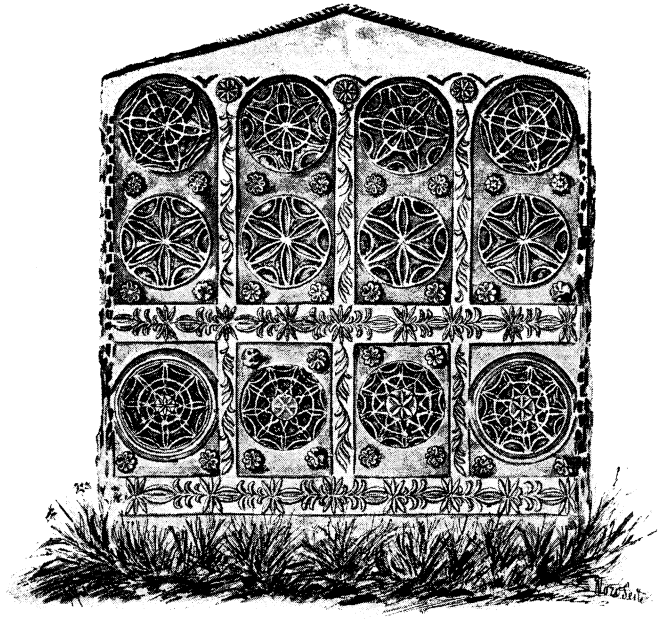

ÉJSZAKI OLDAL

* Lásd: Ugyanott.

alatt és sürün található a régi sirköveken. Keresztes hadak pedig átvonultak az országon, nevezetesen francziák, találkozni fogunk velük, de sohasem vették erre utjokat. A lovagok közt előforduló liliomos csillagokra lehetne ugyan erőszakolni, hogy egymásra fektetett keresztek: de keresztes vitézek sokkal pregnánsabban használták volna a kereszt-díszt.

A Krisztus-kép is igazolatlan feltevés, épen a keresztény jelvények teljes hiánya utal itt is a bogumilekre, a hely, a környezet, az alak, a diszítés, minden valamely bogumil hitü bosnyák főur sirjára vall.

DÉLI OLDAL

Irás nyoma sehol sem látható, bár a keleti oldalon levő két üres tábla tán arra volt szánva.

Látva a gazdag lovagéletet, melyet ez emlékek megőriztek, nem leszünk többé meglepetve, ha olvassuk, hogy a bosnyák lovagok mindig kitüntetett vendégei voltak a budai királyi udvarnak, és mindannyiszor ki is tüntek a lovagjátékokban, magyar és idegen, lengyel, német, franczia vetélytársak közt, a mire pedig a puszta brutális erő nem lett volna elégséges, hanem szükséges volt bizonyos lovagias műveltség és finomság is.

Egészben véve azt kell mondanunk, hogy e középkori sirok hiven és gazdagon tükrözik a középkori boszniai életet és oly culturának nyomait őrizték meg, mely nem maradt el a XII—XV. századbeli átalános európai, különösen nem a közép-európai cultura mögött.

Olaszországgal, mely akkor a civilisatio élén messze a többi nemzetek előtt haladt, szoros szellemi összeköttetésben állott, és a maga saját vallásos eszméivel Nyugat-Európára hatni is tudott, a reformatió megindításában fontos tényező volt.

És annyival figyelemre méltóbbak e sirok, mivel mindez feledésbe ment, úgyszólván kiveszett az európai köztudatból és nehány romon, nehány elfelejtett iraton kivül csak még e phantasztikus megdöbbentő sirokon él.

TÖRÖKKORI EMLÉKEK

SZERAJEVO MUHAMMEDÁN JELLEME.— ZENDÜLÉS AZ ORTHODOX KATHEDRÁLA ÉPITÉSE ELLEN.— A «SIDLER» TEMETŐJE. — SZERAJEVO ALAPITÁSA. — A VÁROSRÉSZEK. — A BEGORA- ÉS A CZAREVA-DZSÁMIA. — A KOSZINA-CSUPRIA. — A SZERAJEVOI ARISZTOKRÁCZIA. — A TÖRÖK HÓDITÁS ÉS A RENEGÁT NEMESSÉG. — A TÖRÖK HADSZERVEZET. — A SPAHIK. — A BOSNYÁK RENEGÁT NEMESSÉG SZEREPE MAGYARORSZÁG MEGHÓDITÁSÁBAN. — BOSNYÁK NAGY-VEZIREK. HERCZEGOVICS. SZOKOLOVICS. — A BOSZNAI VEZIREK ÉS MAGYARORSZÁGI VALIK. — A CSÁSZÁRI ÉS MAGYAR FEGYVEREK GYŐZELMEI. — A BOSNYÁK ŐSNEMESSÉG FÖLÉNYE AZ ORSZÁGBAN. — A SZANDSÁK-BÉGEK ÉS KAPETÁNOK. — BÉGEK ÉS AGÁK. — A FIÚ-ADÓ. — A JANCSÁROK. — A BÉGEK ÉS JANCSÁROK SZÖVETSÉGE A VEZIREK ELLEN. — A REFORMOK. — A BOSZNA-BÉGEK FELKELNEK A GYAUR-SZULTÁN ELLEN AZ IZLAM VÉDELMÉRE. — HUSSZEIN-AGA-BERBERI. — OMER-BASA.

Szerajevón ma is meglátszik, hogy kiválóan muhammedán város, a török uralom alkotása. A bosnyák középkornak sehol sem maradt fenn oly kevés nyoma, mint itt. Nem is talált a török invasió e ponton egyebet egy pár erődítésnél és ebből teremtette gyorsan az új tartomány központját, mely a régibb telepeket lejebb a síkban hamar felszítta, jelentéktelenné törpítette. Az izlam győzelmes fegyvereinek haladásával előre haladt a vezírek székhelye is. De Szerajevó központi domináló positióját nem adta fel többé. Valósággal innen kormányozta az országot egész a legújabb időkig, nem a szultán helytartó vezire, hanem úgy, mint annak előtte, az ország régi arisztokrácziája, mely áttért az izlamra, de nem tért el harczias, fékezhetetlen, büszke úri hagyományaitól, egy valódi arisztokráczia, mely nem szolgál, hanem uralkodik.

Szerajevónak ma már erős, öntudatos és vagyonos keresztény lakossága van. Az osztrák-magyar elem természetesen itt a legerősebb, a hol az országos kormány székel. Európai épületek folyton emelkednek, köztük nem egy díszes középület. A városon végig megy a vasút és behozza kellő közepéig a pályaudvarról a megrakodott waggonokat. Hanem azért kezdve a bugyogótól, melyet a keresztény asszonyok-

lányok is viselnek, egész a 118 mecsetig, mely az ég felé emeli minaretjét, az «aranyos» Szerajevo még mindig muhammedán város, «az északi Damaskus», «második városa az izlamnak» Európában. A katholikusok új díszes egyháza csak most emelkedik fel alapfalaiból. A jelentékeny orthodox lakosság messze feltünő metropolitán temploma, melynek phanariota modern byzantin-jellege annyira kirí e muhammedán városból, alig áll még másfél évtizede, és mikor felépült, akkor tünt ki csak igazán, hogy Szerajevo mennyire muhammedán város.

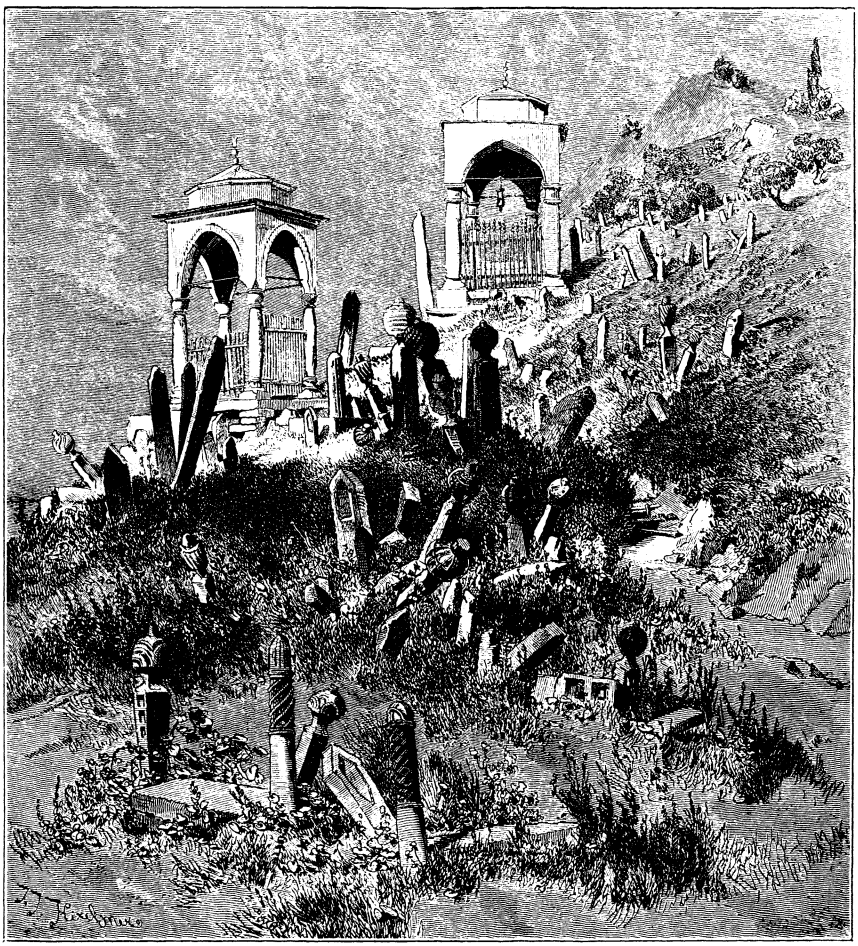
A minister, a ki most idejött az országot szervezni, véletlenül épen akkor is itt volt. Lóháton utazta be Boszniát, akkoriban belgrádi főconsul, a viszonyok tanulmányozása végett. A szerajevoi orthodox község élni akart a párisi congressuson felolvasott Hatt-Humayum adta jogokkal és nagyszerű metropolitán templomot akart építeni. 130,000 forintra mentek a költségek, a belső berendezés nélkül, melyet az orosz czár ajándékozott.

A templom emelkedett és emelkedett, a leghőbb vágyaikban sokáig elnyomott keresztények elégtételt akartak szerezni, de a muhammedán lakosság napról-napra növekvő elkeseredéssel látta, mint emelkedik a templom feljebb és feljebb a mecseteknél, mint nézi le utóljára a czareva-dzsámia, a szultán mecsetjét is. Az elbizakodott insultus legnagyobb fokának vették azonban, mikor a tornyok magasába felhúzták a hatalmas harangokat, hogy felzavarják békés merengéséből a jámbor igazhivőt, elnémítsák a muezzin szent hivását a bömbölő kongással. Csakugyan alig volt még akkorában templom az országban, melybe máskép hívták volna össze a híveket, mint a tókával, ama fatáblával és kalapácscsal, mely a török időkből máig fennmaradt egész Délmagyarország községi házainál is.

Izgatott tömegek vonultak át a főúteán, melyben a templom állott. *Hadzsi Lója* volt élükön, ugyanaz, a ki később az ellentállást szervezte az occupatió alatt. Mikor találkozott a belgrádi osztrák-magyar főconsullal, a ki mint egyszerű tourista nézte a forrongást, sötét fanatizmussal szögezte rá szemét és félhangon fogai közé vigyorított egy gyülöletes «*gyaurt*».

Mindenki bosnyák Szent-Bertalan éjtől tartott. Végre a consulok közbe léptek. A helytartó basa néhány izgatót kiszállított a városból,

a legtekintélyesebb muhammedánokat személyesen felelőssé tette, a várost ostromállapotba helyezte, a csapatokat consignálta, a nyilvános helyiségeket három nappal előbb becsukatta, minden útczasarkra trombitást állított, hogy jelét adja a netán kitörendő zavarnak, a *harangozást pedig eltiltatta.* Igy szentelték be aztán a templomot husvét vasárnapján.

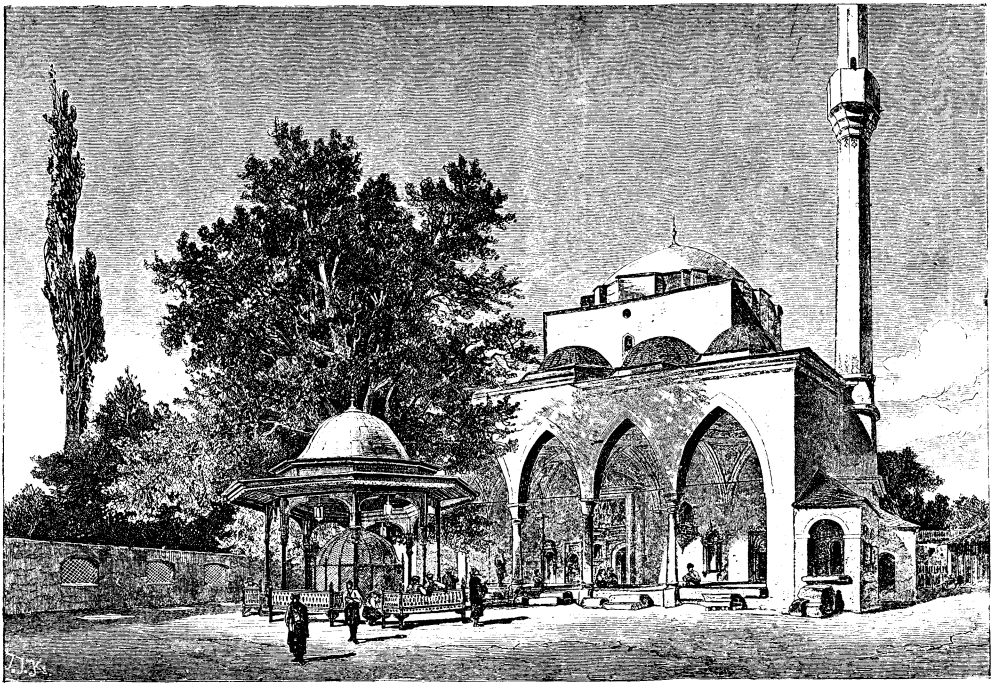
A SIDLER-TEMETŐ

A legrégibb török emléke Szerajevónak kétségkivül a «Sidler», a *vártanuk* temetője. A vártól délnek tátongó óriás sziklahasadék fölött fekszik, melyben a Miljacska folyik a város felé, túl a Koszina-

Csuprián, a viznek jobb partján. Ősrégi török temető, melynek oszlopai nem mint közönségesen, a földben, hanem a sirokat fedő kőlapokban állnak. A hagyomány szerint azon török harczosok nyugosznak itten, a kik elestek Starigrád ostrománál, melynek romjai ma is láthatók a túlparton. Csak ez erődnek bevétele után foglalhatták el a törökök Vrhboszna várát, mely a mai szerajevoi várnak helyén állott. Már az első vrhbosznai basa, a Temesvár alatt elesett Izsákbég alatt keletkezhetett itt az első török telep. A város maga akkor kezdődött fejlődni, mikor a törökök 1463-ban másodszor és végleg megfészkelték magukat Vrhboszna várában. A hagyomány megőrizte az első két bosnyák főúr, *Szokolovics* és *Zlatarovics* nevét, a ki az izlamra tért és itten a török fegyverek oltalma alá letelepült, és nekik tulajdonítja *Szerajevo* alapítását.

Valóban *Chosref* basának, az első bosnyák vezirnek tulajdonitható, a ki a régi fellegvár alatt fejlődő mai felsővárost fallal körülvette és itten pompás szerajt épitett. Innen ered «Boszna-Szeraj», Szerajevo neve. E felső város fölött, a várhegy éjszaki csucsán emelkedő úgynevezett régi citadella volt alighanem az egykori Vrhboszna vára; a felső várostól délnek szorosan a sziklaszakadás fölött fekvő új citadella már a törökök által épült. Az egészet 3 méter magas, 2 méter széles fal veszi körül, részben legalább még Chosref basa fala, melynek javitásakor utóbb számos török sirkövet használtak föl, épitettek be. A felső vagy török városnak mintegy kétszáz romladozó háza van; köztük most terjedelmes új kaszárnya rí ki az ősrégi épületek és falak közül. Az egykori szerájnak nincs többé nyoma. Három tornyos kapu nyilik a város felé, egy a keleti túloldalon a Romanja-Planina vadonának. Több kisebb kijárat éjszaknak. Az egész a mai várat vagy ó-várost képezi, melyet máig is kizárólag muhammedánok laknak. Az alsó városban is előszeretettel a két hegyoldalra vonúlnak a muhammedánok, a hol kertjeik közt távol a mozgalmas zajtól, előkelő nyugalomban élnek. A Miljacska partjait átengedik a forgalom zajának, a kereszténveknek és a nagy középületeknek. Itt állnak a bal parton a hatósági épületek, a nagyrészt fából épült új konak és a nagy kaszárnya, a jobb parton a bazárok és fürdők. Itt áll a két legnagyobb mecset is. A jobb parton a *Begova-dzsámia*, melyet a hagyomány szerint szintén Chosref bég alapitott, és

melynek hatalmas kupoláin csakugyan könnyen felismerhető a legrégibb török mecsetek byzantin jellege; udvarán hatalmas hársfa alatt nemes izlésű kút a vallásos mosdásokra; a bejárat előtt két monolith oszlop barna márványból, nyilván lerombolt keresztény templomból átvéve; a mecsetben egy kápolna az alapitónak és nejének sirjával. A balparton a czareva-dzsámia, a császár mecsetje, melyet magának Mohammet szultánnak, Bosznia meghódítójának tulajdonitanak, és

A BEGOVA-DZSÁMIA

melyre a gróf Andrássy által kötött conventió alapján, még az occupatió utáni első években is felhuzták ünnepnapokon a szultán vörös zászlaját; ujabban azonban a muhammedánok önként felhagytak e szokással és csak a próféta zöld zászlaját húzzák fel. A czareva-dzsamia ép oly nagy, de épitészetileg kevésbé érdekes épület, mint a Begova-gyámia. Mind a kettő egészen megtelik a mindenfelől összesereglő hivekkel legalább háromszor napjában. Ilyenkor nemcsak a mecsetek kútjainál, hanem végig a Miljacska partjain látni lehet a vallásos mosdásokat. Mind a két mecset kétségkivül a

hódoltság első idejéből való, noha nem a legrégiebbek az országban, mert *Fócsában*, a hol legelébb ült török szandzsákbég, emelkedtek az első mecsetek is.

A legrégibb török emlékek egyike a «Koszina Csupria», a kecskék hidja is, mely 2000 lépésnyire a vár alatt egyetlen merész ivben veti át a Miljacska sziklaszakadékain a novibazári országútat. E hidnál szokták ünnepélyesen fogadni a Stambulból érkező helytartó vezireket. Ez is a XV. századból ered és az első szultánok alatt épült, ép úgy mint a többi hidépitészeti remekmű az országban, a mosztári, visegrádi, trebinjei stb. melyekkel rokonsága szembetűnő. Mind e hidakat tévesen szokták a rómaiaknak tulajdonítani.

Messze a legérdekesebb emléke azonban a törökkori Szerajevonak az a fajára és nyelvére szláv, hitére muhammedán, intézményeiben tisztán középkori feudális arisztokráczia, mely az egész törökkoron végig, a szultán helytartó vezirjeit csak türve, néha nem is türve, olygarchicus köztársaság gyanánt csaknem függetlenül kormányozta az országot egész a mi napjainkig. Mintha itten a török kormányzat mintegy borszeszben conserválta volna az európai középkor egy darabját, le egész a tizenkilenczedik századig, de úgy, hogy elevenen maradt. Bosznia mintha varázsálomba merült volna abban a pillanatban, midőn a szultán hatalmába jutott, tovább élt, de mozdulatlanúl megmaradt akkori állapotában. Csak az izlam lépett a bogumil hit helyébe, török jelmezek és bizonyos stambuli etiquette váltották fel a lovagkor jelmezeit és külsőségeit a nélkül, hogy ez változtatott volna lényegén, a nagy bárók hatalmaskodásán, a kicsinyek garázdálkodásán, az állami tekintély ingadozásán, a polgári rendnek jelentéktelenségén, a népnek sanyarú elnyomottságán. A hűbéres rendszert látjuk, egy lovagias, mindig harczra kész nemességet részint az ország fővárosában, a hol maga mellett semmi idegen hatalmat, még a helytartó vezirt sem türi meg, részint ostromra mindig kész váraiban, a hol a királyi jogokat felelősség nélküli kénynyel gyakorolja és harcz, vadászat, vagy lakomák, troubadour-dalok, ősi dicső emlékek, rajongó vallásosság, generozus lendületek és durva kegyetlenségek közt osztja meg életét, de semmi egyéb iránt érdeke nem ébred; mig a misera contribuens plebs az élet nyomorával küzd tompa alázatban. Időről időre azonban véres harcz tombol végig az

országon, az urak harcza az uralkodó, vagy a pórnép fellázadása az urak ellen. Minden hegyszoros visszhangzik a csaták zajától néha éveken át, mig végre bástyák és tornyok magasáról százával hirdetik karókra tűzött fejek, hogy visszatért a béke és marad minden, a hogy volt.

Ez állapotok, melyeknek csak az occupatio vetett véget, a történelmi fejlődés által válnak érthetőkké.

Az ozman nemzet, melyben az uralkodó ház örökösödési jogán kivül nem létezik semmi nyoma a születés különbségének, mindenütt érintetlenül hagyta az arisztokrata intézményeket, a hol hódításaiban ilyeneket talált, feltéve, hogy az arisztokrátia elfogadta az izlamot. Igy maradt épségben az arabok törzsfőnöki arisztokrácziája és az izlamra tért bogumil arisztokráczia Boszniában. Szünetnélküli hódításaikkal sokkal inkább el voltak foglalva a szultánok, sem hogy a belső organisatióval sokat foglalkozhattak volna. Elfogadták tehát ép úgy, mint a rómaiak, a meghódított országban elétalált organisatiót, feltéve, hogy és addig a meddig világhódító czéljaikba beletalált, vagy azokat legalább nem zavarta és felmentette a központi hatalmat a lokális gondoktól, ezzel is könnyítette a világhódító törekvéseket. Ez tette lehetővé a gyors térfoglalást, ez okozta persze a gyors hanyatlást is. Mint az árviz terjedt a török hatalom, de le is folyt mint az árviz, és a mint lefolyt, nyomaival ugyan az árviznek, de különben változatlanúl ugyanaz merült fel ismét, a mit elborított volt.

Jajcza bukása után a magyar koronához ragaszkodó nagy családok, a Keglevicsek, Jelasicsok, Festeticsek, Gorázdaiak, a kik később a Teleki nevet vették fel stb. elhagyták az országot. Velök menekült a lakosságnak nagy része, főkép a katholikus, Horvátországba, Szlavoniába, a Bácskába (sokáczok és dalmaták,) de raguzai és velenczei védelem alá Dalmatiába, osztrák védelem alá Stiriába és Krajnába is. Az előbbiek Magyarországgal együtt nem kerülték el később a törökuralmat. Az utóbbiak, a hirhedt uskok-ok ellen nem sokára irtóháborút kellett folytatni az osztrák hatóságoknak, oly garázdáknak mutatkoztak. A Zengg körül telepített uskok-ok annyira vitték a tengeri rablásban, hogy valóságos tengeri csatákat vivtak Velencze ellen, és oly vonzerőt gyakoroltak a világ minden kalandorára, hogy midőn a bécsi kormány 1618-ban kénytelen volt, daczára a törökök elleni

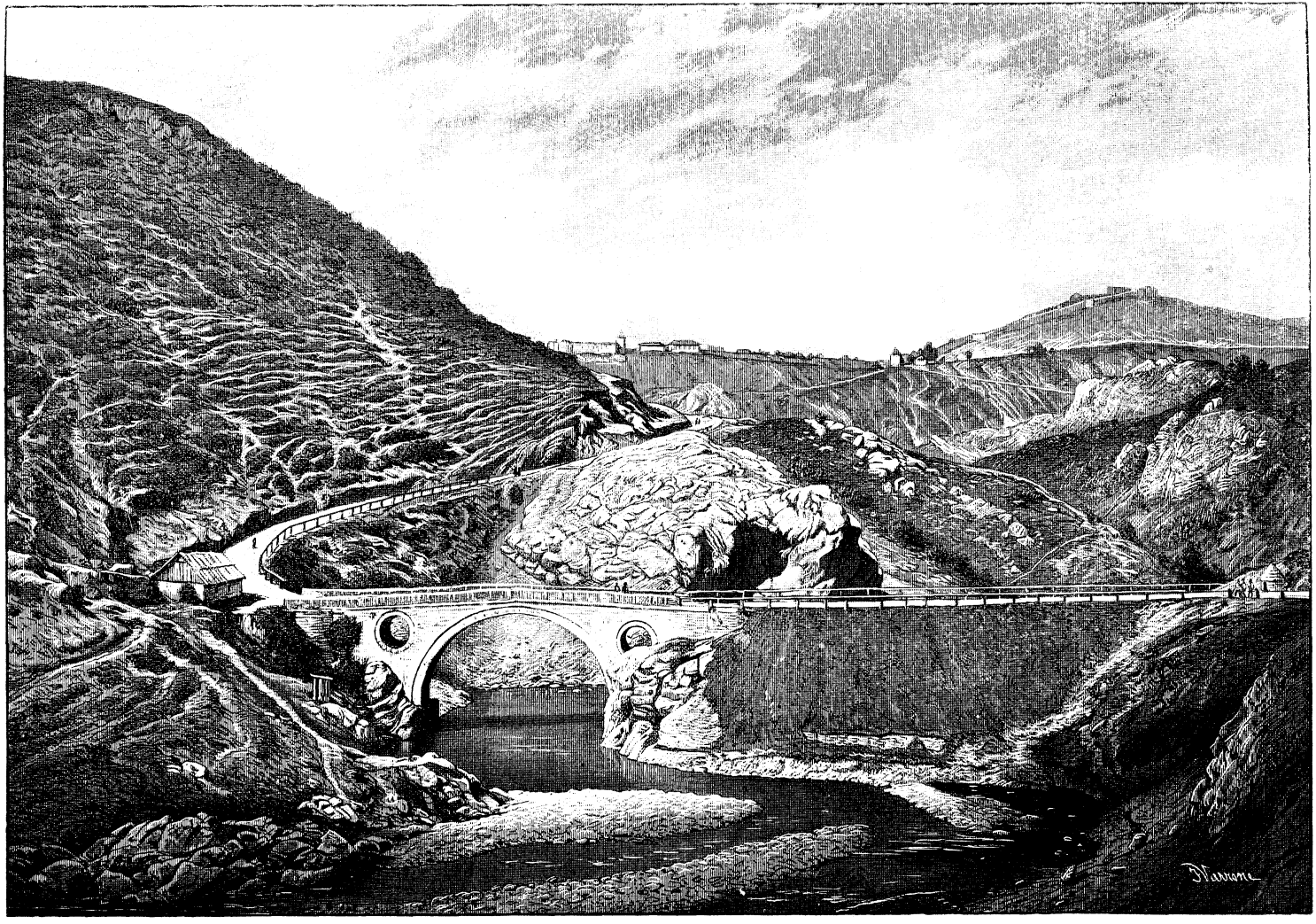
kitünő szolgálataiknak, véres itéletet tartani fölöttük, az aug. 14-én felakasztott uskok kalózok közt kilencz angol volt.

Az el nem menekült lakosság egy része elpusztult a véres hadjáratok alatt, egy része rabszolgaságba hurczoltatott, a fiú-gyermekek tömegesen vitettek el, hogy eunukokká vagy jancsárokká neveltessenek, a mi pedig megmaradt és keresztény hitéhez ragaszkodott, az a rájah sorsára jutott és megfosztva javaitól gyorsan elmerült a jobbágyság jog- és birtoknélküliek tömegében. A bogumilek azonban élükön a régi bogumil arisztokrácziával, mely már az előtt a törökkel szövetkezett és a török hatalmat az országba behozta, tömegesen áttértek az iz!amra és őket tárt karokkal fogadta az új hatalom. Nevezetesen a renegát fő- és köznemesség nem csak megmaradt, de növekedett is kiváltságaiban, birtokaiban, hatalmában, minél könnyebben volt beilleszthető a török hadszervezetbe és minél inkább bizonyult a leghasznosabb elemnek Nagy-Magyarország meghódításában.

A török hadszervezet a jancsárok álló gyalog hada mellett a spahik felkelésén alapult.

Minden meghódított föld azonnal kiosztatott kardok és zászlók szerint. Az új birtokos nem csak maga volt köteles lóháton követni a szultán hadait, hanem a 3000 aspert meghaladó jövedelem után minden 5—5000 aspertől egy-egy lovast kellett magával hoznia. A nagyvezir a ruméliai és az anatóliai beglerbégnek, ezek a zászlós uraknak, a szandsák-bégeknek adták ki a parancsot és Ázsiából 50,000, Európából 80,000 lovas vonult ki a háborúba. Az ilyen donatió, timár, nem volt örökös. A 700,000 asper jövedelemmel biró szandsák-bég fia például csak 5000 asperes timárra tarthatott igényt. Az egyszerű spahi fiának az új adományt ki kellett érdemelnie. De mindinkább szokássá vált, hogy csak a timarli fia kaphat ismét timárt.

Igy vált egy fogalommá a lovaskatona és a földesúr: a spahi. Innen nevezi a nép még ma is Délmagyarországon spahiának a földbirtokost. A bosnyák renegát nemesség, hozzászokva már a nemesi felkelés magyar rendszeréhez, könnyen bele volt illeszthető a rokon török hadszervezetbe és az új török birtokosokkal együtt képezte ezentúl a bosnyák spahik felkelését. De ebben az új szervezetben mindjárt eleitől fogva oly állást tudott magának kivívni úri hagyomá-

KOSZINA CSUPRIA

nyainál, harczban edzett erkölcseinél, de főleg azon szolgálatoknál fogva, melyekre egész helyzete által kiválóan alkalmas volt Bosznia biztosításában és Magyarország meghódításában, hogy csakhamar ép úgy mint az előtt az első szerepet játszsza Boszniában és kiváló szerepet nem sokára Magyarországon is.

Láttuk volt, hogy alig hogy a Herczegovina elbukott, az első és utolsó herczeg unokája a szultán nagy vezérévé emelkedik, Ahmedbég Herczegovics, a ki a lepantói ütközetnél is szerepel. Az ő példájára csinál carriéret a félholddal a bosnyák renegát ivadék egész hosszú sora. E volt bogumil urak, a kik örökös harczok tradicziói-ban nevekedtek, parancsolásra születtek, otthonosak voltak az országban, jól ismerték Magyarországot és a magyarokat, régi fanatizmussal gyűlölték a katholikus egyházat, a magyarok elleni harczban kiváló szerepre voltak hivatva és mi természetesebb, minthogy csakhamar ők voltak a kapetánok, szandsák-bégek, vezirek, sőt nagyvezirek, midőn a szultánok legfőbb törekvései Magyarországra irányúltak?

Bosznia birtoka adott volt dominálo állást Magyarországnak a Balkán félszigeten. Most Bosznia vált az ázsiai invázió támpontjává Magyarország meghódításában.

Már 1470-ben egy bosnyák születésű basát, a csajniczai Szinanbéget látjuk az újon meghódított tartomány élén. Neki tulajdonítják a csajniczai régi mecset építését. 1501-ben a herczegovinai szandsák-bég foglalja el Zárát. 1526-ban nagy Szolimánt követi Magyarországba.

1530-ban már Murad herczegovinai szandsák-bég pusztítja Magyarország déli részét. 1541-ben az első bosnyák vezir, *Chozref*, most már rumili-beglerbég, és a bosnyák csapatok döntő részt vesznek a Pest alatti csatában, melyben Mohammet nagyvezér megveri Roggendorf tábornokot, a ki az itt vett sebekben meg is halt. 1543-ban ugyane csapatok vesznek részt Székesfehérvár, 1544-ben Vácz és Visegrád elfoglalásában.

1543-ban *Halukogly* basa vezényli a herczegovinai csapatokat Szolimán magyarországi seregéhez, 1556-ban Sziget ostroma előtt Kosztajniczát és Krupát veszi ostrom alá, melyeket Zrinyi Miklós szabadít fel. 1570-ben egy herczegovinai születésű renegát, Ali-basa emelkedik nagyvezérré. Utódja e legfőbb méltóságban, a török biro-

dalom egyik legnagyobb államférfia és hadvezére, Mehemmet bég Szokolovics bosnyák renegát, ugyanaz, a kit a hagyomány Szerejevo alapítói közt említ. Szokolovics helységében Visegrád mellett ma is mutatják a siremléket, melyet a keresztény hitben meghalt anyjának emelt. Ő építette a visegrádi nagy szerajt, melynek romjai ma is láthatók és a visegrádi híres hidat, melynek szilárdsága ma is példabeszédes Boszniában. A folyó közepe felé emelkedő 11 csúcsív hordja a 170 méter hosszú, 6 méter széles remek alkotmányt. A hid közepén emelkedik a város kapuja, felirattal oszlopán, mely szerint a hidat Szokolovics nagyvezér a hedzsra 985-ik évében (1577) építette. Rokona és kortársa Musztafa bég Szokolovics Kis-Ázsiában és Szyriában parancsnokolt és Erzerum, Damaskus és Jeruzsálem mellett ma is állanak az általa emelt nagyszerü épületek. Ugyanez időben Chozref utódja Ferhát basa 1576-ban Horvátországot pusztítja és többek közt az elfogott báni helyettest, Auersperg Herbertet is lefejezteti. Ferhát basától fogva, ki később budai basa és magyarországi helytartó lesz, a bosnyák vezérek már Banjalukában székelnek, mert a hódításokkal együtt előretolatott a székváros is. De Szerajevó nem szünik meg a bennszülött muhammedán arisztokráczia központja lenni. Ferhát utóda a boszniai vezírségben, *Haszan* basa, és a bosnyák bégek a létrejött béke daczára sem szűnnek meg Horvátországot nyugtalanítani. Midőn 1591-ben Zágráb elpusztítása után *Kapronczay István* és *Székely Mihály* által visszaveretik, Szinán basa nagyvezir azzal az indokolással követeli a háborút, hogy ha a porta el találná veszíteni Boszniát, elveszti tekintélyét a hatalmak előtt, de elveszti ama hősöket is, kiknek annyi fényes diadalt köszön. *Haszan* basa most már a szultán parancsára vezeti újra Horvátországba bosnyák hadait, elfoglalja Bihácsot, melyet Lamberg Kristóf védelmezett, de elesik Sziszeknél, a hol seregét megveri Erdődy horvát bán. Utódja Kucsuk Hasszan basa azonban elfoglalja Sziszeket, a következő vezír Apardli-basa, kiben némelyek Árpád nevű magyar renegátot keresnek, a bosnyák hadak legnagyobb részét Buda védelmére küldi. A zsitvatoroki béke után Perzsia ellen harczolnak a bosnyákok, de már 1629-ben újra Magyarországba törnek, hogy Rákóczy Györgyöt támogassák. De a szerencse kezdte elhagyni a bosnyák fegyvereket. *Erdődy*, *Keglevics* és *Jelasics* visszaverték a betörőket.

Hasonló sors érte egyes kisebb vállalatukat. Az 1643-ban a szultán és a császár közt kötött béke alatt a bosnyákok szakadatlanúl Velencze ellen harczoltak. E harczokban merül fel először a *Csengics* név, mely onnan fogva máig megőrizte tekintélyét a Herczegovinában. Zára, majd Makarszka ellen vezeti a herczegovinaiakat *Ali-bég Csengics*. Bécs ostrománál jelennek meg újra a bosnyák hadak, melyek *Döbling* alatt táboroznak, és utolsó fegyvertényük, ez is sikertelen, hogy 1684-ben Visegrádot védik a győzelmes császári hadak ellen. Buda bevétele után fordúl a koczka, és a bosnyák hadak már nem többé Magyarországon, hanem saját földük határain és belsejében kénytelenek a magyar és német hadak ellen harczolni.

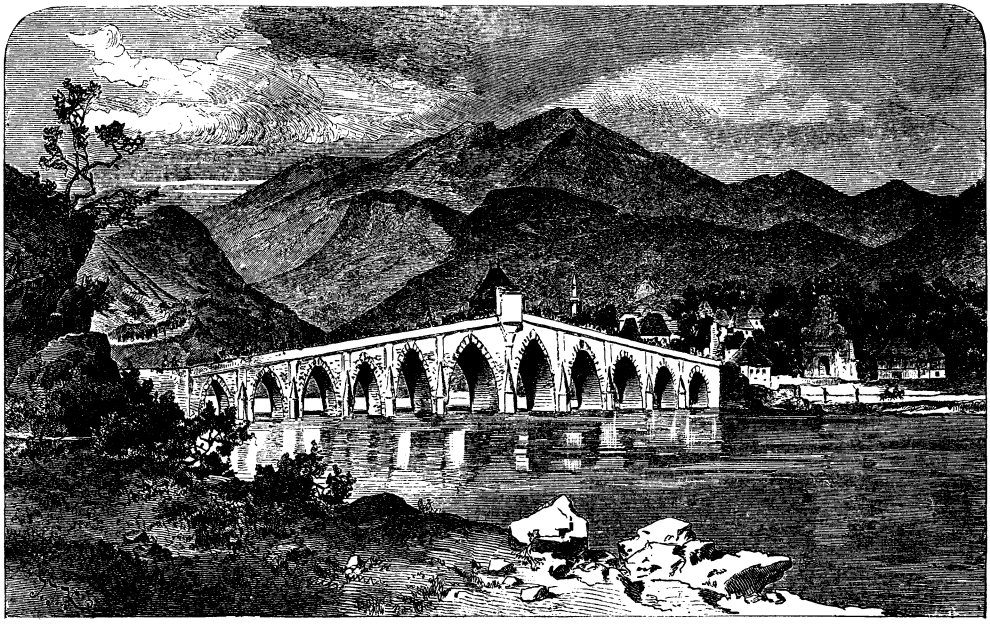
A mohácsi ütközet után az Árpádok trónjára hivott új dynastia azon nagy missiót tűzte maga elé, hogy Magyarországot, mely immár csak egy keskeny karéj volt a styriai, osztrák és morva határon, mert a többi mind a szultán közvetlen uralma vagy legalább felsőbbsége alá jutott volt, — helyreállítsa régi épségében, nagyságában. Törhetlen kitartással, a balsorsban meg nem ingatva, semmi nehézség előtt vissza nem riadva, híven, győzelmesen teljesítette a nagy hivatást és a nemzeti területtel együtt hódította meg a balsorsban pártokra szakadt volt egész nemzet bizalmát. Midőn a szűkebb Magyarország területe fel volt szabadítva, az uralkodó ház nem tekintette befejezettnek a szent koronával átvett missziót, hanem folytatta a magyar haza régi nagyságának visszavívására irányzott harczot, mely ezentúl az elveszett tartományok visszanyerésére irányúlt.

Már két évvel Buda felszabadítása után Boszniába nyomúlnak a császári és királyi hadak, 1688 szept. 15-ikén badeni Lajos őrgróf ostrommal beveszi Zvornik várát, és hasonló sorssal fenyegeti Banjalukát. Ez időben teszik át a bosnyák vezírek székhelyüket a bátortalanná vált *Banjalukából Travnikba*, de annak jeléül, hogy a szultán Magyarországról le nem mond, és hogy Boszniában még a magyar birodalom egy részét birja, a Travnikban ülő bosnyák vezírekre a «Magyarországi Vali» büszke czíme is száll.

1690-ben *Percsinlija* tábornok nyomúl Tuzláig, a régi Só-földjére, a honnan 3000 katholikust hoz vissza, Draskovics horvát bán 50,000 törököt ver meg Kosztajniczánál, 1693-ban pedig Batthyány Ádám horvát bán foglalja el Vranogracs, Novo-Todorovo és Velika-

Kladusa várait és visszaveszi az egész földet az Unnáig. 1697-ben *szavoyai Jenő* a zentai ütközet után csupán 4000 lovassal és 2000 gyalogossal elfoglalja Doboj, Maglaj, Zepcse, Vranduk erődeit, okt. 22-én megjelenik Szerajevo alatt, és minthogy a várat el nem foglalhatja, felgyujtja a várost és visszatér 40,000 felszabadított kereszténynyel, mindezt húsz nap alatt.

1717-ben Petrás tábornok nyomúl Zvornikig, Draskovics pedig Novit veszi ostrom alá, de az elébbit Nuuman-basa Csuprilics bosnyák

A VISEGRÁDI HÍD

vezír, a másikat Alaj-bég Cserics a dolnje-vakufi kapetán megveri. Ennek daczára a poszarevácz békében az egész északi Bosznia Károly király kezében marad. Az 1737-iki hadjáratban Raunach tábornok Kulin-Vakuf és Osztrovicza erődeit, Hildburghausen herczeg Banjalukát veszi ostom alá, de Ali-basa Ecsimovics vezír által teljesen megverve, a császári sereg visszavonúl Szlavoniába és a belgrádi békében ismét a Száva és az Unna lesz a határ. 1790-ben Laudon tábornok elfoglalja ugyan megint az északi Bosznia egy részét, de a szisztovi békével minden visszatér régi állapotába, hogy majdan csak az occupa-

tionális hadjárat döntsön közel egy századdal utóbb a tartomány sorsa felett.

Ez alatt sajátságos viszonyok fejlődtek.

Ha az izlamra tért ősnemesség eleintén ragaszkodott is még bensőleg bogumil hitéhez és épen úgy csak külsőkép vette volt fel az izlamot, mint annyiszor a magyar fegyverek nyomása alatt a katholicizmust; ha a nagy Szokolovics még keresztény siremléket emel anyjának, és keresztények ivadékai keresztény papot hivnak néha a keresztény ősök fölötti imára; ha titkos bogumil hagyományok lejutottak egész a legújabb időkre és titkos bogumilek kétségkivül még századunkban is léteztek a bosnyák muhammedánok közt, egyes keresztény szertartásoknak pedig legalább babonaszerű erőt ma is tulajdonítanak: egészben és nagyban az uralkodó osztály az izlam e százados dominátiója és az izlamért folytatott e szakadatlan, dicsőségben és zsákmányban egyaránt gazdag harczok alatt teljesen muhammedánná vált és mélyen át volt hatva az izlam istenismeretének azon gőgjétől, mely csak megvetéssel tekint le a keresztényre, a ki Allah mellett még Issza prófétát, sőt egy fehér galambot is második és harmadik isten gyanánt imád.

E mellett azonban ragaszkodott ősi, családi és nemzeti hagyományaihoz, nyelvéhez, lokális tekintélyével pedig nemcsak mindig felülmúlta a közéje telepített ozmanli jövevényeket, ha ezek még oly hatalommal és birtokkal is lettek volna felruházva, — mert hiszen a földmivelő köznép mindég és mindenütt többre becsüli a régi birtokost, még akkor is, ha tönkre ment, mint a felvergődött jövevényt, — hanem az állandóan megtelepedett ozmanli családokat a nemzeti arisztokrácziák sajátságos erejével gyorsan assimilálta is.

Vallásos és harczi buzgalmuk, valamint a velük szüíetett tekintély végre annyira megnyerte a porta bizalmát és kedvezését, hogy nemcsak birtokaikat és jogaikat szállíthatták apáról fiúra, hanem a legfontosabb állásokra is emelkedtek a szandsák-bégségtől egész a nagyvezérségig, mikor pedig az ország megszűnt szandsákokra oszlani és a helytartó vezír alatt 48 kapetán kormányozta, ezen kapetánságok csakhamar, ha nem is jogilag, de tényleg örökösökké váltak a legtekintélyesebb, leggazdagabb birtokos családokban, melyeknek állása annyira meggyökerezett, hogy idegen kapetán az ő nyilt vagy alat-

tomos oppositiójukkal szemben meg nem tudott volna állni, és hogy egyes balsikerek és csapások sem ingathatták meg tartósan e családok öröklött tekintélyét és hatalmát.

Természetes tehát, hogy az ősi váraikban ülő harczias kapetánok keveset törődtek saját körükben a vezirrel, a ki különben is meg volt elégedve, ha megkapja békében az adót, háborúban a contingenst, és ezentúl nem sokat gondolt vele, ha a kapetánok egymás közt háborút is viselnek. A porta még legjobban járt, ha e kapetánok közül választotta a vezirt is, mert az ilyennek volt legtöbb tekintélye, noha saját hatalmukat a többiek vele szemben is féltékenyen őrizték. A valláson, az általa feltételezett életmódon, a török ruházaton és a szultánok palotájából terjedő bizonyos illemszabályokon kivül tehát lényegileg minden a régi mederbe tért vissza egész az örökös czimekig. Herczegek és grófok, vajdák és knézek nem voltak többé, a két utóbbi czim átment a keresztény rájah vezetőire, vajdáknak nevezték magukat még a fekete hegyek alatt függetlenségükért harczoló keresztény törzsek vezetői, knézeknek a falusi keresztény kisbirák, de a régi arisztokráczia új örökös czímeket vett fel, a bég czímét mindenki, a ki szandsák-bégtől és basától származott, a szerényebb aga czímét a többiek.

Ez állapotok mindamellett nem okoztak zavart és nagyobb összeütközést, a meddig a porta győzelmes hadjáratokra, fényes pályákra, dús zsákmányra tudta vezetni mind e kapetánokat, bégeket, agákat. Midőn azonban egyszerre elapadtak a dicsőségnek és gazdagságnak e forrásai, sőt a kapetánoknak maguknak kellett patrimoniumukat megvédeni az idegen hóditás ellen, akkor a porta és a vezir tekintélye rohamosan hanyatlott, a kapetánok elbizakodotsága határtalanúl nőtt.

A fordulatot még sietteté a válság felé egy ujabb tényező.

A jancsárok álló gyalogsága, melyen a szultánok hadi fölénye alapúlt, és melyhez hasonló szervezet az akkori Európában csak Mátyás fekete seregében és a svájczi zsoldosokban létezett, az ujonczozás egy sajátságos nemével egészítette ki magát. Időről időre kiszedték az emberanyag tizede gyanánt a rájah fiugyermekeinek javát, de nem úgy mint a mi ujonczozásunknál meglett korukban, hanem hét éves koruktól fogva. Az újon meghódított tartományokban ez megtörtént mindjárt a foglaláskor. E válogatott gyermekeknek ismét a javát kiválogatták a palota testőrsége számára. Ezekből keletkeztek a

szultánok legnagyobb államférfiai, hadvezérei; a rabságra vitt keresztényfiúk kormányozták a birodalmat és tették nagygyá. A többiek tömege kisázsiai parasztoknál nevekedett, mig a jancsárok számára megért. Igy ezek kis koruktól nem ismertek többé családot, a szultán volt uruk és apjuk, családot maguk sem alapithattak, kemény fegyelemben tartva, tán még szigorúbb volt életök békében, mint hadban.

De a jancsárok már Szoliman alatt feleséget kezdenek venni. II. Szelim alatt kierőszakolták, hogy gyermekeik felvétessenek seregükbe. III. Murad viszont arra kényszeriti őket, hogy maguk közé fogadjanak az ő szigoru disciplinájukon kivül a családi körben nevekedett született törököket, mert az emberségesebb európai szellem terjedtével a gyermek-ujonczozás kegyetlen szokása mindinkább szünni kezd. Ahmet alatt a Stambultól távol a várakban és a határokon elhelyezett jancsárok polgári keresetre adják magukat. Végre példabeszéddé válik, hogy a jancsárok éles szeme csak arra való, hogy észrevegyék, hogy mikor kezdenek ingadozni a spahik, jó lábuk csak arra, hogy az elsők legyenek a futásban. De mint minden kiváltságos osztály, megtartották minden gőgjüket, zsoldjukat és előjogukat, miután már rég elvesztették mindazon tulajdonokat, melyek azokat igazolhatták. A birodalom támasza helyett veszélyévé váltak.*

Midőn Boszniában a vezirek a jancsárokra akartak támaszkodni a kapetánok ellen, ezáltal csak még követelőbbé tették őket. Egyesek mindinkább kezdtek apró földbirtokot is szerezni, és mivel apró volt, kiültek a falura és még inkább zsarolták a ráját, mint a vagyonosabb régi birtokosok, a kik váraikban és az ezek körül alakúlt városokban éltek. Másfelől a szegényebb családok ivadékai, minél inkább fogyott el a hadizsákmány, a jancsárok közé tolúltak már a zsold miatt is. Nemsokára a bosnyák jancsárok is csak vallásukra voltak törökök és ők is csak alkalmatlan, gyülölt idegent láttak a portáról jövő ozmanlikban. Igy létesült a bégek és jancsárok természetes érdekszövetsége a vezirek ellen, központjával *Szerajevoban*, ahol a leghatalmasabb családok állandóan képviselve voltak, a jancsárok pedig a várat őrizték, és a lakosságnak már egy hatodát képezték.

A Boszniában máig fennálló ősi szláv zadruga, — a magyar volt

* Lásd: *Ranke:* Die Osmanen. 4. kiad. 45. l.

határvidéken is csak most feloszlandó házközösség, — példájára a városi arisztokráczia örökös *sztaresina*, a jancsár kézmüvesekből, kereskedőkből alakuló czéhek választott *sztarosztok* által kormányozták magukat, a középkori városi patriciátusokhoz hasonló önállóságban és féltékenységben a központi hatalom, a mindinkább árnynyá sülyedő travniki vezirrel szemben. A Stambulból érkező vezirt tisztességgel fogadták, egy napon és éjen át közköltségen tartották, aztán elküldték Travnikba, tovább nem türték. A porta rendelte a kadit, a rájah biráját, a muszallimet, és a jancsáragát; de ez utóbbi által a jancsárokkal szövetkezett bégek mindig eltudták távolítani a másik kettőt, sőt a vezirt is, ha nem voltak inyükre.*

II. Mahmud, a reform-szultán, e század elején rendet akart csinálni Boszniában is. Miután Szerbiát lecsillapította volt engedményeivel, kemény férfiút küldött Boszniába azzal az utasítással, hogy minden ellenállást meg kell törni. Dzselaleddin basa, a szigorú életü Bektasi-dervisek rendjéből, nem talált erre más módot, minthogy a dynasta-családok egy részével szövetkezett a többiek ellen. Támaszával nevezetesen a hatalmas Csengics-családnak,** melynek hűbérbe adatta a szultán által az egész Zagorjét az állami adókkal együtt, 1821-ben ostrommal vette be Mosztárt és Szreberniczát, lefejeztette a derventi, banjalukai, fócsai kapetánt és a szerajevói legtekintélyesebb bégeket. Hiába panaszkodtak a szerajevóiak a stambuli jancsáraga által a szultánnál, hiába vádolták a vezirt, a ki álruhában vegyült a rájah közé és eljárt a keresztény templomokba is, hogy keresztény. A szultán megigérte, hogy visszahivja, de Dzselaleddin vezír maradt az 1821-ben bekövetkezett háboruig. Ekkor a régi állapotok visszatértek. Midőn Mahmud lemészároltatta a stambuli jancsárokat és kiadta 1241 szilkade 11-iki (1826 jun. 16.) fermánját, melylyel a jancsárokat eltörölte és az átalános ujonczozást elrendelte, a bosnyákok elűzték a reformokat kihirdető Hadzsi Musztafa vezirt. Az európai szabású uj egyenruhákra, a mellen keresztezett fegyverszíjakkal, azt mondták, hogy «ha fel akarjuk venni a keresztet, nem a szultántól, hanem a bécsi császártól veszszük fel.» Az uj vezir *Abdurrahman*, ostrommal volt kénytelen bevenni a fellázadt Szerajevót, ahol véres itéletet ült és hét főnököt lefejeztetett, köztük *Rusztsuklia* jancsár-agát.

* Ranke, Serbien und die Türken, 294. l.

** Rankenél *Dschindschafitsch*.

Abdurrahman megpróbálta a régi szokás ellenére Szerajevoban maradni. 1828 julius havában azonban négy napi utczai harcz után őt is elüzte az orosz háborúba Szerajevón átvonuló csapatokkal szövetkezett lakosság. Csak 1830-ban az oroszokkal megkötött béke után gondolhatott a szultán ismét a reformok komoly foganatosítására. Az ismét Travnikban székelő uj vezir, Ali basa Moralja alig tehette meg az első lépéseket. Husszein-aga-Berberli, a brebiri kapetán kitüzte a próféta zászlóját, szent háborúra hívta a «dicsteljes büszke Bosznia oroszlánszívü fiait», «az ősök és a vallás védelmére» és 40,000 emberre szaporodott sereggel megindult Konstantinápoly felé, «a gyaur-szultán» ellen, «helyreállítani a valódi izlamot.»

Nem a nagyvezir fegyverei, hanem a bosnyák bégek egyenetsége és féltékenysége tette tönkre a merész vállalatot. A szultán győzelme azzal végződött, hogy az egész Herczegovinát kénytelen volt átadni Ali bég Rizvanbegovics sztolaczi kapetánnak, a ki a Csengicsekkel együtt Husszeint legyőzni segített. 1837-ben végre eltöröltettek az örökös kapetánságok. Az Abdul Medzsid által 1839 nov. 2-án kihirdetett gülhanei Hatti-Serif, mely a kereszténynyeknek akart bizonyos egyenjoguságot adni, ujabb felkelést okozott, melyet Szerajevo falai alatt vert le Velidzsid-basa. A bosnyák bégek panasza és fenyegetése, hogy áttérnek a keresztény hitre, elég hatályos volt azonban, hogy az erélyes vezir visszahivassék, a Hatti-Serif pedig irott malaszt maradjon. Midőn hosszú ingadozások után végre 1850-ben Omer basát küldte a szultán Boszniába, hogy a reformokat végrehajtsa és a forrongó rájáht lecsillapítsa, a Herczegovinában független úr gyanánt gazdálkodó Ali basa Rizvanbegovics tüzte ki a fegyveres ellentállás zászlaját. *Omer basa* leverte a lázadást, de a reformokat csak az ő erős keze tarthatta fenn. Utódai alatt csakhamar feledésbe mentek, a szultán által küldött effendik bábok voltak a hatalmas bégek kezében, és 1856-tól fogva, midőn *Luka Vukalovics* állt a felkelő rájah élére, montenegrói segélylyel egyik keresztény-lázadás a másikat követte egész az occupatióig.

EGYHÁZAK ÉS KÖZOKTATÁS

A VALLÁSOS SZELLEM A KELETEN. — A KORMÁNY INTERCONFESSIONÁLIS POLITIKÁJA. — A BOSNYÁK MINORITÁK. — A KATH. EGYHÁZI ÜGYEK RENDEZÉSE. — AZ ORTHODOX EGYHÁZI ÜGYEK. — A MUHAMMEDÁNOK. — A VAKUF. — AZ ELKOBZÁS KÉRDÉSE. — A RENDEZÉS. — A MOLLÁHK. — A REISZ-EL-ULEMA. — A SERIÁT-BIRÓSÁGOK. — A VAKUF-BIZOTTSÁG. — CULTUS-BUDGET. — A MUHAMMEDÁN TUDOMÁNY. — A TUDÓS KÁDI NÉZETEI AZ EURÓPAI TUDOMÁNYRÓL. — A MUHAMMEDÁN OKTATÁS. — A FELEKEZETI ÉS KÖZSÉGI TANINTÉZETEK.

BOSZNIA egész története az elnyomott felekezetek felkeléseiből áll. Az üldözött bogumilek hívták az országba a törököt. Viszont az elnyomott keresztények az európai interventiót. A török uralom valóban csak fokozta a bosnyákok régi vallásos szellemét. A porta uralma alá került fajok egyenesen rá voltak utalva a vallás eszméjére, ha külön egyéniségükhöz ragaszkodni akartak. A hol a haza tényleg megsemmisült, és az uralkodó elem a jutalom és a büntetés minden nemével törekedett az assimilátióra, a hol az ellentállók tömege gyorsan lenyomatott az anyagi és szellemi tehetetlenség legalsó fokára, ottan a nemzetiségi eszmény magára nem birt volna azon erővel, hogy a hiúság, a tettvágy, az élvvágy századokon át ellentálljon minden kisértésnek. Ezt az emberfölötti erőt az anyagi és szellemi szegénységbe sülyedt tömegnek csak a vallásnak emberfölötti eszménye adhatta meg. Lemondani mindenről, türni mindent, fegyvert fogni a győzelem reménye nélkül is csupán az ellentállásért, és ezt tenni századokon át: erre a tömegnek csak oly érdekek adhatják meg az erőt, melyek nem e földről valók. Ezért látjuk a török birodalomban mindenütt a rajongás hőfokáig emelkedve a vallásosságot, és a legelfogulatlanabb, a legtürelmesebb, a leggenerosusabb még mindig maga a muhamme-

dán marad, minthogy ő az uralkodó. Az uralkodó muhammedánnal a a keresztény alattvaló legalább modus vivendit találhat. Az uralomra jutó rájah a muhammedánt a szó szoros értelmében kipusztítja, lemészárolja, vagy legalább birtokáról és az országból elűzi. Keresztény nagyhatalmak alatt békében élnek a muhammedán lakosságok, de Oláhországból, Szerbiából, Görögországból, Bulgáriából eltüntek, mihelyt ez államok megalakúltak, sőt mind e felszabadúlt népek megőrizték teljes ellenszenvüket a más felekezetű keresztények ellen is. De a kedélyek fölötti legfőbb uralmat nemcsak az elnyomottaknál, hanem az uralkodó elemnél is megőrizte a vallás, daczára viszonylagos türelmetességüknek.

Midőn a bégek az ősi jogokért és nemzeti autonomiájukért fognak fegyvert a szultán ellen, «a valódi izlam» védelmére hívják a népet.

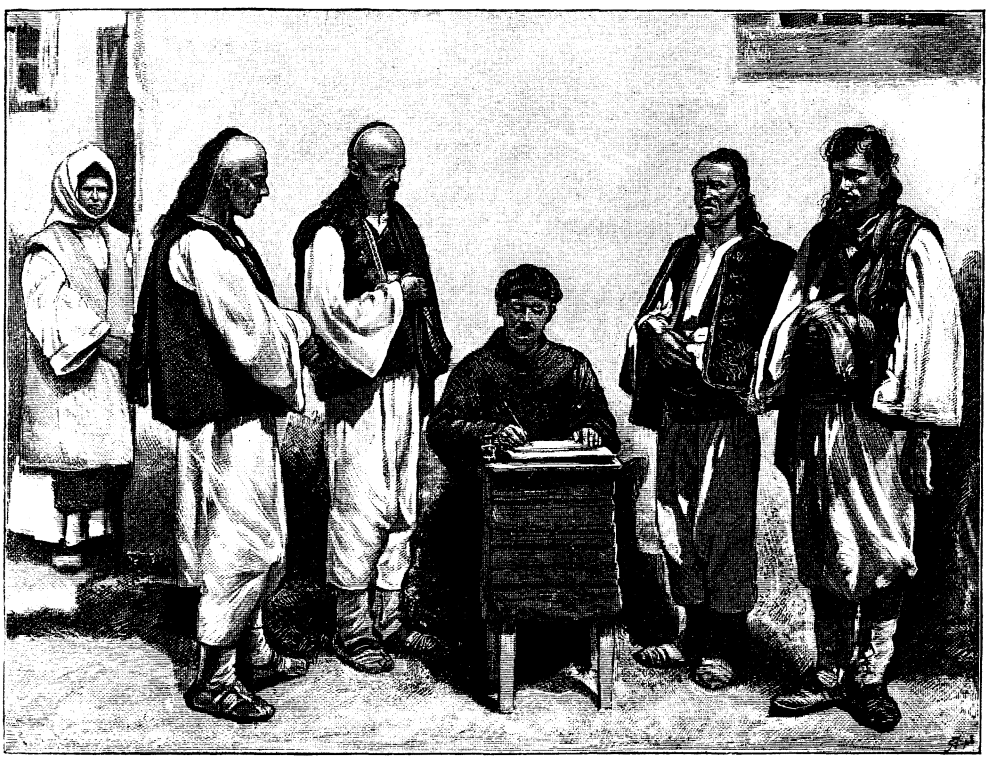
Ilyen múlt és ilyen dispositiók, oly területen, melyen három egyaránt tekintélyes felekezet él egymás mellett, világossá teszik, hogy minden kormány, mely az egyiknek fogná pártját a többiek ellen, magával szemben találná e lakosság többségét, elkeseredett, kétségbeesett harczra mindég készen.

A bosnyák katholikus nép azon vezetőinek tehát, a kik az occupatiótól százados ábrándok megvalósítását, a magyar királyok régi politikájának megújítását, szóval nem vártak egyebet, minthogy mostan az ország azonnal katholikussá lesz, ki kellett ábrándulniok. A kormány ellenkezőleg a leggondosabb pártatlanságot tette feladatává. És ha voltak is buzgó katholikusok Boszniában és Bosznián kivül, a kik ezt a csalódás fájdalmával fogadták, legalább azok, a kik a legilletékesebb befolyást gyakorolhatják a katholikus népre, nehézség nélkül tájékozódtak az iránt, hogy a legkisebb elhajlás a kormány által adoptált politikától azonnal visszahat nemcsak az ország pacificatiójára, hanem azon érdekekre is, melyeket maguk leginkább hordanak szivükön.

Más irányban merültek fel komoly kérdések a katholikusokat illetőleg.

A török uralom alatt, mint például maga a szent föld, Bosznia és a Herczegovina is a Ferenczrendi minoritákra volt bizva a szent szék által. A bosnyák minoriták folyton az ország lakosságából egé-

szítették ki testületüket, és ezáltal határozottan nemzeti jelleget őriztek meg, mely kifejezésre jutott külső megjelenésükben is. Eltérőleg a keleten működő kath. papoktól, szakált nem, csak bajuszt viseltek. Különben is ragaszkodtak régi hagyományaikhoz, és theológiai képzettségüket leginkább a magyar állam területén keresték. Híveik közt feltétlen tekintélyt és bizalmat tudtak fenntartani és

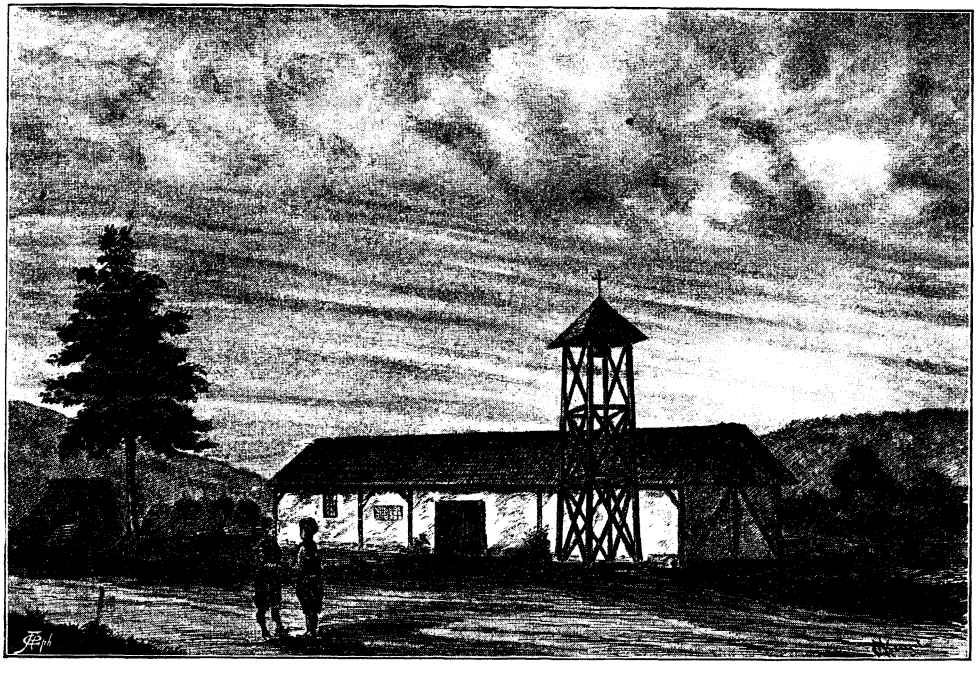
BOSNYÁK BARÁT HIVEI KÖZT

elég ügyesek voltak bizonyos tekintélyt és bizalmat szerezni a muhammedán hatalomnál is, noha nem egyszer megtörtént, kivált az újabb időben, hogy egy-egy ilyen népszerü barát kereszttel és karddal állott a muhammedán urak ellen felkelő hivei élére. Ezen barátok tartották kezükben nemcsak az összes plébániákat, hanem a püspöki, apostoli vicariusi állásokat is. Az osztrák-magyar monarchia állandó protectiójában részesültek és viszont lehetőleg támogatták ennek érdekeit.

Ennyi érdemnek bizonyára betetőzése volt, hogy midőn e tartományokban végre megszünt a porta uralma, eddigi kiváló állásuk és a vele járó előnyök egy részéről le kellett mondaniok. De a szentszék a porta uralmának megszünte után egyfelől természetesen megakarta szüntetni e missionárius egyházi kormányzatot is; normális állapotok mellett világi papok voltak hivatva az egyházi administratióra, és a barátoknak vissza kellett vonúlni a zárdai életre. Másfelől ha a keleti viszonyok közt bizonyos keleti szellemre szükségük volt e bosnyák barátoknak, hogy nehéz feladatukra alkalmasak legyenek, most miután az ország úgyszólván visszajutott az európai áramlatba, európai szellemre kellett emelni a katholikus papságot is. A feladat tehát abból állott, eleget tenni ezen szükségeknek, de méltányossággal azon rend iránt, melynek érdemei és szolgálatai előtt szemet húnyni nem lehet. A római szent szék és a bécsi kormány közt már 1880-ban megkezdett tanácskozások eredménye az 1881 juliusában kiadott pápai bulla volt, melyszerint Bosznia és a Herczegovina külön egyházi tartomány Szerajevóban székelő érsekkel, ki alatt a banjalukai, mosztári és trebinjei püspök áll, a 66 plébánia ellátására szükséges világi papok nevelésére pedig seminarium lesz felállítandó. Az érseki székre már ezúttal világi pap, a szigorú élete és tudománya által egyaránt kitünő dr. *Stadler* József hivatott, a ki áldozatkészséggel cserélte fel theológiai tanszékét e díszes állással, mely azonban a kezdet nehézségei közt sok önmegtagadást és tapintatot igényel. Az érsek jelenleg még egyszerü bérházban lakik, az érseki templom pedig oly kicsiny, hogy alig képes befogadni a híveket, a kik még nagyrészt keleti módra, magukkal hozott apró szőnyegen térdelve, felemelt és az oltár felé fordított tenyérrel hallgatják a misét. De az új érsek buzgóságával és a kormány támogatásával megindított önkéntes adakozásokból már kiemelkedik alapjaiból az új monumentális kathedrále. A kik Bosznián kivül érdeklődnek a boszniai katholikusokért, bizonyára megragadják az alkalmat ez érdeklődésük tanusítására, kivált ha hallják, hogy például a trebinjei katholikus templom felépítésére egy ottani előkelő muhammedán 5000 frtot adott. — Mosztári püspökké, valamint a banjalukai püspökség vicariusává bosnyák ferenczrendi barátok neveztettek, kiméletével a régi hagyománynak. A trebinjei püspöki hatóság egyelőre megmaradt a raguzai püspök kezében, a ki azt eddig is gyakorolta.

Az érsek és a ferenczrendiek generálisa közt létesült egyesség szerint 35 plébániát az érsek tölthet be, a többi a rendnek marad. De világi papok hiányában egyelőre csaknem valamennyi plébánia megmaradt a bosnyák barátok kezében. A Travnikban felállított szemináriumból azonban évenként 5—6 világi pap fog kilépni.

Az orthodox egyház ügyeiben a konstantinápolyi patriarkhával kellett egyezkedni. Az egyezség értelmében a püspököket Ő Felsége

KATHOLIKUS TEMPLOM KISZELJAKBAN

nevezi ki, közölve nevüket a patriarkhával, hogy ez eleget tehessen a kánoni követelményeknek. A püspökök által a phanarnak fizetett összeget évi 6000 frtban megállapítva, ezentúl a kormány fogja a patriarkhának fizetni. A patriarkháért való szokásos imák fenntartattak, valamint az is, hogy a szentelt olaj ezentúl is tőle vétetik.

A bosnyák orthodoxok, a kik előtt a phanarból küldött, a nép nyelvét nem értő görög püspökök soha sem voltak népszerűek, örömmel fogadták a változást, mely által már 1881 elején Száva Koszanovics személyében bosnyák születésű metropolitát kaptak. De még

nagyobb elégtétellel fogadták, midőn *Kállay* mindjárt első szerajevói tartózkodása alkalmával elhatározta, hogy a «vladikarina», a terhes és sokszor kiméletlenül behajtott adó, melyet a hívek a püspöknek fizettek, megszüntetendő, és valamint a katholikus, úgy az orthodox püspökök is ezentul az államtól fogják fizetésüket húzni. Valamint a katholikus, úgy az orthodox papság képzésére is szeminárium állittatott, és valamint az egyik, úgy a másik egyház is részesült egyéb anyagi támogatásban is.

Az állam hasonló anyagi támogatását nem igényelték a muhammedán felekezeti érdekek, melyek a *vakufban* gazdagon voltak dotálva. Emelkedtek ugyan hangok, melyek a fegyveres occupatio, valamint az 1881—1882-iki felkelés után jogosúltnak tartották volna, ha a kormány a vakufot, sőt a bégek birtokait is egyszerüen elkobozza. Szerintük ilyen rendszabály tetemesen könnyítené az áldozatokat, melyekbe az occupatio került és egyúttal alapot nyujtana az agrárkérdés legegyszerübb megoldására is. Az ilyen tanácsokra azonban a kormány nem hallgathatott. Először nem szokás az osztrák-magyar monarchiában elkobozni egyházi birtokokat és jámbor alapítványokat. Másodszor a legszembetünőbb előny, melyet a monarchia az occupált tartományoknak nyujthatott, a rend és a jogbiztonság volt. Működését tehát nem kezdhette tulajdon- és jogfosztáson. Végre az ilyen rendszabály ugyanazonos lett volna egy egész osztály, — a birtokos osztály, — és egy egész felekezet kipusztításával, a mi nem fekszik az uralkodóház politikájában. Az elkobzandó birtokoknál becsesebb nyereség, hogy egy Horvátországban írt és Németországban megjelent röpíratra, mely egyebek közt a bosnyák muhammedánok kiüldözését óhajtja, a legtekintélyesebb bégek egyike a következő szavakkal válaszolt, melyekhez tömegesen érkezett a szerajevói lapokhoz társainak lelkes hozzájárulása és köszönete az ország minden pontjáról: «Nem-e bűn és gyalázat volna, ha Bosznia ősi lakói, a kik a bosnyák királyok ideje óta lakják és fenntartják hazájukat, mostan eltávoznának? Miután szét nem hulltunk és ki nem vándoroltunk, midőn Mehmed szultán meghódította ez országot, minő jogon mennénk most? Hála Istennek, senki sem kerget, és százszorta jobb a sorsunk, mint gondoltuk és gondolhattuk volna. Senki sem üz el bennünket tulajdonunk szentélyéből és legfeljebb a szerző maga óhajtja,

hogy kivándoroljunk Kis-Ázsiába. Valamiként hívek voltak a bosnyák bégek a szultánhoz, úgy megtartjuk a hűséget felséges királyunk I. Ferencz Józsefnek is, a kit az Úr Isten sok évekig tartson meg nekünk!»

Egyetlenegyszer jött szóba tudtomra az elkobzás rendszabálya, ekkor sem a vakufot illetőleg. 1882-iki első útja alkalmával az újonnan kinevezett minister az akkor concipiált gyökeres administrativ és igazságügyi reformok mellett átalános megkegyelmezést is hozott javaslatba Ő Felsége előtt mindazok részére, a kik az imént lefolyt felkelés után tisztán politikai okokból menekültek, és közönséges bűnténynyel terhelve nem voltak. «Miután megismertétek hatalmamat, akarom, hogy ismerjétek kegyelmemet is». Vajjon ne végződjék-e a Felségnek e kegyelmi manifesztuma azon záradékkal, hogy a ki pedig a kegyelemmel élni és visszatérni vonakodnék, annak birtokai lefoglalandók? — ez volt a kérdés. A Mosztárban tartott tanácskozásban a miniszter a különböző vélemények meghallgatása után úgy döntött, hogy miután a monarchia intézményei a vagyonkobzás büntetését nem ismerik, ilyen kiméletlen rendszabályt Boszniára nézve sem akar Ő Felségének javaslatba hozni.

Ha azonban a kormány fenn akarta tartani a vakuf rendeltetését, gondoskodni kellett, hogy attól mások se vonhassák el. A muhammedán felekezeti ügyek a viszonyok változása és a felkelések által bizonyos anarchiába estek volt. Rendezésükre az occupatiótól 1882-ig még mi sem történt volt. Különösen a vakuf kezelésében már az occupatio előtt visszaélések honosodtak meg.

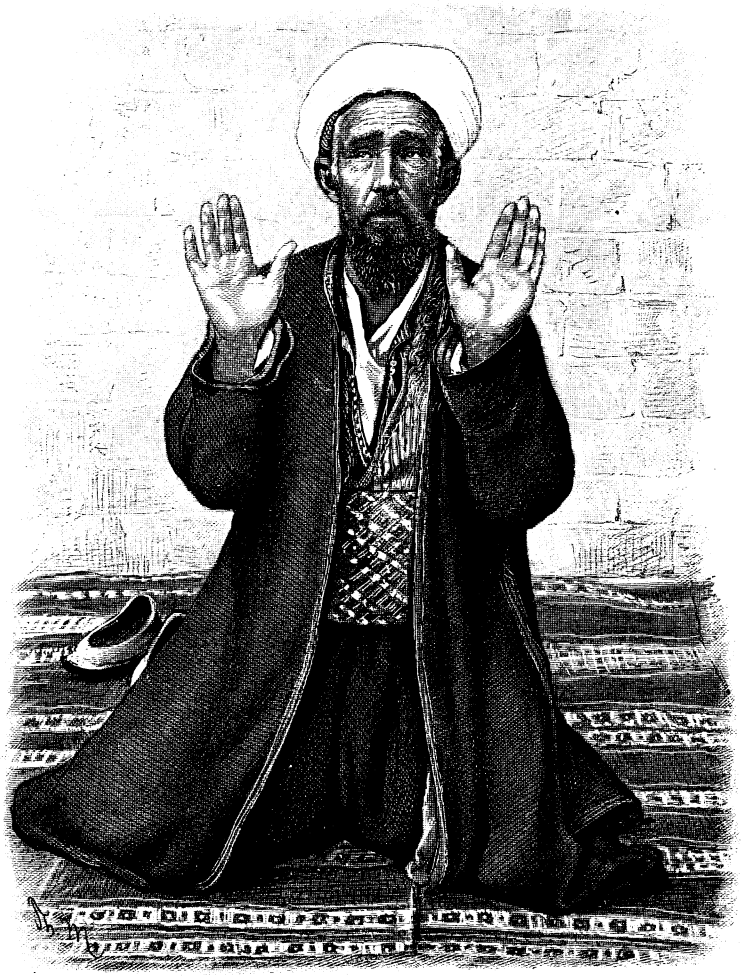
E törekvésében a miniszter a legkevesebb nehézséggel sem, sőt a muhammedán tekintélyek legelőzékenyebb, legloyalisabb támogatásával találkozott. A hangulatot jellemezte, hogy Ő Felségének születése napján önként és egészen váratlanúl, a czáreva-dzsámia imámja Mehmed Zahics effendi, a szultánt illető *chutbét*, mely azonban a szultánt sem mint uralkodót, hanem mint chalifát illeti, Ő Felsége nevével hozta kapcsolatba. A muhammedán felekezeti ügyeket minden idegen befolyás nélkül magukkal a boszniai muhammedánokkal lehetett rendezni, és pedig annyival könnyebben, mivel a muhammedán vallás egyházat, hyerachiát, zárt papi rendet voltaképen nem ismer. Az isteni szolgálatra, a tanításra és a birósági teendőkre minden igazhitü,

tiszta életű, a törvény tudományában jártas férfiú képesítve van; teljesen képesített molláhk gyakran kizárólag polgári foglalkozásnak élnek, a tényleges alkalmazás csak a bizalom és a hajlandóság kérdése és az uralkodónak, ha keresztény is, már azért is befolyást kell rá gyakorolni, mivel a vallásos és bizonyos birói functiók szoros kapcsolatban állanak. A boszniai muhammedán tekintélyek felhívattak javaslataik előterjesztésére, és ezek alapján történt a rendezés.

Musztafa Hilmy effendi, a szent élet hirében és messze az ország határán túl nagy tekintélyben álló szerajevói mufti és a begovadzsámia imámja, már 1882 végével kineveztetett Ő Felsége által a Reisz-el-Ulema méltóságára, melyben Boszniára és a Herczegovinára nézve mintegy a Seikh-ul-Izlam hatáskörébe lépett. Budapesten tette le Ő Felsége előtt a hűségi esküt. Melléje négy ulema rendeltetett, főkép a birói jelöltek megvizsgálására. Minden kerületben alkalmaztatott szintén a kormány által kinevezett kádi, a szerajevói országos főtörvényszéknél pedig muhammedán tanács szerveztetett, és ezek működnek első és másod fokban, mint *seriát*-bíróságok a muhammedánok házassági, örökösödési és gyámsági pöreiben, valamint a vakuf ügyeiben, ha keresztény felek érdekelve nincsenek és ha maguk a felek a rendes állami bíróságokhoz nem kívánnak fordúlni.

A vakuf igazgatására külön bizottság állíttatott, élén *Musztafa bég Fadil-Pasics* szerajevói polgármesterrel, a ki nem csak egyike a legnagyobb birtokosoknak, hanem egyuttal «Edirné-mollaszi» is, azaz drinápolyi mollah; mert a mollah, bár hol működjék, vagy ha nem is működik, a nagy városok után viseli czímét és fokozatos rangját: Stambul, Mekka, Drinápoly, Brussza, Damaszkusz, Kairó, stb. Mint mufetis Ibrahim bég Basaljics van megbizva a tulajdonképeni pénzügyi kezeléssel. 368 összeirt vakuf 167,000 frt évi jövedelmet mutat ki, úgy hogy az állam által kinevezett közegek fizetésén kivül muhammedán felekezeti ügyek csak kévételkép szorúlhatnak állami segélyre. Ezen vakuf-jövedelmekből tartják fenn a bosnyák muhammedánok mecseteiket és iskoláikat. Azóta díszesen helyreállították a begova-dzsámiát és minthogy barátai minden haladásnak, villanyos világításra rendezik be. Hogy kádikat és ulemákat magában az országban és minden idegen befolyástól menten képezhessenek, újabban magasabb iskolát állítottak Szerajevóban, melyben 50 tanuló a

vakuf költségén nevelésben és teljes ellátásban részesül. De a vakuf terhére esnek oly intézetek is, melyeket felekezeti különbség nélkül mindenki élvezhet, vizvezetékek, kutak, hidak és a még Ghazi Chozref bég, az első vezir által alapított kórház is, melyet a modern tudo-

IMAM

mány színvonalán tart fenn a vakuf és melybe keresztényt és zsidót ép úgy felvesz, mint muhammedánt.

Cultus-czélokra fel van véve az 1886-iki költségvetésben: a kath. érsek fizetése 8000 frt, lakbére 1500, titkárja 1000, 4 kanonok 8000, mosztári kath. püspök 6000, banjalukai apostoli administrator 3000,

szerajevói orth. metropolita 8300 frt, titkár és irnok 1000, második irnok, hiv. szolga és irodai költség 1500, 4 consistoriális tanácsos 8000, tuzlai metropolita 5800 frt, mosztári metropolita 4500, titkár 1000, reisz-el-ulema 8000 frt, titkár 1000, a medzslisz-el-ulema 4 tagja 8000, 8 mufti 5500, katholikus seminárium 23,330 frt, orthodox seminárium 32,800 frt, cultus-szerek 6500 frt. Ezenkivül mint rendkivüli segélyek 50,000 frt. E számokban is kifejezést nyer az egyenlő védelem és támogatás, mely a kormány rendszerének alapja az éber ellenőrzés mellett, hogy a felekezetközi béke, melyet ez ország tán soha sem ismert, fentartassék, és a felekezeti érdekek minden külső beavatkozás és villongás távol tartása mellett saját súlyuk által szabadon fejlődjenek.

*
* *

A felekezeti ügyekkel szoros összefüggésben áll a tanügy és pedig ez országban még inkább, mint másutt, már azért is, mivel egész az occupatióig egészen a felekezetekre volt bizva. A keresztény felekezetek akkori helyzete mellett könnyen érthető, hogy iskoláik is a lehető legkezdetlegesebbek voltak. A muhammedán iskolák emelésére sokat igyekezett tenni az 50-es években Omer basa. De a muhammedán tanügy átalán azon a fokon áll, mint állott Európaszerte a tanítás a scholasticismus idején. Az ismeretnek, valamint a magasztos és subtilis okoskodásnak egyenesen bámulatra méltó példáit lehet gyakran feltalálni a muhammedán tudomány szövétnekeiben. De ez az egész tudomány a Korán megértéséhez s ükséges arab nyelvtanon kivül kizárólag transcedendentális dolgokra, és az embernek a vallás-erkölcsön alapuló kötelességeire vonatkozik. És valóban nem könnyü válaszolni muhammedán tudósnak, midőn azt mondja, hogy a ki Istent és túlvilági életet hisz, annak ezen legfontosabb, legmagasztosabb dolgok mellett szükségkép csak hitványnak tünhetnek fel a földi életet illető dolgok. Az ő tudománya mellett tehát az európai modern tudomány, mely kizárólag ilyenekre vonatkozik, csak megvetésre méltó, és az észt ezen hitványságok által elvonni a fenségestől, bűn és ostobaság. Semmi sem lehet jellemzőbb e részben, mint egy nagy tudományú kádi levele egy angol régészhez: «Óh híres barátom, öröme az élőknek! A mit kérdezel, káros és haszontalan. Noha min-

den napjaimat ez országban töltöttem, soha se jutott eszembe megszámlálni a házakat és lakóit. A mi e város múltját illeti, Isten jobban tudja mennyi tévelygésben tántorogtak lakói az izlam világossága előtt. Nekünk azokat ismerni veszélyes volna. Óh bárányom, ne keresd, a mihez közöd nincs. Nézd ama csillagot, mely a másik körül forog, és amazt, mely hosszú farkát hurczolja, évekig megy, évek múlva tér vissza. Hagyd el fiam, a ki teremtette, el is fogja vezetni. Azt mondod tán: «Vonulj vissza, mert én tudósabb vagyok, és láttam, a mit te nem». Üdv neked, ha azt hiszed, hogy ez által jobb lettél. A mit te láttál, én megvetem. Tudományod csinál-e neked új gyomrot, avagy mindent felkutató szemed látja-e a paradicsomot? Óh bárányom! Ha boldog akarsz lenni, mondjad, hogy «Nincs Isten, mint Isten» és ne cselekedj gonoszat, ne hogy félj az emberektől és a haláltól. Mert a te órád is el fog érkezni».

HODZSA

Minthogy azonban az izlam tudományának magasabb fokozataira valóban rendkivüli szellemi adományok és egy élet szorgalma kell, a közönséges iskolai tanítás a mecsetek mellett fennálló medrezékben beéri annyival, hogy a tanuló olvasni, részben elmondani tudja az arab Koránt, a nélkül hogy csak meg is értené. Minden egyéb ismeret az életre van bizva.

Az occupatio óta, mint már az előbbiekben láttuk, minden felekezet, a muhammedánok is kezdtek magasabb iskolákat is állítani, a népiskolákat emelni. A gazdag orthodox lakosság e részben mindenütt jelentekeny áldozatokat hozott, és kivált a leányiskolákra nézve sokat tettek az országba települő apáczák. De ha a kormány hatásosabban akarta előmozdítani a tanügynek európai színvonalra emelkedését, és főkép ha be akarta vonni a muhammedán ifjúságot is az európai eszmekörbe, akkor a buzdításon és támogatáson kivül példa

is kellett: állami és községi iskolákat is kellett felállítani. Ezekkel csakugyan megbarátkoztak a muhammedánok is, miután mindenki saját lelkészétől nyeri bennük a vallásos oktatást. Hogy minő óvatossággal kellett eljárni, kitünik az olyan jelenségekből, hogy például az orthodoxok vallásuk elleni merényletnek, katholizáló törekvésnek tekintették a szándékot, hogy ez iskolákban kizárólag a latin irás vétessék használatba, úgy hogy a cyril írás fenntartása az orthodoxok számára a megnyugvás követelménye volt.

Az occupatio előtt muhammedán iskola volt 499 mekteb (alsó) és 18 medreze (felsőbb iskola), melyekben 660 hodzsa tanított 15,948 fiút és 9360 leányt. Az orthodoxok 56, a katholikusok 54 népiskolát tartottak fenn összesen körülbelül 6000 tanulóval. Az orthodoxok ezenkivül már akkor kezdtek felállítani Szerajevóban és Mosztárban magasabb fiú- és leányiskolákat, sőt Szerajevóban gymnasiumot is. A Ferenczrendiek latin nyelven részesítették gymnasiális oktatásban papnövendékeiket.

1883-ban 1761 hodzsa 631 mektebben és 42 medrezében 27,557 tanulót tanított és ezenkivül a tuzlai muhammedánok felállították a legelső muhammedán népiskolát európai mintára. Az orthodoxok 56, a katholikusok 36, a szerajevói zsidók 1 felekezeti népiskolát tartottak fenn. De ezek mellett már 42 nem felekezeti népiskola keletkezett volt, részben az állam, részben a községek által fenntartva. Ez összesen 136 népiskolából jutott a szerajevói kerületre 21 (magában a fővárosban 5 felekezeti és 2 nem felekezeti), a mosztárira 18, a banjalukaira 21, a bihácsira 9, a travnikira 22, a tuzlaira, mely a leghaladottabb volt 45. A nem felekezeti iskolákban 51 tanító működött (rendszerint 600 frt fizetéssel s lakással ellátva) és 8 tanítónő. A felekezetieknél 96 tanító és 31 tanítónő (köztük 17 Ferenczrendi és két trappista barát, 15 irgalmas rendü apácza, 4 «leánya az isteni szeretetnek» s «nővére a nazarethi drága vér rendjének»).

A népiskolai tanulók száma (a mektebek és medrezék nélkül) 6240 fiú és 1874 leány volt, felekezetre 4459 orthodox, 2877 katholikus, 443 muhammedán, 295 zsidó, 10 protestáns.

Azóta e népiskolák és tanulóik gyorsan szaporodnak évről-évre, úgy hogy míg a kormány 1883-ban 26,330 frtot költött rájuk, az 1886-iki költségvetésben már 47,000 van az általános népiskolákra felvéve.

A közoktatásról az orthodox és katholikus seminariumokkal kapcsolatos gymnaziumokon kivül most már egy állami főgymnazium, egy tanító-képző tanfolyam, egy magasabb leányiskola, egy katonai fiú-növelde Szerajevóban, és több kereskedelmi iskola gondoskodik. A kormány közoktatási költségvetése 1886-ra következőleg alakult: Főgymnazium 28,068 frt, fiúnövelde 8000 frt, kereskedelmi iskolák 15,000 frt, tanító-képző tanfolyam 3950 frt, népiskolák 47,000 frt (a községek járulékain kivül) felekezeti népiskolák segélye 8000 frt, taneszközök 4000 frt, ösztöndíjak 18,000 frt, tankönyvek kiadása 9000 frt, iskolaépítési segélyek 6000 frt. Összesen 147,000 frt.

A népiskolákban az oktatás ingyenes, és a viszonyokhoz képest kötelező lesz.

Mint a szellemi mozgalomat jellemző, említést érdemel, hogy Szerajevóban két bosnyák, egy török és egy német lap jelenik meg s muzeum-egylet alakult, mely az országos muzeum felállítását már meg is kezdte.

A BIRTOK-VISZONYOK

A KÜLÖNBÖZŐ JOGRENDEK COMPLICATIOJA. — A TÖRÖK HUBERRENDSZER. — A KORÁN-JOG. — MULK ÉS MIRIE. — AZ ERDŐK. — A VAKUF. — A KERESZTÉNY EGYHÁZI VAGYON. — A FÖLDESÚRI ÉS JOBBÁGY-JOG. — AZ ELŐVÉTELI JOG. — AZ INTÉZMÉNYEK EMBERSÉGES SZELLEME, IGAZSÁGTALAN KEZELÉSE. — A JOBBÁGY HELYZETE. — A REFORM. — KATASZTER. — TELEKKÖNYV. — FÖLDHITEL. — AZ ÚTAK KIÉPÍTÉSE. — A TERMELÉS. — ÁLLATTENYÉSZTÉS. — ERDŐK. — AZ ADÓ.

Az összláv zadruga, a középkori bosnyák úri és jobbágyjog, mely maga olasz és magyar intézmények hatása alatt fejlődött, a Koránon alapuló muhammedán jog és a speciálisan török hűbérrendszer annyira áthatották egymást a bosnyák birtokviszonyokban, hogy nem egy tanúlmányozó kétségbeesetten riadt vissza a megoldhatlannak látszó zürzavar, az elvek, ellentétek, kivételek, különlegességek látszólag rendezetlen, önkényes, véletlen összehalmozódása elől; a kik pedig mégis tájékozást akartak nyerni és nyujtani, vagy csak igen felületes, egyoldalú képet nyújtottak, vagy épen balfogalmakat terjesztettek.

Mind e különféle, egymástól eredetileg annyira idegen jogrendszereket magán a helyszínén kell tanulmányozni, hogy kitünjék, hogyan léteznek egymás mellett, hogyan törte át az egyik a másikat, hogyan olvadtak össze, és képeznek együtt egy teljesen befejezett rendszert, melyben hatalmaskodás és hanyagság sok zavart okozott ugyan gyakorlatilag, de melyben jogilag minden a legszebben rendezve van egész a legapróbb részletekig. Valóban földtani problémához hasonlítanak e birtokviszonyok, a hol ki kell mutatni, hogy az egyes epocháknak hatalmas forradalmak által el nem pusztított, de

egymás közé sodort különböző rétegei, hol és miként helyezkedtek el egymás között, hogy érthető legyen az egésznek mai rendje.

Az uralkodó réteg az utólsó eruptió, a Korán joga, és pedig sifita felekezetű elvek szerint. Ebben helyezkedtek el azután az ősi rétegek maradványai.

A Korán-joggal egyidejüleg, a török foglaláskor fellépett specialisan török nemzeti hűbérrendszer, mely a védrendszernek volt alapja és csakis ennek érdekében létesült, mindjárt eleitől fogva eliminálható. Először mivel a régi védrendszer megszünte után maga is csakhamar megszünt, és ma már csak csekély maradványai léteznek. Másodszor, mert a tulajdonképi birtokviszonyok ugyanazok voltak megszünte előtt, mint megszünte után. Itten, a hol e hűbérrendszer a birtokviszonyok szempontjából érdekel bennünket, helyén lesz helyreigazítani azt az Európában általán, és az irodalomban is elterjedt félreértést, mintha e hűbérrendszer magára a földnek birtokára vonatkozott és a birtokviszonyokat szabályozta volna. A spahiknak adományozott timár nem magát a földbirtokot, hanem csak a földbirtok fölötti állami felsőbbség jogait ruházta a timárlira, nevezetesen pedig a földadót, t. i. a termények tizedét, és továbbá azt a jogot engedte át annak, hogy a mindenkori új birtokost akár vétel, akár törvényes örökösödés folytán lépett az fel, az úgynevezett tápiával, bizonyos díjak ellenében az állami hatalom helyett ő helyezhette be az úgynevezett mirié-földek birtokába, melyek már nem ezen török nemzeti hűbér- és védrendszer, hanem a sifita muhammedán jog elveinél fogva a teljesen szabad egyéni mulk birtokkal ellentétben annyiban képeztek köztulajdont, hogy csak tápia által juthattak egyéni tulajdonba; eladhatók voltak ugyan, de végrendelkezés tárgyát nem képezhették, és ha a jogszerű birtokos törvényes örökösök nélkül halt meg, a köztulajdonba visszamentek, és ujabb tapiával tovább adományoztattak. Csak ennek esetén tarthatta a timarli a földet magának is, valamint művelés által elfoglalhatta az eddig nem művelt földet is, melyre a tápia mindég az első művelőt illette.

A régi védrendszer megszüntetésének következtében azonban a porta már az 1839-iki Hatti-Seriffel megszüntette ezt az egész timarrendszert, a létező spahik joga pedig megváltatott. Ha tekintetbe vesszük, hogy ilyen timárok néha egész kerületekre szóltak: — *Derwis*

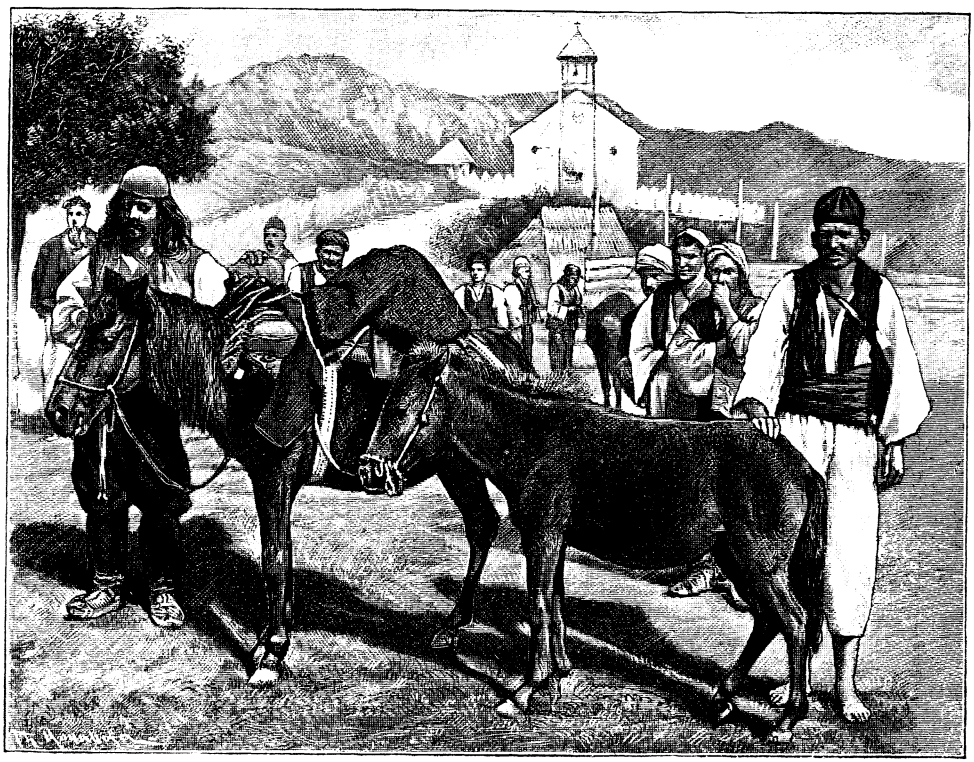
bég Csengics például timárt birt az egész bosnyák Zagorjére azon kötelezettség fejében, hogy megvédje területét Montenegro ellen, — érthető, hogy a timárli jövedelme igen jelentékeny is lehetett, és ha egyéb jövedelme egyátalán nem, vagy csak csekély volt, a megváltás reá nézve igen fontossá vált. Már most vannak Boszniában egyes volt spahik, a kik a váltságdíjt 1839-től az occupatióig hiába követelték a portától, akár mivel a porta kétségbe vonta jogaikat vagy követelt kárpótlást sokalta, akár mivel egyszerüen nem fizetett vagy a kiutalványozott megváltási összeg eltévedt. Eltekintve attól, hogy a népszokás ma is spahinak nevezi a földesurat, e ki nem elégített volt spahik máig fenntartott követelése képezi most már Boszniában az ozman nemzeti hűbérrendszer egyedüli maradványát. A timár legalább jogilag nem lévén örökölhető, számuk természetesen magától enyészik.

Minthogy ezek után az ozman hűbérrendszertől bátran eltekinthetünk, vegyük már most közelebbről szemügyre a Koránon alapuló azon jogelveket, melyek a birtokviszonyokat minden hanefita muhammedán államban szabályozzák, minden meghódolt tartományban érvényre emelkedtek és melyeknek keretén belül kellett elhelyezkedni a hódítás előtt fennállott ősi jogrendszerek azon maradványainak, melyek velük megférték és ennyiben érvényben maradhattak.

Ezen jogelveken alapúl a porta által 1758. (1274 Ramazan 7-én) kibocsátott földtörvény is, mely a boszniai birtokviszonyokra nézve ma is érvényben áll. Említettük már a *mulk* és a *mirié* fogalmát.

Mulk a teljesen szabad ingatlan. Részben szabadabb a mi szabad birtokunknál is, mert még a tized, azaz a közönséges állami földadó sem terheli. Ide tartozik rendszerint, — látni fogunk kivételt is, — a zárt helységek beltelke a házzal együtt; a hol pedig, mint Boszniában nagyrészt, zárt helység nincs, a helységhez tartozó ház az udvarral és kerttel egy fél dunumig. A dunum = 1000 négyszög méter. Ezenkivül oly földek, melyek bizonyos törvényes határozatok alapján mirié-földekből váltak mulk-, azaz: teljesen szabad földekké. Az alaptörvényben említvék még az *üserié*-földek, melyek az elfoglalt tartományokban mulk gyanánt adattak a győzteseknek, vagy hagyattak meg az izlamra térteknek, de tized-kötelezettséggel, és a *haracsié*-földek, melyek az elétalált keresztény-birtokosoknak meghagyattak a harács, vagy katona-mentességi fejadó ellenében.

Mirié átalán a tized-köteles föld, mely voltaképen köztulajdon és közczélokra az által szolgál, hogy a chalifa által a tized ellenében művelésbe adatik. Ez tehát átalán a culturföld. Az alaptörvény államбirtoknak nevezi, bár nem államбirtok a mi fogalmaink szerint. A hódítás az elétalált birtokost rendszerint birtokában meghagyta; de a chalifának tartotta fenn a tizedet, az örökösödési rendnek és az élők közti forgalomnak szabályozását, és az intézkedést az iránt, hogy műveletlenül ne ma-

KMETEK

radjon és a tizedet mindig meghozza. A mirié-föld csak illetékkel terhelt «tápiá»-val adományozható és ruházható át, csak állami engedélylyel adható el, végrendelkezni nem lehet fölötte, csak egyenes leszármazásban és az oldalágak második fokáig örökölhető, azontúl pedig «malhul» lesz, az államra visszaszáll. Az államhatalom azonban a mirié-földet soha sem veszi vissza saját közvetlen használatára, hanem ha visszaveszi, vagy ha visszaesik, mindig újra kiadja tápiával és tizeddel.

Európai értelemben állami-birtok csak az 1850-iki erdő-törvény által keletkezett, melylyel a porta elvileg közvetlen államtulajdonnak nyilvánított minden erdőt, csak a helységek fennálló faizási és legeltetési jogát ismervén el. Ezen törvénynyel szemben azonban máig is keresi számos birtokos erdő-tulajdoni jogát, melyre vagy mulk vagy mirié gyanánt igényt vél tarthatni. Ez igények egyszerűen mellőzhetők nem lesznek.

A vakuf, muhammedán jámbor alapítványok, mecsetek, iskolák, kórházak, fürdők, kútak, birtokai, tartozhatnak úgy a *mulk*, mint a *mirié* categoriájához. Az előbbi esetben igazi (szahihe) az utóbbiban nem igazi (tahsziszat) vakufot képeznek. Itt azonban előfordúlnak különböző sajátságos viszonyok. A mulkból keletkezett vakuf lehet olyan, hogy az alapitó és az általa substituált utódok birtokban maradnak és csak bizonyos szolgálmányra kötelezvék, néha csak egy lámpa fenntartására, egy szál gyertyára. Az ilyen apró alapitványnak rendszerint egyszerűen az volt a czélja, hogy a birtok szent jellege által meg legyen védve minden hatalmaskodás, önkény, elkobzás ellen. Vagy a vakuf maga átveszi a birtokot, maga kezeli, vagy egyszerűn bérbe adja meghatározott időre (egybérű vakuf), vagy végre örökös bérbe adja, úgy, hogy a folyó béren kivül minden örökös bizonyos átvételi illetéket is fizet (kettős bérű vakuf). Végre létezik még a *mukata*, mely abból áll, hogy az alapító mulk-birtokot adományoz magánosoknak a szabad végrendelkezés és eladás jogával, de a vakufnak fizetendő bér állandó kötelezettségével. *Szerajevo* legélénkebb része, a csarsia és a Ferencz-József utcza egy része Chozref-bég alapítványa folytán ilyenformán «pod mukatem» áll. Itt van tehát annak esete, hogy a beltelek mulk ugyan, de nem szabad, hanem szolgálmánynyal van terhelve.

A mirié-ből keletkezett vakuf, minthogy a mirié a köztulajdon jellemével bir, mindig csak a chalifa, az államhatalom helybenhagyásával létesülhet. A vakuf lehet egyszerű mirié-birtokos és ez esetben fizeti a tizedet. Vagy a birtokon kivül ráruházza az állam a tizedet is. Vagy végre a vakufot a mirié-birtok után, épen úgy, mint a régi spahit, csak a tized és az átruházási és tápia dijak illetik. E két esetben a régi hűbérrendszer maradványával van dolgunk, a vakuf itten mint régi hűbéres spahi szerepel. Szentelt jelleménél fogva a hűbérrendszer megszünte daczára is megmaradt ebbeli jogaiban.

A mulk- és mirié-földeken kivül áll a *mevat*, müveletlen föld, mely müvelés által mirié-föld, adományozás által mirié-birtok lesz, és a *metruke*-föld, mely egy vagy több helység kizárólagos használatára van, egyfelől a mi köztulajdonunk, útak, terek, másfelől a mi községi tulajdonunk, erdők, közlegelők, melyek azonban itt nem tulajdonai a községnek, — mert például az erdő az erdőtörvény szerint mind tisztán állambirtok, — hanem csak át vannak engedve községi czélokra, melyektől sem az állam, sem a község, sem annak lakói által soha el nem vonhatók, tehát extra comercium állnak.

Megjegyzendő végre, hogy előfordúlhat az az eset is, hogy a föld maga mirié-föld, a rajta álló ház és fa pedig mulk és hogy ebben az esetben a mirié-földet az egyik, a mulk-fákat a másik tulajdonos is birhatja. A ház t. i. rendszerint annak szabad tulajdona, a ki építette, a gyümölcsfa azé, a ki ültette és felnevelte. Különösen a szilvafa e tekintetben hasonló szerepet játszik Boszniában, mint a pálma Észak-Afrikában.

Ezek fővonásai a régi muhammedán birtokjognak, melyet a jogérvényes földtörvény általán fenntart és complicált részleteiben is szabályoz, a nélkül, hogy a felmerülhető combinátiók mindenikét kimerithetné. Miután pedig a muhammedán jog nem ismerhet keresztény egyházi birtokot, ez azonban mégis ős időktől fogva legalább türve, később törvényesen megengedve volt, a zárdák és egyházak földjeire nézve külön fejezetben azt határozza a földtörvény, hogy ha ősidőktől tápu nélkül vannak az illető testület birtokában, akkor czéljuktól el nem idegeníthetők. Ha a keresztény testület mirié-birtokban találtatik, az továbbra is mirié-birtok marad. De újabb mirié-birtokot nem szerezhet. Ez utóbbi határozat folytán az egyházak és zárdák már régóta azon gyakorlatot vették fel, hogy az előljáró nevére szerezték újabb mirié-földjeiket. Minthogy a mirié fölött végrendelkezni nem lehet, az ilyen földek természetesen a török uralom alatt csak türt visszaélés által maradhattak meg a templom vagy zárda tulajdonában.

Ezen rendelkezések azonban nem birnak többé gyakorlati jelentőséggel.

A mi már most a török hódítás előtti időkből fennmaradt földesuri és jobbágyi viszonyok maradványait illeti, miután a rétnek és

szántóföldnek messze túlnyomó része mirié, ezek is lényegileg a miriéföldeken szerepelnek, és pedig a mirié-földek eddig felsorolt minden categoriájában.

Ezen viszonyokra a földtörvény nem terjeszkedik ki, valamint hogy nem voltak semmi kapcsolatban a fennállott török bűbér- és védrendszerrel sem. Elétalálva a hódítás által, fennmaradtak az izlamra tömegesen áttért nemesség befolyásánál fogva és csak a felmerült visszaélések megfékezése végett szabályoztattak újabban az 1859-ben (1276 szefer 14-én) kelt törvény által, a nélkül, hogy ennek határozatai, nevezetesen az irott szerződésekről szólók, valaha keresztül vitettek volna.

A kmetnek (jobbágynak) háza, udvara, kertje, rendszerint a földesúr földjén áll és ez által tartandó fenn. A tizednek levonása után a terméynek egy hányada a földesúré. Ez a hányad $^1/_5$-öd és $^1/_2$ közt váltakozik úgy a különböző terméynek valamint az egyes vidékek szerint. A hatalmaskodó földesúr felsrófolta, a lágy szivű vagy megfélemlített leszállította a maga részét és minthogy sem írott törvények, sem írott szerződések nem léteztek, hanem minden ősiszokáson és tényleges állapoton alapúlt, az egyszer gyakorlatba jutott módozattól nehéz volt minden eltérés. Átlag azonban egy harmadrész illeti a földesurat.

Eltérők a szokások abban is, hogy ki adja a magot, ki hordja be a földesúr részét. A munka és a mívelés mindig kizárólag a kmetet illeti. A kmet szabadon felbonthatja a viszonyt, de csak birói itélettel mozdítható el, ha nem míveli a földet, vagy ki nem adja az úri részt. Ha az úr a földet eladja, a kmetnek elővételi joga van. Az új úr a földdel együtt megszerzi a réginek jogait is a kmettel szemben. A kmet joga örökös, de adás-vevés tárgyát nem képezheti, másra át nem ruházható. A megürült jobbágytelket (csiftluk) az úr másnak adhatja, vagy maga foghatja mívelés alá. Ilyen «begluk», melyet az úr magának tart, minden nagyobb birtokon található.

A kmet-telek nagysága abban találja természetes határát, hogy a kmet elveszti azt a földet, melyet állandóan elhanyagol. Egyes kmetek azonban igen jelentékeny földet képesek állandóan megmívelni, ha az ó-szláv zadrugából fenmaradt házközösségben élő több családnak állnak élén családfő gyanánt. Így játszik bele a bosnyák

birtokviszonyokba a zadruga, közös eredetű több családnak ház- és vagyonközössége egy választott családfő patriarkhális hatalma alatt. E viszony igen gyakori a földmívelő családokban, melyek rá vannak utalva a napszámos erő hiánya által is, melyet nekik pótol. De előfordúl gazdag birtokos nemzetségeknél is, melyek osztatlanúl élnek, vagy legalább örömest maradnak közös családfő tekintélye alatt.

A birtokviszonyokat szabályzó ez intézmények nevezetes kiegészítésüket találják még az elővételi jogban. Kizárólag a mulkra vonatkozik a szomszédnak joga, (suf'a) hogy eladás esetén magához válthatja a földet az eladási összegen, és pedig nemcsak az eladáskor, hanem még azután is bizonyos határidő alatt. Közgazdaságilag sokkal fontosabb a miriére vonotkozó elővételi jog, mely az 1274 Ramazan 7-én és az 1293 Muharem 7-én kelt törvények által van szabályozva.

PARASZT NŐK (ORTHODOXOK)

Az elővételi jog az előbbi törvény szerint megilleti élők közt: a társtulajdonost közös ingatlanban 5 évig; a miriéföldön álló mulk-épületek és fák tulajdonosát 5 évig; a helység lakóját, az idegen helységbelivel szemben 1 évig. Halál esetén megilleti a tápiajog, t. i. az igény a mirié-birtokot adományozó vagy átszállító tápiára: a rajta levő mulk végrendeletileg szabadon választható örökösét és pedig akár törvényes mirié-örökös hiányában, akár ezzel szemben is, 10 éven át; a társtulajdonost törvényes mirié-örökös hiányában, azaz, ha a mirié-föld különben az államra visszaszállna, «malhul» lenne, 5 éven át; végre a helységnek földben szükölködő lakóját, ha a mirié-föld malhul lett, 1 éven át. Ezen kivül az 1293 Muharem 7-én kelt törvény értelmében a kmetnek eladás

vagy árverés esetén egy esztendőn át elővételi joga van az általa mívelt földre (hahki rüdsán).

Meg kell még jegyezni ezeken kivül, hogy minden föld, melyre kmetnek joga nincs, szabadon bérbe is adható, és hogy a kmetet a földje mívelésében és az állami közmunkán kivül egyéb munka-kötelezettség nem terheli. A kmet-telek rendesen husz hectár körül forog, és egyes hatalmas bégeknek birtoka felmegy 20,000 hectárra is. De vannak viszont apró agák, a kik hárman együtt birnak osztatlanúl egy kmet-telket.

Ha ezen intézmények nem is felelnek meg a mi fogalmainknak, a forgalomnak és fejlődésnek pedig már a sokféle jogok és igények complicatióinál fogva is utját állják és e tekintetben sürgősen követelik a reformot, mégis szembetünő az azokban uralkodó emberséges szellem, a munka védelme és bátorítása. Ha a rájah sorsa elviselhetlen vala, ezt nem az intézmények maguk, hanem kezelésük módja és az elburjánzott visszaélések és hatalmaskodások okozták. Ezeknek megszüntetése, a pártatlan és hatályos jogorvoslat volt az első és lényeges reform, mely az occupatio után életbelépett. Ezen intézmények igazságos kezelése mellett a földmivelő sorsa kedvezőbb, mint sok előhaladott európai országban és annyi bizonyos, hogy Boszniában, a hol az állattenyésztés a földmivelő főjövedelme és a csaknem korlátlan legeltetési jog mellett ugyszólván semmibe sem kerül, a földmívelő átalán több húst eszik, mint Németországban, Olaszországban, Franciaországban. Igaz, hogy az életfenntartásán kivül alig van igénye, szobájában alig van butor, és ha az életszükségek fedezése után pénzt gyüjthet, első sorban bársonyos, arany-paszomántos díszöltözetekre, az asszonyok ékszereire költi. De a fennálló viszonyokban meg van adva a lehetőség, hogy munkásság és takarékosság által szabad birtokossá váljék, és csakugyan napról napra szaporodik azon kmetek száma, a kik földjüket megváltják, vagy szabad földet vásárolnak. Persze igy is súlyos még a kmetnek helyzete abból az álláspontból, mely a földesuri jogot egyszerüen usurpatiónak, és a föld jogos tulajdonosának a kmetet tekinti, a földesurnak örökölt vagy jóhiszemben szerzett tulajdonát egyszerüen megsemmisítendőnek tartja. Ilyen reformra azonban csak forrádalom képes. A jogállam csak a jogok tiszteletével reformálhat. De a józan reform nemcsak

a jogokat, hanem a köz- és ezeknek alapját, a magán-érdekeket is kimélni fogja. A gazdasági feltételek rohamos változása, még ha a jogok teljes tiszteletével történik is, válságba sodorja az egyes gazdasági existentiákkal együtt az egészet is. Ha lehetséges volna is egyetlen tollvonással modern európai állapotokká változtatni a muhammedán és középkori birtokviszonyokat, az átmenet általános pusztuláson vezetne át. Semmi sem látszik egyszerűbbnek, mint nagy kölcsönt felvenni, a kmeteknek a földet, az agáknak a pénzt kiadni. A pénzbőség és dologtalanság rövid mámorát az általános tönkremenés követné.

KATHOLIKUS HÁZASPÁR

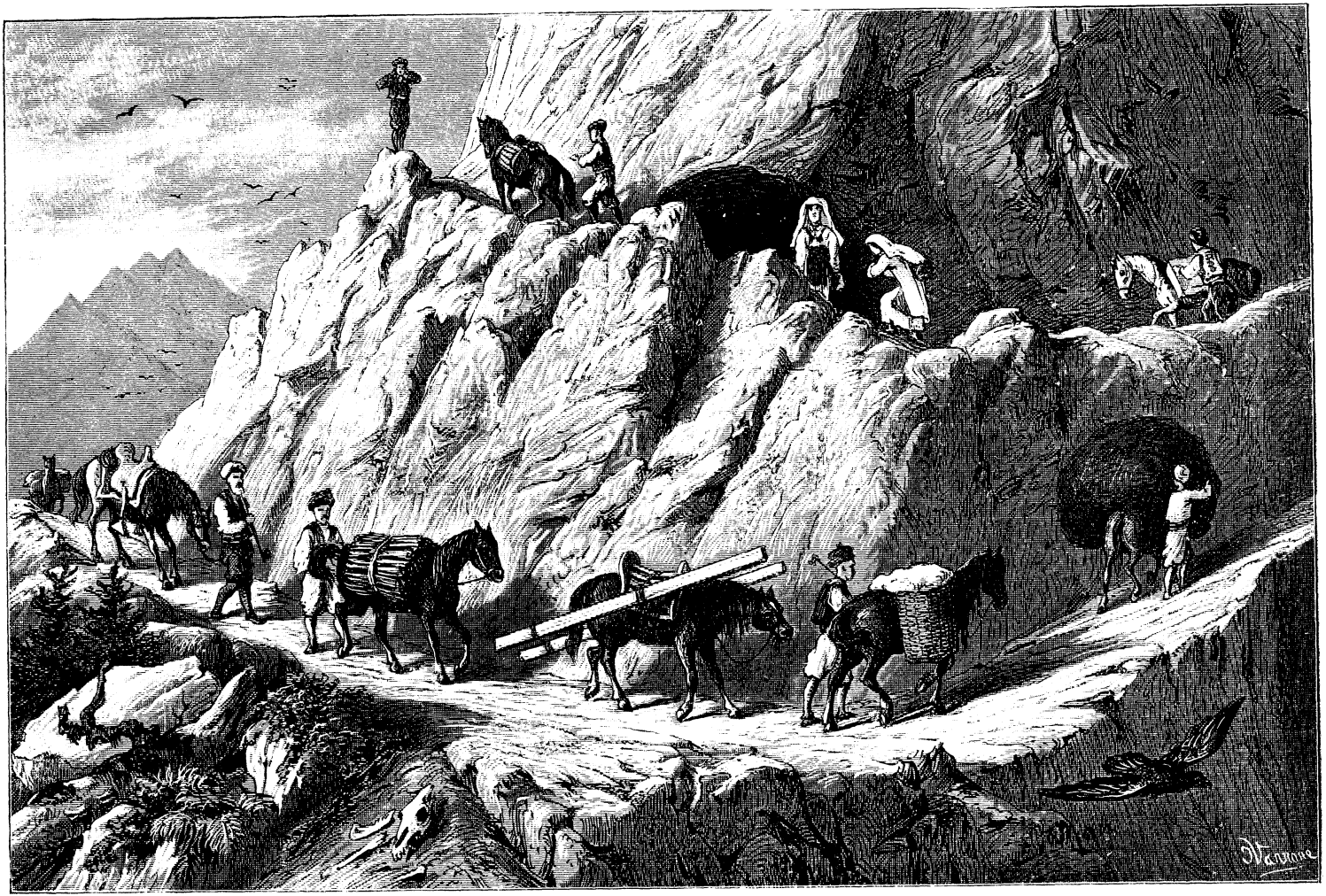
E birtokviszonyok reformjára mindenek előtt a szilárd alapot kellett megteremteni. 1882-ben a kataszteri munkálatok már meg voltak kezdve, háromszögelés alapján, az egyes parczellák és mivelési ágak szerint. Csupán 2.854,063 frtnyi költséggel hét esztendő alatt 1880—1886-ig voltak befejezendők. Időközben megkezdődött, és most már teljes folyamatban van a hiteltelekkönyvek berendezése. Csak ha ezek által meg lesz állapítva minden jog, lehet szó az agrár-reformról. De a gazdasági állapotok emelése ez alatt sem marad elhanyagolva. A hiteltelekkönyvek elkészültéig a kormány közvetítésével nyujt földhitelt a bécsi Union-bank szerajevói fiók-intézete, első sorban beruházási czélokra. Iskolák, telepítés, gazdasági egyletek hatnak haladottabb földmívelésre, tenyészállatok által emelik az állattenyésztést, és a kmetek törekvése tulajdon föld szerzésére támogatásban részesül.

Hogy az úthálózatnak gyorsan fejlődő kiépítése milyen áldásosan hat a forgalomra, elképzelheti mindenki, ha figyelembe veszi, hogy mi volt a bosnyák forgalom az occupatio előtt, midőn lóháton szállittatott minden teher.

Hogy mennyi még a tenni való, első sorban a munkásság és mívelési mód fejlesztésében, azt mutatja egy pillantás a statisztikai adatokra. De mutatja azt is, hogy mennyire fejlődésképes az ország.

Bosznia és a Herczegovina 5.410,200 hectárnyi területéből 1.811,300 a mívelt föld. A földmívelés termelését a nélkül hogy eziránt teljesen hiteles adatok léteznének, jelenleg 500 millió kilogrammra becsülik és pedig 100 millió kilogramm kukoricza, 49 búza, 38 árpa, 40 zab, 10 bab, a többi rozs, kása, hajdina, szorgho, repcze, burgonya, répa, hagyma stb. A zabtermelésre lehető legkedvezőbb viszonyok daczára a lovasság számára Magyarországból kell hozni a zabot, és a nagy városok magyar liszttel élnek. A búza gyenge és kevés a hiányos mívelés miatt. A miben azonban Bosznia mindig az első rangot foglalta el, az a szilva-termelés. Ebben is már-már túlkezdte szárnyalni az occupatio előtti utolsó években Szerbia, nevezetesen czélszerűbb aszalási készülékek által. De most már Bosznia e tekintetben is igyekszik visszavívni régi fölényét. A kivitel, és pedig Amerikáig, kedvező években 60,000 tonnáig megy.

Herczegovinában, a hol kedvező kisérletek történtek már a rizszsel, olajfával, narancsfával, a hol szabadon tenyészik a gránátfa és egyes helyeken kitünő vörös bor terem, a dalmatához hasonló, a dohánynak jut az a fontos gazdasági szerep, mely Bosszniában a szilváé. Mig Boszniában átlag 636 kilogrammot számítanak egy hectárra 150—200 frt értékben, Herczegovinában 3000 kilogrammig terem egy hectáron 2000 forint értékben. A monopolium behozatala óta a termelés gyorsan terjed és javúl és a felállított gyárak új keresetforrásokat nyitottak. 1886-ra dohánybeváltásra elő van irányozva 700,000 frt. Bevétel a regie saját készítményeiből 1.750,000, külföldre és a magyar és osztrák regienek eladandó 1600 métermázsa nyersdohányból 160,000 frt, a magyar és osztrák regie készítményeiből (a vételáron) 250,000 frt. Összkiadás 1.457,870 frt, összbevétel 2.282,000 frt Tisztajövedelem: 824,130 frt. A saját fogyasztásra adott termelési engedélyek száma 10,000 körül forog.

BOSNYÁK FORGALOM

Házi használatra a kendertermelés, sőt Hercegovinában a selyemtermelés is általánosan el van terjedve.

Nagy jövője van Boszniában az állattenyésztésnek. Hiteles statisztikai felvételek még nem léteznek. Oly népnél, mely még nincs hozzá szokva, hogy az állam mindenbe beleavatkozzék és melynek susceptibilitása könnyen felriasztható, a szükséges intézkedések is csak fontosságuk és sürgősségük rendjében követhetik egymást. De az 1879-iki hozzávetőleges becslés szerint ló van 158,034, összvér 3134, szarvasmarha 762,077, juh 839,988, kecske 430,334, sertés 430,354. Majorság és méh csaknem minden háznál van. A területhez képest kedvezőtlen, a lakossághoz képest azonban rendkivül kedvező az arány. És ez arány, valamint a minőség is gyorsan javúl az újabb intézkedések folytán évről-évre, a ló- és marha-kivitel folyton emelkedik. Kivált a lóanyag és a vaddisznóhoz hasonló sertés igér gazdag eredményeket a nemesítés által.

Mindez állatok eddig csaknem minden gondozás nélkül, szabadon növekedtek kiterjedt legelőkön és erdőkben, a hol maguk keresik élelmüket úgy, hogy eltartásuk alig kerül valamibe. Az erdő-törvény államtulajdonnak nyilvánította ugyan az erdőt, de alig korlátozta a községek legeltetési jogát. Kivált a kecske borzasztó pusztításokat vitt véghez az erdőben. Mindamellett az erdészeti közegek számítása szerint az 1.667,500 hectar lombos, és 1.059,700 hectar fenyves erdőben, mely ma már a lakosság érdekeinek teljes megóvásával kellő védelem alá van helyezve, 24.946,000 köbméter épitő és 114.025,000 tüzelőfa van. E roppant kincs csak a közlekedés fejlődésével lesz értékesíthető. 1880-ban 116,007 frt, 1884-ben 200,000 frt volt tisztajövedelme. 1886-ra 350,000 frt van előirányozva.

Összehasonlítva a jelenlegi helyzetet a normalisnak nem vehető rájah-felkelések epochája előttivel, 1865-ben az ország közjövedelme 5·5 millió forint volt, míg 1886-ra 8·5 millióval van előirányozva. 1865-ben 1 milliónyi lakosság mellett 5·5 forint esett egy lélekre, 1886-ban kereken 1·3 milliónyi lakosság után 6·5 frt. Az adók összevetése következőleg alakúl:

	1865	1886
Tized	1.250,000 frt	2.410,000 frt
Jövedelmi adó	1.584,200 «	640,000 «

	1865	1886
Korcsmaadó	200,000 frt	40,000 frt
Harács	750,000 «	—
Bélyeg	150,000 «	470,000 «
Fogyasztási adók	200,000 «	54,000 «
Apró-marha-adó	220,000 «	342,300 «
Határvám	403,900 «	726,000 «
Templomadó	120,000 «	—
Kereseti, mennyekzői, ajtó- és ablak-adók	150,000 «	—
Tápia	?	10,300 «
Kávé-monopol	45,000 «	—
Dohány-adó (monopol)	300,000 «	2.282,000 «
Sójövedék	40,000 «	952,854 «
Híd- és útvám, puskapor	?	30,800 «
Összesen	5.413,100 frt.	7.958,254 frt.

Ehez az államtulajdon (erdők és bányák) tisztajövedelme: 1865-ben 70,000 frt. 1886-ban 500,000 frt.

Az adó fejenként 60 krral emelkedett, de eltekintve a rationálisabb elosztástól, és az egykori adóbérlők és közegeik visszaéléseitől, relative jelentékenyen csökkent, mert átlag a termés megkétszereződött.

SZERAJEVÓI VILÁG

AZ EURÓPAI UTCZA. — A BEZESZTAN. — A CSARSIA. — A KARAVAN-SZERAJ. — POLITIKAI ELŐADÁS. — UTCZAI KOLDUSOK. — A MAHDI. — A CZEHRENDSZER. — MŰIPAR. — SZŐNYEGIPAR. — BABONA. — A MEKKAI ZARANDOKOK. — AZ ÜZLETI ÉLET. — A BELEDIA. — KÉPVISELETI INTÉZMÉNYEK. — BOSNYAK KATONASÁG. — NÉPIES KÁVÉHÁZAK. — A RAMAZAN. EBÉD A MUFTINÁL. — BOSNYAK TROUBADOUROK. — LÁTOGATÁSOK. — SZERELEM ÉS HÁZASSÁG. — NÉPDALOK. — AZ ÜVÖLTŐ DERVISEK. — BEND-BASI. — A GUSZINJEI NOTA.

A FERENCZ JÓZSEF-UTCZA, mely a Miljacska jobb partján vezet a város szivébe, napról-napra európaiasabb jellemet ölt. Mindjárt elején áll a katonai casinó impozáns épülete, a felhagyott régi török temető és kertje közt, mely lehúzódik a folyóig és egyike a legszebb kilátású sétányoknak. Majd az orthodox kathedrále, tovább az új nagy vendéglő következik, mely a monarchia legjobb provinciális vendéglőivel versenyezhet. Köztük egyik szolid kőépület a másik után emelkedik európai modorban, európai igények számára, holott a nagy középületek, a Ferencz József-utcza végén fekvő «Latinszki Moszt» (katholikus hídon) túl a czareva-dzsamia körül csoportosuló konak, a nagy lovas kaszárnya, a hatósági épületek még mind fából és vályogból honi módon készült alkotmányok. Mert az új kormány-épület, mely hatalmasan emelkedik a város elején, még a Ferencz József-út előtt, a dohány-gyár és a katonai fiú-növelde közt, csak 1886-ban lesz rendeltetésének átadható. A Ferencz-József-utczában vannak az európai igényeknek berendezett többi jobb vendégfogadók is, az európai fürdő, a legtöbb európai bolt, persze többnyire csak a legrosszabb bécsi és pesti portékával, valóságos zsibárúval csodás árak mellett. De itt van néhány más derék bolt közt Königsberger könyvkereske-

UTCZAI ÉLET SZERAJEVÓBAN

dése is a kitünő bosnyák photographiákkal. Csak a muhammedán sírkövek és kútak, egy-egy régi roskatag épület és az élénk forgalom emlékeztet még a Keletre.

De ez «európai» utczának végén, balkézre, erős régi falból alacsony sötét bolthajtás üregе tátong ki, és a mint ebbe belépünk, egyszerre vége van Európának. Ez a bezesztán, a bazár hosszú keskeny csarnoka, végig fülkék mindkét oldalán, melyekben a boltosok felhalmozott tarka árúik mellett guggolnak. Igaz, hogy itt is az árúk többnyire cseh, morva és bécsi eredetűek; de azokból valók, a melyek a Kelet számára keleti izlésre készülnek, fezek, papucsok, nargilék, csibukok, hamis ékszerek, hitvány ezüst és arany-himzések, tarka karton és rossz selyem kelmék; ezek mellett azonban a bosnyák házi szövő-ipar szép és kitünő czikkei is és legalább kivételkép a honi díszmű-ipar egyes apróságai. Tisztán keletiek azonban az árúsok és modoruk. A boltosok túlnyomó része spanyol zsidó, kiknek itt van főhadi szállásuk. Csak kevés a muhammedán. Noha az öltözekben csekély az eltérés és legfelebb a zsidók által használt sötétebb szinekben és európai czipőikben mutatkozik, a physiognomiákban és még inkább a modorban a különbség szembeszökő. Mig a muhammedán tartózkodva, közönyösen várja a vevőt, bizonyos udvariassággal szolgálja, és csak nehezen alkuszik, még leginkább ha cigarette, kávé és barátságos beszélgetés mellett felmelegedett, a zsidó élénk, alázatos és tolakodó, árúit végig dicséri és végig kinálja, a vevőt mindig vissza-vissza hivja, hogy a távozónak, végre az eredeti ár egyharmadáért kinálja portékáját. Meg kell azonban jegyezni, hogy a spanyol zsidóknak csak apraja az, a ki itten kereskedik. A szerajevói spanyol zsidóközség bizonyos tekintélynek örvend már gazdagsága által is. Az occupatio előtt kizárólag ők voltak a bankárok és most is ők a legfőbb uzsorások. Ebbeli tevékenységük természetesen nagyon meghanyatlott, mióta bécsi és pesti pénzintézetek fiókokat nyitottak Szerajevóban. Az ország nyelvét tisztán beszélik, de maguk közt még mindig azt az ó-castiliai nyelvet használják, melylyel kiűzött őseik elhagyták Spanyolországot. Az ottani szép napokról örömest emlékeznek, és spanyol büszkeségükben nem szeretnek összevegyülni az occupatio óta tömegesen bevándorló askenáz zsidókkal. Az öregek közt patriarkhalis alakok, ifjú lányaiknál buja szépség gyakran található. Az apró aranyakkal

ékitett sötét-vörös fez még fokozza kihivó bájaikat. Az asszonyokat eltorzitja a hajat állandóan elrejtő sapka lapos vörös fedelével, vastag sötét karimájával, mely alól szintén apró aranyak lógnak a homlokra. A chachambasi, a szerajevói főrabbi, maga is tekintélyes alak, intézi minden ügyüket néhány községi taggal úgy, hogy a birságok elé csak a legritkább esetben kerülnek. A törvénynyel összeütközni óvakodnak, gyilkosság, lopás, erőszakoskodás miatt soha sincs panasz ellenük, szegényeikről maguk gondoskodnak, úgy, hogy koldulniok nem kell, és noha iskoláik még egészen keleti szinvonalon állnak legalább héber betűkben irni és a számokkal bánni mindenikük tud.

A mint elhagyjuk a bezesztánt, a túloldalon, egy nagy török fürdő ólomkupolái emelkednek előttünk. A begova-dzsámia vakufjához tartozik és szintén Chozref-bég alapítványa. Mindenesetre sokkal tisztább és kellemesebb, mint a Ferencz József-utczai európai fürdő. A véghetetlen gond és gyöngédség, melylyel a muhammedán fürdőszolgák az embert hideg és meleg, tiszta és szappanos vizzel öntözik, dörgölik és utoljára kendőkbe göngyölik, hogy kávé és cigarette mellett pihenve teljesen lehüljön, magára kiváló élvezet. A társaság igaz, hogy vegyes, tisztasága nem mindig gyanúsíthatlan. De az ember könnyen fürödhet egyedül is a déli órákban, ha előre jelentkezik.

Keskeny, meredek utczán megyünk keresztül, mely a bezesztán külfalán vezet fel a hegyre. Itt árulják a húsokat, zöldségeket, élelmi czikkeket. Mindenfelé lógnak a nyuzott bárányok, lazaczok, rákok, pulykák, vadak és a nálunk is szokott zöldségek mellett mindenféle idegenszerüek is. Itt süti kenyerét a pék az utczán, itt tolja ki bádoghengerből a végnélküli vékony laska-fonalakat, melyek a juhzsirral bekent forró bádogtálon kirántva, mézzel áztatva a bosnyák-konyha egyik büszkeségét képezik. Itt vannak a laczi-konyhák, és pokoli zaj tölti be a keskeny utczát, mert az árusok mindenike időről időre vad üvöltésbe tör ki, hogy áruját és árát hirdesse.

A mint ez utczát kereszteztük, a begova-dzsámia mellett haladunk el. Ünnepélyes csend még akkor is, ha imára rajzik az ájtatosok sokasága. Azután a *csarsiába* jutunk: egy egész városrész csupa fabódéból, melyben csak az otthonos igazodik el. Ez a szerajevói city. Valamint Londonban, ugy itt is csak az üzletet végzik e város-részben.

A lakások a hegyoldalon felhúzódó kertek közt vannak. Mert a muhammedán, ha csak czipész is, mindig ur, a maga házában és kertjében szeret lakni, távol a forgalom zajától, és lehető legtávolabb a kocsizörej által fellármázott európai utczáktól. A csarsia pedig kizárólag a muhammedán üzletvilág szintere. Nincs is itt más lakás, mint a régi karavánszeraj, a hova a vásárosok most is szállnak. Hatalmas, de romba dőlt falakkal környezett óriás udvar, földszint az istállók, fent a szobák, egyik apró czella a másik után, csupán csak egy darab rongyos szőnyeggel és számtalan poloskával butorozva. Ide száll az úri nép; a szegény paraszt az udvaron táboroz. Hála a karaván-szeraj-nak a csarsia nem csak a városi, hanem az egész országos pletykának központja. Ez a forum, a tőzsde, és ez pótolja a sajtót. A csarsia-beli kávéházakban végzik az európai politikát. Itt magyarázza a pápaszemes vén Hadzsi-Ahmed-aga egy török ujtságot tartva a kezében, — igaz hogy megfordítva, — a bámuló hallgatóságnak, hogy mit csinál a hat király: a moszkvai fehér czár, a bécsi czár, az angol király, a franczia király és a spanyol király és az a szegény hatodik, a ki messze a magas éjszakon örökös sötétben és fagyban didereg. Mint jöttek Stambulba rimánkodni a szultánnak, hogy engedje meg, hogy ők végezzenek a muszka czárral, mikor ez nem akarta tovább fizetni a tributumot; mert hiszen nem érdemes rá, hogy a szultán maga vesződjék vele. De hiába rimánkodtak a többi királyok. A szultán maga akart végezni a muszkával: Igy folyt le a konstantinápolyi konferenczia és támadt a nagy háború; csak a bécsi czárt, mivel olyan derék ember, bizta meg a szultán, hogy csináljon rendet Boszniában, ahol a rájah mindig fellázadt; mert azzal igazán nem érdemes, hogy a szultán maga végezzen. A muszka elég vakmerő

CZITROMVIZ-ÁRUS

volt, hogy elment Konstantinápolyig; de utójára is csúfúl ki kellett takarodnia az országból, ha nem akart odaveszni. Igaz, hogy annyira elbizta magát a szultán béketürésében, hogy a tributumot tán még most sem fizeti. Hanem majd leszámol vele a szultán, ha kijön a béketürésből. Addig pedig könnyen várhat, mert a sok aranytól úgy sincs hely a pinczéjében.

A bécsi czárnak pedig, a kit nagyon szeret, továbbra is meghagyta Boszniát, mert ugy is jobban tudja fenntartani a rendet, mint a régi vezirek. A hallgatóság ebből megérti, hogy a bécsi czár ellen felkelni nagy hiba volt. Hanem annak csak a montenegrói hazugságok az okai...

UTCZAI KOLDUS

A csarsia egyik kedvencz tartózkodási helye az utczai koldusoknak és a Szerajevóban támadt Mahdinak is, a ki időről időre végig látogatja a hivatalnokokat, hogy megmagyarázza nekik, hogy az occupatio a Koránban meg van jövendölve és Isten rendelése. Azután két hatost kér.

A csarsia azonban mindenekelőtt és kiválóképen a serény munka helye. A bódékbeli árúk legnagyobb része ott készül, a járó-kelők szeme előtt, és habár a bódék nemcsak pénteken vannak becsukva a muhammedánok ünnepnapján, hanem nagyrészt szombaton is a zsidók, és vasárnap a keresztények iránti udvariasságból, — a mi kézmíveseink példát vehetnek maguknak azon a kitartó serénységen, melylyel a többi napokon a bosnyák munkások kora reggeltől késő estig dolgoznak.

A czéhrendszer, melylyel az európai cultura már teljesen szakított, — noha Magyarországon és Ausztriában ismét visszatérünk hozzá, — itten még rendületlenül uralkodik. A mesterségére büszke kézműves, a ki épen úgy dolgozik, mint elődei, visszautasit minden észrevételt, mely nem «majsztor»-tól ered, azt tartja, hogy minden úgy van jól, a hogy van, és a muhammedánizmusban átalán uralkodó e conservatismus alapján fennmaradtak a czéhek, a nélkül, hogy vala-

kinek csak eszébe is jutott volna, hogy az ipart a szabadság alapján is lehetne szervezni. A czéhek, mint általán a középkori intézmények és szokások túlnyomó része, különben is az araboktól származván, — a német «zunft» szó is az arab «szinf»-ből ered, — a törökök mintegy a vallással együtt kapták ez intézményt, mely a muhammedánoknál még ma is sokszorosan összefügg vele. Minden bosnyák czéh élén a senior (pír) mellett egy seikh áll, a ki mintegy hitszónoka a czéhnek. Utánuk következik a «nakib», főfelügyelő, a «kjaja», alügyelő, a mesterek «aga», a főlegények «jigít basileri» és a legények, «csaucs». Minden czéhnek megvan a maga védszentje, a hogy megvolt a keresztény Európában is. Ádám volt az első földművelő, Enoch az első szabó és irnok, Noah az első ács, Ábrahám, a Káába építője az első kőműves, Izmail az első vadász, Izsák az első pásztor, Jakub az első dervis, Jusszuf az első órás, mert ő találta ki az egyptomi sötét börtönben a homok órát, hogy meghatározhassa az imák idejét. Daud (Dávid) pánczélingeket, Szuleiman (Salamon) kosarakat készített, Jeremiás sebész, Sámuel jós, Jónás halász, Issza (Jézus) utazó, Muhammed kereskedő volt. A czukrászok védszentje Omar Halvaj; tőle származik a mézből és mandulából készült «halva», mely «halavicska» neve alatt máig is ismeretes a dél-magyarországi városokban is. Omar ben Omran Berberi, a próféta tanítványa készítette a legelső «zemid» és «guladzsián» nevű süteményeket, melyektől a mi zsemlyénk és kalácsunk származik. Hiób a selyemfonók védszentje, mert a testet rágó férgektől jöttek az első selyemfonalak. A czéhek alapítását egyenesen Muhammedre vezetik vissza. Ő viselte az első kézműves-kötényt; Gabriel arkangyaltól kapta zöld selyemből. Ebből lett a próféta zászlaja.

A csarsijában egyes iparágak magukra egész utczát foglalnak el. De megtörténik, hogy egy-egy bódéban három üzlet is van.

A legjelentékenyebb és legnemesebbek egyike a rézmiveseké. A közönséges házi használatra szolgáló edények alakjaiban is nemes izlés uralkodik. A vert-mívű korsók, szelenczék, tálak, füstölők, kávés csészék és ibrikek valóságos remekek. Rendesen csak beónozvák, de ezüstözve, aranyozva vagy akár az eredeti mély rézfényben is, a legbüszkébb termeket diszíthetik. Byzanczi és velenczei minták uralkodnak ép úgy, mint az ezüst-filigránnál, melynek minden nagyobb bosnyák

városban megvannak még a művészei, a legjelesebbek Fócsában. Sajátságos bosnyák műipar az ezüst-sodronnyal kirakott fekete fa. Otthona Livno és livnói munkának is hivják, de azért vannak mesterei Szerajevóban is. Szoros rokonságban áll e műiparral a díszfegyverek és kések készítése. Noha az általános fegyverviseléssel együtt meghanyatlott a kitünő fegyver-kovácsolás és a fegyverkereskedés is, díszfegyverek, handzsárok, pisztolyok, puskák, buzogányok mindig

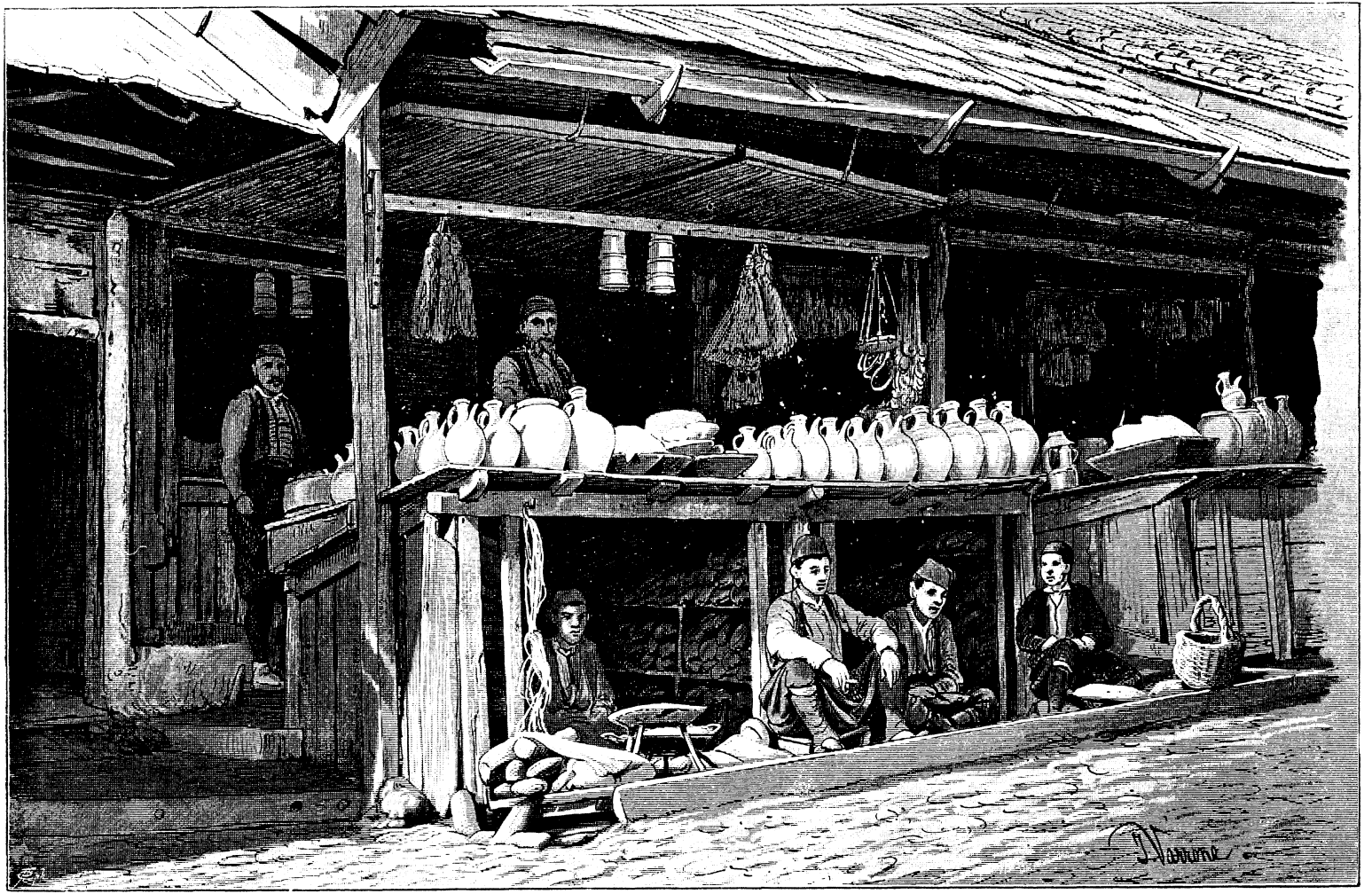
MŰIPAR

találhatók a csarsia és a város keleti tárgyú raktáraiban. A markolat és hüvely vert ezüst vagy filigrán művészi kivitelben, a kitünő penge és a csövek legalább a készítő nevével, de gyakran egész mondatokkal és ornamentumokkal kirakva, ezüst vagy arany török irásban. A mesterek leginkább maczedo- vagy kuczo-vlahok, az úgynevezett czinczárok, kik az európai keletnek iparában és kereskedelmében általán nagy szerepet játszanak és a monarchiában is képviselve vannak oly

gazdag családok által, mint Bécsben a Dumbák, Magyarországon a Mocsonyiak. Ezek járják be mint vándor építő-mesterek és mű-ácsok is az egész Balkánfélszigetet, és a remek fa-plafondok, melyek egyes bégek házában találhatók, az ő ügyes kezüktől erednek.

Késeket és ollókat a csarsia számos bódéjában készítenek, kitünő aczélból, damascirozva, kirakva a pengéket és a gyakran szinezett csont-nyeleket. Az olló a hosszú keskeny középkori olló, rugóra nyiló gyürűkkel, homorú metszőkkel, a mint ma már csak a Keleten és Norvégiában van szokásban. A műiparhoz számítható legalább az alakok bájánál fogva a cserépkészítés is. A himzés gazdagon van képviselve ruhákon, kezkenőkön, bőrneműeken. A szabók, czipészek két-három utczát foglalnak le. Mindketten lábukkal is dolgoznak: a szabók lábukkal vasalnak, a czipészek nagy lábujjukhoz kötik a dratvát. Egy egész utczában csak patkót készítenek: mint átalán a Keleten, kerek vaslap, lyukkal a közepén. A lakatosok elegáns alakú arab lakatokat készítenek kapuk, ajtók, szekrények és a *Konjiczában* készülő ékes faragott ládák számára. A szűcsök nagy számmal vannak képviselve. A hosszú tél, a gyakori esőzések alatt a bosnyák szereti a bundát, a prémes kaftánt és 50—60,000-re teszik az országban évenként lőtt prémes vadak számát. Mind ez iparágak czéhekben vannak szervezve és csaknem kizárólag muhammedánok által üzetnek. A szőnyeg és átalán a szövő-ipar csak mint házi ipar létezik és a fehérnép téli foglalkozását képezi. Ehhez képest a szőnyegek ritkák is a kereskedésben, a csarsia raktáraiban csak kivételkép találhatók, rendelni kell, de kivált *Zenicze* és *Petrovácz* körül készítenek olyant, mely a ruméliaival vetekedik. Ára 4—8 frt egy kgr. Mert súlyra mérik.

A csarsiához tartozik a honi gyógyszertár is. Ilyennek képzelhetjük a középkorban. Komoly tekintettel, hosszú szakállal ül fadobozai közt a vén spanyol zsidó. Van neki szere minden bajra, maga rendeli és adja az utasítást. Nagy szerepet játszik a pulverizált múmia. Drága, de sok betegség ellen jó. A kinek pénze van, jól teszi, ha megveszi az Indiákból hozott amulettet a feltüzött carneol nyilhegyekkel. Minden bőrbajtól megóv. Van egyéb amulet a gonosz szem ellen, részben legalább nyilván még a classikus ó-kor, a régi Bizáncz maradványa, madár karma, szarvas-bogár szarva, faragott állatocskák stb. A babona általánosan el van terjedve minden fele-

CZIPÉSZ-, CSERÉPES- ÉS FŰSZERES BÓDE

kezetben és rétegben, és a keresztény ép úgy megveszi a varázserejü pecsétgyürüt Korán-mondattal és cabbalista jelekkel, mint a muhammedán a Zágrábban és Zárában nyomtatott apró czédulákat a szent irás verseivel, melyeket a barátok árúlnak és ajándékoznak.

A ki ért hozzá, maga is ir ilyen varázserejű czédulát, mely a népdalban is gyakran szerepel.

Négy varázslevelet ir a visszautasított legény:

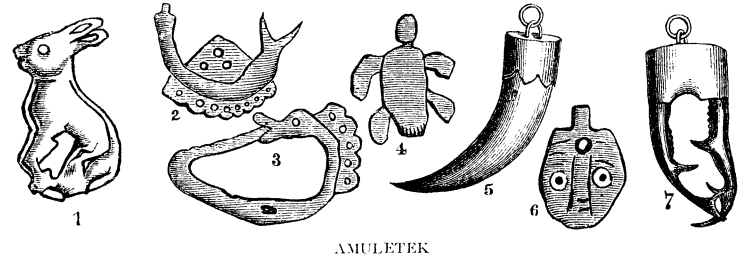
Egyet ir s a tűzbe dobja:
«Ne tégedet emésszen tűz,
De emésszе Mára eszét».
Másikat ir s vizbe dobja:
«Viz ne vidd el a levelet,
Vidd el inkább Mára eszét».
Harmadikat szélnek adja:
«Szél ne vidd el a levelet,
Vidd el inkább Mára eszét».
Negyediket ágyba teszi:
«Ne te feküdj itten levél,
Feküdjék szép Mára itten».

Mára csakugyan még az éjjel eljön és rimánkodva kéri a legényt, hogy bocsássa be. Mert az ilyen varázsnak, melyet természetesen a leány is alkalmazhat, nehéz ellentállni.

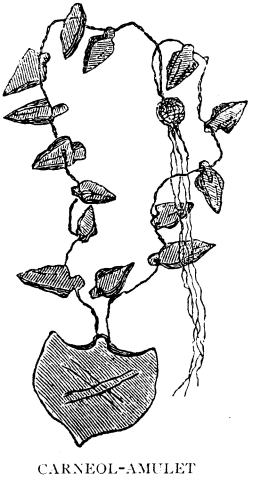
Nagy kedveltségnek örvendenek a rézcsészék is, melyeken Korán-mondatokkal ellátott ólom-táblácskák lógnak. Minden tábla más-más hatással bir, ha az ember beledobja a vizbe, melyet a csészéből iszik. Mindezeket a drágaságokat a csarsiában is árulják és itten járnak-kelnek a mekkai arabok is, a kik csoportosan vándorolják be az egész muhammedán világot, hogy jó pénzen megbizásokat vállaljanak a mekkai Kaábához való zarándoklásra azoktól, a kik e szent kötelességet személyesen nem végezhetik. Ha jó csomó megbizást és pénzt összeszedtek, haza térnek és naponként más-más megbizójuk helyett elzarándokolnak lakásuktól a Kaábához.

Gyakran hallani a panaszt, hogy a városi, nevezetesen az iparos és kereskedő elem szegényedik. Minden rohamos culturai változás megveszi a maga áldozatait. Egyes iparágak és iparosok nem képesek versenyezni a monarchiából beözönlő európai iparral és iparosokkal. A szegényebb bosnyák városi nép nagy előszeretettel és tömegesen foglalkozott apró-kereskedéssel, mely sem tőkét, sem gon-

dot, sem munkát nem igényelt. Ez persze épen nem tartható fenn az európai versenyben. Egyes honi műiparágak, melyek nem csak megérdemlik a fenntartást, de fejlődésképesek is, méltán igénylik a védelmet és támogatást, hogy átmehessenek a válságon, a nélkül, hogy elbukjanak vagy legalább zamatos eredetiségüket elveszitsék. Kétségkivül sok kárt tesz a selejtes elem, mely minden európa occupatiót követ és meghonosította itt is a szédelgő csődöket. E mellett azonban a forgalom nagyban emelkedett, számos új keresetforrás támadt és ha egyes városok, mint *Szerajevo* és *Banjaluka* szenvedtek is, mások, mint *Dervent, Doboj, Tuzla, Bihács, Rogaticza, Fócsa, Csajnicza*, a hol ezelőtt alig létezett üzleti élet, gyorsan fejlődnek. Az orthodox üzletemberek, a kik főképen a terménykereskedést és exportot tartják kezükben, a forgalmi utak és közlekedési eszközök gyors fejlődése által rendkivül nyertek. A katonai szállítások, többnyire a szigorú megbizhatóságuk által

AMULETEK

CARNEOL-AMULET

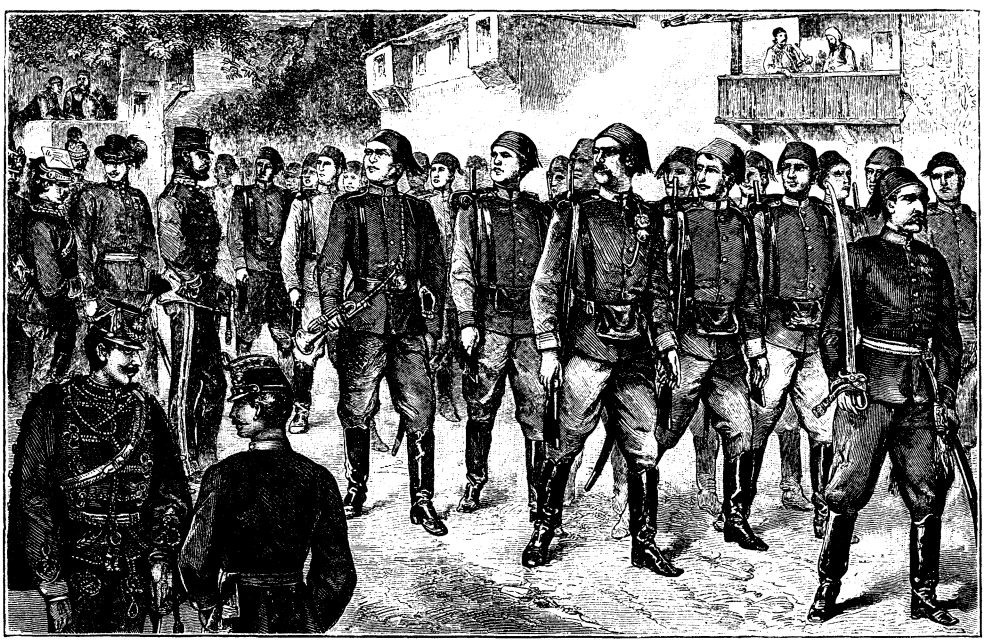
kitünő muhammedánok kezében, új és nagy üzleteket teremtettek. Egyes muhammedánok, mint például a novii *Ahmed-bég Cserics*, utódja azon Mujaga Cserics dolnje-vakufi kapetánnak, a ki 1717-ben megverte Draskovics grófot Novi alatt, sikeresen jelentkeztek már mint vasútépitési vállalkozók is Sok a panasz a posták, távirdák, vasúti szállítások árszabásai ellen, melyek jóval magasabbak, mint a monarchiában. De bizonyos, hogy jelenlegi ideiglenes árszabásaik mellett is jelentékenyen könnyítik és olcsóbbá tették a forgalmat.

*
* *

Ha a csarsia görbe bódé-útczáiból még görbébb utczákon át egyenesen le megy az ember a Miljacskához, a legközelebbi híd átvezet a hivatalos világba. Mindjárt az első utczában, melyet a Miljacskán pilotákon álló házsor képez, találjuk a belediát, a városházát. Itten gyakorolja tekintélyét a mollâhk fekete talárjában és fehér turbánjában *Musztafa bég Fadil-Pasics*, és ez a tekintély a született nagy úr, az egyházi méltóság és a *főpolgármester* hármas tekintélye. Ősz szakálla daczára erőteljes férfi, a kinek még 6 éves édes öcscse van. Atyja, az imént elhalt *Fadil basa* mint magán ember is hatalmasabb volt Boszniában a vezírnél, és e befolyását az occupatiót megelőző években fiával osztotta meg. A főpolgármester mellé kormánybiztos van adva, de a város kormányzata most már reprerezentativ és autonom alapon nyugszik. 1884 márczius idusán történtek az első választások az 1883 deczember 10-én kiadott statutum alapján. 1106 választó közül 4 választókerületben szavazott 839, és a választás eredménye ellen sehonnan sem történt felszólalás. A községi ügyek és a községi vagyon kezelése ez által a lakosság bizalmi férfiaiból alakúló hatóság kezébe ment át, mely a monarchiában divó szervezet szerint városi tanácsra és képviseletre oszlik, hasonló competentiával, mint a monarchiabeli rendezett tanácsú városok. A főpolgármester végrehajtó közegei az egyes kerületekben a kerületi mukhtárok. A kormánybiztos körülbelül a magyar városi főispánok hatáskörével a kormány ellenőrző közege. A fő- és alpolgármester kineveztetik. A képviselet, egy harmad részben kinevezve, két harmadban választva, 24 tagból, és pedig 12 muhammedánból, 6 orthodoxból, 3 katholikusból és 3 zsidóból áll, a felekezetek számarányának megfelelőleg. A választás három évre szól. Választó a bosnyák, vagy osztrák-magyar alattvaló, a ki bizonyos idő óta Szerajevoban állandóan lakik, és ingatlan után 2 frt, kereset után 9 frt, korcsma után 25 frt adót fizet. A passiv választójog e census háromszorosát igényli. Az értelmiség adócensus nélkül gyakorolja a választói jogot. A választhatósági censust 500 egyén éri el. A felekezetek nem magok közül választanak, hanem minden választó valamenyi választandóra szavazhat az előirt számarányban. De a választók nem éltek mindnyájan e joggal, úgy hogy míg a legtöbb szavazat egy jelöltre, mely a főpolgármesterre esett, 719 volt, a legkisebb szám 53 volt.

Absolut többség különben igényelve nincs.

Ez az első kisérlet reprezentativ intézmények behozatalára lassanként kiterjesztendő lesz a többbi városokra is. Egy másik kisérlet az igazságszolgáltatásban történt és ép úgy mint amaz, teljesen igazolta magát: bagatell-biróságok alakúltak, melyek a járási főnökből és a felekezetek választott bizalmi férfiaiból állnak, minden egyes községben időről-időre megjelennek és az 50 frton alúli ügyekben itélnek. A leg-

BOSNYÁK KATONASÁG

több esetben azonban a feleket barátságosan kibékítik. Igy megkezdődött a népnek nevelése saját ügyeinek intézésére.

E városrészben, melynek központja a czáreva-dzsámia, áll mint már említők, a Konak, daczára annak, hogy csak fából és vályogból épült, imponáló palota magas emeleteivel. Itt lakik az országos főnök és katonai parancsnok, báró *Appel* lovassági tábornok. Fölötte, már a hegyoldalon, rendezett be magának egyszerű bosnyák házakból díszes nagyúri lakot keleti fénynyel polgári adlátusa báró *Nicolics*. Ő vezeti közvetlenül a polgári kormányzatot, melynek három

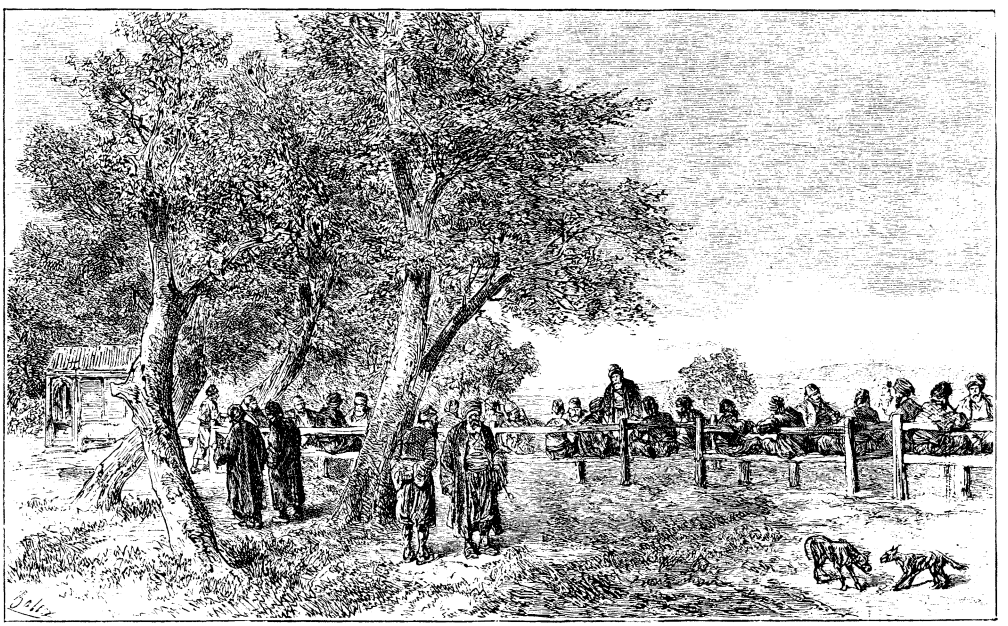
nagy osztálya, a közigazgatási, az igazságügyi — melyben a codificatio is gyors egymásutánban készül — és a pénzügyi, szinten a Konak körül van egyes házakban elhelyezve mindaddig, mig a közös nagy kormány-épület elkészül. Itt mindig nagy sürgés-forgása van tehát az egyenruháknak; a monarchiában ismeretes mindennemű katonai egyenruhák közt az idegenre nézve egészen újak is, a tisztviselők magyaros szabású egyenruhái, és a bosnyák benszülött katonaság tetszetős viselete, világos kék posztóból rövid kabát és térdig bugyogó, azon alúl feszes nadrág, a muhammedánok számára a fez, hogy az előirt módon végezhessék imájukat, fedett fővel is érinthesse homlokuk a földet.

Harczias, délczeg alakok, még akkor is, mikor kedélyes bosnyák módra párosával sétálnak kis ujjukat egymásba fonva, a mi a legszorosabb barátság kifejezése.

1882-ben állíttatott fel az első 4 század, egy-egy Szerajevóban, Mosztárban, Banjalukában és Dolnja-Tuzlában. 1883-ban négy újabb század. Eleintén a katonai körök is némi aggodalommal tekintettek a merész kisérlet elé. Hiszen a védkötelezettség behozatala képezte volt a rendzavarások egyik alkalmát nemcsak a Boccheben, hanem 1881-ben Boszniában és a Herczegovinában is. A zászló alá hivott újoncok magatartása azonban bebizonyította, hogy az újonczozás csak ürügy volt az izgatásra, és hogy az ellenszegülés mesterségesen terjesztett tévhiten alapúlt. Az első újonczoknál a legnagyobb bizalmatlansággal találkoztak a tisztek és instructorok, a kik e nehéz feladatra nagy gonddal választattak. De teljes birtokában az újonczok anyanyelvének, és nemcsak mint katonák, hanem mint emberek is képesítve a bizalmatlan és daczos elemekkel való bánásmódra, csakhamar legyőzték a bizalmatlanságot és ezzel együtt le volt győzve minden nehézség. Mert a bosnyák harczratermett, szereti a katona mesterséget, könnyen birja fáradalmait, szokott nélkülözései és szigoru életmódja mellett a katonai ellátás reá nézve bizonyos szokatlan bőséggel és kényelemmel jár, természeténél fogva komoly és a katonai fegyelemre rendkivül képes. Az első kiképzés után fontos katonai objectumok, puskaporos tornyok, hidak, sőt erődök őrizete bizatott reájuk, és a bizalomnak mindig teljesen megfeleltek. A katonai szolgálat évről évre nyer népszerűségben, a felhivott újoncok teljes

számban jelennek meg, és évről évre fejlődik az intezmeny, melynek nemcsak katonai, hanem politikai és culturai fontossága is van. Gyakran jelenkeznek önkentesek is, és van a ki már elérte a cs. kir. tiszti fokot is, a mi büszkesége az egész rokonságnak, videknek.

Ha a hivatalos és katonai elet centrumából tovább haladunk le a Miljacska bal partján, a hosszú és előkelő Terézia-utczán át kijutunk lassanként a város vége felé, a hol európai módú nyilvános

NÉPIES KÁVÉHÁZ

kertek kezdenek alakúlni a regi populáris kávéházak mellett: a viz partján, fák alatt fapadok, melyeken a vendégek órákon át guggolnak. Mindsűrübben találkozunk kalandos, gyanús alakokkal is. A czigányvárosrész tőszomszédságában vagyunk. Muhammedán nők, a kiknek életmódjuknál fogva a fátyolt viselni török szokás szerint *meg van tiltva*, kihívó tekintettel haladnak el, és éjjelenként erre osonnak olyanok is, a kiknek kalandjaira a rendőrség még nem jött rá, és a kiken a lefátyolozás megbélyegző procedurája még nem volt végrehajtható.

* * *

Első szerajevói tartózkodásunk épen a Ramazan havába esett és nem szenved kétséget, hogy a bosnyák főváros ilyenkor a legérdekesebb, olyformán, mint az olasz fővárosok a carneval idején.

Mert igaz, hogy a Ramazan voltaképen a muhammedán bőjt, de azért allegálni lehetne azt is, hogy tulajdonképen muhammedán farsang. Valamint nálunk a mulató világ elalussza, elheveri a nappalt, mert éjről éjre vigalmaknak él, hasonlókép igyekszik a muhammedán is, — már a ki teheti — elaludni, elheverni a nappalnak szigorú bőjtidejét, hogy annál mohóbban élvezhesse az éjjelt. Persze nehezebb azoknak a sorsa, a kiknek a mindennapi, többé-kevésbé súlyos munkát a Ramazan alatt is végezni kell. Ők is mulatnak éjjel, a mennyire csak módjukban van, de nappal étlen-szomjan kell munkájukat végezniök mezőn, műhelyben, boltban és igazán bámulatos, milyen szigorú lelkiismerettel vetik alá magukat mindnyájan e könyörtelen követelménynek, hogyan birják a nélkülözést és a nélkülözés daczára a munkát, a legsulyosabbat is. Bőjtjük e szigorában van annak legfőbb oka, hogy minden hitetlen közt valamennyi muhammedán tartományban a protestáns részesül a legkevesebb tiszteletben, mint a ki egyátalán nem bőjtöl.

A török városrészek nappal mintha ki volnának halva. A kit a munka nem kerget ki a házából, otthon alszik, vagy legalább hever és nyög. Az utczán csak egyes lézengő alakok mutatkoznak. Az üzlet és forgalom központjai, a csarsia persze ilyenkor is megőrzik élénkségüket. De a muhammedánok itt is bágyadt, kimerült alakok, ha munkájukat nem is hanyagolják el. Sem enni, sem inni, sem illatot színi, sem asszonyt csókolni, sem szivarozni nem szabad. A szigorú még nyálát sem nyeli le és dühbe jön, ha a hitetlen szivarozva halad el mellette, mert orrát érinthetné a szivarfüst. Nem is tanácsos ilyenkor a csarsiában szivarozva sétálni. Feddő tekintetek, ha nem feddő szavak könnyen érik az embert.

De ha naplemente közeledik, akkor valamennyien cigerettel az egyik, izzó parázszsal a másik kezükben várják az ágyu eldördülését, mely jelenti, hogy 12 óra van és megszakadt a bőjt. Muhammedán időszámitás szerint t. i. mindig naplementkor van 12, napfelkeltekor 24 óra. Ha a napnak változó menetével nem vág össze a zsebóra, akkor ez a gyaur órásnak a hibája. Az első tehát az ágyu eldördü-

lése után egy pár szippantás a cigaretteből; csak aztán következik a pohár viz és erre aztán mindenki siet haza, az ebédre, mely rendszerint nagy lakoma egyik, vagy másik ismerősnél.

A mufti, *Hilmy effendi* hitt meg bennünket ilyen ebédre, melynél a legnagyobb pontosságot követeli az udvariasság, mert a muhammedán asztaltársak alig várják az ebédet. A mint az ágyu eldördül, körül hordanak apró frissitőket. Azután egy mellékteremben díszes medenczéket és kannákat nyujtanak a szolgák, mert a muhammedánok mint az angolok kézmosással kezdik az ebédet, jó szokás, ahol mindenki kezével nyúl a közös tálba. Az ebédlőben két asztal kürül foglalnak helyet sűrü körben a vendégek, mert az ebédlő-asztal csak alacsony állványra állított 1—1½ méternyi átmérőjü kerek bádogtálczából áll és a vendégek sokan vannak: a hivatalos és a muhammedán egyházi világ kitünőségei és a legelőkelőbb muhammedán magánosak. Ez utóbbiak közt két érdekes alak *Szunullah effendi Szokolovics és Ali basa Csengics*. Az előbbi megtört agg, de a sasnak büszke orrával és tekintetével,

CZIGÁNYOK

a ki az occupatio előtt Fadil basával és később ennek fiával, a jelenlegi polgármesterrel osztozkodott a bégek közvéleményének vezetésében. *Ali basa Csengics* sohasem volt hivatalban, sem nem szerepelt soha, de gazdag mezében, délczeg ifjuságában egyike a legszebb férfi-alakoknak. Czímét apja érdemeinek köszöni, ama Szmail-Aga Csengics hősi halálának, a kiről az ismert dél-szláv éposz szól. Czíme pedig egyike a legbüszkébbeknek: ruméliai begler-bég. Oly czím, mely egykor csak az összes európai török hadak vezérét illeté, de ma már, mint puszta dignitás egyszerre több kitünőségnek adományoztatik. Még pompásabb a czím, ha szószerinti értelmét vizsgáljuk. A török hódítók Byzanczban, a kelet római birodalomban, egyszerüen a római biro-

dalmat látták. Rumélia, «rumili», a római birodalom, rumeliai beglerbég pedig eredetileg és voltaképen «Róma fejedelmeinek fejedelme.» A római fejedelmek e fejedelme különben csendes visszavonultságban Szerajevo és Ilidzse közti terjedelmes villájában él asszonyai és nagy számu cselédsége közt és összes szereplése a nyilvánosságban, mint a hogy igazi nagy urhoz illik, arra szoritkozik, hogy diszes megjelenésével emelje a báró *Nicolics* fényes ünnepélyeit és egy-egy előkelő lakomát. A Csengics-nemzetség politikai befolyásának érvényesitését a zagorjai várában lakó *Dervis-bég-Csengicsre* bizta.

A bádog-tálczákat abrosz födi, körüskörül apró kenyerek és középkori alakú csontkanalak minden vendég számára. A kézmosásnál használt, végein diszesen himzett hosszú törülköző-kendő egészíti ki ez egyszerü evőeszközöket. Egy belsőbb kört apró tányérocskákon édes csemegék, olivák, turók, stb. képezik, melyekbe az egyes fogások közt tetszése szerint ki-ki belenyúl az ujjaival. Az ételek nagy tálakon jönnek e belső körbe, hosszú sorban, gyors egymásutánban, úgy, hogy az egyik asztalnál, ahol exclusiv muhammedán társaság ül, egy fél óra alatt végeznek 12 tál étellel. Mi ügyetlen keresztények persze lassabban haladunk. A tálakat a «vezir», az első szolga néma vezénylete alatt számos cseléd hordja. A háznak ifjabb rokonai és csemetéi az ajtók mellett állva ügyelnek, hogy semmiben senki hiányt ne szenvedjen. Ha egyikünk ügyetlenül elégeti az ujját, midőn a forró egész sült bárányból le akar szakítani egy darabot, oda siet valamelyikük, kitép egy porhanyó, könnyen elváló izomdarabot és esetleg a szájunkba is dugja, oly szolgálat, melyet különben szivesen végez a szomszéd is. Minthogy ebéd alatt beszélni nem igen szokás, és a szolgák mezítláb járnak, ünnepélyes csönd uralkodik. Villa, kés, pohár nem csörög, mert nincs. Egészen Schweningernek a Keleten már ősidőktől szokásos módszere szerint, ebéd alatt senki sem iszik.

Ime a menu: *Csorba sarija*. tésztás leves; *Zlatka*. csemegék, és pedig *sir*. sajt, *maszlive*. olivák, *ruzsicse*. rózsalevelek, *visnye*. megygy, *asleme* cseresznye, *narandzse* narancshéj; *janje*. egész sült bárány, rizszsel és fűszerrel töltve; *szukburek*. húsos rétes; *jalani dalma*. olajban főtt töltött káposzta hidegen; *ekmek kadaif*. a már említett laskás tészta tejfellel; *borovicze*. málna; *szel-kadaif*. az előbbi laskás tészta mézzel; *szutlija* rizskása-liszt czukorral tejben főzve

hidegen; *szárma* vagdalt hús szöllő levélben; *szakz kabagi* főtt tök fokhagymával; *pilaf i kisela mlijcko* főtt rizskása aludt tejjel. Az ételekhez csak a jobb kézzel kell nyúlni; a bal kéznek más rendeltetése van és a muhammedán tisztasági ösztön ebben igen szigorú. Hosszú, élvezetteljes böfögések időre időre a háziúr megtiszteltetéséhez tartoznak. Ebéd után ismét kéz- és ezenfelül szájmosás, de most már szappannal. A keserű fekete kávé és cigarette, szivar, csibuk mellett megélénkül a társalgás és ilyenkor helyükön vannak az élczek, a merészebbek is.

A főtisztelendő úr, a ki különben magas méltósága, tudománya és szent hire mellett is mindég jóizűen mosolygó köpczös úri ember, odáig megy a bizalmasságban, hogy hamis mosolylyal elmondja, hogy neki két felesége van, de az egyiket falun tartja, mert ha együtt vannak, mindegyik megkiván mindent, a mit a másik kap.

Ilyen lakomák után gyakran tamburások énekelnek a vendégek mulattatására. Egy hegedűs, egy guzlás, (egy húrú öblös guitárral) egy dobos kisérik a nótát és mondják együtt a referaint. Ilyen alkalommal hallottuk török nyelven és a délszláv egyhangú énekeknél harcziasabb, mozgalmasabb accordokban a Plevna-nótát:

Zavar támadt Plevnában,
Benyomúl az ellenség!
Ozman basa, mi lesz vélünk?
– Az Izlamért haj elesünk.
Haj haj! elesünk!
Plevna telik muszkával,
Allah legyen irgalmas!
Ghazi Ozman hova leszünk?
Az izlamért mind elveszünk!
Hidat vertek a Dunán át,
Drótot húztak Istambúlig,
Az istenért mi lesz velünk?
Haj haj, mind meghalunk,
A nemzetért mind elesünk!
Fekete füst száll Plevnából,
Sir a füstben fehér bárány,
Mi lesz velünk az Istenért?
Vértanúk az izlamért!
Ássák a sirt nagy Plevnában,
Vértanúknak sírjait,
Ghazi Ozman mi lesz velünk az Istenért?
Haj haj, meghalunk a hazáért!

Félesztendőt megállottunk,
Bukik Plevna dicső várunk —
Sötét az ég, borúl a hold
Plevna nincs, Plevna volt!

*
* *

Ebéd után kezdődnek a látogatások, ellenkezőleg a rendes életmóddal, mert a ramazan idejét kivéve, naplemente után otthon szeret ülni a muhammedán családja körében. Most azonban férfiak és asszonyok külön-külön csoportokban bejárják az utczákat, hogy látogatásokat tegyenek. Minden csoport előtt szines papir lámpát hord a szolga. Valódi farsangi képe van a minaretek világ-koszorúi által illuminált városnak, és az illuziót még fokozzák a domino-álarczosokhoz hasonló nők, a kik még kezüket is elrejtve némán osonnak át az utczákon. Mig ők a háremeket látogatják, a férfiak szelamlikjában keresik fel azt, a kit megakarnak tisztelni. Az előkelőbbeknél egészen el van különitve, külön udvar, külön kert, külön épület, a hárem a házi úr lakásától. Már a kapuban szolgák várják a vendégeket. A lépcsőházban a házi úr fiai, öcscsei, rokonai. A házi úr és a vendég egymáshoz való viszonyához, előkelőségük és állásuk arányához képest végtelenek változatai a köszöntésnek, melynek lényege mindég a mellnek, szájnak, homloknak néma érintése. Ősi keleti szokás, melylyel összefügg a keresztény keresztvetés is homlokon, szájon, mellen. Mindég az előkelőbb köszönt először, az üdvözölt siet a köszöntést «felfogni», annál gyorsabban és mélyebben nyúlva le kezével mielőtt mellhez emelné, minél nagyobb tiszteletet akar tanúsitani. Az ajtóval szemben levő falnak balra eső sarka, ott, a hol a körülfutó diván a legbujábban van felpárnázva, a legelőkelőbb vendéget illeti. Tőle balra ül a házi úr, a többiek tovább előkelőségük fokához képest. Gyakran nagy hézag támad, mert nagy az állás különbsége az egymásután következőkben. Ilyenkor az előkelőbb maga mellé inti a szerénykedőt, a ki mély hajlongások és folytonos kézmerítések közt közeledik. Az ajtó falán sorban álló nepoták és szolgák feszült figyelemmel lesik, hogy kit kell cigarettel, csibukkal, málnás, czitromos vizzel, kávéval, csemegével megkinálni. A társalgás ünnepélyes és vontatott. Leginkább a házi úr és az előkelőbb

vendégek ismételt tudakozódásából áll, melyet hogyléte iránt egyikmásik jelenlevőhöz intéznek. A szomszédok suttognak. Hosszú szünetekben élvezi mindenki maga alá húzott lábakkal a kényelmet, a hűs

MUHAMMEDÁN NŐ

esti levegőt, mely a nyitott ablakokon beszállingózik, a gyönyörű kilátást, a dohányt, a csemegéket. A vendégek folyton jönnek-mennek, a helycserék folyton folynak, az üdvözlések folyton ismétlődnek.

*
* *

A hegyoldalak kertjeiből ezalatt messze elhangzó, éles orr és fejhangokban sikoltó egyhangú ének szól át a városon. A lányok a hárem és a fátyol szigora mellett is megtalálják a módját, hogy magukra vonják a legények figyelmét. Az utczán sétálók nem győzik dicsérni a gyönyörü hangot, ha nagy távolságon képes áthatolni a rikoltó énekszó. Az elragadott legény követi a hangot, odalopódzik a kerítéshez, és igy kezdődik a legtöbb házasság. A legény tán ismeri még a leányt suhancz-lány korából, mikor még fátyol nélkül, csak fejére borított nagy kendővel járt. Tán látta a kifejlett szüzet még az utolsó napon, mielőtt felvette a fátyolt. Ha az igazi legény jön, a félénk őzike, egy pár ilyen kerités-látogatás után, végre szóba áll vele. Egy hét múlva tán fellebbenti a fátyolt. Ha egyszer a kerítésen vagy az ajtónyiláson át meg hagyja ragadni a kezét, akkor ez a beleegyezés jele, és ha a szüléknek is tetszik a legény, semmi sem áll boldogságuk útjában. De az éber anyától különben sem igen jutnak ennyire a dolgok, ha a szüléknek nem tetszik. Van gonosz legény, a ki egymás után kezdi az ilyen játékot több lánynyal. De hamar hírbe jön és az anyák intik előle a leányokat.

Ilyenről szól a nóta:

«Jer ki Uma, jer ki lelkem,
Fekete szemeddel nézz rám!»
Harapja a kigyó Umát,
Kicsalja az ifjú szava,
Rá néz Uma, kék szemével,
Kék szemét a hogy meglátja
Igy szól hozzá ifjú Mújo:
«Menj csak férjhez, akárkihez,
Csak reám ne várakozzál».

«Menj csak Mújo, szól a leány,
Máma föd még a zöld dolmány,
Zöld fü födjön holnap téged.
Selyem ing föd máma téged
Holnap födjön fehér lepel,
Piros sapka a fejeden,
Holnap legyen fehér kendő».
S úgy lőn a mint Uma mondá,
Szegény Mújo, szegény anyja!

Ha a szerelmesek a szülék ellenzésére találnak, gyakran történik szöktetés is. Ha sikerült, akkor itt ép úgy, mint másutt, előbb-utóbb

megjön a szülék kénytelen-kelletlen megegyezése. A nagy családoknál itt is, mint mindenütt, családi érdekek kötik a házasságot, és ilyen esetekben történik leginkább, hogy a férj csak a lakodalom után látja feleségét. A csalódottnak fennmarad a kárpótlása a több-nejüségben és az elválásban. De mind a kettő ritka kivétel a bosnyák muhammedánoknál. Legalább az alsó és a középosztályoknál a szerelem ábrándja épen nincs kizárva a házasság előtt, és rendszerint a kérő legalább egyszer találkozhatik a leánnyal, szemtől szembe láthatja, mielőtt végleg elszánná magát. Ha a házasság-közvetítéssel üzletszerüen vagy kedvtelésből foglalkozók kölcsönösen eldícsérték egymásnak a fiatalokat, jó tulajdonaikat, vagyonukat, ha vala mennyi fél hajlandósága meg van nyerve, a fiatal ember látogatást tesz a lányos háznál, és ez alkalommal a leány fátyol nélkül szolgálja fel neki a csemegét. A bosnyák női divat leplezetlenebbül mutatja bájait, mint az európai. Nehány nap múlva a legény elküldi a gyűrűt bevésett nevével. A lakodalmi ünnepek zeneszó és végtelen lakomák mellett eltartanak nyolcz napig is. Végre ünnepi díszmenetben, zeneszóval, lövések közt viszik az arát a vőlegény házához. A fehér patyolatba öltöztetett menyasszony barátnői és nőrokonai körében leborúlva, földre hajtott fővel, még egyszer imádkozik. Egyik a másik után távoznak a vendégek, és mikor az új asszony egyedül maradt, még mindég imádkozva, lép be a férj.

MUHAMMEDÁN NŐ OTTHON

A bosnyák nő átalán, minden felekezetben és osztályban erényes, a tilos kalandok a ritkaságok közé tartoznak. Különösen a muhammedán nőről a szokásos véleményekkel egészen ellenkező felfogást tolmácsolt egy szerajevói lapban egy európai hölgy, a ki sűrűn érintkezett velük.

Egyátalán nem látja benne az elnyomott, akarat és elv nélkül való hárem-rabszolgát, a kinek Európában a muhammedán nőt képzelik. Fesztelen természetességben egészségesen fejlődik, és többnyire csak szíve választottját követi, hű feleség, gondos anya lesz. Tanuk

nem győzi dicsérni a példás családi életet, melyet átalán tapasztalt. A hűtlenség hallatlan és ha mégis előfordúl, annyira föllázítja az erkölcsi tudatot, hogy a bűnöst mindenkorra kitaszítja a családi körből, a tisztességesek társaságából és az európai társadalomban oly gyakori elnézésre egyátalán nincs eset. A hű feleség, kitünő anya, egyuttal a leglelkiismeretesebb, legtakarékosabb, legigénytelenebb házi asszony és a miért lenézi az idegen, méltán dicséri férje. Családjánál, házánál egyebet nem ismer: oly dicséret, melyre bizonyára sok európai férj felsóhajt, a ragyogó nőre gondolva, a ki vagyonát és nyugalmát tönkre teszi czivilizált igényeivel. Az európai társadalom «brilláns hölgye» mellett jár a demi monde, a prostitutió, a női proletariátus, a vén szűzek sokasága: a Keleten csaknem ismeretlen dolgok, kivált a meddig az európai inváziо nem hatol be. A mi iskolai nevelésünkkel persze nem bir a bosnyák nő. De az anya karjaiból ép, erőteljes nemzedék lép ki, melynek gyakorlati eszén gyakran elég nehézséggel kerekedik felül a mi tanulmányokban ellankadt elménk, a mi leányneveldéink kézi munkái pedig úgy izlésben, mint művészi kivitelben messze elmaradnak a muhammedán nők himzései mögött, ha mindjárt ráadjuk még a «Cloches de Monastére»-t vagy «A szűz imája»-t is.

Nagy óvatosságra lesz szükség, ha a bosnyák nő szellemi szinvonalát emelni akarjuk, a nélkül, hogy elveszítse megbecsülhetetlen erényeit.

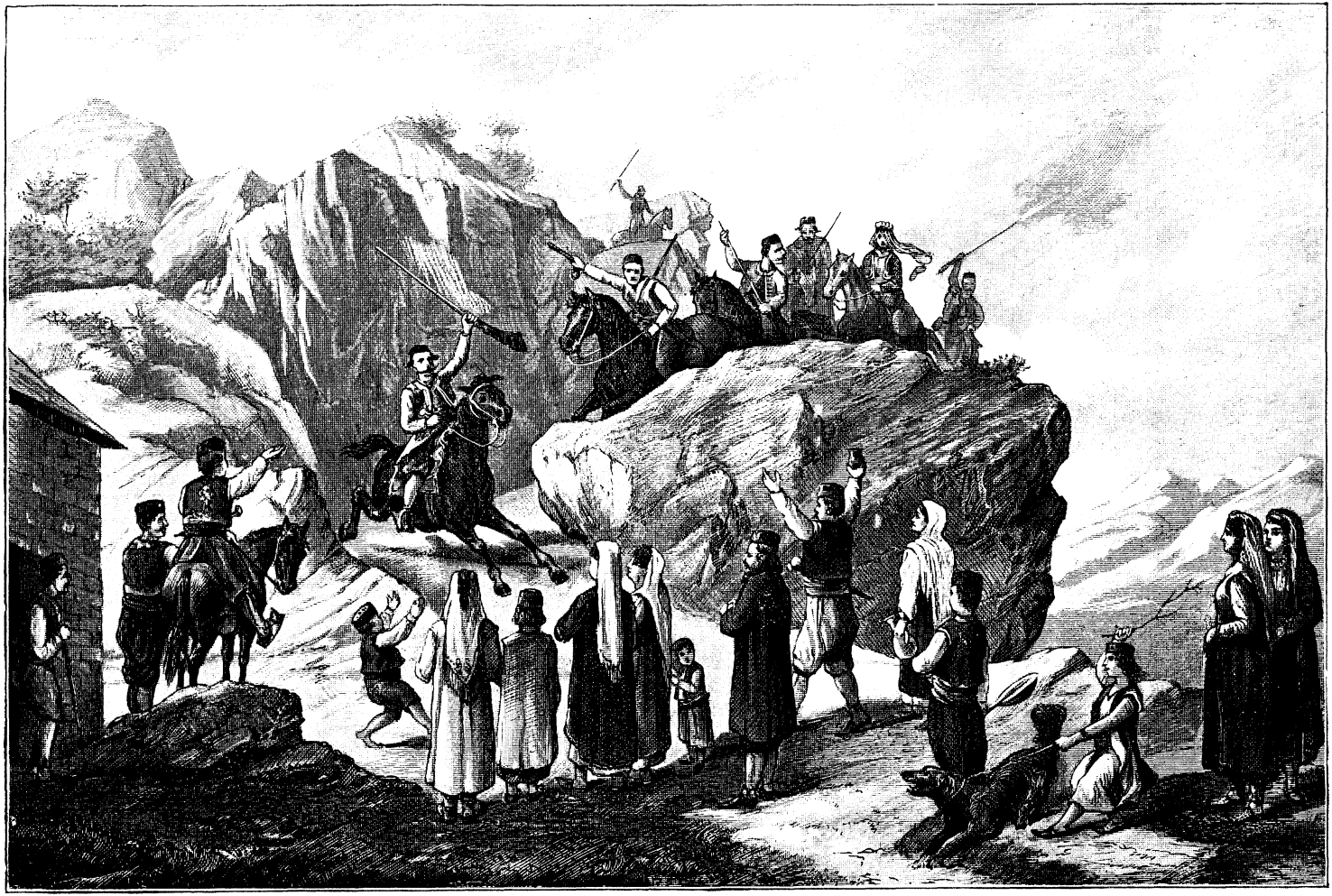
A női cultust, és azt, hogy mit becsülnek a nőben, mutatják a női nevek: *Sefika*. az irgalmas, *Aina*, a szemfény, *Semza*. a nap, *Vasfia*. a bizonyító, *Habiba*. a szeretetreméltó, *Fatma*. a jó, *Aisida*. az éleseszű, *Zlatka*. az aranyos, *Dervisa*. a szentéletű, *Nuria*. az isteni sugallatú, *Serifa*. a magasztos, *Haszna*. a szép, *Meira*. Mária.

A bosnyák szívvilágot a lányok szerelmi dalaiból ismerhetjük meg. Ime egy kis gyüjtemény:

MANDULAFA...

Mandulafa nő magasra.
Kedvesével Mehmed aga
Elalusznak el alatta.
Harmatos fű puha ágyuk.
Csillagos ég borúl rájuk.
Édes párna puha karjuk.

***

KERESZTÉNY LAKODALOM A HERCZEGOVINÁBAN

A FÉRJ

Jaj be szép az All'agának felesége!
Nincs több ilyen szép fehér nép Boszniában,
Boszniában, sem a Herczegovinában!
De hiába virágzik az ő szépsége,
Mert All'aga rá se néz a szép asszonyra,
Jobb szeretné Omer lányát, arany szűzet,
A ki felnőtt egymagában, kalitkában,
Nem érintve sem a naptól, sem a holdtól.

***

ANYAI TANÁCS

«Hallgass reám fiam Lázár,
«Hogyha leány után nézel,
«Ne nézd sokat a ruháját,
«Nézd a szemét, a lépését.»

***

SZŰZ ÉS ÖZVEGY

Sólyom röpül, árnyat keres,
Szerajevo városánál
Fenyőt talál patak fölött,
A pataknál Jáczint asszonyt,
Özvegy asszonyt s Rózsa szűzet.
Nagyot gondol sólyom-madár
Jáczint asszonyt csókolja-e
Avagy inkább Rózsa szűzet?
«Jobb az arany viselve is,
«Mint az czüst, hogy ha új is.»
Megcsókolja Jáczint asszonyt,
De a Rózsa így fakad ki:
«Szerajevo Isten verjen,
«Te szülted a gonosz szokást,
Hogy az ifjú asszonyt szeret,
«Vén emberek ifjú szűzet!

***

A SÁRKÁNY ARÁJA

Sárkány repül a tengertől a Dunához,
Szárnya alatt szűzet ragad el magával,
Egyik szárnya a szép szűznek fehér testét,
Másik tartja fehér szűznek a ruháját.
Erdő fölött megszomjazik tüzes sárkány,
Elereszti fehér szűzet szárnya alól,
Hozzon vizet az erdőnek forrásából.
A forrásnál három ifjú ül pihenve,
Szól az egyik: Honnan jösz te, szép leányka?
Szól a másik: Jösz e velünk barátkozni?
Harmadik szól: Jösz-e velünk csókolózni?
De a szép szűz büszke szóval igy szól vissza:
«Félre innen három legény, csihaj legény!
«Lánya vagyok a fenséges magas czárnak,
«Húga vagyok a bosnyákok basájának,
«Felesége az én tüzes sárkányomnak.»
Szólt haraggal és elrepült át az erdőn
Szélsebesen mint a csillag az ég boltján.

***

NE HARAGUDJ...

Ne haragudj édes rózsám,
Mert ha én is megharagszom,
Ki nem békit sem Bosznia,
Sem a szép Herczegovina.

***

A KEDVESHEZ

Oh leányom, budai vezirem,*
Sétálsz, mint a szarvas az erdőben!
Bár elfogna téged a vadász,
Nekem adna ajándék fejében!

***

* E sajátságos elnevezés a Bosznia fölé is helyezett basa magas állásától ered.

A BÜSZKE

Viola-szál, letépnélek,
De nincs kinek, hogy küldjelek,
Alibégnek, ha elküldlek,
Büszke fejét felemelné,
Nem kell neki minden virág,
Rózsa csak és piros szegfű.

***

A SZÉP ASSZONY

Szerajevo fölött erdő
Omer bégnek udvaránál,
Az erdőben puha mező,
A mezőn a kólót járják.
Damjan neje tánczol benne,
Kimagaslik a szép feje,
Zavarja az egész kólót.
A kólóból súg Nikólo:
«Damjan neje fedd el arczod,
«Mert a fehér arczod miatt
«Damjan még ma halál fia.»

***

SOLYOM-SZEMEK

Az én szemem sólyom szeme,
Nincsen a ki ne szeresse,
De leginkább Ozman aga.
Közbeszól az édes anyja:
«Kaczér leány, csábító te,
«Ne kendőzzed az arczodat,
«Ne csalogasd Ozmanomat,
«Elviszem a zöld hegyekbe
«A fekete fenyőfából
«Sötét udvart emelek ott,
«És becsukom a fiamat.»
Oh Ozmannak édes anyja,
Az én szemem sólyom szeme,
Megnyitják a fenyves udvart,
Ozmanomhoz elvezetnek.

***

A TÜRELMETLEN

Roskadjatok mind ti házak,
Tűz emésszen bűvös csarnok!
Únom már, hogy leány vagyok,
A párnákon magam alszom,
Jobbra-balra hánykolódom,
Senki sincs se bal, se jobbról,
Unom már a hüs takarót,
Ég a szívem, ég a vágytól.
De egyedül nem maradok.
Elmegyek a nagy szultánhoz,
Kilencz évig szolgálom őt,
Basa leszek Boszniában,
Csodadolgot parancsolok:
Egy garas a fiú ára,
Az özvegyé marék dohány,
De a lányé ezer arany.

***

JANJA SZEME

Sötét felhő Travnik körül,
Tűz döhöng-e vagy a pestis?
Avagy Janja sötét szeme
Gyujtotta fel Travnik várát?

***

JÓ TANÁCS

A kedvesem ambrát lehel,
Tanácsot ir a lányoknak,
Fehér kézzel, hegyes náddal:
«A ki kerül, ne kövessed,
«Kinek kellesz, ne mondj nemet.»

***

FATIME

Szép Fatime, török Fáta,
Mért szerettél a parasztba?
Egész nap az ekét fogja,
Éjjel alszik majd meghalva.
Szeresd inkább az effendit,
A ki nappal ir és olvas,
Éjjel Fátát csókolgatja.

***

A SZEMÉRMES

Ne nyúlj hozzám édes kedves,
Az emberek nyelve gonosz!
Mindenkiről tud valamit,
Rólunk azt, hogy csókolózunk,
Pedig soh'se csókolóztunk,
Csak az este és ma reggel.
Gyere este hozzánk édes,
De az anyád szeme előtt,
Húgodnak a szeme előtt.

***

VÉGRENDELET

Édes anyám, mit kérdezel,
Felgyógyúlni nem akarok,
Nem kivánom, csak a halált.
Hogy ha aztán kiterítnek,
Hívjad össze édes anyám
A lányokat valamennyit,
Rájok hagyom mindazokat
A kik belém szerelmesek,
Egyedül csak a szép Mújót
Nem hagyhatom meghalva sem.

***

A BAJRAKTÁR *

Ali bégnek, ifjú bégnek
Szép lány viszi zöld zászlóját,
Hordja nappal a zöld zászlót,
Éjjel hál a sátorában.
Szólnak Ali leventéi:
«Hagyjad el a bajraktárod,
«Vagy elhagyunk téged magunk!»
Ám felel az ifjú bégjük:
«Nem hagyom a bajraktárom
«Akár hogy ha mind elhagytok!
«Vitéz sok van Boszniában,
«Nincs több ilyen bajraktárja!»

***

* Zászlós.

Ime két szerelmes nóta, mely még a törökkor előtti időkből való, magyarkori emlékekkel:

AZ ERDÉLYI BÁNNÉ.

Az erdélyi bánnak neje
Fenyőt ültet, így szól hozzá:
«Nőjj az égbe, nőjj fel fenyő,
«Bocsásd le a hosszú ágad,
«Jussak fel a csúcsodra fel,
«Lássam Budim* fehér várát,
«Lássam benne ifjú Jóvót.»
Erdélynek a bánja hallja
Az asszonynak titkos szavát:
«Isten verjen hűtlen asszony,
«Budim jobb-e tán mint Erdély,
«Jobb-e Jóvó, mint a bánod?»
Vissza szól a bánnak neje:
«Erdélyednél nem jobb Budim,
«Náladnál nem jobb a Jóvó,
«Ámde első szerelmem ő!
«Első kedves virág-serleg,
«A második boros pohár
«A harmadik méreg-kehely.»

***

DOITSIN PETÁR

Nagyot iszik Doitsin Petár
Varadinnak vitéz bánja.
Darab aranyt három százat
Eliszik egy éjszakára,
El aranyos buzogányát
A fekete lovát rája.
Szidja őtet Mátyás király,
Az országnak nagy királya:
«Hogy az Isten bár megverne,
Varadinnak vitéz bánja!
Darab aranyt három százat
Eliszol egy éjszakára;
Mért iszod el buzugányod,
A lovadat is reája?»

* Buda.

«Ne szidj király, Mátyás király,
Az országnak nagy királya!
Hej ha velem ittál volna,
Ittál volna a koresmában,
Csaplárosnét megcsókolnád,
A hogy magam megcsókoltam:
Elinnád a pesti pusztát
Ráadásúl Budim várát.»

***

Még egy tréfás dal:

VIGASZTALÁS

Csalogatja a leánykát,
A lugasba a szép ifjú,
Kigombolja szűk derekát,
Összetépi ingecskéjét.
Sír a szegény kis leányka,
De a fiú vigasztalja.
Szabólegény az én öcsém,
Szépen himez az én húgom,
Lesz új inged, új derekad.

***

Vén férjhez menő lány sorsát kesergi a következő nóta:

KÉT KÉRŐ

Fátma után két kérő jár,
Az egyik az ifjú Alil,
Másik a vén Jemin Aga.
«Menj el hozzá, szól az anya,
Jeminhez menj, az öreghez.
Mindazt, mivel Alil csak bir,
Nászajándék gyanánt adja,
A dúsgazdag Jemin Aga.»
Fatma hallgat és az anyja
Odaadja vén Jeminnek.
A mint viszik a menyasszonyt,
Odaszól az asszonyoknak,
Kik mellette lovagolnak:

MUHAMMEDÁN LAKODALOM A HERCZEGOVINÁBAN

«Melyik ő, az ifjú Alil?
«A vén Jemin, melyik vajjon?»
Visszaszólnak az asszonyok:
«Ime ő az ifjú Alil,
A ki szegény köntöst visel,
Játszik nehéz buzogánynyal,
Boldog asszony a ki szülte,
Boldogabb, kit majd megölel.»
«Az amott meg Jemin Aga,
Zöld bársonyból a ruhája,
Hófehér a nagy szakála,
A vőfénynek oldalánál.»
Fatma hallgat, szót sem szólhat,
Néma könyű hull szeméből.
Várják Jemin udvaránál
Az agának nővérei,
Mézzel várják és buzával.
«Termékeny légy, mint a búza,
«Édes méz légy, sógorasszony!»
Visszaszól a szép Fatima:
«Ne bántsatok édes vérim,
Ne nyújtsatok mézt és búzát,
Vigyetek a nagy csarnokba,
Vessetek ott ágyat nekem,
Mondjátok meg az anyámnak,
Megölt Jemin gazdagsága,
És a vágy a szegénységre.

*
* *

A Ramazan idejére esnek a dervisek legsürűbb összejövetelei is Egyik pénteki napon az *üvöltő dervisek* szertartásait néztük meg. Esti tiz óra felé indultunk fel a Miljacska jobb partján emelkedő hegyoldalon jó magasan fekvő Szinan-Thékiába. E thékia, — dervis-mecset, — alapítójától veszi nevét, a híres bosnyák dervis-seikhtől, a ki nagy tekintélyben, sőt varázsló hirében élt volt. Csöndes, elhagyott hely, roskatag épület. Figyelmeztetnek, hogy óvatosan haladjunk fel a falépcsőn és csöndesen foglaljunk helyet a tágas fakarzaton, nemcsak mivel már megkezdődött a szertartás, hanem azért is, nehogy leszakadjanak a korhadt gerendák. A kupolás tág csarnokot csak homá-

lyosan világítják meg a gyertyák. Velünk szemben, a kibla, a Mekka felé tekintő imádkozó fülke előtt szikár agg áll, fehér szakállal, komor tekintettel, fakó, szinehagyott kaftánban, zöld turbánban, a seikh. Előtte körben áll mintegy húsz férfi, a szerajevói középsorsú muhammedánok közönséges öltözetében. Becsületes vizhordók, kereskedők, kézművesek. Mert valamint az izlamnak nincsen egyházi hyerarchiája, a dervisek sem képeznek külön rendet, mint a mi szerzeteink, noha hasonlóképen a mysticismusból és ascesisból keletkeztek. A hol a nemzetek egész csoportjainak összes nevelése egy szent könyvnek, a Koránnak magyarázásából és tanulmányozásából áll, a hol ezenfelül az egész mozgalom élén álló fajt már létfeltételei, a sivatag-élet külviszonyai is fantasztikus merengésre, szőrszálhasogató okoskodásra, rajongásra és az ascesisra viszik, korán és gyorsan ki kellett fejlődnie a mysticismusnak. Valamint a kereszténységben és pedig részben ugyanazon a talajon és hasonló körülmények közt, úgy az izlamban is kétfelé ágazott ez az áramlat. A mysticus elmélkedés, a nehezen érthető vagy épen ellentétes iráshelyek mindig továbbmenő magyarázatokra vezettek, úgy hogy az allegoricus magyarázat végre túltette magát a vallás pozitiv tételein és eljutott az izlamban is csakúgy, mint másutt, egész a pantheismusig, rationalismusig. E folyamatban egyfelől nyilt felekezetek támadtak, melyek véresen üldözték egymást, keletkeztek másfelől titkos tanok, valódi mysteriumok is, melyekbe csak lassanként avattattak be a tanitványok, de melyeknek mesterei és hívei, akár a hatalomtól való félelemben, akár mivel valósággal nem tekintették igazságaikat a tömeg számára valóknak, a vallásos külsőségek szigorú megőrzése mögé rejtették veszélyes, gyakran egészen vallástalan magyarázataikat. De viszont voltak mysticusok, a kik hitükkel megmaradtak az orthodoxia kebelében, de a végletekig vitték a vallás szigorát, főleg pedig a Koránban is, mint minden sémita eredetű vallásban fellelhető azon felfogás, hogy a földi élet értéktelen csalódás, a legjobb esetben súlyos küzdelem és megpróbáltatás. A *szigorú istenről* szóló tanok, maga az istenfélelem fokozta ezt a pessimista világnézetet. A világi életnek és örömeinek megvetése, a testnek elölése, érzéketlenné tevése volt a nagy törekvés, mely által épen úgy, mint a keresztény remeték és barátok, az istenség közvetlen, intuitiv, extaticus megismeréséhez, a túlvilági élet elnyeréséhez akartak jutni. Mielőtt vég-

legesen szabadúlhattak volna a földi bilincsektől, legalább ezen bilincsek ideiglenes levetése által akarták ideiglenesen elérni az istenségben való felolvadást.

Kiváló szellemek, mint *Hafiz* a költő, ápolták ez irányt, mely az izlamban is rendezett szervezetekre, már a XII. században számos dervis-rendnek alakulására vezetett. Később kiveszett belőlük az eredeti szellem, az extasisba jutásnak ugyszólván csak mechanicus eszközei maradtak meg, de ha a tudós ulemák kicsinylik is őket, azért a nép előtt máig megőrizték nagy tekintélyüket. A felvétel többnyire egyszerű és könnyü, a dervis-seikhnél való jelentkezés után imák által történik, az illetőt sem családi, sem polgári életében és foglalkozásában nem korlátozza; mindamellett magasabb tiszteletben áll a «fakir», a ki feleségek tartásáról és minden keresetforrásról lemond és abból él, hogy «dzikr»-jét temetéseknél és egyéb ünnepélyeknél végzi, a jó lelkek könyöradományait várja, de soha meg nem köszöni, mert hiszen a jó isten ugy is vissza fogja fizetni. Egyiptomban, Szyriában, Arabiában ma is ép ugy mint Krisztus idején sűrün vannak, a kik kimennek a pusztába és ottan mint szent János és a próféták csupán valami bőrrel fedve, doronggal felfegyverkezve, bolyongnak, csak ritkán tévednek emberlakta helyekre. A legnagyobb tiszteletben az őrültek részesülnek, mivel ezeknek már sikerült szellemüket az Istenséggel állandóan egyesiteni. Hires bosnyák seikhek voltak a már említett Szinan Seikhen kivül Abdul Latif és Dervis Szulejman. A mostan élők közül a legtekintélyesebbek: *Seikh Latif Effendi* a Kisseljak melletti Oglovakban; ő és a vezetése alatt álló thékia szent hirben állnak; *Seikh Dervis Becsir Vrago* a szerajevói Szkenderbasa-thékiában; Dervis *Edhem Evancsikovics*, ugyanaz, a ki ime velünk szemtől szemben áll.

Kezdődik a «dzikr». A seikh metsző és hosszan tremolázó hangon énekli ugyanazt a a confiteort, melyet a müezzin hirdet a minaret magasáról: «Allah akbár» mondja háromszor: Isten a legnagyobb. «Ashadu anna: la illah ill Allah — Ashadu anna: Muhammed raszulu 'llah» mondja kétszer: tanuskodom, hogy nincs más Isten mint Isten, — tanuskodom, hogy Muhammed Isten küldötte.

Ezalatt a dervisek kezdik fejüket lassan és röviden bólintani és minden fejbólintáshoz szuszognak egyet.

«Hajja allahszaláh!» Jőjjetek az imához, folytatá kétszer az öreg. «Hajja allah falláh!» jöjjettek az isteni szolgálatra. «Allahu akbár» — «la illah il Allah!»

Minthogy az utóbbi mondatok is ismétlődnek, ideje volt a derviseknek fokozatosan gyorsabb tempóba jönni. Mélyebben, gyorsabban hajtogatják fejüket, utána lódítják egész felső testüket, mind hangosabban szuszognak. A mozdulatok fokozódnak, a szuszogás lihegéssé válik. A kettő együtt történik, és valamennyinél egyszerre, ütemre.

A lelógó karok már a földet érik, a lihegés már hangos «hu», annyi mint «ő», az Isten. Kezdődik az extasis. Egy pár fez és turbán elrepül, a fejen át és vissza vetődik a hosszu sörény, a beretvált koponyákon a meghagyott hosszu hajfonadék. A karnak unisono hu-jába, mely már-már valóságos ugatás, belevegyül egy-egy lelkesültnek extaticus «allahá»-ja. Csorog a verejték, némelyiknek a szája tajtékzik, van a ki téglavörösre pirúl, mig a másik halálsápadt. Most a félkör közepébe ugrik egy fiatal ember, és szétterjesztett karokkal elkezd forogni mint az orsó, mindig sebesebben és sebesebben. A félkör abba hagyja hajlongását, egy pillanatig kiszuszogják magukat, és aztán elkezdik elébb fejüket és majd váltakozva egész felsőtestüket erőszakosan jobbra-balra fordítani. E mozdulatok őrjöngő sebességgel folynak vad huhogással kisérve, mig a fiatal ember szakadatlanúl forog, égnek meredő szemmel, kiterjesztett karokkal. Sápadtabb és sápadtabb lesz. Már-már fakó mint a halál. Szeme becsukódik. Félóra óta forog és már hatvanat egy percz alatt. Az ember mind várja, hogy összerogyik. De felhangzik az öregnek tompa éneke, az ordítás megszünik a mozdulatokkal együtt, a dervisek némelyike földhöz vágja magát, a dzikr-nek vége van.

Egészben kevéssé különbözött a szertartás azoktól, melyeket a muhammedán világ szivében láttam. De befejező jelenete volt, melyet nem láttam eddig sehol, és mely páratlan a maga megható ünnepélyességében

Mig a dervisek egyike sorban oltogatni kezdte a gyertyákat, a többi egyik a másik után a legnagyobb tisztelet jeleivel közeledett a még mindig a kibla előtt álló vén seikhez, mélyen meghajtotta magát, a seikh pedig kétszer megölelte; azután távozott, és a következő lépett

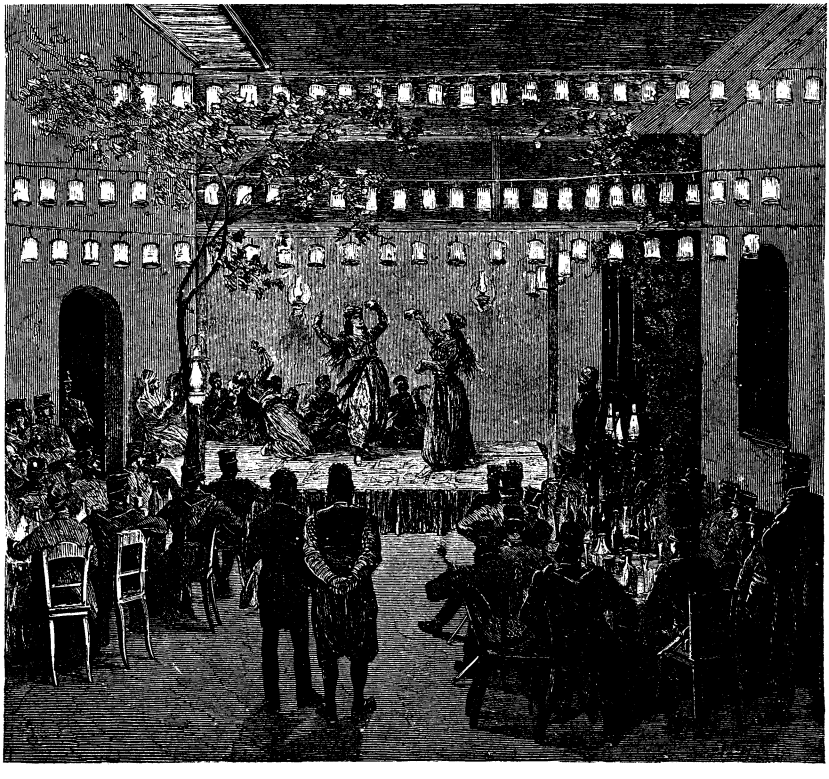
a seikh elé. Az az egyszerű természetesség, az a mély bensőség, mely e néma jelenetben nyilvánúlt, egyenesen leirhatatlan. Egy felvonás végén, a színpadon, egyike lett volna a leghatásosabb zárjeleteknek. Csak hogy, hol találni együtt annyi művészt, a ki ennyi egyéni változatot, ennyi életet tudjon egy ugyanazon actio folytonos ismétlésébe hozni, a ki mindnyája egyesíteni tudná ezt a szabad, nemes magatartást ezzel a hódoló mély tisztelettel, a seikhnak komoly méltóságát atyai meleg indulatával? Egyik gyertya a másik után elaludt, egyik dervis a másik után bucsúzott és távozott, mind homályosabb lett a kupolás csarnok, sötétebb a kép, derengőbb a seikhnak tisztes alakja, mig végre csak egy maga állott ottan alig láthatóan az egyetlen gyertyavilág mellett. Társaim már lehaladtak volt a lépcsőn, én alig tudtam megválni e jelenettől, melyben olyan mély, olyan igaz és emelkedett érzés nyilvánúlt.

*
* *

A mint későn éjjel, úgy 11 óra körül a még mindig élénk városban csatangolunk, vidám zenét és zsibongást hallunk egy kertből a Miljacska jobb partján. Itt a város kellő közepén ritkaság a kert, és ez is annak köszöni fenmaradását, hogy Szerajevo leghíresebb mulató helye, a Bend-bási-kávéháza. Mostanában van Szerajevónak néha két szintársulata is, német és nemzeti, sőt volt már operája is. De azért mi ez a Bend-básihoz képest!

A színes papirlámpákkal vigan kivilágított kert zsufolásig megtelt mindenféle rendü társasággal. Itt ül nyájas méltóságban *Musztafa bég Fadil Pasics* és körülötte egy csomó tisztviselő és katonatiszt európai székeken sátor alatt. Mögöttük a Miljacska zúg terebélyes fáknak árnya alatt, a holdnak áttörő fényében. Milyen élvezet a forró nap után hüvös áramlata... Fenséges csöndben csillámlanak át meszsziről a túlparti minaretek magasan lebegő lángkoszorúi. De köröskörül annál élénkebb a világ. Mig amott a félreeső árnyas zúgban egy csinos keresztény leány, kaczér fezzel a feje bubján, édes rózsavizet szürcsölve hallgatja a legény suttogását, a fák alatt karonfogva sétálnak az asszonyok, a túloldalon spanyol zsidónők pletykáznak nemük és fajuk élénkségével, a kert közepén sűrü embercsoport

tódúl össze az élénk, ideges zene körül. E szabad tér széles, támlás fapadokkal van körülállítva. A padok egyikén guggolnak a czigányok: egy szál hegedű, három-négy tamburicza. A többi padokon maguk alá húzott lábszárakon ül a muhammedán hallgatóság csibukkal, cigarettel a szájában, kávés csészével a kezében, különben némán és mozdulatlanúl, mint ha bábokat ábrázolnának. Szemük a kör köze-

A BEND-BÁSI KERTJE

pén folyó tánczra van függesztve, melyet leányoknak öltöztetett fiúk végeznek keleti vastag érzékiséggel. Ime a muhammedán farsang.

A tánczot énekek váltják fel. Hős dalok, melyeknek néha végehossza nincs. A régiek között előfordulnak egészen közel álló eseményeket tárgyalók is, melyek rendkivül érdekes betekintést engednek a politikai mozgalmak felfogásába, a modorba, a hogy a világ e részében a politikát kezelik. Érdekes és jellemző az az úri objectivitás, melylyel a muhammedán hősdalok a keresztény ellenfelekről szólnak,

szemben a török-gyülölettel és megvetéssel, mely a keresztény nótákban található. Ilyen a «*guszinjei nóta*» is, mely a jelenlegi montenegrói fejedelem harczairól szól:

Boroznak a vitéz czrnagorczok
Petrovics knéz biljárdájában,
Sokat beszél Petrovics Nikola,
Végül az arnauták országáról:
«Törjünk be Albániába,
Nagyobb lesz majd az országunk.»
Felel neki harmincz vitéz kapetán:
«Oh jó urunk Petrovics Nikola,
Hogy ha hallgatsz a szavunkra,
Ird meg Ali guszinjei basának,
Hadat akar, vagy megadást?

Aztán megirják a levelet:

«Ali basa, török basa
Itten jön a tarka levél,
Megadod-e tenmagadat
Átadod-e a kulcsokat,
Avagy velünk szembe szállsz-e?»

A félénk küldönczöt igy biztatják:

«Czrnagorcz te, kígyó marjon,
Nem bűnös a levélhordó,
Meg nem ölnek levélhordót,
Ime itt a tarka levél,
Fogjad, vigyed, Guszinjébe».
Nem kell több a czrnagorcznak,
Felköti az opánkákat,
Átveti a tarka tarsolyt,
Átveti a darócz sztrukát,
Megfogja a hátultöltőt,
Végighalad Montenegrón,
A határon fogja botját
Hasadékban a levéllel,
Igy viszi el Guszinjébe.
Bajraktárok * harminczhatan

* Zászlósok.

Veszik körül Ali basát,
Csillognak az érdemjelek.
Bajraktárak félre állna,
Czrnagorcznak helyt csinálnak,
A basának térdeire
Oda teszi le az irást.
«Hallod Rusztem bajraktárom,
Lásd el ifju levélhordót
Étel ital legyen bőven,
Legyen minden, a mi kedves.»
Olvas mostan Ali basa
Nagyot kaczag a levélen.
Fogja magát, irja vissza:
«Petrovics Nikola hallod
Sem a várost, sem a földet!
Mit akarsz te szegény ember?
Szedd össze a seregedet
Vezesd ide Guszinjébe,
Hadd lássuk, hogy ki az úr itt,
Az országban, a városban?
Küldj el ide két kapetánt,
Az arnauta kemény hitre
Nem lesz semmi bántódásuk,
Nézzék meg a seregemet,
Melylyel várlak, én a basa,
Ne hogy mondjad, megcsaltalak.»

Negyven darab aranynyal megajándékozva tér vissza urához a küldöncz.

A kapetánok a földre szegzik tekintetüket, midőn a fejedelem kérdi, melyikük menne a basához. De

Nem néz földre *Lázó Szósicza*
Néz a knéznek fekete szemébe;
«Adjad mellém Ilicza kapetánt,
Elmegyek én a basához.»

Harmincz arnautát küld elibük a basa, megvendégli oldjedijével (csemegékkel) és üditő italokkal, nyolcz napig maradnak Guszinjében, elmondják, hogy a fejedelem hitet tett a keresztre és «ingyil»-re (evangeliumra), hogy felakasztatja a basát.

Ali basa megajándékozza őket két pár «ledenice», albán ezüst pisztolylyal:

«Menjetek édesim szerencsével,
Köszöntsétek Petrovics Nikolot.»

Rusztem és Iliasz bajraktárok kisérik őket a határig:

«Oh te török, Iliasz bajraktár,
Mért van a föld Guszinjénél
Igy felszántva, igy felásva?»
«Nincs felszántva, fel van ásva,
Török sirok vannak itten.»
«Kitől estek ők el, itten?»
«Petrovics Nikola ellen.»
«Tán az orosz seregektől?»
«Nem, Petrovics Nikolótól.»
«S mennyi itt a sirok száma?»
«Sirok száma három ezer.»
«Oh te török, Rusztem bajraktár,
Im e sirok nyitva vannak,
De nincs bennök halott egy sem.»
«Rátok várnak im e sirok,
Három ezer jó arnauta
Megesküdött kemény hitre,
A vallásra, az imámra,
Egyszer lőnek, handzsárt fognak,
Tüzes késsel nektek mennek,
Kinek-kinek bármit rendel
Jó szerencse és a végzet.»
Igy kisérték a határig,
Megcsókolták, oda hagyták.

A kapetánok jelentenek a fejedelemnek:

«Gyüjtsed össze seregedet,
Azt üzeni Ali basa,
Vágyódik a tefericsre.»*
Hét levelet ir Nikola,
Széjjel küldi a hét hegyre,
Kettőt a két Moracsába,

* Kirándulás a zöldbe.

Egyet az Asane törzsnek,
Másikat kap Levrecsáne,
Egyet elküld Kutye felé,
Másikat kap Vaszajevics
Dobrnják is kap levelet,
Másikat kap Niksics vára,
Niksics várán *Milán* kapetán.
Két hét múlva összegyülnek,
Czrnagorczok ötven ezren,
Haragosak mint a kigyó,
Tudnak vágni, tudnak futni,
Lesni tudnak vészes helyen,
Neki menni a fegyvernek,
Sietni a sebesülthöz.
«Oh apósom, jó Vukotics
Itt van ötven ezer ember,
Harminczhét a tüzes ágyu,
Elég bomba várak ellen,
Hozd el nekem Ali basát,
Hozd el nekem elevenen,
Foglald mind el az országot,
Az arnauták egész földjét
Szalonikhi városáig.»
«Oh jó uram, Petrovics knéz,
Dicső hősök az arnauták,
Nem oly könnyü ottan győzni.»
Haddal indul *Vukotics Szteván*
Elvezeti a sereget
Guszinjének sikságára.
«Ne ülj basa a szobádban,
Leszállnak a hegyek fiai.»
«Nézzetek ki bajraktárok
Az üveges ablakokon»,
És a basa körültekint,
Nem sápadnak bajraktárok?
Bajraktárok nem sápadnak,
Veszedelmet csak kaczagnak.
Felugrik most Ali basa,
Felhúzza az emenijét *
Megindúl a csarsijára,

* Czipőt.

Elhivatja ott a pópát,
El az egész rájah-népet.
«Guszinjei rájah halljad,
«Petrovicsnak hada jön rám,
«Hogyha őtet szeretitek,
«Menjetek el seregéhez,
«Szögezzétek rám a fegyvert,
«Adok nektek hozzá töltést».
Hódolattal szól a rájah:
«Urunk basa, Ali basa,
«Téged halva is szolgálunk,
«Inkább semhogy hozzá álljunk.
«Elmegy veled, el mindnyájunk».
«Nem kell nekem segítségtek,
«Elveszne a szegény rájah,
«Reám szállna anyaátok
«Maradjatok csarsijában
«Én vagyok a ti atyátok».
Végig megy a telál * hangja;
«A ki szökik Guszinjéből
Tűzre jutnak a szolgái.» **
Szól a várból ágyú szava,
Harczra hivja arnautákat,
Fejükön a fehér csulok ***
Hátukon a fusztanella
Lábukon a fehér nadrág
Kezükben a hátultöltő,
Háromezer arnauta.
Egyet lőnek, handzsárt rántnak,
Kinek-kinek bármit rendel
Jó szerencse és a végzet.

A basa aranyba-ezüstbe öltözködve, fegyveresen végig nyargal a török sereg előtt, utána az arnauták. A mecset előtt imára megállnak. Az asszonyok oda szólnak fiaikhoz:

«Oh ti fiúk, átok, átok,
«Ha gyalázat szállna rátok,
«Anyátoknak kínná váltok».

* Kikiáltó.
** Asszonyok, gyermekek.
*** Fehér fez.

A harcz megindúl, miután mind a két fél visszautasítja a felhivást, hogy adja meg magát. A basa a golyózáporban kivont karddal rohan a czrnagorczokra, utána a karcsú bajraktárok éles handzsárral.

És jönnek az arnauták:

Egyszer lőnek, handzsárt rántnak
Tüzes késsel rárohannak,
Édesen a czrnagorcznak,
Torkán fogják, fogják kontyon,
Puskalövést nem hallani
Csak a kardok csattogását.
Beleszól az ágyú szava
Fekete föld majd meghasad,
A derült ég majd leszakad,
Csillag hull a láthatárra,
Holtak födik már a mezőt,
Egyik jajgat: «Szegény anyám!»
Másik mondja: «Nem segit az!
Kard és handzsár, anyád, apád.»
Áttör Ali az ellenen
Hidat ver a Lim vizén át
Letekint a véres vizbe,
Tele elhullt arnautákkal.
Fejedelmi ágyú dörög,
Túlkiáltja Ali basa:
«Ne féljetek jó fiaim
Segítség jön négyezrivel,
Pesteráczból, Kolasinból.»
Ágyú dörög, török ágyú,
Jön a pópa, jön a rájah,
Ágyút húznak le a várból,
Segítik a tüzéreket:
Nem látni a Limnek vizét
Czrnagorczok hulláitól.
Két víz folyik itten össze,
Limnek vize és a Zéta.
Nem folyhatnak a sok holttól,
Kiáradnak a mezőre
Kivetik a sok hullákat.
Körültekint Ali basa:
«Jajj a Vlasik merész törzse
Behatol már Guszinjébe!»

De egy vitéz arnauta
Visszaveti vérben óket:
«Védelmezd csak hideg Limet
«Édes basa, Ali basa».
S mit tesz Rusztem, a bajraktár?
Hidat ver a Zéta vizén,
Letöri az ellen hidját,
Nem ereszti át az ellent.
Fehér lovon vágtat elé
Kifent karddal egy arnauta
Kifent karddal a kezében,
Nehéz sebbel a szivében:
«Védelmezd a hideg Limet
«Édes basám, Ali basa,
«Iliasz a jó bajraktár
«Arnautákkal, háromszázzal,
«Elfoglalta az ágyúkat,
«Fejedelmi jó ágyúkat
«Levágta a tüzéreket»,
Áttekint a Limnek vizén
Vitéz basa, Ali basa,
Csodát lát a túlsó parton,
Futnak már a czrnagorczok!
«Megállj Szteván, jó Vukotics,
«Állj meg kérlek még egy szóra!»
— «Hagyj békében, kemény basa,
«Kudarczomban seregemnek
«Oda veszett egy harmada!»
— «Megállj Sztevan, jó Vukotics,
«Fogd e kardot, tartsd magadnak,
«Fogd ez irást, az uradnak!
«Hadd tudja meg Petrovics knéz,
«Ne vádoljon téged soha,
«Tudja meg, hogy jól harczoltál,
«Vitézül az embereid,
«Im a muhur,* reá ütöm.»
Átusztat a Limnek vizén
Át a karddal, az irással,
Iliász a jó bajraktár.
Ezüst pénzt kap három százat
És hozzá egy izenetet:

* Pecsét.

«Helyettem a nagy basának
«Kezet csókolj óh bajraktár.»
Guszinjében ünnepet ül
Vitéz basa, Ali basa.
Csetinjében könyekben ül
Petrovics knéz, a Nikola,
Odaveszett sok vitéze
Tizenhárom kapetánja.

***

Egy órakor ismét dördül az ágyú, a mulatók oszlanak, mindenki siet hazafelé, és mire 2 órakor az utolsó ágyúszó eldördül, néma és sötét az egész város, beállott ismét a szigorú bőjt.

SZERAJEVÓBÓL GORÁZDÁBA

SZERAJEVÓBÓL A VADONBA. — ÚTI ALAKOK. — AZ ÁLARCZOS HÖLGY. — PRÁCSA. — RANJEN-KARAULA. — A BÉRCZ-TENGER. — GORÁZDA. — FERHAD BÉG HERENDIA, A FELKELŐ-VEZÉR.

1882, augusztus havában.

Abban a reggeli pongyolában volt még Szerajevo, mely éppen a nagyobb, élénkebb városoknak ad olyan sajátságos, szokatlan physiognomiát. Az éjjeli pihenés után rendre-rendre ébred a város, hol ácsorogva, hol sietve látnak a házakból kibujó emberek az új munkához, álom és friss élet együtt van, minden készületlen és készülődő. A muezzin felébresztette már messze kihangzó méla énekével a hivőket, némelyek épen az ima előtti mosakodást végzik a nyilvános kútak előtt. A szűk és meredek bazár-utcza egy-egy fülkéje előtt le van már eresztve a deszka, melylyel el volt zárva és rajta ül már békésen csibukozva a kereskedő. A szomszédban most szedik le a lakatokat, másutt még minden éjjeli állapotában van. Hiányzik még a nappali forró pezsgés, de meg van már mindenütt a reggeli frisseség. A lustákat nem látni, ők még alusznak. Az európaiak közül nem a legelegánsabbak, de a legdolgosabbak, a magyar zsidók és a krajnai munkások mutatkoznak apró csoportokban. Sürű tömegek nincsenek még, de van néző elég, a ki megbámúlja a kényes és fényes huszároktól környezett kocsikat, melyekben a miniszter és kisérete útnak indúl, hogy meglátogassa mindenekelőtt azokat a kerületeket, melyekben még leginkább mutatkoznak a felkelés maradványai.

A citadellán és a sívár tetőkön hosszan elnyúló várfalak alatt vezet útunk, eleintén egyenesen napkelet felé, ama szűk sziklahasadékon át, mely az egyetlen kijárás a várost három oldalról elzáró bérczek amphitheatrumából. Mögöttünk marad a gazdag síkság, mely nyugat felé tágul, mögöttünk a száz minaret, gyorsan emelkedik a sziklafalba repesztett út, lent a Miljacska zöld vize fehér tajtékot vetve zúg sárga-vörös szikla ágyában, túl a vizen vakmerően emelkednek tépett falak, óriás oszlopok és tornyok, mind csupa merő meztelen kőszikla, újabb s újabb phantastikus alakok, minden kanyarulat után. Nemsokára a «kecskék hidja» veti át egyetlen merész ivben az útat a mély örvény másik oldalára s alig egy félóránnyira az élénk várostól olyan néma magányos vadonban vagyunk, melyben csak a katonáink által épített út emlékeztet emberi civilisatióra és forgalomra.

Csak a patakot látjuk és sziklát és az alacsonyan kúszó bokrokat. Hirtelen fordulókon lassan haladunk fel.

Ljubagosta sötét kunyhói alatt másodszor hidalja át az út a Miljacskát, elhagyjuk a patakot, mely egyenesen a Romanja-Planina vadonának nyugoti falairól szakad le, útunk délnek kanyarodik, a bokrok mindinkább magas, hűvös, árnyas erdővé emelkednek, mert itt még nem pusztított a fáknak két nagy ellensége, az ember, a ki levágja és a kecske, a mely újra nőni nem engedi; a vidék tágúl, időről-időre egyes községeknek mértföldekre elszórt magános faházai tünedeznek fel az erdős völgyekből, itt-ott egy kis kukoricza vagy hariskásaföld mutatkozik, jobbról a Trebevics sötét hegyes csúcsa, balról a magas erdő tetejéről a Romanja-Planina déli oldalának fehér sziklabástyái tekintenek le reánk.

És itten nem hiányzik már az élet sem. Jól illenek a vad tájképhez a vörös turbános bosnyák hajcsárok, kik hordókkal, ládákkal, deszkákkal, sőt gerendákkal súlyosan megterhelt apró lovak hosszú sorait hajtják. Mindenütt felhatolnak, a hol az ő alig járható útjaik átmetszik az országútat.

Ezt nem használják. Nincs is reá szükségük, mert a szekér itten ismeretlen, az apró bosnyák lovak mindent elvisznek a hátukon és a régi útak, ha meredekebbek bár, de árnyasabbak és a mi a fő, rövidebbek a katona-útnál.

Biztatóbbak ránk nézve ez alakoknál, melyek tán még tegnap rablók voltak, s holnap megint azokká lehetnek, katonáink, kikkel mind sűrűbben találkozunk. Valóságos tábori élet; látszik, hogy háborús országban vagyunk.

Az úton őrjáratokkal, az útat áttekintő egyes dombokon tábori őrségekkel mindig találkozunk. De majd minden mellékútról, minden bokorból bakák nyomúlnak előre: hazatérő tartalékosok, a kiket mostan kivonnak Boszniából. Mert jóllehet a felkelés minden utónyoma még meg nem szünt, sőt épen e kerületekben még szervezett bandák léteznek, a pénzt kimélni, a csapatokat lehetőleg redukálni kell.

De nemcsak ilyen harczias, hanem egészen idylli jelenetekkel is találkozunk. Alattunk a pataknál egy kis csoport. Egy útazó muhammedán hölgy itatja a hűvös árnyékban lovát. Ő maga egészen hófehér köpenybe burkolva a lovon ül férfi módra, mellette a lovat vezető ember. A nő, a hogy észre vesz bennünket, gyorsan felteszi útazó álarczát. A fáradságos útazás alatt nagyon kényelmetlen, fullasztó volna az a szigorú, sűrü lefátyolozás, mely Boszniában szokásos. E helyett tehát álarczot tart kezében az útazó nő, melyet arcza elé emel, mihelyt idegennel találkozik, egészen mint a velenczei signorák.

Igy érjük el délfelé ebédlő állomásunkat, Prácsát. Mig lovainkat váltják, az alatt a katonai barakkok előtt elköltjük a tojásokból és conservekből álló egyszerű ebédünket.

Szűk völgyben, 706 méternyi magasságban a Prácsa vizének mentén áll vagy 15 ház, egy hán körül csoportosúlva. Egy kis katonai tábor élénkíti és nagyobbítja ma. De régen, azt mondják, nagy város volt, 60,000 lakossal. Mindenesetre igen régi hely, mert már egy XIII. századbeli okmány mint püspöki székvárost említi.

Az omladozó prácsai mecset udvarán őriznek egy sarkophágot, mely tán római, mert a bosnyák középkori sírkövek, ha sarkophág alakúak is, kivájt üreggel nem szoktak birni. Középkori sírkövekkel sürűn van behintve az egész környék. Inkább a dimenziók mint diszítések által tünnek ki, nagy részük felhasználódott az új út építésénél. A legnagyobbak azonban ma is állnak másfél kilometernyire délkeletnek Prácsától a *pavlovácz*i várhegyen, mely alatt szűk szikla-

szorosban vezet tovább az út. Az olvasó ismeri már e sirkövek legnagyobbikát, melyet a hagyomány *Radinovics Pál* fejedelemének tart. Mindenesetre ő emelte volt a *pavlovácszi* várat, melynek romjai ma is állnak a *Vlaska Stjena* nevű sziklafalak alatti dombon, balpartján a Prácsa vizének, egyik főhelye egykor az ő dominiumát képező «comitatus Berec»-nek, melyhez Vlaszenicza, Olovo, Prácsa, Dobrunj, a drinaparti Usztikolina, sőt egy ideig a Vrhbosznai vár is tartozott. «Novi in Praza» nevezik a raguzai követek, a kik itt keresték fel Pálnak fiát *Radoslav Pavlovicsot* 1423-ban. 1550-ben a vár már romban hevert. A «Pavlovácz» neve, a körülmény, hogy Pál fia alatt még «Ujvár»-nak nevezték, elég alapot nyújt arra, hogy Pálnak tulajdonitsuk.

A vizmentén termékenyebb földek közt lefelé haladunk egy darabig, de azután elhagyjuk a Prácsát, mely egyenesen keletnek, óriás sziklakoczkák és sűrü erdők között tör magának útat a Drina felé. Utunk egyenesen délnek fordúl, gyorsan emelkedik mind magányosabb, vadabb környezetben, merész serpentinák kanyarodnak fel a vizválasztón és sem embert, sem házat nem látunk többé, mig a szorosnak magaslatát el nem érjük a «Ranjen-Karaulá»-nál.

Ranjen-Karaula, «a sebesültek őrháza» nem hiába viseli e nevet. Itten vérrel van áztatva minden talpalattnyi föld.

A szerajevo-novi-bazári út e magas bérczvadonban fekvő szoros szűk kapuján vezet át. Ősidőktől fogva itten szoktak lesben állani a rablók és felkelők. A legutóbbi felkelés is itten látta egyik nyitányát. Gorázda felől jött fel katonai fedezet alatt egy öszvér-szállítmány. A mint befordulnának a szorosnak szűk kapujába, kereszttűz fogadja őket a fákkal és bokrokkal benőtt dombokról, melyek a kapunak mintegy oldalfalait képezik. Azóta erős őrséget tettek e pontra, melynek kemény harczokat kellett kiállani a múlt télen. Csak mióta a székelyek tartják megszállva a karaulát, őrizkedtek a felkelők a támadástól; de nehány órányira a karaulától, fent a hegyekben még aug. 8-án is harcza volt az őrség egyik részének, mely rablókat ment üldözni.

A «Ranjen Karaula» nyergétől délfelé egyike nyilik a legnagyobbszerű kilátásoknak, melyeket látni, melyeket képzelni lehet. És talán könnyebben lehet elképzelni, mint leirni.

Uj világ nyilik, a mint átlépjük a szoros magaslatát: a bérczek egy tengerén tekintünk végig, túl Montenegrón egész Albániáig.

Valóban, mint a vihartól felzudított tenger, úgy hullámzanak alattunk az erdős bérczek, melyeken sziklák képezik az egyes hullámok fehér taraját. Igy esik le gyorsan és mélyen egyik terraszról a másikra a talaj és egészen alant széles, csöndes, sima folyó fényes ezüst szalagja kanyarog a tág völgyben falvak és buján termő földek között. A Drina vize ez, mely a montenegrói határon a Tara és a Piva összefolyásából eredve mindjárt mint nagy folyó jelenik meg az országban. A folyón túl pedig, egyik a másik mögött és fölött, nyolcz külön hegylánczolat emelkedik, merész és vad körvonalokban, a távolsághoz képest mindenik más-más szinezetben és világításban, árnyas erdők sötét zöldjében, napégette sziklák fényében, kékes derengésben, egész a legtávolabb, legmagasabb lánczolatig, mely csak itt-ott emelkedik ki az előzők magaslatai mögül, mintegy odalehelve csupán, úgy, hogy az ember nem tudja szikla-e vagy hó az a sok fehér rovás, mely a kék párázatból átvillog. Ez a végső lánczolat már az albán határon áll. De a legimpozánsabbak a közvetlen előtte szélesen, zordonan, feketén emelkedő montenegrói hegyek, ezek közt egészen jobbra egy valóságos, élesen négyszögü kapu a bérczekben, olyan forma, mint Erdélyben a tordai hasadék, de sokkal nagyobb: ott töri át útját a Drinába igyekvő Szutjeszka. Mögötte a 9000 lábnyi Durmitor, a montenegrói hegyek fejedelme, melyen még a kőszálli kecske él, 70 kilométernyi egyenes távolságban.

Az őrház előtti padokon bámultuk a kilátást fekete kávé mellett, melylyel egy volt rabló kedveskedett, a ki most az őrség szolgálatában áll. Körülöttünk is a leggyönyörübb vidék. Lágy gyep közt, friss források alatt vezet fel a dombon a bükkfák sűrüjébe keskeny út. Az ember azt hinné, hogy angol parkban van, ha nem tudná, hogy rablók útja. És míg a tiszt nekünk elbeszéli a vitéz őrség hadi kalandjait, addig a fehér sátorok előtt álldogáló székelyfiúk annak örülnek, hogy az idegen urak: «Magyarul beszélnek — — — magyar emberek!»

Rövid pihenés után neki indultunk megint, nagyot kanyarodtunk végig az egész hegyoldalon és aztán hosszú serpentinákon kezdtünk leereszkedni; csak az utolsó fordulónál pillantottuk meg 11 órai utazás után Gorázdát, a Drina zöldes vizén.

Gorázda a Teleki grófok ősi fészke; innen jöttek Magyarországba, mint Buzinból a Keglevichek a török foglalás elől. Teleki Mihály a Cserei által is említett bosnyák családi neve mellett viselte a Gorázda nevet is és a széki Teleki nevet csak Erdélyben vette fel.

A város a folyó magas balpartján meredek hegyoldal alatt nyúlik el. Az egykor jelentékeny hely ma lesülyedt 800 és egynehány lélekre. Virágkora a XV. századba esett, midőn a halomföldi grófok a szomszédos Szamobor várában szoktak nyaralni, melynek omladékai 13 kilométernyire a várostól a Janina és a Drina összefolyásánál ma is láthatók. Egy félórányira ugyanazon irányban, a csajniczai úton ma is mutatják Szent-György templomának romjait, melyet a hagyomány szerint István herczeg a Herczegovina alapítója épített. Még 1529—1531-ben nyomda létezett a városban, melyből cyril egyházi könyvek maradtak fenn. 1568-ban *Musztafa* budai basa kőhidat építetett a 150 lépésnyi szélességü folyón. A pillérek még mindig állnak, két négyszögü a partokon, négy hatszögü a vizben. Rajtuk fekszik a mai fahid. A második pilléren cyril sírfelirat van befalazva, jele, hogy már akkor kezdték a régi sírköveket építésre használni. Abból az időből származik az ívezett kapuval ellátott tágas épület is szemben a hiddal, mely egykor karavan-szeraj volt, ma istállónak használtatik. A kapu mellett két, vele szemben hét kandalló látszik még a fennmaradt körfalakon. Két római sarkophag nem messze innen állott egész 1880-ig. Azóta eltüntek.

Mostan Gorázda apró, szegény helység, mecsetei is csak fából valók és csak a terjedelmes katonai barakkok adnak neki bizonyos jelentőséget.

De ha Gorázda magára nem is érdekes, itten folyt le utunk egyik legérdekesebb jelenete.

Alig estünk túl a hivatalos fogadtatáson és bemutatásokon, és alig kezdte meg a minister audentiáit, jönnek és jelentik, hogy Ferhád bég Herendia, a híres fölkelő vezér beizent fiával a faluba, mely előtt fegyveres embereivel áll, hogy szabad kiséretet kér, mert beszélni akar a ministerrel.

Ferhád bég a salvus conductust megkapta, és a mint a tiszti barakkban a kitünő vacsoránál ülnénk, jelentik, hogy már itt is van. A minister siet a konakba, a mi alatt egyébiránt csak közönséges

török faház értendő, három kis szobával az emeleten. Itt várjuk Ferhád béget, a minister, a kerületi főnök Szerajevóból, a járási főnök Csajniczából és én.

Avd'aga, egy becsületes muhammedán bosnyák, a ki mint helyettes járási főnök működik Gorázdában, vezeti be. Ferhád bég Herendia, a mint a tisztesség megkívánja, levetette papucsát és mezitláb lép be, magas ruganyos alak, sasorral, lenyuló fekete bajuszszal, vörös turbánban, kék dolmányán a Medsidie-rend és egy vitézségi érem, melyet a montenegróiak elleni harczokban mint török jüszbasi szerzett. Egész utunkon observálható volt, hogy a miniszter előtt a benszülöttek, egy pár nagy bég és kádi kivételével csaknem mind reszketve állnak, remegve beszélnek. Ez nem. Sem kihivó, sem alázatos, sem félénk nem volt magatartása. Kállay kérdésére, hogy mit akar, nyugodt lélekkel elmondta, hogy a montenegróiak félrevezették őt mindenféle ámításokkal; de ő belátta, hogy csak fajának régi ellenségeit szolgálja; hogy azért eljött magát alávetni és megadni; és ha kegyelembe felfogadják, ő viszont fogadja, hogy Ferencz József császárnak leghivebb alattvalója lesz.

Ezután Kállay beszélt az ő muhammedán szívéhez; beszélt arról, hogy épen a muhammedánok nem tarthatták volna fenn magukat ebben az országban, ha mi nem jövünk; megmondta neki, hogyha semmi közönséges bűntettet nem követett el, hanem csak ellenünk harczolt, akkor Ő Felsége, kinek hatalmát most megismerték és kinek meg fogják ismerni jóságát is, megkegyelmez neki. De adjon kezet, fogadjon hűséget «kemény hitére», mert ha bármit cselekednék még egyszer Ő Felsége ellen, akkor nem lesz neki többé megbocsátva.

És Ferhád bég odalépett a ministerhez, felemelte fejét, tel kezét és azután sajátságos hirtelen mozdulattal kezet adott és fogadta hangosan «legkeményebb hitére», hogy hű lesz és engedelmeskedni fog Ő Felségének és tisztviselőinek, és így végezte, hogy: «Zsivió, zsivió, zsivió!»

Azután felszólította még a minister, hogy most már adja át fegyvereit.

Ferhád bég lement és nem sokára felhozta az én szobámba, a hol a kerületi főnökkel és Abd'agával vártuk, a maga és fiának fegy-

vereit, kendővel egy csomóba kötve, egy Winchester- és egy Snyder-puskát, handzsárt és két pár pisztolyt. De mindjárt előadta a kérelmét is, hogy fegyvereit megtarthassa: mert, úgymond, jó barátságban volt ugyan eddig Kovacsevicscsel és Tunguzzal, de most meglehet, hogy rátámadnak, ha otthon lesz. Majd belenyugodott a főnök biztatásába, hogy egyelőre hagyja nála fegyvereit, később, ha szüksége lesz rá a maga védelmére, majd visszakaphatja. Aztán elszíttuk a béke-cigaretteket.

FÓCSA

A DRINA PARTJÁN. — FELKELŐK ÉS RABLÓK. — PANDÚROK. — A CSENGICS-CSALÁD. — TELEPHON. — FÓCSA. — TÖRTÉNELMI EMLÉKEK. — MŰIPAR. — BUJDOSÓK ÉS HAZATÉRŐK. — A BOSNYÁK HÁZ. — AVD'AGA EBÉDJE. — A «ZÖLD MAGYAROK».

Vad ordítás riaszt fel álmomból. Egészen sötét van még. A kiáltás olyan fanatikus, olyan harczias, annyira szívből, lélekből fakad és annyira közelemben van, hogy az első pillanatban nem tudom mire vélni. Most értem: «Hajah, alla fallah!» Nem felkelők, csak az ártatlan müezzin hivja reggeli imára a jámbor lelkeket. De a gorázdai kis falusi mecset fa-minaretje oly alacsony, a nem különben fa-konaknak, melyben hálunk, annyira közelében van, és az itteni müezzin a szokott méla, chromatikus moll- és orrhangokba olyan délczeg és szilaj riadókat vegyít, hogy csaknem idegeneknek váltak előttem az ismert hangok.

Egy óra múlva már lóháton ültünk. Mert Fócsába még nem vezet szekérút. Most építik a katonák a Drina balpartján, és a munkálatoktól néha annyira az őrvény szélére szorultunk, hogy csak ló ló után, ember ember után mehettünk. Igazán vadregényes utazás volt. Vadregényes a vidék, a helyzet, az emberek, a környezet. A zöldhajtókás székely ezredből való szakasz egészen a harcztéri szabályzat szerint masiroz. Huszárok nyitják meg és végzik a hosszú menetet. Mi czivilek közre vagyunk fogva. Igy haladunk nem sokára magasan fenn a Drina medre fölött, néhol valóságos örvény szélén; sziklák, bokrok

közt, melyeket csak itt-ott vált föl egy-egy hatalmas facsoport. Jobb kézre meredeken emelkedik a hegyoldal. Balra alattunk részint egészen kopár a hirtelen leeső lejtő, részint fákkal van még borítva, melyek vagy már kidőlve feküsznek, vagy alig-alig kapaszkodnak még messzenyúló gyökereikkel. A fák közt czifra levelű haraszt burjánzik, a kopár helyeken nagy magányosan egy-egy öles vad mályva sárga virága. Mélyen alant a Drina folyik csendesen. Nem mint ha sima ágyban folyna. Medre nem agyag, sem nem homok, sem nem kavicsos. Hanem csupa merő eleven kőszikla. A viznek szélein áttetszenek a kimosott, kiköszörült összevissza tépett szirtek, melyek szinük, alakjuk, mélységük szerint magának a viznek is a legkülönbözőbb szineket adják. Ezeken a széleken néhol zúg is és csak úgy veti a fehér tajtékot a folyó. De a szélektől lefelé mind mélyebben esnek le a sziklák, már-már csak alig tetszenek át a vizen és végre egészszen eltünnek. És itten széles középmedrében olyan tiszta, mély, zöld és olyan sima a folyó, mint a smaragd; mert noha szikla a meder, de mély és a mély vizek csöndesek.

Túl a vizen változik a tájkép. Oda át csak lassabban emelkedik a vidék és a viznek szélén mindenütt helyet ád a többnyire gondosan bekerített gabona- és kukoricza földeknek. Csak ezeken túl emelkednek erdős hegyek, melyek mély szakadással és hegyipatakok által vannak egymástól elválasztva. Oda át is masiroz egy gyalog szakasz. Mondják, hogy a táviró biztosítása végett. Az is meglehet, ha nem is mondják, hogy miattunk.

Ezen a vidéken a felkelésnek még vége nincs. Augusztusban még tettleg csatáztak. Rablótámadások még ma is előfordulnak és a hatóságnak öt-hat, félig rabló, félig felkelő bandáról van tudomása. És ha a fedezet, mely alatt vagyunk, komoly akar lenni, szükséges, hogy odaát is legyen őrség, mert ha onnan átlőnének, a vizen át sem nem üldözhetjük, sem el nem kergethetjük őket.

Friss reggeli levegő; harmattól és napsugártól ragyog minden. A székely fiúk magyar nótákat dudolnak. A hol kissé kitágul a talaj, akadnak egyes házcsoportok, vagy házak, messze elszórt községek részei, ha egyéb nem egy ronda hán, ha még ez sem, akkor legalább egy kávéház: lombsátor a vadonban, mely alatt egy kis parázs mellett hamar megfőzi a frissítő italt a kafedzsi. Ilyen jó üzletet régen

csináltak. Mindenik kap egy pár forintot. Az ilyen kávéállomásokat koldusok és parasztok felhasználják, hogy a miniszter elé járuljanak. Furcsa kis tarka társaság. De semmi sem lehet furcsább és tarkább, mintha úgynevezett pandurokkal találkozunk. Felfegyverzett benszülöttek, a kik két-két katona kiséretében szintén részt vesznek a biztonsági szolgálatban.

Fegyverük katonai. Öltözetük a népviselet. Némelyik feltűzi turbánjának oldalára a basák régi jelvényét, szárnyat ábrázoló pléhforgót.

Ilyen megszökött pandurokból került ki a felkelő-vezérek egy része. De a visszatérő megnyugvásnak jele, hogy a biztonsági szolgálatra ismét fel lehet használni a benszülötteket is.

Egészen máskép néz ki a lovascsapat, mely leszállva a lovakról, ottan vár reánk, a hol az Osanica-Rjeka vize szakad keskeny hegyhasadékon át a Drinába. Messziről megismerjük Dervis bég Csengicset. Zömök, haladt korú, de még ruganyos férfiú; élesen metszett sasorr, mélyen fekvő komoly szemek setét tűzzel, deresedni kezdő hosszan lekanyarodó fekete bajusz. Képzelni sem lehet szebb ősi képet. Már Szerajevóben meglátogatta volt a minisztert és úgy látszik, megtetszettek egymásnak. «Én nem akarok tőled semmit, de eljöttem, hogy megmondjam, hogy ezt és ezt kellene tenni. Mert az jó lesz. Ha pedig nem teszed meg, akkor rossz lesz». Aztán beszélt ötszáz éves családjáról, mely a kis-ázsiai Csengeriből jött ide és eddig harmincz vezért és basát számlált. És azon végezte, hogy örül, hogy a császár végre küldött valakit, a ki tud a nép nyelvén beszélni és a kivel szabadon beszélhet a nép.

Dervis bég Csengics tehát, a ki nem feje ugyan a családnak, mert az egy még sokkal öregebb úr, a ki már nem mozdul falusi kastélyából, de lévén a családnak mozgató lelke, kilencz Csengicscsel várja itt a ministert; mert ez a kerület és különösen a Zagorje a Csengicsek fészke, száz Csengics család van itten és az ő kezükön majdnem az egész földbirtok. Valamennyin meglátszik, hogy urak, és meglátszik, hogy ez a tisztelgés nincs hivatalosan rendezve. A barátságos üdvözlések után a Csengicsek kiséretükkel együtt a menet élére állnak s úgy vonulunk be 11 óra felé Uszti-Kolinába, melynek fehér mecsetje már messziről int.

Mig a sok lovat átszállítja a komp, addig az ottani őrség vendégei vagyunk és a hűvös lombsátorban élvezzük a jó reggelit, melylyel vártak. Aztán mi is átkelünk a Drinán, hogy a jobb parton folytassuk utunkat.

A túlparton is őrség táboroz sátrakban; katonáink itten odáig vitték az éberséget, hogy innen telephon összeköttetésük van Fócsával. A nap már forrón égetett, untam a folytonos lépésben lovaglást, előre sarkaltam lovamat s egyedül haladtam élénkebb tempóban a mívelt földektől borított lankás alatt, itt-ott hatalmas dió- és bükkfák árnyában. A fele úton találkozom Obadich tábornokkal, a ki tisztjeivel a minister elé lovagolt. Egy-egy mezőn munkások dolgoztak, egy-egy sövény-gunyhó szűk ablakán bozontos arcz tekintett kiváncsian reám. Egy óra körül volt, mire Fócsa elé érkeztem, a hol a tisztviselők és előljárók, a tanítók iskoláikkal már kivonúltak volt és a lakosság festői csoportokban hevert a szilvafák alatt, valamennyien a ministert várva.

Fócsa egészen körül van véve erdős hegyekkel és egyike a legszebb fekvésű helyeknek. Itt egyesül a Csehotina friss vize a Drinával, a viznek tehát, mely a tájkép költészetének egyik legfőbb eleme, itt nincs hiánya. Két fahid vezet át a Csehotina bal partjára, a hol a városnak főtömege fekszik; egyes külön szárnyak és csoportok a jobb parton huzódnak fel a hegyek oldalán. Az ország legrégibb mecsetei itt találhatók és mivel az ozman hatalom fénykorából valók, szépségben is felülmulják a többieket. Nem külső czifraság, hanem a tömegek elrendezése, a monumentalis falak faragott kőből, az impozáns kupolák, melyeknek ólom fedele, különösen holdvilágnál, mint az ezüst ragyog, és a magas minaretek arányai valóban gyönyörűvé teszik e régi szent épületek némelyikét. Középkori emlékekből itt is csak bogumil-sirok maradtak fenn. Az egyik Bitorg mellett két sor tánczossal ékítve, «Branislav Brsnil fejedelem, a derék vitéz» emlékét tartja fenn. Talán ama szép épületek hatása, hogy itten tovább maradt meg, mint másutt, romlatlanúl a keleti műizlés. Fócsának jelentékeny műipara van, mely érdemes a leggondosabb ápolásra. Ha az ország megnyilik egyszer a közforgalomnak, a vagyonosodás egyik forrása lehet ez az ipar, mely már-már kivesző félben van világszerte a gyárszerű tuczat-munkával szemben. Délután meglátogattam a bazárt. Az ezüst-filigrán ipar rokon azzal, mely századok

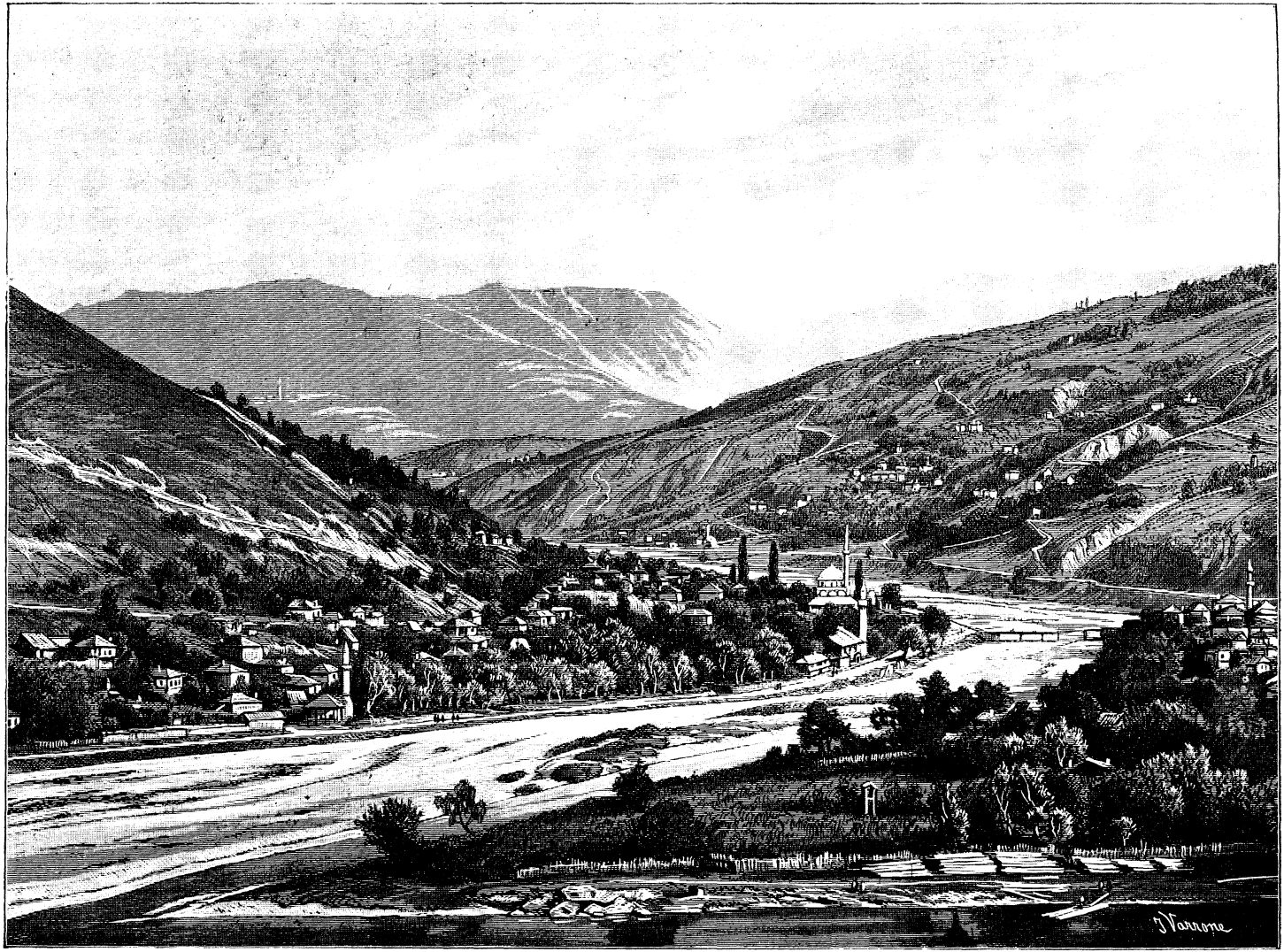
előtt Erdélyben is virágzott; a fócsai handzsárok hiresek az egész keleten és egyéb apróságokon kivül kések is készülnek itten, melyeknek berakott csontnyelei valóságos dísznüvek.

A fócsai kerület be van ékelve a novibazári szandsák és Montenegró közé, itten mondhatni szüntelenül foly a határháború, melyet ha nem az országok és a kormányok, a bégek és a vajdák folytatnak a maguk szakállára. Számos népdal és ballada története itten szerepel. Fócsai kis helyőrségünk, meglepve az események által, alig 200 emberből állva, nehéz napokat élt itten az utóbbi felkelés kezdetén, mikor néha a környező hegyek mindenikéről levillogtak a felkelők őrtüzei. Ma is ez a vidék a legveszélyesebb. Épen megérkezésünk napján több ezer forint értékű marhát hajtottak el a rablók.

Ez a harczias világ természetesen nagy lendületben tartotta a fócsai fegyver- és kés-ipart. Érdemes ráügyelni, hogy a harczias világgal együtt, melynek most már hihetőleg vége lesz, ne tünjék el ez az ipar is.

A minister, mint mindenütt, úgy itt is azonnal kihallgatást tartott és itt is, mint mindenütt, csak úgy tódultak az emberek a kifogyhatatlan türelemmel mindenkit végig hallgató «musir» elé.

Persze nem minden kivánság nyerhetett teljesülést. Egy fiatal suhancz, sötéten lesütött tekintettel, útlevelet kér. «Az én apám és az én nagyapám és minden őseim, háromszáz esztendő óta mind becsületes emberek voltak. Az országúton jártak és nem mellékútakon. Adj nekem útlevelet, mert én is a nagy úton akarok menni és nem akarok kibujdosni a mellékútakon. Ebben az országban pedig nem maradok.» A minister tudakozódott viszonyai után. Anyja és öt testvére van és mindent el akar hagyni, mert, a mint mondá, «törvénye nem engedi meg, hogy maradjon.» — «De hát a legnagyobb hodzsák és muftik is megmaradnak itten és ők csak jobban ismerik a törvényt mint te. Hát te mért nem maradhatnál?» Hiába való volt minden okoskodás. «Én nem maradok, én megyek.» Mivel azonban még katonaköteles korban volt, a kivándorlási engedélyt nem kaphatta meg. Másokat, kik hasonló kérelemmel jöttek, sikerrel beszélt rá a minister, hogy ne hagyják el hazájukat. Az ilyen egyes jelenségek mellett azonban fel kell említeni a nagyszámú kérelmet visszatérési engedélyért és a 400 menekültet, a kik épen a minister itt tartózkodása idején tértek vissza Montenegróból.

FÓCSA

Azok közt, a kik vissza akarnak térni, sokan vannak a legbefolyásosabb férfiak közül, és nem csupán volt felkelők, hanem még többen, a kik a felkelés elől menekültek, miután figyelmeztették a hatóságokat, hogy a felkelés ki fog törni és katonai fedezetet kértek. Minthogy ezt meg nem kaphatták, menekültek, nehogy a felkelésben részt venni kényszeríttessenek.

Fócsán kőből épült szép orthodox iskola is van, melyet a minister szintén meglátogatott. Fócsai érdekes élményeink közé tartozott az ebéd is, melyre Avd aga, a polgármester hivott meg bennünket. A legelőkelőbb bosnyák ház is csak fából és vályogtéglából épül. De mondhatni, hogy a legszegényebben is meglátszik a keleti embernek a szép iránti érzéke és a keleti fantázia közreműködése. Ezért olyan festői minden bosnyák helység. Bármily rondák legyenek a házak közelről és belülről, távolról megannyi elegáns villát vél az ember látni. A legkisebb ház is emeletes és a jobb lakosztályok, persze többnyire csak két szoba, az emeleten vannak. Az emeletnek vagy két széle vagy közepe jóval kiugrik a földszinten túl; a háremből ered a szokás, hogy az asszonyok, kiknek a különben is sűrű farácscsal fedett ablakokon kihajólni nem szabad, az előugró részek ablakaiból még is áttekinthessék az egész utczát, a mi egyik legfőbb szórakozásuk. Az emeletnek az udvar felé eső részén mindig van egy deszkákból és gerendákból emelt nyilt tornácz, melyről messze ki lehet tekinteni, a csaknem mindig gyönyörű kilátást élvezni. A szoba egyik oldala mindig el van rekesztve külön könnyű deszkafallal, mely jobbról-balról faliszekrényeket, néha gőzfürdő-helyiséget képez, mig a deszkafal közép nyilásából kitekint a nagy cserép kályha, fehér vagy sárga, tányérforma fénymázos zöld mélyedésekkel tarkítva, alakjára sokszögű obeliszk. Ez a deszkafal és egyátalán a háznak minden farészei, úgy kivülről, mint belül, többé-kevésbbé gazdagon és ha durván is, de jó keleti izléssel ki vannak faragva. Az ablakok ivezve, a tornáczok nyilásai csúcsivekkel vannak ékítve. A legrosszabb ház is legalább festői, kivált ha az idő már megfeketítette a farészeket. De az olyan jó karban és tisztán tartott házak, mint Avd-agáé, nemcsak festőiek, hanem lakályosak is a falakon és a tornáczokon körülfutó menderlikekkel és a mindenütt kiterített szőnyegekkel, melyek között, mint mindenütt a keleten, néha itt is valódi remeket lehet találni.

Az előkelő házakban a belső falak nincsenek meszelve, hanem a falak fehér, a plafond kék, vagy szürke fénymázzal, olajfestékkel vannak mázolva és festve, úgy, hogy szinte márványra emlékeztetnek.

Avd-aga számos vendéget hivott meg, köztük volt Dervis bég Csengics és öt más Csengics, de mindezek álltak és szolgáltak, csak mi európai vendégek ültünk az alacsony kerek asztal körül. Épen igy volt egyik arab barátomnál, a kinél felső Egyptomban ebédeltem. A ki megtud barátkozni a juhszaggal, az a jó török konyhát nemcsak jónak fogja találni, de találni fog valódi delicatesseket, zöldségeket, melyek Európában ismeretlenek, kitűnően sült húsokat, tésztákat. Kifogásolni főkép azt lehet, — de nem egészségi szempontból, — hogy félig hidegen, félig melegen tálalnak mindent. Avd-aga ebédjén a piéce de resistance egy pompás sült bárány volt, mely a maga igaz alakjában került az asztalra, rizszsel, vagdalt hússal, mindenféle fűszerrel és mazsola-szőlővel töltve.

Ebéd után közénk ültek a földre borított szőnyegekre a bennszülött uraságok és kitünő török kávé és csibuk mellett folyt a társalgás, főkép a környékben elhelyezett székely ezredről.

Mióta az exponált őrállomásokat a székelyek tartják megszállva, nem fordult elő többé támadás. A már lefegyverzett lakosoktól a székelyek, ha parancsot kaptak, hogy nézzenek fegyverek után, egy szempillantás alatt kiszedtek még egy pár száz fegyvert. «Zöld magyarok»-nak nevezték őket a zöld hajtóka után, vagy «pravi arnauti», valódi arnautiaknak. «A törökök, mondja Avd-aga, ha valahol ki akarták pusztítani a rablókat, arnautákat — albánokat — küldtek. Nektek magyarokat kell küldeni. Mert vagy az arnauták a magyaroktól, vagy a magyarok az arnautáktól származnak.» Mikor megmondták neki, hogy a társaságban hárman vagyunk magyarok, a minister, Obadich tábornok és én, nem is igen jött zavarba, csak annyit mondott, hogy: «A hogy Isten akarja.»

A török módra naplementekor kezdődő és igen hosszan tartó ebéd után még sokáig ültem künn a mi lakásunk tornáczán és néztem, hogyan ragyognak a sötét hegyek alatt a Drina csöndes vize és a mecsetek csendes ólomkupolái a holdnak tizenöt napos világában.

ROGATICZA ÉS A ROMANJA-PLANINA

AVD' AGA. — RABLÓFÉSZEK. — A PRÁCSA VÖLGYE. — ÚTI JELENETEK. — A BÉLYEG. — ROGATICZA. — RÓMAI ÉS KÖZÉPKORI SÍROK. — AZ ELSŐ MUHAMMEDÁN BRANKOVICS. — A ROMANJA PLANINA ÉS SZABAD HAJDÚI. — A NOVÁK-MONDAKÖR. — MÉG EGY RABLÓFÉSZEK.

Korán reggel indulva Fócsából, 7 órai lovaglás után visszaérkeztünk Gorázdába, a hol török ebéddel várt bennünket Avd' aga, helyettes járási főnök. A házi urat nagy előzékenységgel és mély respectussal adta, jóllehet a ministert sohasem köszöntötte máskép, mint «Servus Excellentia.» Igy tanulta a tisztektől, hogy «servus» az európaiak köszöntése.

Ebéd után azonnal kocsira ültünk, hogy újabb hat-hét órát utazzunk Rogaticzáig. Egy darabig ugyanazon serpentinákon haladunk felfelé, melyeken a Ranjen-Karaulától jöttünk le. Sokáig int felénk látszólag egészen közelről egy kis falu, de sokáig nem érjük el, mert körül kell kanyarognunk az egész hosszú hegyháton. Hires régi rablófészek, Karovics a neve. Mire elhaladunk közvetlen fölötte, jól betekinthetünk a bégnek feudális kastélyába; erős bástyatornyok, magas kőfalak szűk kapuval veszik körül az éles szögű fedelekkel födött épületeket. Túl a Drinának most már mélyen alant fekvő völgyén mindinkább fölemelkedik a montenegrói fekete hegyek megdöbbentően sivár és nagyszerű panorámája. Utunk még mindig ugyanazon széles hegyháton felfelé kanyarodva, végre elválik a Ranjen-Karaulához vezetőtől. Forrón verik vissza a déli napsugarakat a sziklák,

melyekbe az út törve van. De egyszerre, egy csapásra, megváltozik minden. Elértük a gerinczet, hirtelen fordúl az út, lefelé kanyarodunk, mint varázsütésre eltünt a montenegrói panoráma, el a Drina szép völgye, de el a csaknem kiállhatatlan forróság is, hüvös áramlat, az erdő zúgó-búgó levegője leng bennünket körül. Sűrű magas bükkösnek mély árnyában haladunk.

És nem sokára ujabb változása a decoratiónak. Száz operát is ki lehetne állítani ennek az országnak folyton változó, de egyaránt megragadó tájképeivel.

Ha egyszer megnyiltak ezek a tartományok a civilisatiónak és ezzel együtt a tourista-áramlatnak, akkor ez magában is egyik pénzforrásává válhat a lakosságnak. A Svájczon s a Pyreneákon kivül nincs ezeknél szebb vidék Európában. A sürű erdő tágul; letekintünk a mély völgyekbe; a bükkfa-csoportok közt roppant sziklakoczkák henteregnek, némelyik akkora, mint egy négyemeletes ház. Iszonyú pusztításokat és forradalmakat vihetett végbe itten a víz, mielőtt megalkotta ezt a titáni tájképet. Most zúgva és tajtékozva bár, de nem tombolva többé, töri magának útját a széthányt sziklakoczkákon át a Prácsa vize, lefelé sietve a bérczek magasáról a Drina ölébe. Békésen tenyészik ott, a hol a sziklákat mossa, a hatalmas bükkfák árnyában a puha moh és a czifralevelű sűrű haraszt.

Itt is őrház áll a vadonban. Katonáink kiváncsian várják a menetet. Hiszen különben embert is csak elvétve látnak, azt is leginkább csak rájok tüzelő és aztán gyorsan a sziklák tömkelegében eltünő rablót. Nehány tiszt és tisztviselő, a ki már Rogaticzából jön a miniszter elé, megsarkantyuzza a lovát és körülveszi a minister kocsiját, úgy, hogy innen fogva igazán fényes harczias kisérettel útazunk, melyben huszárjaink mellett képviselve van mindenféle egyenruha, nyugati és keleti jelmez.

Meredeken haladunk lefelé; mélyen alant nagy fahíd vezet át a Prácsa vizén. A túlparton kafedsi vár bennünket viskójában kávéjával és gyönyörű pisztrángokkal, melyeket hatosával kinál. Tovább nemsokára már a rogaticzai lakosság egyes apró csoportjaival találkozunk. Többnyire folyamodók. Minduntalan megáll a kocsi és az egész menet, a minister átveszi a folyomodványokat és a konakhoz rendeli az embereket. Igy állunk meg egy rongyos czigány előtt is, a

ki mély alázattal nyujtja át folyamodó levelét. Tovább megyünk. «Halt!» A minister felbontotta, elől, hátúl megnézte az irást; mi volt rajta? Két darab bélyeg az egyik sarkán, egyéb semmi. Tiszta — üres papiros, egy árva betü, még a folyamodónak neve sincs rajta. Legalább ezt meg kell tőle kérdezni. Arról tehát nyilván gondoskodva volt, hogy legalább a bélyegtörvények mélyen áthassák a lakosságot. Mit gondolhatott ez a czigány? «Minek irjak sokat, mikor úgy sem tudok irni? A musír az első ember a császár után, az úgy is jobban tudja, mint én, hogy mit akarok. De a bélyeget rá teszem a papirosra, mert a nélkül semmit sem szabad kérni, sem panaszolni, különben jaj nekem!» Vagy azt is gondolhatta: «majd elmondom élő szóval, mi a bajom, csak a bélyeg legyen meg». — Csak mióta a minister lejött, kapták a néppel érintkező közegek azt az útasítást, hogy lehetőleg mindent élő szóval, vagy rövid jegyzőkönyvvel intézzenek el, és kiméljék meg magukat és a népet a sok irástól és bélyegtől, melyhez szokva nincs.

Végre kitágul előttünk, nagy hegyektől körülvéve, a rogaticzai nyájas síkság, a viruló életnek tarka képe, a leáldozó napnak utolsó sugaraitól aranyozva. A Rakitnicza-Rjeka, a «Rákos patak» öntözi buja kertjeit, rétjeit, termő földjeit. Nagy boglyákban van már összehalmozva a búza, magasan lengeti hosszú leveleit a kukoricza. A város maga fehér házaival a mosolygó jólétnek képe: sok gazdag bégcsalád lakik itten; köztük ugyanazon ma is hatalmas Szokolovics család, mely a leghiresebb nagyvezérek egyikét adta a török birodalomnak. De a 2000 lakossal biró kis város nemcsak szép és gazdag, hanem hires szent város is. Nem hiába int felénk annyi karcsú minaret.

Rogaticzának — törökül Cselebi-Pazár — nagy neve van az izlamban. Mostani muftija is, — különben egyike az elsőknek, a ki a ministernél tisztelgett, és igazán előkelő finom modorú ember, — egyik szövétneke a szent tudományoknak. Érti is, hogy kicsoda-micsoda, és mikor aranyos himzetű fehér turbánjával, arany galléru világos kék kaftánjában a minister előtt állott, egész tartása azt látszék mondani: te a miniszter vagy, hatalmas vezír, de én a rogaticzai mufti vagyok és az is valami! Hiszen rogaticzai születés volt az elébbeni seik-ül-izlam is.

A rogaticzai bégek nagy fanatismus és türelmetlenség hirében állottak volt. A mit mi láttunk, az legalább nem erre mutatott. Kállay, miután másnap kora reggel már tovább akart utazni, vissza Szerajevóba, mindjárt vacsora után, melyre a tiszti menageban voltunk meghiva, még az nap este fogadta elébb a hivatalnokokat és aztán, mint mindenütt, mindazokat, a kik a ministerrel szólni akartak. Az előkelő muhammedánok az orthodox község előljáróival együtt jelentek meg. Miután az előbbiek átvették és megköszönték az összeget, melyet egyházi czéljaikra kaptak, a minister hasonló összeget adott az orthodox község előljáróinak is mostan épülő templomuk számára. És ezt nem csak ezek köszönték meg, hanem utánuk felkelt ülőhelyéről egy fiatal, igazi uri kinézésű bég is, odalépett a minister elé, és szép, illő szavakkal a muhammedánok nevében is megköszönte a keresztény templomnak szánt adományt. Igaz, hogy volt benne valami, mint a mikor illőnek tartja az ur, hogy megköszönje, a mi jót tett valaki az ő emberével.

Rogaticza és környéke valóságos tárháza a régiségeknek. Egyik kőnek töredékes felirása ismeretes Mommsen gyüjteményéből.* *Blau* fedezte fel. Abid bég házánál fekszik a visegrádi úton. Három másikat közölt Hoernes.** Egy sarkophág fedelével együtt a ladjeviczei úton fekszik. Az új szerb templomba be van falazva egy romai genius, melyet Hoernes nem emlit. Középkori sirkövekkel csaknem ki van kövezve az egész város, és ilyenekből készült a két hid egyikének mellvédje; egy felemelt kar látható itt a kövek egyikén. Két kard a fő-mecset előtt folyó patakon átvezető kövön. Valamivel feljebb hasonlóan alkalmazott kövön egy egyenes kard. Blau ezeket tévesen tekintette rómaiknak. Ilyen középkori sirokban az egész környék rendkivül gazdag. *Vladjevine* mellett, 6 km.-nyire a várostól, félórányira terjednek az út hosszán nagy csoportokban. A 78-ik gyalogezred tisztjei, a kik e sírok közt ástak, arany gyűrüt találtak nagy amethyst kővel és arany szövetek foszlányait. Nevezetes a kövek némelyike a különben oly ritka felirások által. Az egyik felirás, feltünő módon jobbról-balra igy olvasható:

«Va ime otca i sina i sv duha. Ovdi leži *Vlatko Vladjevic* koji

* C. I. L. III. 2766.

** Arch. Epigr. Mitth. aus Oesterreich. 1880. 45—46.

nemoljaše otca, ni mater, ni sina, ni brata niti i jednog čoveka, osim greha (?). Obidje mnoge zemlje kod kućje pogib. I na njega usiječe kamen njegov vojvoda Miotoš i družina s Božijom pomoću i knezá Pavla milošću, koji pirhrani Vlatka, spomenuo Boga.»

«Az atyának, fiunak és szent léleknek nevében. Itt nyugszik *Vlatko Vladjevic*. Nem volt sem atyja, sem anyja, sem fia, sem testvére, sem senkie, csak bűne.» (Tán bogumil felfogás szerint felesége.) Bejárt sok országot, meghalt itthon, Emlékét faragta vajdája *Mijotos* és hivei, Isten segedelmével és *Pál* fejedelem kegyelmével, a ki Vlatkot eltemette Isten nevében».

Egy másik kövön:

Va ime otca i sina i sv. Duha. Ovdje leži vojvoda *Miotoš* sa s vojim sinom *Stjepkom*. s vome gospodinu Vlatku Vladjeviću, koji mu posluži živu i sujtra pobilježi Božijom pomoću z kneza Pavla mićošću. A i pokopavajte se ondi na plemenu i na pravi vojvodah Miotoš koliko oćete, od moje ruke na zemlji ćija je ona, od mene niko ne bio mitav, no kriv ubit».

«Az atyának, fiunak, szent léleknek nevében. Itt nyugszik *Miotos* vajda *Stjepko* nevü fiával, urának, *Vlatko Vladjevicsnek* lábainál, a kit életében híven szolgált, halála után sírt emelt neki, Isten segedelmével és Pál fejedelem kegyelmével. És temessetek el itten erre a nemzetségre, a Mijotos családból való igaz vajdára a mennyit akartak, e földbe akár kié legyen, miattam senki azért meg ne haljon, sem bünösen meg ne ölessék.*

Két órányira a várostól keletnek a visegrádi úton még egyszer előfordul a Mijotos név:

«Ovdje leži Grubaća vojvode Miotošu i n to . . . . .»

«Itt nyugszik *Grubacsa*, a Míjotos vajdáé» (felesége?) és itten . . .»

Mellette kisebb emlékkövön asszony felemelt kezekkel félholdon állva. Egy másik kőnek felső élén ismét a hosszu egyenes kard fordúl elé. Az itt is nagyszámú emlékek jó része az egész környéken elő nem forduló márványszerü vörös mészkőből készült.**

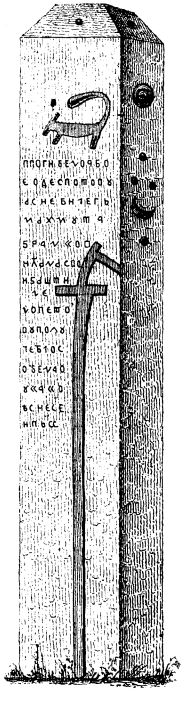
* E két nehezen olvasható és még nehezebben értelmezhető felirást Hoernes is közli, de igen csonkán: Ber. d. Akad. d. Wiss philol. hist. Cl. XCIX- Bd. II. H. 857.

** Hoernes u. o. ezt a csoportot is emliti báró Löffelholtz kapitány közlései után. A sirkövek egy része felhasználtatott az útépitésnél.

Eddig még ismeretlen feiratok közül az *Obrenovics* család emlékét tartja fenn egy kő Rogaticza mellett:

«Va ime otca i sina i. sv. Duha. Ovdi leži dobri vojvoda od dobroga dama Obrenovicsa sin. U to doba nebijah se omrazio zlu ni dobru ni kogod me poznavase svako me žaljaše. Htjedo Osti dobar junak, ali mi smrt to prekvari. Otidoh ad otca veoma pečalna i posvit inoj družini običnim vojin novim putem; sam odoh na ovaj svet.»

«Az Atyának, Fiunak és Szent-Léleknek nevében. Itt fekszik a jó vajda, fia a jó Obrenovics háznak. Ebben a korban még nem gyűlöltettem meg magamat sem a jók, sem a gonoszok által. A ki ismert, mindenki sajnált. Jó vitéz akartam lenni, de megrövidített benne a halál. Eltávoztam igen szomorú atyámtól, és egy szövetkezethez akartam menni közönséges új útamon. Korán jutottam jobblétre.»

MAHMUD BRANKOVICS SÍRJA

Igen nevezetes és eddig tudtomra szintén ismeretlen a Rogaticza melletti *Brankovics* helységnél álló egyik sírkő. Mint *Vledjevina* (Vladjevics) úgy ez a helység is úri családjától veszi nevét, a mi általán gyakran fordul elő az országban. A sírkő azért nevezetes, mert átmenetet képez a középkori síroktól a muhammedán sírokhoz. A díszítés, a felírat, ó-cyril betüi és fordulatai még a régi nemzeti. Az alak azonban már a muhammedán sír-oszlop, de még a turbán nélkül. Szembetünő az analogia a kakanj-doboji temető bogumil sírjai közt egyedül álló oszlopsírkővel és világos a bizonyság, hogy az is már az izlamra térités első idejéből való és egyáltalán nem egykori a többiekkel, mint eddigi ismertetői hitték. A sír tán az első muhammedán Brankovicsnak sírja:

«I pogibe na bitkama despotovim, a ovaj biljeg Mahmuta Brankovića na svojoj baštini na Petrovu-polju. Nebi osobena ruka, koja ga sneše i napisa.»

«Elesett a despota csatáiban és *Mahmud Brankovics* ezen emlékét tulajdon birtokán a Petrovo-mezőn nem a saját keze volt, amelyik idehozta és irta.»

Egészen hasonló kő áll a szomszédos *Oprasics*-nál a következő felirattal:

«A ovo je biljeg poštenoga viteza vojvode Radivoja Ovodaića. Dok sam bio, pošteno sam i glasovito živio, a legoh na tudjoj zemlji u biljeg mi je taj na baši.»

«Emléke a becsületes vitéznek, *Radivoj Ovodaics* vajdának. A meddig voltam, becsületesen éltem és dicsően. Idegen földbe feküdtem, a hogy ez az emlék mutatja.»

A visegrádi úton középkori sírcsoportok csaknem szakadatlanul követik egymást, felváltva praehistorikus, egyszerű kőhalmokból álló sírokkal egész az 1400 méter magas *Szemecs*-planináig. Innen egy mellékút vezet a *Zsépa* vize melletti *Vratarhoz*. Mintegy tuczatnyi török ház áll magasan a viz fölött a meredek sziklaoldalon, melynek csúcsát várrom és számos sarkophag és koczka-sírkő borítja minden felirás és jelvény nélkül. A legmagasabb ponton két trónszerű karszék van az eleven sziklából kifaragva. Fejedelmi urak tekinthettek ki innen a gyönyörű kilátásra.

A Rogaticzából Szerajevóba vezető útat is csaknem végig kisérik sírtelepek, épen csak a Romanja-Planina sziklavadona által megszakítva. Praehistoricus kőhalmok, bogumil-sarkophágok és koczkák, régibb s ujabb török sírok, sőt Rogaticza közelében nagyobbszerű krypták romjai is. Bizonysága, hogy ez egyike volt a leglakottabb, legélénkebb útvonaloknak. Különösen az Iván-polje és az ezt követő glasináczi fennsík, valamint az ettől északnak, Vlaszenicza felé húzódó Kossuticza-polje van a szó szoros értelmében behintve középkori sírokkal, ami sajátságos ellentétben áll azzal, hogy alig mutatkozik messze távolságokra itt-ott egy-egy lakház. A sírok különben a legegyszerűbbek közül valók, minden díszítés és felírás nélkül, kevés amelyiken akár csak egy-egy egyenes kard, vagy más eféle egyszerű jelvény látható volna.

Embernek és emberi culturának alig van nyoma az egész úton, melyet csakis katonai és közbiztonsági tekintetekből épitettek már a mi katonáink Szerajevótól Rogaticzáig. A rogaticzai sikságon még mindig házcsoportok és buja kertek közt haladunk. De aztán felkanyarodunk az éjszak-nyugati hegyoldalon, Han-Kovicsnál utolsó pillantást vetünk az 500 méterrel alattunk fekvő sikságra és az

Iván-polje-re érkezünk. Szomorú fensík, mintegy 1000 méternyire a tenger fölött, fátalan, kövekkel és szikladarabokkal behintett sovány havasi legelő. Nehány óra után Han-Romanjánál még inkább emelkedik a talaj, még magasabb fensíkra érkezünk, de ez, ha vadabb is, legalább nem olyan sívár, mint az Iván-polje. Egyes árva fenyőfák igyekeznek megélni a sziklás síkságon, lassanként csoportosúlni és magasodni kezdenek, majd egész fenyveserdők emelkednek előttünk, ezek fölött pedig magasan és messze huzódik egy hosszú fehér sziklafal, az égnek meredve csupa éles fogakkal, mint valami óriás fürész. A Romanja-Planina hirhedt fensíkján vagyunk: most is rablóbanda tanyázik itten és épen tegnap jelentettek Rogaticzában innen egy nagyobb rablást.

A Romanja vadona mindig egyik főtanyája volt az uralkodó renddel szembeszálló rablóvilágnak. Számos vitézi ének szól a junakokról, szabad hajdukról, a kik akár kalandvágyból, akár politikai okokból, akár mint közönséges rablók, e hegyekbe vetették magukat.

Itten szerepel a Novák-mondakör is, ilyen rabló dalok egész sorozata.

Midjárt az első dalnál látjuk, hogyan kever össze a monda különböző korokat és viszonyokat. Itt az öreg *Novák* elmondja Bogaszov knéznél borozva, hogyan lett hajdú (rabló). Jerina (Irena, Brankovics Pál neje) felfogadta volt napszámba Szendrő várának épitésénél, de mit sem fizetett. Azután adót irt ki a tornyok aranyozására, három litra, az az háromszáz drb. aranyat udvaronként. Novák nem tudván az adót fizetni, fogja a baltáját, átmegy a Drinán és a Romanja-Planinába bujdosik. Egy utazó török, a kinek utjában áll, megostorozza. Novák agyonveri a törököt és magához veszi az országban dívó párbajszabályok szerint a nála talált három zacskó aranyat (zacskó = 10 körmöczi arany), fegyverét, lovát.

Azóta, mondja:

Otthonom a Planina,
Szerzek itten jó magamnak
S társaimnak a mi csak kell,
Ügyes vagyok menekvésben,
Ugyes vagyok üldözésben
Megállom a vészes helyet,
Az egy Istent rettegem csak.

Mikor egyszer kifogy a bor és a dohány, Novák és társa *Radivoj* elhatározzák, hogy eladják az elébbinek *Grujo* fiát. Ez aztán hadd lássa hogyan szabadúl. El is viszik kalmároknak öltözve a szerajevoi vásárra. Egy török hajadon két tavár (lóteher) portékát kinál a leánynál is szebb ifjuért. De egy özvegy asszony megveszi három tavárért. A leány elátkozza:

Vidd a rabot, Djafer bégné,
De sokáig ne élvezzed,
Egy éjjel csak, és ne tovább».

A bégné megmosatja, megvacsoráltatja Grújót, aztán puha ágyba fekszik vele. Másnap reggel pompásan kiöltözteti tulajdon kezével. Maga a forgó ezer aranyat ér. A kardnak markolatja megéri a szultán három várát. «Drága rabom, miért vagy szomorú?» kérdi a bégné. Grújo vadászni vágyik.

A bégné elbocsátja, de őrizetül harmincz embert állit melléje. A Romanja erdejében egy csapásra ketté vágja az őrizet parancsnokát lovastól együtt és vissza szökik atyjához.

Mire Novák megvénül, Radivoj és harmincz társa elhagyják; magára maradt Grújo és Tatomir fiaival. De a szerecsen Mehmed és harmincz embere levágják Rodivoj társait, magát elfogják. Novák látja mint jönnek a törökök: Mehmed mellett a megkötözött Radivoj és minden török lándzsán egy-egy keresztény fej. Novák lelövi a szerecsent, megszabaditja Radivojt és négyen lekaszabolják mind a harmincz törököt:

Mondd meg öcsém, Radivoj te,
Mi ér többet, harmincz vitéz,
Vagy az öreg Novák maga?

Egy másik dalban máskép vész el a szerecsen Mehmed, a ki a keresztény menyasszonyokat elrabolja, egy hétig magának tartja és aztán eladja. Grújót menyasszonynak öltöztetik és úgy vonúlnak el a szerecsen udvara alatt. A szerecsen utánuk vágtat, megfogja Grujo lovát, átöleli Grújót. De mig a szerecsen elcsodálkozik:

Lányka olyan ifjan adnak,
Hogy még nincsen kebeled sem?

Grújo kirántja kardját a hosszú fátyol alól és levágja a szerecsennek fejét.

Egyszer a zagorjai Besir basa Csengics leküld egy levelet a grahovoi knéznek: tartson készen harmincz szobát harmincz leánnyal, a fehér toronyban pedig vessen ágyat a basa számára és hagyja ottan Ikonia leányát is. Novákovics Grújo öltözködik leánynak harmincz ifjú társával. Igy várják a basát és kiséretét és éjjel leölik valamennyit.

Csak a zsófiai görög *Manoiloval* nem bir Novák sem. Manoilo megsebesítette már Rodivojt, Tatomirt, Grújót és most Novákot kergeti, kinek kardja összetört a rettenetes görögnek pajzsán. Ekkor maga a *vila*, a Romanja-Planina tündére, a ki testvéri frigyet kötött volt Novákkal, szép leány alakjában elámítja a görögöt, Novák utána dobja buzogányát és leüti. Grújo most magának tartja Manoilo menyasszonyát, a Pladin (palatinus) leányát.

E frigynek azonban rosz vége lesz. A szép Maximia elárulja az alvó Grújót három töröknek. Amint azonban a három török Maximiával együtt elaludt, Grújo kis fia szét vágja az apja békóit, Grújo a három törököt megöli, Maximiát melléig ellássa, szurokkal, kénnel és puskaporral bekeni, pálinkával leönti és meggyujtja. Hiába könyörög az asszony a csöndesen borozó Grújónak, hogy kimélje meg fekete haját, melyet annyiszor simogatott, fekete szemét, melyet annyiszor csókolt, fehér arczát, melynél szebbet nem talál a világon. Csak mikor a tűz már a keblet éri és Grújo kis fia könyörög az apjának, hogy kimélje a fehér keblet, mely őt táplálta, oltja el Grújo a tüzet és eltemeti az asszonyt.

Áthaladva a Planina pusztáján, egyenesen neki tartottunk az áthághatlannak látszó sziklabástyának, mely a Planina határát képezi.

Az útépítészet remeklése által mégis keresztüljutunk e meredek fogak közt.

A szoros magasán áll a Ferencz József-karaula 1406 méternyire a tenger felett.

Erős katonai fedezet van itten, mely nehéz napokat élt a felkelés alatt.

Innen fogva gyorsan és meredeken kigyózik lefelé az út sziklák, hatalmas bükk- és cserfák között a mélyen alattunk fekvő Mokro felé.

Ez a kis falu egyike a legszebb fekvésű és leghirhedtebb helységeknek. Rablás a lakosságnak kedvencz keresetmódja. Innen kerülnek ki leginkább a Planina hősei. Most itt is erős helyőrség fekszik, közte még egy hegyi üteg is, melynek apró ágyúit már messziről látjuk.

Mokron túl ismét emelkedünk, feljutunk a szerajevói hegyekre és a magasan, merészen vezetett török vizvezeték mentén végre mintegy 12 órai kocsizás után, szakadó esőben, a szerajevói citadellába.

A NARENTA

TARCSIN. — A PAZARICSI SÍRKŐ. — AZ ADRIA ÉS A PONTUS VIZVÁLASZTÓJA. — KONJICZA. — A RÁMA. — JABLANICZA. — A KARSZT. — MÁS EMBERFAJ. — DÉLI NÖVÉNYZET.

Blazsujnál válik el a mosztári út attól, mely Szerajevóból Zenicza és Bród felé vezet. Egy hánnál, mely még Blazsujhoz tartozik, balra fordulunk a Zsujevina-patak völgyébe. A kis patak délnyugatról jön a Szerajevszko-Polje felé, ahol nemsokára a Bosznába szakad. A völgy erdős dombok közt mintegy félórányi szélességben tágul. Nemsokára elérjük az uttól jobbra fekvő Malatina messze szétszórt községét, mig balról, túl az úton és túl a vizen egy magányos kula, az Uzinics család festői kastélya tekint át. A mi saját katonai fedezetünkön kivül sűrűn találkozunk őrjáratokkal. Épen a napokban ujra nyugtalanították nagyobb fölkelő és rabló csapatok Mosztár környékét. Hadzsics nevű magános csárdánál átmegyünk a Zsujevina bal partjáról a jobbra és ezen maradunk Dubováczig. Régebben itten nevezetes puskamüves ipar virágzott. De a Winchester- és Snyder-fegyverek még évekkel az occupatio előtt tönkre tették ezt az ipart.

Dubováczon túl a völgy gyorsabban emelkedik és összeszorúl valóságos szorossá, melyet balról a Dubova-hegység, jobbról a Gradácz képez, már herczegovinai körvonalokban merészen emelkedő sziklabércz, tele barlangokkal és tépett szirtekkel. A hasonnevü falu jobbról az uttól szük sarokba szorúl. Félóra múlva ismét kitágúl a

völgy, másik patak, a Krupácz szakad délkeletről a Zsujevinába, és körülvéve festői hegyektől, kitárul a pazaricsi katlan, melynek nyugati szélén fekszik szántóföldek közt maga Pazarics.

Az itteni katonai állomásnál őriznek egy római sirkövet, mely cca. 2 méter magas, 4 széles; az elhunytnak mellképe tógában, korinthi oszlopok közt, melyek háromszögű fedelzetet tartanak, az utóbbiban kos fő és delphinek. Hasonló oszlopok közt a kép alatt már teljesen elmállott felirat.

Zordonan emelkedik fel a héttérben 6200 méternyire a tenger szine fölé a Hraniczava-Planina kopár tömege, nagyszerü kilátásáról hires hegység. A völgyet elzárja egy hegyhát, a Vilovácz, és elhagyva a Zsujevinát, ezen át megy utunk, levezetve túloldalán Tarcsinba, ahol először váltjuk lovainkat. Gyönyörü erdei idyll. Tarcsinon túl ismét egy kisebb patakon megyünk át, mely délről egyenesen éjszaknak folyik; balról mindig a Hraniczava-Planinát látjuk; utunk délnyugatnak az Ivan-Planinán vezet fel.

E fensiknak bő forrásai sokáig a legnagyobb nehézségeket gördítették az utépités elé, és azután is, hogy a porta roppant költséggel angol mérnökök által tovább vezettette az útat Tarcsinnál, minduntalan át kellett tenni. Csak a mi katonáink igazították meg úgy, hogy most már mindennel daczol. — A mintegy 20 házból és hánból álló Bradinánál, régi török őrház mellett érjük el az 1010 méternyi nyerget, mely a vizválasztót képezi a Száva és a Narenta folyam-területe, az Adria és a Pontus közt. Bradinán túl mély völgybe leszakadó hegyi patakhoz érünk, mely egy balról jövő másikkal a Tersanicza patakját képezi. Jobbról-balról hatalmas tölgy-, bükk- és hársfa-erdőség. Az út magasan a szakadás szélén annak minden kanyarulatát követve ereszkedik le.

A tájkép nagyszerü lesz. Magasan emelkednek balról a tépett *Bjelasticza* mészkő tömegei az alacsonyabb erdős hegyek mögött, óriás sziklavárhoz hasonlóan, hatalmas meredek bástyákkal, valóságos kerek tornyokkal. Jobbra egy másik sziklabástya, melynek aljába van repesztve az út, a barnának, narancs-szinnek, sőt a rózsaszinnek legcsodásabb árnyalataiban, néha valósággal tündökölve a napnak ragyogó fényében. Igy haladunk két órán át a Narenta völgye felé, mely már az útnak felén meglepő szépségeinek egész nagyszerüsé-

TARCSA

gében tárul ki előttünk titáni hegyeknek valóságos amphitheatrumában. Az útmentén most már egészen fehérré vált mészsziklák fölött emelkedő gesztenyefacsoportok mutatják, hogy más, délibb vegetátióba jutunk. Lent a Tersanicza vizén malmok zúgnak. Kétszer hidaljuk át e patakot és miután elhaladtunk egy meredek sziklán fekvő rom, Gyaurszki-Grad, a «keresztény-vár» mellett, mely alatt számos, de jeltelen bogumil sirkő fekszik, elértük Konjiczát a Narenta két partján.

A Narenta, vagy a mint a lakosság szlávul nevezi Neretva, a délkeleti Herczegovinában a Csemerno hegység alján eredve, éjszaknyugatnak folyik szűk sziklavölgyeken át Konjiczáig, a honnan fogva hirtelen nyugatnak fordúl, hogy később ismét csaknem egyenesen délnek vegye irányát Mosztárig és azontúl, míg Metkovicsnál délnyugatnak, már dalmát területen az Adriába szakad. A Konjiczáig vad hegyi folyam csak itten lesz, bár itt is csak lapos csolnakok számára hajózható. De még itt is veszélyes, mert örvényei a leghatalmasabb fatörzset is a meder alatti karsztbarlangokba képesek sodorni. Ember és állat el van veszve, ha ilyen örvény megkapja. A város jobbparti része, az, melyet utunkon először érünk, maga is a Neretva nevet viseli. A balpartra, a tulajdonképeni Konjiczába szép régi kőhíd vezet, itt is, mint a régi hidak az országban mindenüt, a helységnek egyik legszebb, legfestőibb ékessége. Tulajdonították a rómaiaknak, tulajdonították mondaszerű szláv királyoknak, de bátran feltehető, hogy legalább a mostani építmény szintén az első török szultánoknak, e nagy híd-építőknek korában épült: az egyik oszlopon 1093 arab évszám látható; muhammedán traditiók szerint *Ahmed Szokolovics*, a bosnyák eredetű nagyvezér építette.

Konjicza egyébiránt mindenesetre régi történelmi hely. Már a rómaiak katonai útja Dalmátiából Pannoniába itt vezetett át. Némelyek szerint a római Brindia a mai város helyén állott volna. 1446-ban Tomasevics István bosnyák király itten hirdetett országgyűlést. Az előtt is híres volt a város a ferenczes barátok nagy zárdájáról, melyet 1534-ben döntöttek romba a törökök. Még egy pár évtized előtt jelentékeny kereskedelme volt Konjiczának. Ma már csak lópokróczait és kitünő gyümölcseit viszi le ama lapos csolnakokon egész Mosztárig. Lakossága is lesűlyedt mintegy 1500-ra, többnyire törökök és alig ötven

katholikus és e hanyatlás látszik az épületeken is, kivált a tulajdonképeni török városrészen, a balpartin. Vas- és kőszénbányák is vannak közelében, sőt ezüst és arany is található állítólag a szomszéd Zlatarnál, amire már különben e helység neve is vall. Zlato, Zlatina, Zalathna mind arany. De mindez csaknem teljesen el van hagyatva. Csak festői szépségétől nem foszthatta meg e várost sem idő, sem viszontagság és hanyatlásában is gyönyörű látvány széles folyójával a sziklamederben, ódon hídjával, minaretjeivel és kupoláival, buja, már-már déli növényzetével a kopár sziklahegység alján. Tán majd ujra fellendűl, ha majd átvezet rajta a vasút Szerajevóból Mosztárba s a tengerig.

Az uj műút mostan egyideig a Narenta balpartján a folyó szűk sziklavölgyében marad és ezzel együtt egyenesen nyugatnak megy. Mind fehérebb lesz, mindinkább összeszorúl a sziklaszoros, a folyó smaragd vizével mélyében. Mind égetőbb lesz a nap. A faházak megszűntek. Fehér kőből emelkednek, tornyokhoz, erődítésekhez hasonlón. Háromnegyed órányira van Cselebics, egy további óra után jön egy magányos régi görög templom Lizisics mohamedán faluval szemben, aztán Osztrasácz és végre Papraska, három órányira Konjiczától.

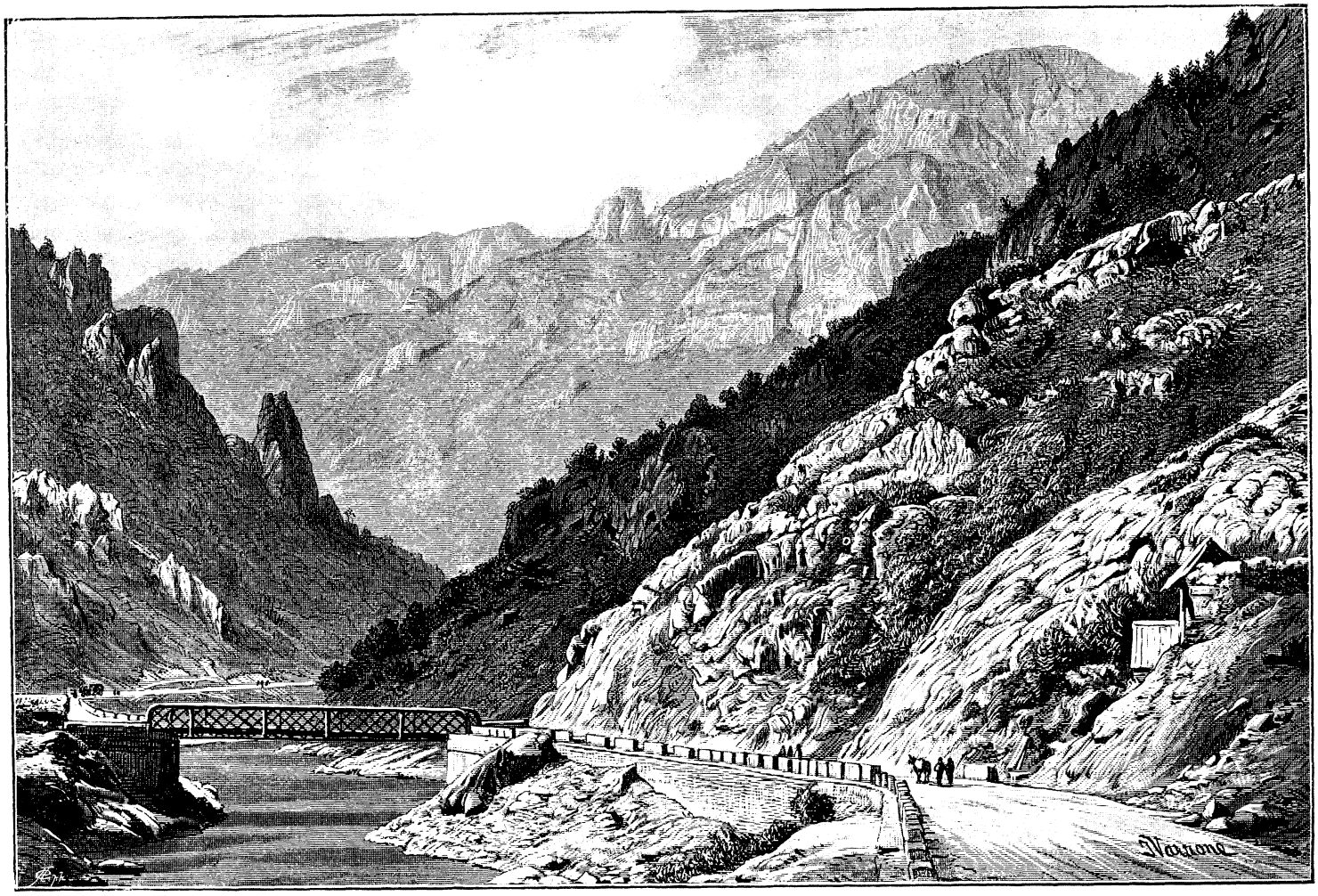
Itten a Narentának meg kell kerülni a Prenj-hegységet, hogy majdan derékszögben fordulva, azontúl egyenesen délnek induljon. A hegység úgy oda szorúl a folyóhoz, hogy az út nem követheti a víz mentét, hanem kénytelen a magaslaton átkelni. Ezentúl ismét mély, szirtes szakadás jön le balról a szőlők közt induló úttól, úgy, hogy az útnak az új vas-hídon át kell kelni a Narenta jobb partjára. Valamivel a híd fölött szakad a Narentába a Ráma történelmi emlékezetű folyója, melytől az ország neve a magyar közjogban, «rámai királyság» ered. De nem csak azért nevezetes, mivel partjain fészkelte meg magát először a magyar hatalom, nevezetes vadregényes tájképi szépsege által is. Néhány évvel ez első utazásunk után, 1885-ben, Mosztárból jöve, a Ráma völgyén át vettük útunkat a szőnyegeiről híres Prozorba és a Vakúf és Fojnicza közti rengetegen át Szerajevóba. Amint a Ráma erdős sziklavölgyének háttere gyanánt feltűnnek Prozor mecsetei a völgy ölében, egymásba ömlő három ragyogó vízeséssel fölöttük, a látvány elragadó, leirhatatlan.

A Narenta-hídtól, a hol Gornja- (Felső-) Jablanicza fekszik, nem sokára elérjük Dolnja- (Alsó-) Jablaniczát. Jablanicza az első igaz, tiszta herczegócz helység.

Benne vagyunk a Karsztban. Elmaradt fa és erdő. Csaknem sivatagszerű a sziklavilág, mely bennünket környez. A hirtelen leeső Narenta partokat is csak alacsony cserjés borítja, különben pedig csupán a sziklatalaj egyes mélyedéseiben tartja magát a termő föld, a hol tudniillik el nem moshatja a víz és csak ilyen helyeken zöldül, itten persze buja is a növényzet. Holott Boszniában még a falrészek is leginkább fából készülnek, itten az épületeknek farészük alig van, a legszükségesebbre szorul. Jablanicza házai nagyrészt fekete-fehér salakláva-ból emelvék, fedve pedig azon agyagos palakő lapjaival vannak, mely a jura-mész mellett az itteni sziklavidéken az uralkodó anyag, és phantastikus alakjaival és rétegeivel néhol olyanná teszi a szűk szorost, melyben mélyen alant a Narenta vize folyik, mintha emberi, vagy még inkább emberfölötti kezek úgy építették volna.

Mindez, a nehéz, solid, szinte erődítésszerű házak ép úgy, mint a vidék, valami zordon, daczos jelleget ad az egész tájképnek. Illik ehhez maga a lakosság is. Daczos, büszke, hatalmas férfiak, határozottan déli vonásokkal, csaknem mind fekete, holott Boszniában sok a szőke; viseletök már közelebb áll a montenegróihoz, mint a törökhöz, mely Boszniában az uralkodó. Az asszonyok is fölötte állnak a bosnyákokon. Nem mintha nem volnának ezek is szépek, sőt feltünően sok nemes ábrázatot és alakot találni Boszniában is. De az ottani nők többnyire lapos mellűek, míg itten megannyi hatalmasan ki van fejlődve.

A lakosság szívós, daczos jelleme, vagy az itteni nők feltünő szépsége okozta-e, vagy mindakettő együtt, de tény, hogy noha egész Jablanicza áttért a mohamedán hitre, az idevaló asszonyok soha sem fogadták el a fátyolt, és míg a szomszéd Boszniában szigorúbban viselik, mint bárhol a keleten, az itteni asszonyok és leányok nyilt arczczal járnak úton és mezőn. Vannak, a kik a fátyol e visszautasítását titkos bogumil hagyományokhoz való ragaszkodásnak tulajdonítják. A vidék régi emlékei, melyekről már volt szó, mutatják, hogy egyik központja volt e hitfelekezetnek, mely e vadonban tovább is élhetett, mint másutt.

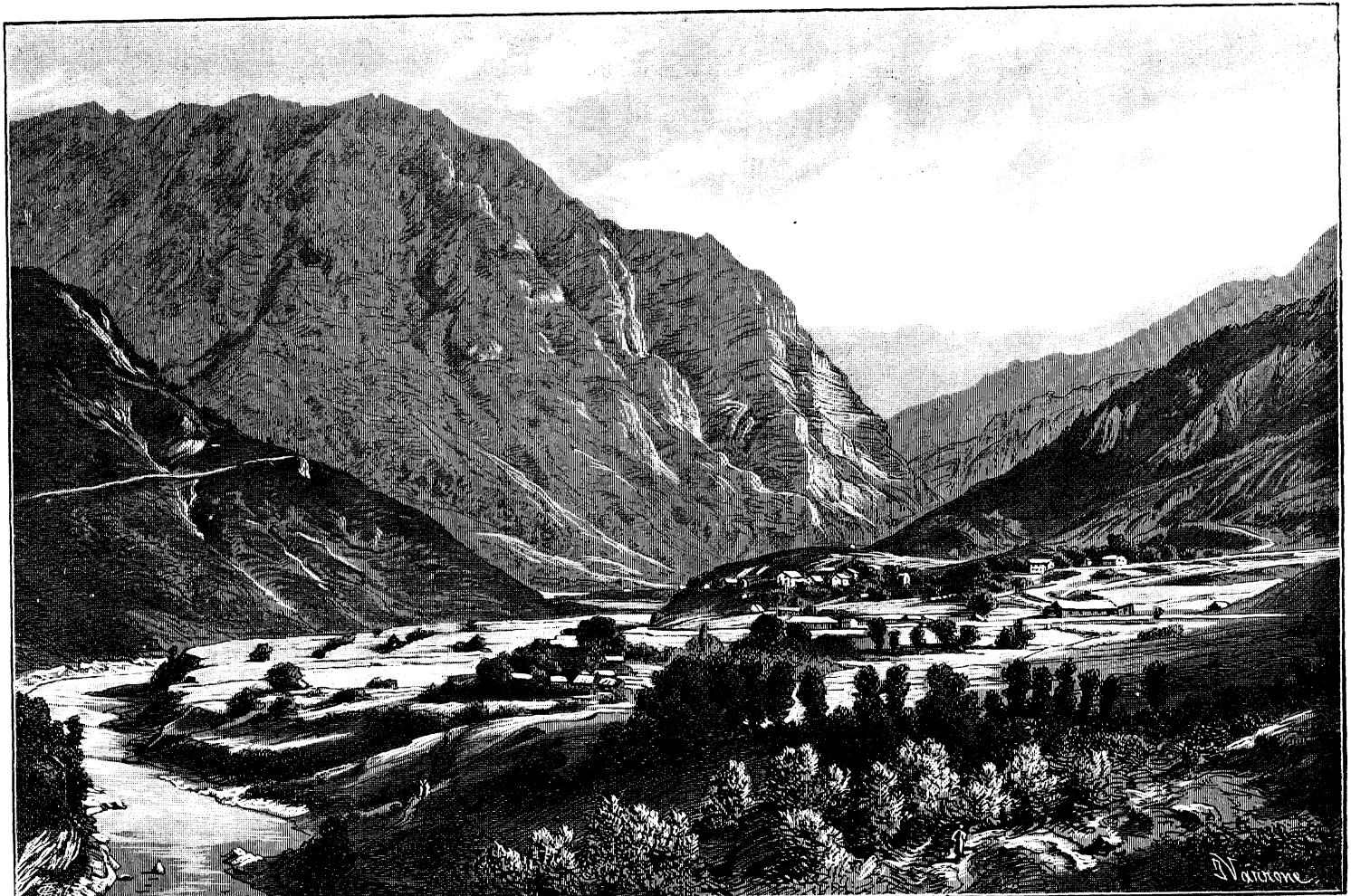
A NARENTA-HID TABLANICZÁNAL

Jablaniczán alól a világ egyik legnagyszerűbb útszorosa kezdődik. Közvetlen a helység alatt mintegy amphitheatrumban tágul még egyszer a vidék buja termő földeknek adva helyet. Körös-körül impozáns colosseuma a titánoknak. A folyó a Ráma beszakadásánál mintegy sarkon fordúl és egyenesen délnek csaknem párhúzamosan folyik felső részével, mely eredetétől fogva Konjiczáig éjszaknak tört át a hegyeken. A Narenta-szakadás e sajátságos áttörése e hatalmas bércz- és sziklavilágon épen Jablanicza alatt, ahol kereken kitágúl a völgy, sajátságos megdöbbentő látványát teremti a mély szakadások által elválasztva egymás mögött és egymás fölött köröskörül tornyosuló pikk-eknek. E meredeken, és a legkalandosabb alakokban felszökő sziklacsúcsok különböző távolsága és magassága, a kristály ragyogású hó, mely nagy részüket boritja, a mély árnyak kék és lilaszín derengése, a napnak tündöklése a fehér, szürke, topáz-szinű kopárságokon, a távoli bükk- és közeli gesztenyeerdőségek és szőlők zöldje és alant, csodás ellentétben e vadonnal, a bájos idyll, a csöndesebben, kényelmesen kanyargó folyón szétszórt ház-csoportok, buja földek, terebélyes fák, a színek és hatások végtelen változait nyujtják.

De túl ez elragadó arenán újra szűkül a völgy.

Balról mindég e Prenj-Planina, jobbról a Plaza-Planina mész- és palasziklái közre veszik és jól összeszorítják a Narentát, mely mélyen alant szirteken át töri útját. Az út magasan a jobb oldali sziklafalon huzódik eleintén, egyike Európa legnevezetesebb műutjainak, melyet még 1870-ben kezdett épitetni a török kormány. A sziklák réseiben délies növényzet. Minduntalan kisebb nagyobb vizesések. Mintegy félórányira Jablaniczától közvetlen az út fölött sötét-fekete viztömeg magából a sziklafalból tör ki és zuhog le a Narentába. Híd viszi át e zuhatagon az útat. Egy magános őrháznál nemsokára átkél az út a bal partra. Szép vashíd vezet át a folyón. De a vidék marad ugyanaz. A sziklák számos szakadékain mind zuhatagok alakjában száguldnak le a hegyi patakok, Szjenicze kis községe előtt pedig alagut töri át a sziklatömeget.

Négy órányira tart ez a defilé, 2000 méterig emelkedő sziklabérczek közt, melyekben a dolomit folytonos változatosságban valóságos gót- és román-modorú várromok alakzatait veszi fel, réteges

DOLNJA-JABLANICZA

hosszú falakkal, merészen felszökő kerek tornyokkal, széles négyszögű bástyákkal, erkélyekkel, terraszokkal.

Aztán a Bjela patakján túl római romok közelében hirtelen és szélesen kitágul a völgy és a Bjelopolje sikságát képezi, jobbról a folyóval, balról a vadregényes Porim-Planina gigantikus magaslataival. Csak mintegy a közepén szűkül ismét e síkság egy magános magaslat által, melyet a Velesz-Planina küld le a folyó felé. Mind e helyek, kivált ez a gula-forma árva magaslat, hamvasszürkék és úgy szinükben, valamint alakzatukban és absolut kopárságukban valamely tüzokádó kiégett, elpusztúlt, láva- és hamuborította részeihez hasonlítanak. De e sikságban a köves, terméketlen foltokat oázisok váltják fel buja déli növényzettel. Végre, ahol a Velesz-Planina újra leszorúl a folyóhoz és újra szorosba jutunk, sátortábor és puskaporos tornyok emelkednek, erős katonai őrizettel, minden mindig harczra készen, és azután, ott, a hol a Velesz és a túlparti Hum újra egészen összeszoritják a Narentát, berobogunk estefelé Mosztár főutczájába és meglepetve látjuk a városnak már-már olaszos épületeit, kertjeinek füge- és gránátfáit.

MOSZTÁR

A VÁROS HARCZIAS JELLEME. — A NARENTA HÍDJA. — TÖRTÉNELMI EMLÉKEK. — A LAKOSSÁG.

Félig keleti, félig olasz város, és egészen herczegócz. Pittoreszk és monumentalis. Harczra és háborúra emlékeztet minden kő s nincs város több a világon, mely annyira, mint ez hirdetné, kiáltaná, hogy magát, eredetét és létét is harcznak és háborúnak, kemény dacznak és védelemnek köszöni.

Hosszú mértföldeken át folyik, előbb éjszaknak, majd nyugatnak, végre délnek mély sziklamederben a Narenta zúgó-zajgó, küzdő, tajtékzó vize roppant kanyarodásban át a Herczegovina kopár szirtvadonán. Sziklahegyek szorongatják mindenütt, okádva rá dühös zuhatagokat. Csak közvetlen Mosztár előtt nyilik a viznek balpartján hosszabb és aránylag tágabb síkság. Visszahuzódnak a Porim-Planina és Velesz-Planina zord vadonainak hamvas-szürke kifutói a folyamtól, mintha csak az ország fővárosának akarnának tiszteletteljesen helyet engedni. Csak a túlparton esnek le itt is meredeken a mész- és palakőfalak. Buja déli növényzet, gyönyörű dohányföldek borítják e keskeny síkot, de a várost hiába keresi a szem. Nem akad meg, csak egy pár puskaporostornyon és mióta katonáink ott vannak, barakk-táborokon. Miért nem épült ide a város, miért nem kellett alapítóinak e szélesen, kényelmesen kinálkozó hely? Csak ottan, ahol a síkság

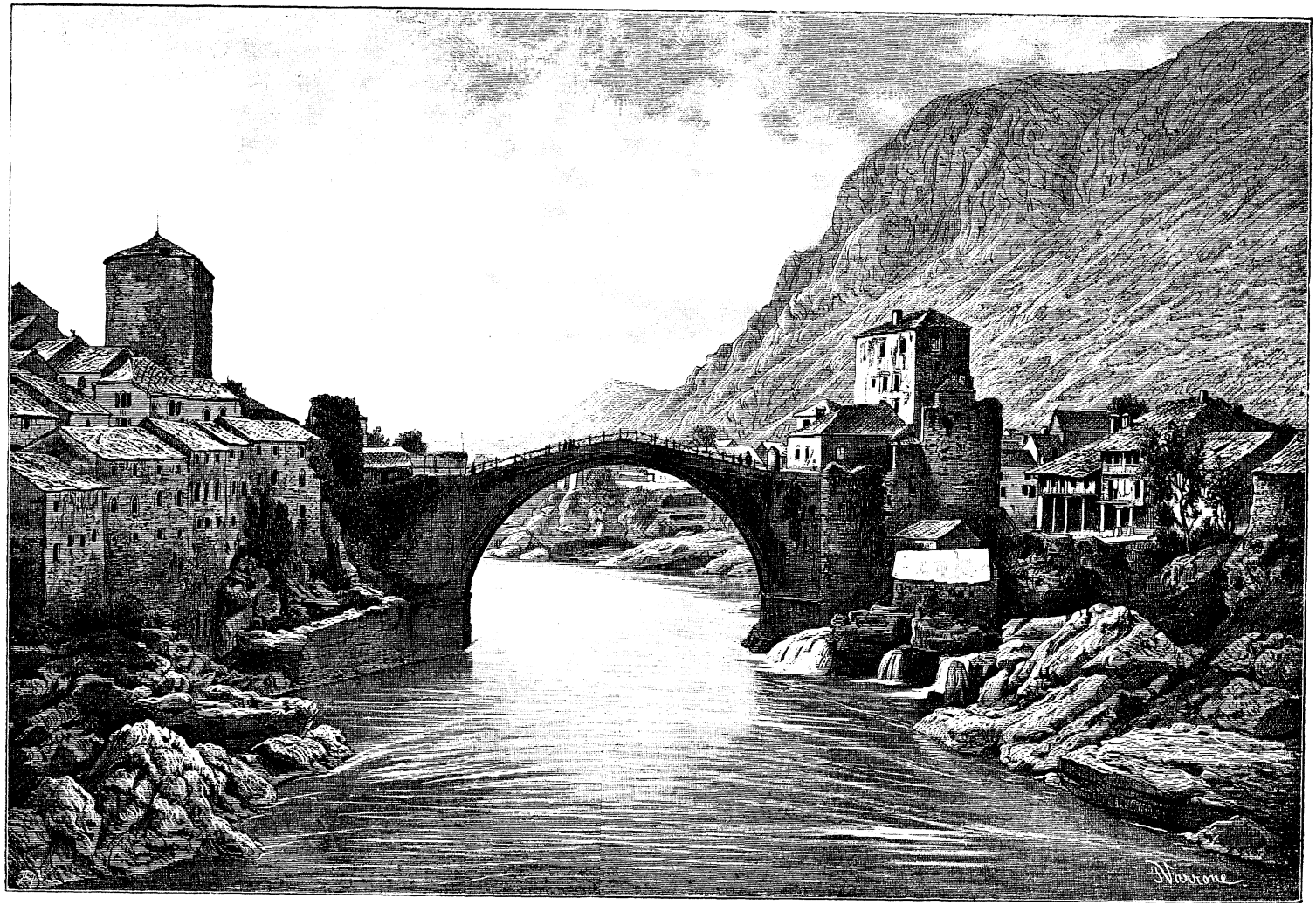
ismét bezárul, ahol a Podvelesz ismét egészen odaszorúl a Narentához és csaknem össze akar csapni a túlparti Hum gulás hegyével, csak ottan jutunk be keskeny, hosszú, egyenetlen utczán át Mosztárba. Miért? Azért, mert a herczegóczok katonák voltak mindig, akkor is, mikor még nem is voltak herczegóczok, hanem Isten tudja miféle fajok laktak itten történelem előtti időkben és tették le az első követ emberi lakhoz. Katonák voltak, nagy taktikusok és strategák, nem a síkságra építkeztek, hanem megszállották a sziklaszorost, ép úgy, mint a Boszna-völgyében a kisebb Vranduk alapítói, lakói. Csakhogy itten sokkal fontosabb pontot szállottak meg. Erre kell menni mindenkinek, a ki a tengertől jő, hacsak járatlan utakon tévedni-veszni nem akar, és a kereskedő és fegyveres hódító másutt nem is mehet. Ez a sziklakapu a Podvelesz és a Hum között, melyen zúgva tör át a Narenta, az ország belsejének egyetlen kapuja a tenger felől és ezért támadt itten az ország fővárosa, daczra és védelemre. Igy hát persze nem is terjeszkedhetik kényelmesen. Eleintén épen csak egyetlen egy utczasornak van helye a Podvelesz és Narenta közt. A házak egyik sora a sziklákkal van összenőve, melyek meredeken a vizből emelkednek. A másik sor hátát már hegynek támasztja. A házak, mint mindenütt a faszegény Herczegovinában, csupa kőből épülnek, palakő még a fedelük is; a földszinten kifelé alig van, még az emeleten is csak kevés, keskeny és kicsiny az ablak. Hadd lehessen rajta könnyebben kilőni, mint belőni, vagy épen benyomulni. De a lapos fedelek, a művésziebb arányok, egy erkély, ablak vagy apró diszítés már olasz izlésre vall és mutatja, hogy a chelmi grófok ép úgy, mint a török szultánok sokszor hittak meg ide az Adria partjairól olasz építészeket. Tovább, a hol a Podvelesz valamivel kevésbé meredek, társakat kap a magányos utcza és a házak felmásznak a hegyháton odáig, ahol mostan magasan fent az orthodox khatedrála nehéz, masziv, szinte erődítésszerű tömegei lombos fák közt állnak. Alant, szorosan a vizen, ősrégi tornyok és bástyák emelkednek a partnak hatalmas sziklatalaján, hogy erejükkel pótolják a mit erőben e szoros veszít az által, hogy itten már tágabb, a hegyhát járhatóbb. Innen aztán mindinkább nyílik a szoros, ismét kis síksággá tágúl egész a Búna vizéig, de itt aztán már vége is van Mosztárnak. Ama tornyokban és bástyákban laktak egykor a török basák és régente tán a

chelmi grófok és herczegek is. Még régibb váruk ott áll a második síkság végén, a Búna forrásainál, Stepano-Grad merész, puszta romjai.

Ott a hol a városnak mintegy közepén ama bástyatornyok emelkednek ki a Narentából, hatalmas régi falaikkal és az eleven sziklákba vájt földalatti utjaikkal, ott vetődik át egyetlenegy merész ívben a mosztári méltán hires híd a Narenta vizén, hogy összekösse a várost a túlparti Hum alatti kisebb és szegényebb katholikus részszel. Fölebb ugyan, a város éjszaki része felé, a merre bejöttünk, annyi szikla áll ki a folyam medréből, hogy alacsonyabb vizállásnál szikláról-sziklára ugorva is át lehet jutni a folyón, noha annak vize a sziklák közt akkor is még mély. De ez természetesen nem tehet eleget a rendes forgalomnak, sem a katonai szállításoknak. Minthogy a tengeri forgalom egész a legújabb útépítésig Mosztártól fogva már a túlpartra volt utalva, kétségkivül már a rómaiak épitettek itten hidat. Hiszen erre vitt az ő utjok Pannoniába, és Illyria ezen részeiben, melyek még a római Dalmátiához tartoztak, nehéz harczokat vivtak hosszú időn át, nem csak mig a tartományt meghóditották, hanem azután is. A kik a római történelem kevésbé taposott utjait is járták, tudják, hogy a mai Herczegovina ős lakói éppen annyi bajt és zavart okoztak örökös felkeléseikkel, mint utódjaik a későbbi hóditóknak, sőt ami igen érdekes, a római krónikák szerint a felkelések természete és harczmodora is ugyanaz volt, mint ma. Vannak is, a kik római műnek szeretik tekinteni a mai mosztári hidat. Lehet, hogy egyes részei, alapjai még római eredetüek. De a mai híd kétségtelenül a török kornak és dalmata olasz épitészeknek műve. Sem a hídon, sem környéken római feliratot, vagy faragást nem találtak eddig. Sőt az egyedűli irásjelek, melyek közel a viz színéhez a parti hídoszlopok két kövébe vannak vésve, kétségtelenül törökök, habár nehezen olvashatók. Arab számok a hedsra 10-ik századára látszanak utalni. És miután a prisrendi Drinhíd és a szerajevói Csupria Kozina a Miljacskán át, habár kisebbek, de különben egészen ugyan e modorban vannak épitve és a fentebbi dátum körülbelül egyezik amaz idővel, midőn 1483-ban a bosnyák begler-bég Musztafa bég Jurevics meghódította II. Bajazid szultán számára a Herczegovinát, bátran fel lehet tételezni, hogy a szultánok épitették e hidat is, habár dalmata, vagy velenczei mester által.

Hadsi Halfa az arab iró, a ki a 17-ik század elején irt Rumeliáról és Boszniáról is, leirja e hidat, mely szerinte 974-ben épült. «Minthogy a legtöbb kert a folyón túl fekszik (a *Radobolje* patakján, mely szorosan a híd mellett ömlik a Narentába), lánczokon lógó nagy fahid vezetett volt át, mely azonban, oszlopai nem lévén, annyira ingadozott, hogy csak halálos félelemmel jártak rajta. A hódítás után a lakosság kérelmére Szulejman szultán elküldte *Szinan* épitészmestert, hogy épitsen kőhidat. Ez azonban látván a helyet, lehetetlennek nyilvánította a feladatot. Később egy helybeli ügyes ácsmester azonban jót állott a sikerért és a híd létre is jött.» (Boszniában még ma is egyazon mester szokott asztalos-, ács- és kőmives munkát végezni.) «A híd oly remekmű, mely a világ minden épitészét tönkre teszi.». E hagyomány most is él mosztári muhammedánok közt. A keresztények szerint a rabságba esett *Rade* épitőmester e híd által nyerte vissza szabadságát a törököktől. Az épitmény mindannyiszor összedőlt, mig a vila, az erdei tündér tanácsára be nem falazott egy szerelmes párt a hídnak alapzatába. Hasonló hagyomány gyakran fordul elő, és hogy legalább megholt gyermeket falaznak be nagyobb épületek alapjaiba, ez az országban még mostanában is előfordúl. Megtörtént a trebinjei hídépitésnél is, a hetvenes évek elején.

A hid maga egyik partról a másikra egyetlenegy egy magas, szabad csúcs-ivet képez és avatag sárga köveivel rendkivül imponáló a különben is festői környezetben. Az ívnek benső magassága 17·85 méter, a mellvéddel együtt egész magassága 19 méter; az ivnek hossza egy oszloptól a másikhoz, egyenes vonalban, 27·34 méter; a mederszélesség 38·50, a híd szélessége 4·56 méter; ez arányok kölcsönzik a nagyszerű alkotásnak külső báját. Az ívnek közepén és magasán állva bármerre forduljunk, meglepően szép látvány tárul szemeink elé. És minthogy a forgalom élénk, a keleti ember pedig azt tartja, hogy a sietés az ördögtől, a türelem az Istentől ered, és szeret ácsorogni, főleg pedig a szép természetben gyönyörködni, soha sem hiányzanak alakok, a kik a hídon merengve, andalogva gyönyörködnek a látványban: alattunk a Narenta, mely sziklatömegek közt kanyarog és kóválygog és kivált a partokon néha valóságos szirttekervényeken át kénytelen habzó vizét tovább szori-

A MOSZTÁRI HÍD

tani. A balparton a bástyák és nagy házak a sziklával összenőve egyenesen a vizből látszanak kiemelkedni. Magasról tekint le rájuk a kathedrála csoportja és a Podvelesz kopársága. A jobb parton részben még a meder szikláin malmok, kunyhók és vityilók szorúlnak össze, képzelhetetlen, leirhatatlan, csak a keleten látható kalandos alakokban és állapotban. Gránátfák és fügefák bólintgatják délszaki lombozatukat. E kunyhók közt folyik a Narentába a Radobolje patakja a Hum hamvas szürke gulájának alján. Húsz ősrégi kőhíd vezet vizén át. Egyetlenegy nagyobb épület áll ez oldalon, már távolabb a folyótól: a katholikus templom, szép nagy épület, tág udvarral, bensejében díszitve egyebek közt az osztrák dupla sassal és a magyar czímerrel, a miből azt lehet következtetni, hogy legalább a mosztári káptalannak helyes fogalmai vannak a monarchia közjogáról.

De ha Mosztár e része szegényebb is épületekben, dúsan kárpótolja a szemet a már délszaki buja növényzet, a sok virágos kert, gránát és fügefa, szőlő és gyümölcsös; üdítő látvány a sziklás hegyek kopár pusztasága alatt.

Vajjon minő korra esik Mosztár eredete, s mi volt neve az ókorban, még ma is homályos kérdés. Némelyek a régi Andetrium és Bistuë helyét keresték itten. Újabb kutatások ez ókori városokat tovább nyugatra vitték. Mások a szláv «moszt» — «híd» szóval hozzák kapcsolatba nevét, «pons vetus»-szal a várost. Régi olasz művekben előfordul, mint «Umove id est Mosaro» és mint «Mosarum»; az «Umove» a chelmi grófsággal függ össze. Szemben a Herczegovina délkeleti részével, mely Zachlumia néven szerepelt, a minek nevét máig fentartja Zahlum-Palanka régi vára, a miben a szláv «Za» a hátsót jelenti, az ország nyugati része egyszerűen Chlum, vagy Chelm, latin okmányokban Ochlumia, terra Cholim nevén ismeretes a középkorban. Chlum, Hlum és Hum, ma is a mostári hegynek neve, pedig identikus.

A városnak a hetvenes évek vége felé volt mintegy 2200 muhammedán, 500 orthodox, 400 római katholikus, 100 czigány és 20 zsidó családja, összesen talán 14—15,000 lakosa, 30 mecsetje, két görög és egy katholikus iskolája; nagy és díszes temploma van úgy a görög metropolitának, mint a katholikus püspöknek, kiknek székhelye a város.

Kedvezőbb, élénkebb benyomást alig nyerhetni a várostól, mint a minőt mi nyertünk, midőn hosszú szekerezés után, egy augusztusi délutánon bevonulását tartotta Kállay. Sauerwald kapitány, a derék muteszarif már Jablaniczánál várt bennünket kerülete határszélén. Mosztár előtt Ignatios metropolita, a kath. püspök, a tábornokok. Jöttünket messziről a hegyekről signalizálták és mozsarak hirdették. Diadalkapuk természetesen itt sem hiányoztak. De a legérdekesebb a sűrű zsongó tömeg volt, mely nemcsak a főutczát, hanem a házak lapos tetőit is ellepte. A külvárosokból—«mahala» «palanka» — mind aki csak tehette, betódult a belvárosba — «város» — és a környékbeli falusi nép is tarkította a tömeget. Ugyanazon magas, ruganyos, erőteljes alakok, mint Boszniában, ugyanazon edzett, barna arczok, tele büszke férfias szépséggel, ugyanaz a nyugodt méltóság még a legrongyosabb öltözékben is. De némi különbség mégis szembetünő. Délliesebbek az emberek, a mi főkép az ábrándosabb szemben, a fekete dús hajzatban, a kerekebb idomokban és mozdulatokban nyilvánul. A muhammedán lakosság, férfiak és nők viseletében nem különbözik a bosnyáktól; csak az asszonyok arcza van lehetőleg még jobban rejtve, a mennyiben a szem fölötti ellenző nem csak fátyolból, hanem szilárd anyagból, gyakran bársonynyal bevonva alakul. De a kereszténynyeknél, főkép az orthodoxoknál a viselet már sokkal közelebb áll a montenegróihoz és még külsőleg is azonnal

MOSZTÁRI MUHAMMEDÁN NŐ

felismerhető a Czernagorával való szoros összeköttetés. És még egy szembetünő különbség. A bosnyák asszonyok is szépek, nyulánk, ruganyos alakukkal, nemesen metszett ábrázatukkal. De ha a férfias vonalaknak szögleteseknek, éleseknek, a nőieknek hullámosoknak kell lenni, a herczegócz nő határozottan felülmulja a bosnyákot, mert nála a hullámos fejlődés sehol semmi kívánni valót nem hágy, sőt a legfokozottabb igényeknek is eleget tehet.

És még egy különbség: Mosztárban találkoztunk először európai civilisatióval. Házigazdánk és szép olasz felesége ugy elláttak bennünket európai kényelemmel, sőt fénynyel két emeletes szép házukban, hogy utazásunk sok nélkülözései után egy kis paradicsomban képzelhettük magunkat. Ablakaink alatt a katona-zene játszott, és hullámzott a tarka-barka tömeg a tengerről átható könnyű sirocco meleg, buja levegőjében. Az alacsony szomszédház lankás fedelén hasalva, félig keletiesen meghúzták magukat, félig déliesen kaczérkodtak a kivilágitásban, zászlókban, zenében gyönyörködő kiváncsi leányzók.

És mindebbe, mint a bomba üt bele egyszerre a hír, hogy a város előtti sátortábort megtámadták a felkelők.

De csak vak lárma volt. Jöttek ugyan felkelők, de csak azért, hogy kegyelmet kérjenek és meghódoljanak.

A BÚNA FORRÁSAI

HERCZEGOVINAI IDYLL

Ha vannak emberek, a kik rosszúl választották szüleiket, határozottan rosszúl választották szülőföldjüket a Búna forrásai. Ha a Svájczban volnának, vagy a Pyrenaeákban, szóval ottan, ahol százával és ezrivel utaznak azok, a kik minden koczkázat és kényelmetlenség nélkül akarják élvezni a természet szerelmének és titkos bájainak kéjeit, «a Búna forrásai» a leghirhedtebb helyek egyike volna, le volna írva újra s újra számtalan utirajzban, le volna photographirozva, lithographirozva sok ezer példányban, s ismét s ismét látható volna minden műkiállításon, csakúgy, mint Capri barlangja, melyhez annyira hasonlít kék világításban derengő csarnokának magasztos csendjében; csakhogy a nápolyi tenger hullámai helyett Herczegovinának még vadabban hullámzó sziklatengere veszi körül. Nincsen folyó, mely a vadregényességnek annyi gyönyörében bővelkednék, mint a Narenta Konjiczától Mosztárig. A mosztári hídnál azt hinné az ember, hogy most már elérte a gyönyörök tetőpontját. De mintha a természet és a história szövetkeztek volna, hogy még egyszer össze foglalva és fokozottan nyujtsák a jövevénynek e gyönyöröket, — a legzordonabb fenség ölelkezését a legédesebb bájjal, úgy tárja ki előttünk a blagáji gigantikus sziklacsarnok tátongó üregeit azzal a sima-csöndes viztü-

körrel, melyből frissen és vigan folyik le a Búnának forró nyáron is hideg vize. És vannak emberek, a kik Mosztárban jártak, a nélkül, hogy a világ e csodájáról csak hallottak volna is. Megfoghatatlan; de megfoghatatlanabb még, ha valaki hallott róla és még sem nézte meg. Pedig lesz idő, majd ha megszelidült a vad Herczegovina és a tengertől vasút vezet Mosztárba, — hogy csak úgy zarándokolni fognak ide a természet barátai.

Valamint közvetlen a herczegócz főváros előtt, úgy közvetlenül Mosztáron túl is kitágúl egy darabnyira a Narenta sziklaszorosa. A Podvelesz, mely úgy odaszorítja a házakat a Narentához, félbalra bekanyarodik az utolsó házaktól fogva és míg a folyó egyenest délnek szakad és zuhog egészen Búna falváig, a kopár sziklahegység mindinkább keletnek húzódik, mind meredekebben, egyenesebben emelkedő fehér falaival egészen Blagaj falváig. E helységtől azután Búna falváig megint egy másik sziklafal húzódik csaknem egyenes vonalban, a Dubrava-Planina bástyázata, és e fal alatt folyik a blagaji sziklabarlangból eredve, Búnánál kilencz íves híd alatt a Narentába szakadva, a Búna patakja. Apró szétszórt falvakkal, magányos házakkal, ősrégi egyes bogumil sírokkal és főkép dohányföldekkel beborított háromszögű síkság ez tehát a sziklák tengerében, nem nagyobb, mint hogy mindenütt átlehet tekinteni, északi csúcsa Mosztár, a nyugati Búna, a keleti Blagaj falva. Egyik oldala a zúgó Narenta, másik kettő a Podvelesz és a Dubrava-Planina merev, meredek, hamvas-fehér falai. A mosztári út mindig szoroson a Narentán megy tovább Metkovics és a tenger felé. A Mosztár és Búna közti útrésznek felén, mintegy hat kilométernyire Mosztártól, ágazik el ettől egyenesen Blagajnak és a két sziklafal által képezet saroknak tartva a másik út, mely e sarkon és e sziklafalakon át Neveszinyébe visz. Már az útnak elágazásánál látjuk Blagaj messze szétszórt házait és magasan fölötte, nyolczszáz lábnyira felszökő sziklafalon, a Podvelesz utolsó csúcsán, egy messze kiterjedő, magasan tornyosuló fejedelmi várnak, Stepánográdnak romjait. Építve sok század előtt, mikor fénykorukat élték az itten uralkodó chelmi vagy chulmi grófok, átmenve azóta, szintén már századok óta, az emberek kezéből a természet kezébe, alakzatban, anyagban, színezetben egygyé vált ismét sziklaalapjával, úgy hogy innen alúlról alig lehet már megkülönböztetni, hol kezdődik, hol

végződik az emberi kéz, hol a természet műve; bástyának látszik és toronynak, a mi termésszikla, szirtnek és kőhalomnak, a mi merészen emelt bástya, beomlott őrtorony. Puszta, sivár, kietlen az egykor fejedelmi pompától pezsdülő magas vár, mint a napégette, tépett, kopár hegység, melyet koronáz; de valamint a hegység, úgy a vár még romjaiban is gőgösen, daczosan áll hozzáférhetetlen, szédítő magasában.

És e vártól egyenesen esik le a sziklafal, szoros zúgot képezve a másikkal, mely itten találkozik vele. Az egyenes sziklafalból hatalmas szirtek nyúlnak ki a levegőbe, fenyegetve, hogy összezúzzák a merészt, a ki alattuk jár. És hogy ez nem puszta fenyegetés, mutatja a sok sziklagörgeteg, mely az egész tájat borítja, száz fordulóra kényszerítve az áradozó patakot. És mutatja a zúgnak alján épült magányos mecset, mely romokba van dőlve, mivel összezúzta egy olyan lezuhanó kőszikla. *Ali basa Rizvánbegovics* építette, és mint őt magát, művét is összezúzta a balszerencse. Csak ama régibb, kisebb épület áll még a romok mögött, mely egy török szentnek sírját foglalja magában, kedvelt búcsú-helye a muhammedán lakosságnak. A külső falra kard és buzogány van festve, bent a sötét kryptában szőnyeggel letakart két egyszerű fakoporsóban nyugszik a szent és hű szolgája. A falon maga a kard és buzogány lóg, mely kivül le van festve. Hős volt e szent, aki meghalt az izlámért harczolva; ezek a fegyverei. A krypta mellett lakó őr minden este beállít egy vizes korsót és egy kezkenőt, mert a meghalt szent még most is végzi éjjelenként a vallásos mosdásokat. Reggelenként a kendő nedves, a korsó vize megapadt. A mohától benőtt kirugó sziklákon sasok fészkelnek és sasok úsznak a levegőben Stepanográd fölött egyedűli őrökül. És a kirugó sziklától hosszasan nyúlnak le phantastikus csepkő-alakzatok, valóságos stalaktit-diszítések, akár valami mór épületen.

A romokba dőlt mecset mögött pedig rengeteg csarnok nyílik a sziklafalban, kivűl és belűl gazdagon megrakva ama csepkő-díszítményekkel és amint betekintenénk a mecset egyik faerkélyéről e csarnokba, rejtelmes, tündéries kék világításban dereng benne minden, alját pedig, mely beillenék jókora teremnek, csöndes, mély víztükör borítja, sima, kék és nyugodt, mint az aczél és e viztükörből

szakad ki a Búna patakjának ezüst-vörös pisztrángokkal eleven vize, és ha köveket dobunk a barlangba, galambok repűlnek ki, félénken menekűlve a magasban czirkáló sasok elől.

Hát nem-e mese ez, elátkozott fejedelmi várról? És csöndes muzulmánok társaságában némán tekintve le az erkélyről, nem-e azt várjuk, hogy egyszerre csak kizöldűl a hamvas szürke kopárság, mint csupa vértezett vitézek vonúlnak le az újra ragyogó Steponográd sasai, tündér-szépségű hajadonokká lesznek a kristály barlang félénk galambjai és Isten dicsőségére zendül ünnepi ének a romjaiból újra felemelkedő imaházban.

Nem, nem . . . Nem támadnak fel többé a chelmi grófok, sírjaikat is feldúlta százados vérengzés, hamvaikat is régen széjjel szórta már a szél. Maga a «nagyhatalmú István, Szent-Száva herczege,» — a mint a konjiczai országgyűlés határozata nevezi, — ő sem támad föl többé, a ki e büszke várat lakta ötödfél század előtt és merészséggel és ügyességgel csalva és biztatva a bosnyák királyt, a szultánt és Frigyes római császárt, ettől kieszközölte magának, a többivel elismertette herczegi czímét és megteremté a chelmi grófságból a csaknem független «Herczegovinát.»

De a rövid fényre gyorsan bekövetkezik az átok. Saját fiai taszítják le az uralomról, ezek pedig már 1483-ban, alig 40 esztendővel a herczegség alapítása után és húsz esztendővel, miután Tomasevics István a bosnyák király a törökök által Kljucsnál elfogatott és elevenen megnyúzatott volna, Magyarországon és Raguzában keresnek menekülést, Stepanográd várát pedig letöri Musztafa, a boszniai beglerbég.

Még egyszer támad csaknem független fejedelemség e romok árnyában. Ali bég Rizvánbégovics, a leghatalmasabb ősi renegát családok egyikének feje, a szultán mellé áll, mikor 1831-ben fellázadnak a bégek. A lázadás leverése után csaknem korlátlanúl uralkodik a Herczegovinán a szultán nevében. Levágott fejekkel díszített ezer karó hirdette kastélyáról hatalmát. De 1850-ben maga állott újabb lázadás élére, 1851-ben pedig búnai nyaralójában elfogatta és főbe lövette Omer pasa.

Azóta más Rizvánbégovicsok a szultán nevében harczolva, estek el Stolácz ostrománál.

Nem hihetetlen tehát ennyi vérengzés mellett, ha azt beszéli a nép, hogy ez elátkozott helyen, a Búna forrásának barlangjában, nemcsak galambok és pisztrángok, hanem néha-néha levágott fejű hullák is jelennek meg. Valahol Neveszinye mögött dobják bele a vízbe, a vízzel együtt eltűnik a Karszt-hegység üregeiben és mértföldek távolságára itten lát napvilágot megint a vizzel együtt.

Nem varázs, csak hosszú, fáradságos gond és munka fogja megtörni a vérengzések ez átkát, fogja visszaadni e vérmosta vadonnak a jólét mosolyát; és e jólétnek, a békés munka örömeinek közepette borzalmas szépségével csak távol múltra fog emlékeztetni a Búna forrásának tájképe.

MOSZTÁRTÓL A TENGERIG

A RÉGI BÓNA ÉS A MAI BÚNA. — ALI BASA RIZVANBEGOVICS. — A «ZATON» ÉS A MOSZTARSZKO BLATO. — ZITOMISL ÉS A MILORADOVICS GRÓFOK. — A DUBRAVA SIVATAGJA ÉS A DOMANOVICSI OÁZIS. — POCSITELJ. — A NARENTA-DELTA. — VELENCZE VETÉLYTÁRSA. — NEUM ÉS A KLEKI ÖBÖL.

Ma már, 1885 nyara óta vasút köti össze Mosztárt Metkovicscsal, a hova kisebb tengeri hajók a Narenta torkolatában felhatolnak. A hol most a gőzkocsi robog, a folyó jobb partján, első utazásunk alkalmával, 1882-ben még csak veszélyes lovas ösvény vezetett át a sziklameredélyeken. Maga a balparti szekér-út is, melyen az országot elhagytuk, csak néhány év előtt készült volt el. Ez az út szorosan a folyón halad *Búna* helységéig, mely a hasonnevű folyó torkolatán, nem messze a blagaji út elágazásától, a Mosztártól délre terjedő kis síkság végpontján fekszik. «Bóna» várát már Constantin császár említi és pedig «Chlum» várának tőszomszédságában, szerinte egy ugyanazon hegyen. E «Bóna» azonban nem lehet a mai hasonnevű helység, ahol semmi régi rom sincs, a hova semmi hagyomány sem utal, hanem nyilván a vele szemben a háromszögű síkság másik sarkában fekvő Blagaj a Búna forrásával és a fölötte emelkedő stepanográdi rommal. «Blag» az ó-szláv bonus. Csakugyan itt volt egész a XV. századig az egész tartomány főhelye. A Constantinnál említett «Chlum» vára, melytől az egész tartomány nevét vette, valószínűleg a mai Mosztár fölött feküdt, mint Vrhboszna vára a mai Szerajevo fölött. A Hum hegyén ma is láthatók kiterjedt várromok. Egy 1452-iki

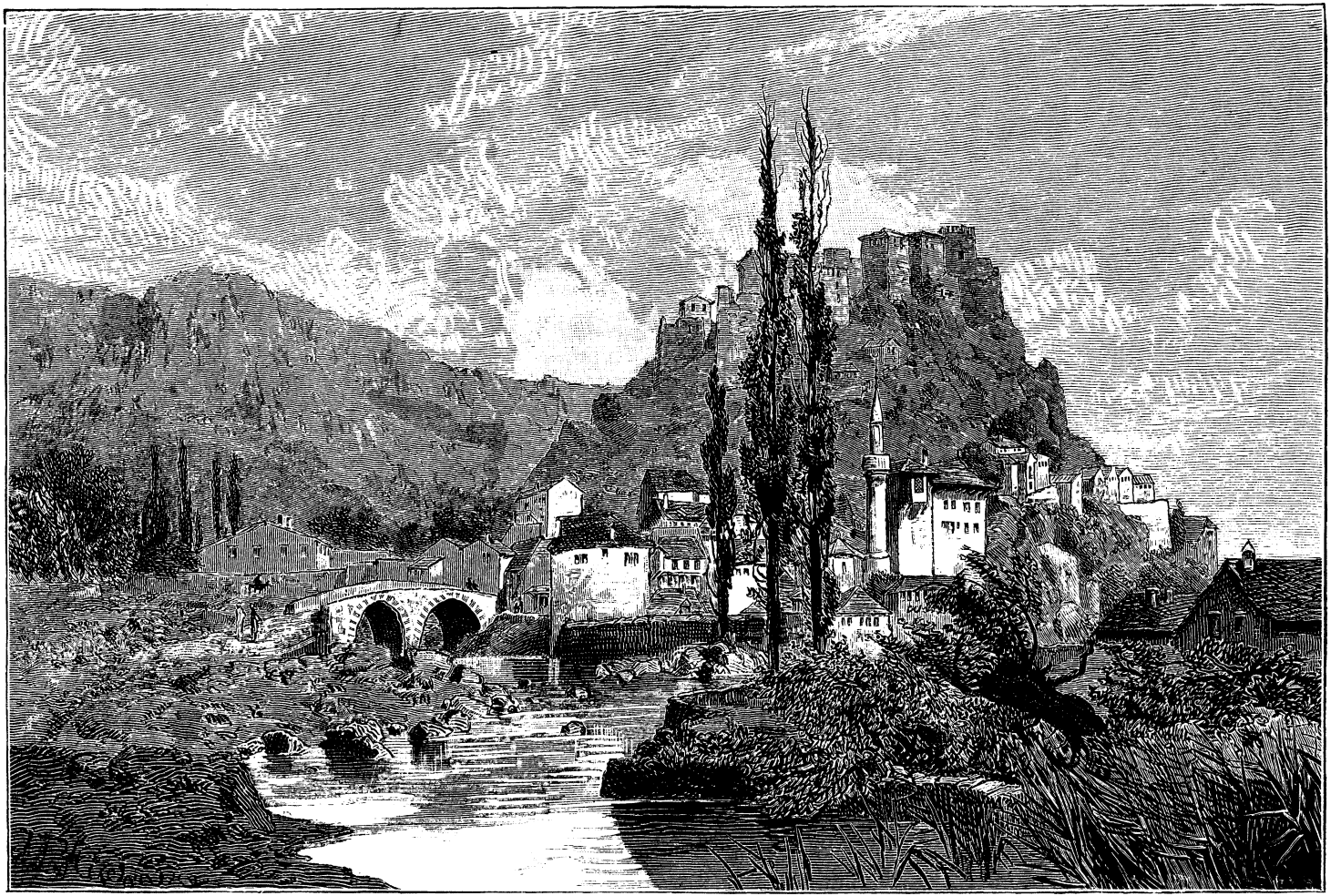
kéziratban előfordúl: «do castelli al ponte de Neretva»; vajjon «Chlum» és «Bóna»-e? — vagy a chlumi várral szemben állt-e még egy másik a Podvelesz alatt? — amint ott is található csekélyebb romokból, és a maig is álló oszlopból következtetik. — Annyi bizonyos, hogy *Mosztár*, mint annyi más város, csak a török uralom alatt keletkezett a régi várból a hegyszorosban és szívta fel magába a síkságon állott középkori várost.

A mai Búna, melyre a folyó szállította át a réginek elfelejtett nevét, újabb keltű. Legrégibb építménye a későbbi török korból való híd, mely kilencz íven vezet át a Búna torkolatán. Némi jelentőségre csak *Ali basa Rizvanbegovics* által emelkedett, a ki hatalmának fénykorában előszeretettel tartózkodott itteni gazdag nyári lakában, mely ma is látható túl a hídon, egykor gondosan ápolt, ma pusztuló kertjében, maga is omladozó jelképe minden földi hatalom mulandóságának. Ugyan-e nyári lakban fogatta el a szerdár-ekrem, Omer-basa a hatalmas lázadót, a kiről büszkén beszél még ma is minden herczegovinai bég, mutogatva az utazónak szerte az országban kastélyait, villáit és legszebb emlékeit, az általa meghonosított olajfákat és rizsculturákat.

A *stolaczi* magas, daczos kővár volt ősi fészke, maga örök jogon stolaczi kapetán. Ő és a gaczkói *Szmail-aga Csengics* voltak az egyedűli nagy vazallok, a kik hívek maradtak, midőn *Husszein-aga Berberli* 1831-ben Constantinápolynak a «gyaur-szultán» ellen vezette a reformok miatt fellázadt bosnyákokat. Ők segitették megdönteni a lázadót, helyre állítani a Porta tekintélyét. *Ali bég* jutalma a bosnyák vezirtől független herczegovinai kormányzóság volt. A teljhatalmú új basa alatt a Herczegovina alapítójának, István herczegnek napjai látszottak visszatérni, merész és véres, de erélyes és eszes kormányzat alatt mindinkább független országgá látszott emelkedni a tartomány. Midőn a fellázadt gaczkó-vidéki keresztények, a czrnagorczok által segítve, táborában megölték Izmail-aga Csengicst, 1840 aug. 29-én, *Ali basa* két évig hadakozott *Petrovics Péter vladikával*. 1842-ben azonban személyesen találkozott a két ellenfél *Raguzában*, és nem csak fegyverszünetet kötött, hanem állítólag titkos szövetséget is a Porta ellen, melynek felsőbbségét le akarta rázni úgy a csetinyei püspök, mint a herczegovinai basa.

Egész 1848-ig nem nyilt alkalom az összeütközésre, mert hiszen ama felsőbbség úgy is már csak névleges volt. E mozgalmas évben azonban Boszniában is újra kitörtek egyfelől a keresztény felkelések, másfelől a bégek mozgalmai a porta reformjai ellen, melyeket a vezir, *Tahir* basa erélyesen akart keresztül vinni. *Ali* basa a keresztények ellen hatalmának egész súlyával lépett fel. Karókra tűzött emberfejekkel díszítette várait, kastélyait. A bégek mozgalmát azonban támogatta, ezekre alapította merész függetlenségi tervét.

1850-ben azonban közeledett a förgeteg: *Omer basa* 15 ezer emberrel, harmincz ágyúval. Mig *Omer* basa Boszniát pacificálta, a Bem alatt Erdélyben is harczolt lengyel *Jelinszki*, muhammedán nevén *Iszkender* bég, az ottomán sereg egy részével a gyanús *Ali* basa ellen indúlt. Ez jól tudta, hogy függetlenségi álmainak vége van, ha Omer basa felülkerekedik. Az ellentálló bégeket támogatta tehát egész erejével. De «ravasz farkas» létére nyitva akart tartani magának kibuvó ajtót. Nem állt maga az ellentálló csapatok élére, hanem fő-hóhérjára bizta azoknak vezetését és stolaczi várában várta a harcznak kimenetelét. A fő-hóhér az Ali basa csapatainak egy részével erősített felkelő bégek élén elállotta az egész vonalat, mely a Porim-Planinán, Zimje-Poljén, Lipeto-Planinán, a Borke-síkságán és a Vrabacz hegységén át Konjiczától Mosztárig mintegy egyenes metszésben elvágja a hosszú zsákot, melyet a Narenta kanyarulata képez. Ez volt t. i. a régi út Mosztárba, persze csak lovas ösvény a hegyeken át, mielőtt elkészült volt a Narenta-menti szekér-út. *Jelinszki* gyorsan visszavetette a vrabaczi előörsöket, a borkei síkot egy órai ágyúzás után elfoglalta és átkergette a felkelőket a Porimon, melynek magasáról tovább ágyúzta a Bjelopoljén át Mosztárba menekülőket, a kik innen vezérükkel együtt nagyrészt osztrák területre futottak. Néhány nap múlva bevonúlt *Omer* basa Mosztárba. *Ali* basa a harcz kimenetelének hírére erős őrizet alatt hagyva Stolacz várát, csapatainak egy részével Búnába sietett és itteni nyaralójában akarta bevárni, vajjon *Omer* basa mi szándékkal van iránta, ellenségnek tekinti-e, vagy kész a barátságos egyezkedésre. De Omer basa sem volt nálánál kevésbé ravasz. Nagy tisztelettel kereste fel a herczegovinai helytartót a búnai nyaralóban és személyesen hívta meg ebédre Mosztárba, a hova a legnagyobb kitüntetések mellett kisérte. Az ünnepélyes ebéd alatt

A STOLACZI VÁR

császári csapatok indúltak Búnába és Stolaczba, hirdetve, hogy a helytartó el van mozdítva és a szerdár-ekrem foglya. Bennszülött történetiróktól megjelent *Ali* basa életírása, az egyik Bécsben, a másik Szt.-Pétervárott.* Az utóbbi így adja elé végét:

«A vénségtől járni már alig képes Ali basát felhurczolták a Narenta hídjára, itten szamárra ültették. Igy vitte magával Omer basa a Krajnába, a hova a felkelők ellen vonúlt. Ali basa elkeseredve a megaláztatáson kifakadt a szerdár-ekrem ellen: «Miért gyötörsz? Te is vlach vagy, vlachnak fia.** Honnan veszed a hatalmat így bánni velem? Sőt, ha maga a szultán ellen fogtam volna fegyvert, te nem vagy méltó, hogy úgy bánj velem, mintha csatában fogtál volna el, ha háromszor is szerdár-ekrem volnál. Oh tisztátlan vlach, küldj inkább a padisah elé, hogy itéljen fölöttem és ne gyalázzál meg vén napjaimra.» *Omer* basa mostan félni kezdett, mert Ali basának sok hatalmas barátja volt a padisahnál, a kiknek rengeteg sok pénzt szokott küldeni a Herczegovinából. Igy *Omer* basa forgatva fejében a dolgot, azt találta, hogy jobb, ha Ali-basa nem marad e világon. És így éjjeli két órakor lövés hallatszott és híre jött Omer basához, hogy véletlenül elsült a puska és a golyó keresztül ment *Ali* basa fején. Igy halt meg *Ali basa Rizvanbegovics* 1851 márczius 20-ának napján.»

Búnán túl a *Narenta*, melyet Mosztártól idáig jobról-balról síkság kisért, együttesen a «Biscse» nevét viselő, ismét magas sziklaszorosba lép. Keletről a Gubavicza, nyugatról a Trtre hegye képezi e két órányi szorost, mely a «Zaton» nevét viseli. Valóban zátonynak tartja a monda, melyet szerinte emberkéz tört át, hogy lefolyást engedjen a vizeknek, melyek azelőtt a Bjelopolje és a Biscse síkságában állandó tavat képeztek. A környező hegységeken mutatják még a régi vizállás nyomait, sőt vasgyűrükről is beszélnek, melyekhez a tóparti lakók csolnakaikat kötötték volna. Tény, hogy Mosztártól éjszak-nyugatnak a Hum-hegyén túl Sirokibrigig több órán át terjedő síkság, az Ugrovacza és Listicza egyesült vizeivel táplálva, az évnek legnagyobb részén át viz alatt áll és sohasem szárad ki egészen, holott magasabban fekszik a Mosztárt közbefogó síkságoknál.

* Herzegovina za 19 gadinak vezirovaniah Ali-Pasa. U Bécsu, 1863. — «Giszne Ali-Pasi Rizvanbegavitza».

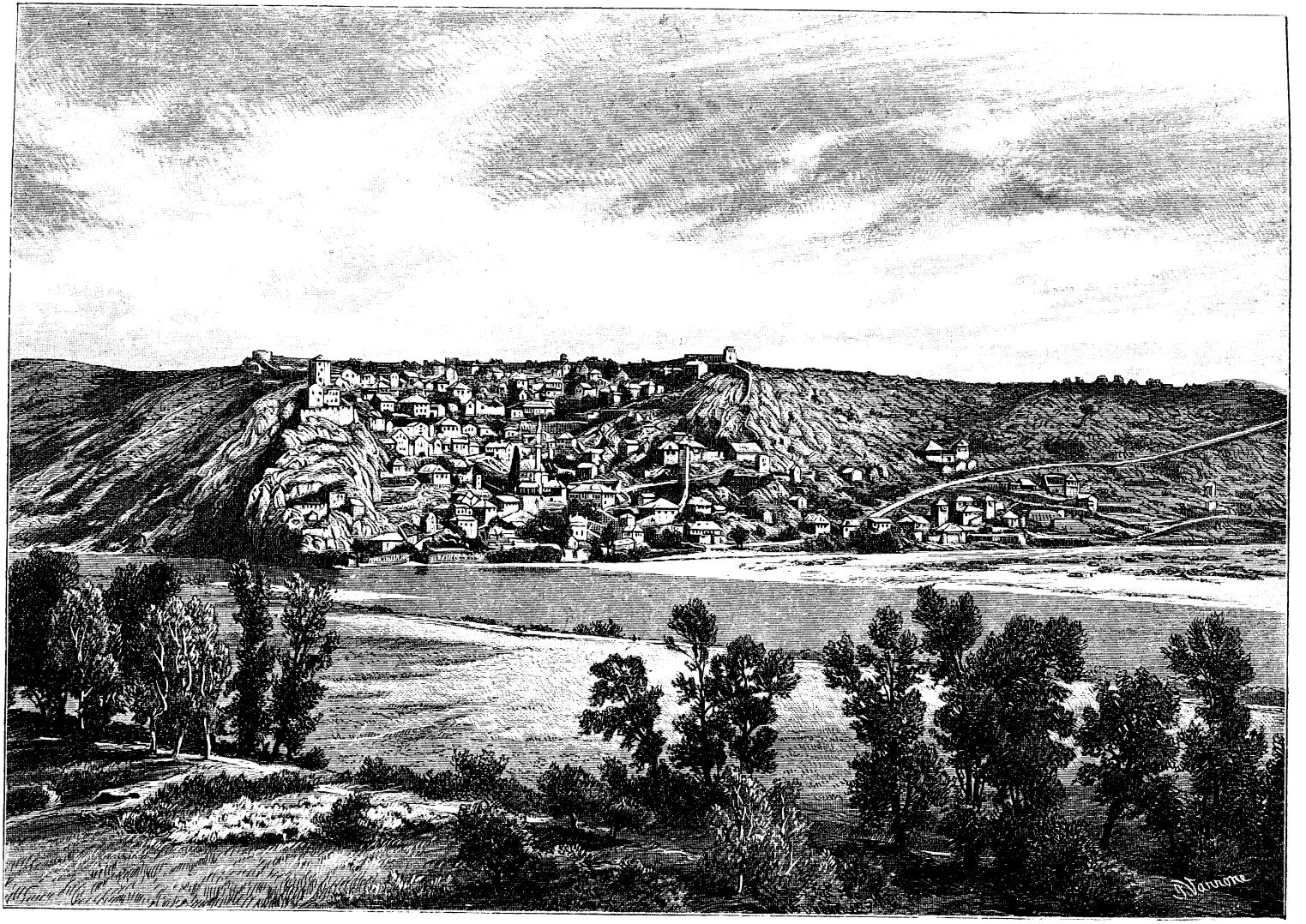
** A hirneves Omer basa Lotis Mihály szökevény határőri altiszt volt.

Neve is «Mosztarszko Blato», mosztári tó vagy mocsár. Vizei «ponorokon» át folynak le a föld alatt. A kormány most foglalkozik kiszárításával. Ama «Zaton» jobboldali meredek falaiba kellett repeszteni a vasútat. A baloldali part is ép oly meredek, és csak egyik pontján ereszkedik le a folyóhoz keskeny völgy, melynek ölében buja növényzet, százados fák közt fekszik a zitomisli ódon orthodox zárda, állítólag 1585-ben alapítva a *Miloradovics* család által. E herczegovinai családból származik a két *gróf Miloradovics* orosz tábornok, kiknek egyike a Napoleoni hadjáratokból, másika az utolsó keleti háborúból ismeretes. Ez utóbbi nehány évvel ezelőtt meg is látogatta a zárdát.

A szekérút, elkerülve a zárdát, — melyhez csak gyalog és lóháton, vagy a túlpartról csolnakon lehet eljutni, — Búnán túl felemelkedik a Dubrava-Planina kietlen fennsíkjára, a hol mintegy négy órán át marad, elterelve a sziklaszoros által a folyótól, melyhez csak ennek végén, a regényes *Pocsitelj* alatt kanyarúl vissza. A lejtő, melyen felkapaszkodunk, mergelyből és folyó-kavicsból áll és az egykori tóról tanúskodik. Felérve, mély sziklaszakadások által tépett fennsíkon vagyunk, a hol még egyes tölgy-csoportok beszélnek az egykori erdőségről, melynek nevét köszöni. Csak nagy ritkán, messze távolban tünnek fel egyes házak e viztelen kietlenben. Csak két órányira Búnától van egy szegényes hán egy cisternával, a hol vizet, s tehát kávét is kapunk. Különben csak szirteket és görölvényt, a kövek között mérges kigyót és scorpiót, hosszú gyíkot, elhullott állatok csontjait, kidőlt fák törzseit és gyökereit látjuk. Az ég átlátszó halvány azúr, a sziklák hamuszürkék itt-ott homoksárgába, vagy rozsdaszinbe játszva, a növényzet kiaszott szürkés zöld. Az egész egy délszaki pusztaság, csaknem sivatag, sivár és kietlen. De mégis szép, mert olyan a természet, hogy a hol a földön csaknem eltünnek a színek, ott az atmosphaerának csodás világítási hatásai annyival hatályosabban ragadják meg az útast és e hatások alatt, kivált a kora reggeli órákban, melyekben ide feljutottunk, élénk sáfrány és gyöngéd baraczk-szinben ragyogtak a távolibb sziklák, és a tiszta éles világosságban, melyhez hasonlót csak Afrikában láttam, a kalandos körvonalok a legnagyobb távolban is a legélesebb határozottsággal rajzolódtak.

Domanovicsnál, a Planina végén, egyszerre e sivatagnak buja oazisába jutottunk; egy kis patak, mely gyorsan elmerül egy ponorba, élénk zöld növényzetet teremt hatalmas facsoportok árnyában. Innen ágazik el a sztolaczi út keletnek. A fontos pontot erődített kaszárnya őrzi, melyben lovakat váltván, rövid pihenőt tartottunk. A helyőrség tisztjeinek csak rövid sétát kell tenniök, hogy szalonkát, zergét, medvét lőhessenek. Az út most gyorsan lekanyarodik a Narentához, melyet *Taszovcsics* helységénél érünk el. A fordulónál alig látjuk kiemelkedni egy pár ódon vártornyát a regényes *Pocsiteljnek*, melyet megkerülünk. A Narentából csaknem függőlegesen felszálló sziklafalon lóg az egész helység, a legsajátságosabb látványok egyike a túlpartról, a honnan nehány évvel később a vasútról néztük. Fel és le huzódó várfalak és kerek tornyok közt apró kőházak, minden a termés sziklának hamvas-színében, semmi növényzet, de fényes smaragd zöldben alant a folyó. A várat *Tvrtko* király építette 1383-ban.

Taszovcsicsnál, melynek festői temetőjében békés nyugalomban emelkednek egymás mellett muhammedán turbános oszlopok, katholikus faragott keresztek és ősrégi óriás bogumil-kövek, mocsáros sikság nyilik a Narentától keletnek a hegyek közé huzódva. A túlparton a *Trebiszát* buja völgye húzódik le *Ljubuski* felől. A Trebiszát vizének háromágú torkolata fölött egy magános torony közelében *Csapljina* helysége, azóta már vasúti állomás, a honnan komp közlekedik az innenső parttal. Magunk is a kompon keltünk át, midőn később, 1885-ben Dalmátián és Ljubuskin át útaztunk Stolaczba. A Trebiszát deltájában gazdag rizsculturák vannak. Taszovcsicson túl a Stolaczból jövő vad Bregovát hidaljuk át régi török kőhídon, és áthajtva a keskeny síkságon, annak másik, déli szélén a Krupa vizét, *Dracsevo* helysége előtt, a hol szintén találkozunk bogumil-sirokkal. Túl a már messze kiszélesedő és elágazó *Narentán* mocsarakból emelkedik ki omladozó falakkal és tornyokkal körülvéve *Gabella* egykor velenczei, később török határvár. Azon túl fekszenek a *Norni* patakán, már dalmát területen a római *Narona* romjai. A mi partunkon még hegyoldalon vagyunk. De túlnan a láthatárig terjednek a mocsarak, melyek közt bivaly-gulyák lomhán mozognak. Nem sokára átlépjük a dalmát határt és leereszkedünk *Metkovics* városához, mely előtt már látjuk a Narenta deltájában idáig felhatoló

kisebb tengeri hajókat. Tikkasztó, nedves levegő fojtja az embert és vaspánt-ként fekszik a homlokra. Az ég gyorsan borúl és még mielőtt leérünk a városba, megered a szakadó eső. Viz mindenütt. Metkovicson túl a Narentának már mindkét partján mind messzebb s messzebb terjednek a mocsarak, részint buja culturákkal, részint pangó vizekkel borítva. A kis dalmát városban ki sem szállunk, noha a járási főnök a szakadó eső daczára kiváncsian összefutó lakosság közepette fogadja teljes díszben a minisztert. A kiaszott sárga arczok mutatják, hogy itten tartózkodni nem jó. Soha sem szünnek meg a veszélyes mocsár-lázak, melyekben hat óra alatt meghalhat az egészségesen ide érkező ember. A Narenta deltája egyike volna a világ legtermékenyebb pontjainak. Egyes szilárd területeken szinte erdővé emelkedik a kukoricza, buján tenyészik minden cultura nélkül a szőlő, és a szederfa olyan vastag lesz, hogy négy ember alig foghatja körül. De a lázak, melyek minden nyáron újra megtámadnak minden egyes lakót, tönkre teszik az embereket, a Narenta mocsarai tönkre teszik a földet. Régóta foglalkoznak a szabályozással, de óriási a munka és a költség, mely még hátra van. Pedig ez nem volt mindég igy. Itt állt volt a rómaiak virágzó városa, *Narona*. És miután *avarok* és *szlávok* elpusztították volt 639-ben, egy kalóz állam keletkezett itten, mely századokon át az egész Adria rettegése volt. Narona helyén a pogány isten nevét viselő *Viddo* emelkedett, ma jelentéktelen falu. 873-ban *Bazilius* byzanczi császár admirálisa *Niketas* a kereszt felvételére kényszeríté a lakosságot. De még Constantin császár mint «Paganiát» említi a «narentánusok» tartományát. 827-ben megtagadták Byzancztól a tributumot és a következő században az emelkedő Velenczét kevésbe múlt, hogy csirájában el nem nyomták. Velencze kénytelen volt tőlük tributummal megvásárolni kereskedelmének szabadságát. Csak 997-ben sikerült II. Pietro Orzeolo dozsénak a narentánusok hatalmát megtörni és őket velenczei fensőség alá hajlítani. Ez a tett volt Velencze világhatalmának megalapítása. Egy századon át azonban kérdéses maradt, vajjon nem e mocsarak mostani nyomorúlt lakóinak ősei fognak-e felülkerekedni a büszke Velenczén?

Noha csak lovakat váltva, minden tartózkodás nélkül tovább siettünk, mégis még mintegy másfél óráig kellett a mocsarak mérges

levegőjét szívnunk. Mocsarak és lagunák közt vezet az út a Narenta-Delta déli szélén egész a Kutyi taváig, a hol ismét felvezet a meredek, puszta sziklahegyekre, melyek balkézt folyton kisértek. Hosszú szerpentinákon másztunk fel, vissza-visszatekintve a szakadó esőtől homályos mocsár-vidékre, melyből ködösen emelkedik ki a Narenta két ága közt *Fort Opus*. A hegyháton már megint régi herczegovinai területen vagyunk, a keskeny nyelven, mellyel megszakítva Dalmátiát, a Herczegovina itten kiért a tengerhez, a kleki török öbölhöz. De az út, melyen haladunk, mindig osztrák etappe-út volt. A mint feljutottunk, a sűrű eső borzasztó förgeteggé változott. Mennydörgés és villámcsapás csaknem szakadatlanúl követte egymást. Igy értük el a Stolaczból jövő török katonai útat, mely az osztrák útat metszve, bevezet *Neumba*: egy vendéglő a meredek, sivár sziklahegy oldalán, egy vámház és három-négy gunyhó a tengerparton, ez az egész. Hiába kereste szemünk a hadihajót, melynek már itt kellett volna lenni. Hiába táviratoztunk Zárába, Triesztbe, Bécsbe. Mindenütt csak azt tudták, hogy a hajó elindúlt néhány nap előtt és már régen Neumban kellene lennie. Nyilván a zivatarok miatt késik. Már-már azon tanakodtunk, vajjon ne induljunk-e vissza? Végre már az éjnek sötétjében pislogó világ jelenik meg a hosszú kleki öböl végén. Majd rakéták szállanak fel a levegőbe: hadi hajó. Csakugyan az «*Andreas Hofer*» volt, a dalmát helytartó rendelkezésére levő corvette, melylyel még éjfélkor megindultunk Triesztbe.

MAGYAR KIRÁLYI TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA
DEBRECEN

BOSZNIA TÖRTÉNELMI TÉRKÉPE

Tervezte

Asbóth János és Spillmann Alfred

Metsz. és nyom. Posner K.L. és fia térképészeti intézetében Budapesten.

BOSZNIA

ÉS

A HERCZEGOVINA

*

UTI RAJZOK ÉS TANULMÁNYOK

IRTA

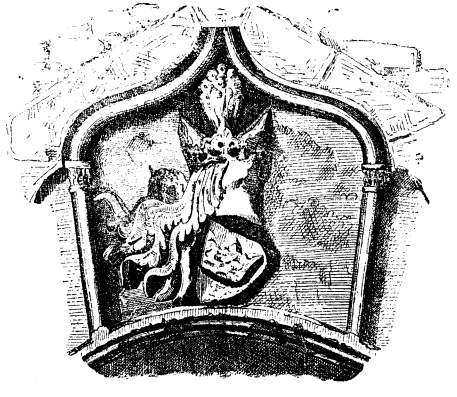
ASBÓTH JÁNOS

33 EGÉSZ OLDALAS KÉPPEL ÉS 184 SZÖVEGRAJZZAL

MIENZIL CS. KIR. HADNAGY FELVÉTELEI, KÖNIGSBERGER SZERAJEVÓI MŰÁRUS EREDETI FÉNYKÉPEI S MÁSOK UTÁN

EGY TÖRTÉNELMI ÉS HÁROM STATISZTIKAI TÉRKÉPPEL ÉS TÁBLÁZATOKKAL

MÁSODIK

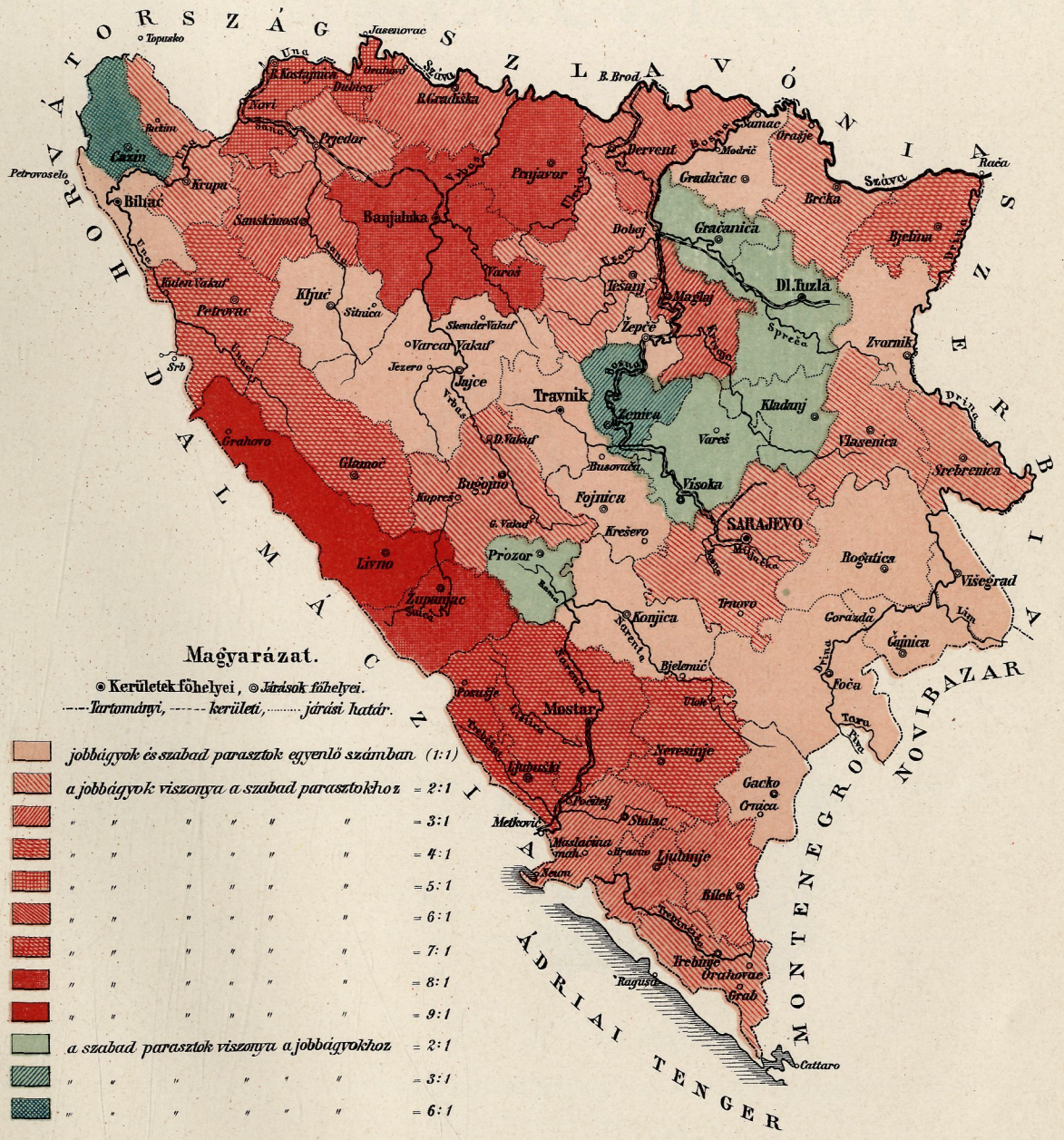
KÖTET

BUDAPEST

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1887

A SZABAD PARASZTOK ÉS JOBBÁGYOK (KMETEK) ELOSZLÁSA
Bosznia és a Herczegovina összes járásaiban.

Magyarázat.

⊙ Kerületek főhelyei, ⊙ Járások főhelyei.
-·-·- Tartományi, ------ kerületi, ... járási határ.

	jobbágyok és szabad parasztok egyenlő számban (1:1)
	a jobbágyok viszonya a szabad parasztokhoz = 2:1
	" " " " " " = 3:1
	" " " " " " = 4:1
	" " " " " " = 5:1
	" " " " " " = 6:1
	" " " " " " = 7:1
	" " " " " " = 8:1
	" " " " " " = 9:1
	a szabad parasztok viszonya a jobbágyokhoz = 2:1
	" " " " " " = 3:1
	" " " " " " = 6:1

Metsz. és nyom. Posner K. L. és fia térképészeti intézetében Budapesten.

BOSZNIA

ÉS

A HERCZEGOVINA

MAGYAR KIRÁLYI TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA

A II. KÖTET KÉPJEGYZÉKE

MELLÉKELT TÉRKÉPEK

A vallásfelekezetek feloszlásának térképe.
Népesedési térkép.

EGÉSZ OLDALAS KÉPEK

A Szutjeszka-szoros ... 21
A Csengics-kúla ... 29
Kalinovik ... 37
A Trebencsicza forrása ... 77
Krupa ... 89
A Pliva völgye ... 133
A Pliva tavai ... 137
A Lukács-templom ... 148
Jajcza ... 153
A Pliva zuhatagja ... 157
Travnik ... 164
Török temető ... 168
A puticsevoi kő ... 169
Cumpania-hán alatt ... 173
Mátyás király casulája ... 181

SZÖVEG KÖZÉ NYOMOTT KÉPEK

Száva-vidék ... 5
Zagorjei bég ... 17
A gaczkói temetőből ... 45
Kljucs (Herczegovina) ... 49
Gomila ... 57
Vrbicza a Várdár alatt ... 61
Radmilovicsi temető ... 65
A dubováczi temetőből ... 66
Dubováczi sír (hosszmetszet) ... 67
Dubováczi sir (keresztmetszet) ... 67
A Bogutov-Dub alól ... 68
A radmilovicsi kő két oldala ... 68
A radmilovicsi kő harmadik oldala ... 69
A radmilovicsi temetőből ... 69
A radmilovicsi csonka kereszt ... 72
Bilek alatti sírok ... 73
A dobricsevói zárda pecsétje ... 79
Klobuk ... 84
Középkori bosnyák kard ... 101
Malom-szerkezet ... 103
A Varczar-Vakufi mecset ... 121
A Procurator Metallorum sírköve ... 125
A jajczai obeliszk ... 140
A csonka torony ... 141
A királyi czímer ... 144
A vár nyugati oldala a királyi czímerrel 145
Római kő a Lukács-templomban ... 149
A catacombák átmetszete és hosszmetszete ... 151
A catacombák ... 152
A vitézkai kő ... 172
Bosnyák czímer ... 185
A zágrábi hamis pecsét ... 192
Ninoslav pecsétje ... 193

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA

A II. KÖTET TARTALMA

XVII. A POSZAVINA

Oldal

A Száva. — A Poszavina. — Latifundiumok. — Brcska. — A bosnyák szilva. — Csolnakút. — Bjelina. — Gazdasági haladás. — Rabló-kalandok. — Zvornik. — A bosnyák Semiramis ... 1

XVIII. TUZLA ÉS A SZPRECSA-VÖLGYE

Tuzla és sóforrásai. — A Szprecsa mentén. — Gracsanicza. — A Magyarszka-Vrata ... 11

XIX. A ZAGORJE

A Zagorje jelleme. — Utazás lóháton. — A Treszkavicza panorámája. — Insurgens banderium. — Hogyan kell a bosnyákkal bánni. — Hadi tanács. — A Szutjeszka szorosa és rémes mondája. — Kőszáli kecske. — A Krbljina vadona. — A Csengics-kastély. — Dervis bég Csengics, a bosnyák gróf. — A glagolit írás. — Besir basa Csengics balladája. — Egy fényes fegyvertény. — A kalinoviki tábor. — A felkelők és rablók tactikája. — Guerilla-csendőrség. — Ulok... 16

XX. A MORINJE ÉS A GACZKO-POLJE

A Czervany-Klanácz sziklavára. — A Morinje és veszélyei. — Az odaveszett lakodalmasok. — Montenegrói telep. — Herczegócz lovag-csoport. — A gaczkói síkság ... 39

XXI. A KORITÓI SZIKLASIVATAG ÉS A VÁRDÁRI SÍRTELEPEK

A sziklák vadona. — Herczegócz párbaj. — Kljucs vára. — A barlang-tó. — Szandalj király mondája. — A történelmi Szandalj és magyarországi szereplése. — A Kobila-Glava nyerge. — Prachistoricus sírok. — A koritói sziklasivatag. — Földmivelés a sziklák közt. — A Cordon. — A Várdár és Necropolisa. — Az Isten tölgye. — A radmilovicsi bogumil-temető. — Sírkövekből cisterna ... 48

XXII. BILEK ÉS TREBINJE

A bileki fensík. — A Radinovics-dynastia. — A székely tábornok városa. — A Trebincsicza forrása. — Erődített zárda és harczias barátok. — Prachistorikus és középkori sírok. — Trebinje. — Raimond toulousi gróf keresztes hadai. — A régi Travunia. — «Arszlan-Agics-Moszt.» — Vrm és Klobuk. — Sírfelirat Tvrtko király idejéből. — A Suma és erődítései. — Marmont tábornagy erődje. — Raguza ... 76

XXIII. A KRAJNA

Kosztajnicza. — Az örökös határháború. — Török vasút. — A magyar honvédség tüzkeresztelése. — A vasúti czred. — Novi. — Az Unna. — Bosnyák malom. — Nyilvános vita az agrár-kérdés fölött. — Az apró agák bajai. — Czázin és nótái. — Népdal az occupatióról. — Bihács. — IV. Béla vára. — Gazdasági állapotok. — Gazdasági egyesület. — Lóversenyek. — Középkori bosnyák kard. — Sólymászat. — Elpusztult város 86

MELLÉKLETEK JEGYZÉKE

STATISZTIKAI TÁBLÁZATOK

Bosznia és a Herczegovina népességének országos áttekintése. (1885 május 1.)
A városok, kerületi és járási főhelyek népességének áttekintése (1885 május 1.)
Születés és halálozás.
Bosznia és a Herczegovina iskolázási statisztikája.
Közlekedési eszközök.

JEGYZET

a középkori sírfeliratokhoz.

IRODALOM

Történelem, Ország- és néprajz, Intézmények, Jogszokások stb., Irodalom

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

XXIV. BANJALUKA

Oldal

Barát-püspök. — Banjaluka. — A vár. — A római fürdők. — Hüsszein aga Berberli és a gyaur-szultán elleni hadjárat. — A trappisták. — A hannoverai és déltiroli telepitvények. — A banjalukai gazdasági egyesület 105

XXV. A VRBÁSZ-MENTE. BOSNYÁK BÁNYÁSZAT

A Vrbász völgye. — Római és török katonai út. — A Philipovics-család. — Bosnyák ménes. — Kljucs. — Régi cultura a vadonban. — Varczar-Vakuf. — A varczari kiszlaraga. — Majdán és rézbányái. — A római bányászat. — A «Procurator Metallorum». — Középkori bányászat, erdélyi bányászok. — Török bányászat. — Ujabb müvelés... ... 119

XXVI. JAJCZA

A Pliva völgye. — A Tóvár. — A Pliva tavai. — A jajczai gúla-hegy. — A király-sír. — A jajczai bánság. — Ujlaki Miklós. — Keglevics Péter. — Monda a jajczai lányokról. — A vár. — Müemlékek. — A medve-torony. — A Szt.-Lukács-templom. — A királyczímer. — A catacombák. — Bucsú a csoda-templomhoz. — Komotin várának mondája. A Pliva zuhatagja 132

XXVII. TRAVNIK

Az erdő küzdelme. — Karaula-góra — A Dobretich grófok. — Középkori sírok. — Travnik. — A magyarországi vali. — A régi Lasva. — Római emlékek. — Rablóvilág. — Bosnyák szénbányászat 162

XXVIII. FOJNICZA ÉS A BOSNYÁK CZÍMERKÖNYV

A fojniczai érczvidék. — A város. — A barát-zárda. — Fra Grgo Martics. — Mátyás király casulája. — Egy bosnyák király arczképe. — Az athnamé. — A czímerkönyv. — Hitelessége és értéke 177

XXIX. A BOSNYÁK CZÍMER-KÉRDÉS

A tudósok eltérő véleményei. — A történelmi emlékek tanusága. — Tvrtko hamis pecsétje. — Ninoslav bán pecsétje. — A rámai czímer. — Katalin királyné síremléke. — A heraldicai és a politikai kérdés. — A megoldás... 187

XXX. IRODALMI MOZGALMAK ÉS NÉPKÖLTÉSZET

Régi bosnyák irodalom nyomai. — A bogumil iratok. — A byzantin mondák és regények átdolgozása. — Politikai és jogi iratok. — Krónikák. — A raguzai befolyás. — A gorázdai és milesevoi nyomdák. — A glagolit irás. — Vallásos és történeti irók. — Bosnyák hatás Raguzára. — Kačić. — A bosnyák népnyelv és népköltészet, mint a délszláv irodalmak regeneratora. — A népköltészet. — Fra Grgo Martics. — Karano-Tvrtkovics. — Jukics. — Batinics. — Kovacsevics, Petranovics, Koszanovics, Jovanovics. — Földrajzi, történelmi, ethnografiai irodalom. — Sajtó 203

A POSZAVINA

A SZÁVA. — A POSZAVINA. — LATIFUNDIUMOK. — BRCSKA. — A BOSNYÁK SZILVA. — CSOLNAKÚT. — BJELINA. — GAZDASÁGI HALADÁS. — RABLÓ-KALANDOK. — ZVORNIK. — A BOSNYÁK SEMIRAMIS.

1883 juniusa.

Magasan jártak a Száva vizei, mikor sötét estén, zúgó förgetegben Bród elé értünk. A messze kiáradt vizek és a zuhogó záporeső által fenyegetett töltésen csak nagy óvatossággal, meg-meg állva haladt a vonat. Örültünk, mikor minden baj nélkül a pályaudvarra értünk, a honnan azonnal a hajóra szálltunk, mert ezuttal mindenek előtt Bosznia keleti részeinek, nevezetesen a *tuzlai* kerületnek szólt az út. A förgeteg lecsendesedtével még sokáig néztük a sötét folyón csöndesen leuszó hajó födélzetéről azt, a mit a messze-széles Poszavinából ilyenkor láthattunk. Az egész tájkép csak az alacsony partnak vonala, melyről rendes közökben nyúlnak fel a táviró póznái, itt-ott pedig alacsony bokrok és egyes facsoportok. Néha-néha erdő fekete tömegének körvonalai váltják fel azt a sivár egyenes vonalat, mely mindig visszatér. Fényes, világos nappal is utaztam később ezen a folyón. De akkor sem láttam ennél sokkal többet. Csak hogy a fekete partvonal, a fekete fák és bokrok és fekete felhők helyett sárga agyag-földet, élénk zöld növényzetet, derült, meleg eget láttam: nagy ritkán egy-egy roskatag épületet, csordát vagy gulyát, egyszer pedig az exotikus világ határjeléül pelikán csoportot is. Alig mutat gazdagabb látványt a szlavoniai túlpart. De ezen sivár

egyenes vonalak mögött a televény-földnek messze kiterjedő síkságai kisérik a Száva mindkét partját és a bosnyák Poszavina semmivel sem roszabb, mint Szlavonia áldott földje és megváltozott intézmények, megváltozott gazdasági rendszer mellett gyorsan fogja elérni szűz földjével, tán túl fogja szárnyalni Szlavoniát. A nép és szokásai, főkép a folyó közelében különben is a leghaladottabbak az egész országban és alig állnak a túlparti mögött, jeléül annak, hogy a folyó nem olyan erős elválasztó határ, mint a hegység, sőt inkább összekötő kapocs, mert természetes forgalmi út. A rómaiak nem is tekintették határnak. Túl a Száván az egész Poszavina mind a hegyekig még Pannoniához tartozott és csak az emelkedő hegylánczokkal kezdődött a római Dalmátia. De még a középkorban is az ozorai és a macsói bánság közt oszlott meg a Poszavina, ezek pedig szorosabban tartoztak a tulajdonképi Magyarországhoz, mint a többi Bosznia, sőt nem is számittatván ehhez, csak kivételképen voltak a bosnyák bánok kezére bizva. Csak a török hódítás tartós megállapodása a Száva partján forrasztotta össze végkép e gazdag síkságot a bosnyák vilajettel.

A keleti intézmények, az ingatag igazgatás és törvénykezés, a felekezeti ellentétek és a birtokviszonyok ez alatt visszatartották a Poszavinában is a gazdasági fejlődést, bár a leggazdagabb földek egyike Európában. Óriási latifundiumokat birnak itt egyes bégek, de a természeti viszonyok minden kedvezése mellett is kevés a jövedelmük. Mondják hogy a szerajevói polgármester, Musztapha bég Fadil Pasics, a ki különben is a legdúsabb birtokosok egyike, egyedül a bjelinai járásban 40,000 holdat bir, melyből átlag holdanként 50 kr. jövedelmet húz. Az állapotok a Poszavinában ma azok, melyek a temesi bánságban uralkodtak visszavétele után. És itt is ismétlődni fog kétségkivül az a mesés vagyonképződés, mely ottan folyt a múlt század végén és a jelennek elején. Vállalkozó tőkepénzesek területeket fognak vásárolni csaknem ingyen, melyek egyelőre alig is jövedelmeznek, de ötven esztendő alatt roppant vagyonná fejlődnek. És hogy ilyen üzletet milyen csekély eszközökkel lehet megcsinálni, mutatják egyesek, a kik mint vagyontalan zsidó kantinosok és szatócsok jöttek be az occupatióval és ma már 2—3000 holdat birnak. Valószinű is, hogy valamint a bánáti nagybirtokot főkép örmény és rácz

disznókereskedők alapították, itten a zsidó elem fog hasonló szerepet vinni, mert mások nem versenyeznek vele, a fennálló agrár-viszonyokkal, a még kezdetleges életviszonyokkal megküzdeni nem akarnak.

Pedig, hogy a viszonyok gyorsan haladnak és nagy jutalommal kecsegtetnek, az az első tekintetre látható.

Reggeli ötkor kötöttünk ki *Brcska* városánál, a hol elhagytuk a hajót, mely Belgrádnak folytatta útját. *Szamács*, a Posszavina e részének másik jelentékeny kikötője az éj homályában maradt volt el. Brcskában délig elvégezte a miniszter a hivatalos fogadtatásokat és kihallgatásokat, a közintézetek megtekintését, ugy hogy már ebéd után folytattuk útunkat *Bjelinába*.

Maga Brcska aránylag gazdag város, épitkezésében már inkább szlavoniai mint bosnyák jellegű. 3000 főnyi lakossága élénk kereskedő nép. A mintegy 2000-nyi muhammedán lakosság a Brcska-patak bal, a keresztények jobb partján laknak. A város a Szávába több méternyire leeső fennsíkon fekszik, mely nyugatnak éles, messze látható széleivel egész a Tinja vizéig terjed, délnek pedig a Majevicza Planina vad hegylánczának utolsó kifutóihoz csatlakozik, úgy hogy tulajdonkép egy promontoriumot képez, mely a rajta túl keletnek kezdődő egykori macsói bánságot elválasztja a Poszavina többi részétől. A macsói bánság, mely a Drina mindkét partján és a Száva jobb partján nyúlt el Belgrádon túl egész Szendrőig, ma is úgy bosnyák, mint szerbiai részében megőrizte a «Macsva» nevét. Ennek az emelkedettebb fekvésének köszöni *Brcska*, hogy nincs úgy kitéve az áradásoknak mint a Poszavina egyéb parti helységei, melyek épen ezért többnyire csak pilotákra épített könnyű házakból állanak.

Brcska egész környéke egyes kisebb nagyobb erdő-részleteken kivül be van borítva jól művelt szilvakertekkel, szántókkal, melyeken a kukoricza a lovas-embert elfedni képes, zöld rétekkel és legelőkkel, eleven és fonott sövényekkel, deszkakerítésekkel, úgy hogy messze körülötte bizonyos culturai haladás és jólét látszik. De a Poszavina csaknem egész termény-kereskedelme is itt pontosúl össze. A bosnyák aszalt szilva, melyet innen indítanak útnak Budapesten át Németországba, Oroszországba, Amerikába, jó esztendőkben 12.000,000 kilogrammra megy.

De gabona-neműekben is jelentékeny a forgalom.

Ebéd után a legtermészetesebb, legkönyűbb, legkellemesebb és mégis ma már legritkább utazási módon folytattuk utunkat. Csolnakokon eveztünk le a Száván Brezovopoljeig. A bosnyákok, kivált a folyómentiek, mind ügyes csolnakászok; egy darab fatörzsből kivájt lélekvesztőben állva eleven marhát képesek átszállítani a megáradt folyón. Mi széles, kényelmes, galyakkal árnyalt, szőnyegekkel boritott csolnakokon úsztunk lefelé, követve egész kis hajóraj által, tele festői keleti alakokkal.

Mintegy puskalövésnyire a parttól láttuk mindenütt a régi török töltést, mely Brezovopoljétől a Brcska fölött fekvő Vidoviczáig védi a partot és egyuttal az egyetlen mindíg használható közlekedési út volt. Valamennyi többi út csak száraz időben volt járható, sőt a keresztény parasztság gondosan őrizkedett attól, hogy lakhelyei közt észrevehető közlekedési vonalakat tartson fel, mert csak távol az ilyenektől érezte magát biztonságban. A közlekedés még itt a síkságban sem igen folyt máskép, mint gyalog vagy lóháton. Az occupatio óta gyorsan szaporodnak minden irányban a főútak, a mellék-vonalok maguknak a községeknek jószantából, és velük együtt válnak általánossá a szekerek, melyeket eleintén Szlavoniából hoztak, de most már rendesen és hasonló minőségben Brcskában és Bjelinában is készítenek.

Brezovopolje, muhammedán nevén *Azizié*, Abdul-Aziz szultán után, 1864-ben keletkezett tisztán muhammedán telep, midőn ugyanis itt telepítették meg a Belgrádból elüzött törököket. Ezek közül azonban csakis a legtehetetlenebbek maradtak meg, a tehetősbek gyorsan átköltözködtek a városokba és így az új telep pusztulóban van.

Brezovopoljén túl a Majevicza-Planina kifutói elhagyva a Száva partjait, ismét gyorsan visszalépnek, és délkeletnek indúlva, egy nagy síkság kellő közepén csupa szilvások közt érjük el néhány óra alatt gyorsan haladó szekereinken Bjelinát. A vacsoránál az öreg Omer-bég meséli el, hogyan védték a török-szerb háború alatt Bjelinát, Alimpics tábornok szerb hadai ellen. Hosszú szakála hófehér, de szeme ifjúi tűzben lobog, midőn arról beszél, hogy a szerbek ellen fegyvert fogni mindíg kész. *Bjelina*, a Száva és Drina közti sarokban, attól két, ettől egy órányira, a sas-síkságban, — Orlova-polje, — fekvő, jelentékeny város, 6500-nyi csaknem egészen muhammedán lakos-

sággal, erős spanyol-zsidó községgel, virágzó marha- és gabonakereskedéssel. Ez a város is már csaknem egészen téglából épült.

Átalán az egész Poszavinában azt tapasztalhattuk, hogy gyorsan indúl magasabb gazdasági fejlődés felé. A kitünő földek még most igen olcsók, úgy hogy átlag 18 frton a legkitünőbb, 5 frton középminőségű földet lehet venni holdanként. Ez egyfelől annak tulajdonítható, hogy még mindíg sok a műveletlen terület. Egyes jobbágyok sokkal több földdel birnak, mint a mennyit művelni képesek vagy akarnak. A csekély igények, a természetes indolentia, a fennálló agrar-viszonyok mellett gyakran beérik azzal, a mi szükségeiket fedezi,

SZÁVA-VIDÉK

sőt még bizonyos kárörömmel hagyják meg műveletlenül a többit, tudva hogy ezáltal csökken a földesúr jövedelme is.

De az alacsony értéket magyarázza a kamatláb magassága is. A pénz- és kölcsönüzlet eddig kizárólag az uzsorás spanyol-zsidók kezében volt. Átalán évről-évre több és több föld vétetik azonban művelés alá a hatóságok jótékony befolyása folytán és főkép annál fogva is, hogy igazságos jogszolgáltatás mindinkább elveszi a földesúr és jobbágy közti összeütközések élét.

Az agrár-pörök száma rohamosan csökken és többnyire békés egyezkedéssel végződik. A szűz föld gazdagon fizet és buzdít. Igaz, hogy bajokat is okoz az átmenet. A nagy bégek, habár uzsoraadósággal is terhelvék, oly roppant területtel és ezen annyi jobbággyal birnak, hogy csak nyerhetnek a culturai és kormányzati haladással.

A kis birtokosok, a kik most már nem zsarolhatják a jobbágyokat, és csak a törvényes harmadot igényelhetik, részben már nem uraskodhatnak úgy, mint azelőtt. Ha például két földesúr csak egy jobbágygyal bír, akkor rosszabb helyzetben van, mint a jobbágy. Az ilyenek is könnyebben boldogúlnak a gazdag Poszavinában, mint másutt, ha munkához látnak, és sokan lettek fuvarosok, szatócsok, apró vendéglősök, handzsiák. De a ki dolgozni nem akar, persze elpusztúl és vádolja a rosz időket, esetleg kivándorol. Másfelől a szabad parasztosztály képződésének mutatkoznak örvendetes jelei.

Mind több kmet megváltja magát és földjét az agától vagy bégtől. Gyakoriak a panaszok az szabad legelés és faizás korlátozása ellen az eddig kiméletlenül pusztított erdőkben és még több a panasz a vészes marha lebunkózása ellen. De mindez nagy és áldásos haladást eredményez. Eleintén sok volt a panasz az útépítési közmunka ellen is. De a szekerek rohamos szaporodása mutatja legjobban, hogy a kész utak előnyeit mennyire felfogja a nép és most már önkényt is összeköti községeit forgalmi utakkal. És ha végre az uzsorások szidják a kormány közbenjöttével létesült földhitelüzleteket, a földbirtok gyorsan érezni fogja az olcsó tőke áldásait. Az ország más részeinek egyik nagy baja, hogy a primitiv régi kézműves ipar a monarchia haladott iparával és a tőlünk bevándorolt iparosokkal versenyezni nem képes, a mi elválaszthatlan minden gyors culturai haladástól, alig mutatkozhatik a Poszavinában, mely kiválóan földművelő, de különben is már közelebb áll a Száván-túli viszonyokhoz. A gazdagodás leginkább tapasztalható a Száva-hajózás és átalán a kivitel gyors emelkedésében; a közbiztonság helyreállítása, a mindenütt felállított jó népiskolák csak előmozdíthatják a jólétet. Az azelőtt szétszórt házcsoportok közt alig létezett, de most már csaknem mindenütt keresztül vitt községi szervezet szilárd alapot nyújt minden haladásnak. Az elismerés nem is hiányzik és a minisztert mindenütt őszinte szivélyességgel fogadják és bizalommal fordúlnak hozzá.

Egy napi időzés után Bjelinából *Zvornikba* folytattuk utunkat.

Bjelinától délnek a Majevicza-Planina utolsó dombos kifutói mind közelebb húzódnak a Drinához. Jobbra e dombokkal, balra a gazdag síksággal mintegy másfél óráig kocsiztunk *Janjáig*. A háttérben a Planina czikázott lánczolata kéklett: nem terméketlen, de nehezen

hozzáférhető hegység a Drina, a Szprecsa és a Boszna völgye és a Poszavina síksága közt, tele régi várromokkal és őskori sírokkal. Szekértársam, egy zsandár kapitány, a rablók elleni kalandjaival mulattatott, melyeknek szinhelye a Planina és a Drina volt. Ez országrészből a rablók most már egészen ki vannak pusztítva, csak az egy *Milán Nikolics* tartotta magát még az által, hogy majd a bosnyák, majd a szerb területre át meg át kelt a Drinán, a mint az egyik vagy a másik ország hatóságai üldözték. Még mi is hallottunk vállalatairól. Csak 1885-ben lőtte le a Drina egyik szigetén valaki magából a lakosságból. Janja nagy keresztény falu, szétszórt, sövénynyel kerített házakkal a főtér körül, mely a hasonnevű patakon fekszik. A Janja-Rjeka közel a faluhoz a Drinába ömlik. Utunk egyenesen délfelé vezet tovább, mindég közel a Drinához. A Majevicza kifutói mind meredekebben emelkednek és mindinkább a folyóhoz szorítják az útat, mely *Sepák* falvánál, egy mértföldnyire Janjától, már egészen hozzásimúl a Drinához. Szorosan ennek mentén és magas hegyek alatt haladunk most már tovább *Zwornikig*.

Még meredekebben emelkedik fel a zord hegység közvetlen a folyóból a szerbiai túloldalon. A Drina szélesen és sebesen, de szabályzatlanúl kanyarog számos kisebb nagyobb puszta szigettel e szoroson át. A bosnyák part elég élénk. Nem sokára Sepák után *Szkosics* mohammedán és keresztény falu alatt haladunk el, fölötte a Kliesevácz hegyén Kosztúr várroma. Azontúl is tarkán váltakoznak cseres erdővel szántóföldek és házcsoportok. A magányos elhagyatottságban emelkedő szerb parton itt már alig mutatkozik egy-két helység, holott lejebb még városokat láttunk, Janjával szemben *Lesniczát*, Sepákkal szemben *Loznicát*.

Mintegy további három mértföldnyi út után végre megszünik a bosnyák parton fennmaradt keskeny völgy is, a hegyek mindkét partról szorosan maguk közé fogják a folyót és ez útszorosban fekszik *Zwornik* vára.

A városnak mintegy 8000-nyi többnyire muhammedán, részben orthodox lakossága van. Fekvése, szűken, de hosszan elnyúlva a meredek hegyek és a Drina zöldes vize közt, gyönyörű. A város déli végén fekszik a tulajdonképi vár, mely elzárja teljesen az útszorost és tornyok, védfalak által össze van kapcsolva a csaknem merő-

legesen fölötte, a Veluvnik egyik csúcsán emelkedő fellegvárral. Erre a 660 lábnyi magasságú pontra kell felmászni, ha egész regényességében akarjuk élvezni Zvornik fekvését. Mögöttünk zord hegység, melyen át vezet a tuzlai út. Előttünk csaknem merőlegesen levezető erődített falakon végig megy le tekintetünk, hogy belenézzen az útszorost elzáró tulajdonképi várba, melytől balra húzódik hosszú vonalban a város. Előttünk a Drina ezüst szalagja, azontúl a sötétes szerb hegyek alatt Mali-Zvornik helysége, a honnan csak a 60-as évek végén űzték el a törököket. A zvorniki védművek jelentéktelenek a mai fogalmak szerint. De középkori állapotukban jól fenntartva, érdekes, daczos képét nyújtják az akkori erődítési művészetnek.

Régebben *Zvornik* csakugyan kulcsa volt az egész országrésznek. A török foglalás után a császári seregek többször ostromolták. 1688-ban Lajos badeni őrgróf be is vette, de már 1689-ben visszavették a törökök. 1717-ben Petrás tábornok itten súlyos vereséget szenvedett. Több mint 1000 embere elesett, 300-an fogságba estek és ezeket Ozman-basa Csuprilics lemészároltatta. Ez időből maradt meg máig a zorvniki várban egy császári ágyú, nyílván párja a Mosztárban őrzöttnek.

A bosnyák olygarchiának a porta elleni harczaiban nagy szerepet játszottak e várnak birtokosai, a zvorniki kapetánok.

A zvorniki várhoz is fűződik egy régi monda, a mint az nem is lehet máskép a hősmondáktól mindenütt visszhangzó Boszniában.

A vár falába befalazott vörös márványtáblát mutatnak, melyen női alak és már olvashatlan ó-szláv felirat látható. «Prokleta Jelena» az átkozott Jelena arczképe ez, a ki réges-régen még a bosnyák királyság előtt, mint hatalmas királyné uralkodott a zvorniki várban. E bosnyák Semiramisnak ép oly messzehírű volt szépsége, mint minden kérőt visszaútasító szűzi büszkesége. A nemes *Vuk Jugovicsnak* már három bátyja bújdosott el meszsze kalandokra reménytelen szerelemnek bújában, Vuk Jugovics maga egész éjjeleken át merengett a Drina túlpartjáról át a királyné kertjeire, melyek erős fallal körülvéve a Drinába egyenesen leszakadó sziklákon terjedtek. Egész napokat, hosszú éjjeleket szokott a királyné e kertben tölteni, de soha senki mást nem bocsát be *Muley* az óriás szerecsen, a ki a várban őrzi a kertnek ajtaját. Vuk Jugovicsnak sólyomszeme felfede-

zett magasan fent a Drina fölötti sziklafalban egy másik ajtót, vadrózsával sűrűn fedve, de ki tudna oda feljutni? Vajjon megpróbálta-e az a szerencsétlen, a kinek holttestét látta egyszer hajnalkor leúszni a Drinán, rózsabimbóval a kezében?

A királyné egyik lakomáján, mikor a királyné már magukra hagyta boros kupáknál mulató vitézeit, hogy egyedül visszavonúljon hűvös kertjeibe, utána lopózik Vuk Jugovics, a ki a királyné mellett ült és szívével nem bírt többé. Hiába ostromolja forró szerelmével Jelenát. Mikor a kert ajtajánál utóljára visszaútasítja, a vitéz Vuk szívszakadva könyörög, hogy legalább a kertbe belépni engedje. «Ne kivánd Vuk Jugovics», — mondja merő arczczal a királyné, — «mert ha belépsz, az enyém vagy és el nem hagyhatsz, a míg élsz.» Mikor pedig Vuk forró fohászszal tovább könyörögne, esküdözve, hogy egyebet nem is kiván, nehéz sóhajjal, szomorú arczal megigérte, hogy ám legyen, de előbb térjen vissza társaihoz, és mondja el, hogy ő is testvérei után megy világgá, vitézi kalandokra.

Leirhatatlan boldog volt Vuk a tündér-szépségű kertben, mert Jelena itten sem hideg, sem büszke nem volt többé, hanem lázas hévvel viszonozta forró szerelmét. Csakhogy az első hetek után mind ritkábban, mind rövidebb órákra jött a királyné, Vuk pedig mind sápadtabb, mind szomorúbb lett magányos rabságában. Mikor hónapok után sötét éjjel megint egyszer, mint már annyiszor, könyörögne a királynénak, hogy adja vissza szabadságát, fegyverzörej és dulakodás hatol a várból a kertbe, és rémülve jelenti Muley, hogy Vuk Jugovicsnak hű fegyvernöke fellázadt csapat élén az egész palotában keresi urát, mert gyanakszik, hogy a királyné tartja fogva. Jelena kardját hozatja, hogy maga szálljon szembe a lázadókkal. Vuknak segítségét nem fogadja el, mert becsülete tiltja, hogy szeretőjét itt találják. Sőt Vuknak menekülnie kell. — «Távozzál ez ajtón» — mondja a királyné, félretolva egy hatalmas sziklát a kertnek falából. Rettentő rémkiáltás hallszik, Muleyt ütötték le a betörő lázadók és ugyan e pillanatban czikázó villám világítja be a sötét éjet és Vuk, a ki már az ajtóban áll, a Drinát látja maga alatt sok száz lábnyi mélységben.

«Jelena! Én vagyok az első, ki ez útra megy? Jelena, te ölted meg testvéreimet?» — «Igenis Vuk Jugovics, mert megutáltam sze-

relmüket, úgy mint a többiét és a tiedet.» — «Jelena édes szerelmem, most te vagy a halál fia, légy átkozott!» Óriás erővel fogta meg Vuk a királynét, de Jelena nem akart egyedűl meghalni. A betörő fegyveresek Vuknak nevét kiáltozva, épen akkor érkeztek a rettentő bírkózáshoz, mikor mindketten lezuhantak a Drinába.

Zvornik különben számtalan mondában és hősdalban fordúl elé. *Kraljevics Marko*, a szerb nemzeti eposz hőse is Zvornik fölött, ott, a hol valóságos sziklaszorosban, kiugró szírtek és hatalmas gúlák közt folyik a Drina, ugratja át kedvencz lován e folyót.

TUZLA ÉS A SZPRECSA VÖLGYE

TUZLA ÉS SÓFORRÁSAI. — A SZPRECSA MENTÉN. — GRACSANICZA. — A MAGYARSZKA-VRATA.

Zvornikból, a hol szintén egy napot szánt volt a miniszter a környék lakosságával való érintkezésre, és a hol messze egész a felső Drina erdős-sziklás vadonaiból összegyült ez alkalomból a nép, másnap, bucsúzva a szép Drinától, átkeltünk a Majevicza-Planina azon aránylag keskeny bástyáján, mely itten egyfelől a vizválasztót képezi a Drina és a Bosznába folyó Szprecsa közt, másfelől a kapcsolatot a vlaszeniczai és szreberniczai, és általán azon messze Szerajevóig és Gaczkóig terjedő hatalmas hegylánczolatokkal, melyek különben a Majevicza-Planina tömegeitől el vannak választva a Szprecsa hosszú széles völgye által. Mintegy két óra alatt érjük el szerpentinákon a szoros magaslatát, közel hozzá a magányos Szapardi-hánt, mely Szapáry László tábornokra emlékeztet, és most már mindég nyugatnak lefelé haladva, a Szprecsának eleintén keskeny, majd valóságos síksággá kitáguló völgyébe jutunk. E viruló síkság éjszaki határán, mindig a Majevicza-Planina alján vezet tovább az út, mig a mellékpatakok által gyorsan növekedő Szprecsa inkább a déli hegyláncz alatt folyik. De nemsokára ismét elhagyja utunk a Szprecsának egyenesen nyugatra huzódó széles völgyét, melyet csak Tuzlán túl fogunk viszontlátni. Tuzla maga régi hires sóforrásaival benn fek-

szik a hegyekben, utunk éjszaknak fordúl, hogy átkeljen a Csaklavicza-Planina szorosán, melyen túl ismét nyugatnak indúlunk folyvást a Jala szűk, erdős, egyhangú völgyében egész *Dolnja-Tuzláig*, a hova kétszeri lóváltással mintegy tiz órai kocsizás után érkeztünk.

Mindjárt a fogadtatáson meglátszott a helynek jelentősége. A mintegy 8000 lélekkel biró város, melynek lakossága csaknem egészen muhammedán, a kerületi központi hatóságokon kivül orthodox püspöknek is székhelye, és egyike azon keveseknek, melyek a bosnyák őskor óta szerepelnek. Először Konstantin Porphyrogenitusnál van emlitve, mint «Salenes» Ad Salinas volt római neve. A szlávok ma is Soli-nak nevezik és «tuz» is sót jelent törökül. A magyar középkori okmányokban mint «Sou», «Sow» fordúl elő, fővárosa a «Só-földjé»-nek, vagy «sós» bánságnak. Az Adriától a Pontusig az egyetlen hely, ahol só fordul elő, és innen ered régi nevezetessége.

Tuzla gyönyörüen fekszik a mintegy 60 lépésnyi széles *Jala* éjszaki jobbpartján két párhuzamos hegyláncz közt. A fehér házak messze szét vannak szórva a város zöme körül úgy, hogy még egy órányira hozzátartoznak és az egész tájképet élénkitik. A város közepén álló citadella már csak rom, lebontásra is van már szánva és köveit folyton használják ujabb épitkezésekre. A folyó partján állnak még némi maradványai a város-falaknak. A várost komoly ostrom fenyegette 1690-ben, midőn a császáriak *Percsinlia* tábornok alatt Gornje-Tuzla közelében nagy győzelmet arattak a törökök fölött. *Percsinlia* azonban beérte azzal, hogy mintegy 3000 katholikust a barátokkal együtt kitelepített Szlavóniába.

A konak, a citadella közelében, egyike a legszebbeknek az egész országban, szolid kőépület valóságos termekkel. A megérkezésünk estéjén rendezett ünnepélyes kivilágitásnál, melyhez a keletiek oly jól értenek, és melyet maguk annyira élveznek, a város valóban tündéri látványt nyujtott. A folyó partjai, a két hid, a citadella, a várfalak és a mecsetek, még a távol hegyek is ragyogtak körvonalaikban és késő éjjelig hullámzott tarka lámpásaival a nép. Az élénk tömegből, mint itteni specialitást, ki kell emelni a szép czigány lányokat. Mint az egész keleten, Boszniában is sok a sátrakban élő vándorczigány. Tuzlában azonban állandóan letelepedett egész czigány-colonia van, mely a külső utczák egy részét lakja.

Minthogy a város túlnyomóan muhammedán, természetesen ők is muhammedánok és pedig nagy ostentatióval, noha például a mecsetekben nem türik őket. A férfiak zenészek, üstfoltozók, lókupeczek, stb. ép ugy, mint nálunk. A vénasszonyok kártyát vetnek, jósolnak, a lányok mint nyilvános énekesnők, tánczosnők élnek és még lejebb is nyulnak keresetükben. De noha erkölcseik épen nem szigorúak, jellemző vonás, hogy a keresztények, főkép pedig az idegen bevándorlottak előtt ép oly megközelíthetlenek, mint bármely muhammedán nő, jóllehet különben nem tartják a hárem szigorát és még a fátyolt sem viselik.

Tuzlában a miniszter legfőbb gondját természetesen a só-kutak képezték. Azon primitiv módon, amint eddig kezeltettek, mintegy 30,000 forintot hajtottak a dolnja-tuzlai és az ettől két órányira, már a Majevicza-Planinában fekvő gornja-tuzlai források együttvéve. A használatban levő források nem is voltak eléggé tartalmasak, hogy modern sófőzde felállítását igazolták volna. A geológiai vizsgálat azonban azt mutatván, hogy mély fúrások értékesebb forrásokat fognak megnyitni, ezek a fúrások elrendeltettek és a legfényesebb eredményre is vezettek. Egy nagyszabású sófőzde felállítása azonnal foganatba is vétetett, és e mellett folynak a további kutatások kősóra is.

A szomszédban előforduló széntelepek biztosítják az illető tüzelő anyagot. 1886-ra a bevétel már 294,000 frttal van előirányozva, minek ellenében most, midőn még beruházások folynak, 92,241 forint a kiadás.

Tuzla a són kivül gabonával, szarvasmarhával, sertéssel és lovakkal is élénk kereskedést űz.

Azalatt, hogy Tuzlában töltöttünk egy napot, utasok érkeztek, akiket *Milán Nikolics* megállított volt ugyanazon az úton, melyen mi jöttünk az előző napon. Közülök egy irnokot, «mivel azokhoz tartozik, a kik az emberiséget üldözik», főbelövéssel fenyegetett. Miután a többiek kérlelték, hogy csak szegény irnok, a kinek gyermekei is vannak, beérte azzal, hogy kifosztogatta az egész társaságot.

Tuzlából egy napi tartózkodás után, mely főkép a só-űzlet fejlesztésének volt szánva, a Jálán s majd a Sprecsán lefelé folytattuk utunkat.

A Jala vize ugyanis, mely a Ravna-Tresna gerinczét elvágja a Majevicza tömegeitől, a kettő között nyugatnak folyva, néhány óra alatt kivezet bennünket valamivel Han-Pirkováczon és a messze hires kiseljaki borvizforrásokon túl ismét a Szprecsa-völgyébe. Csakhogy e völgy most már nem oly széles, mint a minőnek kezdetén találtuk; a magas, erdős hegyektől környezett tágas, virágzó sikságból, melybe Zvornikból lejutottunk, és melyet a Csaklavicza szorosán át ismét elhagytunk, hogy Tuzlába és a Jala-völgyébe jussunk, a Szprecsa ismét a hegyek közé lépett közvetlen ott, a hol beleömlik a Jala és a két viz közti éles sarokban leeső sziklabástyákkal hirtelen végét éri a Ravna-Tresna tölgyes gerincze. A Szprecsa innen fogva keskeny, de egész napi járásnyi völgyet képez, mely a Majevicza-Planina és a Vrana-Planina közt folyton éjszak-nyugatnak huzódik egész Dobojig, a hol végre a Bosznába ömlik. Bár hosszához képest a völgy keskeny, azért mindég szabad kifejlést enged a buja szántóföldeknek, melyek az erdős hegyhátakról kapják folytonosan a nedvességgel együtt a humust. E porhanyó földben ássa keskeny, de mély ágyát a Szprecsa hosszú kanyarulatokban, végig balra az uttól, mely szorosan a Majevicza alatt marad. Jobbról-balról számtalan apró hegyi viz öntözi a földeket, mielőtt a Szprecsával egyesül. És minthogy a hosszú völgynek földjei csaknem kizárólag *apró agák* és *szabad parasztok* birtokában vannak, kik maguk művelik azokat, elhanyagolt területeket itt nem látni. Csaknem minden telek körül van határolva a legkülönfélébb fákkal, külön ültetve a gyümölcsfák, az irtás alól meghagyva a hárs, a jávor, a bükk, a mogyoró, a füz, úgy hogy valóságos parkot képez a lombosok e változatossága. Az alakzatok és lombozatok e gazdag váltakozásában van legfőbb bája e völgynek, mely gyönyörűen fejlődött a maga élénk frisseségében, a mint a reggeli ködök felszálltak, széjjel szakadoztak és eloszlottak aranyos párázatban a sötét magas hegyeken átkelő napnak hatalma alatt. A balparti hegység közül a mint előre haladunk mindinkább kiemelkedik az *Ozren*, és a mint Gracsaniczához közeledünk, egész imponáló hatalmasságában áll előttünk az erdőktől gazdagon boritott 4000 lábnyi magas háta. Gracsanicza maga, járási székhely, mintegy 3500 lakossal, s ez az egész völgynek egyetlen nagyobb helysége. De mint a jobbra-balra elszórt számos apró falu, Gracsanicza sincs magában a völgyben, hanem

egy fél órányira a Szprecsától mintegy katlanban fekszik mecseteivel és hires meleg-fürdőivel a hegyhátban, két oldalán az ugyancsak Gracsanicza nevű pataknak.

Az emberi lakhelyek e félreeső volta sajátságos, szinte megbabonázott csendbe borítja az egész völgyet, egész utunkat. Most azonban ez a csend meg van törve. Egész zajával hatolt a civilisatio e néma, félreeső völgybe. Magyar vállalkozók, Boross és Vásárhelyi ellepték a magyar munkások ezreivel, élénk iparközponttá lett a szerény Gracsanicza, Tuzlában pezsdül az élet, és mire napvilágot látnak e sorok, gőzkocsi megy végig Dobojtól egész Tuzláig a Szprecsa és Jala-völgy hosszán.

Délután érkeztünk Dobojba, miután elhagytuk a Szprecsa-völgy kapuját, melyet ma is «Magyarszka-Vrata», magyar kapunak nevez a nép, tán hogy egyik doboji győzelem után erre nyomúltak magyar csapatok Só-földjére. Dobojból a most már Szerejevóig kiépitett *Boszna*-vasúton jutottunk késő este az ország fővárosába.

A ZAGORJE

A ZAGORJE JELLEME. — UTAZÁS LÓHÁTON. — A TRESZKAVICZA PANORAMAJA. — INSURGENS BANDERIUM. — HOGYAN KELL A BOSNYÁKKAL BÁNNI. — HADI TANÁCS. — A SZUTJESZKA SZOROSA ÉS RÉMES MONDÁJA. — KŐSZÁLI KECSKE. — A KRBLJINA VADONA. — A CSENGICS-KASTÉLY. — DERVIS BÉG CSENGICS, A BOSNYÁK GRÓF. — A GLAGOLIT ÍRÁS. — BESIR BASA CSENGICS BALLADÁJA. — EGY FÉNYES FEGYVERTÉNY. — A KALINOVIKI TÁBOR. — A FELKELŐK ÉS RABLÓK TACTIKÁJA. — GUERILLA-CSENDŐRSÉG. — ULOK.

Szerajevoból csaknem egyenesen délnek, egész a montenegrói határig, a hirhedt Zagorjén át voltunk utazandók. Sziklás, gyér növényzetű fensík, kellő közepén a zordon havasoknak, melyek a Szerajevo, Fócsa, Gaczkó, Neveszinje, Mosztár, Konjicza által képzett nagy kört foglalják el, Boszniának a járhatlan planinák után legvadabb, legelhagyatottabb, legelmaradottabb területe, föld- és néprajzilag inkább a Herczegovinához tartozó, melyhez történelmileg és a legújabb beosztásig politikailag is tartozott. Ez volt fészke az 1881-iki felkelésnek, ezt a területet lepték el mindig mindenekelőtt a Montenegróból betörő bandák, valamint ez volt folyton harczra kész határőrvidéke a mohamedán Boszniának Montenegro ellen. A védelmet, harczot, magát a közigazgatást az összes állami jövedelmekkel együtt, a porta végkép az ottani bégeknek engedte át, kik között nevezetesen a *Csengicsek* valóságos hűbér-fejedelmi dynasztikus állásra emelkedtek, csakhogy nem hűbért fizettek, hanem ellenkezőleg még subsidiumokat is húztak, annyira nem tartotta a porta érdemesnek és lehetségesnek, hogy maga kormányozza ez országrészt gyér és apró falvaival, melyekből messze fenyegetve emelkednek ki a bégek ostrom-szilárd feudális várkastélyai.

Ha ma még felmerülnek az országban rablók, történik gyilkolás, leginkább ez a színhelyük.

Kocsi-forgalomról, szekérútról itt még szó sincs. A civilisatio egyetlen képviselői katonáink erődített táborai egy-egy napi járásnyira egymástól. Az élet és tehát az utazás is, itt még középkori. Öt napon át utaztunk lóháton, egész 11 óráig egy-egy nap alatt. Jól járt, a ki, mint magam is, magas magyar katona-lovat kapott. Nem oly biztos ugyan a hegymászásban, mint az apró bosnyák ló, veszedelmesebb a felbukás — és volt egy passage, a hol az elég nagy cavalcade minden embere felbukott kivétel nélkül — hanem a kinek biztos bár, de folyton tánczoló bosnyák ló jutott, az csak egészen megtörve érkezhetett az öt napi lovaglás végpontjára. A legkeservesebb azonban az első nap volt, nem az egész napi lovaglás szokatlansága, hanem a szakadó eső miatt, melyben két-három óra alatt mindenki annyira bőrig ázott, hogy megszünt minden további védelem és vásottan lovagolt az egész társaság hosszú sorban egymásután csaknem szótlanul, csurogva a víztől szünet nélkül, hasonló hangulatban, mint a minőt a tájkép mutatott: a Zselezsnicza megvadult patakjának hosszú torkolatja, tele nehéz ködökkel a gyorsan magasra emelkedő sötétzöld hegyoldalak közt, melyeknek erdős legelőin csak nagy néha mutatkozik távol fagunyhó. Csak ritkán engednek az oszló ködök hirtelen, meglepően nyíló szabad, hatalmas kitekintést a Bjelasnicza, majd a Treszkavicza-Planina vakmerően czikázott fehér havasaira, melyek ismét eltűnnek ép oly hirtelen újabb ködfátyolok mögött.

ZAGORJE-BÉG

Még sötét volt, mikor összegyűltünk báró *Nikolics* házánál és már szakadt az eső, mikor lóra ültünk. A Miljacska balpartján végig lovagoltunk ki a városból, el a csúcsos Trebevics alján terülő ódon zsidó-temető szikla-síremlékei alatt, majd elhagyva a Miljacskát, fordulva balra, délnek, a mint az út a Trebevics körül fordul, melynek alján haladunk tovább, keresztül a gerinczeiről megdagadva leszakadó patakokon. Ezek elsejénél leapad csoportunk, visszatérnek a hatóságok főnökei, a kik a minisztert a városon kikisérték. De azért a tisztekkel és tisztviselőkkel, kik velünk utaznak, még mindig tekintélyes lovas-csoport vagyunk. Jobbra, a merre lesietnek a vizek, a Szerajevszki-Polje tere, a hajnalnak, ködnek, esőnek daczára is élénk, viruló síkság villáival, kerteivel és falvaival, a Boszna ezüst szalagával, elzárva hátterében az Igman sötét fala által. Kobilo faházainál átgázolva a Kobilo-Vodán, mely még a Trebevicsről szakad, hátat fordítunk a hegynek, miután csaknem félkörben megkerültük, átkelünk a Kobilo-Brdo küszöbén, mely a síkságba kinyúlik és a «Crveni Klanacz», a «vörös szoros» őrháza alatt a *Zseleznicza* torkolatába jutunk, nem messze Vojkovics községén túl, a hol a Zseleznicza vize kilép a síkságba. Innen fogva a Zseleznicza jobb partján haladunk felfelé, a *Gala-Jahorina*-hoz tartozó *Czerni-Vrh* 1800 mtrnyi csúcsáról lejövő lankásokon át, mélyen alant a torkolatban a szakadó patak, rajta túl erdős gerincz gerincz után, fel egész a *Bjelasnicza-Planina* 2100 méternyi hóborított havasáig. Mind meredekebben emelkedik a torkolat és útunk is egy fordulat után a Czrni-Vrh-nek, és miután már 2—300 méternyire emelkedtünk Szerajevo fölé, *Ilovics* házcsoportjánál, a mint a ködök pillanatnyira szabad kitekintést engednek, egyszerre előttünk áll egész nagyszerűségében a Bjelasniczához csatlakozó *Treszkavicza-Planina*: a gyorsan emelkedő csúcsos, bükkös gerinczen túl szelíden elhajló fenyves-gerincz és azon felül a havasi réteken messze elnyúlva a sziklák regiója, valósággal hármas ormú falkorona, fényesen átragyogó hómezőkkel az ormok tetején. A természet szűziességében, embertelen vadon, melynek 1800—2100 méternyi csúcsairól leeső meredélyei messze körös-körül lakatlanná teszik területét és mely nyugatnak a Narenta völgye és Konjicza felé hasonló, bár kevésbé emelkedett vadonokban, az 1300 méternyi Visocsicza és az 1400-as Zovnicza, az 1600-as Jelicza-Planinában

találja folytatását, míg keletnek kifutó ága, az 1678-as *Veliku-Koza*, melyről a Zseleznicza is ered, a Zagorje fennsíkjának képezi egyenesen útunkban fekvő küszöbét, mely a fócsai hegyvidékhez vezet át.

Jlovicson túl, a hol úgy a Treszkavicza éjszaki oldaláról, mint a Gala-Jahorina tömbjétől is, tehát balról s jobbról egyszerre, jelentékenyebb patakokat, a Lucsidol és Czrna vizét veszi fel a *Zseleznicza*, ennek vize láthatólag megapad, a meredek torkolat is mindinkább tágul és lapúl, a mint hátunk mögött marad a Czrni-Vrh 1800 méternyi csúcsa és nem sokára előttünk fekszik az erdős *Veliku-Koza* alján, buja havasi legelők és tág kőmezők közt a várva-várt Trnovo, jobbra mindig a Treszkavicza imponáló látványával. A magas meredek zsindelytetőt viselő alacsony faházak kis csoportjától balra tágan és vendégszeretően int menedékünk, a katonai barak, a hol barátságosan nyujtott estebédet és éjjeli szállást találunk.

De itt találjuk már a zagorjei bégek egy díszes csoportját is, élükön Dervis bég Csengics, régi ismerősünk, most már a Ferencz József-rend csillagával büszke mellén.

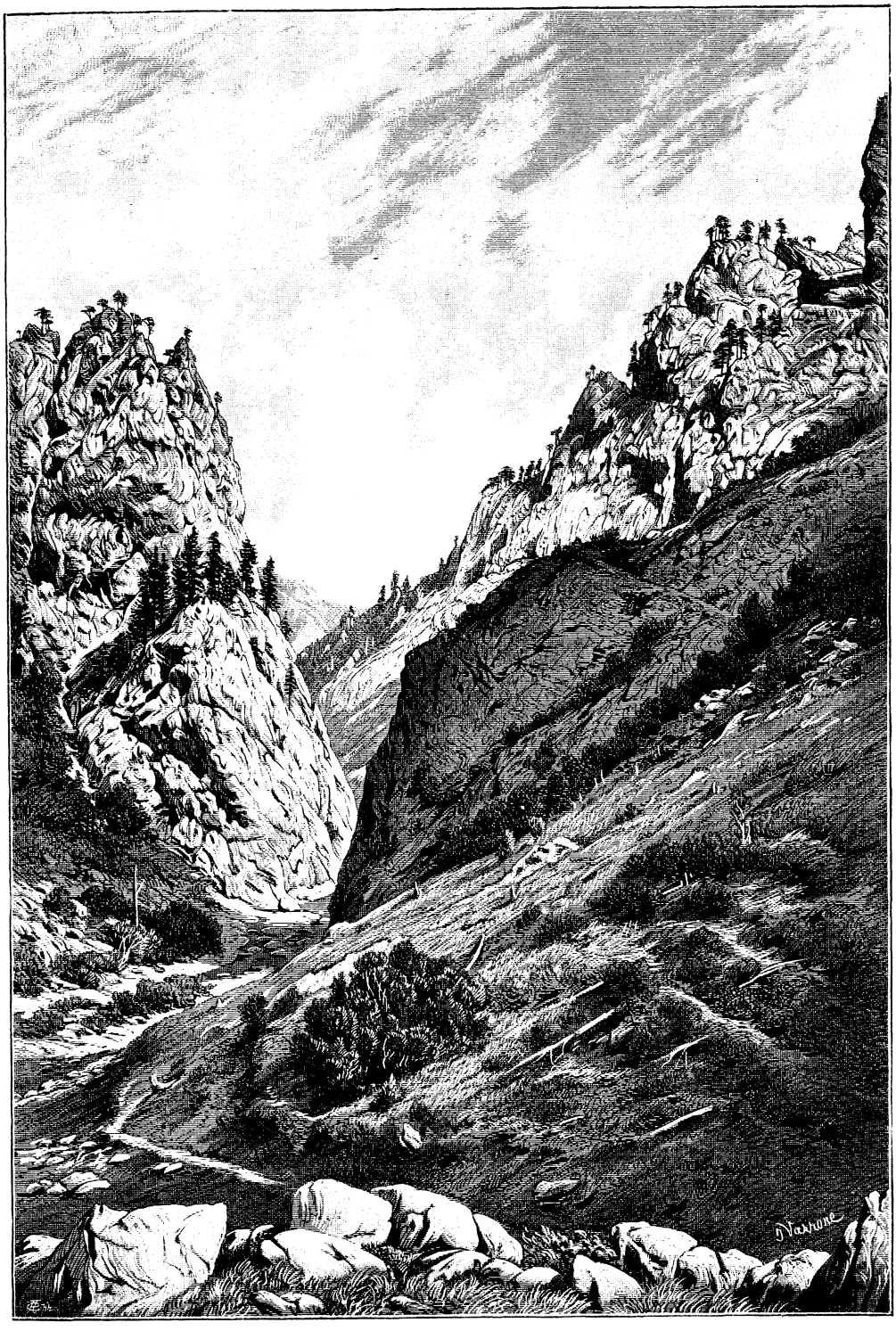
Valóban sajátságos egy hivatalos kiséret az, melynek fedezete alatt másnap folytatandók vagyunk utunkat a Rogoj, majd a Krbljina nyergein át.

Meglehet, hogy e tisztek és bégek és embereik, a kik mind békés barátságban voltak kiséretünket képzendők, még nem régen épen egymásnak szegezték volt fegyvereiket. *Dervis* bég *Csengics* ugyan, a ki egész életét a montenegróiak elleni hőstettekkel illustrálta, nem adhatta rá öreg fejét, hogy az ottani bujtogatókkal szövetkezzék ellenünk. Ő mindég ép oly loyalisnak bizonyúlt mostani czárja iránt, mint a milyen híven szolgálta azelőtt a szultánt, sőt a dolgok új rendjének jelentékeny áldozatokat is hozott. De nagyszámú, messze elterjedt nemzetségének nem egy tagja élénk részt vett még az 1881—82-iki felkelésben is. *Hadsi bég Csengics* jelentékenyen szerepelt benne és mostan itt van köztünk, nem különben bajtársa, *Ibrahim bég Kutalja*. *Ramo Csemo* és mások, kisebb-nagyobb urai a Zagorjének, szereplői a felkelésnek, fegyveres embereikkel, a kik ép úgy követik feudális uraikat mai békés, hódoló kivonulásukban, mint nemrég a harczban. — Mindezek részesei ő Felsége kegyelmének, mely visszafogadta azon felkelőket, a kiket közönséges bűntett nem

terhel és a kik önként alávetették volt magukat, lerakva a fegyvert, visszatérve a bujdosásból, fogadva igaz hűséget «kemény hitükre». Csupa erőtől duzzadó, nyilt tekintetű férfiak, a kiket bizonyára nem nemtelen indokok, inkább téves kötelesség-felfogás, vagy épen az akkori igazgatás hibái kergettek a felkelésbe. Magatartásuk igazolja megkegyelmezésüket. Többen közülök kitűnő szolgálatokat tettek azóta a rendnek fenntartásában, a kedélyek lecsillapításában. *Ibrahim bég Kutalja* később kivándorolt. Nem tudott beleszokni a csöndes, nyugalmas, zavartalan békébe, ő, a ki majd a montenegróiak ellen, majd a montenegróiakkal, de mindíg harczi kalandokban élt. Mintegy esztendővel ez utazásunk után, melyen még híven kisért, eladta birtokait és kiment a szandsákba. Nemrég hallottuk a szegényről, hogy tönkre ment és a büszke bég, a ki semmi rendes uralmat megtűrni nem tudott, ma másnak a földjét míveli, nyomorúlt kmet lett. De nyilt férfi módjára megmondta, hogy nincs maradása, kivándorolt, fogadását, hogy izgatásban, zendülésben részt nem vesz többé, megállotta.

Igaz, hogy mind e férfiak megkivánják a magukhoz való bánásmódot. Csak a keleti apró ravaszságokon túljáró ész, a kemény kéz imponál nekik, de párosúlva nyilt, barátságos modorral, jóindulattal, meghódítja őket ellentállhatlanúl, számíthat rájuk. Sok függ az olyan tisztviselőtől, mint a minő *Vojvodics*, a fócsai commándír, a hogy járási főnöküket a zagorjai bégek nevezik. A kik az ő kezét a legsúlyosabban érezték, most a legjobb barátjai, az ő kiséretükben érzi magát a legbiztosabban, bennük találja legjobb szövetségeseit, ha Montenegróból átjövő rablók és csavargók mutatkoznak. Most is egyedül általuk kisérve jött a miniszter üdvözlésére magányos, elhagyatott hegyi-ösvényeken Fócsából Szuszjeznon és Mrezsiczán át a Bistricza és majd a Dobropolszku patakjának éjszaki lejtőin, a Rogoj nyergén keresztül.

Még Trnovoban nagy hadi-tanácsot tartottunk, vajjon merre folytassuk utunkat? Menjünk-e egyenesen tovább délnek, keresztül a Zagorje fensíkján, Kalinovik katonai táboráig, onnan egyenesen a felső Narentához és azt az uloki erődítésnél átlépve, tovább a Morinje havasi pusztaságán át, Gaczkoba? vagy ellenkezőleg délkeletnek átmetszve a Zagorje fensíkját, Borjába, a hol Dervis bég Csengics várkastélya áll, onnan egyenesen keletnek a kis Krupi-

A SZUTJESZKA SZOROSA

czán le, míg a Lelja- és a Dumos-Planina közéből egyenesen északnak folyó Govzával egyesül, azután a Govzán le odáig, a hol a Rogojról délkeletnek lefolyó Dobropolszku patakkal egyesül és *Hadsi bég Csengics* várkastélya áll, aztán a két patakból támadó *Bistricza* vizén tovább keletnek, míg a Fócsa fölötti Bródnál a Drinába szakad, onnan délnek le a Drinán a Szutjeszka-szorosáig és azon végig délkeletnek, a Csemerno-nyergén le Gaczkóba. A két út nyugati és keleti félkörét képezi mintegy a körnek, melynek közepét a Lelja- és Dumos-Planina 2000 méternyi havasai teszik járhatlanná. Köztük és a tőlük keletre eső Treszkovácz-Planina közt, mely még szintén e körbe esik, vezet ugyan egy ösvény, a két hegycsoportot összekötő Csatova-bara 1800 méternyi nyergén és a Narenta forrásait rejtő Zsivány-hegyen keresztül Kalinoviktól csaknem egyenesen délnek, a Csemerno nyergéhez és Gaczkóig, de e lakatlan, víztelen havasi sziklavadon ez egyetlen ösvényét valóban alig használja más, mint a Montenegróból a Zagorjébe és onnan vissza lopódzó zsivány.

A keleti félkört képező útra a hasonlíthatlan tájképi szépségek csábítottak.

Az elhagyatott Zagorjében daczra-harczra emelkedett kastélyok után a Drina sziklás, cserfaerdős partjai, de mindenekfelett a híres Szutjeszka-szoros, melyet magasztalni nem győz, a ki valaha keresztül ment rémteljes torkolatán.

Nem messze a montenegrói határ ama pontjától, a hol a Durmitor két oldaláról lefolyó Tara és Piva egyesülve a Drinát képezi, szakad e folyóba délnyugatról a Szutjeszka vize egy hasonlíthatlanul nagyszerű szikla-szoroson át, mely felvezet a Csemerno-nyergéig. Éjszaki falait a Treszkovácz-Planina kopár, ormos mész-csúcsai képezik, eleintén erdős lejtők fölött, majd leesve a víz medréig. Délről a Vucsevo-brdo és a Szuha-gora képez hóval telt fogakat, melyek a spanyol Sierrákra emlékeztetnek és az egész fal be van borítva a legfantasztikusabb dolomit-alakzatokkal fel a tetejéig, mely 5—6000 lábnyira emelkedik a völgy színe fölé. Így halad az ember folytonosan fel és le a szűk szoros oldalain, majd nehezen kapaszkodó bükkös erdőn, majd puszta sziklafalán keresztül szürkés és fehéres dolomitgúlák közt tekergő keskeny ösvényen, melyen óvatosan lépdegél a tátongó örvény fölött a ló. Szédülők behúnyt szemmel vitetik magu-

kat általa, elereszve a kantárszárat. Háromszor át kell kelni a sziklák miatt a Szutjeszkán, mely immár csak hegyi patak, mély medrében sietö zöldes tiszta vizével. Fehér dolomit-szirtek emelkednek 3—4000 lábnyira a meder fölött, köztük kúszó fenyőfákkal. Majd valóságos katlanná válik a torkolat, mintegy 60 lábnyi szélességét egészen betölti a víz, függőleges mész-falak közt, melyek 800—1000 lábig emelkednek. A jobbparti alacsonyabb fal fölött *Pirlitor* középkori várának romjai állnak.

Egy rémes monda szól e várról. Vukasin rácz király beleszeretett a herczegovinai vár urának, Momcsillónak feleségébe, Vidoszávába. Az asszony megüzente neki, hogy ura másnap vadászatra megy. Szárnyas lova van és győzhetlen kardja. De az asszony elfogja égetni a szárnyakat, szurokkal hüvelyébe ragasztja a kardot. Ha Vukasin lesben áll embereivel, legyőzheti Momcsillót. Így is történik. A menekülő Momcsilló nagy nehezen éri el várát, de ezt zárva találja. Húga leereszt egy kötelet, de Vidoszáva azt is átmetszi. Momcsilló el van veszve. De Vukasin borzadva ennyi árulástól, lófarkra kötteti Vidoszávát és Momcsillo húgát, Euphrosinát veszi feleségül. Ettől születik a mondák hőse, *Marko* királyfi, a hős Momcsilló képmása.

A romokon túl az útat dolomit-gúlák és oszlopok teljesen elzárják, úgy, hogy magában a vízben kellene tovább hatolni, vagy a sziklán keresztül törni. És valóban ez történik, mert az út egy darabig az éjszaki sziklafalba van vágva éppen elég szélesen és magasan, hogy egy ló elhaladhasson fülkéjében, maga fölött a szikla tömegével, alatta a vízbe leeső függélyes meredélylyel. Az útnak ősrégisége abból is látszik, hogy nem repesztve, hanem a sziklából kivésve és törve van. A meglepő, megdöbbentő képek ily folytonos változásaiban vezet fel a torkolat Csemerno nyergére, melynek jellemző neve, keserű, az ez uton annyiszor vivott elkeseredett harczokról szól. A Csemerno nyerge 1373 méternyire fekszik és míg éjszak-nyugati oldalai a Dumos-Planina felé húzódnak, délkeleti oldalait a Lebersnik és a Voluják 2200 méterig emelkedő gerinczei képezik és ezeken át szoktak a Piva-melléki montenegróiak a Zagorje felé portyázni és nem egyszer ütköztek az éber bégek fegyvereibe már a Csemerno nyereg kis plateauján, a honnan különben három útjuk nyílt a kalan-

dokra: a Zsivány-hegy alatt éjszaknak a Dumos és a Treszkovácz-Planina vadonai közt a Zagorjéba, a Szutjeszka-torkolaton át keletnek Fócsába, vagy nyugatnak le Gaczkóba.

Bármily csábítók voltak ez útnak regényes szépségei, tapasztalt kisérőink, a kik nem egy hadjáratból ismerték nehézségeit, határozottan ellenezték, hogy a tegnapi esőzés után, mely alatt a vizek csak úgy szakadtak az égből, ezt az útat válaszszuk, mely a legjobb időben sem egészen veszélytelen, és melynek egész hosszában egyes nyomorúlt hánokon és négy török őrházon kivül más éjjeli tanyát nem találunk. Elhatároztatott tehát, hogy meglátogatjuk ugyan Dervis béget borjai kastélyán, de ezen kitérés után a kalinoviki és uloki katonai táborokon át folytatjuk útunkat Gaczkóba.

Trnovoból távoztunk előtt megtekintettük még a helység mellett levő bogumil síremléket, mely azért érdekelt, mert itt láttam először, a mit közelebb a montenegrói határhoz aztán gyakran találtam, a kőszáli kecske ábráját ily sírkövön. Dervis bég erősen állítja, hogy ezt az Európaszerte kivesző állatot még maga látta az országban, sőt hogy még most is van. És könnyen meglehet, hogy ez a ritka állat legalább a Durmitor vadonaiban egyes példányokban még létezik.

Utunk eleintén még mindig a Zseleznicza jobb partja fölött, erdős lankás oldalán vezetett el keskeny, de pompás, kavicstalan és csaknem sík lovagló ösvényen, hatalmas, terebélyes bükkfák közt, úgy, hogy a tegnapi napnak fáradalmai után, mintha valóságos parkban lovagolt volna az ember. Gyönyörű, tiszta egű, meleg nap fokozta még e nagyszerü természet élvezetét. Igy jutottunk gyorsan a már 1215 méternyire emelkedő Rogoj nyergére, mely szomorú emlékezetű azóta, hogy épen egy évvel később lőtték le itten rablók *Csulinovics* hadnagyot, csaknem egyidejűleg avval, hogy Dervis bégnek Borjából Fócsába útazó öcscsét gyilkolták le, mint mondják Dervis bég helyett, a kire tulajdonképen lesben álltak. A Rogoj egyik vízválasztó a Boszna és a Drina vizei közt; a Zseleznicát mögötte hagytuk volt és közel a nyergen túl Dobropolje falvánál már a Drina felé sietö Dobropolszku patakot léptük át, megkezdve a mászást a már 1476 méternyi Krbljina-nyergére.

Sajátságosan érinti az embert, ha ebben a nagyszerű, de elhagyatott, magányos vadonban, mely még mindig újra s újra ázik

embervértől, idylli, gyöngéd ábrándozás lepi meg az útast egy nagy sziklafalba vésett feliratban: «Wilhelminensthal». E vadonban állomásozó katonáink valamelyike adhatott sívár kötelességei közt, a rablók által engedett szünetben ily módon kifejezést hű szíve emlékezésének.

Dobropoljén túl a természet hirtelen változik. Valamint zagorjei kisérőink, a bégek folyton ugrató apró lovaikon, embereik gyalog sőt mezítláb, de könnyű, nemes, gyors lépésben, kőről kőre ugorva, elütnek a bosnyák typustól hatalmasabb, ruganyosabb, aczélosabb, delibb és feketébb alakjaikkal, ugy el-el maradnak a sűrű erdők és puha legelők és mindinkább a karsztnak kemény, éles, de formadús, napégette, meleg okker-színű terűlete jut uralomra.

Kemény mászás után eljutottunk sziklák és fenyves-csoportok közt a Krbljina jól megerősített kis katonai állomására, 3 és félóranyira Tirnovotól, a hol az őrség télen-nyáron tanyázik távol minden emberi közlekedéstől, ha csak egy-egy zagorjei bég nem útazik erre Szerajevóba. Kényelem, jóllét itt nem létezik, még annyi sem, mint egy bosnyák faluban. De azért nem hiányzott az igazi katonai szíves látás és jó kedv és egyike azon panorámáknak, melyek például a Svájczban nagyszerű vendégfogadót varázsoltak volna e pontra. Előttünk fekszik a zöld foltok által csak ritkán megszakított köves Zagorje egész fensíkja, körüléve hegyektől hegyek fölött, óriási szikla bástyázatok hóban ragyogó csúcsokkal: mellettünk nyugatnak közvetlen felszállva a Treszkavicza, messze délnek a Lelja-Planina a Voluják és azontúl a montenegrói *Durmitor* csoportja, keletnek a Novi-Bazári, és már-már csak sejtelemnek az albániai lánczok és gerinczek.

A Krbljina magasáról rövid pihenés után gyorsan szállunk le a Zagorje hullámos fensíkjára, a hol a természetadta egyetlen jövedelmi forrás a sziklamezők közt elterülő, lassan folyó, pangó erektől áztatott sovány legelő, juhok és kecskék által ellepve. A kalinoviki úttól, mely egyenesen délnek a fennsík nyugati oldalán megy végig, délkeletnek hajlunk átmetszve e síkság jó részét, *Szivolje* házcsoportjától és magas dombon hentergő colossalis, de alig ékített bogumil-sirköveitől egész *Borjáig*, már-már a fensík déli szélén, 3 óranyira a Krbljinától, a nélkül, hogy a két pont közt emberi lakkal vagy emberrel találkoztunk volna. *Borja* maga is alig áll egy pár házból, de már messziről int a hatalmas «kúla.»

Ilyen kúlákkal végig be van hintve a Zagorje. Bárhol álljunk, felvetődik egynehány a látkörben. Egyszerű, vakolatlan erős négy kőfalból magasra felemelkedő torony, tele egészen apró ablakokkal, melyek inkább csak lőrések; öt-hat emeleten egymás fölött vannak elrendezve e nyílások, egy ablak kettővel váltakozik minden emeleten és minden oldalpáron, úgy, hogy az ablakok a kártya-ötösök szemei szerint vannak elrendezve, emeletenként két ablak az egyik, egy a másik oldalpáron, megfordítva a következő emeleten. Az egészet csúcsos zsindelytető borítja. Emberi lakhelyek csak az ilyen kúlák alatt húzódnak meg, melyekbe a lakosok veszély idején menekülnek, szükség esetén ostromot állva. A hol egy-egy hatalmas bég residiál, ott a kúla körüli terület még erős oldalfalakkal, sőt árkokkal van körülvéve és ezeken belül állnak az urasági emeletes épületek, — külön épülete természetesen a háremnek, — festői csoport, a bosnyák házaknál mindig, a díszesebbeknél annyival inkább található kiugró részek, erkélyek, verandák, bolthajtások által. A helység körül sovány vetések váltják fel a sziklás legelőterületet.

A borjai kastély előtt Dervis bég Csengics hívei és a ház rokonai csoportosan várták urukat és vendégeit; a természetes méltóság mely a Zagorje minden lakosát jellemzi, az előzékeny szolgálatkészség, melyet a kitüntetendő vendég iránt a háznak legközelebbi rokona is tanúsít, nehezen tette megkülönböztethetővé, hogy ki úr, ki szolga. Csak Dervis bég emelkedett ki nagyúri fellépésével, rövid parancsaival, a minister körüli gondjaival, mintegy fejedelmeként az egész vendéglátó seregnek. Egy percz alatt megvolt telve az udvar toporzékoló lovakkal, lótó-futó emberekkel. A hárem rácsai mögött homályos alakok mutatkoztak. Mi szűk falépcsőn felmentünk a selamlikba, és csakhamar füstölgött a csibuk és a kávé. A selamlik bejárata fölött nagy betűkben: «Dervis bég Csengics, bosnische gróf.» Valamelyik káplárunk örvendeztethette meg evvel a házi urat. Az alacsony selamlik minderjeivel, szőnyegeivel alig különbözik mástól, csak hogy a szokott tárgyakon kivül fegyverek is lógnak a falon, mert a megbízható, vagy épen kitüntetendő bégeknek, kivált ha veszélyes vidéken laknak, fegyver-engedélyük van, a mi legnagyobb büszkeségüket képezi, — és a fegyverek közt díszes okmányok üveges rámában, köztük a Ferencz József-rend csillagos középkereszt-

jének, a medsidié-rendnek oklevelei, és kitünő helyen a szultán irádéja, melylyel az egész Zagorjét, az összes állami jövedelmekkel együtt, Dervis bég kormányzására és védelmére bizza. Dervis bég kész resignátióval mondott le erről a magas és jövedelmes állásáról, mely a régi szandsák-bégekéhez volt hasonló, de azért természetesen nem szünt meg rá büszkének lenni, és méltán, mert a montenegróiak elleni fényes fegyvertények egész sorával vívta ki. Ez oklevelek magyarázatában el-elmondogatja családjának egész történetét, közbe-közbe elővéve más okmányokat is, magasztaló, elismerő leveleket, nagyrészt a ma már alig ismert glagolit írásban, melyet csak a bosnyák bégek tartanak még fenn. Mert Boszniában olyan a felekezetek elkülönzése, hogy mindeniknek egy ugyanazon nyelvre más írása van, melyhez bizonyos rajongással ragaszkodik. A római katholikusok a latin, az orthodoxok a cyril írást használják, a muhammedánok néha arab-török írással írnak bosnyákúl, de gyakrabban a glagolit írással, melyet a nehéz arab alphabet helyett esetleg még török szövegre is használnak. A glagolit írásban ők, a régi bosnyák aristocratia ivadékai, a régi Bosznia egyik nemzeti hagyományát tartják fenn. A glagolit írás eredete ma is homályos. Az orthodox egyházi írók szerint a római egyház találta volna fel, hogy könnyebben elvonja a népet a keleti egyháztól. A glagolit írás csakugyan a cyril és a latin közt áll, de ép úgy lehet mondani, hogy a cyril írás erősen görögösített glagolit írás. Nem szenved kétséget, hogy a glagolit írás hazája a régi római Dalmátia, melynek legnagyobb részét a mai bosnyák-herczegócz terület képezte, noha el volt terjedve Bulgáriában is, bár kevésbé szögletes formában. Csakugyan vannak, a kik azt tartják, hogy *Cyrill* és *Method* a glagolit írást használták, melyet csak később görögösített a görög egyház. IV. Incze pápa bullája, mely a glagolit írást megerősíti a délszláv liturgiában azt mondja, hogy e szlavon írást Szt. Jeromos (a IV. században) találta ki. A bogumilek is a glagolit írást használták, még sírköveik gyér feliratain is található, és valószínű, hogy a bogumilek elleni küzdelemben volt a szentszék egyik concessiója a glagolit írás.

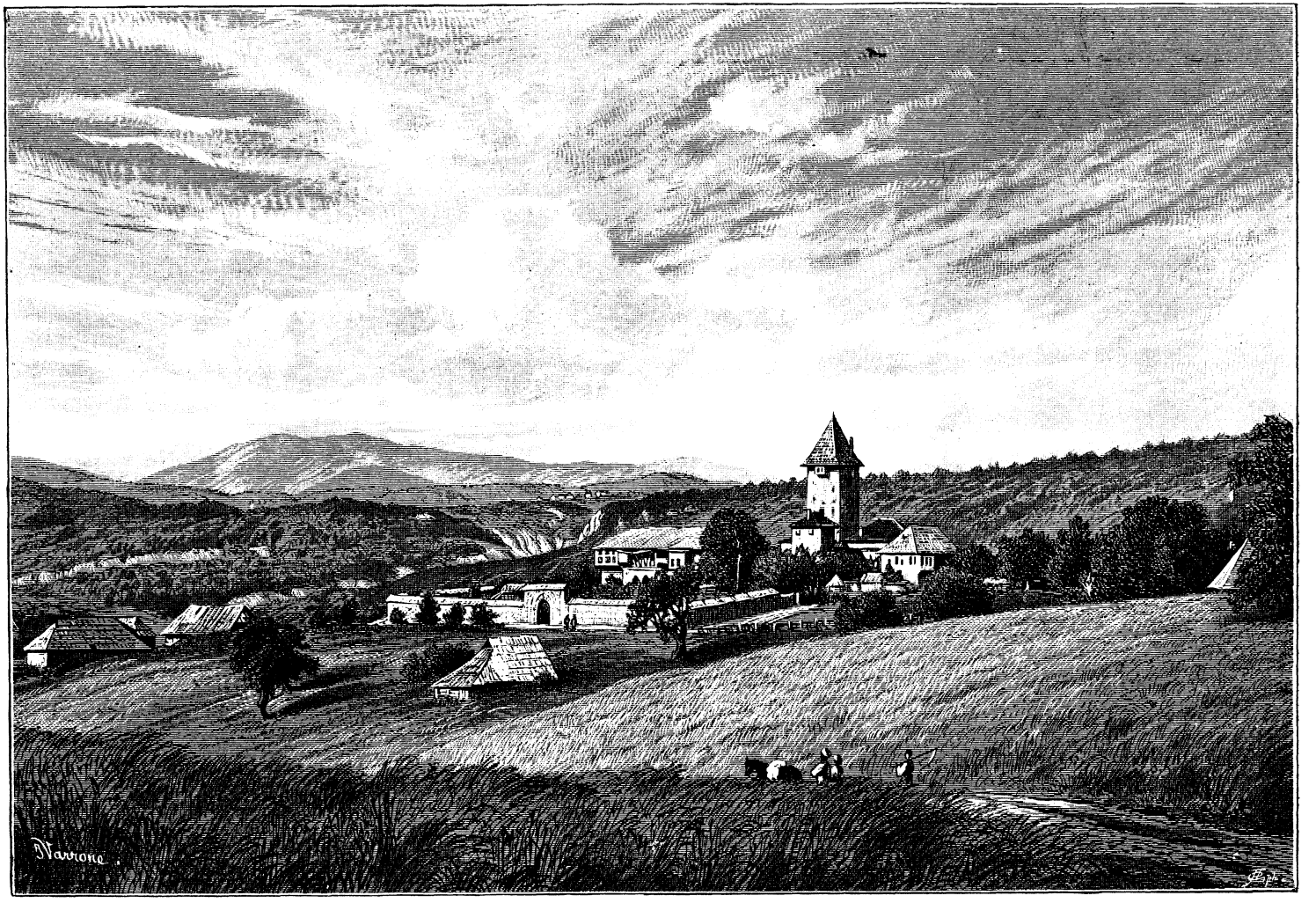
Némelyek azt hiszik, hogy a diocleai presbyter híres krónikája, a legrégibb délszláv hagyomány, eredetileg ez írásban volt fogalmazva. Különben rövid krónikákon kivül csak községi és főleg egyházi

iratokban léteznek maradványai. Prágában a IV. Károly császár alapította horvát benczés-zárda 100 esztendőn át a glagolit írást használta. A XVI. század közepén Tübingában is jelentek meg glagolit könyvek, a délszlávok közt az *ágostai* hitelveket terjesztendők. Különben léteztek glagolit nyomdák Velenczében (1487—1812) Zenggben (1507—1508), Fiumeban (1531) és Rómában (1621—1791). A török uralom alatt, midőn a bogumilizmus elmerült a muhammedanizmusban, és a keresztény felekezetek szorosabban csatlakoztak a Phanarhoz és Rómához, a bosnyák barátok mindinkább felhagynak a glagoliczával, a XVII. század közepén még egyszer felakarják eleveníteni *Zmajevics* és *Kacsics* zárai érsekek, de azontúl mindinkább kipusztúl az egyházból, épen úgy mint a «*Bukvicza*», melyről tán inkább áll, hogy a bosnyák latin papok csinálták a cyriliczából, hogy elkülönitsék híveiket a görög egyháztól. Ma már a glagoliczát csak a bosnyák bégek használják még, a bogumilek csemetéi, mutatva ebben is, hogy mennyire conservativek, változatlanok a világ minden változása mellett is.

A Csengicsek különben nem származnak az ország ősi nemességéből. Családjuk az ozmanlikkal jött be Bagdad vidékéről. De azóta válhatlanúl össze van kapcsolva az ország történetével. Többen álltak élén mint vezirek. Dervis bég felsorolta mindazt a számtalan basát és miralajt, a ki családjából eredt. Híres a Zagorjében és messze azon túl a Besir-basa Csengicsről történeti alapon szóló vitézi ének, egyike a legszebbeknek a délszláv népköltészetben:

BESIR-BASA CSENGICS

Két fekete holló száll fel
Moszkovának síkságáról,
Vértől piros a szárnyáig,
Vértől piros a szeméig.
Röpül három, négy-öt napig
Fekete-Oláhországon,
Fekete-Bogdánián át,
Rumélián, Szkenderián,
Herczegovinába röpül,
Zagorjának fensíkjára,
Három, négy-öt órát röpül,

A CSENGICS-KÚLA

Idestova, össze-vissza,
Nem száll másnak udvarára :
Besir-basa Csengicsére.
Leszállnak ott a kúlára,
Szárnyuk csapja az ormokat,
Véres tollat elejtenek,
Az erkélyen beejtenek.
Meglátja a ház asszonya,
Siet a fehér udvarra,
Fel-fel tekint az ormokra,
És így szól a két hollóhoz :
«Testvéreim, sötét hollók,
Kinek ittátok a vérét,
Merről jöttök véres hollók,
Nem jöttök-e Osziától,
Moszkovának síkságáról,
Nem láttatok török hadat,
Besir-basa jó uramat,
Édes öcscsét Hasszan-béget,
Édes fiam Ozman-béget,
Izmail-agát az öcsémet,
Avda-agát, a bajraktárt
És a többi török urat ?
Jókedvében van a sereg ?
Tombolnak-e a jó lovak ?
Lobognak-e a lobogók ?
Szeraszkier-e az uram ?
Dúl-e hada, mint a farkas ?
Szágúldanak a csapatok ?
Hozzák-e a sok rabszolgát ?
Hurczolnak-e gyaurt lánczon ?
Kap-e elég gyönge szüzet ?
Zsákmányolt-e számomra is ?
Mikor fognak haza térni ?
Hadd várhassam az uramat !»

De vissza szól a két holló :
«Édes húgunk, Besír neje,
Jó hirt adni de szeretnénk,
Jajj de kevés jót láthattunk !
A mint láttuk, úgy elmondjuk.
Nem rég voltunk Moszkva előtt,

Mindent láttunk, a mit kérdesz.
Láttuk ott a török hadat
Besir-basa jó uradat,
Édes öcscsét Hasszan-béget,
Édes fiad Ozman-béget,
Izmail-agát vén bajraktárt,
És a többi török urat.
Jó kedvében volt a sereg,
Tombolának a jó lovak,
Lobogtak a magas zászlók,
Szeraszkier volt az urad,
Dúlt a hada mint a sárkány.
Hozták a sok rabszolgákat,
A férfiak lánczon sírtak,
Az asszonyok tánczra keltek,
Mert a basa úgy rendelte,
Akár tetszett, akár ha nem.
A te basád mellett fekszik
Hét rab-leány minden éjjel,
A te fiad mellett három,
Egynehány a többinél is.»

S szól a basa felesége:
«Testvéreim sötét hollók,
Ezért kaptok ajándékot!»
Ám a hollók visszaszólnak:
«Lassan asszony, hadd végezzük!
Győz vala már Besir-basa,
De az ördög nem nyugtatta,
Mind tovább ment Moszkva felé.
Látva eztet a muszkáknak
Királynéja, Jelizava,
Titkos aknát hagyott ásni,
Átereszté török hadat,
Az aknának tüzet adott,
Égnek röpült a török had,
Harmad napra esett csak le.»

Hallva ezt az asszony jajjgat:
«Jajj ti hollók! Szörnyű balsors!»
De a hollók tovább szólnak:
«Mind ez még nem minden, asszony

Mostan jön még csak a balsors.
A seregnek maradékát
Megtámadja Jelizava,
Hatszázezer kozákjával,
Leszorítja Osziára
Itt pusztúlt el a török had,
Dicső vezir tizenkettő,
Apró basa száma nélkül,
Boszniának nyolczvan bégje.»

Jajjgatva kiált az asszony :
«Oh jajj nekem ! Minő csapás !»
De a hollók tovább szólnak :
«Mind ez még nem minden, asszony !
A basádat és a fiad
Elevenen ott elfogták,
Jelizava elé vitték,
Itt a basa örömére
Régi pajtást talál elé,
Harczegovinából valót
Csernojevics Száva nevűt.
Ámde Száva így szól hozzá :
«Megölted öt testvéremet,
Elpusztítád földeimet,
Magam alig menekültem
Jelizava királynéhoz.»
Szóhoz sem jut már a basa,
Handzsárt forgat Csernojevics,
Leüti a basa fejét,
Leütné még fiadét is.
De nem hagyja Jelizava :
«Megállj öcsém Csernojevics,
Ártatlan még, csaknem gyermek,
Megtanúlja írásunkat !»
S keresztelik Ozman-béget
Muszka könyvre megtanítják,
Kalugyerré felavatják !»
Alig hallja ezt az anya,
Szíve szakad, földre roskad
Földre roskad, halva marad.

E szép régi dalnál sokkal ismeretesebb az *Izmail Aga-Csengics* haláláról szóló ének, a montenegróiakkal a század elején folyt harczok egy epizódja, mely Mazuranics horvát bán feldolgozásában több nyelvre van lefordítva.

Maga Dervis bég is emlékezetesen szerepelt Omer basának 1861-iki hadjáratában, és ismeretes azon fényes fegyverténye, midőn 700 emberrel két napig védelmezte a montenegróiak és felkelő keresztény herczegóczok ellen a Piva szorosát. Noha minden oldalról körül volt véve, büszkén visszautasítá a tisztességes capitulatio ajánlatát; a montenegróiak annál elszántabban hazczoltak, mivel meg voltak győződve, hogy a kis csapatnál van maga a szerdár-ekrem. A második estén már 110 holtja és sebesültje volt *Dervis* bégnek Ekkor az éjnek leple alatt egyik híve átlopódzott az ellentáboron és másnap reggelre váratlan segélyt hozott Gaczkoból.

A segély csak 500 emberből, de annyi dobból és trombitából állott, hogy az ellenség megijedt a kereszttűztől és Dervis bég csapatja megmenekült.

A háziúr bemutatta nekünk kis fiát, a tíz éves Hajdár-béget is, a ki nagy komolysággal végezte előttünk fapuskával a hadseregünkben szokásos összes fegyverfogásokat. Bátyja, Omer-bég, a fócsai járási hatóságnál van alkalmazva

Egy órai pihenés után bucsúztunk Borjától, nem urától, a ki tovább kisért Kalinovikig. Borjától egyenesen nyugatnak fordultunk, a jazsicsii kúla alatt a kalinoviki útra, és nemsokára a kalinoviki táborba értünk, mely a Zagorje fennsíkjának délnyugati sarkában, a Treszkavicza végső déli kifutói, a *Gradina* és *Verács* magaslatai közt fekszik, melyek az egész környéket dominálják. A két magaslat közt menvén át a rendes forgalmi út, — persze csak lovas ösvény, — egyfelől Szerajevóból Gaczkóba, másfelől Mosztárból Fócsába, magányos hán állott volt e ponton.

Az utolsó felkelés óta azonban elsánczolt sátortáborral van megerősítve, míg magán a sziklás, szürkés-sárga magaslaton őrházak állanak.

A Gradina oldalán lefolyó, sziklákon át szép zuhatagot képező patak termékenyé teszi a tábor környékét és katonáink mint mindenütt, itt e vadonban is búzgón művelik zöldséges kertjeiket, melyek

nélkül el lenni nem tudnának. De hogy a patakot szegélyző fák és bokrok és a zöld kertek és vetések mellett is herczegovinai földön vagyunk, nem csak a magaslatok karszt jelleme, hanem az is mutatja, hogy valamivel a táboron túl az egész patakot, mely különben malmot hajt és annyi zajjal zuhog, egyszerre elnyeli a föld. Nincs többé, vége van.

A kalinoviki táborban igazi katonai kedélyes hangulat és jókedv uralkodik; víg tekézés és végtelen vacsora és poharazás közt telt el az est, míg csak eszünkbe nem jutott, hogy reggeli négy órakor ismét lóra kell szállnunk.

Eddigi kisérőink elmaradtak, köztük Dervis bég is híveivel, ujakat, nem kevésbé érdekeseket kaptunk.

Az 1881—82-iki felkelés után fenmaradt rablóbandák és a túl a határokról még gyakran ismétlődő betörések megfékezésére egy intézményt tervezett és léptetett életbe Kállay, mely nem csak fényesen igazolta magát, hanem bizonyos népszerűséget is vívott ki a lakosságnál, mint minden, a mi bámulatra készteti a tömegeket.

Az ilyen bandák, melyek, kivált eleintén, az általuk részben terrorizálva volt köznép támogatására is számolhattak, főkép a hol a lakosság csak messze elnyuló vad területeken magányosan élő pásztorokból állott, többnyire könnyű szerrel túljártak az őket üldözőbe vevő csapatokon.

Ha történt is feljelentés, ez is csak az üldözők félrevezetésére történt.

A rendes katonaság a maga szükségeivel, elővigyázati rendszabályaival, a terep és a népszokások hiányos ismeretével, természetesen sokkal nehézkesebb volt az üldözötteknél, melyek szükség esetén könnyen átlépték a határt, s azon túl követhetők nem voltak, bár nem egyszer megálltak puskalövésnyire, hogy gúnyosan üdvözöljék a tehetetlenné vált ellenfélt.

Pásztorsíppal, énekszóval, kurjogatással adták többnyire ártatlanoknak látszó pásztorgyerekek hegyről-hegyre az ártatlanoknak látszó jeleket.

A miniszter alapos ismerője mind e régi practikának, melyeket századok óta alkalmaztak a török-uralom alatt a politikai és nem politikai banditák; felismerte, hogy ezeket csak saját fegyvereikkel lehet

megverni. Így keletkezett az a közbiztonsági intézmény, mely a «Streifcorps» szóból idomított strafuni név alatt egyike a legnépszerűbbek és legrettegettebbeknek az occupált területen. Zsandárokból önként hozzá jelentkező és pedig nagyrészt magyar katonákból és bennszülöttekből, megkegyelmezett felkelőkből van összeállítva, kik mint pandurok a hatóságok szolgálatába léptek. Mindenki megtartja a maga öltözetét és csak a balkarra kötött szalag által teszik magukat ha kell, ismerhetőkké. Mint a rablók, semmit sem visznek magukkal a puskán és egy kis kenyértáskán kivül.

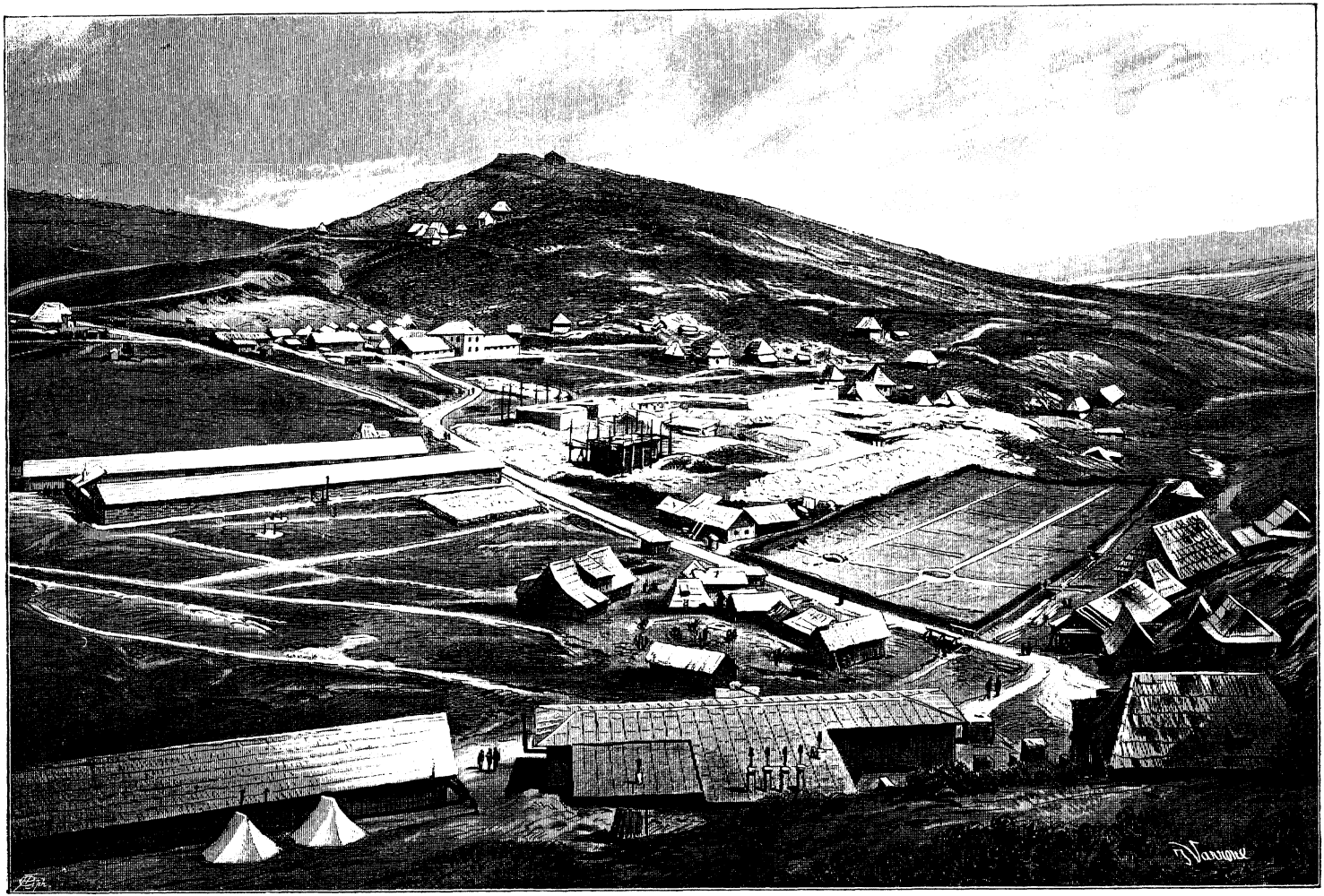
A mit a rabló requirál, ők készpénzen veszik, melylyel a szükség szerint ellátvák. Lószerben, pokróczokban, bocskorban állandó kézi készletük van az ország legkülönbözőbb pontjain, első sorban a vadonokban elhelyezett állandó őrségeknél. Így indúlnak meg éjjel, kisebb nagyobb szakaszokban, két embertől egész százig, a nélkül, hogy valaki sejtené, meghúzódnak az erdő mélyében, sziklák barlangjaiban egész napon át ha kell, járnak mezítláb, zajtalanúl, bekóborolják a gyanús részeket a nélkül, hogy bevárnák a jelentést, hogy itt vagy ott rablók mutatkoztak. Mindig a vadonban, mindig a nép közt élve, ismerik mind a kettőnek minden csínját-bínját, számtalan összeköttetést szereznek, felkeltik a lakosságban a respectus mellett a bizalom és megbízhatóság érzetét, épen úgy félrevezetik, lépre viszik a rablót, a hogy ez tette azelőtt katonáinkkal, a pásztorfiú most már az ő szolgálatukban adja meg a jelt, szükség esetén a rejtekből rászegzett fegyver hatása alatt; megtörténik, hogy az éjnek és járatlan sziklaösvények biztosságában a határon átkelő bandita egyenesen a strafunik karjaiba szalad; ha pedig nagyobb csapatok képződnének, gyorsan összpontosúlnak nyílt csatára készen. Szóval, a bennszülött elemmel kebelükben, túl járnak a rabló eszén és megverik saját tactikájával. A strafunik kapcsolatban azzal a rendszabálylyal, hogy ahol ismeretlen orgazdák támogatnák a rablókat, pénzbirsággal sújtatik az egész község in solidum, végkép keservessé és annyira lehetetlenné tette az azelőtt olyan virágzó rabló-életet, hogy ha egyikmásik jó barátunk, például *Lazo Szosicza*, a montenegrói Piva-kerület híres commandirje, a Durmitor hegységének csaknem független ura, a ki száz ökörrel tapostatja le a havat, de idegennel ám, ha Csetinyébe utazik, át is küld úgy ünnepélyes alkalmakkor, például ha a

miniszter megjelenik az országban, vagy ha ujoncozás van, egy-egy bandát, annak ugyan hamar vége van.

Egy ilyen strafuni-szakasz képezte ezentúl kiséretünket és velünk volt Szveticsanin kapitány is, a strafunik kemény parancsnoka.

Kalinoviktól délnyugatnak még egy darabig mintegy keskeny csíkban betolúl a Zagorje fennsíkja a nyugoti falát képező Treszkavicza és déli falát képező Lelja-Planina utolsó kifutói közé, egész *Krajiszélicsi* házcsoportjáig. Itten a Treszkaviczához tartozó *Vrhovinától* és a Lelja-Planinával összefüggő *Vucsje-Brdóból*, Farkas-hegyből, összefolynak a hegyi patakok és a Krajiszélicza-rjekát képezik, mely a most már gyorsan lecső talajban, mindig közvetlen a meredek, erdős Vucsje-Brdo alján tovább délnyugotnak, a délkeletről jövő Felső-Narentába siet. E patak fölött haladtunk tovább, mindig a Vucsje-Brdo oldalain, eleintén még köves területen *Obalj* házcsoportjáig, a hol pihenőt tartottunk, azon túl csöndes, terebélyes, mély bükkösben, mely a Farkas-hegyet tetejéig borítja, míg meg nem pillantottuk egyszerre mélyen alattunk a Narenta sajátságosan zöldes-fehér vizét, mely már itt is elég szélesen, de még nem a partjait később jellemző sziklák, hanem mindkét oldalt meredeken felszálló erdős hegyhátak közt folyik.

Most már a Narentán föl egyenesen délnek haladunk mindig magasan a folyó fölött és mindig a Vucsje-Brdo oldalán, melyet e szerint Kalinoviktól fogva hosszú felkörben megkerülünk, egész odáig, a hol e hegynek már déli falai hatalmas terraszokban esnek le a Felső-Narenta völgyébe és a számtalan letajtékzó erektől a «Bjela-Vodu» nevét veszik fel. E fordulat előtt meredeken lekanyarodó serpentinákon, melyeken a társaság legnagyobb része gyalog vezeti lovát, leszállunk a Narenta vizéhez; a partok itten kissé tágúlnak, hosszu fahíd vezet át a folyón, rajta túl romokban egy magányos mecset áll: mindaz a mi az 1881—82-ki felkelők harczaiból, melyeknek itt volt gócpontjuk, megmaradt a régi Ulokból. Kalinovikból, melynek magassága 1097 méter, lejutottunk 678 méterre, de a túlparton ép oly meredeken amint lejöttünk az imént, ismét fel kell lovagolnunk már kopárabb magaslatra 704 méterig, hogy elérjük az új Ulokot, mely a felkelés óta épített kis erődből áll, már közelebb Obernya helységhez, mint a régi Ulokhoz.

KATYNOVIK

A hegy tetején álló erődnek erős bástyái és kapui előtt várnak bennünket már az ez elhagyatott magányban élő helyőrség tisztjei. Újon épített hideg falai közt, melyeknek lőrésein át a miniszternek átengedett legjobb szobába is befütyöl a szél, szalmapárnákon, pokróczok alatt töltünk egy fagyos éjt, mert itten már a barak-táborok kényelme is megszünt és reggel négy órakor búcsúzva háziurainktól, a kikre ilyen életet állandóan ráparancsol a katona kötelessége, már ismét lóháton vagyunk, hogy a *Morinje* havasi pusztaságán át idejekorán leérjünk a gaczkói síkra.

A MORINJE ÉS A GACZKO-POLJE

A CZERVANY-KLANACZ ÉS SZIKLAVÁRA. — A MORINJE ÉS VESZELYEI. — AZ ODAVESZETT LAKODALMASOK. — MONTENEGROI TELEP. — HERCZEGOCZ LOVAG-CSOPORT. — A GACZKOI SIKSÁG.

Mintegy 1000 lépésnyire Uloktól délnek csaknem áthághatlannak látszó tépett sziklabástya emelkedik körülbelül 4000 lépésnyi hosszban egész 1328 méterig, a «Czervany Klanácz» küszöbe. Amint ezt átlépjük, mintegy szárnyfedezete gyanánt látjuk nyugati végéhez a *Grozd*, keleti végéhez a *Szomina* magaslatát odatapadva. Valamivel előbbre, a kettő közti hézagban a sziklás *Panosz* háta áll. Valóságos rendszere a természetes védműveknek óriási dimensiokban, erősítve még mesterségesek által; mert a Szomina csúcsait öt kúla koronázza. Kemény harcz is folyt e sziklavárért nem egyszer; utoljára 1882. év februárjában a Neveszinje és Gaczko felől jövő csapataink és az Uloknál összpontosult felső-narentai és zagorjei fölkelők közt, kiknek a leghiresebb vezetőik, *Ibrahim* bég *Csengics* és *Salih* aga *Forta* commandirek, *Vaso Buza* és *Stojan Kovacsevics* szerdárok stb. álltak élükön.

Némelyikük az imént kisért bennünket a Zagorjén át. Mások, mint Szalih aga Forta, Stojan Kovacsevics, aki közönséges rabló volt, Montenegróban és a Szandzsákban élnek.

Ha e sziklavár bástyájáról, a Czervany-Klanáczról kitekintünk, nyugatról a Czervany-Planina, kelet felől a Dumos-Planina 1800 mé-

ternél magasabb csúcsai tekintenek zordonan reánk, előttünk pedig egy tájkép terül el, páratlan a maga méla egyhangúságában: a Morinje.

A déli láthatár végtelenségéig terjed egy könnyen hullámzó élénk zöld terület, melyben fehéren nyulnak el itt-ott alacsony sziklabordák, sötéten tátongnak karszt-lyukak. Végtelen sziklatalaj az egész fennsík, átlag 1300 méternyi magasban, rövid fűvel sűrűn benőve, melyben helylyel-közzel a gentián virága kéklik. Semmi fa, semmi bokor, semmi nyoma az emberi kéznek és művelésnek a minden irányban sok mértföldre nyuló területen. Egyetlen egy forrása, mely mellett utunk elvezet, a Pasina-Livada. Montenegrói pásztorok megkisérlették volt itten egy nyomorú telepet teremteni, de ez is elpusztúlt csakhamar és alig látszanak már nyomai. Nem tarthatta magát a borzasztó hózivatarokban, melyek a Morinjén dühöngnek julius és augusztus havait kivéve az egész éven át, támadva váratlanul, elsodorva mindent.

E hózivatarok, de a Czervany-Planinából kitörő éhes farkasok miatt is oly veszélyesnek tartják télen a Morinjét, hogy csak 40—50 emberből álló karavánokban mennek át rajta.

A *Pasina-Livadától* nem messze van még egy pont, melynek az egyhangú, változatlan havasi pusztaságban legalább neve van: *Szvatovszke-Grebље*, lakodalmi sirok, sziklák és karsztlyukak közt egy nagy csoportja a régi sirköveknek. 100 évvel ezelőtt, mondja a monda, erre vitte menyasszonyát Omar bég Ljubovics Ulokból Neveszinjébe. E ponton érte őket a Dumos-Planináról és a távol Volujákról átnyargaló hóvihar, és odavesztek mindannyian, a vőlegény és az egész lakodalmas nép, 160-nál több vitéz és levente, csak a menyasszony menekült meg pompás török lován csodálatos módon és lejutott a Czervany-Planina gerinczén át a neveszinjei síkságba; szomorú menyasszony, halálnak hirmondója.

Egy másik monda szerint két lakodalmi menet találkozott itten, mely ugyanazon menyasszony után ment. A kitört harczban elhullott egyiknek valamennyi tagja. Kétségkivül százados mondák újabb variátiói, mert a sirkövek, bár nem látható többé rajtuk semmi jel, a török-kor előttiek, azonosak a bogumil sirokkal, melyek a Morinje más helyein is találhatók.

Minthogy a közelben alig állt valaha helység, valószinű, hogy harcznak áldozatait fedik. A 100 évet a bosnyák hamar rá mondja minden régi dologra, öreg emberre.

De julius és augusztusban megélénkül a Morinje, a gaczkói és a neveszinjei sikságból, sőt Montenegróból felhajtják a juhokat, melyek itten nyaralnak. A pásztor egy-egy barlangot választ lakhelyül.

Hosszú órákon át barangoltunk mindég délfelé a Morinje zöld hullámai közt; alacsony emelkedések folyton elzárják a láthatárt úgy, hogy alig látunk valahol egy-két száz lépésen túl, és haladva órákon át úgy látszik, mintha folyton egyugyanazon helyen vesztegeltünk volna.

Fel és le, fel és le ugyanazon hullámok közt, ugyanazon sziklák alatt, ugyanazon öblös lyukak fölött, fent a fehér égbolt, körösközül semmi.

Alig mutatkozik itt-ott nyoma a járt ösvényeknek. Mint a tengeren és a sivatagon csak az égi testek járása és a bennszülöttek gyakorlott ösztöne mutatja az utat.

Négy-öt órai lovaglás után a déli irányból inkább keletnek kezdtünk huzódni és igy kiértünk odáig, a hol a Morinje hosszú, széles hátakban le kezd esni délkeletnek. Az első magas hátnak alján kis patakot képeznek az összefolyó esővizek, a patak partján egy pár gunyhó és egy pár szilvafa áll, emberek futnak össze, amint lekanyarodunk hosszan, meredeken, [lakói a *Szlivlje* nevű kis helységnek, mely szintén montenegrói telep. Gyönyörű marczona alakok, déli typussal, buja fekete hajzattal; kár hogy hirnevük nem felel meg a benyomásnak, melyet megjelenésük tesz. Pásztorok volnának, birkatolvajoknak mondják. Míg a patak szélén, a falu alatt megpihenünk, oly környezetben, mely a Marinje kietlensége után szinte festőinek tetszik, és a telep főnöke, a glavár a miniszternek teszi udvarlását, mulattatásunkra hősdalokat énekel egyikük a guzlához és valamennyien nagy örömmel osztozkodnak borainkban, hideg ételeinkben.

Leérve Szlivljénél a Morinje délkeletnek leeső szélének, mely már a Javor-Planina nevét viseli, a második hátára, ennek és a szlivljei pataknak hosszában haladunk tovább délnek egészen hasonló területen, mint a Morinje felsőbb részén. A széles háton túl ismét egyszerre, még függélyesebben leesik a talaj egész a völgynek aljáig, mely a

Javor-Planinát a Ponikve-Planina hasonjellegű, Gaczko felé huzódó fennsíkjától választja el mély, keskeny, meredek, erős esésű bevágásban, a szlivjei patakkal párhuzamosan délnyugatnak folyó Zsupanj-patakkal éles medrében.

Csakhogy az előbbinek pangó folyása mellett ez már zabolátlan, tajtékzó hegyi-patak, mely köveket, homoktömegeket sodor magával és rak le mentében.

Végig lovagolva a két patak közt a Planina ez alsóbb hátán végre elértük legdélibb pontját. Mélyen alattunk a Zsupanj vize egyesült a Basticza patakjával, melynek keskeny völgye a már emlitett Ponikve-Planina és a vele szemben húzódó Bjelasicza-Planina közt délkeletnek vezet a gaczkói síkságba. Az egyesült patakok Zahlumszka-Rjeka neve alatt folynak tovább a Morinje déli meredek esése és a velünk szemben emelkedő Umacz hegy közt és ez a völgy, folytatása az előbbinek, kivezet nyugatnak a neveszinjei síkságba, mely a Morinje nyugati falát képező Czervany-Planina és a Mosztár fölött elhuzódó Velez-Planina közt fekszik. Úgy álltunk magas álláspontunkon, mint egy bástya sarkán, mely mindkét oldalt meredeken esik le a vizárokba, balra a tajtékozva leszakadó Zsupanj, előttünk a Zahlumszka csöndesen kanyargó ezüst szalagja. Hosszú óvatos kanyarulatokban ereszkedünk le a csúszós rövid fűvön. Lent, a vizek összefolyásánál, Fojnicza helysége előtt, egész lovas tábor várt bennünket: a neveszinjei küldöttség.

Átkelve a Zahlumszka hosszú fahidján közvetlen a Zsupánj beszakadása alatt, még egy kis darabig fel a viznek balpartján, melynek neve most már Basticza, a neveszinjei küldöttség élén lovagoltunk be Fojniczába, a hol a gaczkói nem kevésbé fényes és tarka küldöttség várt. Itt csaptunk nagy ebédet galyakból készült sátrak alatt, melyek előtt fanyárson forogtak a tábori tüzek előtt az ürük. A gaczkói járás egyik tisztviselője, montenegrói születésü, more patrio szeldelte fel a barnapirosra sült állatokat egy-egy éles handzsárcsapással. Jól esett a hosszú lovaglásra a pihenés e festői környékben, melynek harczias szint adtak nemcsak a sátrak és tüzek, hanem a staffage is, mely katonáinkon kivül a küldöttségek tarka díszbe öltöztetett tagjaiból állott. Leirhatatlan, felejthetetlen látvány vala, mikor ismét lóra ülve folytattuk utunkat a Basticza sziklás, szűk völgyén át a

Gaczkopolje síkságába. Beláthatlan sorban tolongtak utánunk a lovasok a völgy szorosában, és kiérve a síkra betöltötték annak egész szélességét, neki eresztve egész rajokban a toporzékoló lovakat, össze-vissza, előre-hátra száguldva, tombolva, kurjongatva, dobot verve, zászlókat lobogtatva, hősi dalokat énekelve, lóhátán egymást ölelve. Ez a zaj mutatta leginkább, hogy más nép, más éghajlat alatt vagyunk, mint Boszniában, de az a délczeg öntudat is, melylyel itt a keresztények is fellépnek, a kik a montenegrói hatás alatt és támaszkodva Montenegróra, soha sem hajoltak meg önként a muhammedán uraknak, és nyiltan vagy alattomban szakadatlanúl folytatták a harczot. És ez az úri öntudat kifejezést nyer nemcsak délczeg alakjaikban, fellépésükben, hanem fényes, színpompás, arany-ezüstben ragyogó öltözeteikben is, melyek közt már gyakori a montenegrói lapos, kerek kis sapka fekete karimával, himzett piros tetővel, az albániai fusztanella módjára az öv alatt kiszélesedő fehér szoknya, a kék bugyogó alatt a lábikrákat szorító fehér darócz-harisnya. A vajdák, szerdárok, glavánok, kik többnyire harczban, mint csapatvezérek szerezték e czímeiket, az ujjatlan tarka dolmányt, melyből kilobognak a bő ingujjak, elől csupa vert művű ezüst lemezekkel beborítva viselik, valóságos ragyogó pánczélként. Kivert, vagy ezüst szögekkel czifrázott szíjakon lógnak az ezüst tölténytáskák. A kinek engedélye van rá, büszkén viseli. díszes pisztolyait, handzsárját a hatalmas övben, vagy aranyos görbe kardját oldalán.

A kinek nincs, az legalább egy pár kést dug az övbe.

Hosszú fehér szakállal, montenegrói sapkában, de fekete papi öltönyben egy pópa, Bogdán Szimunics, a ki hires csapatvezér volt 1861-ben úgy mint 1875-ben. Vén szakála mellett ő egyike a legbuzgóbb éneklőknek.

Csak a bégek, hosszú bojtú fezben vagy épen turbánban, aranynyal kivarrt zöld és piros selyem kaftánban, őrzik meg itt is méltóságteljes, rendithetlen nyugalmukat. Igy vonulunk át a Gaczko-Poljén, messze kiterjeszkedve mocsarai közt, közel négy száz lovas ember, alig egynehányan polgári öltözetben, fehér nap-sisakokban, katonatisztek és tisztviselők egyenruhákban, a nagy sokaság fantasztikus keleti öltözetekben egy menet, melyhez hasonlót soha sehol sem láttam.

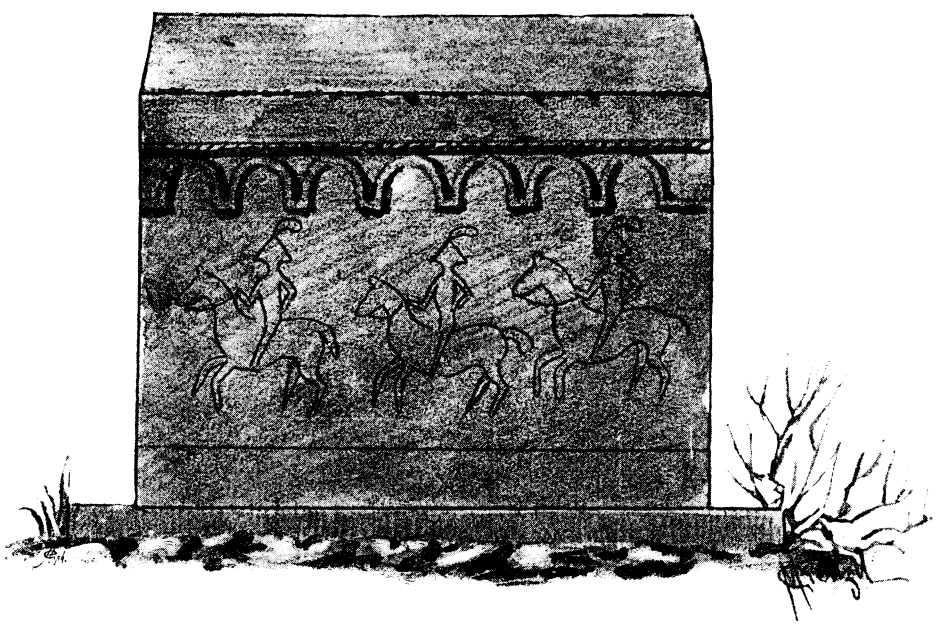
Ilyen lehetett Maxim Csernojevics lakodalmi menete, mikor átkelt a tengeren, hogy haza vigye a velenczei dózse leányát.

Selyem, bársony a hősökön,
Skarlátpiros, drága ruha,
Mely a vértől pirosabb lesz,
Napsugártúl rózsaszinű,
Violaszín mente rajta,
Forgós sapka a fejükön,
A mellükön ezüst lemez,
Igy ragyog az ifjúságunk,
A legdelibb öltözetben,
Koronája a menetnek,
Hogy ne legyen hasonmásuk,
Sem latin, sem szerb országban.
Mindent birnak a latinok
Kovácsolják az ezüstöt,
Művészettel az aranyat,
Készitik a skarlátruhát,
De nem birják legmagasbat:
Ilyen büszke, fejedelmi,
Vidám s merész tekintetet.

A Gaczko-Polje éjszak-nyugoti csúcsától, melyen beléptünk, délkeletnek a montenegrói Dobrnják-kerület felé, melybe szűk szoroson át vezet, körülbelül 15 kilométernyi hosszban, egész 5 kilométerig terjedő szélességben elhuzódó medencze, köröskörül magas hegyektől körülvéve, melyeken több a szikla, mint a vegetátio. A medencze éjszak-keleti partja eleintén plateauban emelkedik, melyen még facsoportok és kertek az alacsony száraz falak sürü labyrintja közt is láthatók, de aztán hirtelen száll fel tépett giganticus sziklafalakban a Csemerno nyergéig és a Lebersnik és Kuk-Planina magaslatáig. A délnyugati partot alacsonyabb, de meredek dombok képezik némi növényzettel, melyeknek lánczolata mögött azonban ép oly hirtelen emelkedik az erdős Bjelasicza-Planina és dél felé a koritói sziklavadon. A medencze síkja még mindig 900 méternyire emelkedik a tengerszíne fölé. Zárt helység, vagy város, mely a Gaczkó nevét viselné nincs; a név az egész medenczét illeti, melynek emelkedő partjai apró házcsoportokkal vannak beborítva, kivált az éjszakkeleti plateauk ravináiban.

Mind e házak herczegócz módra, istállóúl szolgáló ablaktalan földszinttel, az emeleten is csak szűk ablakokkal, szilárd kőből és fedelekkel, védelemképesen építvék.

Az összes épületek száma mintegy ezerre mehet, de minden család vagy rokonság elszigeteli magát és számához képest egy, két, hat házat foglal el egy csoportban a maga földjeinek közelében. Ez elszigetelés oka lehet, hogy muhammedánok és keresztények nem férnek meg együtt, a régi harczias szokások, köztük az örökös vér-

A GACZKÓI TEMETŐBŐL

bosszú, melyben nagyobb biztonságot nyujt az egyes rokonságok elszigetelése, végre Montenegro közel szomszédsága, a hol minden város, Niksics, sőt Csetinje is ilyen csoportokban épül. De eredhet onnan is, hogy a lakosság lassanként, egyenként telepedett meg, mindenki az általa elfoglalt földön.

A legterjedelmesebb házcsoport az északkeleti parton, melyhez azelőtt leginkább tapadt a Gaczko neve, és mely a török hatóságok székhelye volt, Metochia, melynek görög neve valamely parochiának

fiókjára vall. Gaczko, régebben Greckonak írva, szintén valamely görög zárda telepére utal. Az új hatósági épület Metochián túl épült, és most inkább ehez kezd, mint központhoz a *Gaczko* név tapadni. Míg a híres *Ismail-bég Csengics*, a népies éposz hőse uralkodott a Gaczko-Poljén, addig az ő kulájához, mely Avtováczczal szemben a másik partnak dombjai alatt emelkedik, ragaszkodott volt Gaczko neve.

Hogy hol volt az eredeti főtelep, mutatja a középkori temető, mely nem messze Metochiától az Avtovácznak vezető útnak jobboldalán terül el. Mintegy kétszáz sirkő borítja itten a lankás rétet a mostani keresztény temető mellett. Egy nagy része a köveknek felhasználtatott az útépítésnél. Ellentétben azon felfogással, mely a diszített köveket főkép Herczegovinának, a jelteleneket Boszniának tulajdonítja, az itteni kövek túlnyomóan egyszerű kőlapok. De több kő mutat jelentékenyebb diszítést: leveles párkány alatt kóló-táncz, szarvas vadászat, tollas lovasok csoportja stb. Figyelemreméltók az ősi temető közepén egy 12 méter hosszú, 4 méter széles sirbolt alapfalai, melyek az egyes sirkövekhez hasonló quaderekből, sőt egyes diszített sirkövek felhasználásával épültek. Nem messze innen magas, durva kőkereszt áll.

Tovább Avtovácz felé magányos alacsony dombon másik, sokkal kisebb, de sokkal díszesebb csoportja áll az ilyen siroknak. Az egyes kövek embernél magasabbak, és többnyire szép ornamentális és oszlopdiszítést mutatnak. De itt is csak egyik kő mutat alak-diszítést, két küzdő szarvast. Egy sarkophag olvashatlanná vált felirattal van diszítve.

A Gaczko-Polje maga, minden irányban emelkedő talajjal körülvéve kétségkivül tónak medenczéje volt valaha, melynek vizei a fojniczai völgyön át a neveszinjei sikságba folytak volt. A vizek idővel kifurták a földet és a Csemerno és Lebersnik forrásaiból eredő *Musicza*, mely végig kanyarodik az egész medenczén, a Bjelasicza előtt fekvő domb-láncznak végén ponorokban tűnik el a föld gyomrába a domblácz mögül jövő patakkal, és az éjszak felől, mindjárt a Gaczkopolje bejárata után Gracsanicza házcsoportjánál lefolyó Csajnicza és Gracsanicza patakokkal együtt, melyeket még útjában felvett. Igy elnyelve a föld által, nem juthat a fojniczai völgybe, melyen át a Basticza a Neveszinszke-Poljéba folyik. A ponor üregében elvesző *Musicza* vize mint mondják csak távol Trebinje mellett lát újra napvilágot. De ha olvad a hó, mely november elejétől juniusig borítja a Gaczko-

poljét és erősebb tömegekben jönnek le a vizek a hegyekből is, akkor a ponor ürege nem győzi felvenni az összegyülő vizeket és a medencze nagy része évről-évre újra tóvá válik, melynek vizei lassanként folynak le ellenkező irányokban, messze terjedő mocsarakat hagyva hátra; ezek a napnak melege alatt gyorsan felszáradnak és szeptember közepéig megtermik az árpát, mely a marhatenyésztés és némi zöldségtermelés mellett az egyetlen cultura. Daczára a déli fekvésnek, az évi közép-meleg igen alacsony, úgy a magas szinvonalnál fogva, mint az éjszakkeletnek emelkedő havasok és a közel tenger befolyását elzáró délnyugati hegységek miatt.

Azért mondja a népdalokban a lány a gaczkói kérőről:

Sokat hallottam a földről,
Gaczko sivár síkságáról
Messze körül magas földek,
Sík az egyik, domb a másik,
És a többi puszta szikla.
Soha ott a hó nem olvad
Örökké a hó megmarad:
Nem kell nekem ez a kérő...

A KORITÓI SZIKLASIVATAG

ÉS A VÁRDÁRI SÍRTELEPEK

A SZIKLAK VADONA. — HERCZEGOCZ PARBAJ. — KIJUCS VÁRA. — A BARLANG-TÓ. — SZANDALJ KIRÁLY MONDÁJA. — A TÖRTÉNELMI SZANDALJ ÉS MAGYARORSZÁGI SZEREPLÉSE. — A KOBILA-GLAVA NYERGE. — PRAEHISTORICUS SÍROK. — A KORITÓI SZIKLASIVATAG. — FÖLDMIVELÉS A SZIKLAK KÖZT. — A CORDON. — A VÁRDÁR ÉS NECROPOLISA. — AZ ISTEN TÖLGYE. — A RADMILOVICSI BOGUMIL TEMETŐ. — SIRKÖVEKBŐL CISTERNA.

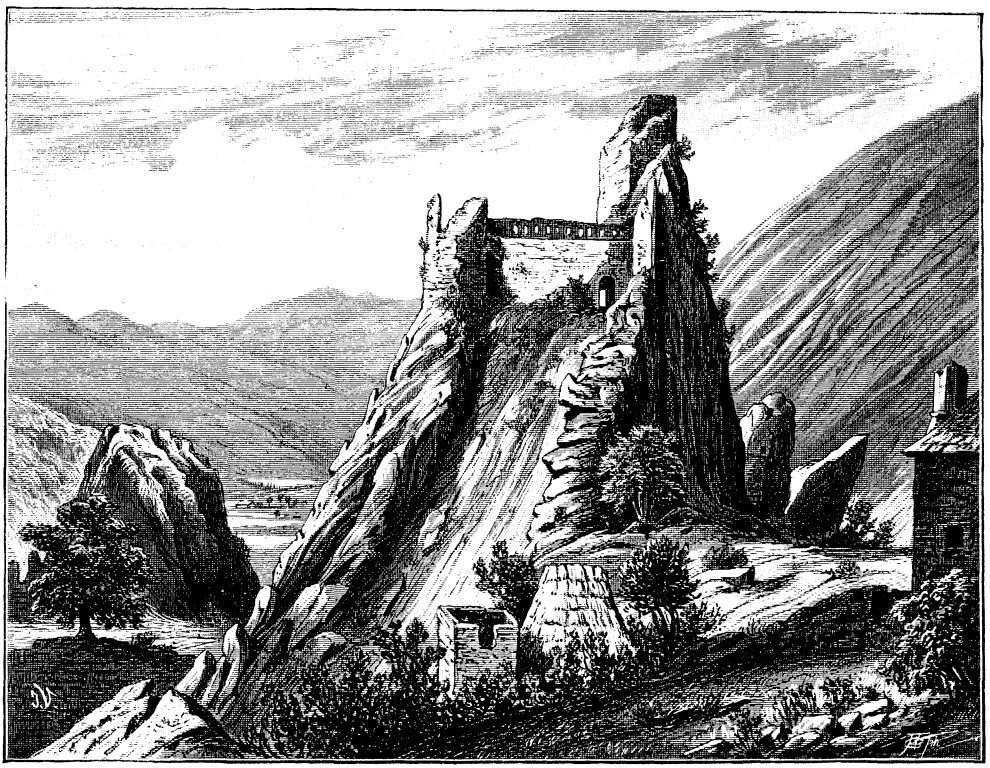
A SZIKLÁK egy sivatagja tele hősi emlékekkel és az ősi sziklasírok messze terjedő egész városával, ez az út Gaczkóból Trebinjéig, ahol egyszerre, váratlanúl valóságos paradicsomba jutunk: festői bérczek alatt csillogó vizek kanyarognak buja dohány-mezők közt, melyek fölött a szőlő, a füge, az oliva és a granátfa vörös virága leng.

A hatósági épülettől, — melyet tartózkodásunk alatt folyton körültanyáztak a legtarkább csoportozatok, bégek, szerdárok, glavárok, pópák, földmívelők, pásztorok, koldusok, a kik mind a miniszterrel akartak beszélni, — Avtovácz és Izmail bég kúlája közt elhaladva, átkeltünk a gaczkói medenczét délkeletről elzáró dombokon, és átlovagolva a már sziklák közé épített Mjedulics és Dahanics nevű tanyák közt, egyszerre benne voltunk a sziklák világában, melyhez hasonlót csak a judaeai sivatagban láttam. Erő, egység, jellem a legnagyobb mértékben. Minden összehat és mi sem zavarja a hatást. A terület maga, mint történelme, tele pusztulással, rettegéssel, de tele erélylyel, fellázadó, kitörő emelkedéssel.

Az ember érzi, hogy a kik e földhöz ragaszkodtak, azoknak harczra termett embereknek kellett lenni. Kevély jellemeket, forró sziveket, kevés igénynyel, de az érzésnek és akaratnak annyival erősb

kifejlődésével kellett teremnie e köves, kiégett földnek, melynek merész és erélyes alkotása minden sivársága mellett, sőt tán épen sivársága által is hatalmasan kapja meg a képzeletet.

Hamvas-szürke vagy élénk okker-sárga kőzetek, egész bércztelepektől, hatalmas sziklatuskóktól és nagy, hegyes gúláktól fogva le a mérvek minden fokán át egész az apró törmelékig, mely a földet

KLJUCS (HERCZEGOVINA)

mindenütt behinti, sűrűn kivált ott, a hol ravinák és szakadások bocsátkoznak le a fővölgyvonalakba és a hol az útszorosok vezetnek át a nyergeken.

Majd egy omlatag amphitheatrum, melynek összeszorült sziklái és sűrű kavicsai közt épen csak a fürge félénk gyík talál búvó helyet, a lónak lába folyton megszorúl. A növényzet csaknem teljesen hiány-

zik, épen úgy mint a viz. Nagy elvétve merül fel egy forrás, mely hirtelen elvész ismét a sziklák üregeiben, miután egy kis zöld foltot teremtett maga körül.

Majd később a magas Várdár alatt messze félkörben húzódva helységtől helységig a sziklák sivatagjában a sziklasírok telepei, melyek mutatják, hogy itten, a hol ma csak pusztaság és nyomorú gunyhók léteznek, egykor, ősidőkben, számos, virágzó, hatalmas nemzedéknek kellett élni, mely nemcsak harczok, hanem víg lovagjátékok, táncz és vadászat közt töltötte napjait, a mint az óriás sirkövek faragványai, egyéb rejtélyesebb, megfejthetlen jelek és alakok közt élénken tanusítják, egy nemzedéknek, mely nemcsak harczias és büszke, hanem művelt, sőt művészetre hajló volt, hogy ilyen elenyészhetlen emlékekkel örökítette meg halottait.

E sírok harczias jelenetei és jelvényei; a régi letört várromok, melyek e sziklasivatagban állnak; a hősdalok, melyektől visszhangzik és melyek századok történetét ölelik fel, a harczok és kalandok láncolatát le a mai napig; végre a kövekből és szikladarabokból összehevenyészett erődítések, melyek nyomai hegyen-völgyön láthatók; a cordon, mely alatt útunk végig megy és melyen többnyire ilyen improvizált erődítések mögött most katonáink őrzik a határt Montenegróval szemben: mindezek elegendőképen beszélnek arról, hogy sohasem szűnt meg itten a harcz, mióta a halomföldi grófok a zétai Balsákkal a travunjei fejedelemségért verekedtek. És maga e földnek természete, nehéz életfeltételei, harczra teremtik lakóját. Csak erős szervezet állja meg próbáit, de a ki itt felnevekedik, az kemény lesz testben és elmében, tele daczczal és mély ellenszenvvel minden iránt, ami zavarni akarja sajátságaiban, tele büszke megvetéssel az idegen elpuhító erkölcsök és szokások, a civilisatio igényei iránt, de a maga viszonyai közt elég magához való észszel, ügyességgel, merészséggel, ismerve szülőföldjét minden sajátságában és rejtekében, birva a fáradságot és nélkülözést, gyakorolva a fegyverben, veszélyes, komoly ellenség természetes védváraiban, melyeknek rejtekéből váratlanúl, vakmerően rohan ki, hogy rémes üvöltéssel és villogó handzsárral törjön a meglepett ellenségre, de melyeknek falai és sánczai közt csodálatos szívóssággal képes magát tartani is sokszoros ellenséggel szemben, ha csak visszavonulását fenyegetve nem látja. Mert az ellenség kezébe

esni halva sem szeret, inkább rettegve a halálnál a várható meggyalázást, mely itten a foglyon mindíg, gyakran az elesett ellenfelen is megejtetik.

Ezen a talajon, ilyen emberek közt teremnek azok a vad és mégis nemes szellemtől áthatott dalok, melyek hatása annál megkapóbb, minél egyszerűbben és hívebben tükrözik az életet. Ilyen:

A PÁRBAJ

Neveszinje szép falvában
Levelet ír Ljubovics bég,
Köves Píva felé küldi
A jó Bájo térdeire:
«Halljad bolond pívai Bájo,
Miért haraptál szivembe,
Mért ölted meg az öcsémet?
Szállj ki mostan véres harczra!
Három helyet adok neked:
Koritónak sziklaföldjét,
Trusszinának őserdejét,
Vagy a hol csak találkozunk!
De ha nem mersz találkozni,
Orsót küldök kenderszállal,
Fonhatsz nekem puha inget».

Finom levél jön Bájohoz,
A ki ime így válaszol:
«Ljubovics bég derék uram,
Kár elesned a kezemtől,
Nem szeretném, ha megölnél,
Jőjj el inkább békülésre.
Ha megöltem az öcsédet,
Tettem téves ifjuságban,
És megbántam keservesen.
Jőjj el inkább békülésre,
Ime küldök arany almát.
Az almában száz aranyat».

De vissza ír Ljubovics bég:
«Bájo, írja, pívai fattyú,
Hogyha akarsz kibékülni,

Eljöhetsz az udvaromra,
Csókolhatod agaramat,
Arab lovam vaspatkóját,
Lábamnál a sötét földet.»

Pívai Bájo e levélre
Csikorgatja a fogait,
Felemeli büszke fejét,
Igy ir vissza haragjában:
«Ljubovics bég óh te balga,
Koritónak sziklaföldjén
Várj meg engem szemtől szembe.»
Felkészül a pivai Bájo,
Selyem, bársony köntösében,
Magához vesz két zöld kardot *
Vele készül hű barátja,
Esküdt szövetséges társa **
Njegosevics Máto nevü.
És kivonúl a két barát
Píva dicstelt határából
Koritónak szikláira.

Ottan vár a török rájuk,
Fehér sátor alatt iszik,
Saban-aga szolgájával.
Oda érve pívai Bájó,
Belép nyiltan a sátorba,
Leül ott a sziklaföldre,
És leülve imígy köszönt:
«Isten hozzád Ljubovics bég,
Akárkit sújt ez az óra!»
Leoldja a zöld kardokat,
Oda dobja Ljubovicsnak:
«Ime nézd a zöld kardokat,
Válaszd ki a jobbat magad.»
Könnyű lábra ugrik a bég
Kihúzza a maga kardját:
«Nem kell nekem keresztény kard,

* Az aczélt, de átalán a világos szürkét, példáúl a fehér ökröt is zöldnek mondja a bosnyák.

** «Pobratjím», élet-halálra kötött, szent barátság.

Ime itt a magam kardja
Damaszkuszi jó aczélból.»

Könnyű lábra ugrik Bájo,
Kimennek a nyílt térségre,
Kimennek és ott elválnak.
Njegosevicst küldi Bájo,
Vizsgálná meg ellenfelét,
Nincs-e pánczél vajjon rajta?
Amint Máto megvizsgálná,
Pánczél inget hármat talál,
Egyiket a másik fölött.
Ám Ljubovics megöleli,
S megcsókolva így szól hozzá:
«Uristenben való vérem,
A pívainak meg ne mondjad
Három pánczélt hogy viselek!
Mert ha kedvez a szerencse,
Neked adok minden ruhát,
Minden fegyvert, minden pénzt is,
Bájónál a mit találunk.
Nagyra tartlak mindörökre,
Fehér udvart adok neked,
Ezer darab sárga aranyt.»

S csalásra kész az áruló,
Hogy a kigyó harapná meg!
Megcsalja a frigyes társát,
Esküszik hogy Ljubovicsnak
Finom ingen, selymen, bársnyon
Kívül egyéb nincs a testén.
Ljubovics most küldi hívét,
Vizsgálná meg pívai Bájot.
Megvizsgálja és jelenti:
«Finom ingén, selymen, bársnyon
Kívül egyéb nincs a testén.»

És kiállnak a harcztérre,
Zöld kardjával pívai Bájó,
Damaszk kard a bég kezében.
Visszalép most a két sógor *

* Párbajsegéd.

A bajvívók összecsapnak.
Nagyot vág a pívai Bájo,
Keresztül vág selymen, bársnyon,
Tüzes szikra villan vissza.
Nagyot vág most Ljubovics bég,
Keresztül vág selymen, bársnyon,
Fekete vér ugrik vissza,
Pívai Bájó jobb karjából.
Látva Bájó az árulást,
Félre löki a zöld kardját,
Neki esik Ljubovicsnak,
Jobb kezével a kardjának,
Balkezével a torkának,
Levágja a kemény földhöz,
Összetépi vad fogával.
Réműlve fut Njegosevics,
Réműlve fut Saban-aga,
Utánuk röpül a Bájo:
«Frigyestársam Njegosevics,
Tegnap hogy megmenekültél,
Máma nem fogsz menekülni.
Utoléri s az áruló
Feje röpül egy csapásra.
«Megállj szolga, Saban-aga,
Vetkeztesd le Njegosevicst,
Kemény hitre! Nem lesz bajod.»
Bájo maga visszafordúl,
Felköti holt Ljubovicsnak
Fegyverét és gazdag övét,
Három zacskó aranyt rejtőt,
Felpattan a kese-lóra
Lelovagol latin partra,
Ott a karját begyógyítják.

*
* *

E vérrel áztatott sziklasivatagnak mindjárt elején felvetődnek regényes emlékei. A mint elérjük *Czrniczát*, nehány alacsony kőviskót, mely azonban e sziklasivatag lakóinak már-már paradicsom, mivel valóságos forrással és e körül némi sovány növényzettel is bír, előttünk, délnek, a Kobila-Glava kopár nyerge emelkedik, tőlünk

jobbra nyugatnak pedig a Baba-Planina és a Koritnik gerinczei által képezve egy óriás szikla-amphitheatrum nyílik, mely éjszaknyugatnak forduló keskeny sziklavölgyben találja folytatását. E sívár és meztelen, de a kőzetek phantastikus alakzatai által megkapó amphitheatrum mélyében, bejárata előtt a keskeny sziklavölgynek emelkedik a tüskés-barnás gyér bokrok, egy-két lombos fa és nehány alacsony viskó fölé hentergő sziklák közt egy pár valóságos szikla-pyramis és ezek legmagasabbikát omladozó várfalak, letört tornyok maradékai koronázzák, kinőve mintegy a felnyuló sziklából, úgy hogy az ember alig tudja mindkettőnek mély okker-színe mellett meghatározni, hol végződik az egyik s kezdődik a másik. A gaczkói síkság alatt már mintegy 40 méternyire fekvő amphitheatrum és völgy, — melyet a czrniczai patak legalább az évnek egy részén át öntöz, elmerülve s majd felvetődve ismét a sziklaterületen, míg másfélórai folyás után végkép el nem vész, — a Golinjev-Dol nevét viseli. A rom, mely a Baba függőleges sziklafala alatt a völgy szűkülésénél őrt áll, Kljucs vára, vagy «Kral Szandalj», Szandalj király vára, a hogy a nép nevezi. A kljucsi lakosok fecskefészkei közt sasok fészkeként áll a sziklacsúcson, melynek csak egyik oldalán lehetséges feljutni a szűk portához, itt is csak fáradságosan, sőt veszélylyel a gyakorlatlannak. Erősek és szilárdak még ma is a lőrésekkel ellátott falak, melyeket gyakran maga a terméssziklа pótol. Az udvart törmelék és görölvény tölti be, buja növényzettel borítva, és elállja a bejáratot a két toronyhoz, mely az egyedül hozzáférhető oldal sarkait védi. Az egyes helyiségeket és szobákat a falak maradékai mutatják.

Nyugatnak a vártól három magas sziklafal húzódik, két-három méternyi vastagságban, mely hirtelen merevélyben végződik. E természetes védfalak közt voltak a nép hite szerint az istállók és kertek. Alatta e sziklamerevélynek nagyobb patak folyik. Vize egyszerre szakad ki a *Baba* függőleges sziklafalából, és hatszáz lépésnyi rövid folyás után elmerül egy karsztlyukban a völgynek túloldalán. Mielőtt kilépne, mély, terjedelmes barlangban gyűl össze a Baba hegyének gyomrából. A barlang bejárata mintegy tiz méternyire van a völgynek színe fölött. Alacsony vizállásnál a patak a sziklafal egyes hasadásain és lyukain bugyog ki, de hóolvadás vagy erős essőzések után megtelik a barlang mélysége és öblös nyilásából hatalmas, roha-

mos áradatban tör ki a viz, zuhatagot képezve, mely párját ritkítja, és ilyen erővel törve ki a sziklából, csakis a Karsztban található.

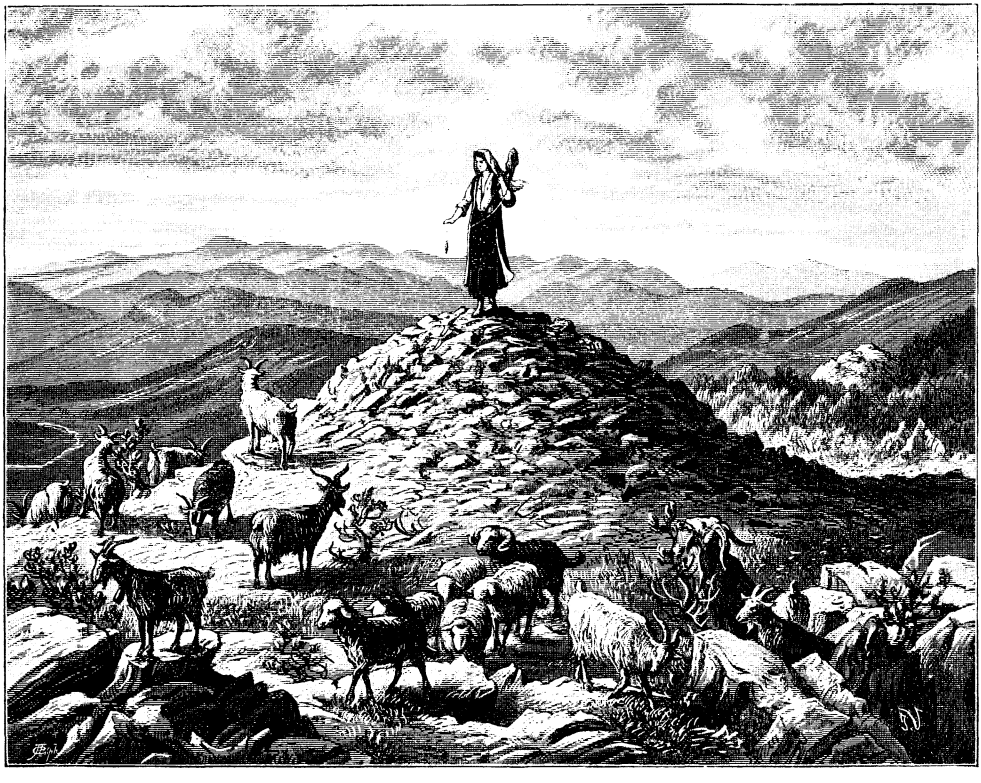
Alacsony vizállásnál, ha a zuhatag eltünt és csak a sziklafalból szivárog ki mint spongyából a viz, gyakorlott hegymászó feljuthat a zuhatag által kicsiszolt óriás kőlapra, mely a barlang bejáratát képezi. Senki sem hatolt még tovább. Mélyen tátong alant a fekete üreg, kősziklák közt csöndes viztükörrel fenekén. Fecskék és galambrajok röpdesnek az óriás szikladóm belsejében. Falait csodás színpompában ékítette a természet. Valóságos freskókat képeznek a mohák és a nedvesség az élénk zöldnek, sárgának és narancsszínnek, a gyöngéd ezüstszürkének és rózsaszínnek, a fekete sötétségnek, és a megtörve leérkező napfényt visszaverő viztükörnek árnyalataiban és ellentéteiben.

Hogy meddig terjed a barlang, hol végződik, alig lehet meghatározni, mert a háttért mély sötétség borítja, a behatolás pedig lehetetlen. Lehet hogy a barlangban összegyülő vizek a gaczkói síkkal állnak összeköttetésben. Ép oly kevéssé lehet tudni, hogy hova megy a víz, miután eltünt a völgynek túloldalán. A népies bizonyíték mindég az, hogy hol jöttek megint elé a bedobott emberfejek és véres hullák. De ilyen mesék ép úgy bizonyítanak a Bileknél hirtelen felmerülő Trebincsicza, mint a Koritnik és Liznik gerinczein túl fekvő, Stolacz felé húzódó Dabar-Poljeban felmerülő Opacsicza mellett.

Annyi bizonyos, hogy a barlang egyik falának magasában egy második üreg tátong. A nép azt tartja, hogy ezen üreg mögött egy terjedelmes tó terül el a Baba-Planina bércztömegében. Erős dobással behajított kövek csakugyan olyan visszhangot keltenek, mintha mély vizbe zuhannának. Magas vizállásnál tán innen vetődik át a viz az első üregbe, míg különben a sziklafalakon szivárog ki.

Kljucsnak muhammedán lakói közt egész monda él a várról és néhai uráról és most is mutatják král Szandalj trónját, egy egyszerű kőkoczkát, melyen törvényt ült, mint a hogy konakja előtt most is teszi a montenegrói knéz. Szandalj király hatalmas úr vala, rettegése ellenségeinek, és még a világhódító török császár ellen is megtudta védeni magát. Mikor a török hadak már elfoglalták az egész országot körüskörül, akkor Szandalj király betömte kősziklákkal, szurokkal, kenderrel a ponort, melybe a barlangból kiömlő patak lefolyik,

úgy hogy az áradó viz lassan-lassan elborította az egész Gobinjev-Dolt, az egész Gaczko-Poljét, és még azontúl messze földet. Csak Kljucs vára nyúlt ki a beláthatlan viztükörből éles sziklaszirtjén, melyen Szandalj király minden támadással daczolt, számtalan hajóval és csolnakkal tartva fenn az összeköttetést a távol partokkal. És miután a viz végre mégis útat tört magának és lefolyt, még három eszten-

GOMILA

deig állott ellent a vár az ostromoknak és csak Szandalj király halála után bukott el. Épen úgy, mint a Mosztarszko-Blatonál, itt is erősíti a nép, hogy a Baba magas sziklafalaiban még mindig találhatók vasgyűrűk, melyek a hajók kikötésére szolgáltak, és az egykori tónak színvonalát is mutatja; a különben világos szürke Baba fala bizonyos magasságig, mely vizszintes vonalban élesen húzódik el, csak-

ugyan sötétebb színű és mohákkal borított. Természetes magyarázata ennek a hegynek bensejéből időnként kiszivárgó nedvesség. De nem szenved kétséget, hogy az ilyen karsztvölgyek és medenczék legnagyobb része, mint a Gaczko-Polje, a Mosztarszko-Blato is, egykor valóságos tavakat képeztek. Ma is akárhány állandó hegyi-tó és még több olyan van e hegyek közt, mely az évnek egy részén át megtelik, nyáron kiapad. De a Szandalj-monda, a mint a kljucsi lakosok apáról fiúra adják a mai napig, különben sem puszta monda, nem a népképzelet szüleménye. Ellenkezőleg azt bizonyítja az okmányok kutatása, hogy valóságos történelem, csupán csak egyszerűsítve és nagyítva, a hogy a századok távolságán át a nép a történelmi eseményeket látni szokta. Sőt az a meglepő, csodálatos, hogy milyen hiven őrízte meg a szájbeli hagyomány egyszerű fővonásaiban a localis történelmi múltat e világfeledte szegény muhammedánok közt, itt a hol semmi történelmi oktatás, de átalán oktatás is alig létezik, oly dolgokról, melyekkel a legújabb időkig maguk a történészek is alig foglalkoztak. És csodálatosabb még, hogy ez megtörténhetett daczára annak, hogy teljesen megszakadt a kapcsolat a múlttal, elveszett a nemzet, az ország, megváltozott a vallás és vele együtt a szellemi látkör, az összetartozás tudata és ime mindemellett ez a szegény nép, mely az izlam hódítása óta nem tanúlt egyebet, mint sovány földjét művelni, kecskéit őrizni, sziklái közt a handzsárt forgatni, és egy pár arab imát ledarálni, el nem felejtette múltjának nagyjait és diadalait. Kiderül ebből, hogy milyen nagy történelmi becse van a mondának és mennyire pótolja az irodalmat ott, a hol irodalom nincs, de kiderül azaz őserejű, megdönthetlen conservatismus is, mely épen a bosnyák muhammedánok közt él; vallásuk változik a századok nagy eseményeinek súlya alatt, katholikus, bogumil, muhammedán. De minden változáson át kiolthatlanúl él a nemzeti tudat, és mig az orthodoxok közt a szerb, a katholikusok közt a horvát agitatio tért tud találni, a muhammedán bosnyák a bosnyák hagyományoknak marad tántoríthatlan őre.

A kljucsi vár a történelmi nevezetességűek egyike, 1426-tól fogva sűrűn említtetik, és az 1514-iki magyar-török békekötésben névszerint említtetik. Szandaljt magát jól ismerjük a bosnyák bogumilek és trónversengések történetéből. Hogy a kljucsi várban székelt,

okmányok bizonyítják. Egyike a legnagyobb bogumil-főnököknek, egy időben az ország leghatalmasabb főura, ha nem is volt király, a királyéhoz hasonló hatalmat gyakorolt és tán királylyá lesz, ha váratlanúl meg nem hal.

Unokaöcscse ama Vlatko Hranicsnak, a ki I. Tvrtko számára egy bogumil hadsereg élén meghódította Horvátországot és később az epochalis rigómezei ütközetben, melyben odaveszett Szerbia, aránylag szerencsével vezényelte a bosnyák segédhadat. *Szandalj Hranics* a Kozacsa nemzetségből egyike volt azon mágnásoknak, kik Jelena Gruba gyönge kormányzata alatt magukhoz ragadtak minden hatalmat, és hosszú időre puszta árnyékká tették a királyi tekintélyt. Saját udvartartásuk van, kegyeket osztanak, idegen hatalmakkal alkudoznak, sőt ezekkel és egymásközt háborút viselnek. Ilyen háborúval támadta meg *Szandalj Hranics* vajda, akkor, 1341-ben, még csak egyszerű bosnyák földesúr, több barátainak és szövetségeseinek élén a hatalmas Szankovics családot, mely ez időben a halomföldi grófságban uralkodott. A Szankovicsok legyőzése után *Szandalj Hranics* ép úgy uralkodott *a mai* Herczegovina területén, mint a Jajcza melletti másik Kljucsban resideáló *Hrvoja Vuksics*, kivel utóbb sógorságra is lépett, a bosnyák Alföld és általán az éjszak-nyugati Bosznia fölött. 1404-ben a bosnyák urak viszokoi congregatióján, mely Osztoját előzve, II. Tvrtko Tvrtkovicsot kiáltá ki királynak, *Szandalj Hranics* már egyike volt a főszereplőknek Hrvoja és a bogumilek dsedje, püspöke mellett.

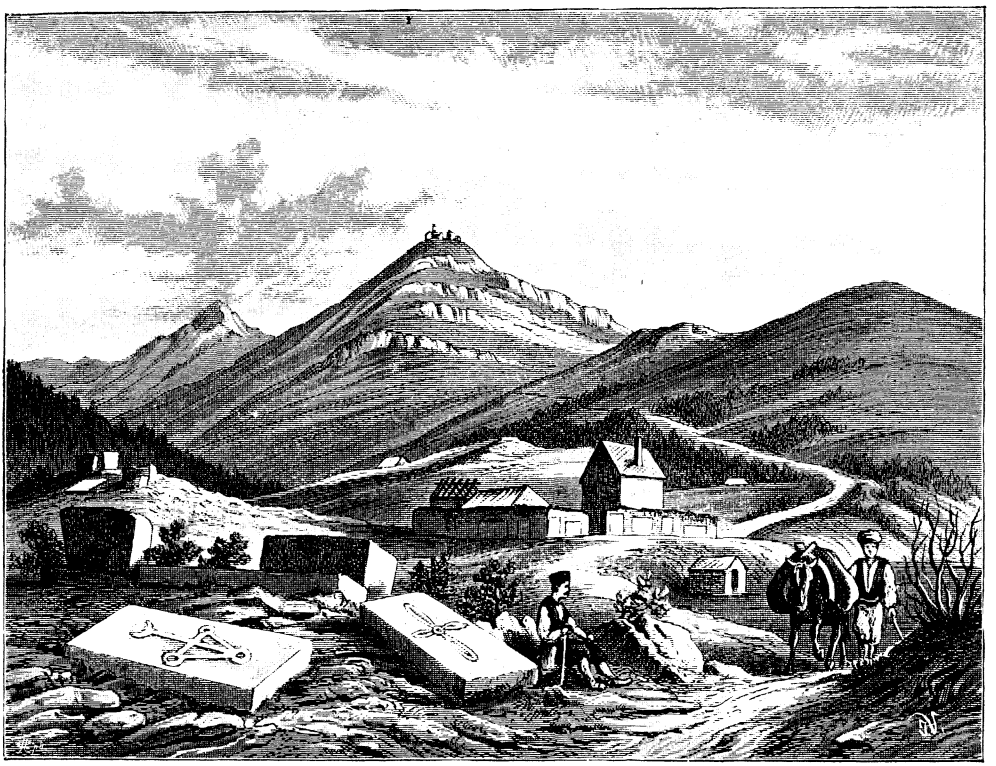
Midőn Zsigmond 1405-ben fegyverrel vissza akarja helyezni Osztoját, Szándalj egyik főtényező a nápolyi Lászlóval kötött szövetségben, a ki viszont 1406-ban lépéseket tesz Velenczénél, hogy a köztársaság adja ki Dulcigno, Antivari és Budua várait, vagy legalább ez utóbbit, melyeket a zétai Balsáktól elfoglalt, Szandaljnak, a kitől viszont a Balsák ragadták el ezeket, mig Osztoja és Zsigmond ellen vala elfoglalva. Már ekkor látjuk tehát a szakadatlan határvillongást a mai Herczegovina és a mai Montenegro közt. Szandaljt Velencze maga «dominus in partibus Albaniae» nevezi, a mint utóbb egész 1815-ig a «velenczei Albaniának» neveztetett a Cattaro körüli egész vidék. 1407 decz. 23-án a velenczei tanács maga felajánlja Buda (Bude, Budva) várát Szandaljnak, ha a jövő év tavaszáig a hűtlen Zetát,

mely velenczei véduraság alól a törökhöz menekült, közös erővel teljesen megfékezni sikerül. De már 1407-nek őszén XII. Gergely pápa keresztes hadra szólítja a keresztény világot a bosnyák bogumilek ellen és 1408-nak nyarán a magyarok ismét Boszniában állanak és Zsigmond teljesen megveri Tvrtkot Dobornál. Szandalj Hrvojával együtt menekült meg a csatából és mig Zsigmond a Dobornál elfogott 126 bosnyák mágnást lefejezteti, örömmel fogadja a két megmenekült vezért, midőn Budára jönnek hódolni. Mikor azonban Zsigmond közvetlen uralma alá akarja helyezni Boszniát, Szandalj Osztoja pártját fogja. Zsigmond király 1410-ben ujabb sereget kénytelen Boszniába indítani, az ország nagy részét újra meghódótja és feldarabolja, az Alföld Hrvojának, Ozora Gara Jánosnak, Sóföldje Maróthi János macsói bánnak, Szrebernicza ezüst bányája a szerb Lazarevics Istvánnak jut, de a felső Bosznavölgyben valamint saját dominiumában, Halomföldén, Travunjában, Podrinjében Szandalj fentartja Osztoja királyságát, Osztravicza várát pedig, melyet Horvátországban felesége után bir, eladja 5000 aranyért Velenczének, nehogy Zsigmond birtokába jusson. Az okmány Kljucsból van keltezve.

Zsigmond a kit megdönteni nem tudott, megnyerni igyekezett. Számos meghívás után 1412-ben Szandalj ujra felvonúl Budára az Ulászló lengyel király tiszteletére rendezett ünnepélyekre, melyeken 13 fejedelem, 21 gróf, 26 főur, 1500 lovag jelent meg idegenek közül, és pedig Görög-, Olasz-, Franczia-, Lengyel-, Cseh-, Oroszországból, Ausztriából, Lithvaniából, Szerbiából, Bulgáriából. A lovagjátékokban Szandalj bosnyák lovagjai nyerték el a pálmát, Szandaljt magát a király leginkább tüntette ki és annyira meg is nyerte, hogy Szandalj elfogadja a megbizást, hogy védelmezze a szerb despotát a török ellen, a minek a következő évben győzelmesen eleget is tesz. «Dum pridem magnificus Zandalius regni nostri Boznae wayvoda fidelis noster dilectus una cum aliis eiusdum regni nostri Boznae ... fidelibus in regno Rasciae apud illustrem principem Dezpotum ... in nostris servitiis fuisset constitutus ....» irja Zsigmond.

A királyi kegy azonban felkeltette *Hrvoja* féltékenységét, a ki Szandalj mellett egyszerre és érdemei daczára hátratéve érezte magát. 1412-ben ezenfelül megszünt a két olygarcha közt a sógor-

sági kötelék is és Szandalj Katharinának halála után, ki Hrvojának unokahuga volt, Stratimirovics György zétai fejedelem özvegyét, Helenát vette feleségül. Valamint Szandalj egykor a Szankovicsokra, úgy most Hrvoja rátört Szandaljra, illetőleg birtokaira, mig Szandalj maga Szerbiában hadakozott. Szandalj Budára sietett, és innen olyan vihart idézett Hrvoja fejére, hogy ez a király parancsára minden

VRBICZA A VÁRDÁR ALATT

oldalról megtámadva, saját városainak is nagy részét kénytelen volt Szandaljnak átengedni. De miután Hrvoja már 1415-ben *török* segélyhez folyamodott, 1416-ban másodszor nyomúlt a török sereg Boszniába és pedig most már egyenesen *Szandalj* ellen. *Szandalj* t. i. *Osztoja* király társaságában orgyilkosok által leölette *Radinovics Pál* knézt, a ki utána vagy mellette a leghatalmasabb ur és régi szövetsé-

gese volt Halomföldén és a kit, tán féltékenységből, most árulással vádolt. Radinovics fiai voltak azok, a kik másod izben hozták be a törököket. Ezek csakhamar elárasztották nemcsak Podrinjét, hanem az egész Halomföldét és Travunját Raguzáig. Ekkor állhatta meg Kljucs várában Szandalj a hosszú és nehéz ostromot, melyről a monda beszél, és mely alatt, meglehet segitségére voltak a vizek is, melyek tavaszszal betöltik a herczegovinai medenczék egy részét. A hadjárat azzal végződött, hogy a török hatalom először fészkelte meg magát állandóan Vrhboszna várában, a honnan Izsák szandsákbég parancsnokolt, és hogy Szandalj is, daczára sikeres ellentállásának, kénytelen volt elismerni a szultán felsőbbségét, a mennyiben későbbi okmányai szerint «Istennek és a nagy császár Mahomet-bég szultán kegyelméből és ajándokából» tartja birtokait. Szandalj azonban arra használta fel e viszonyt, hogy teljesen függetlenítse magát a bosnyák királyi hatalom alól. 1418-ban Osztoics István koronázásától távol maradt, az új királyt nem urának, hanem csak társának tekintette és az ő rovására terjesztette birtokait Izsák-bég segítségével. Csak miután Izsák-bég, a ki Boszniából vezette az első török sereget magyar földre, odaveszett 1420-ban Temesvár alatt, és magyar támaszszal II. Tvrtko kezdte ismét helyreállítani tekintélyét Boszniában, hódol Szandalj is megint a bosnyák királynak és megjelenik Tvrtko koronázásán is. Hogy ezentúl is minő tekintélyt őrzött meg, megmérhető abból a körülményből, hogy a bazeli zsinat midőn a török veszélylyel szemben a kereszténység egységét akarta helyreállítani és gondját különösen a bosnyák bogumilekre is fordította, 1433-ban Raguza közvetítésével Tvrtko királyon kivül Szandaljhoz is fordúlt. A nagy bogumil főnök válasza elútasító volt, hivatkozással egyébiránt az akkor dúló polgárháborúra, melyet Osztoja fia, *Radivoj* knéz idézett fel török segélylyel.

És ezt a polgárháborút ki is aknázta.

Tvrtkonak, ha meg is hódolt, nem tette hatalmának újabb növelése nélkül. A halomföldi összes vajdákat és knézeket alávetette magának. A ki ellentállt, mint a Radivojevics család, azt elűzte, birtokaitól megfosztotta. Hatalma kiterjedt messze Zétába, a mai Montenegróba, másfelől pedig Horvátországba. Már 1423-ban rettegett tőle Nelipics Iván knéz horvát bán, 1424-ben pedig tényleg

elfoglalta a Cetinján túl a horvát Poljizát. Végre a Radivoj által indított polgárháború azon elhatározást érlelte benne, hogy a bosnyák királyi trónra a Kotromán-ház helyett a Kozacsa-házat emelje. Midőn Tvrtko 1433-ban elébb Brankovics György szerb despotával, majd Radivojjal hadakozott, Szandalj a despotával együtt, kivel második neje által szintén sógorságba jutott, pénzen megvásárolta a szultántól Boszniát. A despota Zvornikot és Ozorát foglalta el, a többi Tvrtko előzetése után *Szandalj* hatalmába jutott.

Szandalj két évig uralkodott Boszniában királyi hatalommal, noha a királyi czím nélkül. Egyes mágnások ellentállottak neki, mint Juraj Vojszalics vajda, Hrvoja unokaöcscse és utódja az Alföldön. De kivált a mai Herczegovinában teljhatalmú úr volt. Itten a Narenta-torkolatától a Limen túlig terjedt uralma. Nyáron át drinai váraiban élt, Szamobor várán Gorázda mellett, Kozman várán Fócsa mellett, Szokol várán a Piva és Tara összefolyásánál, Kukunjban Plevlje mellett és kljucsi várában, a hol egykor a törökök ellen talált biztos menhelyet. A milesevói királyi zárda szent Száva sírjával, a hol a bosnyák királyokat szokták koronázni, az ő hatalmában volt, valamint Onogost vára, a mai Niksics. Télen át az alsó Narenta és a cattarói öböl szelíd ege alatt tartózkodott. Az övé volt az egész halomföldi grófság Blagaj fővárosával a mai Mostár mellett, Konjicza, Vrabacz, Neveszinje városaival. Cattarónál, melyet át kellett engednie a velenczeieknek, Novi királyi várát és Risanot birta. Csak a meggyilkolt Radinovics Pál fia Radoszlav Pavlovics volt képes magát Trebinje körül függetlenül fenntartani.*

Körülbelül ez a terület esett unokaöcscsére, Vukcsics Istvánra, midőn Szandalj 1415-ben, hatalmának tetőpontján meghalt és nemsokára rá Zsigmond fegyverei visszahelyezték II. Tvrtkot a tulajdonképi Boszniába. *Szandalj Hranics Kozacsa* teremtette tulajdonképen a csekély halomföldi grófságból a mai Herczegovinát, noha a név maga csak később keletkezett, miután utódja, Vukcsics István III. Frigyes császár által elismertetett a római szent birodalom szentszávai herczegéül. A *kljucsi* sziklavár tehát bizonyos tekintetben fő támpontja volt a Herczegovina alakulásának. Méltán tulajdonít neki

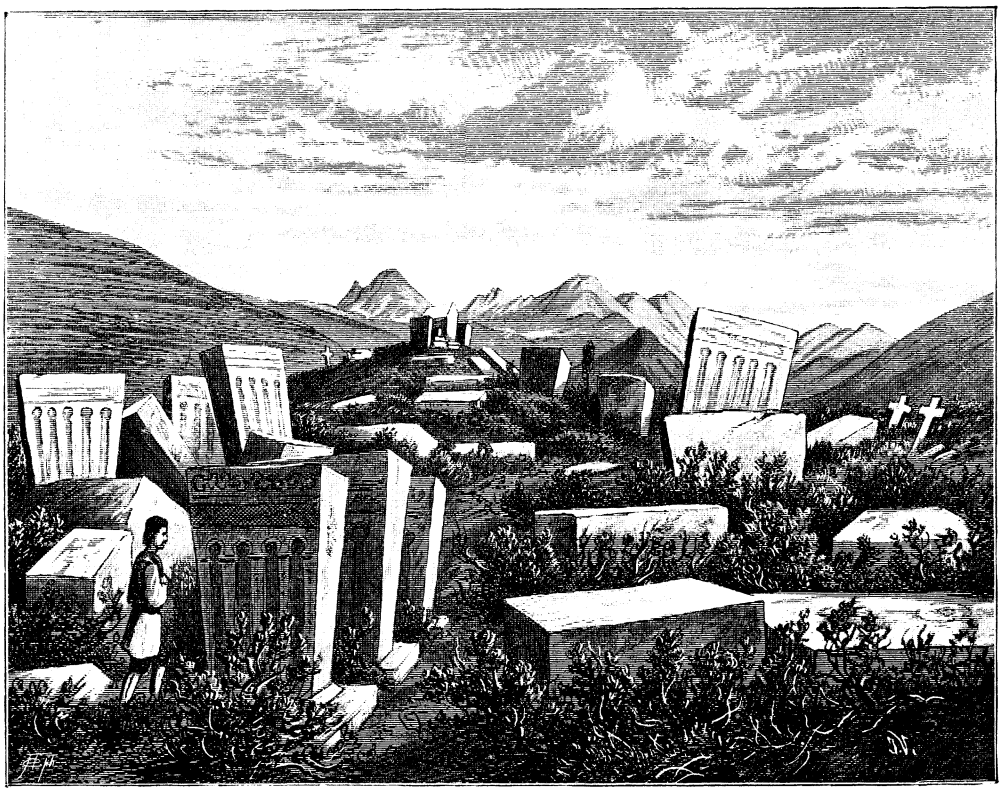
* *Jirecsek*, Handelstrassen 40.

tehát oly nagy szerepet a monda. Ma egy pár pásztorkunyhóig kihalt körülötte minden élet, minden dicsőség, de maga még mindég magasra nyúl a sziklavölgyben, felkiáltójele a történelemnek, melyre még sokáig vissza-visszatekint a vándor.

Kljues és Czrnicza közt, az éjszaki hegyoldal alatt, régi bogumil-temető terül el. Az egyes hatalmas sírkövek száma és díszítései — az egyik sólymos vitézzel és phantastikus állattal, mások olvashatlanná vált feliratok nyomaival — sűrű és gazdag lakosságra vallanak. *Czrnicza* valóban jelentékeny helység volt egykor, mely főkép a XV-ik században, kétségkivül a kljuesi várnak védelme alatt, virágzott. Raguzai okmányok 1380 óta említik mint vámállomást és kereskedelmi telepet. Hihetőleg e sírkertbe temetkeztek Kljuesból is. Egy húsz lépésnyi hosszú, tíz lépésnyi széles és apsissal ellátott kápolna-szerű kryptának alapfalai, melyek a sírkövekhez hasonló monolithekből állnak, mindenesetre nagyúri sírra vallanak. A kryptát fedő kőlapok fel vannak törve, tán kincskeresők által.

Nem messze e temetőtől mássza meg a lovagló-ösvény a *Kobila-Glava* nyergét, melyen át kell kelnünk. Valóságos folyosóként vésődik a hegynek sziklaoldalába a keskeny ravina, melyben az út felfelé kanyarodik. Mindkét oldalról összegyűl e folyosó fenekén a széjjelmálló karszt-kőzet éles törmeléke, mely lovaink patkója alatt csörömpöl, mint az üveg. Néha a leszakadó esővizek és a velük megindult törmelék által fényesre csiszolt nagy kőlapokon kell átlovagolnunk, a lovak félénken lépnek, még a leggyakorlottabb bosnyák hegymászó is, a lovasok pedig folyton készen tartják magukat a felbukásra. Csakugyan nem volt köztünk, egy tuczatnál több lovas-ember közt, egyetlenegy, a ki a nyereg magaslatáig legalább egyszer fel ne bukott volna. Szerencsére sem lóban, sem emberben kár nem esett. A nyereg magasáról, melyre mintegy két óra alatt kijutottuk, hasonló út vezet ismét lefelé. E pontról szembeszökően mutatkozik a vidék jelleme. Mindalacsonyabb ránczokat képez a kopár Karszt, melyek lépcsőzetesen esnek le délnyugat, azaz a tengerpartja felé. Csak közvetlenül a tengerpart előtt emelkedik a hegység ismét tetemes és magasan az 1900 méternyi Orien-gerinczben, mely elzárja a láthatárt és elfödi a tekintet elől az Adria tükrét. Egyes szélesebb, mélyebb medenczék húzódnak el e hegyránczok közt, messze elnyúlva, párhu-

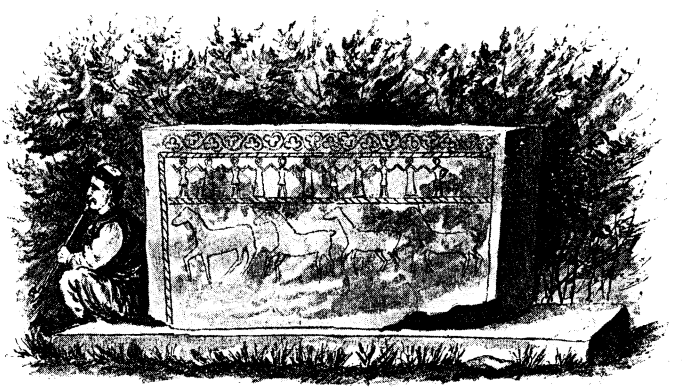
zamosan a hegység húzódásával. Ilyen volt már a Gaczko-Polje, ilyen a Dobor-Polje, melyen keresztül vezet a Bilekből Stoláczba Plánán át menő kő-út, ilyen a Ljubomir nevű völgy, mely Trebinje fölött Ljubinje városához vezet, ilyen végre a Trebincsicza által öntözött hosszú, keskeny Popovopolje, mely Trebinje alól indúl éjszakkeletnek és a tenger partja előtt az utolsó széles ránczot képezi. E

RADMILOVICSI TEMETŐ

termékeny medenczéket elrejtik szemünk elől a köztük elhúzódó emelkedések, puszta, sziklás fensíkok és gerinczek, melyek rendesen éjszakkeletnek lankásokban, délnyugatnak meredeken esnek le. Ama kevés termékeny poljéken kivül az egész területen csak egyes dolinákban, földalatti üregek bedőlése által támadt apró katlanokban, a hol a karsztról különben mindent gyorsan elmosó esővíz nem teszi

lehetetlenné a humus-képződést, találunk egyes csekély földfoltokat, melyek mívelhetők és körülrakott kövek által még jobban megvédve, mindég szorgalmasan meg is vannak mívelve, habár több órányira is esnek minden emberi lakhelytől és néha egy ölnél alig nagyobbak. A mívelhető föld itten ép oly ritka kincs, mint a víz, melyet gyorsan elnyel a likacsos sziklatalaj. Egyes hátakat még alacsony bokorerdő borít, melyet a legelő kecskék erdővé fejlődni nem engednek, de mely más culturára sem alkalmas, mert a hol egész a bokrokig ki van irtva az egykori erdő, ott az esővíz hamar elviszi a földréteget és csak a sárgásszürke szikla kopársága marad hátra, melyből különben az egész terület áll.

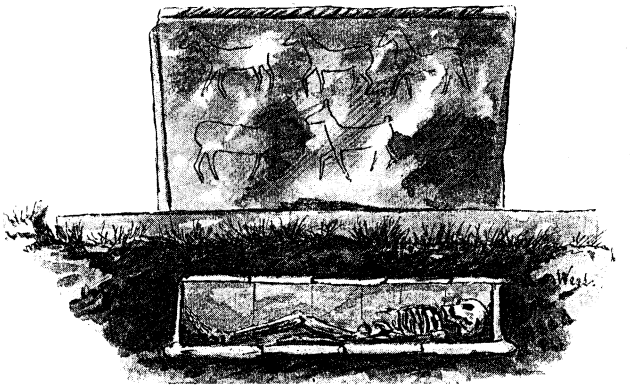

A DUBOVÁCZI TEMETŐBŐL

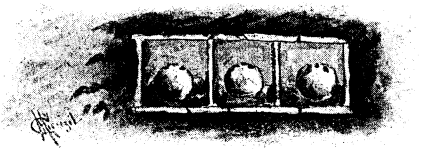
Maga a Kobila-Glava — csikófej — 1123 méternyi magaslata mintha óriás kőlapokkal volna kikövezve; a távolabb magaslatok éles sávolyokban mutatják a kőzet meztelen rétegeit.

Közel a Kobila-Glava átmenetéhez egyik legnagyobbika áll ama gomiláknak, melyekkel messze elszórva gyakran találkozik az utas e szikla-sivatagban: a Gyurgyevo-Gomila. E gomilák emberkéz által összehordott hatalmas kőrakások, eredetileg kétségkivül sírok és pedig a bogumil-síroknál is sokkal régiebbek. Csontvázak mellett gyakran találhatók bennük bronz-tárgyak, csavar-ékítmények, sőt bronz-fegyverek is. De egyszerű emlék vagy határjelző gyanánt is emeltettek, mert nem mindenik alatt találhatók ilyen leletek. Különben az egész

vidék a meddig a szem csak lát, kietlen és puszta, sziklák és szirtek, törmelék és görölvény, kőhalmok csekély, szegény növényzettel, többnyire egészen kopáron, mély karsztlyukak, szakadások és torkolatok, itt-ott sovány dolinák. Három órányira Czrniczától egy «palankához» érünk, régi török őrházhoz és másfélórányira innen *Korito* alá jutunk. Szomorú helység! Sziklás, kopár hegyhát húzódik meredeken a montenegrói határ felé. A hegyoldalban kráterszerű katlan. A katlanban magas kúla és egyszerű mecset körül barátságtalan kőházak szorongnak, melyeknek csak az emeleten vannak kis ablakaik. A város háta mögött az Orlova és tovább a még magasabbra emelkedő Traglova csúcsán a katonai kordon egy-egy szomorú magányban

DUBOVÁCZI SÍR (HOSSZMETSZET)

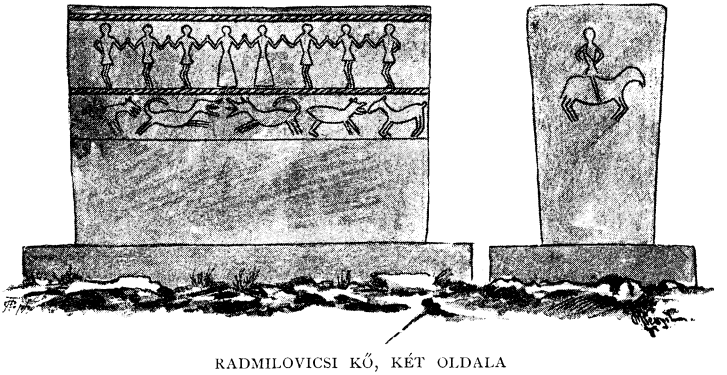
(KERESZT METSZET)

elszigetelt őrháza áll; a Traglova háta mögött már Montenegro kezdődik. Valamint más városok, úgy Korito is, mely a «katlan»-tól veszi nevét, kertekkel van körülvéve. De ezekben a kertekben mintha csak kövek teremnének a vörhenyes földben, növényzet alig látható. Mindeniket egy-két lábnyi magasságú kerités vesz körül, szárazon összerakva a kertben felszedett nagyobb kövekből. Egy pár ilyen kőkerítésen át kell ugratnunk, hogy a városba érjünk. A kőkerítések inkább a háziállatok, lovak, kecskék, mint a kertek elzárására valók; ezek úgy is többnyire terméketlenek; legfeljebb ha egy pár szegfű terem meg bennük, mely nélkül a bosnyák muhammedán még e sziklasivatagban sem tud ellenni. És még egy czélja van e falaknak.

Az ostrom-szilárdan épitett házak külvédét képezik. E falak mögött hasalva veszik czélba a lakosok a közeledő ellenséget. Hogy a kis muhammedán városnak szorosan a montenegrói határszélen és különben is isolálva a keresztény lakosság közt, mennyi harczot kellett megállani, azt el lehet képzelni. Csodás dolog a szülőföldhöz való ragaszkodás, hogy ily viszonyok daczára fenntartja magát oly város, melynek mívelhető földje messze órákra dirib-darab dolinákban van

A BOGUTOV DUB ALÓL

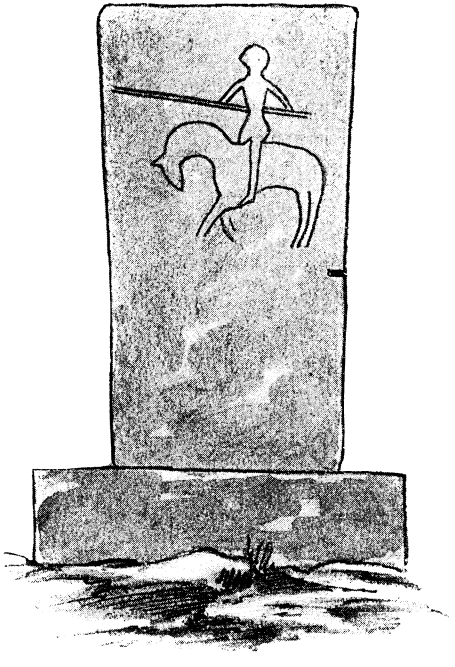

RADMILOVICSI KŐ, KÉT OLDALA

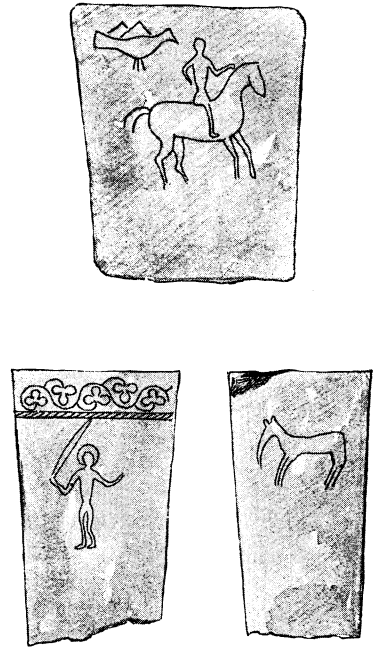
elszórva, egy-egy darab egy-két ölnyi, csak fáradságos sziklamászással hozzáférhető, csak a kövek kigyomlálása után ásóval, kapával mívelhető. De még csak vize sincs ennek a városnak, mert Czrniczától Planáig sok órányira Korito körül nincs semmi forrás, a legközelebbi cisterna pedig $^3/_4$ órányira fekszik Koritótól. Innen hordják a vizet, mely azonban száraz években ízében megromlik, az embernek megárt és végre teljesen ki is fogy. Akkor aztán lóháton kell hozni a vizet apró hordókban messze földről. Az egész lakosság, mint árboczát

vesztett hajó legénysége, szomjúságra van szorítva a legközelebbi esőig. Pedig Koritót mint erdős, termékeny vidéket említik régi okmányok. Az erdő kipusztítása okozta itt is a termő föld elpusztulását, a források kiapadását.

Koritóban tábori reggelivel vártak bennünket, mely jól esett a hat órai lovaglás után és a koritói muhammedánok, a montenegróiak ez engesztelhetlen ellenségei által volt hadi kalandjaik elbeszélésével

A RADMILOVICSI KŐ HARMADIK OLDALA

A RADMILOVICSI TEMETŐBŐL

fűszerezve. Nagy volt örömük, midőn a miniszter elrendelte, hogy az eddig katonai raktárul használt mecset az isteni tiszteletnek visszaadassék. A rövid pihenés után megint lemásztunk utunkhoz; az eddigihez hasonló sívár sziklatalajban, melybe csak egyes régi sírkövek hoznak változatosságot, vezet mind tovább egyenesen délnek *Bilek* felé. Az említett cisterna közelében, a hol szintén áll egy «palanka», két magányos lovast láttunk leszállni a montenegrói határt képező magaslatokról. Bilek katonai parancsnoka volt egyik segédtisztjével, a

székely születésű *Galgóczy* tábornok, a kinek rendes szokásaihoz tartozik egyebek közt, hogy egyedül vagy másodmagával szokta bejárni a határ-cordon egyes állomásait a napnak és éjnek minden szakában. Most is, a miniszter elejébe jöve, felhasználta az alkalmat a cordon megvizsgálására. Mi is az általa tett uton mentünk tovább és elhagyva az ösvényt, mely gyorsabban vezet ki a plana-bileki szekérútra, egy kis kerülővel a magaslatok oldalán, közvetlen a cordon-állomások alatt mentünk végig, melyeket a miniszter szintén meg akart látogatni. Így folyton kopár sziklatalajon haladtunk, holott a tőlünk jobbra maradt elhagyott ösvény mintegy óra múlva kijut a törmelékből és lassan emelkedve zöld bokrok közé lép, melyek mindinkább messze elterülő alacsony erdővé tömörülnek, úgy, hogy nemsokára egészen elfedik a nyergen átvezető útat. E bokros erdőből emelkednek ki a kopár magaslatok, melyeken a cordon egyes őrszemei állnak, rendesen csak mész nélkül, szárazon egymásra rakott kövekből emelt alacsony falak közt, melyek primitiv módon vannak galyakkal és deszkákkal befedve, és némi földművekkel körül védve. Csak nagyobb távolságokra vannak szilárdabb, nagyobb őrségre alkalmas ostromerős állomások. Ezek sem kényelemre és kéjelgésre épült paloták, de legalább a forró nap, a szakadó eső, a hózivatar és a — megrohanás ellen menedéket nyujtanak. Az őrszemek legnagyobb része persze mindezekkel kénytelen éjjel-nappal szembe nézni.

Ez a cordon az 1900 méternyi magas Orien alól, a hol a Krivoscsie, Montenegro és a Herczegovina triplex confiniuma van, a két utóbbinak határán végig megy egész a Tara és Piva összefolyásáig, 6—8 napi útvonalon, hegyen-völgyön keresztül, csaknem mindenütt járatlan vadonon át. Ha az őrszemek bármelyike körül valami rendkivüli mutatkozik, azonnal őrszemről-őrszemre röpül az értesítés végig az egész vonalon. A hol villanyos távíró nincs, ott van telephon — a legprimitivebb élet közt a leghaladottabb cultúra — és a hol ez is hiányzik, ott a katonai optikai távíró lép jogaiba. Így adatik tovább szomszédtól-szomszédhoz a hír: «X. őrszemet 20 rabló rohanta meg.» — «Gyanús csoport átlépte a határt.» — «G. tábornok vizitál.» — Mondják, hogy van néha ilyen hír is: «Művésznők vendégszerepre.» A mi azonban szoros státus-titok marad a közvetlen szomszédok közt. Hiszen az ilyen incidens előfordulhat, de egészben ritka a cordonon az

élet öröme, jó ha havas időben a rendes furázsi el nem marad; a katonai csín és etiquette háttérbe lép, de annál fontosabb a folyton éber szem és fül és a mindég lövésre készen tartott puska és revolver.

Mintegy két órányira Koritótól egy ösvényt keresztezünk, mely Planától Montenegróba vezet. Erdős völgybe száll le a talaj mintegy félórányira és azontúl merészen és ismét kopáron emelkedik előttünk a magas Vardár, nevezetes bogumil-sírjairól, melyek valóságos óriási necropolis gyanánt messze terjedő ívezetben csaknem körüskörül fogják a bércznek alját, bokrok és fák közt mindenütt rejtőzve.

Aljának rétegzetes kőzetéből, mely mintha mesterséges lépcsőzetekből állna, száll fel a *Várdár* kopár sziklatömegének csúcsa, a cordonlánczolatnak egyik legfontosabb pontja. Szilárd erőd koronázza, messze kitekintve köröskörül Montenegróba és a Herczegovinába. A mostani erődítést 1883—84-ben emelték csapataink. De e dominálo pontnak fontosságát már azelőtt is ismerték. Ősrégi falak maradványai mutatják, hogy itten már a múltban is fellegvár állt. Az uj építkezésnél 2000 éves görög és makedon pénzeket is találtak. A Várdár alján körülhúzódó régi sírok pedig, lovagjátékok és családi czímerek által díszítve és más egyszerűbbek, melyekben több halottat egy sírkő fed, azt mutatják, hogy itten egykor hatalmas, fényes és harczias nemzetség élt, mely birtokaiért nem egy ostromot, csatát vívott. Meglehet, hogy épen az a hatalmas *Radinovics*-nemzetség fészkelt itten, melynek fejét meggyilkolta ugyan Osztoja királylyal Szandalj Hranics, de melyet megtörni akkor sem tudott, midőn már maga csaknem királyi hatalomra emelkedett. Talán e nemzetség nevét őrzi a mai napig *Radmilovics* falva a Várdár déli alján, mely körül a legimpozánsabban emelkednek ama régi, büszke sírkövek.

A várdári necropolis első csoportja, melyet, leszállva az erdős völgybe, utunkban érünk, a Várdár éjszaki alján fekvő vrbiczai zsandár-állomásnál, a cordon ez egyik lánczs eménél terül el. Fájdalom, a sírkövek nagyrésze a hadviselés kérlelhetetlenségével felhasználtatott, midőn a 20-ik vadász-zászlóalj az utolsó felkelés alatt ez állomást építette. Maga az erős kőkerítés csaknem egészen e hatalmas kőlapokból és koczkákból van alkotva, melyek oly könnyen és közel voltak kaphatók, holott különben nagy fáradsággal, idővel, költséggel

kell vala az építkezési anyagot összeszerezni. A felhasznált sírkövek alatt többnyire három csontvázat találtak, kétségtelen jele, hogy együtt elhullott harczosokat fedtek, mert hogy e kolosszális köveket újabb halottak elhelyezése végett újból s újból elmozdították volna, fel nem tehető. Az itteni sírkövek kevés díszítést mutatnak, jele, hogy egyszerűbb embereket födnek. A díszítések némelyike ha nem is kereszt, legalább keresztre emlékeztet, a mi ritkán fordúl elő.

Az egyik, lefelé fordúló félholdból felszálló rúdra fektetett három-

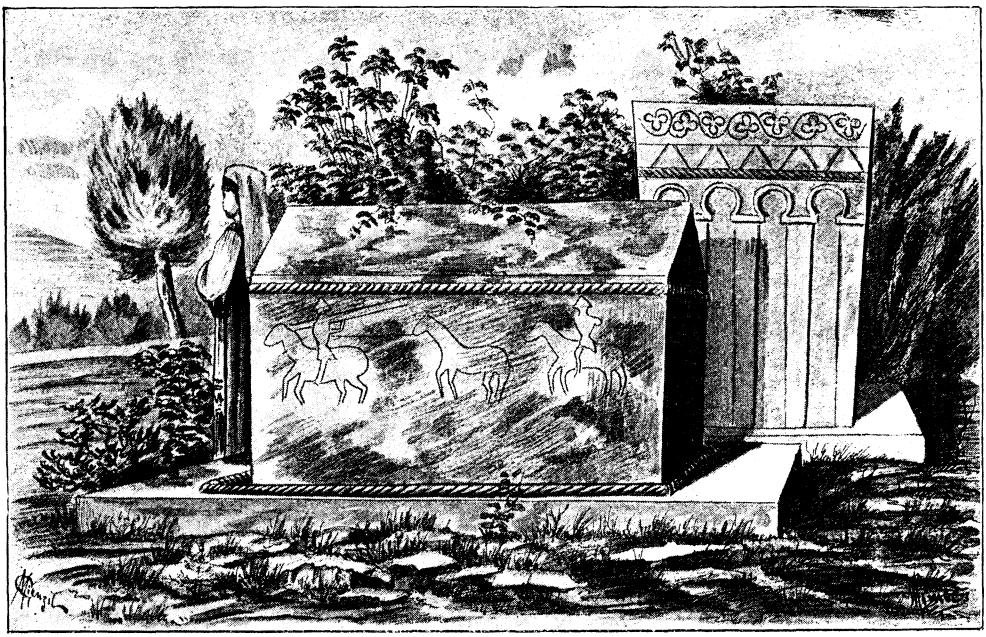

A RADMILOVICSI CSONKA KERESZT

szög, mindenik sarka egy-egy karikával. Csak a radmilovicsi temetőben fordúl megint elő.

Amint a vrbiczai siroktól folyton szorosan a Vardár alján tovább nyugatnak *Trnovicza* falva felé haladunk, a «Bogutov dub», az «Isten tölgye» alatt öt nagy sircsoportot találunk száz-száz lépésnyire egymástól. Maga a tölgy-csoport végmaradéka egy erdőségnek, mely kétségkivül a raguzai árboczokra pusztitatott ki. A külön-külön sircsoportok tán külön-külön családok, vagy legalább külön-külön nemzedékek sirjai. Ezek már gazdag, sőt művészi előadásra törekvő diszí-

tessel birnak, melynek motivumai mutatják a halottak előkelő sorsát. Az egyiken lovas vadászok őzöket üldöznek, a másikon asszony lép dárdákkal viaskodó lovagok közé, kik mellett egy kardos embert szúr le egy harmadik dárdás lovag. Az egyik sarkophág felső élére az a hosszú, széles, egyenes kard van faragva, mely az ilyen sírok alatt néha található. Másikon hasonló kard fekszik paizs mögött, mely családi czimert mutat: Jobbról balra rézsút átfekvő gerenda, a bal

BILEK ALATTI SÍROK

mezőben félholdból kiemelkedő karral. Az ornamentális diszítések közt itt is előfordulnak keresztalakúak, néhol félholddal és byzanczi modorú madarakkal combinálva. A Trnovicza körüli sirok tán a legrégiebbek. A diszítések már alig vehetők ki.

Ezekhez csatlakoznak a Dubovácz hegye alattiak, némelyik egész ménessel, mások kóló-tánczczal. Köztük, elütve valamennyi sirkőtől, összetörve, de még felismerhetően egy valóságos kőkereszt. Itt is rendszerint három halott fekszik egy sirkő alatt.

A mint Trnoviczától tovább kerüljük a Várdárt, most már déli aljához érve, *Radmilovicsnál* dombon fel és le valóságos sűrű erdeje áll kúszó bokrok és egyes fák közt a régi sirköveknek; feltünően sok van abból a felfordított széles obeliszk alakúból, mely külön kőlapon állva, mind szélesedve emelkedik felfelé egész másfél ölnyi magasságra. Itt-ott egy-egy újabb keletű kőkereszt tarkítja idegen vendégként az óriások temetőjére emlékeztető, kisérteties, megdöbbentő képet, mely mögött síváran és zordonon zárják el a láthatárt a montenegrói tépett sziklabérczek, és komoran emelkedik falkoronájával a Várdár. A sirok némelyike behorpadt, egyes sirkövek felfordúltak, de egészben megállották az idők viharát, — pedig csaknem szakadatlanúl viharozva járt a történelem e vidékek fölött, — büszke épségükben büszke, ép, hatalmas nemzedékről beszélve a késő unokáknak.

A radmilovicsi kövek közt feltűnően sok a felirásos. De egyikből sem vehető ki több, mint legfeljebb nevek. Ilyenek:

1. а се лежи вѫкша дѫвчевић њ брати е . . . .
   (és itt fekszik Vukša Duvčevi ćb testvérek . . . .)
2. а се лежи . . . . шовићь
   (és itt fekszik . . . . Sovics)
3. и рашко влаховићь два влахова синь
   (és Raško Vlahovics két Vlahi fia)
4. а се лежи . . . . а се лежи та
   (és itt fekszik . . . . és itt fekszik ta)
5. рана райкева.
   (Raia Raikeva)

Ha az egyes sirköveket vizsgáljuk, itt is kardokat és kardra fektetett czimeres paizsokat, vértezett dárdás lovagokat, víg kólótánczot és csodálatos, szörnyeteg vad állatokat, sárkányokra és antidiluviánus alakokra emlékeztetőket találunk a nagyobb számú pusztán ornamentális diszítések közt. Az apró kereszttel jelzett kétségkivűl újabb néhány siron kivűl itt már alig fordúl elő keresztalakú diszítés, jeléül annak, hogy akik ide temetkeztek, makacsabban, szigorúbban, hajthatatlanúl tartották a bogumil hitet, mely a keresztet elvetette. Ez is hatalmas nemzetségre vall, mely az áramlatok és külbefolyások változásával soha sem alkudott.

De nevezetes férfiakra vall a különben oly ritka feliratok aránylag sűrű alkalmazása is.

Mint általán a bogumil sirokon országszerte, úgy itt is ritkábbak, csak az előkelőbbeken láthatók a féldomborművű ékítmények. Többnyire csak egyszerű, bevésett vonalakban készültek, és ezek természetesen sokat szenvedtek moháktól, esőtől, a mészkőnek elmállási processusától.

A felnyitott sirokban a csontvázak ugyanúgy találhatók, a hogy a nép most is temeti halottait. 2—4 lábnyi mélységbe nem koporsóban, hanem csak körülrakva oly kőlapokkal, minőket a házfedeleken is használnak.

Valamint a gaczkó-bileki, úgy a Dabar-Poljén átvezető bilek-stolaczi útvonal is tele van régi sirkövekkel. Plana és Fatnicza közt egy egész cisterna van ilyenekből építve, Fatniczától délre egy csoport szintén kiválik ornamentális dísze által, de csak Stolaczon túl a mosztári úton áll oly temető, mely a radmilovicsihoz némileg hasonlítható. Csak a Gyaurszko-Polje múlja fölül, ha nem is terjedelmében, de még nagyobbszerű diszítéseiben.

Radmilovicsból egy fél óra alatt elérjük. Bileket a várostól éjszaknak húzódó kis fennsíkon át, melyen számos gomila közt szintén láthatók egyes magányos bogumil-sirok.

BILEK ÉS TREBINJE

A BILEKI FENNSÍK. — A RADINOVICS DYNASTIA. — A SZÉKELY TÁBORNOK VÁROSA. — A TREBINCSICZA FORRÁSA. — ERŐDÍTETT ZÁRDA ÉS HARCZIAS BARÁTOK. — PRAEHISTORICUS ÉS KÖZÉPKORI SÍROK. — TREBÍNJE. — RAIMOND TOULOUSI GRÓF KERESZTES HADAI. — A RÉGI TRAVUNIA. — «ARSZLAN-AGICS-MOSZT.» — VRM ÉS KLOBUK. — SÍRFELIRAT TVRTKO KIRÁLY IDEJÉBŐL. — A SUMA ÉS ERŐDÍTÉSEI. — MARMONT TÁBORNAGY ERŐDJE. — RAGUZA.

Bilek ép úgy mint Gaczko, eredetileg nem valamely helységnek, hanem az egész fennsíknak a neve, mely 480 méternyi magasságban, félórányi szélességben egy órányira terjed a Várdár aljától a Trebincsicza forrásáig, szorosan a montenegrói határon.

E termékeny fennsíkon mintegy 1500 lélek lakik szétszórva, többnyire orthodox felekezetű. «*Bilechia*» előfordúl ugyan a középkorban, nevezetesen mint a Radinovics-dynasztia lakhelye. Ez is megerősíti azt a felfogást, hogy a várdári fellegvár, Radmilovics és a bileki síkság felett, a Radinovics nemzetség székhelye volt, de nem bizonyít egy régi város mellett, melynek különben nincs semmi nyoma. A mai városról el lehet mondani bátran, hogy *Galgóczy* tábornoknak köszöni létét. Ott, ahol a törökök a síknak délkeleti szélén egy pár katonai épületet emeltek volt a határnak biztosítására, és ahol aztán egy pár gunyhó is keletkezett, Galgóczy tábornok úgyszólván semmiből és pénz nélkül, a bőven található építési anyagnak, katonáinak és a nép jóakaratának felhasználásával néhány év alatt egész kis várost teremtett, mely leginkább a délmagyarországi kis városokra emlékeztet, eltekintve a csinos mecsettől, mely a muhammedánok számara épült a montenegróiak által lerombolt régibb mecset helyett,

A TREBINCSICZA FORRÁSA

melynek romjai a mai városon kivül állnak. Sajátságos jelleget Bilek az által nyer, hogy a magaslatok körülötte mind megvannak erődítve.

Bilektől fogva már kitűnő szekérút vezet Trebinjén át egész Raguzáig. Öt napi szakadatlan lovaglás után innen fogva tehát kocsin folytathattuk utunkat.

Egy kilométernyire a mai várostól, az úttól balra, szintén megerősített tábor fekszik. A tábortól és a mellette elvezető úttól hirtelen szakad le a talaj, és a mélyen alant fekvő torkolat fenekén egyszerre tör ki a karszt barlangjából mint kész folyó a *Trebincsicza*, úgy hogy 400—500 lépésnyire eredetétől már 3—5 méternyi mélységben folyik.

Magasan a Trebincsicza sziklás medenczéje fölött halad utunk egész a czepeliczai patak beszakadásáig. Túl a patakon átvezető hídon, mely fölött szintén kis erőd őrködik, az út délnek tovább haladva elszakad a Trebincsiczától; a folyó kihajol a montenegrói határ felé és azon megy végig, míg derékszögben hirtelen vissza nem fordúl nyugatnak, hogy Trebinjén át a Popovo-Polje hosszan éjszaknyúgatnak elhúzódó síkságába érjen, ahol aztán ép oly hirtelen és nyomtalanúl vész el, mint a hogy Bilek alatt felvetődött.

Vajjon az Ombla vagy a Krupa vizeiben tűnik-e fel ismét, Raguzánál-e, vagy Metkovicsnál? — ki tudja?

Mintegy közepén annak a vonalnak, melyen a határt a folyó képezi, fekszik szemben egymással két híres zárda. Közepette a sivár karszt-sivatagnak, melynek üregeiben néhol mérhetlen mélységet nyer a Trebincsicza, egy oázis merül fel, zöld rétekkel, árnyas erdőkkel; magas sziklák között zúg rajta keresztül a folyó. Herczegovinai partján, a «Grad», várhegy, egyik lejtőjén, mely függőlegesen esik a folyóba, áll a *dobricsevói* zárda. Erődítései mutatják, hogy itt még a teljes középkorban vagyunk. Ez erődítések a muhammedánok ellen készültek, most egy cordon-őrszemnek nyujtanak fedezetet. Ilyen erődített zárdát különben csak a beduinok közt találtam még, Mar-Szaba várzárdáját a judaeai sivatagban. A középkorra vall a barátok állapota is. Habár énekeiket valamennyien az ősrégi mise-mondóból látszanak olvasni, valósággal csak a főnök tud az olvasás mesterségéhez. De annyival inkább értenek mindnyájan a politikához. A zárda régi korára régi pecsétje is vall, melyen a «monostor pecsétje» és a «Trebint»

szavak olvashatók. Eredetileg valószinűleg katholikus volt és tán a trebinjei püspökök által alapítatott. Szemben vele fekszik a már montenegrói kisebb kaszjerevói zárda.

A trebinjei országút maga a Czepelicza hidjától fogva mind sivárabb és emelkedőbb vidéken át vezet *Panik* helységén keresztül a már 604 méternyi magasságban fekvő *Moskóig*. Ennek gunyhói terjedelmes fennsíkon állnak, mely művelhető földdel alig bir, és csaknem egészen be van borítva praehistoricus sírokkal, gomilákkal. A moskói kisebb fennsíkon túl terjed messze éjszaknyugatnak *Ljubinje* felé a *Ljubomir* nevű, sokkal mélyebben fekvő és ennélfogva buján termékeny sikság, melyen tizenkét helység áll összesen ezernél több lélekkel. Hogy a középkorban is gazdag vidék volt, mutatják az ékített sirkövek, melyek e sikságon mindenütt nagy számmal találhatók.

A DOBRICSEVÓI ZÁRDA PECSÉTJE

Nem messze Moskotól Borilovics gunyhóinál leszállunk a sivár fensíkról a jazeni völgybe, ahol egy hatalmas kőlapokból épült cisterna közelében már facsoportok és legelők mellett vezet el az út és Jazen helységétől fogva másfél óra alatt Trebinjében vagyunk. Meglepő, elragadó, leirhatatlan a tájkép, mely annyi sivár pusztaság után egyszerre minden átmenet nélkül terül el az utas előtt, a mint átlépte a Gliva-Planinának Jazen és Trebinje közé toluló küszöbét.

Mint egy paradicsom terül el mélyen a sziklás hegyoldal alatt, hasonlóan sivár, de még merészebben emelkedő hegyek által körülvéve messze körben a trebinjei sikság, öntözve a Trebincsicza által, mely miután derékszögben elfordúlt a montenegrói határtól, *Trebinje* előtt kilép a hegyek szorosából, és négy külön ágra szakadva számtalan kanyarodásban csillámlik fel mindenütt a virágzó sikságban, a város körül és annak egyes csoportjai között.

Csak a grenoblei hires látványt hasonlíthatom ehhez. Ott is, amint kilépünk a Grande-Chartreusenek bérczvadonaiból, mintegy varázsütésre terül el a sikság, körülvéve merész alakzatú, hótól koronázott szikla-

hegyekkel, melyek közül kitörnek a síkságot minden oldalról öntöző vizek; ott is ódon zamatú város messze elszórt erődítések közt, körülvéve mosolygó virányok által. A csak 303 méternyire fekvő Trebinjében is már a Földközitenger befolyása hat és partjainak mindenütt közös növényzete gyakorolja varázsát. A messze kanyarodó, csillámló vizek között elterülő buja dohányföldeken magasan áll a füge sűrű lombja, és a gránátfa ringatja piros virágát. A környező bérczek csúcsait újabb s régibb erődök koronázzák és a város maga is egy régi citadella körül csoportosúl. Az erőd egyik oldalával a folyóra támaszkodva a többi körös-körül vizárokkal és bástyával van védve, melyeken mintegy 300 méternyi hosszban ormos körfalak emelkednek. A bástyákon belül szorosan a folyó partján emelkedő lapos dombról a kerek puskaporos torony és széles négyszögletes várda, az ugynevezett óratorony tekint ki. A citadellától mintegy 1200 lépésnyire keletnek a várost dominálo magasabb dombon egészen elszigetelve emelkedik még egy erős őrtorony.

Amint a mai Bileket Galgóczy tábornok teremtette, úgy legalább újjá teremtette az elpusztúlt, elhagyatott Trebinjét *Bábics* tábornok. A romladozó és ronda keleti város, melyet az utazók említenek, csinos európai várossá alakúlt az ő keze alatt anélkül, hogy keleti és középkori zamatát teljesen elveszítette volna. A mintegy 4000 léleknyi katholikus, orthodox és muhammedán lakosság száma és jóléte gyorsan emelkedik a Raguzával folytatott kereskedés, a közelebbi környék számára dolgozó szorgalmas kézműipar, de főleg az évről-évre okszerűbben művelt dohánycultura által és így mindinkább közeledik régi jelentőségéhez.

Mert Trebinje az ország egyik legrégibb és történelmileg egyik legjelentékenyebb városa.

A biborban született Konstantin császár említi már «Terbunia» városát és tartományát a szláv fejedelemségek közt. Lehet, hogy a beözönlő szlávok régibb telep romjaiból épitették fel, mint Buduát, miután 840-ben elpusztították az Adria e partvidékein betört szerecsenek.* Hogy a régi Epidaurumhoz, — melyből elpusztulása után

* A szerecsen név, ép úgy mint a mór, ma már a néger fogalmához tapad. A középkorban a magyar szájban szerecsennek hangzó szaraczen, ép úgy mint a mór név, az afrikai arabokat illette.

Raguza keletkezett, — ily közel fekvő virágzó síkságon már a római korban jelentékenyebb helység keletkezett, alig vonható kétségbe. Némelyek a római egyik Saluntot keresik a közvetlen Trebinje alatt fekvő Stari-Slano helységében. Annyi bizonyos, hogy Konstantin idején már egy szláv fejedelem székelt Terbunia várában, a kinek tekintélye kiterjedt délnek Dioclea határáig, nyugatnak Cattarótól Raguzáig, éjszaknak a Popovo Poljén és Ljubomiron át Gaczkóig, míg a keleti határ Bilek és Piva közt húzódott.

Kevés ingadozással ezek maradtak az egész középkoron át határai a tartománynak, melyet a szerb emlékek Travunjának, később Trebinjének, a raguzaiak Tribunia, Tribignének neveznek.

Konstantin öt várat emlit benne névszerint: Terbunia, (Trebinje) Hormos (a szerb Vrm, utóbb Klobuk* Risena (Risano) Lukobete és Zetlebe. A diocleai presbyter krónikája felsorolja már az egyes zsupákat is: Libomír (Ljubomir), Vetanicza, Rudina (Bilektől keletnek ma is Rudine), Krusevicza (Canale, Grahovo és a Krivoscsie közt ma is e néven), Urmo (Vrm), Ressena (Rizano), Dracsevicza, (még a középkorban neve a Suttorinának, melyben ilyen nevű falu ma is áll), Canale (a mai Canale, szlávúl Konavle, melyet Konstantin is részben Travunjétól függőnek említ), Czrnovicza (Raguza és a régi Epidaurum, Raguza-vecchia közt, ma is hasonnevű helységgel, olaszúl s a térképeken Mollini; czrnov=malomkő). Magához a trebinjei zsupansághoz tartozott az alatta fekvő Lug és a Zubcsi-törzsnek területe, szénégetők és pásztorok által lakva, kik, mint raguzai okmányok mondják: a «szegénység okáért» rablásból is éltek.**

A középkori fontos kereskedelmi úton, mely Raguzából 15 nap alatt Nisbe és 30 nap alatt Constantinápolyba vezetett, és melyet még a XVI.—XVII. században nevezetesesen a franczia követségek is rendesen használtak, Trebinje volt az első állomás.*** E váron át vonúlt alighanem 1096-ban *Raimund toulousi gróf* keresztes hada is «Sclavonián», Scutarin és Macedonián át Constantinápolyba. †

* Tizenötödik századi raguzai okmányok említik: la contrada Vermu con lo castello de Clobuch.

** Lásd: Jirecsek, Handelsstrassen, 23–25.

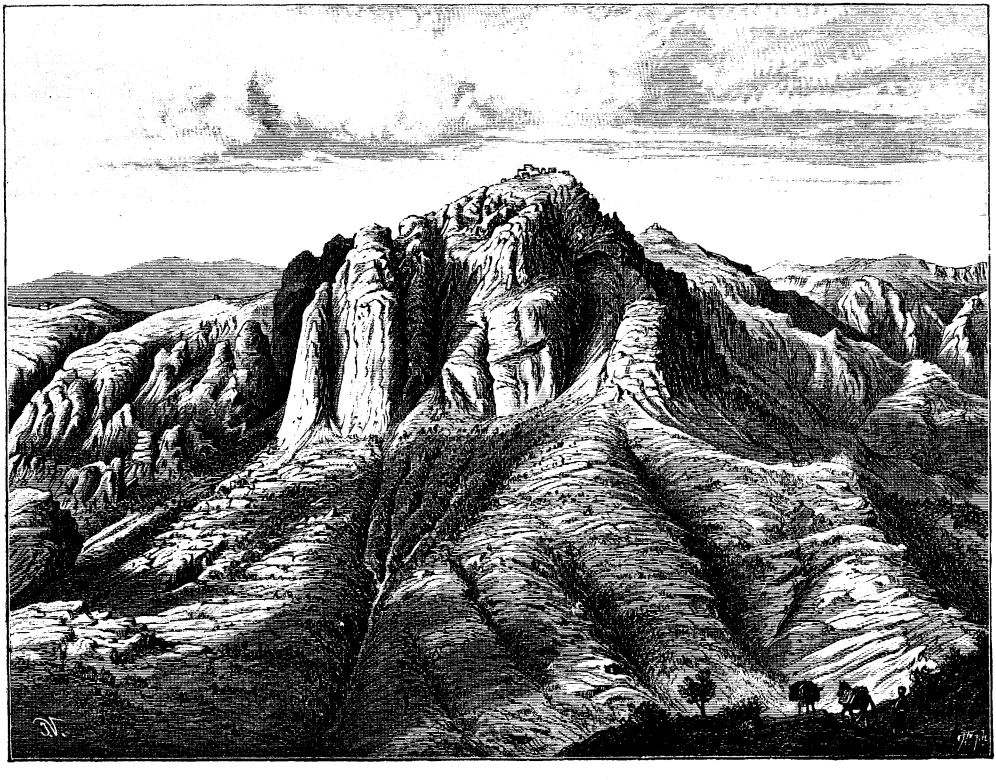
*** Ugyanott, 74.

† Ugyanott, 84.

A szerb álladalom alakulásával Travunje is ennek felsőbbsége alá került. Midőn azonban Dusán czár halálával (1355) a szerb állam számtalan olygarcha-család uradalmában oszlott meg, Travunjét *Vojszlav Vojknovics* halomföldi gróf foglalta el és innen fogva a tartomány rövid megszakítással állandó kapcsolatban marad Boszniával, ámbár mindíg félig független urak alatt. Vojszláv unokaöcscse és utódja *Nikola Altmanics* 1371-ben a rácz király *Vukasin* és a Zétában uralomra jutott *Balsicsok* szövetsége ellen kénytelen védeni tartományait; 1373-ban át is engedi Travunjét *Gyuro Balsicsnak* azon feltétellel, hogy segítse őt *Tvrtko* bosnyák bán ellen, kinek felsőbbségét nem akarta elismerni. De Tvrtko a kruseváczi *Lázár* szerb knézzel szövetkezve már 1376-ban visszaveszi Travunjét, melyet Halomföldével és a szintén meghódított Ráczország jó részével magának tart és innen fogva nevezi magát Ráczország, Bosznia és Primorje (a tengermellék) királyának. *Tvrtko* alatt a Szankovics család emelkedik tekintélyre Halomföldén és Travunjéban és ettől foglalják el e tartományokat a királyi tekintély hanyatlása alatt 1392-ben *Pável Radinovics* és *Szandalj Hranics*. Az előbbi tartja meg nevezetesen Bileket, Trebinjét, Klobukot és Canalet és miután Szandalj által legyilkoltatik, fiai azután is fenntartják uradalmukat legalább Bilek és Trebinje körül. Mellettük a popovoi *Nikolicsok* és a trebinjei *Ljubibraticsok* szerepelnek. Csak *Szandalj* utódja *Stepán Vukcsics*, a herczegovina alapítója, foglalja el Bileket és Trebinjét is, boráczi és olovoi boszniai ősi birtokaikra szorítja a Radinovicsokat. Innen fogva a travunjai fejedelemség állandóan osztja a Herczegovina sorsát.

E mozgalmas történelmi múltnak nem egy emléke áll még magán a városon kivül is. Mintegy 7000 lépésnyire a város fölött ősrégi híd vezet át a Trebincsiczán, az Arszlan-Agics-moszt, híres az egész Herczegovinában, méltó vetélytársa és bizonyára kortársa is a mosztári hídnak. Ezt a nevet viseli maga a 25 házból álló muhammedán falu is, melynél kietlen kőpusztaság közepén a híd átvetődik a meredek sziklák által összeszorított folyón. Kilenczvenkét méternyi hosszra csak három méternyi szélességben két hatalmas középívből és két alacsony parti ívből áll a híd; az utóbbiak fölött egy-egy száraz ív; a déli parton még három egészen apró ív vezeti tovább a hídpályát, az éjszakin meredeken emelkedő sziklahegybe ütközik, mely alatt jobbra

megy tovább a régi út, míg a hegyet megkerülve éjszaknak Jazen-felé fordúl. Délnek a régi út, melyet ma is romok és tornyok jelölnek, Cattaró felé vezetett. E fontos összeköttetést tartotta fenn tehát e híd, az egyetlen régi és az egyetlen kőhíd a Trebincsiczán. De az összeköttetést meg is szakította, mert ma is még lőrésekkel ellátott *kúla* emelkedik a hídnak közepén, melynek harczias jelleget kölcsönöz.

KLOBUK

Külön erődítésnek romjai állanak az éjszaki parton 500 lépésnyire a híd alatt, az éjszaki hidfőt pedig most is nyilt sáncz védi.

A híd koráról nincs semmi adat, de hogy Arszlán-Agics-moszt ősrégi telep, mutatják az itten sűrűn lelt római pénzek és a számos gomilák. Hogy a közlekedés ősidőktől fogva e pontra volt szorítva, könnyen érthető. A városon alóli síkság régi tómedencze, melyet a hídon

alól négy ágra oszló folyó most is gyakran elönt egész a járhatlanságig. A nép babonája azt tartja, hogy a folyót a városon alól nem is lehet állandóan áthidalni. Tíz év előtt egy ilyen kisérlet csakugyan meg is hiusúlt, daczára annak, hogy a gonosz szellemek kibékítésére befalaztak az alapba egy gyermek-hullát.

A híd déli partjától keletnek haladva csakhamar a régi Vrm zsupánságának területére jutunk. Nevét ma is őrzi a hídtól egy óránnyira fekvő kis Vrono és a Zsupa nevű völgy, melyben 45 muhammedán ház van elszórva. E völgyből emelkedik fel vakmerően és daczosan egy sziklatömb, magasan az apró sziklagúlákkal és egyes fenyőfáktól behintett, tépett, szaggatott hegyhát fölé, és ezen ma is láthatók a már Konstantin Porphyrogenitus által emlitett ősrégi Klobuknak romjai szorosan a montenegrói határon. A vár, mely a környéket a legtávolibb puskalövésig dominálja és csak gyalog közelíthető meg keskeny sziklaszálkán, fenntartatott épen és erősen a legujabb időkig A velenczeiek 1694-ben csak éhség által tudták bevenni. Az oroszok hiába ostromolták 1806-ban. 1878-ban a mi csapataink két napig ostromolták; a kemény falak részben az eleven sziklából faragva, sokáig ellentállottak a 9 ctmres ürlövegeknek. Csak nehezen sikerült a körfalakat ledönteni, a kaputornyot felrobbantani. A nép hite megvehetetlennek tartotta a várat. Most egy szomszéd csúcsról tekint romjaira az újon emelt cordon-erőd.

Klobuk és *Niksics* közt, ma montenegrói, de egykor travunjai földön még sűrűn találhatók bogumil-sírok, a *Popovo-Poljében* pedig, *Velicsány* helysége mellett az egyik kő *Tvrtko* uralmát örökíti meg. Felirata így olvasható:

«Va ime otca i sina i sv. Duha. Ovdje leži službenica božija Polyhranja a imenom svetskim gospodja Radoča, žena Podjavenca Čibodića .... a nevjesta župana Zvratka i sluge.... a kći župana Draživojevića, kaznacu satniku sestra; a piše ovaj spomenik njezin sin Dabiživ s božijom pomoću.... svojim Gudima, a u dane gospodina kralja Tvrtka.»

(Az Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében. Itt fekszik Istennek szolgálója Polyhrania, világi nevén Radocsa asszony, neje Podjavenacz Csibodicsnak.... arája Zvratko zsupánnak és szolgának.... és leánya Drazsivojevics Zsupánnak. Ezen emléket irta fia Dabizsiv Isten segedelmével..... embereivel és Tvrtko király úr napjaiban.)

Trebinje maga körül van véve kisebb-nagyobb romoktól, melyek még regényesebbé teszik festői képét. A velenczeiek és törökök közti harczok, a herczegovinai felkelések itten dúltak leginkább. A közönséges lakházaknak is erődítésszerű épitése nehézzé teszi a történelmi romok megkülönböztetését az ujaktól. Régibb s ujabb őrtornyok romjain kivül, két régi zárda romjait is mutatják, az egyiket a csak 3 házból álló Crnácsnál, Trebinjétől délre, egyenesen Péter apostolnak tulajdonítva, a másikat a 9 házból álló Tirdosinál a folyó jobb partján, a hol a törökök elől menekülő halomföldi püspök egy ideig székelt. 1693-ban a törökök által lerombolva, újra felépült a folyó túlpartján a 6 házból álló Duzsinál, a hol ma is áll. A püspök azonban 1777 óta Mosztárban resideál.

Trebinjétől a «Suma» kőpusztaságán keresztül öt órát kocsiztunk oly úton, melyen nem láttunk semmi egyebet, mint kisebb-nagyobb sziklacsúcsot, kecskével a kisebbeken, őrtoronynyal, erődítéssel a nagyobbakon, építve velenczeiek, törökök, francziák és a mi csapataink által.

Huszonegy kúlát a törökök emeltek Trebinje és Raguza közt. A dalmát határon álló czarinai váracs az ősrégi *Ledenicze*, helyre állitva a velenczeiek által. A Raguza fölötti «Fort Imperial» Marmont és a francziák műve. A mint azt is meghaladjuk, egyszerre vége van a sárgaszürke kősivatagnak, felvetődik az Adria végtelen kéksége és pálmák és babérok közt terülnek el alattunk a régi magyar királyi város, Raguza hullámverte falai és tornyai.

A KRAJNA

KOSZTAJNICZA. — AZ ÖRÖKÖS HATÁRHÁBORÚ. — TÖRÖK VASÚT. — A MAGYAR HONVÉDSÉG TÜZKERESZTELÉSE. — A VASÚTI EZRED. — NOVI. — AZ UNNA. — BOSNYÁK MALOM. — NYILVÁNOS VITA AZ AGRÁR-KÉRDÉS FÖLÖTT. — AZ APRÓ AGÁK BAJAI. — CZÁZIN ÉS NÓTÁI. — NÉPDAL AZ OCCUPATIÓRÓL. — BIHÁCS. — IV. BÉLA VÁRA. — GAZDASÁGI ÁLLAPOTOK. GAZDASÁGI EGYESÜLET. — LÓVERSENYEK. — KÖZÉPKORI BOSNYÁK KARD. — SÓLYMÁSZAT. — ELPUSZTÚLT VÁROS.

1884 juliusa

Harmadik utunkon Zágrábból jöve Kosztajniczánál léptük át a bosnyák határt. Az első pillantásra látja az utas, hogy itten még mindég két külön világot választ el az *Unnának* dombos partok közt sebesen folyó vize. Itt nincs átmenet. Az ember egyszerre ugrik a keletbe. A horvát Kosztajnicza a folyó bal partján egy kis városka egészen a határőri helységek aerariális jellemével. A bosnyák *Kosztajnicza* a másik parton tisztán muhammedán; csak a hatvanas években keletkezett, midőn ide települtek a Szerbiából kivándorolt apró agák. De nem csak külsőleg szembeszökők az ellentétek. Daczára a kereskedelmi forgalomnak, mely e ponton már az előtt is élénk volt a két határlakosság közt, daczára a vasútnak, mely az occupatio óta szorosan összeköti őket, sehol sem oly élénk a gyülölség, sehol sem oly gyakori az összeütközés horvátok és bosnyákok közt, mint itt, és átalán az egész határvonalon Kosztajniczától Bihácsig, a volt horvát határőrvidék és a Krajna, az úgynevezett «Török Horvátország» közt. Mondhatni, hogy minden békekötés daczára soha sem szünt meg a háború a likai határőrök és a krajnai muhammedánok közt és kölcsönös betörésekben és csorda-elhajtásokban még ma is fennállana, ha a boszniai administratió fenn nem tartaná saját területén

a rendet és nem gátolna meg saját alattvalói részéről minden ilyen kalandot. A határon túl persze nincs hatalma és onnan fájdalom, ma sem szüntek meg egészen az ilyen betörések bosnyák földre, melyeket a harczias likai volt határőrök saját felelősségükre időről-időre rendeznek. Velük szemben még mindég szükséges a lakosság és a hatóságok folytonos ébersége.

A krajnai muhammedánok utolsó betörési kisérlete az occupatio alkalmával történt. Kijelentették volt ugyanis, hogy mihelyt a mi csapataink átlépik a határt, ők is át fogják lépni. És állották is szavukat, úgy, hogy ez alkalommal volt a magyar kir. honvédség először tüzben. Míg ugyanis a sorhadi csapatok Bihácsot vették több napi ostrom alá, a honvédség védte *Muszulin* ezredes alatt saját területünket a krajnai agák ellen, a kik semmivel sem akartak adósok maradni.

A váracs, mely regényes, ódon falaival és tornyaival az Unna egyik szigetén áll a két helység közt, így valósággal a kölcsönös gyülöletek közt látszik őrt állani. Repkénynyel sűrűn bevont mészkő-alapokon állva, Horvátország felé három zömök torony, Bosznia felé kerek bástyák képezik erősségeit. Savoyai Jenő herczeg idején épült és még a horvát területhez tartozik. Ugyane szigeten van a régi vámház és az úgynevezett «rasztell» is, falak által környezett terület, melyen hetenként bizonyos napon folyt a kereskedelmi forgalom a határőri és a török lakosság közt.

Az első állomáson bosnyák földön, Doberlinnál várják a minister a bosnyák hatóságok képviselői és itt kezdődik a régi török vasút, mely most a cs. királyi vasúti ezred kitünő vezetése és kezelése alatt áll. Ezen vonal csekély darabja annak a roppant hálózatnak, melyet a porta a hatvanas évek végén tervbe vett, mely azonban a vállalkozók, a nálunk is ismert Langrand-Dumonceau és ennek bukása után Hirsch által eldarabolva, úgy szólván csak szélső végpontjain, a hol olcsó és könnyű volt az épités, lett kiépítve. Igy készült el 103 kilométer Doberlintől Banjalukáig abból a nagyszabású tervből, mely az Adriát Novi-Bazáron át Szalonikivel akarta összekötni. E vonal másik vége Szalonikitől is csak a rigó-mezeig, Mitroviczáig épült ki. Az occupatió óta a közös hadügyministerium vette át ezt az első boszniai vasútat, mely azután csakhamar összekötte-

tésbe is hozatott a monarchia hálózatával. A vasúti ezred felállítása óta ez kezeli a vonalat.

A vasút Novi-ig mindig szorosan az Unna jobb partján megy felfelé. A folyó maga termékeny, de keskeny völgyben magas hegyek közt déltől északnak folyva, ez egész vonalon és még egy darabig Novin felül a határt képezi Bosznia és Horvátország közt. Útunkat ezuttal csak Noviig folytattuk, mely a legközelebbi állomás. Itten éjjeleztünk, hogy másnap kocsin menjünk tovább a Krajna főhelyére, Bihácsba.

Novi maga szegényes kinézésű kis város, de festőivé teszi fekvése, hidak által összekötött három csoportban az Unna két ágának és a keletről jövő Szana folyónak találkozási pontján. A régi erődítések, melyeket 1789-ben Laudon tábornagy ostrommal vett be, melyek előtt azonban 1717-ben a cs. királyi csapatok súlyos, 8000 embernyi veszteséget szenvedtek, ma már romokban hevernek. Szegényes kinézése és romjai daczára azonban a mintegy 2000-nyi, felekezetre vegyes lakossággal biró város bizonyos forgalmi jelentőségnek örvend és a folyók találkozása, a termékeny és népes Szanavölgye és a vasút által mintegy kereskedelmi emporiuma a Krajnának.

Mióta kapcsolatba jött a monarchia vasúti hálózatával láthatólag emelkedik is. Bazárjában élénk a forgalom.

Miután a minister még megérkezésünk estéjén meglátogatta a mecseteket, templomokat és iskolákat és ebédre hivta a lakosság tekintélyeit, másnap korareggel kocsira ültünk, és a lakosság egy része által lóháton kisérve az Unnán felfelé vettük utunkat, a bosnyák jobb parton Otokáig, és innen, miután a határ észak-nyugatnak fordúlva már elvált volt a folyótól, melyen felfelé dél-nyugatnak haladtunk, a balparton egész Krupáig, a hol elhagytuk a folyót, hogy a hegyek közé észak-nyugatnak Czázin felé fordúljunk.

A zabolátlan Unna, melynek tajtékzó vizébe annyi vér vegyült a Bosznia birtokáért folyton megújúló harczokban, már természeti viszonyainál fogva is egyike a legérdekesebb folyóknak, és ugyancsak jól illik bele kellő közepébe ennek a vadregényes Krajnának, melyben egyik ősi várrom a másik után merül fel, melynek zöld bérczei ma is visszhangzanak hősi daloktól, és melynek lakossága, a mint egyik

helységből a másik után kirugtat szilaj lovain, hogy folyton növelje kiséretünket délczeg alakjaival, színgazdag jelmezeivel, ma is a lovagkornak harczias, déli nemzedékeire vall.

A mi az Unnát páratlanúl sajátságossá teszi, azok a természetes sziklagátak, melyek sűrű egymásutánban a folyó egész szélességén áthúzódnak, úgy, hogy az Unna csupa cataractokban folyik erdős hegyek közé szorúló völgyén át. Persze leküzdhetlen akadálya a hajózásnak, a mi így emeli a tájképi szépségét. De ha hajóforgalma nincs is, az élet még sem hiányzik a folyón. Malom malom után áll e zabolátlan folyóban, sőt magas vizállásnál tetejéig viz alatt; mert mind e malmok, hogy daczolhassanak a viznek gyakori megvadulásával, szilárdan vannak pilótákra építve, vagy sülyesztő szekrényekhez kapcsolva. Nagyon kezdetleges malmok, ugyan olyanok, a minők már a római korban lehettek, de annyival inkább összenőttek, egygyé váltak a környező természettel.

Krupával szemben, a hol a főút ismét a jobb partra, mindenekelőtt *Krupa* városába és e járási székhelyből a kerület fővárosába, vezet, elhagytuk a főútat, miután a minister röviden fogadta a krupai lakosság üdvözletét, igérve hogy visszatértében fogja meglátogatni. Ezúttal hegyi útakon, kerülővel, Czázinnak ment az út Bihácsba, hogy a minister ezt a félreesőbb járást és székhelyét is meglátogathassa.

Czázinnál a fogadtatás Hadzsi Ahmed aga Pozsderácz polgármester és a csekély keresztény községek knézjeinek vezetése alatt az egész környékbeli lakosság impozáns tüntetésévé alakúlt. A mint a minister hosszasan járna az egybegyűlt tömeg közt, meghallgatva mindenkinek panaszát és véleményét, a kinek csak volt, élénk drámai jelenet fejlődött, midőn nehány knéz és kmet vitatni kezdte a fennálló agrár-viszonyokat. Csak az, a ki a keletet ismeri, képes méltányolni, hogy a bizalomnak milyen nyilvánulása rejlik abban, ha az egykor annyira elnyomott osztály tagjai ily nyilt, sőt nyilvános taglalásba bocsátkoznak a kormányzati főhatalom személyesítőjével. Nem hiányzottak az élénk szinek és a hangos követelések, a mint a minister körül összetoluló szónokok egyszerre ketten hárman fejtették ki felfogásukat, keleti túlzó alázattal az egyik, kihevült követelő hangon a másik. Igaz, hogy a Krajnában tán nehezebb volt a keresztény

jobbágynak sorsa, mint bárhol másutt az országban. A lakosság nagyrészt muhammedán, a likai határőrökkel való szakadatlan villongások mindig elevenen tartották a kölcsönös fanatizmust, végre pedig alig van nagyobb birtokos, az apró agák pedig csak a legnagyobb nyomás által tarthatták fenn úri módjukat. A jobbágynak kiszívása, a visszaélés súlyosabb, gyakoribb volt mint átalán az országban. Annál vérmesebbek voltak a keresztények reményei, melyeket az occupatióhoz kötöttek. Különösen a katholikus lakosság, — mely a krajnabeli keresztények közt túlnyomó többségben van, — soha sem szünt meg a határon áttekinteni, a honnan a szabadítót várta. Egyszerű felfogásában nem is képzelte másképen a dolgok menetét, mint hogy csapataink bevonúlása után a muhammedán elem egyszerűen ki fog pusztíttatni, az egész föld a keresztényeké, az egész ország pedig katholikussá lesz. Épen ez időben nem hiányoztak mindezen felül jelei bizonyos kivülről hozott mesterséges agitatiónak sem. Mindez megmagyarázza, ha egyesek, hozzászokva már, hogy az elébbeni visszaélések ellen a jobbágy óva van, urának haragjától tartania nem kell, de viszont csalódva régi óhajaiban, hallva végre, hogy mostan jön egy férfiú, a kinek mindenki szabadon elpanaszolhatja baját, hévvel ostromolták a ministert, hol hő alázattal, hol követelő hévvel, olyan emberekként, a kik egészen újonczok a szabad szó használatában. Az egyik a tized eltörlését követelte. Azon egyszerű megjegyzésre, hogy a tized a császáré, és hogy adózni minden országban kell, másutt, például túl a határon akkor is, ha nem terem semmi, de itten csak abból és a szerint, a mi terem, — mindjárt egy egész csoport élénken protestált, szidva az elébbi szónokot, hogy a világért sem, a császárnak szívesen megadjuk, a mi a császáré, de minek fizessünk a földesúrnak is? Végre mégis megnyugodtak abban, hogy a kormány mindenkiről gondoskodni tartozik és gondoskni akar, de a földesúrtól sem lehet egyszerűen elvenni az övét.

Czázinnak is, mint csaknem minden nagyobb és számos kisebb helynek a Krajnában, meg van a maga fellegvára. Mostan egy új mecsetet emeltek falai közt a felkelés alatt elpusztúltnak helyette. Meglátogattuk még ezt is és a vele összekapcsolt, példásan vezetett medrezet (mecset-iskolát) és a járási főnök házánál elköltött ebéd után folytattuk útunkat. Czázin, félreeső hegyvidékén, Buzin, — a

Keglevicsek ősi fészke, — Pécsi és Bihács közt fekve, a hol annyi véres harcz folyt századról-századra, hires a maga énekeiről, nótáiról. A Krajna népe is, mint minden nép, mely regényes földön harczias hagyományokban él, dalokban mondja el érzelmeit, ünnepli hőseit. E dalvilágnak Czázin a központja, az ottani muhammedánok fő-ápolói. Átalán elég ismeretesek a délszláv dalok és énekek, de természetes, hogy a délszláv gyűjtők épen a *muhammedánok* nótáit kevésbé vették figyelembe. Már pedig az itteni nóták a *muhammedán bosnyákok* nótái és ezért érdemesnek tartottam gyűjtésüket. Mind Czázin vidékéről valók az itten következők:

I.

Látod ezt a vörös hajat?
Bánod-e ha kuszálom?
Már hogy bánnám, hogy ha bánnám,
Nem is hagynám kuszálni.

Látod ezt a fehér arczot,
Bánod-e ha csókolom?
Már hogy bánnám, hogy ha bánnám,
Nem is hagynám csókolni.

Látod ezt a fehér mellet,
Bánod-e ha harapom?
Azt se bánom, mert ha bánnám,
Úgy sem hagynám harapni.

Látod-e a fehér lábad,
Bánod-e ha felemelem?
Hogy ha bánnám, nem engedném,
Felemelni nem engedném.

II.

Összejön a három madár,
A ligetben, az ágacskán,
Első madár szumbulj-madár,
Másik madár buljbulj-madár,
A harmadik fecske-madár.
Melyik ének legszebb ének?
Szól a madár, szumbolj-madár:

Legszebb ének az én dalom,
Hogy ha szólok a templomon,
Kiesik a zarándoknak
Kezéből az olvasó is.
Szól a madár, buljbulj-madár:
Hogy ha szólok a medrézén,
Ellökik a jámbor szofták,
Ellökik a szent Al-Koránt,
Csak hogy engem hallgassanak.
Harmadik szól fecske-madár:
Hogy ha szólok a korcsmánál,
Elnémúl a naplopó mind,
Félrelöki a poharat,
Csak hogy engem hallgathasson.

Földrajzi részletei miatt érdekes a következő hősi dal:

Ozman bégnek könnyes szeme,
Végig tekint a síkságon.
A mint tekint, végig tekint,
Szilaj lovas neki vágtat,
Tüzes arany rajta minden,
A sisaktól a csizmáig.
Ozmán bég most megismeri,
Nuszret bégnek fia Szilics,
Fia édes testvérének,
Pozsegából, Dundjur-várból.
«Hogy vagy öcsém, jól és vigan?»
«Jól vagyok, de nem ám vigan,
Mivel téged sirni látlak.»
Ozman bég meg így szól hozzá:
«Hogy ha sírok, van is miért,
Tekints végig Ogaraviczán,
Hatszáz háza állott egykor,
Nem számítva szegény kunyhót,
Köztük álltak az enyémek.
A császári generálist,
Hogy az isten megbüntesse!
Ő felgyújtott mindent itten,
Elrabolta két leányom,
Én nem voltam akkor itten,
Messze voltam Istambulban,

Haza jöttem, mély gyászt láttam,
Mindkét lányom elrabolva,
Három éve már azóta.
Senki vissza nem hozhatja.»
«Csókolom a kezed bátyám,
Megnyergeltem jó lovamat,
Bejártam a császár földjét'
Összevissza mindenfelé,
A lányokat meg nem leltem.
Eljutottam *Kolozsvárig*,
Ott találtam embereket,
Malta-Sziget földjéről is,
Vásárolni jöttek oda,
Ők sem tudtak lányaidról.»

Végre Ozman bég levelet kap lányaitól, hogy Prozorban tartja őket fogva a császári generális. Ozman bég sereget gyűjt és kiszabadítja leányait. A generális elesik.

Ez a dal a múlt századból származik és még visszhangzik benne Erdélynek élénk összeköttetése a kelettel.

Az *occupatio* fölött készült számos ének közül a következő változatot danolják a guzlához a Krajnában:

Szivárvány a tiszta égen,,
Nézi Boszna hogyan bukik,
Nézi hogyan jön a svába,
Kosztajnicza, Gradiszkába.
Isten verje Ajnan urat,
Ajnan urat, generálist,
Hogy elfogta Feim Agát,
Három Kapetánovicsot,
Iszmi béget, Dervis béget,
Musztaj béget legifjabbat.
Felhő támadt tiszta égen,
Köd szakadt le a felhőből,
Ködből pattan vitéz lovas,
Hasszan bég a sötét lovas,
Utána a Krajna népe,
Ostromolják Banjalukát,
Nyári napon egész délig.
Esik Krupics az Ali bég,

Elesnek a bajraktárok,*
Levelet kap Hasszan a bég,
Bihács fehér kővárából:
«Isten áldjon Hasszan bégünk,
Ránk tört a két generális,
Czák az egyik és Rajdnéder,
Fehér Bihács elé jöttek,
Unna partján ostromolják»
Olvasta még Hasszan a bég,
És már másik levél röpült,
Brcska messze városából,
Hogy elesett Brcska vára,
Ott is beült már a svába.
De e hirnek hallattára,
Jön a mufti Taslidzából,
Omer effendi testvérével,
Át az egész Herczegovinán,
Vele jön a herczegócz nép,
Szerajevó elé mennek,
Itten talált ezer embert,
Krajnabeli katonákat,
A nagy császár katonáit,
A csatából jöttek épen,
Viszokonak mezejéről.
Összeszedi Abbasz basa
A legelső embereket:
«Szerajevó férfiai,
Halljátok a szultán szavát:
A svábára ne lőjjetek.»
Szól a mufti: «Abbasz basa!
Hogy ha neked van fermánod,
Nekem vannak hű vitézim,
Nem eresztjük be a svábát.»
Nagy zaj támadt, fegyver csörrent,
Abbasz basa félti éltét,
Szerajevót el is hagyja,
Vele mennek két ezeren,
Anatoli katonái.
Hadzsi Lója szól a néphez,
Szólva torka szakadtából:
«Szerajevó hű fiai,

* Zászlósok.

Fegyvert fogva keljetek fel,
Katona kell, hatezer kell,
Kalmár adjon ruhát, fegyvert,
Hogy a várost megvédhessük.»
E fölött míg tanakodtak,
Jön a levél Travnik felől:
Jajcza várát fenyegeti
Már a svába pusztulással.
Hadzsi Lója összeszedi
Seregének a legjavát,
Megindítja Travnik felé.
Üresen állt Travnik vára,
Jajczát védni siettek mind,
De hiába, hogy siettek,
Másnap imé visszatértek,
Visszatértek a csatából,
Jajcza magas kővárából.
Ott esett el a bihácsi
Musztaj bég és Rusztem bég is,
Német császár ágyújától.
Hadzsi Lója a seregét
Szerajevo felé viszi,
Ilidzsénél tábort ütött,
Levelet ír Gasziváczba,
A taslidzai muftiához.
Ez alatt a mufti elment
Poszavina síkságára,
Presliczánál össze akadt
A svábának seregével.
Harminczezer volt a svába,
A muftival nyolczezer csak,
És két ágyú, a fenséges
Császárnak két jó ágyúja.
Sötét éjjel, éjfél táján,
Szól a mufti seregéhez:
«Szűlt-e anya oly vitézet,
Ki a svába táborába
Belopózni, zavart csapni,
Vágni, lőni, bátor volna,
Hogy a svába, megijedve,
Egymást vágja, egymást ölje?»
És kilépett húsz jó vitéz,

párhuzamban nyugatnak egy bástyaszerű hosszú emelkedés határol, a magas Pljesavicza-Planina utolsó lejtője, mely egyuttal a határt képezi Horvátországgal.

A város előtt a lakosság volt kivonúlva és ennek élén a polgármester, *Mehemmed bég Alibegovics* és a gazdasági egyesület elnöke *Hasszan bég Ibrahimbegovics* fogadta a minisztert. Míg a küldöttségek és a kihallgatást kivánók összegyültek a kerületi főnök konakja előtt, gyors sétában a várost és a középületeket tekintettük meg. A belváros vagy vár az Unna balpartján képez kétrendbeli falak által körülvédett hatszöget, bástyákkal négy sarkán. Kivált az Unnára tekintő oldal ódon falaival, melyek részben még az első épitő, IV. Béla király idejéből származhatnak, daczos, harczias látványt nyujt. Ez oldal közepén vezet ki az egyik kapu a fahidakra, melyek az Unna két széles ágát és egyik szigetjét kötik össze a túlparttal, ahol az egyik külvároson át vezet a ketté ágazó út nyugatnak Krupába, délnek Petrováczba. A déli kapun roskadozó citadellán át a horvát Zavalje felé vezet egy másik út egyenesen a zavaljei rasztelhoz; a harmadik, éjszaki kapu Izasics felé vezet. Déli, nyugati és éjszaki oldalán, melyek az Unna által védve nincsenek, széles vizárok veszi körül a falakat.

A kihallgatásoknál képviselve volt ugyszólván az egész Krajna. Küldöttségek jöttek Petrováczból, Kulen-Vakufból és Unaczból, az utóbbi pópa *Ilia Bilbia* alatt, aki a mi csapataink mellett csétavezető volt a felkelők ellen.

Az eléje hozott számos magánügy mellett az egész kerületnek főkép anyagi érdekeire fordította a miniszter figyelmét és a gazdasági egyesülettől fogva a felekezeti intézetekig minden közérdekű ügy újabb támogatást és bátorítást, ahol szüksége mutatkozott, anyagi segélyt nyert.

A bihácsi kerületet átalán a legelmaradottabbnak, a legszegényebbnek szokták tekinteni egész Boszniában. Bő alkalmunk volt meggyőződni, hogy legalább a fejlődés feltételei itt sem hiányoznak, és bizonyos lendület már eddig is mutatkozik.

Igaz, hogy a Krajna hátramaradott volt. Az örökös határvillongások a likai határőrök és a krajnai muhammedánok közt, melyek a legmélyebb békében sem szüntek meg, és melyekben a hadiállapot legalább a kölcsönös marhaelhajtásban állandó maradt, a gazdasági

fejlődésnek erős akadályát képezték. Az is igaz, hogy míg az áldott Poszavina az *egykori* bánáti földdel vetekedő televény-föld, és míg Bosznia többi részei is legalább Styriával állanak egy szinvonalon, a Krajna már karszt-terület. De az elkarsztosodás itten még nem jutott azon stádiumba, mint a Herczegovina némely részeiben. A magas bérczeket még hatalmas erdők borítják, köztük tölgyesek, melyek mihelyt meg lesznek nyitva a forgalomnak, egyik gazdagságát fogják képezni a Krajnának. Az alacsonyabb lejtőkön, ahol a hozzáférhetlenség nem védte az erdőt a pusztítás ellen, maga a természet mentette meg a humusz-réteget, mely e karszt-területet mindenütt födi. Mértfödnyi területekre födi sűrű haraszt az ilyen lejtőket, gyökereivel megfogva a földet, hogy le ne moshassa az eső. Persze sokáig ez a küzdelem nem tarthatna, ha nem jön segítségére a cultura. De ezeket a harasztos lejtőket, ahol közelebb esnek emberi lakhelyekhez, mind nagyobb területei szakítják meg a kukoricza- és buzaföldeknek, melyek buján teremnek. A mindenütt friss növényzetben zöldelő vidékeken átfutó csillámló folyóknak, a Szana, az Unna és az Unnacznak széles völgyei pedig végig nemcsak termékeny, hanem szorgalmasan cultivált, jól művelt és trágyázott területet képeznek. Országszerte kevés helyen termesztenek annyi buzát, mint itten, és évről-évre emelkedik ez a mívelési ág, mely ma már kivitelt is eredményez. Novi és Szanszki-Most vidéke vastermeléssel is foglalkozik, persze sajátságos primitiv módon, háziipar gyanánt. A kmet a saját földjén kapart érczet, melynek egy tizede az államé, egy harmada a földesuré, nyers vasrudakká dolgozza fel, mely míveletnél a vasnak mintegy 40 százaléka még visszamarad és elvész a salakban. Gabona és vas az Unnán és a Száván egész Belgrádig megy, a hajók pedig, melyeknek hordképessége 800 métermázsáig ér, többnyire cserépárúkkal megrakva huzatnak vissza emberi kéz által. A malmok sora a folyókon csaknem szakadatlan és a természetes sziklagátakat élelmesen használják fel. Legtöbbet ér azonban a lakosság élénk érzéke a szerzés és gazdasági haladás iránt. Az országban különben ritka, itten számos *szabad* paraszt mellett apró bégek és agák birják a földet. Talán ezért szokták e kerületet a legszegényebbnek tekinteni. De viszont épen ezért, szorítva a szükség által, fogékonyabbnak mutatkozik a haladás iránt, mint más vidékek nagy bégekkel és *nagy* birtokokkal. Egyes

Szót se szóltak, úgy tevének,
Mint a mufti parancsolta.
Zavar támadt a svábáknál,
Egymást vágják, egymást ölik,
Mind a fehér nap jöttéig.
Fehér hajnal hasadáskor,
Rájuk üt a kemény mufti,
Harczol sötét éjszakáig,
Onnan aztán visszatér a
Köves Herczegovinába.
A mint eztet Lója hallja,
Maga védi Szerajevót
Filipovics ellenében.
Filipovics generális,
Körülveszi Szerajevót,
Hadzsi Lója védelmezi,
Tüzet okád mindenfelé,
Hull a svába jobbra balra,
De lábáról Hadzsi Lóját,
Leüti egy sebes golyó:
Szerajevó, Szerajevó,
Filipovics a te urad!

E vidéken éneklik a következő ősrégi nótát is, oly időből, midőn Glamócs még nem volt török kézen:

A GLAMÓCSI VÁRBÓL

Glamócs várából mi jajgat
A vila-e,* mérges kigyó?
Nem a vila, mérges kigyó,
Emina a lányka jajgat,
Keserves bújában jajgat,
Fogva tartja őt a bán,
Keresztelni akarják őt,
De Emina nem akarja,
Ugrik inkább a mélységbe
Fehér torony tetejéről.
«Hitetlen bán várj egy kissé,
Míg felmennék a toronyra.»
Körültekint a toronyról,

* Hegyi tündér.

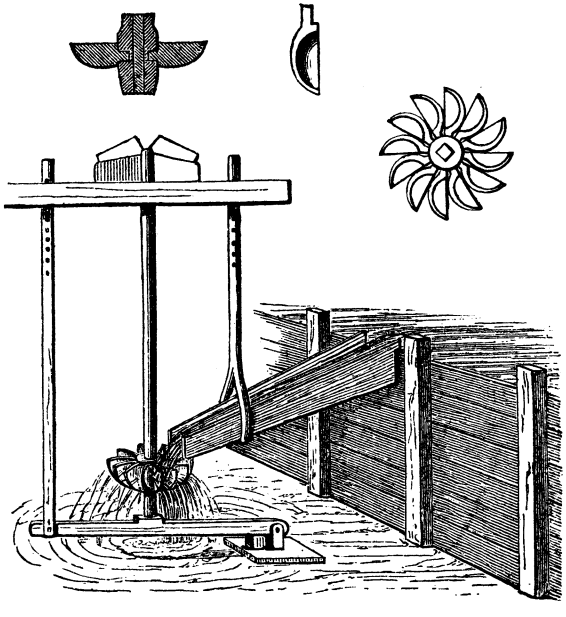
Látja apja udvarait:
«Apám háza, szívem jajja!»
Összefogja fehér ingét,
Elfelejti hosszú haját,
Igy leugrik a toronyról.
De megakad a hajában,
Igy lógott egy álló hétig,
Míg a haja végre elhalt,
S lezuhant a zöld mezőre.
Oda siet keresztény bán,
Megcsókolja újra s újra,
Eltemeti szép Eminát,
Kápolnát a síron emel,
Tetején egy arany alma,
Világ égett a fejénél,
Világ égett a lábánál,
Odajön az édes anyja,
Leoldja a kést a lánczról,
Önszívébe döfi a kést,
Lerogy, meghal, szegény anya!

*
* *

A járási főnök házánál elköltött ebéd után egyenesen délnek folytattuk utankat. Ostrozsácznál értük el ismét az Unnát, és délutáni ötkor Bihacsot a Krajnának régi, történelmi emlékezetességű fővárosát. Mióta *IV. Béla* felépítette Bihács várát, soha sem szünt meg szerepelni a magyar-horvát-bosnyák-török villongásokban. Sokszor volt itt magyar helyőrség még a török idők előtt. A törökökkel 1592-ben volt itt először nagyobb csata. A visszafoglalási kisérletekben 1692-ben és ismételve 1697-ben, ezúttal 12000 emberrel és 32 ágyúval ostromoltatott sikertelenül. 1717-ben és 1739-ben ismét vívtak falai alatt a császáriak a törökök ellen. A város mintegy 5000-nyi lakosságával, melynek fele muhammedán, festőien fekszik a biscsei sikságban. Biscse vagy Bicse, törökül Bebke, neve magának a városnak is, mely az Unnának itten számos ágakban kiszélesedő két partján és szigetein terül el kertek közt csoportosuló külvárosaival. Délnek a város fölött a *Debeljacsa* 569 méternyi csúcsa emelkedik az Unna bal partján, innen huzódik lefelé a folyón a széles, termékeny sikság, melyet az Unnával

találjuk számtalanszor kifaragva e sirokon is, úgy hogy semmi kétség sem maradhat, hogy a bosnyák középkori lovagok kardjai voltak.

Noviból másnap a régi török vasúton mentünk egyenesen Banjalukába. Mondanom sem kell, hogy e vasút, a cs. kir. vasúti ezred által kezelve, egyikét sem mutatja többé azon sajátságoknak, melyek a törökországi vasutakat szokták jellemezni. Azelőtt minden másodnap indúlt egy vonat, a lóvasutak gyorsaságával, az is üresen. Ma rendes forgalmat tart fenn Doberlintől Banjalukáig. A Szana jobb

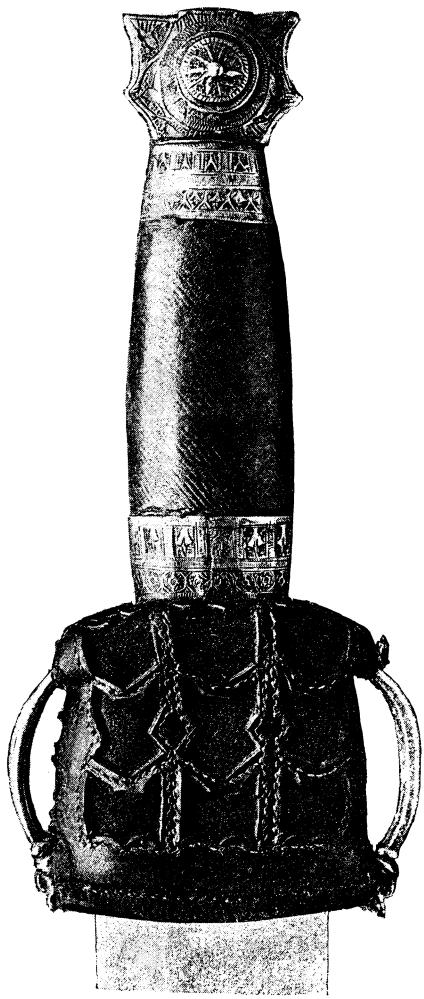
MALOM-SZERKEZET

partján, az Unna felső völgyéhez minden tekintetben hasonló vidéken át haladunk Priedorig. Csakhogy a látvány élénkebb, mert a szürke fűzfák mögött hajókat látunk az Unnánál szelídebb folyón. Ugyanis Priedortól fogva a Szana hajózható és az itteni, a nilusi dahabiákra emlékeztető járművek, melyeknek száma mintegy százra megy, eljutnak Zimonyig, sőt Budapestig, néha az Al-Dunára is. Rendes forgalmuk azonban csak Jaszenováczig terjed, ahol az Unna a Szávába ömlik. Rakományuk vas, zab és kukoricza.

Priedor maga felekezetre vegyes 3500 lakossal biró kis város a Szana jobb partján; épen ott fekszik, ahol a völgyszoros sziklatömegekből egyszerre kilép egy bájos, viragzó sikságba. A város fölött emelkedő tépett sziklák hasadékaiban százával fészkel a sólyom, és innen szedik ki a banjaluka-vidéki bégek a sólyomfiakat. Mert a régi uraságnak sok egyéb hagyományaival, mely a többi Európában már régóta kiveszett, az itteni gazdag bégek még mindíg hüségesen ápolják a sólyomvadászatnak nemes sportját. Tavaszonként szedik ki a sólyomfiakat, kitanítják augusztusig és aztán kilovagolnak csoportosan és letarolt sík völgyeikben röpűlve a sólyom után, fogják vele a vadgalambot.

Priedortól kezdve, miután elhagytuk a délnek felfelé kanyarodó Szana-völgyet, folyton nyiltabb, és most már valóban buja vidéken át haladunk, melyet számtalan patak öntöz, malmok csaknem mindeniken. Novitól Priedorig másfél órát utaztunk és vagy öt negyedóra múlva kiérünk a dombok közűl a Vrbász völgyébe, a banjalukai sikságba, mely éjszakfelé tágúlva a Poszavinába megy át. Trn közelében érjük a Vrbászt, ahol a vasút keleti irányából egyenesen délnek fordúl, hogy a folyó balpartján felfelé haladva mintegy negyedóra múlva berobogjon a banjalukai pályaudvarba. Az említett *Trn* ma alig áll egy pár elszórt házból a Vrbász két partján. De a hagyomány szerint itt állott volna a régi város, és csak pusztulása után alakúlt volna egy órajárásnyira feljebb, már egészen a hegyszoros torkolatán az újabb Banjaluka. A hagyomány találkozik avval az átalános jelenséggel, hogy a török invasió előtt mindenütt a nyílt síkságban álltak a nagyobb városok, azóta azonban a szorosok elé a várak és hegyek alá vonúltak, vagyis inkább ezeknek védelme alatt új muhammedán város keletkezett, mint Szerajevo, Mosztár, Travnik, Banjaluka, míg a régi keresztény város vagy jelentéktelen helységgé törpült, mint Bán-Brdo és Blagaj, vagy teljesen elpusztúlt mint Lasva és Trn.

apró agákra nézve, akik néha ketten együtt birtak csupán egy telekkel és ezen egy kmettel, igaz, hogy végzetessé vált az új aera. Azelőtt a szerencsétlen kmet terhére éltek; az évnek egyik felén át az egyik, azután a másik uraság tartatta el magát *mindennel* vendégként. Az ilyen visszaéléseknek vége szakadt, és az ilyen uraságok némelyike kivándorolt. A legnagyobb rész azonban megbarátkozott az új helyzettel, és az egykori agák mostan megélnek becsületesen mint fuvarosok, — ami a munkára szorúltak kedvencz keresete,— vagy mint kézművesek és szatócsok, jobban mint annakelőtte. Igy megszünt a kivándorlási kedv is, mely főkép az itteni apró agák közt mutatkozott volt. Sőt a kivándoroltak kezdenek visszatérni és épen Bihácsban jelentkezett egyik a többiek közt a miniszternél, aki Szmyrnából jött vissza, elpanaszolva, hogy ott nem is értenek bosnyákúl. Ma ezen a területen, ahol vértől ázott minden talpalattnyi föld, a legmélyebb béke uralkodik, a számos és kitünő utak, a gyorsan terjedő kocsiforgalom, a láthatólag fejlődő városok, Bihács, Novi, Krupa, melyek kereskedelmi központokká emelkednek: minden a békés munka sikereit mutatja. E kerületben keletkezett az első gazdasági egyesület is.

KÖZÉPKORI BOSNYÁK KARD

A kormány, mely habár csekély összegekkel, de minden haladási törekvést támogatni igyekszik, támogatta ezt az egyesületet is, de eszközeinek legnagyobb részét a lakosság maga teremtette ki. Ujabban ismét szokásba jöttek itten a lóversenyek is, melyek már azelőtt a lakosság egyik szenvedélyét képezték, de a véres évek harczai közt

feledésbe mentek. A krajnai muhammedán azt tartja, hogy ő a legjobb lovas katona, és ez a nép, noha hegylakó, csakugyan lovas nép, amint a százával megjelent bandériumok is mutatták, melyek csaknem minden mellékvölgyből elébukkantak, és a hegyek lejtőin száguldtak kocsijaink körül. A gazdasági egyesület tenyészállatokat vásárol, kisérleti állomásokat állít és nevezetesen sikerrel kezdte a komló-termelést. Egyes küldöttségek vasutat és az Unna hajózhatóvá tételét kérték a minisztertől. De azt is tudják, hogy az anyagi haladás egyik feltétele a szellemi. Számos községi iskolák emelkedtek, Bihács városa faragott kőből emelte díszes, emeletes iskolaépületét. Igy magának a lakosságnak igyekezete által fejlődik itten a jólét minden irányban.

A kihallgatások után a város által rendezett banket volt, mely alkalommal a minisztert fáklyásmenettel ünnepelték. Másnap az Unna jobb oldalán egyenesen a Krupába vezető fő-úton utaztunk vissza Noviba, Krupában tartva a déli pihenőt, már a mennyiben pihenőnek lehet nevezni egy pár órát, melyet a gyorsan elköltött ebéd után a miniszter a hivatalok megtekintésével és kihallgatásokkal tölt be. A krupai járás-főnöknél, ki a derék tábornok báró *Mollináry* fia, egy kis bosnyák ethnographiai és régészeti gyüjteményt találtunk, mely főkép három kardban valóban ritkabecsű darabbal dicsekedhetik. Báró Mollináry maga találta mind a hármat *Mosztár* körüli régi sirokban. Valamennyi egyforma, fél öl hosszú, három újjnyi szélességű két élű penge, rövid egyenes markolat, melyet a pengétől lekanyarodó sárgaézdiszítmény választ el; utóbbin bőr- és vörösposztó-burkolat foszlányai maradtak meg. A kardok vértezett lovasokra vallanak, hogy három sirban egyszerre találtattak, bizonyítja általános elterjedésüket. Minthogy hosszú, súlyos, egyenes kardok, és ilyeneket viselő fegyveresek a török foglalás óta a *Narenta* vidékére nem hatoltak többé, nyilvánvaló, hogy a bosnyák királyság korából erednek, és ez teszi oly becsessé őket, mert ebből a korból vajmi kevés az, amit eddigelé találni sikerült. Egy pár templom- és várromon és egy pár pénzdarabon kivül alig egyéb, mint az egész országban elterjedt bogumil sirok; szerencsére ezek a sirok épen úgy, mint az egyptomiak téldombormüveikkel feltüntetik az eltemetettek életének jó részét, kivált mindazt, a mi a harczra és vadászatra tartozik; és valóban ugyane kardokat

BANJALUKA

BARÁT-PÜSPÖK. — BANJALUKA. — A VÁR. — A RÓMAI FÜRDŐK. — HÜSSZEIN AGA BERBERLI ÉS A GYAUR-SZULTÁN ELLENI HADJÁRAT. — A TRAPPISTÁK. — A HANNOVERAI ÉS DÉLTIROLI TELEPITVÉNYEK. — A BANJALUKAI GAZDASÁGI EGYESÜLET.

Már-már alkonyodóban volt a nap, midőn vonatunk megállott a banjalukai pályafőn, a hol csaknem az egész város künn volt. A pályafő mintegy félórányira fekszik még a várostól és a bevonulás gyorsaságában oly kocsiba jutottam, melybe még két egyházi férfiú is szállott. Eleintén, azt hiszem, kölcsönösen megvoltunk lepetve, míg a megismerkedés kiderítette, hogy tévedésből a püspök kocsijába ültettek. A banjalukai püspök még egészen fiatal ember s mint azelőtt az ország valamennyi kath. püspöke, ő is szent-ferencz-rendi barát. Megnyerő, szeretetreméltó ismerőst köszöntem e véletlennek.

Banjaluka, mint a legtöbb nagy város az országban, szintén szűk hegyszoros torkolatából terjeszkedik ki a síkságba.

Még egyszer, utoljára szorosan összeszorítja keletről a Ponir, nyugatról a Laus-hegység a Vrbász zúgó vizét. A hol ez kilép az erdős hegyek szűk szikla-defiléjéből, ott kezdődik a város. A Ponir keletnek, a Laus nyugatnak kanyarodva, egy keskeny, hosszú síkságnak nyitnak tért, melyen át a Vrbász, szorosan a Ponir alatt mindodáig, a hol a hegység éjszak-keleti oldaláról a Vrbanja patakja ömlik belé, kimegy az ó-gradiskai nagy Poszavina-síkságba. Mint a hogy a Vrbász a Ponir alatt folyik tovább, úgy szakad a Vrbászba a Laus nyu-

gatnak kanyarodó oldaláról a Crkvina patakja épen ott, a hol a síkság nagyobb mértékben tágul. A Crkvinán túl, annak jobb és a Vrbásznak balpartja közt, a két víz által képezett sarokban és a Laus hátára támaszkodva fekszik az ó-város a hozzánk áttekintő várral és nagy mecsettel. Vele szemben a Vrbász túlpartján, csak úgy szorongva a Ponir és a folyó közt, húzódik fel vékony házsorban messze a hegyszorosba, apró lakok és apró mecsetek csupa kertek közt, egy szegényebb városrész, mely külső községekben mintegy óráig találja folytatását, míg lassankint magányos erdei és hegyi lakokban vész el. A Crkvinán innen, ennek és a Vrbásznak balpartja közt, a hol a délről jövő Vrbász keletnek kanyarodása által a síkság voltaképen tágulni kezd, fekszik a keresztény városrész, mely a Vrbász felé eső részében czigány-kunyhókba megy át. E városrésztől is egészen elszakadva, még lejebb a síkságban, a gradiskai országúton terjed egy jobb épületekből álló újabb házcsoport, melyet csak hosszú fasor és török temetők kötnek össze Banjaluka zömével. Háta mögött, elszigetelve a Laus alatt terülő sík részben, még egy kisebb falusias házcsoport, Nova-Város. Egyes házak szerteszét láthatók a viruló, pezsdülő síkságban, egyes tanyák a hegyoldalak sötét zöldjében. A czigányvároson innen, de jóval lejebb a Vrbászon, mely miután kikanyarodott, hogy helyet adjon a sikság tágulásának, most már megint éjszaknak folyik, a folyónak két nagyobb szigete közt, magányosan tágas kaszárnya áll. Az alsó szigeten túl a Vrbanja patakja szakad jobbról a Vrbászba. Ugyanazon parton áll, de még jóval lejebb a trappisták zárdája; vele szemben, túl a folyón és túl a síkon, dombos hegyek alatt, a ferenczes barátoké. Innentúl aztán mind tovább tágul a banjalukai síkság, míg el nem vész a Poszavina nagy síkságába. Így mutatkozik Banjaluka fekvése már a pályafőnél, mely facsoportok által elválasztva a Vrbásztól, csaknem szemben fekszik a Vrbanja beszakadásával. Egyike a legszebb fekvéseknek, melyeket képzelni lehet; a vizek, hegyek, sziklák, erdők, kertek és szántók változataival, friss és buja élettel tele.

De Banjalukának nemcsak fekvése kedvező. Egyike a leghaladottabb városoknak, maga Szerajevo is csak újabban kezdi túlszárnyalni az által, hogy egy európai kormányzatnak és ezzel együtt annyi cultur-intézetnek központja. Banjaluka volt az első nagyobb

város, melynek még a török időből vasútja volt és végpontja lévén e vasútnak, egyik gyúpontja lett a forgalomnak, melyet az Ó-Gradiskán át a Szávához vezető kitűnő országút is fejlesztett. Igy Banjaluka lakossága már az occupatio előtt meghaladta a 20,000-et, melyből mintegy 16,000 volt muhammedán, 2500 orthodox, 1500 katholikus. Azóta is és pedig gyorsan emelkedik. Állat- és terménykereskedése jelentékeny. E kedvező viszonyok kifejezésre jutnak a város külsejében is. Nincs más város az országban, melyben annyi közönséges lakház solid európai módon volna építve, mint itt. Keleti jellegét leginkább a 45 mecset tartja fenn. Mi mindjárt a város elején, az említett fasor végén álltunk meg az ettől jobbra eső nagy, szép és kényelmes szálloda előtt, mely már magában is a város előhaladottságának, európai igények létezésének bizonyítéka. A vendéglő előtti térségen a különböző tanintézetek növendékei voltak felállítva és ezek is sorban üdvözölték a minisztert alkalmi köszöntőkkel; itt voltak az orthodox, katholikus és muhammedán iskolák, a nazarethi szent vérről nevezett apáczák leány-növeldéje és a községi tanintézet. Az összesereglett növendékek nagy száma, jó kinézése, a szónokló gyermekek bátor és értelmes fellépése is a város értelmes, haladó szelleméről tett tanúságot.

Ebéd után, melyen jelen voltak a város kitűnőségei, a városi tanács meghívására a belvárosban fekvő konak előtti térre rándultunk. Az ó-gradiskai út egyenesen tovább vezet, részben kertek és temetők között, a keresztény külvároson és a Cerkvina hídján át, ott aztán balra fordúlva, a belváros házai és a bazár mellett a Crkvina jobb partján haladunk le egész a várig, mely e patak és a Vrbász közti sarokba van építve, úgy, hogy mintegy 200 lépésnyi rövid oldala a Crkvinának, 500 lépésnyi hosszú oldala pedig a Vrbásznak támaszkodik. A vizek által nem védett másik két oldala 5 m. széles, 2 m. mélységű várárokkal van elválasztva a nagy szabad tértől, mely a vár és a többi épületek közt fekszik. Az árok mögül 6—8 m. magasságra emelkednek a bástyák, melyek a sarkokon erős tornyok közé vannak fogva. Az ó-városnak fekvő hosszú oldal közepén fekszik a főkapu, melybe fahíd vezet az árkon át. Vele szemben másik kapu nyílik a Vrbászra, melyen át ebből is híd indúl ki, a túlparti városrészbe vezető. A várfalak ki vannak javítva, de az egész

inkább csak férhelyül szolgálhat, mert három oldalról betekinthető a Banjaluka mögött emelkedő hegyek félköréről De ez nem gátolja, hogy ódon harciasságában regényes jellemet adjon az egész környéknek. A vár hosszú oldala és a város házai közt, melyek nagyrészt még a bazárhoz tartoznak és betekintést engednek az ó-város hegynek-völgynek menő szűk utcáiba, szépen tartott, fákkal és rózsabokrokkal díszített sétány terül el, mely már hullámzó sokaság által volt ellepve. E séta-tér végén ismét jelentékenyebb épületek díszítik a környéket. A vár sarkával szemben áll a város legnagyobb, az ország egyik legszebb mecsetje, a kupolás Ferhadia-dzsámia, mely tulajdonképen az ausztriai Auersperg-család pénzén épült. Ferhad basa boszniai vezír 1576-ban a horvátországi Radonján megvervén Auersperg Eberhard tábornokot, egyebek közt ennek Engelbert nevű fiát is elfogta. A váltság-díjból épült a hagyomány szerint a Ferhad-dzsámia. A vár rövidebb oldalával szemben és szintén a Vrbásznak támaszkodva áll a konak, terjedelmes, magas, de egyszerű épület, melyet csak a tarka musarabia-rácsozatok díszítenek. Itt foglaltunk helyet egy lugasban a Vrbász partján és gyönyörű látvány terült el előttünk. A nép hullámzott mögöttünk a mecset nagy hársfáitól egész a vízig, a Vrbász zúgott mély sziklaágyában alattunk, partvonalai pedig és a várból átvetődő hídja az apró mécsek ezrivel fénylő körvonalaiba voltak fogva. A túlpartról dió- és szilva-fák közül szőlővel befuttatott apró faházak tekintettek át a Ponir-hegy sötét tömegei alól, melyeken bérczi tüzek villogtak fel. Most megharsogot a katonazene is és tetőpontját érte az általános öröm. Késő éjjelig ültünk ott cigarette és török kávé mellett élvezve az érdekes festői szép látványt.

Banjaluka régi város. Valószínű, hogy ugyanazonos a Peutinger-féle tábla «Castra» pontjával az Urbanus folyón és nem szenved kétséget, hogy a Salonából Dalmátián át Pannoniába vezető út itt ment át «Ad Fines» és «Servitium», a mai Brebirnek a Száván, mely hely már pannon földön volt. Ez az út az, melyen át az avarok a római birodalomba törtek. Banjalukának egyik római emléke ma is áll. A római fürdők, melyektől nyilván a város neve, «Lukács-fürdő» is ered. A középületek megtekintése alkalmával meglátogattuk e fürdőket is. A Vrbász jobb partján, körülbelül a várral szemben

kezdődő és a hegyszorosba mintegy egy óráig felhúzódó városrészben fekszenek, már jó darabnyira felfelé a folyón. Ez az egész városrész szorosan a folyó és a Ponir közt nyujtózik. A hegy eleintén mintegy 100, feljebb egész 300 lábnyira emelkedik a folyón, melybe néhol meredek sziklafalként esik le. A víz medre egészen sziklás, esése erős, a számtalan malmot szolgáló gátak által még zúgóbb; a víz, noha sekély, de 2—300 lábnyi széles; a túlparton gyümölcsfáktól borított dombokban emelkedik a másik hegység. A kanyargó hegyszoros az el-elvesző és ismét kibúvó házsorral és egy-egy mecsettel a lombos kertek és sziklafalak közt, a zúgó Vrbász és forgó malmok által élénkítve, egyike a legszebb idylleknek. Ez idyll közepén fekszenek két csoportban a máig is úgynevezett «római fürdők.» Az egyik egy híd közelében puszta omladék, melyből meleg forrás bugyog. E helyen a 70-es években 600 darab római pénzt találtak. Feljebb a vízen áll a még ma is használt fürdő, kupolás, zömök épület, mely a VI-ik századra vall, mellette egy másik romokban heverve, körülöttük még három fel nem fogott meleg forrás.

Jelentékenyebb várossá egyébiránt Banjaluka ép úgy, mint Szerajevo és Mosztár mindenesetre csak a törökök alatt fejlődött, kik alatt átalán a régi főpontok lehanyatlottak, elpusztúltak, újak keletkeztek, fontos útszorosok előtt való fekvésükben, külső jellemükben is közös eredetre vallva. A bosnyák-magyar korszakban Jajczának egyfelől, Brebirnek másfelől sokkal nagyobb volt politikai fontossága, sem hogy köztük fekvő nagyobb város fejlődhetett volna. Századokon át az erős Brebir és az erős Jajcza közt mozogtak, csaknem szakadatlanúl bosnyák, horvát, magyar, török hadseregek és ez sem kedvezhetett oly helységnek, mely csak mint a békés forgalom központja emelkedhetett fontosságra. A mint azonban Jajcza elestével megszilárdúlt a török uralom, Banjaluka előtérbe lép, mert úgy, mint azelőtt Jajcza körül, most Banjaluka körül folynak az összeütközések. 1527, 1688 és 1737-ben csatáztak itten osztrák-magyar seregek a törökökkel. Azóta, hogy 1737 aug. 4-én Hildburghausen herczeg megveretett a bosnyák születésű boszniai vezír, Ali pasa Ecsimovics által, a város háborítlanúl és gyorsan fejlődött és e század első felében messze az egész vidéknek már politikailag is központja, mint ilyen is nevezetes szerepet játszott.

Valóban Banjalukából indúlt ki tán a legnevezetesebb, legjellemzőbb mozgalom, melyet a törökkori Bosznia annyi véres és nagyszabású mozgalom közt felmutathat. Innen indúlt ki az a csodálatos hadjárat, melyben felkerekedtek a bosnyák bégek és agák, hogy kibontva a próféta zászlaját, egy hitetlen, gyaúr szultán ellenében helyreállítsák Stambulban a valódi izlamot. És csak egy hajszálon múlt, hogy vezérük, *Hüsszein aga Berberli*, a «boszniai sárkány», miután győzelmesen elfoglalta Ó-Szerbiát és egész Bulgáriát, a törökök ellen az izlam megmentésére síkra szállt bosnyákok élén győzedelmesen be nem vonúlt a khalifák székvárosába.

A bosnyák nemzet nagyrésze s csaknem az összes bosnyák nemesség, nem pusztán gyáva gyöngeségből, hanem véres üldözések és harczok után, az üldöző latin és görög egyházak elleni gyűlöletből vetette volt magát a törökök és a muhammedanismus karjaiba. A bosnyák bogumilek tömeges áttérése a muhammedanismusra eleintén kétségkívül csak külsőleges vala. Felvették a megtérőkre különben is könnyű török jármot, hogy szabadúljanak a régitől, hogy boszút állhassanak üldözőiken, de megőrizték titokban, jövőt remélve, a bogumil hagyományokat. Ezek azonban egy-két nemzedék alatt annyival könnyebben mehettek feledésbe, minél több volt a belső és külső érintkezési pont a bogumil és a muhammedán vallás közt, minél inkább megszilárdúlt a török hatalom és minél bővebben nyitott az újon megtérteknek fényes anyagi és politikai helyzetet. A Magyarország s utóbb Ausztria elleni harczokban e renegátok valának a török előharczosai és ők maradtak az ország valódi urai, a középkori olygarchia összes, a korlátlan önkény által fokozott kiváltságaival.

Nem csoda tehát, ha összeforrtak a muhammedanismussal, sőt bevitték új vallásukba mindazon vallásos fanatismust, melyet bogumil őseiktől öröklöttek s mely átalán minden időkben oly nagy szerepet játszott honfitársaik közt valláskülönbség nélkül. Midőn az ozman birodalom már régen megszűnt az izlam terjesztéseért harczolni, midőn békés lethargiába süllyedt volt már, melyből csak az önvédelem kényszere rázta fel koronként: a bosnyák muhammedánok, jobban muhammedán bosnyákok, még mindíg szakadatlanúl folytatták a harczot, többnyire a maguk szakálára, hol a mi határvidékünkbe törések

alakjában, hol a montenegróiak, saját keresztény alattvalóik, vagy a felkelő szerbek ellen. A kereszténységgel megbékült ozman birodalomra, kivált fővárosára és kereskedelmi góczpontjaira mindinkább hatni kezdtek a keresztény, vagy legalább európai eszmék. A muhammedán bosnyákok az európai forgalmon és minden európai érintkezésen kivül esve és a keresztényekkel való szakadatlan harczok közt, szűzen őrizték meg a nem transigáló izlamot, öröklött fanatismussal, «úri hitük» felsőbbségének egész büszkeségével.

Midőn tehát *II. Mahmud* a szerb felkelés és az orosz invásió győzelmeivel szemben a birodalom regenerátiójára gondolva, nagyszabású reformokhoz nyúlt és kipusztította a minden változás útjában álló, de hadi fontosságukról lehanyatlott jancsárokat, kik közt mindenkor oly nagy szerepet játszottak a bosnyákok, — midőn nemcsak a szerbeknek fegyverrel kivívott autonomiáját ismerte el, de szabad vallásgyakorlatot engedélyezett átalán a kereszténységnek és mindezen felül centralizáló reformokkal is fenyegette a porta helytartóival addig csak játszó bosnyák bégek és agák úri korlátlan hatalmát, természetes, hogy a sértett és fenyegetett érdekek a sértett vallás zászlaját bontották ki. Mert megtámadott anyagi érdekeiért az ember többnyire valamely eszményi érdek lelkes jelszava alatt szokott síkra szállni.

Még a Karagyorgyevics-féle szerb felkelés ellen a harczra mindég kész bosnyák bégek lelkesen harczoltak a porta alatt. Alig hogy azonban híre ment, hogy a szultán fel akarja szabadítani a szerbiai rájáht, sőt e végből a felkelőkkel alkudozik, a bosnyák jancsárok a zvorniki Ali bég Vidaics vezetése alatt fegyvert fogtak az újítások ellen. Csak 1821-ben nyomta el ezt a mozgalmat az erélyes Dzsel-al-Eddin basa, a ki egy éj alatt harmincz bosnyák dynastának fejét vétette.

Midőn azonban 1826-ban hírét vették a bégek, hogy Stambulban leölettek az összes jancsárok, Ali bég Vidaics ismét kitűzte a lázadás zászlaját, és az akkori boszniai vezír Hadzsi Musztafa basa, midőn kiakarta hirdetni a jancsárokat feloszlató császári fermant, kénytelen volt Travnikból menekülni. Utódja, az erélyes Abdurrahman, volt belgrádi basa, ismét véresen és számos kivégzéssel nyomta el a lázadást. Idáig fejlődtek az ellentétek, midőn főkép az 1828—29. orosz háború folytán II. Mahmud és nagyvezíre Resid-basa komolyan

hozzá láttak a régen tervezett reformok megvalósításához. A bosnyák urak jogaikon kivül most már a vallást is megtámadva látták. Ali bég Vidaics fia híven atyja hagyományaihoz, most is fegyverre hivta őket. De valódi központja a mozgalomnak ezuttal *Banjaluka* volt és innen indúlt ki 1831-ben a szultánra nézve a legveszélyesebb bosnyák lázadás, a boszna-bégek híres hadjárata Stambul kapujáig. Az ó-gradiskai kapetán, *Hüsszein aga Berberli* villanyozta fel és ragadta magával a vidékebeli összes muhammedán lakosságot. Tömegesen csatlakoztak hozzá a Krajna apró agái. *Banjalukában* gyültek és tömörültek a felkelők. Vezérük minden tulajdonnal birt, hogy a tömegekre hasson. Deli ifjú, gazdag, tekintélyes, vitéz, elragadó szónok és oly vallásos volt, hogy hívei szentnek hirdették a dervis-köntösben harczra hívó vezért. Leirhatlan lelkesedés terjedt el egész Boszniában, midőn hire ment, hogy kibontotta a zöld zászlót a Próféta nevében, szent háborúra a gyaur-szultán ellen. Sokan új prófétát, vagy a régóta megjósolt Mahdit látták benne.

Hüsszein aga Berberli, aki maga «Zmai boszanszki» — Bosznia sárkánya — nevezte magát, mindenekelőtt a vezír székhelyének, Travniknak indúlt. Itten elfogta Ali basa Moralja vezírt, nyilvánosan kivetkőztette európai szabású nizam-egyenruhájából, megmosatta mint tisztátlant, bűnbánó imákat mondatott vele, és régi törökszabású ruházatban magával hurczolta. Szerajevoba való fényes bevonulása után a török hivatalnokok elüzettek az egész országból, egy részük legyilkoltatott, és elpusztittatott minden, a mi a török kormányzatra emlékeztetett. A fogoly vezírnek sikerült a Ramazan alatt Stolaczba szökni, ahonnan a portához hű maradt herczegovinai dynaszta, Ali bég Rizvanbegovics segítségével az osztrák határon át menekült.

Hüsszein aga Berberli 40,000 emberrel a Rigó-mezőre vonúlt, mely már annyi döntő ütközetet látott, és ahol 1389-ben először harczoltak a bosnyákok a törökök ellen. Itten csatlakoztak hozzá 20,000 emberrel a szintén felkelő albánok *Mustafa* basa alatt. *Hüsszein* aga rövid idő alatt elfoglalta Prizrend, Ipek, Zsófia, Nis városait és egész Bulgáriát. Resid basa, a nagyvezír, az oroszokkal kötött béke által felszabadúlt nizam-sereggel vonúlt ellene. De inkább bízott diplomatiájában, mint fegyverében. Tudta, hogy már kitört a személyes versengés és féltékenység a két felkelő-vezér közt. Mindenikkel külön

bizalmas alkudozást kezdett. És midőn Hüsszein agának megígérte a boszniai kormányságot, ez elvált Mustafa basától, kiről jól tudta, hogy a nagyvezírrel szintén alkuszik.

Resid basa most az albánok ellen fordúlt, Prilipénél véres ütközetben megverte őket és három havi ostrom után elfogta a Skutari falai közé menekült Mustafa basát. Ezalatt folyton folytatta alkudozásait Hüsszein agával, a ki független ur gyanánt uralkodott a minden török befolyás alól felszabadúlt Boszniában. De sem bajtársa a tuzlai kapetán, Mahmud basa, sem a portához mindíg hű maradt Ali bég Rizvanbegovics stolaczi kapetán, sem Ismail aga Csengics gaczkói kapetán nem akarták elismerni felsőbbségét.

Hozzájárult ehhez, hogy az egész Krajnát osztrák csapatok occupálták Rukavina és Novák tábornokok alatt, miután az ottani agák folyton nyugtalanították volt a határőrvidéket a nélkül, hogy a porta a fennállott viszonyok mellett a reclamatióknak eleget tehetett volna. A porta végre felhasználta ezen állapotokat, hogy miután az albánokkal végzett, végezzen *Hüsszein* agával is. Kara Mahmud basa vezette a török sereget ellene. Minden oldalról megtámadva, elhagyatva, elárúlva, a boszniai sárkány kénytelen volt elkeseredett védelem után elhagyni az országot. Magyar földre, Eszékre menekült. Itten még egy ideig fényes udvart tartott, híveivel és száz testőrrel környezve. De nem tűrhette a számkivetést, az idegen földet Kegyelemért folyamodott a szultánhoz, a kit vissza akart volt vezetni az igaz izlamhoz. 1832 végén érkezett meg a nagyúri fermán Zimonyba. A cs. kir. tisztikar jelenlétében, fényes kisérettel, hű bajtársa, az ifjabb Vidaics karjára támaszkodva, könyező szemmel hallgatta meg Hüsszein aga Berberli a fermánt, mely megfosztotta minden birtokaitól, czímeitől, méltóságaitól és a távol Trapezuntot jelölte ki szabad tartózkodási helyéül. Jajgatva panaszolta sorsát, hogy el nem eshetett a drága szülőföldön; aztán alázatosan hajtotta meg fejét és elfogadta a számkivetést, mely legalább muhammedán földön hagyta élni-halni.

Igy végződött az ifjú, deli, mesésen gazdag, nemes, vitéz és nagylelkű Hüsszein aga Berberli, a ki harczra szállott a gyaur-szultán ellen «a szabadságért és az ősökért», a hogy a méla guzlához ma is énekli a banjalukai nép. A számüzöttnek meghasadt a szive még mielőtt Trapezuntba ért volna. Hatalmas ellensége, a stoláczi kapetán,

most már *Ali basa* Rizvanbegovics, mint a fényes porta helytartója független kis király gyanánt uralkodott a Herczegovinában, míg alig két évtized múlva ő is a lázadás zászlaját tűzte ki. Csakhogy ő legalább «elesett a drága szülő-földön«. Főbe lövette *Omer* basa.

Banjalukai tartózkodásunk egy napját kirándulásoknak szenteltük. A város környékén levő vallásos intézeteket és a telepítvényeket kivántuk megtekinteni. Mintegy hosszú sorban feküsznek ezek a Vrbász mentén éjszaknak terjedő és folyton táguló síkságon. Két apácza-rend tart fenn itten leánynöveldéket. A zárdák közt azonban a legérdekesebb a trappistáké. 1868-ban elüldözve a Rajna vidékéről, hiába kerestek a szerzetesek letelepedést a keresztény államokban. Végre a szultántól kaptak menhelyet Banjaluka közelében, a hol a Vrbász jobb partján telkeket vásároltak és zárdájukat építették. E zárdában a rendnek teljes, kérlelhetlen szigora uralkodik. És talán épen ez a hallatlan szigor imponált a lakosságnak annyira, hogy a trappisták iránti tisztelet mondhatni határtalan minden felekezetnél. A bosnyáknak mély vallásossága, mely annyi rajongó gyülölséget és összeütközést szült, a szigorú vallásosságot a más felekezetbelinél is tiszteli és ha valaki a szent élet hirében van, tisztelettel és bizalommal fordulnak hozzá más vallás hivei is. Olyan szigorú életűek, mint a trappisták, a legszigorúbb dervisek közt sincsenek. Ámulattal hallották és tapasztalták katholikusok, görögök és muhammedánok, hogy ezek a férfiak apró czellákban lakva, melyekben épen csak szalmazsákjuk fér el, rövid éjjeli pihenő után, mely alatt le nem vetik fehér csuhájukat, már reggeli két órakor hozzálátnak naponkénti imáikhoz és hasznos munkáikhoz; hogy lemondtak még arról is, a mi a legnyomorúltabb ember fiának is elidegeníthetlen öröme és vigasza, és örökös némaságban töltik napjaikat, hogy világi eszmék ne zavarják túlvilági elmélkedéseiket; hogy beszélni csak külön engedélylyel, kötelességük teljesítésében beszélnek, és hogy azon bűnöket is, melyeket lemondásteli szigorú életük mellett legfölebb gondolotban követhetnek el, péntekenkénti kegyetlen ostorozással igyekeznek önmagukon, megbüntetni, a szalmazsákon kivül a flagellum lévén egyetlen bútoruk. Ez az életmód, ezek a gyakorlatok a vallásos rajongásra hajló népre mély benyomást kellett hogy tegyenek, és nemcsak katholikusok, hanem orthodoxok és muhammedánok is kitüntető tisztelettel fogadják

a fehér barátokat, ha valahol ritka alkalom nyílik látásukra. Igy láthattuk ezt már a miniszter bevonulásakor, melyen részt vett a prior is néhány szerzetessel, sajátságos, mondhatnám bibliai csoport, hajadonfejű férfiak lengő ősz szakállal, fehér csuhában, lóháton. Ez a szigorú élet tán inkább nyerte meg a lakosságot a trappistáknak, mint hasznos tevékenységük, de utat tört ennek a tevékenységnek is, úgy hogy a zárda csakhamar közművelődési gyúponttá emelkedett. Nemcsak az előbbre haladott földművelést tanítják a szerzetesek saját példájuk által, gőzgépekkel művelve földjeiket, hanem terjesztik az ipart is. A zárdának mintegy száz lakója közt van czipész, szabó, takács, kovács, fazekas, stb. Maguk számára mindent, sokat készítenek elárusításra is. Minden egyes szerzetesnek kell valamely ilyen rendes foglalkozással birni. Ezenkivül iskolát tartanak fenn, melyben ingyen oktatnak, felfogadják az árvákat és bőkezűen gyakorolják a jótékonyság minden nemét.

Jóval túl ez érdekes telepen, mintegy két órányira lefelé a gradiskai úton feküsznek egészen másnemű, de nem kevésbé érdekes telepek.

Itt terjeszkednek ki a Vrbász melletti Maglaj helységénél, a hannoverai és a déltiroli telepítvényesek gazdaságai. A déltiroliak közül 58 családot, összesen 318 személylyel telepített ide a kormány, kiosztva köztük 3015 dunum (1 d. = 1000 □ mtr.) teljesen míveletlen irtvány-földet. Ezek a telepítvényesek minden vagyon nélkül jöttek és így természetesen csak lassan haladhatnak, de haladnak és lassanként egy dunumot a másik után vesznek mívelés alá; a letelepülés első pillanatában galyakból összetákolt gunyhó helyett a legnagyobb rész már tisztességes épülettel bir. Ez a telep a legnagyobb, utána következik a *Konjicza* melletti, de szétszórva az országban mintegy 16,000 telepítvényes van már letelepítve. Ez sokkal kisebb szám, semhogy politikailag bármi jelentőséggel birhatna, de igenis nagy fontossággal bir gazdasági szempontból, mert mind e telepítvényes többé-kevésbé egy haladottabb földmívelésnek csinál gyakorlati példája által propagandát, a mi minden elméleti oktatásnál és rábeszélésnél többet ér. A telepítés ügye külön törvénynyel szabályozva még nincs, mert ez a jelenleg fennálló agrár-viszonyok közt korai volna. Ott azonban, a hol telepítések történtek és történ-

hetnek, általán a következő szempontok irányadók: minden család munkaerejéhez mérten kap bizonyos területet a rendelkezésre levő állami birtokból, mely rendszerint eddig míveletlen irtvány-föld, és pedig épületekre, szántóra, rétre, esetleg legelőre; telepítvényes községek közösen kapják legelőjüket; az átvételkori becsár részletenkénti törlesztése esetről-esetre megállapított évszám után kezdődik; ingyen-földek átadása már azért sem látszott szükségesnek, mert a míveletlen területek becsára különben is minimális és törlesztése is csak évek múlva, ekkor is csekély részletekben kezdődik; a maglaji déltiroliak telepítvényén a legnagyobb terület, mely egy családnak (14 taggal) adatott 105 dunum, a legkisebb (3 tagú családnak) 25 dunum; az említett módon törlesztendő földön kivűl ingyen adatik a szükséges épületfa, és pedig egész községeknek iskolára és templomra való is; a földek és épületek 10 évi adómentességet élveznek, a mennyiben az illető terület már azelőtt megadóztatva nem volt; a mennyiben a telepítvényes mellékfoglalkozása által vagy különben személyes jövedelmi adó-köteles volna, adómentes jövedelme 10 éven át 3000 piaszterrel számittatik; az adómentesség megszünik, mihelyt a telep az országon kivűl tartózkodó vevőnek eladatik; vagyontalan telepítvényeseknek a kormány bizonyos költözködési előnyöket is nyujt; osztrák és magyar alattvalók fenntarthatják alattvalói viszonyukat; külföldiek előnyben részesülnek, ha alattvalói kötelékükből elbocsáttattak. Végre azokat, a kik nem állami, hanem magánbirtokra telepednek, a kormány erkölcsi támogatásban és védelemben részesíti, különösen az irányban, hogy lelkiismeretlen űzérek áldozatáúl ne essenek.

Hogy ha a maglaji déltiroliak telepítvényeiben még a vagyontalanúl jött bevándorlók eredményes bár, de sokszor súlyos vagyonszerzési küzdelmét láttuk, egészen más képet nyujtott már a rajnaiak telepítvénye, mely átalán egészen külön állást foglal el úgy jóléténél, mint értelmességénél fogva az országbeli telepítvények közt. Ez a telepítvény egy virágzó községet képez, melynek már neve «*Windthorst*» mutatja eredetét. A porosz uralommal elégületlen kivándorlók ezek, a kik pénzzé tették vagyonukat és művelt igényeiknek megfelelő új otthont teremteni maguknak telepedtek meg oly földön, mely szülőföldjükhöz képest legalább félig vadon volt. Volt, mert ma már a

derék épületek, a jól mívelt földek a leghaladottabb országban is párjukat ritkítanák. Igy a szerencsés Banjaluka körül minden találkozik, a mi impulsust adhat a haladásnak.

A telepítvényesek egyike a következőket irja egyebek közt a «Bosn. Post» 1886 május 4-iki számában:

«Mi itten az osztrák-magyar monarchia határán nyugalmas, jóindúlatú nép közt élünk, ép ugy örvendünk a közbiztonságnak, mint régi hazánkban, és azon meggyőződést nyertük, hogy szorgalom, soliditás és némi erély által itten mindenki szerencséjének kovácsa lesz, és telepünk virágzása eléggé bizonyítja ezen nézetünk helyességét. Hátrányúl csak az elégtelen gazdasági ismeret, nagyon is csekély forgalmi tőke és túlnagy család szolgálhat, melyek nem egy derék társunkat akadályozzák törekvésében. Átalán meglehetünk elégedve és kevés a kivánni valónk . . . Reméljük a legjobbat ugy az egésznek, valamint az egyes telepítvényesnek javára; könnyű szivvel nézünk a jövőbe, miután fáradozásunk jutalma ritkán marad el, és kivánjuk a sikert első sorban azért, hogy ujabb jövevények is gyarapítsák telepünket. Az országos kormánynak minden lehető támogatást köszönünk, és hálából hű és hasznos alattvalói akarunk lenni az államnak e jelszóval: «Munka és Egyetértés.»

Nem csoda, ha ilyen viszonyok és elemek mellett Banjaluka körül örvendetesen és évről-évre halad a földmívelés és e vidék egyike volt a legelsőknek, melyeken gazdasági egyesület is létesült.

A banjalukai gazdasági egyesület a kerületi főnök, *Kukulejvics és Szmail bég Imbrahimbegovics* polgármester kezdeményezése mellett 1884 május 1-én alakult. Szervezete a viszonyoknak megfelelő módon köti össze az egyszerűséget a czélszerűséggel. Az alapító tagok egyszer mindenkorra 25, a rendesek évenként 3 frtot fizetnek. Nemcsak a város tekintélyesebb lakosai, hanem a távolabb fekvő vidékekről is mindjárt mintegy 50 muhammedán birtokos lépett be. Az első teendő egy kisérleti állomás felállítása volt, melynek területe a pályaudvar és a Vrbász közt fekszik. Ennek mindjárt első megmívelésénél oly mérvben mutatkozott a közérdeklődés, hogy a szomszédos helységekből 40 ekével és 130 munkással jelentek meg önként a parasztok.

Ez érdeklődés kezeskedik arról, hogy ezt az értelmes fajt csak fel kell rázni lethargiájából, hogy buzgón lépjen a haladás útjára.

Mindjárt ezen alkalommal kitünt, hogy ugyanazon faluban a legkülönbözőbb ekék vannak használatban, a jobbak mellett olyanok is, melyek a római korból maradtak fenn változatlanúl, sőt egészen vasalatlan faekék is. Egyik első gondja volt az egyesületnek czélszerű ekék terjesztése. A kisérleti állomáson előforduló minden munkához meghivatnak a parasztok és az egyes munkálatok népszerű oktatással kötettnek össze. Az egyesület titkára ezenfelül mint vándortanító működik. A tagoknak ingyen osztatnak vetemények és oltványok, de méhkasok, bárányok, sertések, tehenek is azon feltétellel, hogy az első tenyésztés az egyleté, mely azt ismét tovább osztja. Végre minden 3 évben kiállítás rendezendő, melyen jutalomdíjak osztatnak. A banjalukai egyesület példája már több helyt buzdított az országban hasonló kezdeményezésre.

A VRBÁSZ VIDÉKE. BOSNYAK BÁNYÁSZAT

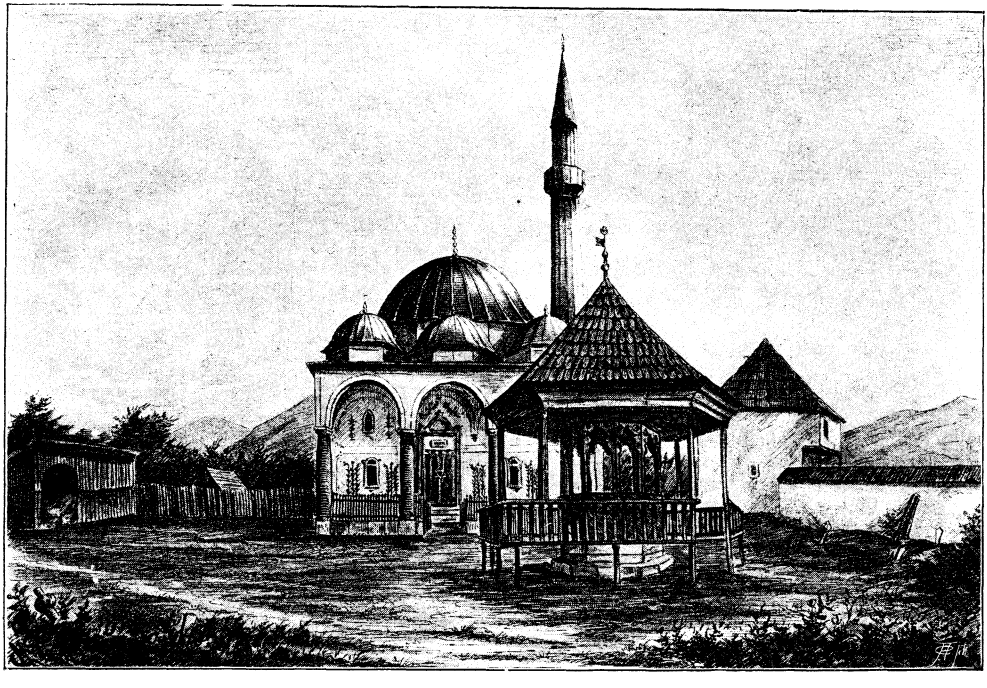
A VRBÁSZ VÖLGYE. — RÓMAI ÉS TÖRÖK KATONAI ÚT. — A FILIPOVICS-CSALÁD. — BOSNYÁK MÉNES. — KIJUCS. — RÉGI CULTURA A VADONBAN. — VARCZAR-VAKUF. — A VARCZARI KISZLAR-AGA. — MAJDÁN ÉS RÉZBÁNYÁI. — A RÓMAI BÁNYÁSZAT. — A «PROCURATOR METALLORUM». — KÖZÉPKORI BÁNYÁSZAT, ERDÉLYI BÁNYÁSZOK. — TÖRÖK BÁNYÁSZAT. — ÚJABB MŰVELÉS.

Banjalukából Jajczába a Vrbász-völgye, mely a két várost összeköti, volna a legtermészetesebb út, a legszebb is, mert vadregényes folyó mentén, sziklák között, hűvös erdők, régi várromok alatt vezet el. Van is erre út, de csak lovas ösvény, és pedig egyike a legjárhatatlanabbaknak. A rendes közlekedési út, melyen szekerek is, — habár a mint tapasztaltuk, csak nagy nehezen, — haladhatnak, mindjárt Banjalukán túl elhagyja a völgyet, megmássza a Dobrinja-Planina sívár, kietlen fennsíkját, mely a folyótól nyugatnak fekszik, és hegyen föl, hegyen le, fáradságos meredekeken és iszapos mélyedéseken át hosszas-hosszú félkörben csak Jajczánál éri el megint a Vrbász vizét. A törökök, valamint a rómaiak nem szerették a természetes útvonalakon, a völgyeken át vezetni útjaikat. Közös okuk is volt rá. Eltekintve attól, hogy a meg-megszükülő völgyek kitágítását, a sziklák eltávolítását, aránytalan, gyakran legyőzhetlen nehézségnek tekintették, a zabolátlan vizek által a völgymentét magát folyton fenyegetve látták. Mind a törökök, mind a rómaiak nem a kocsi forgalomnak, egyátalán nem is a békés forgalomnak, hanem első sorban hadi czéloknak építették útjaikat, csak katonai czélok voltak előttük az útépítés roppant költségeire és fáradalmaira méltók; ha

aztan a békés utas és a kereskedő is hasznát vette, az csak mellékes haszon volt. Az pedig, hogy az út kikerüli-e a meredekeket vagy nem, szinvonalat veszít-e vagy nem, a seregre nézve mindegy lehetett, de fontos volt, hogy ne magaslatok közé szorított szük völgyek alján, hanem ellenkezőleg a vidéket uraló, a seregnek biztonságot nyujtó gerinczeken vagy fennsíkon át vezessen. Ezért mennek a török ép úgy mint a római útak nem a természetes útvonalokon, hanem hegyen völgyön fel és le. Ilyen a banjaluka-jajczai út is, mely valószínüleg nagy részében, Banjalukától Sitniczáig, nem is egyéb, mint a Dalmátiából Pannoniába vezető egyik római fő-útnak maradéka.

Banjalukát a római fürdő mellett, egyik legregényesebb pontján hagytuk el, és eleintén ismét s ismét visszapillantottunk a város gyönyörü fekvésére. Mintha csak azért lett volna, hogy majdan annál kietlenebbnek érezzük a Dobrinja-Planina sivárságát. Az út eleintén a Vrbász balpartjának mentén kanyarodik, megkerülve egy magaslatot, melynek sziklafalához egészen odaszorítja a tajtékzó folyó. A vizen sziklák és bokrok közt malmok zúgnak, a túlparton, a mint a város maga mindinkább eltünik a kanyarúlatban, feltünedeznek a vele összefüggő Dolnji-Szeher és Stari-Város helységei a Ponir-magaslatból lejövő szakadásokba szerényen behúzódó házaikkal, kerteikkel. De csakhamar elhagyjuk a Vrbász partját, és meredeken, hosszúra nyúlva kezdenek lovaink felmászni a hegyoldalon, mely patkó alakjában környezi Banjalukát nyugat felől. Az út Gornji-Szeher apró gunyhóin visz át, még egyszer látjuk alant a Vrbászt Novoszelje helységével, még egy utolsó pillantást vethetünk a mintegy másfélórai távolságból a banjalukai síkság és a város gazdag, eleven panorámájára a «jajczai szikla» (Jajacska-Sztjena) magasáról és evvel elértük a Dobrinja-Planina Malbucs nevü fokát. Ezentúl mindég a fennsíkon haladunk, melynek keleti szélét a Kukavicza-Planina lánczolata képezi a Krupa és a Magnicza-hegy kiemelkedő csúcsaival. Eleintén csak ez választ el a Vrbász regényes völgyétől, de majdan még egy másik lánczolat, a Lizina-Planina tolúl kettejük közé. És minél tovább vezet el a délnyugatnak kanyarodó útnak félköre a folyótól, annál ridegebb lesz a kép. *Kola* és *Slivana* közt még áll egy pár magas bükkfa az alacsony bozótban. De azontúl kopáron húzódik másfélórai félkörben a fennsík púpos-halmos területe, stagnáló lusta

ertől öntözve, melynek vizétől még az állat is elfordúl. Csak a pavityi hán mellett akad iható forrás; újabban ismét emelkednek egyes házak e ponton, a hol mint mondják, valamikor egész falu állott; csonka őrtorony, mely egy magaslat lombozatából tekint át, beszél e múltról. A hánnál az útat több ösvény keresztezi, mely a Vrbász-mentétől a Szana vidékére, Broncseni-Majdán és Szanszki-Moszt felé vezet a közbe eső Dobrinje- és Beremaginicza-Planinákon át,

A VARCZAR-VAKUFI-MECSET

úgy hogy e pont legalább aránylag némi élénkségnek örvend. Ezentúl ismét mély magányba jutunk, melynek szomorú hangulatát elpusztúlt múltnak emlékei fokozzák. A bunárikra akadunk, nehány kifalazott, kőlappal fedett kút részint bedőlve, részint fahasábokkal kijavítva, tán még a római út-építésnek maradványai. Nem messze innen a római út-kövezésnek nyomai láthatók. A kútak előtt bogumilsírok, a kútakon túl nehézkes kőkeresztek, melyek tán a kereszténység első korából valók. Most azonban midőn elérte tetőpontját, végét

is éri a sívárság. Minél közelebb érünk Szitniczához, annál inkább élénkül a vidék. Szitnicza maga, üde zöld pázsiton fenyvesekkel környezve, kedves pihenőnk volt a lassan haladó, egyhangú kocsizás után. A tájkép megélénkült a varczar-vakufi nagy részt muhammedán küldöttség által is, mely már itt várt bennünket. Hozzá csatlakozott az itteni földesúr is családjával és embereivel. *Szitnicza* a régi Filipovics családé, melynek itten ódon kastélya is van; a családi hagyomány szerint három testvér volt a török hódítás idején: az egyik rabságba hurczoltatott, a másik Magyarországba menekült és a dalmata és horvát Philipovicsok őse lett, a harmadik muhammedán és a travniki vezír bizalmas embere lett, a kitől a család mostani birtokait is kapta. Szitnicza egykor hires volt régi tiszta bosnyák-vérű ménese által. Ez is, mint annyi más, elpusztult az utóbbi évtizedek folytonos villongásai alatt és csak a lótenyésztés körül legújabban kelt mozgalomtól várhatja feltámadását.

Szitniczából erdős szoroson át vezet le az út egy második hullámos síkságba; *Podrazsnicza* a neve és a Varczar-Vakuf fölötti hegyekből eredő *Csadeljavicza* patakja öntözi, melyet, miután déltől északnak végig futott volna a Podrazsniczán, egyszerre elnyel a föld. E pont és a szoros végén fekvő Csadjavicza-Han közt, a mi útunktól, mely itten fordúl határozottan délkelet, azaz vissza a Vrbász felé, egy másik út ágazik el egyenesen nyugotnak egy szoroson át, melyen túl *Kljucs*, a régi történelmi emlékezetességű vár fekszik, a hol Jajczából Magyarországba menekültében fogták el a törökök az utolsó bosnyák királyt. Ez az út Kljucson túl most Petrovácznak tartva, *Bihácsba* vezet. De a Kljucsig és azontúl Glamócsig található kövezet, mely után most is Kalderim- vagy Top-jalnak, kövezet- vagy ágyú-útnak nevezik, azt bizonyítja, hogy egyik darabja a Dalmatiából és nevezetesen Salonából Pannoniába vezetett római útnak. Igy találkozunk ez elhagyatott sivár vadonban, a hol csak egy rosz út beszél civilisatióról, mindenütt egy régi culturának, egy mozgalmas múltnak emlékeire.

Miután Szitniczától nehány száz lábnyira leereszkedtünk a Podrazsnicza síkságába, ezentúl ismét ugyanannyira fel kellett kapaszkodnunk, hogy a Rogolje nyergén át Varczar-Vakufba érkezzünk. Az út most a Kragujevacza-Planina nyugoti oldalán halad fel-

felé, mely maga meredeken és tépetten, cserjéssel és erdővel benőve emelkedik a hegyaljának szántóiból. A széles nyereg, szántókkal és fiatal erdővel borítva, ezt a meredek, erdős hegyoldalt köti össze egy halmos hegyháttal, mely az út és a Csadeljavicza felső része közt emelkedik és melynek egyik halmán a Kulenovics-család kúlája áll. A nyereg két meredek lépcsőzetben emelkedik magaslatáig (851 mtr) a hol nehány elszórt faház képezi Rogolje helységét. A második lépcsőzeten történt, hogy a kocsi, melyben Gyurkovics képviselővel ültem, lovastól együtt az árokba borult. Nem történt azonban semmi baj, és ép oly meredeken lefelé haladva, nem sokára *Varczar-Vakufban* voltunk. Egész útunkon ez a legjelentékenyebb hely, 300, többnyire muhammedán házzal és szép mecsettel bir, melyet a megfelelő vakuf birtokkal együtt egy idevaló jámbor férfi alapított, a ki Stambulban felvitte a Kiszlar-Aga fenséges hivataláig. Mindamellett nem itt álltunk meg, hanem még egy óráig tovább haladtunk az erdős szoroson át *Majdán* hitvány falváig, a hol deszkákból összetákolt éjjeli szállásnál egyebet nem találtunk, de a honnan másnap kora reggel ki akartunk rándúlni az újon megnyitott rézbányákhoz.

Majdán, melynek már neve is bányászatra vall, törökül kohó, erdős szűk völgy ölén fekvő néhány gunyhóból áll, köztük egy barak, melyet már az új bányatársulat, a «Bosznia» emelt. Itt várt bennünket a társulat igazgatója *Walter* főbányatanácsos. A vacsora után, melyen bőviben volt a pisztráng, mint csaknem mindenütt Boszniában, nehány órai pihenésre szálltunk és már reggeli 4 órakor lóháton voltunk, hogy fellovagoljunk az újon megnyílt rézbányához, mely Majdán fölött a Lizina-Planinához tartozó egyik magaslaton fekszik, a Szinjakova nevű házcsoport közelében, a hova egy órai fáradalmas mászás után vittek fel lovaink, hegyi patakokon és bujazöld fiatal erdőn át.

A majdáni bányákban a lakosság ősidőktől fogva aknázta és művelte a vasérczeket. Hogy ezek rezet is tartalmaznak, a kormány által tett kutatások mutatták ki 1883-ban. A «Bosznia» által megnyitott rézbánya még ez évben 80 munkással 5806 mm. rézérczet szolgáltatott, a melynek réztartalma 10—22 százalék. A további kutatástól fog függni, vajjon egyszerűen az ércznyerésre és kivitelre kell-e szorítkozni, vagy érdemes-e annak feldolgozására is helybeli nagyobb beruházásokat tenni?

A mi a régi majdánokat illeti, ezek mind-nehezebben állnak meg a monarchiából eredő olcsó vasbehozatal mellett, úgy hogy már most is csak bizonyos célokra szolgáló bizonyos vasnemeket képesek minimális nyereséggel produkálni. A modern bányaipar ezt a kezdetleges ipart kétségkivül felfogja szivni. De a régi bennszülött bányászosztály ebben a modern iparban bő keresetforrást és viszont ez ipar a bennszülött bányászokban hasznos munkásanyagot fog találni. Majdánban úgy, mint a többi újon megnyílt bányákban mind nagyobb mértékben talál alkalmazást az országon kivül iskolázott munkások mellett a helybeliek munkaereje.

A bánya megtekintése után vissza gyalog mentünk le a meredek hegyoldalon, melynek buja növényzete még mindig nedves volt a reggeli ködtől és harmattól. Én többnyire a főbányatanácsos oldalán ballagtam és a bosnyák bányászat jövőjéről beszélgettünk. A boszniai bányászat egykor világhirű volt, és a legjobb úton van, hogy a teljes feledésből ismét hirre emelkedjék. Hadd álljon itten néhány adat múltjáról s jelenéről, mely jövőt igér.

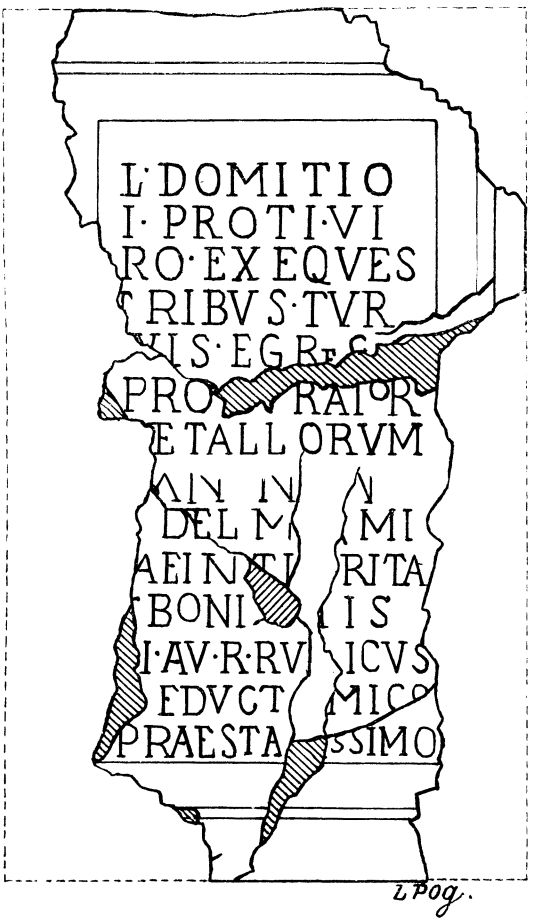
Bosznia bányászata messze visszamegy a római korra, sőt a rómaiak bányászata is csak folytatása lehetett az illyr őslakók kezdetleges aranymosásának. A rómaikori Dalmatia legnevezetesebb bányái a mai bosnyák területen voltak, köztük első sorban a Vrbász forrás-vidékének aranyaknái. A rómaikori aranybányászat nyomai most is feltalálhatók még Gornji-Vakuf körül, valamint hogy az ottani «Zlatna Guvna» neve is, mint annyi más helységnév Boszniában, aranyról szól. Valószínüleg itten találták, mint az idősb Plinius beszéli, Nero idejében a tiszta aranyat a föld szinén (in summa tellure protinus) oly mennyiségben, hogy néha 50 fontot szedtek össze egy nap alatt. A római bányák nyomai mellett, római pénzek is sűrűn találhatók itt, fenntartva az egykori mívelők emlékét. * Ez aranybányászat később is fennállott az egész középkoron át. István bán 1339-ben biztosítja Trau városát, hogy az ottani kereskedők «sicuri cum omnibus, auri, argenti, cupri et cujuslibet metalli,» II. Tvrtko Tvrtkovics király pedig 1422-ben megengedi a velenczeieknek az «oro, arzento» stb. kivitelét. ** Negri XV. századbeli

* Conrad, Bosnien in Bez. auf Mineralschätze. Geogr. Mitth. 1870.

** Lucius, Mem. di Trau, 224. — Acta archivi veneti II. 118.

velenczei földrajzi iró feljegyzi a Vrbász vizéről, hogy aranyat vezet, és úgy e folyón, mint a Lasván Travnik mellett mind a mai napig foglalkozik a lakosság aranymosással.

Hogy a rómaiak arany mellett ezüstre is bányásztak a mai Boszniában, legalább abból a körülményből következtethető, hogy a Peutinger-féle táblán bosnyák területen fekszik «Argentaria.»

A PROCURATOR METALLORUM SÍRKÖVE

Alighanem a mai *Szrebernicza*, a mi az Argentaria egyszerű szláv fordítása. E város ezüstbányái a középkorban nevezetesek voltak, de az occupatio óta ottan kutató bányászaink nemcsak középkori, hanem római nyomokat is sűrűn találnak. Bányász eszközökön, lámpákon kivül római sírköveket is, melyeknek kivált egyike rendkivül nevezetes. Kiderül belőle, hogy az egész pannoniai és dalmatiai bányászatnak itt volt központja. A sírkő 1·14 m. magas, 0·69 m. széles 0·45 m. vastag. Fenn és alul lyukkal van el[átva, mely által össze volt illesztve egy felső és alsó részszel. Felírása így olvasható: L. Domitio (.... E) roti viro ex eques(t)ribus turmis egregio, procuratori (m)etallorum (Pa)nn(o)n(iorum) (et) Delm(a)t(iorum), mi(r)ae inte(g)ritatis (e)t boni(ta)tis (M.) Aur. Ru(st)icus v. e. duce(n(arius) a)mico praesta(nti)ssimo. (Lásd: Arch. Epigr. Mitth. VIII. 243.)

A rómaiak letünte után a XIII. században vesz a boszniai bányászat újabb lendületet és a XIV. és XV. században világhirre emelkedik. Ez a lendület kétségkivül a magyar királyok műve, mert annyi bizonyos, hogy a magyar bányavárosokból hozott bányászok által jött létre. * Valószínűleg Ulászló telepitette őket az országba. E magyarországi bányászok nagy részének nemzetisége után általán szászoknak «sassi» nevezték Boszniában a bányászokat. Az első bosnyák pénzek a XIV. századból valók.

Nagy szerepet játszanak a középkori bosnyák bányászatban a raguzaiak, kiknek egy raguzai krónikás szerint ** már Kulin bán bérbe adta volna a bosnyák bányákat. A vállalkozók, aranymívesek és pénzverők többnyire raguzaiak voltak.

Valamennyi bányaváros magasan fekvő, megerősített várral birt, (grad, cittade, castello), melyben a hatóságok székeltek és a hova háborús időkben az összes lakosság menekült, míg alatta, többnyire csak faházak a főtér (platea publica) körül, az alváros (trg, burgus, mercatum) terült el, mely gyakran teljesen elpusztult, míg a lakosság a helyőrséggel együtt a várat védelmezte. A raguzai és mellettük Spalatóból, Zárából s más dalmát-parti városokból eredő vállalkozók és kereskedők, valamint a Magyarországból eredt bányászok a bennszülött orthodox és bogumil elemmel szemben mindíg erősen «latin», azaz katholikus jellemet adtak a bányavárosoknak, melyekben az első barát-zárdák is keletkeztek. A legfőbb hatósági személy, a vajda, többnyire bosnyák nemes volt, a bányászok főnöke, a «conte de purgari» gyakran raguzai.

Az adókat, illetékeket, pénzverdéket dohaneri, gabellotti, cariniči (dohana, dogana gabella olaszul, czarina szlávul vám) kezelték, csaknem mindig raguzai vagy kattarói bérlők; sőt maguk az országos kincstárnokok (protovestiari) is többnyire e városok polgárai valának. A XV. században minden ezüstöt, melyet az országból ki vittek királyi bullával (srebro bolano) kellett ellátni, és az uralkodók az ezüstárak szabályozásáról is gondoskodtak. A nyert érczeket azonban főkép az ezüstöt és a rezet többnyire csak Raguzában tisztították és finomították véglegesen.

* Schwandtner, Script. rer. hung. I. 869.

** Luccari, 1605.

A legfőbb termelvény az ezüst volt, vegyülékei szerint különböző nemekben. Mellette ólmot vittek ki nagy tömegben Raguzába, Velenczébe, sőt Sziciliába. Néha egyszerre 300 ló érkezett Raguzába bosnyák ólommal megterhelve. A bosnyák réz is elkerült egész Olaszországig, a bosnyák vasiparról pedig a raguzai szolgálatban állott bosnyák fegyverkovácsok tanuskodnak. Egy Zwornik-beli raguzai kereskedőnek leltárában 1424-ből 372 font ón és eleven kéneső is fordúl elé.

A középkori érczkereskedés központja *Fojnicza* és *Kresevo* volt, melyek ma már csak az ottani barátzárdák által nevezetesek. Az egykori virágzó bányaipar úgyszólván csak mellék-hatásában, az illető helységek katholikus jellemében maradt fenn. Fojnicza a bosnyák barátok legfőbb zárdája. Különben csak némi kezdetleges vasipar maradt fenn még e vidéken, az érczet a felületesen fekvő fészkekből kikaparják, egyszerű kohókban megolvasztják, a Kresevka, Fojnicza és Zseljeznicza (zseljezno — vas) patakjai által hajtott malmokban kovácsolják és a városokban, helységekben fegyvert, patkót, lakatot készítenek belőle. Csupán a Fojnicza fölött emelkedő Zecz, az Adria és Fekete tenger e vízválasztóján nyert a lakosság még rezet is. De itten régi ezüstbányák maradványai láthatók, *Kresevo* körül pedig abbanhagyott réz-, ezüst- és kéneső-, illetőleg czinóber-bányák. A középkorban az egész vidéken főleg ezüstöt nyertek. A bányaiparnak köszönte Fojnicza (Chvojnicza, Fenyő-pataka, a latin okmányokban Quoyniza, Choyniz, Chuoiniza, Coyniza) hogy a bosnyák királyság utolsó tizedeiben túlszárnyalta mint kereskedelmi központ Viszokot, a hol a raguzai kereskedők legelőször fejlesztettek volt az országban kereskedelmi emporiumot. Ez időben maguk a királyok is gyakran székeltek majd fojniczai, majd kressevoi magas váraikban. A közel Dezseviczében bányagróf, Osztruzsniczában vámhivatal volt.*

A legnevezetesebb ólombányák Olovo körül voltak, a Krivaja forrás-vidékén, a hol terjedelmes romok közt ma már csak nehány gunyhó áll és a bányászat is teljesen megszünt. Latin okmányokban egyenesen mint Plumbum, olaszúl mint Piombo is szerepel.**

* Jirecsek, Handelsstrassen, 49.

** Jirecsek, 50.

Ólombányászata még a XVI. században is virágzott és csak később pusztult el a hires barát-zárdával együtt. Utolsó nyomáig elpusztult egy másik ólombánya, *Kamenicza* is, mely valószinűleg közel volt Olovohoz. Olovotól három mértföldnyire, közel a mai Vares vasbányáihoz egy régi város, Dubovsticza romjait mutatja a nép, mely az ottani bányászat központja volt.*

Mint a legnagyobb bányaváros a késő középkorban még Fojniczát is túlszárnyalta Szrebernicza, hires ezüstbányáival, melyek a bosnyák és a szerb uralkodók szakadatlan villongásainak tárgyát képezték. Meglehet, hogy azonos a Peutinger-féle tábla *Argenteria* helységével; itteni régi aknákban közelebbről is egy Gallus-féle ezüst- és egy Constantin-féle réz denárt találtak, melyek most Bécsben a cs. kir. régiségtárban őriztetnek. Szrebro is ezüstöt jelent. Az iskolai tankönyvek és térképek még e század elejéig kitüntettek egy «Monte Argentaro» nevű hegylánczot, mely állitólag az Alpeseket a Balkánnal kötötte volna össze.

Mint Szrebernicza 1376-ban szerepel először, már ekkor is mint raguzai vállalkozók telepe. 1417-től fogva pénzverdéje is volt. A főtermelvény, ezüst mellett, ólmot is nyertek. Tvrtko, Dabisa, Zsigmond és Brankovics Györgytől nyert kiváltságokat. A barátok főzárdája itten állott, utána nyerte az egyházi tartomány a török időkben nevét, *Boszna-Argentina*; a zárda 1686-ban, a bányászat még a XVI. század elején pusztult el. Ezüstbánya volt ezenkivül Zvornikban is, melynek környékét a nép ma is gazdagnak tartja ezüst, arany és ólomban.

Mi okozta e virágzó, gazdag, sőt világhirű bányászat hanyatlását, elpusztulását?

Kétségkivül a török-magyar harczok hosszas dúlása volt a romlás első oka. Később a török kormányzás fémkiviteli tilalma, téves gazdasági rendszabály, mely a közjólétet az ércznek mesterséges viszszatartása által akarta biztosítani, lehetetlenné tette az ujabb lendületet, sőt az egész már megingatott ipart végkép tönkre tette. A porta fenn akarta ugyan tartani a nemes érczbányászatot mesterséges, erőszakos rendszabályokkal, kényszermunkával, sőt odáig ment hogy egyes gazdag alattvalóit, többnyire görög kereskedőket, a bosz-

* Jirecsek, 50. — Blau, 209.

niai bányák bérlésére kényszerítette. Mindez azonban csak elűzte az ügyesebb bányászokat és vállalkozókat.

Újabb időkben gyakrabban történtek kezdeményezések a boszniai bányászat emelésére. Ezek azonban ritkán terjedtek tovább, mint hogy a fényes Porta jelentéseket adatott magának külföldi meghivott szakértők által. Csak *Chozrev-basa* boszniai vezír vitte odáig, hogy 1841-ben arany-, ezüst- és ólombányát nyittatott Boroviczán, de az ő kormányzatával ez is megszünt.

Ehhez képest az occupatio nem is talált Boszniában más bányászatot a tuzlai kezdetleges sófőzésen kivül, mint némi vasbányaművelést és pedig egészen középkori modorban.

A legjelentékenyebb e vasbányamívelés *Vares* körül volt. E bányaváros a Stobnyavölgy kezdetén, vadregényes hegyek közt fekszik, 437 háza van 2177 lakossal. A Stobnya patakja cascadeokban esik egyik sziklától a másikra és mintegy harmincz primitiv «majdán» használja fel esését. Mindjárt a helység alatt ered a Varesácz völgye a Stobnya völgyébe és az előbbinek balpartján fekszik és a Stobnyán fölfelé találja folytatását a vaskőtelep, melyet a lakosság kiaknáz. Az ércz leginkább vörös-vaskő némi barna vas-kővel vegyítve. Palaköves rétegek váltakoznak tömör vaskő-tömegekkel. A palaköves rétegek a tisztábbak és dúsabbak, mindamellett többnyire visszahagyatnak. A majdánok t. i. gyönge fuvalmuknál és csekély magasságuknál fogva, nem képesek megolvasztani a sürübb érczeket, úgy hogy ezek megolvasztatlanúl a salakban maradnak. A majdán-tulajdonosok tehát, kizárólag helybeli lakosok, inkább csak a pados érczet veszik meg a bányászoktól, mely kevesebb vas mellett likacsos és meszes levén, könnyebben olvad. Az érczet úgy mint a szenet lóteherszámra veszik, 1 lóteher «továr» vörösvaskő a bányában 9—15 krba kerül, a szállítás a majdánba, — lóháton — 5 kr, 1 továr = 40 oka fenyőszén a majdánnál 18—20 kr, bükkszén, 60 oka, 30 kr., télen a szén lóteherként 5 krral drágább. 180 súlyrész kovácsolt vas előállítására 120 rész bükkszén, 240 rész fenyőszén fogy el. Egy majdánban havonként átlag hat olvasztás történik, egy olvasztásra 80 továr ércz megy, 120 klgrammal 9600 klg., az eredmény 13%, tehát hat olvasztásnál 7488 klg., a mi klgrammonként 14 krjával 1048 frtot tesz. Egy majdán évenként 150—200 frtot jövedelmez. A befektetési tőke

1200—1500 frtra rug. Vareson kivül még mintegy 100 majdan letezett az országban és az összes évi termelés 4300 tonnára számíttatott.

Idáig hanyatlott az egykor világhirű boszniai bányászat.

Az occupatio után a kormány a bányászati viszonyok tanulmányozásához is azonnal hozzálátott és ezeknek befejezése után a monarchia legjelentékenyebb pénzerőinek részvéte mellett 1881 elején létrejött a «Bosznia» bányatársulat, melyben a közös kormány eleintén $^1/_5$, majd $^1/_4$-del vett részt. E társulat megszerezte a kormány által eddig tett összes érczleleteket, kivévén a kressevóit, míg a zeniczai szénmedencze kiaknázása iránt a kormány a bécsi «szén-iparegyesület»-tel szerződött a bród-zeniczai vasut szénszükségletének biztosìtása végett. Az uj bányatörvény 1881 nov. 1-én lépett életbe.

A «Bosznia» által megnyitott bányák elseje a dubosticzai chrombánya volt. Az ércz a legjobb minőségű, a legkiválóbb török és ázsiai chromérczekkel vetekedhetik: 1883-ban 48 bányamunkás 7285 mtrmázsa érczet aknázott ki; azt hiszik azonban, hogy az előmunkálatok teljes befejezése után az évi kiaknázás 30,000 mtrmázsára fog emelkedni. Chromérczek másutt is mutatkoztak a szerpentin-kőzetekben, egyelőre azonban még ki nem aknáztatnak.

A chromon kivül mangán-érczek is találtattak jelentékeny tömegekben, a legfontosabb leletek az Ozren-Planina területén, északnak Szerajevotól, főkép *Cseljanovics* körül. Az ércz főkép a trias-mészben előforduló kemény-mangan, tömegessége egy tizedmértől több méterig váltakozik, minősége első rendű, fémtartalma átlag 58.59%. 1883-ban 52 bányamunkás 12807 mtrm. kemény mangánt aknázott ki. Eddig 800,000 mtrm. ércztömeg nyittatott meg, de már most is bizonyos, hogy az érczek terjedelme ennél is sokkal nagyobb.

Második mangán-bánya *Vranjkovcze* mellett nyittatott meg; itten sajátságos módon vastartalmú diluviális agyagban találtattak hatalmas mangán-ércztömbök; 1883-ban 20 munkás 5395 mtrmázsát aknázott ki. A boszniai mangán-érczek kitünő minőségüknél fogva már most is élénk kivitelnek örvendenek Ausztriába, Olasz-, Franczia- és Angolországba.

A fojniczai egykor hires ezüst vidéken eddigelé mívelésre méltó ezüst nem találtatott, e helyett azonban találtak, kivált *Csemernicza*

helysége mellett csekély ezüsttartalmú antimon-érczeket, melyeket a régiek úgy látszik szántszándékkal hátrahagytak. 1883-ban 48 munkás 5516 mtrm. antimon-érczet aknázott ki, 1884-ben pedig huta épült, miután már eddig is annyi ércz van megnyitva, hogy a huta táplálása több évre biztosítva van.

Természetes, hogy a *szrebernicai* régi bányák is alapos vizsgálat alá vétettek. Mindenekelőtt a régiek által hátrahagyott terjedelmes salakrétegeket találtak, melyek még mindíg 11—13% ólmot és 0.013—0.025% ezüstöt tartalmaztak. Kitünt továbbá, hogy az erek ezüsttartalmú ólomérczeket vezetnek a meddig trachytban fordúlnak elé, de antimonitot vesznek fel mihelyt az agyagpalába mennek át. Ez nagy fontosságú Csemerniczára nézve is, miután ott az antimonérczeket tartalmazó agyagpala mellett trachitok is fordulnak elő. Az eddigi kutatások alapos kilátást nyujtanak arra, hogy az itteni ezüstbányák ismét eredménynyel lesznek művelhetők.

Felemlítendő még, hogy Szerajevo és Kresevo mellett ujabban is leltek higanyt és hogy a hatvanas években Dervent mellett két esztendő alatt 3617 vámfont tajtékkövet nyertek. A mívelés úgy láiszik azóta feledésbe ment, ép úgy mint a szergováczi kréta, a visegrádi márvány, a kakanji pala kiaknázása.

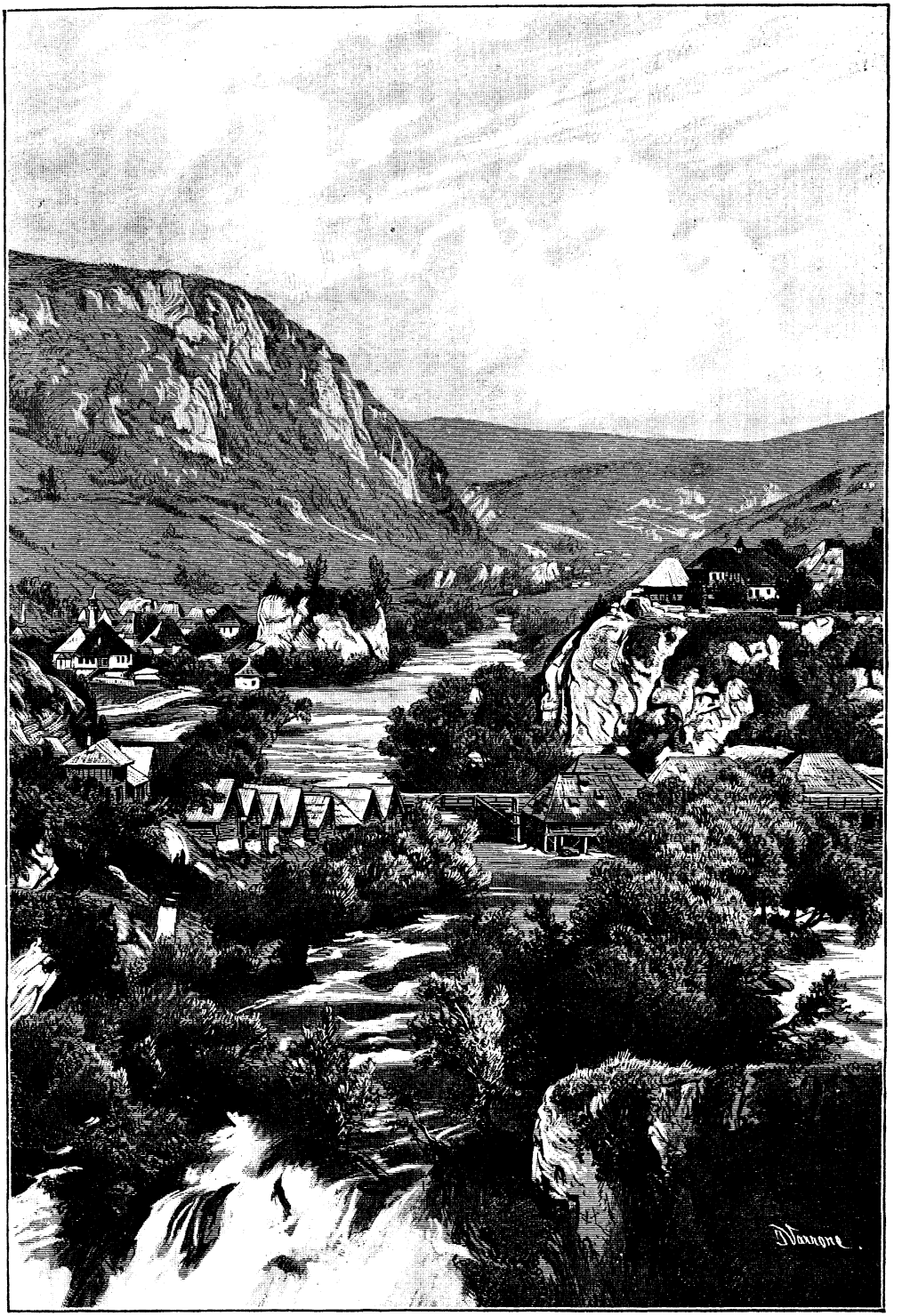
Miután Majdánban még a régi temetőnek bogumil-sírjait tekintettük meg, folytattuk utunkat *Jajcza* felé.

JAJCZA

A MAGYAROK UTOLSÓ VÉGVÁRA BOSZNIÁBAN

A PLIVA VÖLGYE. — A TÓVÁR. — A PLIVA TAVAI. — A JAJCZAI GÚLA-HEGY. — A KIRÁLY-SÍR. — A JAJCZAI BÁNSÁG. UJLAKI MIKLÓS. KEGLEVICS PÉTER. — MONDA A JAJCZAI LÁNYOKRÓL. — A VÁR. — MŰEMLÉKEK. — A MEDVE-TORONY. — A SZENT-LUKÁCS-TEMPLOM. — A KIRÁLY-CZÍMER. — A CATACOMBÁK. — BÚCSÚ A CSODA-TEMPLOMHOZ. — KOMOTIN VÁRÁNAK MONDÁJA. — A PLIVA ZUHATAGJA.

Még mindig jókor reggel volt, mire leérkeztünk a majdáni magas rézbányákból hitvány éjjeli tanyánkhoz. A szekerek készen vártak és azonnal útra keltünk *Jajcza* felé. Nem sokára el-elmaradoztak Majdán falvának sűrű dombos erdőben messze szétszórt fa-gunyhói és a még mindig bogumil sírokkal telt temető. Az út, lefelé haladva, nem sokára eléri a Majdanszka-Rjeka patakját ott, a hol az keletről jövé egyszerre délkeletnek fordúl, és folyton lapos medrét követve majd az egyik, majd a másik parton halad. Lassanként ki-kitágúl az eddig magas bükkös hegyek közé szorított völgy és egymás után merülnek fel a szélesedő látkörben a távolabb hegyláncok nehéz tömegeitől egészen külön álló magányos hegyek, sűrű erdőtől borított valóságos gúlák, őrei mintegy a folyton táguló völgynek. Valamely szomszéd községhez tartozó egyik házcsoportnál festői csapat várja a nyalka huszárok által vezetett kocsisort: Jajcza vidékének küldöttségei. Látjuk, hogy a muhammedanismus egyik főpontjához közeledünk. Őseredeti keleti alakok, tisztes kadik és muftik, hatalmas bégek hosszú sorban komoly méltósággal állva, de aztán nem kevésbé marczona pópák, kedélyes franciskánusok, és fedetlen fővel, darócz öltözetben keresztény parasztság is. A hosszú sorfal mögött kézen

A PLIVA VÖLGYE

tartva, a toporzékoló lovak élénk csoportja. A mint elérjük őket, lóra pattannak valamennyien, és elől a muhammedánok által hozott zöld és piros lobogók tele csillaggal és félholddal, nem különben a ragyogó kereszttel ékített három és kétszinű zászlók, elrobog, körülfog, utánunk vágtat a tarka kiséret, össze-vissza, majd előre rugtatva, majd el-elmaradozva, a lankásokon fel és le nyargalva. A Majdanszka-Rjeka most már folyton balra marad és követve délkeletnek irányuló folyását, egyenesen feléje megyünk egy délnyugatról sziklás erdők közül élénk cascadokban leszakadó nagyobb víznek, a *Pliva* folyójának. Majdántól mintegy két órajárásnyira elérjük a két víz összefolyását *Jezero* falvánál. A falu előtt leszállunk és gyalog megyünk fel egy darabig a *Pliva* vizén egész egy általa képzett kis szigetig. Gyönyörü idyll a vadonban: apró erecskékben tajtékzik a friss víz a sziget sűrű bozótjában össze-vissza. Kezdetleges malom serény kereke kelepel a sziget oldalán; közepén egy régi török erőd romjai hevernek: Gyöl-Hisszar, a «Tóvár». Harczi emlék áll a falu bejáratán is. Az utolsó felkelés alatt itten elesett katonáink síremléke, egyszerű obeliszk.

A «Tóvár», valamint Jezero is, a mi szintén tavat jelent, nem hiába viselik nevüket. A mint kiérünk a Pliva mindkét partján terjedő Jezero falvából, gyönyörü hegyi tó fekszik előttünk. A *Pliva*, miután felvette a majdáni patakot, betöltve vizeivel a hosszú mély völgyet, egész sorozatát képezi a nyugatról egyenesen keletre messze elnyuló tavaknak. Mintegy másfél órajárásnyi hosszban, $^1/_4$ órányi szélességben terjed el az első tó látszólag egészen elzárva a végén magasra tornyosuló szirttömegek által. Éjszaki partján halad tovább az út a sziklás hegyoldalon, melyről gyönyörü látvány nyílik. A már említett gúla-hegyek, köztük a legszebbek az *Ottomal* és az *Osztrobrdo*, tekintenek át a déli túlpartról, magányos előőrsei a *Goricza* láncolatának, mely mintegy két ezer lábnyira emelkedve zárja el a háttért párhuzamosan a tóval.

Mind e hegyek sötét zöldek a sűrű erdőtől, mely őket egyenletesen borítja, és kékesebb tónusokban tükröződnek csöndesen a tónak sima azúr-tükrében. A tó északi partja, mely fölött magunk haladunk zajos kiséretünkkel, mocsaras és sással és vizi liliommal sűrűn be van nőve. Kivájt és egymáshoz kötött fatörzsekből készült

sajátságos járműveken halásznak rajta a lakosok. De nemcsak a hal, gyakori e vizekben a teknősbéka is.

Majdántól a *Lizina-Planina* keleti hátán jöttünk lefelé, mely a Pliva és a Vrbasz közti szöget tölti be. Ettől a fő hegyháttól egy vad szakadás, a meredek Korita választja el a mellékhátat, melyen most a tó északi partján tova haladunk, a *Licse* magaslatát; eleintén merev sziklafalban, majd terraszokban esik le az útra és a tóra. Ez a hát is többször van sziklaszakadások által széttépve és a mint az út ezekbe bekanyarodik, ismét s ismét visszatekintést nyújt a tónak már elhagyott részeire. Pusztított erdővel és tövises bokrokkal benőtt járhatlan sziklaterület uralkodik e parton. Csak a Korita-szakadás oldalain és a terraszok simább részein akadnak szántók és egyes házcsoportok. A hol úgy tetszik, mintha végére értünk volna a tónak, mert hatalmas szirtek egészen el akarják zárni, ott a túloldalon magas sziklatetőn emelkedik élénken kilépve az erdős háttérből *Zaszkoplje* sárga fellegvára, ősi fészke a *Kulinovics* bégeknek, a kik egyenesen *Kulin* bántól származtatják magukat.

De a tónak még nincs vége. A mint az út a szirteket meghaladná, látjuk, mint törnek át a vizek a réteken, mint vetemednek át a szélesebb közökön, lezuhogva küzdelmük egész tajtékzó dühében egy második tóba, ez a második pedig már szélesebben és szabadabban egy harmadikba. Így terjed a zuhatagok által meg-megszakított tavak e sorozata összesen öt kilométernyi távolságban egyenesen nyugatról keletre: bűvös látvány a hab-fehérnek, a víz-zöldnek és kéknek minden árnyalatában, hatalmas szikla-falak és tornyok, ősi romok és amaz erdős gúla-hegyek közt.

Az útnak szűk szorosa, mely eddig néhol lejött egészen a tóparti vízi virágokig, egy óra múlva dombon vezet át, mely parasztházakkal van borítva, $1\frac{1}{2}$ óra múlva kupolás muhammedán zárda mellett vezet el, mely *Milc* falvához tartozik, és végre ott, a hol a Pliva ismét kifolyik tavából, felkerül a Jajcza előtti utolsó gerinczre, melynek tetejét elérve egyszerre vetődik fel előttünk maga a város, és minő város!

Ugyanolyan gúlahegy, a minők már egész útunkon fel-feltünedeztek, emelkedik a tompa szögben, melyet a most már délkeletnek forduló Pliva a délről északnak kanyarodó Vrbász folyójával képez.

Ódon terjedelmes fellegvár koronázza a hegyet erkélyes tornyokkal, ormos bástyákkal, melyekről komor ágyúk tekintenek le; hatalmas szögekben futnak le és körül a várfalak erődített kapukkal, és e falakon belül és kivül tele van az egész gúla-hegy a vár fokától az aljáig festői keleti jellegű apróbb-nagyobb házakkal, melyek mint a fecskefészkek ragadnak rajta. Balra a Vrbász mély sziklamedre, jobbra a Pliva és tavai egyik a másik fölött, köröskörül tanyák, házcsoportok, egy-egy régi várrom vagy minaret messze elszórva buja szántó-földek és kertek közé, mindez körülvéve amaz erdős gúla-hegyek, az előtért elzáró sziklafalak és a kékes távolból áttekintő kopárabb hegylánczok által.

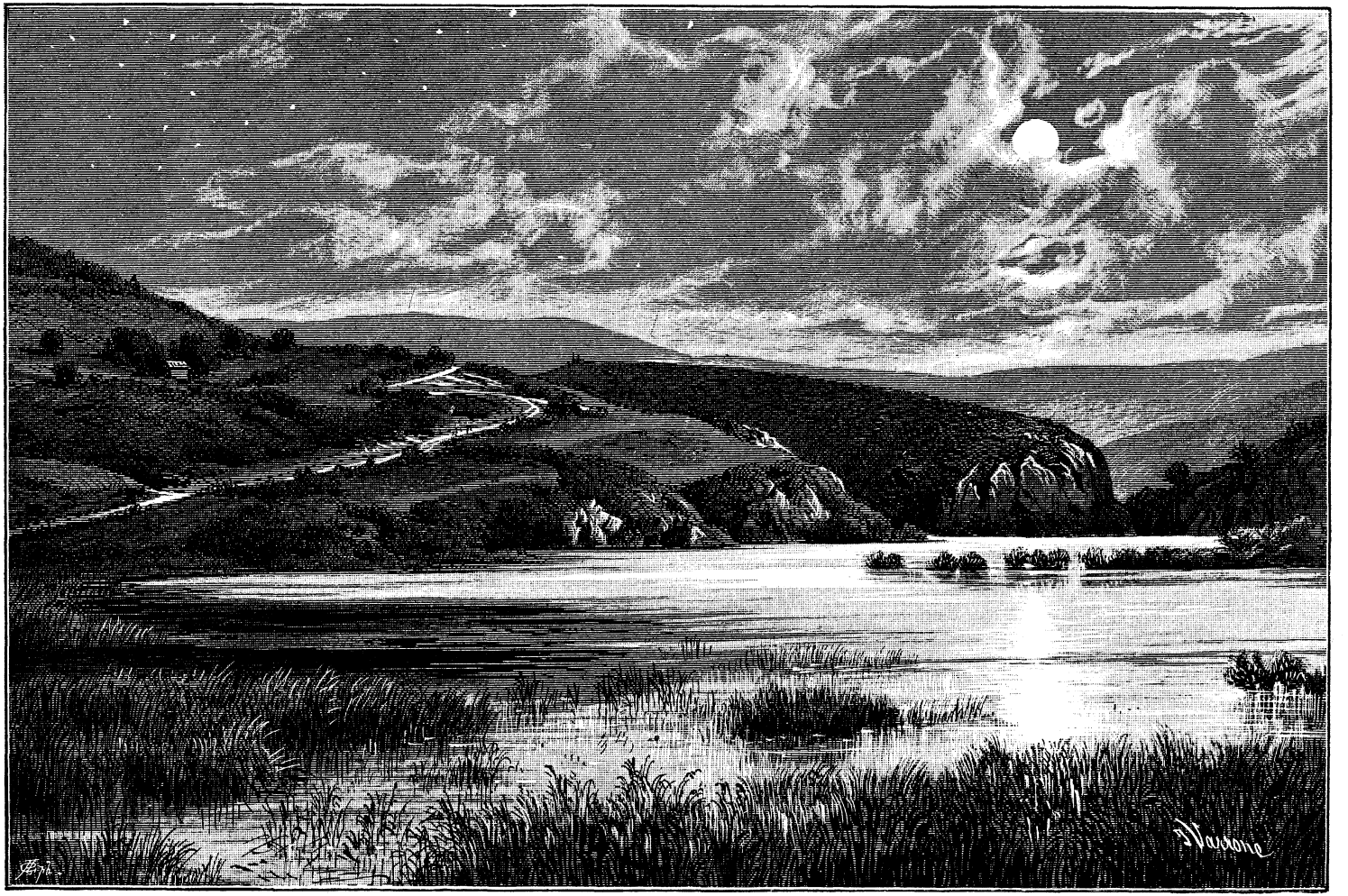
Ilyennek mutatkozik *Jajcza*, pedig ez még nem a legszebb oldala. Mert csak a gúla-város túloldalán és miután megkerülte volna, megvehetetlen várárkot képezve, vetődik a Pliva vize a Vrbász folyamába hatvan lábnyi szélességben, kilenczven lábnyi magasságból, bömbölő óriás zuhatag, melynek széjjelporzó víztömegeiben szivárványt vet a nap.

Mivel a gerincz, melyen vagyunk, a tulajdonképi városnál magasabb és csak kevéssel alacsonyabb a fellegvárnál, melyhez egyik vékony ága felvezet, a városnál elébb a fellegvárat akarjuk meglátogatni. Megállunk és leszállunk a szekerekről egy egészen magában álló középkori siremléknél, mely felkiáltó jelként nyúlik vékonyan a magasba, alján mélyen kivájva, oldalain lekopva; csak egy görbe kardnak még megmaradt féldombor-műve mutatja, hogy vitéz emlékét örökíti meg. A nép bosnyák király sirjának tartja. Valóban itten érte utól a veszedelem az utolsó bosnyák királyt, és e vár maradt a bosnyák királyság bukása után is még sokáig a régi Boszna utolsó védbástyája, védelmezve magyar fegyverek által körömszakadtig. Csak a mohácsi veszedelem után került német kapitány kezére, és ekkor aztán meg is dőlt csakhamar a győzelmes félhold előtt.

Érdemes, hogy minekelőtte belépnénk, emlékezzünk múltjáról.

*
* *

Jajczánál veszett el belviszály és török fegyver alatt a bosnyák királyság. Nehány hét alatt hetvennél több város esett II. Muhammed

A PLIVA-TAVAI

kezébe. Tomasevics István király, az utolsó Kotromán futás közben elfogva kivégeztetett, némelyek szerint elevenen megnyúzatott. De Jajczánál támasztják fel még egyszer magyar fegyverek a bosnyák királyságot.

A rettentő hírek érkeztére még ugyanazon 1463-ik évben mint a sas üt le a hódítóra Mátyás király. Számos bosnyák főúr csatlakozik hozzá, az elsők egyike a halomföldi (herczegovinai) István herczeg fia Ulászló. Még az ősz folytán visszafoglalja az északi tartományokat, Ozorát és a bosnyák Alföldet, melynek Jajcza mindenkor főhelye és Kljucs mellett legerősebb vára volt. Csak csekély terület, a felső Boszna völgye és az alsó Drina mente marad török kézen.

A később, 1503-ban kötött békében magyar kézre jutnak Jajcza, Imoszki, Prolozsácz, Ljubuski, Mosztár, Pocsitelj, Blagaj, Prozor, Livno, Vienácz, Komotin, Vratnik, Travnik, Novi, Kljucs, Bihács, Doboj, Maglaj, Dubrovnik és Zwornik várai. De már 1463 deczember 6-án Jajczában állít ki Mátyás okmányt, melylyel a halomföldi Ulászlót jutalmazza* és 75 várat ugyanazon gyorsasággal vesz vissza, a melylyel bevette a török. Jajcza ostroma hét napig tartott és az ostromlókkal kezet fogtak a lakosok, hogy szabadúljanak a töröktől, a ki elvitte volt asszonyaikat, gyermekeiket.

Innen fogva török-magyar Ilionná válik Jajcza, egyik védbástyája a kereszténységnek. Már 1464 tavaszán 30,000 embernyi sereggel ismét *Jajcza* előtt áll II. Muhammed. De ostromai megtörnek a vár védőjének Zápolya Imrének erején, és mire hírét vette volna, hogy ismét közeledik maga Mátyás, a szultán felhagyott az ostrommal, nehéz ágyúit is a Vrbászba dobva, hogy könnyebben menekülhessen.

Mátyás király még ez évben megkezdte a visszahódított országrészek szervezését, Zápolya Imrét a horvát-dalmát bánt nevezvén ki a tartománynak nem bánjává, hanem kormányzójává. Később (laki Thúz János rövid, tán csak czímzetes bánsága után) Ujlaky Miklós a mácsói bán alá rendelte Mátyás a bosnyák földet 1467 körül, majd 1472-ben bosnyák királylyá nevezte ki az addig báni minőségben szolgált gazdag főurat. A királyság főtámaszai a viszonyok s az új szervezés következtében a jajczai s szreberniki bánságok lőnek; az

* Fejér (Pray) Commentarii hist. de Bosniae.... cum regno Hungariae nexu p. 67 - 70.

előbbi az Alföld, az utóbbi a régi *sói* bánság területén, mely a Boszna és Drina folyói közt terül el s az ozorai bánsággal együtt képezé a Vrbász és Drina közt elterülő úgynevezett ozorai földet vagy ozorai tartományt. Fővárosa az új életre keltett bosnyák királyságnak ezentúl Jajcza volt és Jajcza falai körül folyik le Bosznia történelme azon 64 esztendőn át, mely alatt a magyar a törökkel küzd birtokáért.

A magyar fegyverek által Szerbiában is vívott győzelmek folytán a szultán Magyarországba küldé az oláh vajdát, hogy fegyverszünetet kináljon, sőt békét kössön. Mátyás visszautasítva az ajánlatot, újabb nagy keresztes hadjáratra készült. Ezt azonban a pápa sürgetésére nem a török, hanem a huszita Podjebrád cseh király ellen vezette. A szultán 1473-ban, — olyan volt Mátyás tekintélye — megújította ajánlatát, sőt kész volt átengedni egész Boszniát, ha Magyarországból szabad átvonulást nyer Németországba. Mátyás, noha viszálya Frigyes császárral megujúlt volt, elutasítá ezt az ajánlatot is.

Ismét és ismét vezettek seregeket Jajcza ellen Muhammed, majd Bajazid. De a város lakosai és őrsége megmutatták, hogyan tudnak harczolni olyan uralkodó alatt, mint Mátyás, és rendületlenül tartották a várost, míg a magyar seregek falai alatt verték vissza az ostromlókat. Ujlaki Miklós halála után újabb király nem neveztetett ki. Fia csak «Dux Bosnae» nevezi magát 1492-ben kelt okmányban. De magyar bánok kormányozzák tovább Ozorát és az Alföldet. Jajczai bán 1499—1501-ig Boriszlai Ferencz, 1502-ben Batthyány Boldizsár, 1505-ben Kanizsai György és Bebek János, 1507-ben Bartal vránai perjel, 1508-ban Zthresemley György, 1520—1526-ig Keglevics Péter.

A szultán tudta, hogy Magyarország szívébe és Németországba nem vezetheti seregeit, míg magyar hadak Boszniából fenyegetik visszavonulását. Mátyás halála után tehát gyorsan megujúlnak a török vállalatok Jajcza ellen, melynek fontosságát minden oldalról felismerik, elannyira, hogy a pápa felhívja az összes keresztény fejedelmeket, hogy e várat veszni ne hagyják. Még Velencze is pénzzel támogatta védelmét. 1500-ban csakugyan Jajczának vezeti seregét Bajazid szultán. Mátyás fia, a hős Corvin János, a ki a Drávántúli részeket kormányozta, megverte azonban a törököket a vár alatt, úgy, hogy ezrével vesztek a Vrbász vizébe.

1520-ban súlyos csapásokat mértek a szendrői és boszniai szandsákbégek a magyar Boszniára. *Zwornik* a Drina védvára elesett a parancsnok Mathusnay Tamás hanyagságából, miután kellőleg élelmezve nem volt. Elesett *Tesánj* is, Ozora kulcsa. De Jajczát nem engedte az öreg *Keglevics Péter*, és e város védelme a magyar Bosznia utólsó fényes emléke.

Zwornik és Tesánj vétele után *Ferhát* basa boszniai beglerbég 15,000 emberrel átlépte a Szávát, de Tomori Pál, Bánffy Jakab,

JAJCZAI OBELISZK

Radó Ferencz, Kállay János és Bárdy István kapitányok által teljesen megveretett és maga is odaveszett. Utódja *Uzref* basa, hogy kiköszörülje a csorbát, *Szinan* epirusi basával, valamint a *belgrádi*, nándorfehérvári és szendrői basákkal most ujra Jajcza ostromára indúlt.

Miután a törökök egy ideig hiába ostromolták a várat, úgy látszék, hogy meddő törekvésöket feladják. De Keglevics Péter megtudta, hogy ez csak csel; hogy a törökök megállapodtak, az erdők

védelme alatt vagy hegyszakadásban rejtőznek és ottan éjjel-nappal ostrom-hágcsókat készítenek. Keglevics tehát még ébrebben őrizte a falakat, csapatainak egy részét pedig kiküldte az erdőbe, hogy ottan

A CSONKA TORONY

lesben álljon, míg ágyúszó adandja a jelt, hogy ráüssenek az ellenségre. De még további cselhez is folyamodott. Ünnep előestéje lévén, maga köré gyüjtötte a lányokat és asszonyokat és felszólította őket, hogy menjenek ki a város elé, a «kraljeva polje», királymező

nevű térségre* énekelni, tánczolni, mint a hogyan bátor béke idején szokták.

Az éj folytán a törökök előjöttek rejtekeikből ostrom-hágcsókkal. És a mint a városhoz közelednének, hallják a víg danát és a guzla hangját, majd meglátják a holdvilágban tánczoló bátor fehérnépet, ennyi gondatlanságra maguk is gondatlanúl oszlanak, eldobálják a létrákat, hogy nem a várat, hanem az asszonyokat rohanják meg.

Ekkor dördűl meg az ágyú, *Keglevics Péter* kirohan a várból, a lesbe állított csapat is ráüt a törökre, fegyvert fognak az asszonyok, lányok is, és lekaszabolják a törököt mind egy szálig. Így mondja a jajczai monda.

Annyi bizonyos, hogy az első sereg kudarczot vallott, és a basa nemsokára ujabb 20,000 emberrel volt kénytelen Jajcza alá vonúlni; *Keglevics Péter* most is keményen állta az ostromot, míg 1525 junius 11-én szabadító magyar sereg nem érkezett *Frangepán Kristóf* 16,000 emberével. Az egyesült bosnyák-magyar hadak győzelme véget vetett a másfélévi ostromnak, II. Lajos király pedig nagy kitüntetésekkel és czímekkel ruházza fel Frangepánt, a ki egyik levelében így írja magát: «Christophorus Groff de Frangepanibus... Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae specialis tutor atque protector.»

Hanem ez is volt a magyar fegyverek utólsó győzelme Boszniában. 1526 aug. 6-án elveszett Magyarország Mohácsnál. A Zápolya-Ferdinánd-viszályban Keglevics Péter Ferdinánd királynak adta át Jajcza várát. Ferdinánd német helyőrséget tett belé Grbonog és Kozijaner kapitányok alatt. Frangepán elesett a harczban Ferdinánd-párti csapatok ellen, a mit nagy diadalnak is hirdettek ezek.

1528 elején Uzref basa boszniai szandsákbég és Mehmed Galliogli szerviai basa ujra megjelentek Jajcza alatt, a helyőrség pedig most már tíz nap után feladta a várat. Vele együtt elveszett az egész jajczai bánság és Horvátország egy része. Az erős Banjalukát Radovics kapitány feladta kardcsapás nélkül. Ozora már 1520-ban veszett el.

Jajcza s a többi végvárak elvesztét siratja már az említett Zápolya-párti *Kállay János*, ki Bosznia védelmében maga is részt vett, a Fer-

* A jajczai monda szerint itt végezték ki Tomasevics István királyt.

dinánd-párti *Báthory Andráshoz* intézett egyik levelében, mely a Kállay-levéltárban őriztetik és egyike a korbeli legjellemzőbb iratoknak úgy tartalma mint zamatos hangja által.

*
* *

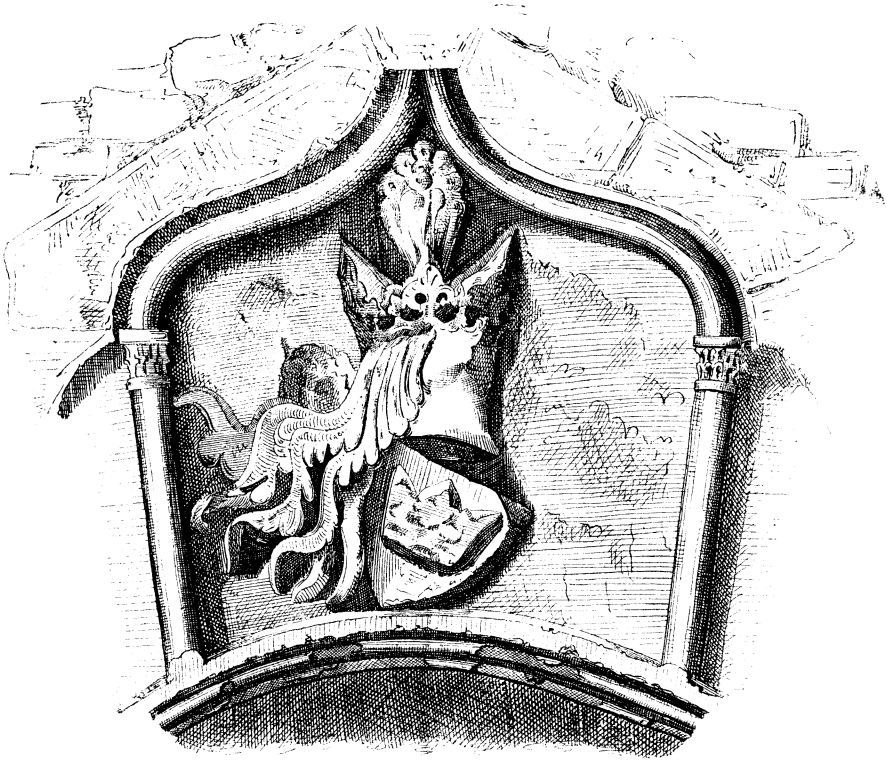
Elevenen éreztem a Jajcza falaihoz kötött mind e magyar dicsőséget, s mintegy történelmi jellemét a pillanatnak, midőn a századok hosszú szünete után a Mohácsnál odaveszett régi magyar várba ismét Boszniát kormányzó magyar államférfiú oldalán léptem be Jajcza várába. Ugy hittem, mintha még egyszer meg kellene dobbanniok ama porló sziveknek, melyek a magyar zászlókat védték egykor körömszakadtig e vár ormain, mintha négy század után érezniök kellene, hogy nem hiába estek el, érezniök, hogy a nemzetből nem haltak ki ama nagy törekvések, melyekért küzdöttek, hogy a nemzet újra fölemeli a zászlót, mely az ő kezükben összetörött. Úgy éreztem, hogy a Hunyadiak eszméi érnek a nagy bukás után újabb diadalt.

És valóban olyan e vár, hogy képes helyreállítani a jelennek kapcsolatát a múlttal. A törökök nem gondoltak ugyan avval, hogy modern várrá alakítsák, de nem is hagyták elpusztúlni, úgy hogy ma is a tizenötödik századot hirdeti minden ízében, mutatva nehéz vívások nyomait, de fennállva daczos épségben.

Mig a Jezeróból jövő út jobbra lekanyarodik a városhoz, balra rövid meredek gerincz egyenesen felvezet a várba, mely a hegynek csúcsán, a város éjszak-nyugati részét foglalja el. Régi sírok mellett elhaladva érünk az ormos-tornyos falba épített szűk, ódon kapuhoz, a hol a magyar bakákból álló kis helyőrség parancsnoka fogadja a minisztert, hogy vezetője legyen a vár megtekintésében. És ritka hely, mely megtekintésre érdemesebb volna, többet, meglepőbbet mutatna.

A belső vártér egyenetlen négyszög, melynek alapja nyugatnak a jezerói tavak felé fordúlva 200 méternyi hosszú. A keleti oldal, a Vrbász felé, kevéssel rövidebb, az éjszaki és déli oldal mintegy 100 méternyi. Köröskörül bástyafalak emelkednek, még mindig jól fenntartott és ujabban is javított magas ormokkal. Tetejükben már letört, belsejükben már bedőlt, de kivűl még mindíg erős tornyok védik a négy sarkot. A várfalakba épített czifra faragott kövek, oszlopocs-

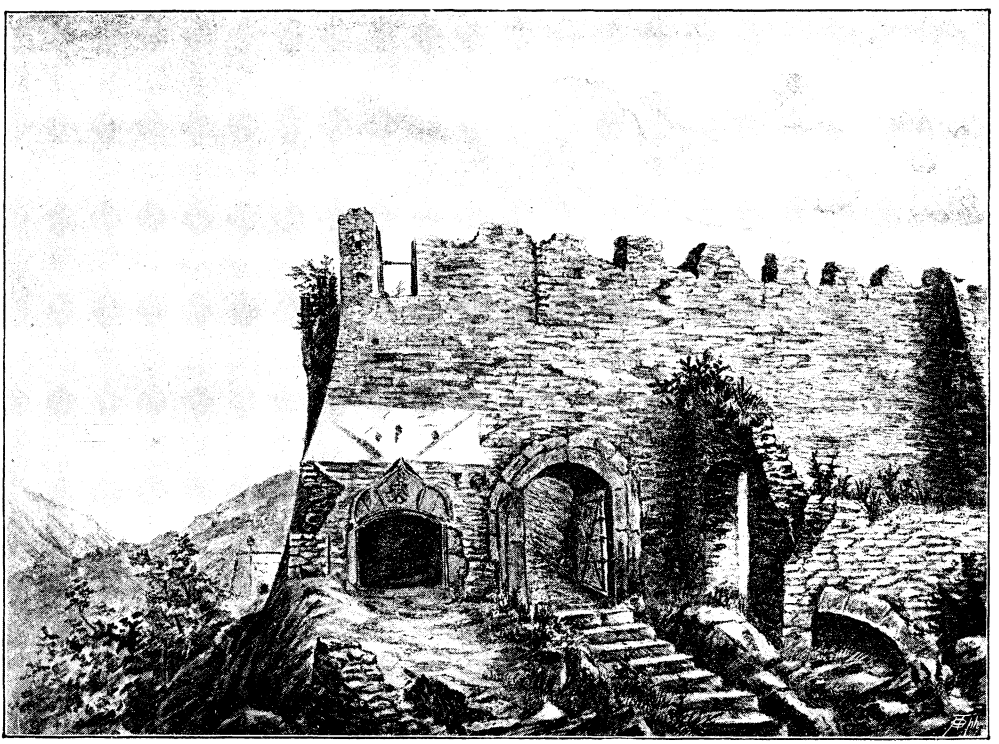
kák és díszes oszlopfejek mutatják, hogy valamikor pompás díszepületek állhattak ez udvaron, melyeknek az annyi ostrom alatt bedőlt romjait utóbb a védművek javítására használták. A várudvaron is hevernek ilyen ékített kövek, köztük egy szép sarokpillér, alján faragott levelekkel. Ezek adhattak okot arra a véleményre, hogy itten valaha római templom állott. Azonban olasz jellegük félreismerhetlen

A KIRÁLYI CZÍMER

és megerősíti azt az adatot, hogy a hatalmas *Hrvoja* «Isten kegyelméből Spalato dicső fejedelme, egész Bosznia nagyvajdája, László király főhelytartója», a ki oly nagy szerepet játszott Zsigmond s a nápolyi trónkövetelők alatt, Boszniában királyokat tett és csapott el, Jajczában pedig mint a bosnyák Alföld független ura residiált, Luculoból való nápolyi építőmesterrel emelteté várát a nápolyi Castello dell'uovo módjára. Innen eredne Jajcza neve is, mert «jajce»

annyi, mint tojás. Egyszerűbben vezethető le azonban a gula-hegynek, melyen áll, tojásdad csúcsától. Régi épületekből most már semmi sem áll többé a várudvaron, kivévén a környező falakat és tornyokat, kirohanó portákat a meredek déli oldalon, egy pár félig bedőlt bombaszilárd folyosót s a régi erődítő művészet hasonló részleteit, melyek a hires Jajcza egykori erejéről szólnak.

A VÁR NYUGATI OLDALA A KIRÁLYI CZÍMERREL.

De áll itt az udvaron egy kisebb mecset, mely már Omer basa ideje óta csak fegyvertárúl szolgál és egynehány katonai férhely. Regiségek közül csak nyolcz ágyúcső van még a várban Mátyás és I. Ferdinánd idejéből, kettő felirással és czímerrel.

Csak ha letekintünk a vár fokáról, látjuk, hogy milyen erős és megvehetetlen lehetett a középkorban, midőn modern ágyúk még nem bombázhattak a Vrbászon és Pliván túl emelkedő magasabb csúcsokról.

A gúlahegy, melyen a város és a vár emelkedik, a tavakból kijövő és a Vrbászba szakadó Pliva és a Vrbász által képezett tompa sarokban áll, mind a kettőnek bal partján. Ezek a vizek tehát természetes és megvehetetlen várárkok, mert kivált a Vrbász házmagasságú sziklafalak közt folyik. A két folyó közti területet a Borek kopár sziklahegysége foglalja el, mely csak szorosan a tavak partján enged a városhoz vezető keskeny közeledő utat. De noha itten a vizek nem állják az ostromló útját, eltekintve a veszélyes szorostól, melyen át a közeledés egyedül lehetséges, itt sem hiányzanak a természetadta védművek. A vár falaitól három oldalra meredeken esnek le a sziklafalak a völgybe, melyet a Borek görbülete és a jajczai gúlahegy képez. Csak alant, e sziklafalak tövén állnak itten egyes házcsoportok és csak a negyedik, délkeleti lapályosabb oldalon kúsznak fel a várfokig azon az oldalon, mely épen a vizek által védve van délnek és keletnek.

Csupán e városrész éjszaki és nyugati oldalát kellett még mesterségesen is védeni, a mire a vártól éjszaknyugatnak a Vrbászig, nyugatnak a Pliváig lehúzódó ormos falak szolgálnak, hatalmas kapukkal és tornyokkal. Ez a városrész a vizek felé leeső lejtősebb hegyoldalon, mely a várral együtt egészen el van kerítve az említett falak és a két folyó által, képezi az ó-várost. Ez mindig a várnak védterületéhez tartozott és mint másutt, itt is a tulajdonképi török város. A keresztények a természetes és mesterséges védműveken kivül, a várhegy meredek oldalainak alján álló kisebb házcsoportokban, és a Vrbász és Pliva túlpartján elterülő külvárosokban, Kozluk és Pijavitza faházaiban laknak.

Ha kitekintünk a magas várnak ormairól, az egyenesen leeső sziklameredély alatt nyugat felé messze elnyúlik a jezerói tavak hasonlíthatlanúl szép látványa, zuhatagokban szakadva sziklákon át egyik a másikba, éjszaki partjaikon kopár szikla-terraszok, a délieken buja erdős hegység által beszegve, melyből kiemelkedik az Ottomal, az Osztro-Brdo és az utólsó zuhatagnál a Zaszkoplje gúlái, ez utóbbi régi romokkal és apró házcsoporttal koronázva. Szemben vele a kopár sziklákon a milei magányos kis mecset. Éjszaknak, túl a meredélyen, melybe a várszikla leesik, a mély medrű Vrbász két magas partján zöld vetések terülnek el, ezek közt a bal parton ama Kraljevo, most

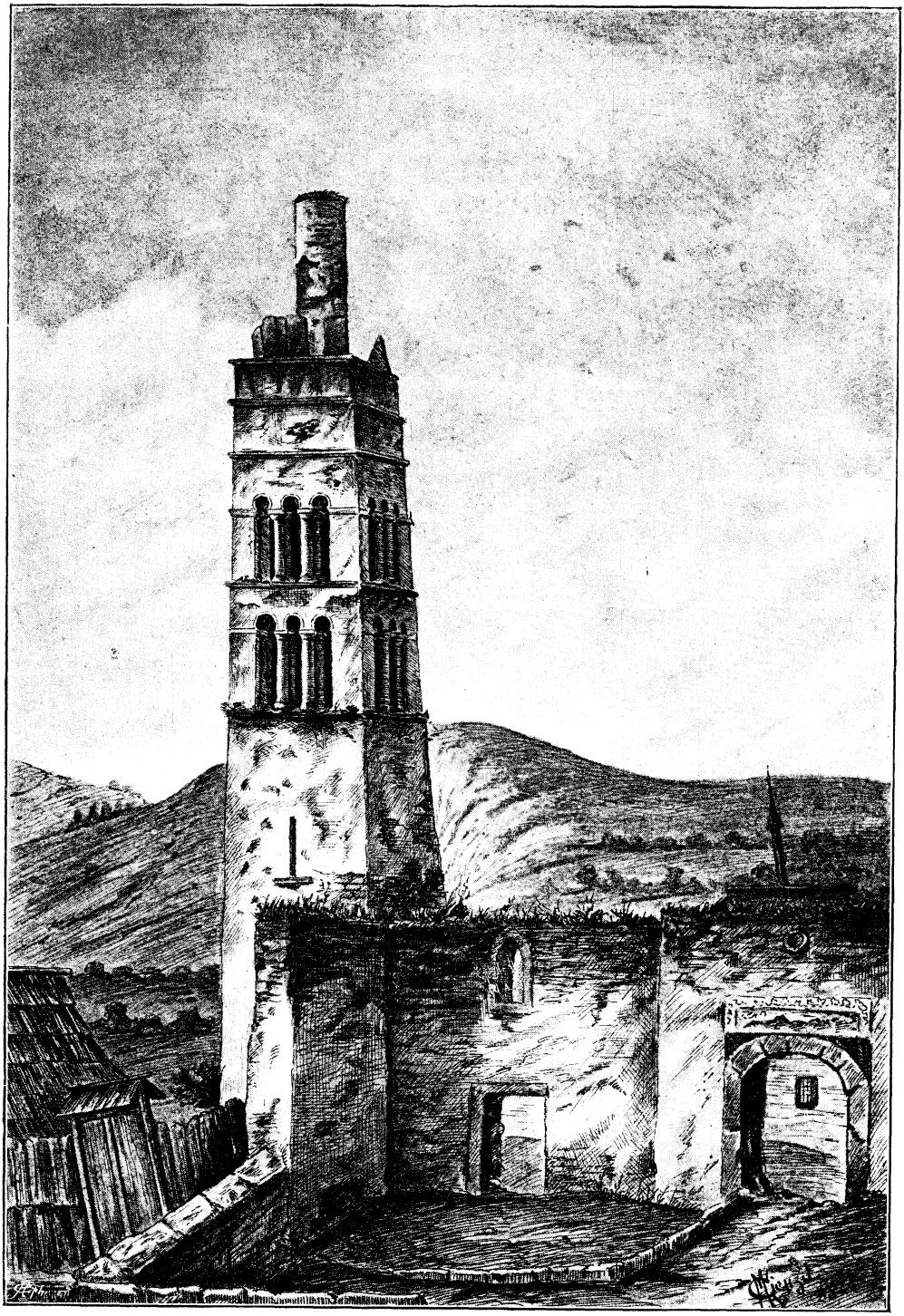
Czarevo-polje, mely a Keglevics-mondában mint a lányok tánczhelye szerepel. Közelebb, épen a vár alatt s szorosan a felvezető út mellett egy kisebb gúlaforma domb, tarka török temetőkkel körülvéve, melyen egykor állítólag a királyok nyári kéjlaka állott. Egészen az úton a Kulinovics-család sírjai. Lejebb egyes házak, melyek udvarába betekintünk. Az egyikben épen most száll le prüszkölő arabvérű szürkéjéről egyik délczeg kisérőnk, Moharem aga Szaracs, háznépétől környezve.

A Vrbász jobb partján lefelé számos falú húzódik, az ugynevezett «Dnoluka», telekliget, csupa Vakuf-birtok, Chozref bég által alapítva, a szerajevói begova-dzsámia tulajdona.

Ha a várnak másik oldaláról délkeletnek tekintünk ki, a hegynek itt már nem meredek, hanem lejtős oldalán az ó-város terül el, körülzárva a Vrbász és a Pliva medre és a vártól ezekhez lefutó ormozott védfalak által, melyeknek a Plivához húzódó vonalából a banjalukai, a Vrbászhoz huzódóból a travniki kapu magasan emelkedik ki hatalmas tornyot hordó boltozattal.

Az ó-város a legfestőibb keleti képek egyike, a vizekhez letekergő szűk utczáival, melyekben egymás hátára szorúlnak a keleti jellegű épületek, megviselve kivétel nélkül az idő által, csupa szűk helyiségek, számtalan apró ablak többnyire elrácsozva, alacsony ajtó, emeletek, melyek messze kirúgnak a földszinten túl, félig fából, félig kőből építve, a kövek közt nem egy faragott díszkő valamely régi romból kiszakítva, a falakban nem egy bomba, vagy legalább a bomba által tört lyuk.

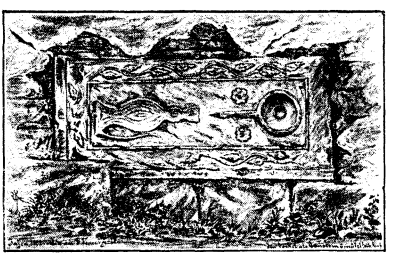
De a mi ezt a keleti látványt rendkivülivé teszi, az az európai középkornak három hatalmas épülete, mely magasan felülemelkedik mindez apróságon. Messze alattunk, már közel a Pliva partjához, egy vaskos csonka torony, egészen kerek, minden bejárat nélkül, melyben egykor állítólag medvéket tartottak a bosnyák királyok. Ettől jobbra s balra egy-egy mecset, melynek mindegyikén tisztán felismerhető még a középkori keresztény templom. A medve-toronytól délnyugatnak eső, melynek neve most is «Joánszka», valamikor Szt.-János temploma volt, a másik, délkeletnek, Lukács evangelistának temploma, négyszögű tágas épület, magasan felnyuló, románstylű campanillevel, gyönyörű karcsú építmény, mely az ó-város kellő közepéből

A LUKÁCS-TEMPLOM

emelkedik fel, egész Boszniának legremekebb műemléke. Nagyon düledezőfélben kétségkivül, kéményforma kis minarettel csonka tetején, de még mindig elég ép arra, hogy könnyen lehetne eredeti állapotába helyrehozni. A templom belsejébe római kő van falazva.

Ez épületeken túl látjuk a Pliva zöldes vizét, a Vrbász sötét medrét, túl a Vrbászon Kozluk már falusi külvárosát, azontúl meredeken kifutó sziklabordáival a Hum hegyét, melynek tetején temették el, mondják, kegyes kezek, a II. Muhammed által elevenen megnyúzott utólsó bosnyák királyt Tomasevics Istvánt. A Pliván túl Pijavicza házcsoportja, azontúl a Tjusina zöld magaslata. Mind e hegységek alján messze széjjel vannak szórva nyájas falusi és nyári lakok, mosolygó kertek és facsoportok közt, Volujak, Armanj, Kalina és Herczegovácz községeinek egyes részei. Ilyen Jajcza látképe, tiszta, derült, meleg ég alatt, a színek és alakok végtelen változatosságában, egyszerre minden látványával egy élénk keleti városnak, mely ezúttal még ünnepiesen fel is van díszítve, és a legderültebb falusi életnek, úton-útfélen tele a legtarkább néppel, mert ma vásár is, a szomszédban pedig búcsú is van.

RÓMAI KŐ A LUKÁCS-TEMPLOMBAN

De nemcsak a földszíne fölött, azon alól is vannak Jajczának, mint igaz ódon várnak megtekintésre méltó építési emlékei, sőt csak földalatti helyiségeiben hathat reánk, meg nem zavarva semmi modern élet által, Jajcza nagy és tragicus múltja, itt érezzük igazán a régi századok történelmi lehelletét. Elhagyva a vár udvarát, mindenekelőtt ezeket tekintettük meg.

Mindjárt a vár nyugati oldalán levő kapu mellett üreg van a természsziklába vágva, régi sirbolt. Hogy királyi sirbolt, mutatja a czímer, mely bár erősen megkopott, de még mindég tisztán kivehető féldomborműben az üreg bejárata fölött kőtáblába van vésve. A bosnyák királyok czímere ez, ugyanaz, mely pénzeiken is látható: a pajzsban egyszerű liliomos korona, a pajzs fölött sisak, melyet balról hosszasan lengő takaró, felül ugyanazon korona fed, melynek köze-

péből még magas toll-disz emelkedik. Maga a bejárat olyan alacsony, hogy csak meghajolva lehet belépni. A belső boltozat embernyi magasságú, hátterében méter magasságú pad van a terméssziklából meghagyva. E padon állott volna valamikor a hagyomány szerint egyik Tvrtko koporsója. Ez azonban már azért is valószinűtlen, mert épen a Tvrtkók a czímerpajzs koronája alatt még gót T betűt is szoktak használni. Hogy a sírbolt mint némelyek hiszik, az előtte állott volt kápolnához tartozott, az inkább lehetséges, bár a szikla csak igen kis épületnek engedhetett még helyet. Rövid idővel ezelőtt állott volt még itten ilyen épület; a Kulinovics család lakhelye. Temetkezési helyük most is közel van a várhoz. A Kulinovicsok, a kik Kulin bántól származtatják magukat, és hagyományaik szerint örökösök voltak a jajczai várnagyságban, a sirboltot és czímerét e kétségtelenül később emelkedett házukhoz tartozónak tekintették és a czímert most is saját családi czímerüknek tartják. A bosnyák királyok pénzei azonban kétségtelenné teszik, hogy ez Bosznia régi czímere. Ily pénzeket, bár átalán a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak, épen a vár körül is többet találtak.

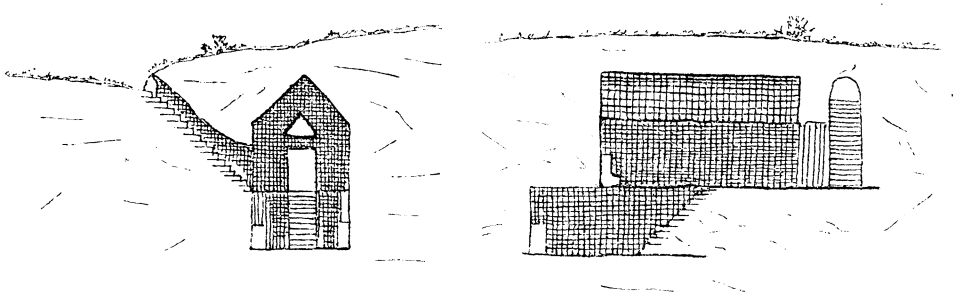
Sokkal érdekesebbek azonban ez egyszerű sirboltnál, (melyen csak a czímer annyiban nevezetes, hogy a régi királyok czímerének megőrzött egyetlen példánya az egész országban) a várnak tulajdonképi katakombái.

Ha a várhegynek lejtősebb délnyugati oldalán megyünk lefelé egyenest a zömök medvetoronynak, még minekelőtte a város utczáinak tömkelegébe érnénk, gyepes földhullámba épített kis ajtóra bukkanunk.

Vezetőink, magyar bakák, nyitják meg a nehéz ajtót súlyos vaskulcscsal. A keskeny aknán levezető meredek lépcsőből csak az első fokokat látjuk, mert minden egyebet koromfekete sötétség takar. Egy szál faggyúgyertya világánál botorkálunk lefelé, azt is majd hogy el nem oltja a denevérek suhanó szárnyalása. 16 fokon vezet a lépcső le a katakombák szűk előcsarnokába, melyet most a helyőrség zöldséges pinczének használ, azelőtt pedig egy vállalkozó használt volt sörös pinczének: királyok és királynék ősrégi sírboltját. Meg kell állapodnunk, mielőtt tovább mehetnénk. A katonák elébb fenyőforgácsokat próbálgatnak meggyujtani, mert ez itten a helyhez csakugyan méltó kivilágítási eszköz. A már máskor meggyújtott volt s használat után ellökött forgácsok százával hevernek szanaszét a baloldali falból kirúgó

kőpadon. De sokáig tart míg meggyúlnak, mert megannyia nedves lett a dohos levegőtől.

Végre mindenikünk kezében tart egy-egy égő forgácsot, és csak most veszszük észre, hogy vastag korom-réteg lepi el a sziklafalakat, melyekről ráragadt már kezünkre, lehullott arczunkra is. Egymásután lépünk be a jobboldali falba vájt ajtón, mely olyan alacsony, hogy mélyen meg kell hajolnunk. Lassan, óvatosan lépünk, mert mindég csak ott van tompa vörös világosság, a hova épen a fenyőforgácsot nyújtjuk, melynek homályosan lobogó, a behatolók által ide-oda mozgatott lángja különben csak káprázтatja a szemet; a talaj pedig egyenetlen, homokos helyekkel nedves, csúszós szikla váltakozik, melyen félénken húzza meg magát egy-egy salamander őslénytani,

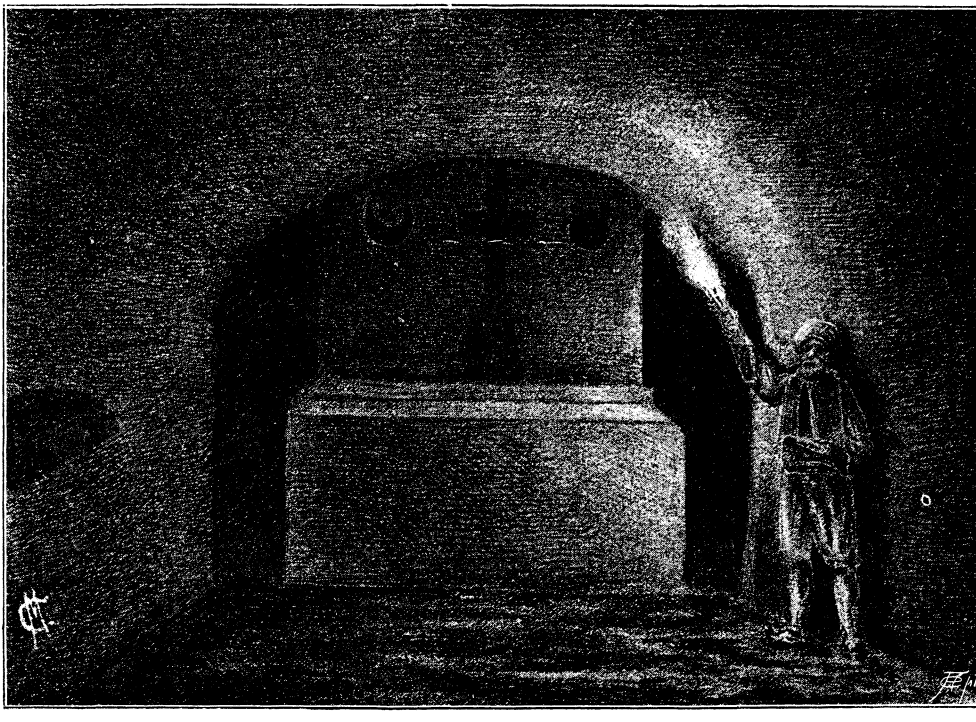
A CATACOMBÁK ÁTMETSZETE ÉS HOSSZMETSZETE

kalandos alakja. Apróbb lyukakból víz bugyog ki, a középen pedig nagyobb üreg tátong, melyen ismét lépcsők vezetnek le. Senki sem szól a fojtó légben, a katonák, kik különben sem tudnának sokat magyarázni, csak némán mutogatják fenyőfáklyájukkal az egyes objectumokat.

Lassan-lassan látni kezdünk. A csarnok mintegy 20 lépésnyi hosszú, 10 lépésnyi széles, csúcsos boltozattal tetőzve.

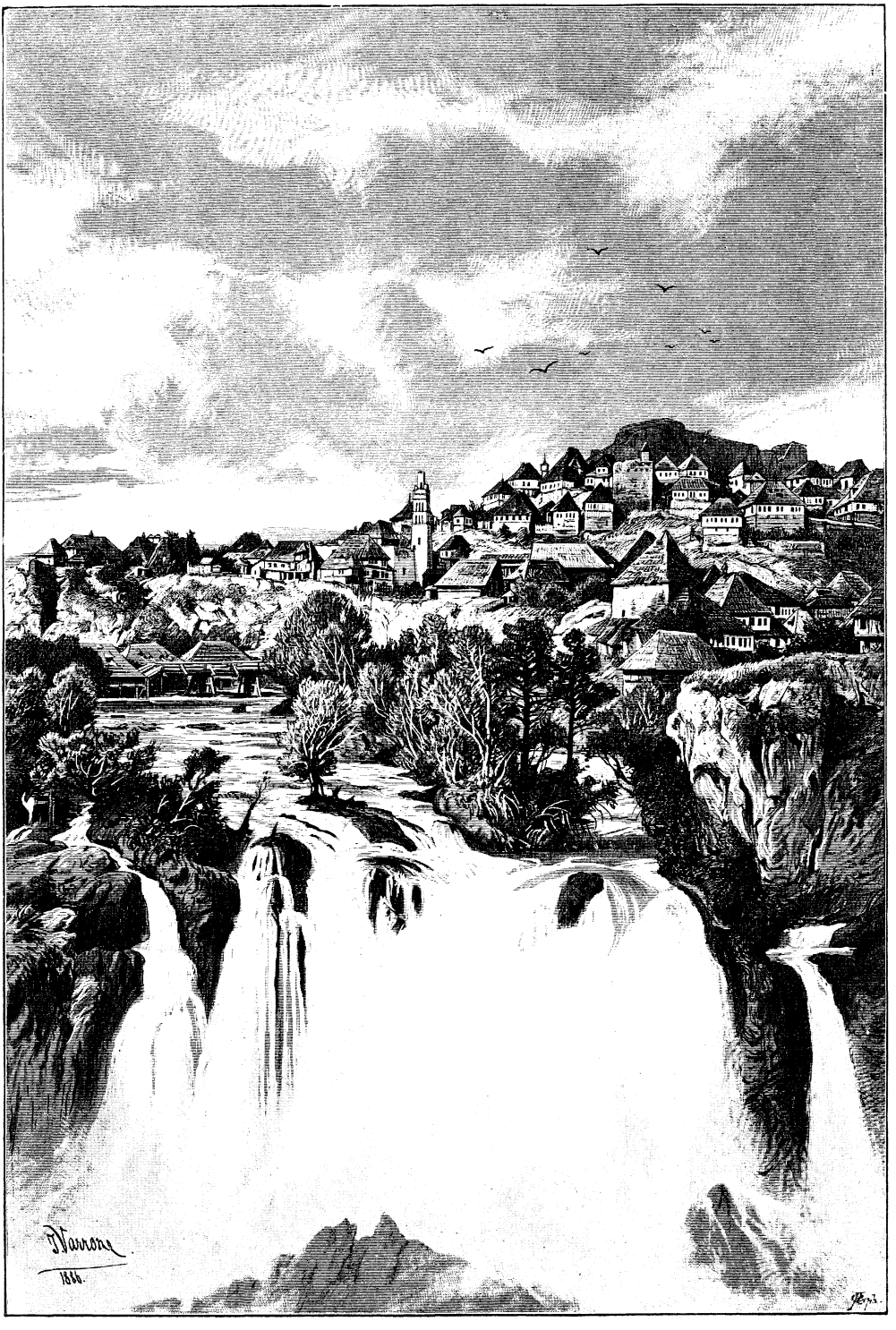
Három fülke jobbra, három balra, kettő a bejárattal szemben. A hossz-falakon oltárforma tömbök állnak. A sírfülkék összefüggnek egymással és a közép-csarnoktól a sziklában meghagyott vékony fallal vannak elválasztva, melybe áttört művű keresztek, félholdak és napok vannak faragva, úgy hogy transparentként hatnak, ha mögöttük van a világítás. A bejárattól jobbra még egy nyilt fülke van,

körüskörül két lábnyi magasságú kőpaddal, melyben háromnegyed köralakú bevájások vannak, nyilván ülések. Minthogy az ülések fölött csurgók vannak a falba vésve, melyeken szivárog a víz, azt hiszik, hogy ez üléseken rabokat kínoztak. A közepen levő lépcső tiz fokon vezet le hasonló, de kisebb csarnokba. Itt egy nagyobb boltozat mögött szinten oltár áll, fölötte ugyanolyan attört művű vékony fal

A CATACOMBAK

nagy kereszttel, balról félholddal, jobbról a nappal. Ezt «a királyné sírjá»-nak nevezik. Az egész a legnagyobb szabatossággal és bámulatra méltó kitartással a természsziklából van kifaragva, minden fa-, vas-, vagy idegen kő-rész nélkül. De bármily bámulatos, annyira kietlen, ugy hogy csak akkor lélegzettünk ismét szabadon, mikor megint a szabadban álltunk, ismét Jajcza mindenütt gyönyörű látványával előttünk.

Még a medvetornyot és a Lukács-templomot akartuk közelebbről megtekinteni, minekelőtte a konakba mentünk volna.

A medvetorony a Plivához levezető várfalak egyik sarkába van építve és valószinű, hogy földalatti összeköttetése volt a várral, mivel semmiféle bejárata sincs. A lakosságot babonás félelem is tartóztatja a behatolástól és pedig felekezet különbsége nélkül; «adet», vallásos tilalom fekszik a tornyon, és a ki mégis behatolna, azt biztos baleset éri, a legjobb esetben a termését veri el a zápor. Ez persze nem akadályozta egyes tisztjeinket, hogy létrák segítségével be ne tekintsenek a toronyba.

Egészen üres, csak fenekén van törmelék és bozót. A torony magasán látható három ágyú-lőrés belül körüljárat által van összekötve, melyen az ágyúk is állhattak.

E körüljárat most bokorral és fákkal van benőve, melyek a még ezenfelül három méternyi falakon túl emelkedve, kitekintenek a csonka toronyból.

Az egykori Lukács-templom az ó-város egyik legódonabb utczájában maga szintén tetőzetlenül mered az égnek, teljesen átengedve a pusztulásnak. Belső diszítéséből is csak egyetlen faragott kőlap látható még, ez is régi római kő. Egy ideig használták a törökök mecsetnek, a mint a román-stylű torony tetejébe épített kéményszerű vékony minaret-darab is mutatja, sőt mondják, hogy háromszor volt már felváltva templom és mecset. De most elhagyta mindenki. A torony, e gyönyörű olasz campanille az érdekes rajta és a fenntartásra méltó volna, mert az egyetlen nagyobb műemlék, mely a bosnyák királyok korából fennmaradt. A felfelé szűkülő négyszögletes torony közepén felül két emeletben nyilt oszlopcsarnokokat képez, minden oldalon két-két magos faragott oszlop, mely egymással és a sarok-pillérekkel román ivek által van összekötve. A két oszlopcsarnok fölött ismét tömören emelkedik a torony, csupán párkányzatok által tagozva. Az oszlop-ívek fölötti harmadik párkányzatnál a torony csonkán le van törve, csak egyes kövek és az említett minaret-részlet állanak tetején. Farlati munkája szerint *Lukács* evangyelista e templomban élt és halt volna meg, és itt is volt eltemetve. Szent hulláját a barátok vitték Velenczébe, miután a törökök elfoglalták volt Jajczát.

A konak előtt ezalatt már annyi nép gyült össze, hogy csak nagy nehezen tudtunk behatolni. Míg a szokásos kihallgatások folytak, a szűk utczán tolongó népnek tarka csoportjait tanulmányoztam. Velem szemben az utcza túloldalán hasonló foglalkozásra adta magát a szép Lala, — spanyolul a liliom, — a helybeli leggazdagabb spanyol zsidó leánya, ki fezzel a fején, czifra selyemben, ékszerekkel teleaggatva, ült mozdulatlanúl szűk ablakában és csak nagy sötét szemeit jártatta a sűrű csoportokon.

Említettem már, hogy a szomszédban búcsú volt, és a búcsúsok nagyban járúltak hozzá a tolongáshoz.

Mert nagy és messze hírű búcsúhely ám szerte az egész vidéken, sőt az egész országban a Jajcza szomszédságában álló Szent-Iván temploma, és a legcsodálatosabb dolgokat beszélik róla. A Vrbászon lefelé fekszik, a folyó jobb partján, és katholikus, orthodox és muhammedán egyaránt úgy tudja és meg van róla győződve, hogy angyalok hozták át a balpartról, mikor a török seregek fenyegették. Valláskülönbség nélkül zarándokolnak is oda Szent-Iván napján mindazok, a kiknek valami bajuk van. Térden csúsznak Szent-Jánosnak aranykoronás, fényesen öltöztetett szobrához, melynek érintése után a beteg helyre teszik kezüket, meg nem feledkezve a kisebb-nagyobb obulusról sem, melyet a szobor lábainál levő tányérra kell dobni. De különösen az ördög-üzésben van nagy hatalma az ottani barátnak. Szorosan összezsúfolva guggolnak és feküsznek, gyakran rokonaik által tartva és őrizve, hülyék és őrjöngők a barát körül, a ki minden egyes fölött elmondja a szentelt formulát. Homályos lámpavilág veti határozatlan fényét a jelenetre. Visító kiáltás, sírás-rívás, jajgatás és érthetlen hangok vegyülnek össze. A muhammedán is békén tűri, hogy fejére teszi a feszületet a barát, és a szent helynek erejében való vak hittel mondja ki Jézus nevét, a ki nagy prófétája ugyan az izlamnak is, de kihez különben nem igen szokott folyamodni, mert hiszen még nagyobb Mahommet. Itten még a muhammedán asszony is leteszi a fátyolt, nehogy útját állja a szent hatásnak. Ime hogyan győznek a népnek ősi hagyományai a felekezeti különbségeken, a legrajongóbb vallási gyűlölködésen is. Ősi hagyományokkal és a múltnak emlékeivel van különben megtelve az egész vidék. Közel áll ide *Komotin* vára, valóságos sziklatetőn, úgy hogy csak életveszélylyel lehet falaihoz jutni, melynek sem kapuja,

sem ajtaja nincs. Úgy húzták fel és eresztették le az őrséget. Az utolsó vár is volt, melyet a törökök elfoglaltak. Az ostrom alatt egy török vitéz, miután már leütötték a fejét, még jó darabig tovább szaladt. A helyen, a hol végre elesett és a hol el is van temetve, muhammedán sírbolt áll, melyhez mint szentnek sírjához zarándokolnak a muhammedánok. A katholikusok azonban azt állítják, hogy itten egy szent püspök van eltemetve, sőt hogy kincsásók megtalálták volna a püspöki gyűrűt is, és így e hely is a különböző felekezetek tiszteletének tárgya. Tény, hogy Komotinnál találtak egy kigyó alakú ezüst karpereczet.

A nép hite szerint ma is rengeteg kincsek vannak a vár alatt eltemetve.

Sötét, viharos éjjel, — így szól a monda, — egy idegen jelent meg egy komotini pásztornál és felszólította, hogy vegyen ásót, kapát, lámpát és kisérje fel a komotini várhoz, mert onnan le kell valamit hozni. Gazdag jutalma lesz érte. A pásztor vonakodott. Ilyen sötétségben fel sem lehet jutni, de különben sem tanácsos éjfél körül a kisértetek ama tanyáját háborgatni. De meg a nyáját sem hagyhatja el, mert megeszi a farkas.

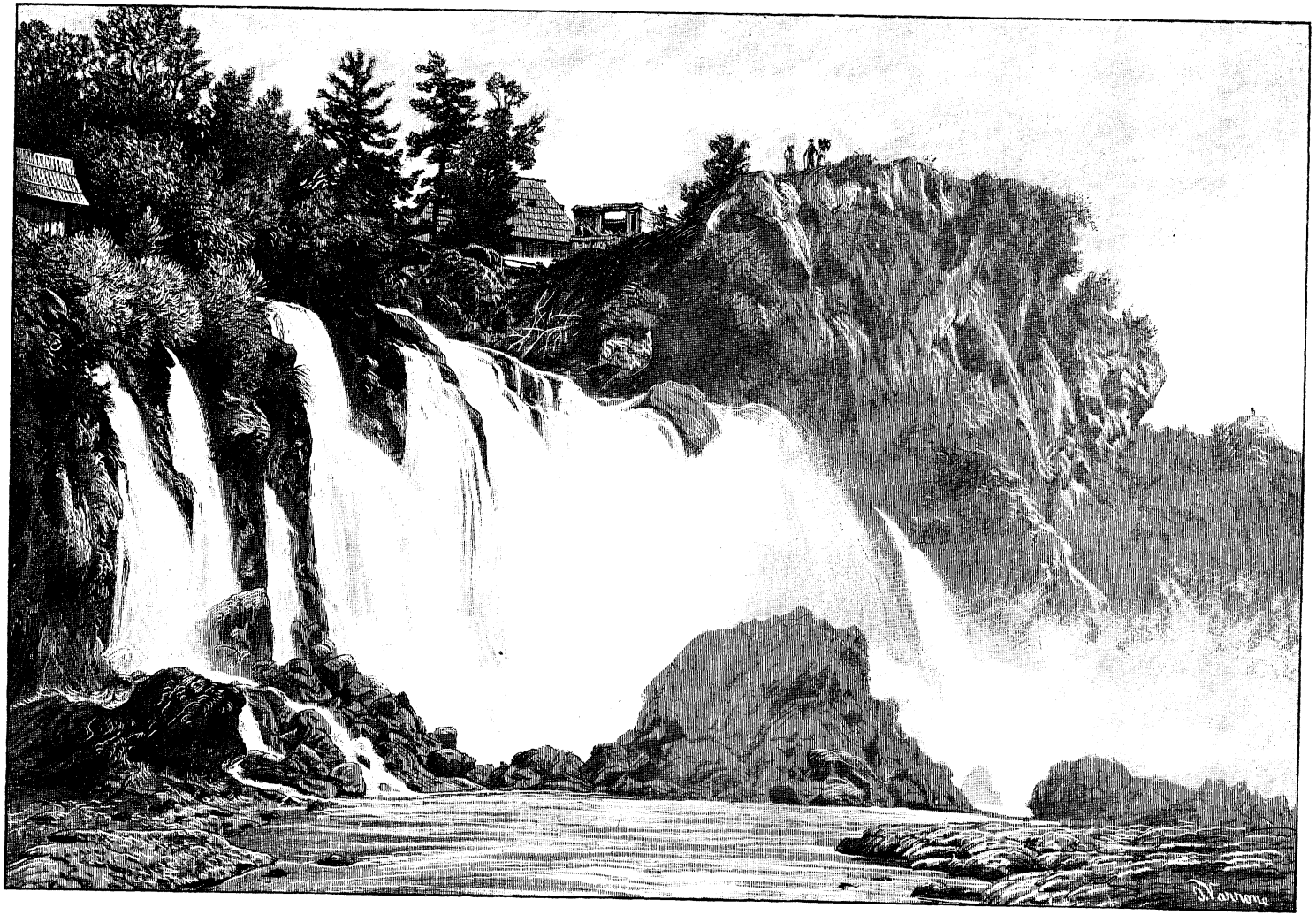
De a jövevény annyit beszélt a pinczékben rejtett kincsekről, melyekhez csak ő férhet hozzá, a ki parancsolni tud a kisérteteknek, addig magyarázta a pásztornak, hogy markolhat e kincsekből a mennyit csak akar, úgy hogy dúsgazdag ember lesz, ha odavész akár az egész nyája is, míg a pásztor végre vállalkozott a veszedelmes útra.

A szakadó esőben sikamlós volt a meredek szikla, a lámpa alig vetett rá ingatag világot, a bömbölő vihar majd hogy le nem döntötte az embert.

Négykézláb voltak kénytelenek útjukat keresni, fejük felett lezuhogó sziklák röpültek a mélységbe.

A pásztor átkozta az idegent és vissza akart fordúlni. Ez azonban nem vesztette el bátorságát és magával húzta vezetőjét.

A mint felértek volna, egyszerre elnémúlt a vihar, a felhők eloszlottak, kibújt a hold és kisértetiesen világította be a romokat Az idegen kijelölt egy helyet, a hol a pásztornak ásni kellett. Nem sokára vaslapra bukkant; ajtó volt, mely felpattant a mint az idegen

A PLIVA ZUHATAGJA

egy furcsa alakú kulcscsal megérintette. Nagy csarnok tágúlt előttük Az idegen figyelmeztette a pásztort, hogy siessen, mert sokáig nem időzhetnek. A mint meggyújtott egy forgácsot, az egész csarnok ragyogni kezdett a drágaságoktól. A pásztor egészen el volt kábulva, szeme káprázott. Míg az idegen oda sem hederített a kincsekre, hanem egyenesen nekiment egy fülkének, melyből kiemelt egy apró szekrényt, a pásztor mindég csak ámúlt-bámúlt. Az idegen a milyen hamar ment a szekrény után, ép oly sietve fordúlt vissza és rákiáltott a pásztorra, hogy kövesse gyorsan, mert az ajtó mindjárt becsapódik és aztán nincs hatalom többé, mely kiszabadíthatná. A pásztor mind csak a tömérdek kincset bámulta. Végre az idegen erővel kilökte az ajtón. Alig voltak kint, hogy becsapódott az ajtó. A pásztor semmit sem vitt magával, csak egy darabot, mely után kitántorogva nyúlt és melyet övébe dugott. Belülről rémes jajgatás hangzott, úgy hogy a pásztor menekülni akart. De az idegen ott tartotta, hogy újra behányják a gödröt. A völgyben az idegen még gazdagon megajándékozta a pásztort és azután gyorsan eltünt az egyszerű kis szekrénynyel együtt.

A pásztor, mikor reggel felébredt, azt hitte volna, hogy csak álom volt az egész. De zsebeiben megtalálta az idegentől kapott pénzt, övében egy drága dohány-szelenczét. Elmondta az egész történetet a bátyjának és ketten együtt újra felmentek ásóval, kapával. Felásták mélyen és messze az egész környéket, ástak napokig és hetekig, de a vasajtót nem találtak meg többé sem ők, sem azok, a kik a történet hallatára utánuk ástak tovább.

Igy van tele ősi emlékekkel a történelmi város egész környéke is, megjelenésénél, úgy mint hagyományainál fogva egyike a legregényesebb pontoknak az egész országban.

De egész hasonlíthatlan szépségében még mindig nem láttuk. Csak túl a városon, túl a Vrbászon, szemben a ponttal, a hol a Pliva 90 lábnyi magasságból egyszerre szakad le a Vrbászba, egyetlenegy óriás zuhatagban, mögötte a város, ősrégi magas tornyaival és falaival, apró ház-zűrzavarával, a hatalmas várral: csak ezen a ponton, a hol a középkor, a kelet és egy giganticus természet minden romantikája egyesül, látjuk, hogy Jajcza a maga meseszerűségében páratlanúl áll az egész világon.

A hivatalos fogadtatások után siettünk le a vizeséshez. A Vrbász felé nyiló travniki kapun hagytuk el az ó várost, és a mint az alvárosból a folyón átvezető hosszú fahídra jutottunk, már látni kezdtük jobboldalt a zuhatagnak roppant víz-porfellegeit, hallottuk távol mennydörgését. A túlpart magasán, mely gyümölcsös-kertekkel és lengő kalászszal borított szántókkal szegélyzi Kozluk (a dió-liget) külvárosát, haladtunk a Vrbászon felfelé, mind közelebb a mind impozánsabb látványhoz, mig szédítő magas lejtőn, mely egyszerre meredeken szakad le a Vrbász mély sziklamedrébe, egyenesen szemben álltunk vele.

Önkénytelenül megfogózkodik az ember a lejtő szélén álló magányos gyümölcsfákba, annyira erőt vesz rajta az érzés, hogy azok a dörögve lezuhogó roppant viztömegek magukkal sodornak az örvénybe mindent, még azt is, a mi az innenső parton, messze tőlük áll. Alúlról a vizek pokoli küzdelme, egy óriás boszorkány-üstnek bömbölő forrongása szédít el szemet és fület. A Pliva, a mint kijött tavaiból, 60 lábnyi egész szélességében veti le magát sziklatornyokon és bástyákon át a 90 lábnyi magasságú sziklafalak közt csöndesen folyó Vrbászba. Zárt tömegben zuhog le a vizek nagyja, csak egészen fönt szakítva meg egyes kiálló szirtfogak által. De messze jobbról és balról külön-külön ezüstszálakban lövellődnek le magasabb sziklatömegek által félreterelve egyes zuhatag-sugarak. Egyike ez ereknek — ér csak a nagy tömeg mellett, különben magára is hatalmas vizár, — az egyik kiugró sziklára vakmerően odaragasztott hitvány malom kerekét pörgeti. Csak egy pár lépésnyivel tovább elsodorná a zuhatag molnárostól együtt, hogy ízzé-porrá zúzza azon a szikla-óriáson, melyet a magasból szakított le magával a Vrbász mélyébe, és melyet most szakadatlanúl ostromol éktelen dühével, úgy hogy a víztömeg, mely az egyik pillanatban lezuhog, mintha keresztül akarná ütni az egész földtekét, a következő pillanatban valóságos köd- és záporfellegekben még magasabbra felröpül, örökös permeteget szórva egész a túlpartig, melyen bámúlva-ámúlva nézzük a természet e hatalmas játékát. Mint a dér, úgy marad meg körülöttünk füveken és bokrokon e permeteg mész-tartalma.

A zuhatag maga valóságos fényáradatot képez a sötét Vrbász sárgás-barna sziklamedrében.

A fenekén a mély árnyékban képződő szürke ködökből felrobbanó vakító fehérségű víz-porfellegek rózsaszínűkké válnak széleiken a napsugaraktól.

Az egész fellegen végig pedig szivárvány vetődik.

És minő háttere van e meseszerű látványnak: Jajcza gúla-hegye, melynek fellegvár-koronázta csúcsáig húzódik fel az okker-sárga ó-város, apró keleti épületeinek zürzavarával, kellő közepén, épen a vizesés fölött, az olasz campanille és valamivel fölebb balra a zömök medve-torony, jobbra a négyszögű csonka óratorony.

Nehezen váltunk meg e látványtól, de meg is tekintettük még kétszer, mint a hogy az ember a kedvesére elválva is vissza-vissza tekint. Csakhogy most már a város nélkül, csupán a zuhatagot magát láthattuk.

A katonai kaszinóban feltálalt kitünő ebéd után ugyanis folytatandók voltunk útunkat *Travnik* felé. A várost most a Pliván átvezető hídon hagytuk el, és azontúl a Vrbász bal partjáról mindjárt másik hídon e folyónak is jobb partjára kellett átkelnünk. Mind e két hid túloldalán meg-megállítottuk a szekereket, hogy leszálljunk a vízeséshez.

A Pliva jobb partján, szorosan a vizesés jobb oldalán, vezet meredek sziklaösvény le a kis malomtól, melyet már a zuhatag egyik sugara hajt, a Vrbász-meder aljáig.

Lent állunk közvetlen a zuhatag mellett, sőt egy darabig még mögéje is kerülhetünk, úgy, hogy fátyolán át látjuk a sötét mederben dörögve tomboló fényes vizeket, melyeknek fölöttünk lezuhogó és vizporfellegekben ismét felszálló tömegei a napsugarak váltakozó visszfényében a szivárvány minden színében játszanak. Innen talán legtündéribb, legbájosabb a látvány. Legimpozánsabb a harmadik álláspontról. A Vrbász jobb partjára jutva ismét, de most a vizesés fölött levő második hidon, hosszan kanyarodó ösvény vezet le innen is a Vrbász medrébe, a tépett tufftömegekben tátongó barlangok és üregek mellett odáig, a hol a zuhataggal megint szemközt állunk, épen legelső álláspontunk alatt, de ezúttal megint mélyen lent a sötét mederben.

A városból és vidékből innen mit sem látunk, a zuhatag mintegy izolálva, de egészen áttekinthetően és közvetlenül előttünk áll, és

csak innen, a legforróbb napon is mélyen árnyalt és mindég hűvös e helyen, a zuhatag esőjétől mindég vizes, mohos tuffsziklákon állva, érezzük a látvány egész hatását.

Csak nehezen fordítottunk végre hátat a ragyogó és megdöbbentő tüneménynek, mely mintegy közte áll a Rajna schaffhauseni és a Giessbach világhirű zuhatagjainak, amannál jóval magasabb, emennél jóval tömegesebb, méltó, hogy vetélytársa legyen mind a kettőnek világhirükben.

TRAVNIK

AZ ERDŐ KÜZDELME. — A KARAULA-GORA. — A DOBRETICH GRÓFOK. — KÖZEPKORI SÍROK. — TRAVNIK. — A MAGYARORSZÁGI VALL. — A RÉGI LASVA. — RÓMAI EMLÉKEK. — RABLÓVILÁG. — BOSNYAK SZÉNBÁNYÁSZAT.

Elhagyva Jajczát, búcsúzva a zuhatag és a város gyönyörű képétől, túl a Pliva és túl a Vrbász hídján, ez utóbbi folyónak jobb partján haladunk még egy darabig felfelé a Pirjakovicza és Rjéka nevű tanyákig, melyeknek közelében keletnek nyíló völgyből kis hegyi patak ömlik útunkat állva a Vrbászba, csöndesen csörgedezve szerény ellentétben a Pliva-esés mennydörgő zuhatagjával. Utunk elkanyarodik és a kis patak jobb partján halad felfelé az erdős völgyben. A völgynek s a pataknak neve Krezluk és mintegy három órányi távolból jönnek le a Karaula-hegységből, melyen át kell hatolnunk, hogy *Travnikba* érjünk.

Eleintén a Hum-hegyet kerüli meg az út, egyenesen a Kraljevo-Grob alatt, a hol a monda szerint az utolsó bosnyák király van eltemetve. Mindinkább magányosabb lesz a vidék, a mint a Bozikovácz-Planina alá érünk. Csak egyszer látunk kis házcsoportot a Krezluk túlpartja fölött. Sűrű erdő borítja a völgy mindkét oldalát mindvégig, de maga az erdő is mindinkább a pusztulás képét nyújtja. Roppant tömegekben állanak ugyan a sudarak, hatalmas bükkök, óriás fenyők őserdeje. De a halál lehellete van rajtuk, az erdő-ősök megdöbbentő kryptájában haladunk. Itt állanak e sudarak, az egyik törzs a másik

mellett felnyúlva magasan, de lehámlott, kisértetiesen fehér sudarak, kopáran az egyik, kiaszott galyakkal, a másik vörhenyes tűkkel, és a messze kinyúló ágakról lelógnak hosszan és szomorúan, mint a gyásznak fátyola, barnás-szürke mohák, melyek kiszívják az elveszetteknek utolsó élet-nedüjét. De e meghalt s a viharokkal még halálukban is daczoló óriások alatt mindenütt új hajtást ereszt a buja föld s a gyönge csemeték sűrű sokasága egymással küzd világosságért és levegőért, nem törődve azzal, hogy a győztest is hamar utól fogja érni a szú, mely ez erdőben lakik és tömegesen okozza a halált. A dalos madarak is hiányoznak, mint a hogy egyátalán ritkák az országban és csak a krákogó szarka, a csöndesen turbékoló vadgalamb, a messze elkiáltó kakuk hoznak életet e nagy haldoklásba.

Eleintén lassú emelkedésben, majd mind meredekebben és tekergőbben mássza meg az út a Karaula-góra magasát, a hol mintegy három órányira Jajczától régi török őrházakban s újabb barakkokban van elhelyezve a vadon közepén a Jajcza és Travnik közti etappe-állomás. E hűvös magason már-már egészen megkopárosodott a vidék, csak szórványosan húzódnak itt-ott egyes fasorok, ezek is pusztúlva, úgy, hogy egy-egy törzs alig különbözik az útat szegélyző távíróoznáktól.

Itt ágazik el az út, mely *Travnikból Skender-Vakufba* és onnan Banjalukába vezet. Ez úton fekszik, túl a Gosztilj hegyén, *Dobretitj* helysége és nem messze attól *Zapetje*, a hol egy barlang mellett az utolsó dobretitji grófnak történelmi érdekű sírkövét mutatják. *Blau** a többször publicált** feliratot következőleg olvasta: «I. H. S. Hic jacet illustrissimus Comes Eques et Liber Baro Dobreta qui in summa persecutione turcarum in viros nostros hic subtus in spelunca prout relatum .... do .. plenus dolore opressus dura captivitate obiit circa an. Domini 14 ... aetatis ...»

Miután megpihentünk a barátságos őrségnél míg lovainkat váltották, folytattuk utunkat még egy óráig a Karaula-gora magasának hegyi rétjein, melyeken itt-ott egy-egy elszigetelt tanya áll, mig végre egyenesen keletnek a travniki síkságba nyílik a kilátás és a *Lasva*

* Reisen in Bosnien u. d. Herzeg. 106.

** M. Dobretich, Nobilissimae Familiae Comitum Dobretich, olim Regni Bosniae Optimatum liber genealogus. Venet. 1775.

TRAVNIK

völgyébe jutunk, mely a Karaula hegységéből oda levezet. Éjszak felől a *Gosztilj* bércze tekint át, éjszak-keletnek a hatalmas *Vlasics-Planina* terjed, melynek alján messze elhúzódik a Lasva vizétől öntözött travniki síkság. Az út meredeken, néhol meredélyben vezet le a kopár keleti lejtőn. Félóra alatt leérünk a Lasva völgyébe, melynek kezdetén egy hán és egy elhagyott mecset állanak őrt. Még egy utolsó pillantást vethetünk a *Gosztilj* csúcsára, melyen az alulról felható bükkös erdő valóságos foglalási hadjáratot látszik viselni a bércznek felső harmadára szorult fenyves ellen és aztán csaknem szakadatlanúl a keskeny síkságban haladunk a *Vlasics* horgas lánczolata alatt egész Travnikig. A völgy lassan kanyarodik éjszaktól délkeletnek; elején, a hol a Karaula-gora és a Vlasics tömegei egymásra szorúltak, a földet és a sziklákat valóságos oszlopok és óriás jegeczekként tolták ki a talajból. Majd a bugyborékoló víz alakzatait veszi fel a Karaula oldala, míg a Vlasics lánczolatának sziklái éles szögekben fűrészként metszik el a völgynek baloldalát, egészen úgy, mint a hogy maga a gerincze is valóságos szikla-fűrészben végződik, míg oldalát vörhenyes kopár föld, itt-ott sűrű haraszt, csak elvétve facsoport vagy épen szántóföld borítja. Annál termékenyebb a Karaula alja, mely erdők alatt mindinkább szántókkal borított lapos dombokban oldódik fel. E dombok és a Vlasics meredeke alatt, egészen az utóbbihoz szorúlva, zúg a *Lasva* vize, számos mellék-ér által mindinkább szélesedve egész 20—30 lépésig, de mindég sekély, kavicsos és köves mederben. A mintegy mértföldnyire kiszélesedő völgy közel Travnikhoz ismét összébb szorúl a Karaula, vagyis inkább a Radován-Planina mellékágainak kinyomulása által. Mert a Karaula-gora is csak a felső Vrbász és a Lasva közt elterülő Radován-Planina roppant vadonának egyik ága. Ott, a hol a Lasvához símuló mellék-ágak egyike, a Grahovina, egészen összeszorítja a Vlasicscsal a völgyet, ott fekszik Travnik, a magasabb, sziklásabb Vlasics-oldalon a házak, a dombosabb, termékenyebb Grahovina-oldalon a mezők. De már jóval Travnik előtt falu falut ér. Az egész völgy átalán az élet derüjének bájos képét nyujtja elejétől végig. Dió-, mogyoró-, szederfa, bükk- és bodza-, tölgy- és fűzfa közt folyik a Lasva és mindenfelé forognak azok az apró, primitiv turbinák, melyek tán még a rómaiak után maradtak a lakosságra. Ezek egy részét a Vlasics forrásai pörgetik, facsövekben

úgy vezetve, hogy három turbinát is hajt ugyanaz az ér. A kivájt fél fatörzsekből összetákolt csövekből jobbra-balra csurog, néhol magasan felfrecsecsen a víz, öntözve sűrű füvet, mohát, harasztot. Mindjárt a völgy elején, Varosluk apró falva mellett, ódon torony áll és egy elhagyott ősrégi temető, mintegy száz sírkővel az erdő zöldjében, régi, emúlt jelentőségről tanuskodva. A mintegy két óráig tartó gyors és könnyű kocsizás a sík völgyben valósággal felüdítő hatással van a kínos mászás után a Karaula zord rengetegei és sívár kopárságai közt.

Az üdülés érzete még fokozódott, midőn a fogadtatás ünnepélyességei után végre pihenőre szálltunk a konak tág és hűvös helyiségeiben, a hol értékes szőnyegek és széles keleti pamlagok közt már készen várt bennünket a kitűnő ebéd, teknősbéka leves, lazacz, a páratlan travniki rák, spárga, őzpecsenye, dió nagyságú eper, mind megannyi helybeli termék, bizonysága annak, hogy Boszniában kitünően élhet, a ki ért hozzá. Csakhogy természetesen magának kell termeszteni a finomabb kerti veteményeket, a ki enni akarja.

A konakban, mely a főtérre nyíló hatalmas boltozatú kapujával, földszintjének nehéz tömegével, emeletének könnyű ívezetű nyilt pitvarával, óratornyával és az egykor hozzátartozott mecset nyulánk minaretjével elég impozansan néz ki, ma csak szerény kerületi főnök lakik, de közel két századon át, egész napjainkig, igen nagy úrnak, az egész Bosznia és Herczegovina kormányzójának, volt székhelye. De a vali, vagy a hogy itt gyakrabban nevezték, a «vezír» czíme még nagyobb volt, mint tartománya. Mert a Travnikban resideáló kormányzó basák mindvégig nem Bosznia, hanem Magyarország vezirének, magyarországi valinak czimezték magukat és ez volt hivatalos czímük a fényes portán is. A törököknél egyszerűen mindvégig fentartotta magát annak tudata, hogy Boszniában és a Herczegovinában az egykoron hatalmas magyar birodalom részét tartják kezükben. Ezeket szakították volt először el a magyar koronától és ez volt az utolsó, a mi a később csaknem teljesen meghódított Magyarországból kezeik közt megmaradt. Mivel pedig az igényt Magyarországra soha sem adták fel, a travniki kormányzó végig megtartotta a «magyarországi vali» czimét. Hiszen székhelyének kiszemelése is ez igény fentartásából eredt. Szervezett török kormányzat Szerajevóban kelet-

kezett legelőször, sőt egyenesen a törököktől ered a mai Szerajevo a régi vrhbosznai vár alatt. De a mint hódítva mind tovább hatoltak s nevezetesen miután a jajczai bánsággal együtt a Száván-túli részek is csakhamar kezükre kerültek, a kormányzók is előre tolták és Banjalukába tették át székhelyüket. 1686-ban azonban, midőn a törökök elvesztették Budát, Banjalukát nem tartották többé elég biztos helynek, de Szerajevóig sem akartak visszamenni, hanem megmaradtak a középúton, mintegy jelezve, hogy vissza fognak még térni, a honnan előzettek és így lett Travnik a tartomány fővárosa, vagy legalább a kormányzat székhelye, mert népessége, kereskedelme és politikai súlya által is a valóságos főváros mindig Szerajevo maradt. Később többször történtek kisérletek, hogy a vali Szerajevoba tegye át székhelyét. De az ekkor már muhammedán bégek alakjában újra elhatalmasodott és minden régi traditióját újra feleleventett régi bosnyák olygarchia, melynek központi fészke Szerajevo lett, nem tűrte, hogy nyakára üljön a kormányzó hivatalnokaival és katonaságával. Mint vendég is csak a bégek grácziájából jelenhetett meg ott. Csak 1850-ben, midőn Omer basa súlyos kézzel leverte a bégek utolsó felkelését, volt képes a stambuli kormány keresztülvinni, hogy a vali ismét Szerajevoban lakjék. Addig Travnikból pactált a bégekkel, a kik régi magyar-bosnyákkori hagyományaik közül még az országgyűlés egy nemét is fenn tudták tartani és még a múlt században is egybegyűltek a vezír felhívására, hogy a kadikkal és muftikkal és más tudós effendikkel együtt tanakodjanak az ország védelméről, a mint Omer effendi, a bosnyák-török történész mondja.

E két százados kiváló helyzet meg is látszik a városon.

Mint a keleti városok átalán, úgy Travnik sem tartja ugyan meg azt, a mit messziről igér. A város előtti utolsó dombról tekintve, értjük, hogy sokan Szerajevo fölé is helyezik látképét. A Lasva-völgye összeszorúl mintegy 2000 lépésnyire, a jobb parton a Grahovina-magaslatok egyik szakadásában arena-ként terjed az egyik városrész minaretek és kupolák, házak és lombok közt, a balparton a Vlasics egyik meredek és kopár sziklatömbjén ódon, szürke vár emelkedik még mindig elég jól fenntartott nehéz falakkal és tornyokkal, körülötte ismét a város épületei, mind a két partnak magaslatain messze villogó fehér kioszkok és nyári lakok festőien elszórva, az

TÖRÖK TEMETŐ

A. PETKOSEVOLKO

előtérben nagy terjedelmű kaszárnyák és egyéb középületek, jobbra túl a városon termékeny dombok és erdő, balra a zordon sziklahegység. Első szépségéből veszít a város valamit, ha behatolunk roszúl kövezett görbe utczáiba, de a sok gunyhó és alház közt elég épület van, mely a város egykori fontosságáról tanúskodik, régi vezirek palotái, sírboltjai, arkadok, bazárok, mecsetek stb. A közönséges faházak is elég változatosak körvonalaikban és kifestett ékítményeikben.

Mindez épületek közül, melyeket másnap közelebbről is megtekintettünk, csak a vár maradt fenn a középkorból. Némelyek, tévesen, a régi Bobováczczal identificálják, a nép Tvrtkonak tulajdonítja. Valószínű, hogy a középkorban nem is volt város alatta. A régi város kétségkivül a Lasva mentén lejebb állott, ott, a hol a völgy ismét kitágul, a Travanjszkapolje síkján. Mint annyi más bosnyák város, mindenekelőtt Szerajevo, Mosztár stb., Travnik előtt is terjedelmes és termékeny síkság tágul, de a város a hegyszorosba épült. De épen Szerajevo s a többinek analogiája is már arra utal, hogy a régi várost, a rómait, sőt a középkorit is, a síkságban keressük, a honnan csak a török időkben vonúlt a hegyszoros és az ottan emelkedő várnak védelme alá, úgy, hogy eredeti helyszinéről gyorsan végleg kipusztúlt, lerombolva a pusztító invázió, elhagyatva a lakosság által, mely vagy az erdőkben széledt el, vagy a mennyiben meghódolt a töröknek, oda vonúlt, a hol ezek telepedtek meg fellegváraik körül. Valóban a helybeli hagyomány is azt tartja, hogy a régi város egy félórányira a travniki kastély alatt állott, míg a mai város területén még török időkben legelők voltak, a mire különben a Travnik név is utal. E régi város neve is Lasva volt. Hogy a síkságban álló nyilt város gyorsan elpusztult a török hódítás idején, nem csoda, midőn erre vette útját a Jajcza ellen vezetett valamennyi török hadsereg. De még egy múlt századbeli kézirat szerzője: P. Petrus a Lasva írja magát.

Nem hiányzanak annak nyomai sem, hogy ugyanott, a hová a hagyomány az elpusztúlt Lasvát helyezi, a mai Putacsevo falu területén, a római, valamint a középkorban is jelentékenyebb város állott. Római régiségeket az egész környéken találtak. Ezeknek egyike mely jelenleg a bécsi Belvedereben őriztetik, különösen érdekes azért, mert mintegy kézzel foghatóan mutatja az átmenetet a hanyatló antik

szobrászatból azon ó-szláv barbár kőfaragásba, mely a bogumil sírokban maradt reánk. Így azt is bizonyítja, hogy e területen jelentékenyebb város állott, mely a római korból átment a szlávba. Az ilyen késő római emlékeket egyenesen mintái gyanánt tekinthetjük azon durva és lapos, de antik motivumokkal bővelkedő bosnyák középkori faragványoknak, melyek a mérvek szertelensége által igyekeznek pótolni a művészi emelkedettséget.

Travnikban magában őriztetik a legérdekesebb római lelet, melyet az országban eddig találtak. Feliratos kő a következő verses szöveggel:

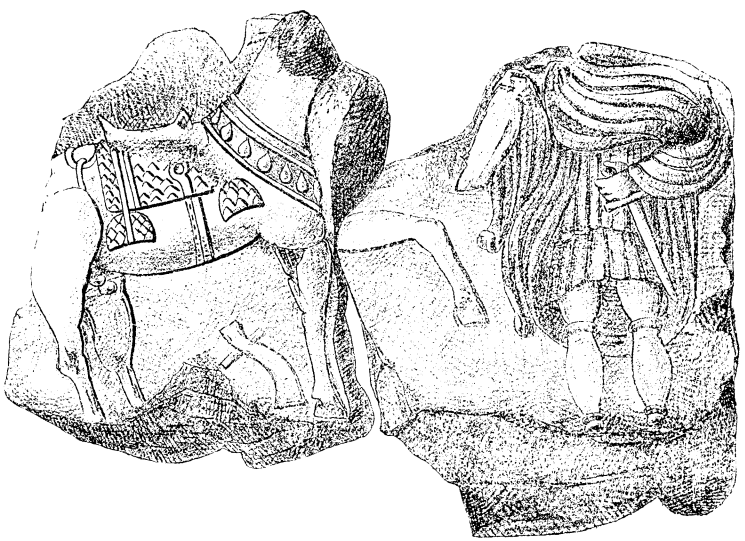
«Ultima clauserunt Parcarum stamina filo
Principii miserandi diem, quem, gloria(m) nisi,
Avus adque pater puerum dedere (p)raeclara(e)
Milita(e) patruoque suo iunxere fovendum,
Cum primum pulchra lanugine sumeret annos,
Spectantes magnum patriae columenque futurum
Heu miseri, gloriari sibi laetamgue senectam.
Crudele(m) luctum domui Ravenna remisit,
Hoc miseros titulo proprium signassse dolorem.»

A Travniki plébánián őrzik. Találtatott Podrunicsi Hánnál, 10 km. Travniktól a jajczai úton. 0·8 magas, 0·57 széles, 0·19 vastag. Kerete folyondár és szőllő.*

A Travanjszko-Poljének Puticsevohoz tartozó részén a föld alá merült romok számtalan nyomai találhatók, emelkedések rendes négyszögü szélekkel, egyenletes lankásokkal; az egyik hely, a hol a kőkerítés nyomai még jól láthatók, a hagyomány szerint a barátok zárdája, az egész terület a régi Lasva volt; egy régi kőhíd romjai még most is láthatók, de különben csak egyes nyaralók emelkednek a legelők közt. A Travanjszko-Polje másik, délkeleti végén, a *Mosuny* nevü tanyánál hasonló nyomokkal találkozunk. Egy várnak és egy templomnak csekély rom-maradékai mutatják egy eltünt város nyugati és keleti végpontját, mig a közbeeső területen most már csak az eke ás ki római s középkori pénzeket. A nép az eltünt várost Karbunnak nevezi, mások szerint Travnik régi neve volt ez. Ó-szláv

* Közölte az Arch.-Epigr. Mitth. IV., Hoernes.

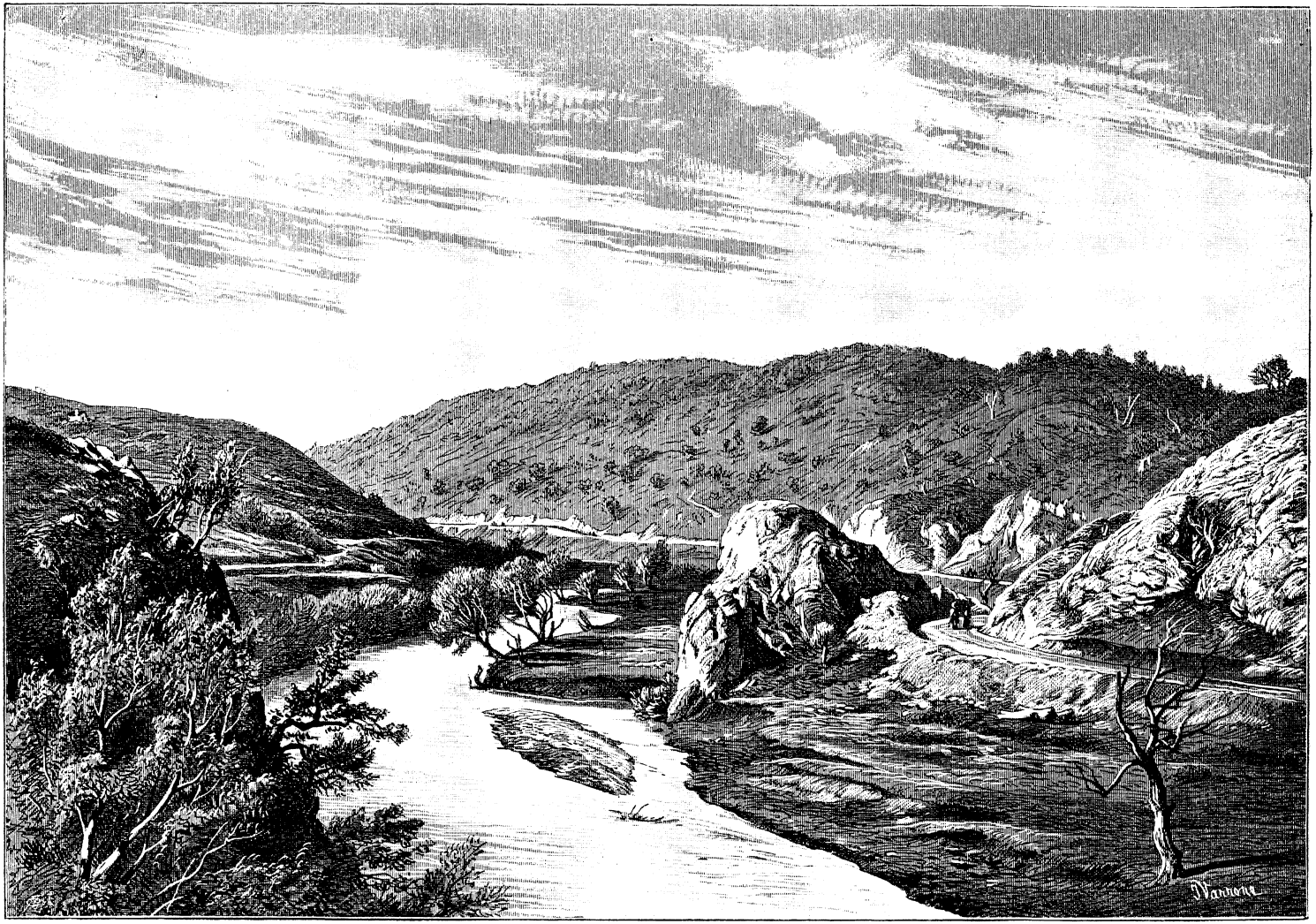
sirok csoportjai több helyt találhatók, a legszebbek egyike épen Travnik és Putiesevo közt az úttól balra. Travnikban magában, mint már említettem, a török kornál régibb emlék semmi sincs, a várat kivéve, melyet II. Tvrtkonak tulajdonít a hagyomány, mely azonban a beléje épített mecset, az alján elterülő régi temetők és türbék által szintén egészen török jellemet nyert. Hogy a mai Travnik a törököktől ered, a mellett az is szól, hogy csaknem kizárólag muhammedán város; körülbelül 1800 muhammedán családra 400 katholikus, 150 orthodox, 60 zsidó és 40 czigány család esik; a katholikusok

A VITEZKAI KŐ

egészen elkülönítve, a várostól $\frac{1}{4}$ órányira eső Dolacz külvárosban laknak és csak az újon felállított katholikus seminariummal együtt épült Travnikban katholikus templom is.

Travnikból másnap távoztunk, miután még ott tartózkodásunk alatt hirét vettük, hogy a közel erdőségben egy őrjárat agyonlőtte a Trzsics nevü rablót. Épen utazásunk alatt több ponton merültek volt fel akkorában apróbb bandák, a nélkül, hogy keletkezésük a viszonyokból és közhangulatból érthető lett volna. Csak hetekkel később derült ki, hogy összefüggésben vannak azon kalandos mozgalommal, melyet egyes szerbiai radicálisok az Obrenovics-ház ellen

TUMPANIA-HAN ALATT

ugyanakkor megkisérlettek, és melyet boszniai mozgalommal is secundálni akartak.

A kisérletek mind ottan, mind nálunk gyors kudarczot értek, a mesterségesen szervezett bandák, minden támogatást nélkülözve, hamar elpusztúltak.

*
* *

Travnikból Szerajevóba Zeniczának vettük útunkat az ottani széntelepek megtekintése végett. A délkeletnek folyó Lasva völgye szélesen, termékenyen húzódik a *Vitéz* községe alatti Cumpania-Hánig, a melyen túl aztán keskeny defilébe lép, hogy nem sokára elérje a Bosznát.

E mintegy 15 kilométernyi széles völgyön át mindenütt találkoztunk a jelennek viruló élete mellett egy jelentékeny múltnak is maradékaival. Mindjárt Travnikon alól kezdődnek a bogumil-sirok festői csoportjai. Egy szűk mellék völgy tövében feltünik északnak erdős hegyek alatt a *gucsjagórai* zárda; a hagyomány szerint a Lasva völgyéből, illetőleg az elpusztúlt «Lasva» városából húzódtak oda a barátok, midőn a török-vész alatt régi zárdájuk is elpusztúlt. De hogy itt már a rómaiak alatt gazdag, népes telep létezett, — ha nem is a Peutinger-tábla *Leusaba* állomása, mely tovább nyugatra esik, de tán második Leusaba, — az itten lelt jelentékeny római emlékek bizonyítják.

Kettő került *Puticsevo* községéből, mindjárt Travnik alatt. Az egyik azóta eltűnt,* a másik mint már emlitém, jelenleg a bécsi Belvedereben őriztetik. Ugyanaz mely rendkivül érdekes, mert sok tekintetben már az átmenetet mutatja a római faragványokból a középkori bogumil-sirok faragványaihoz.

A 2·21 m. magas, 70 ctm. széles, 20 ctm. vastag kő két mezeje közt így szól a felirás:

«Quartiniano caro conjugi Elpis titulum posuit, qui Salona in fata ruit».**

* C. I. L. III. 2766 alatt közölve van.
** Ugyanott 2765.

A felső mező oszlopok közt mellképet, az alsó, már közel a középkori modorhoz, leveles keretben embert és lovat mutat durva kivitelben, helytelen arányokban. (Közölte Hoernes.)

Említve voltak már az itteni talajnak feltünő egyenetlenségei, melyek régi elpusztult városra vallanak.

Az egyiknél, a hol falak nyomai még jól láthatók, mutatják a régi barátzárda helyét.

Közvetlen *Vitéz* községe alatt 1879-ben egy tumulus felkutatásánál egy sírkápolna alapjait fedezték fel, melyekben a csontvázak közt sarkantyúkat és némi ezüst-filigránt is találtak. A lelet egy részét a bécsi udvari muzeum őrzi. Az innen $^3/_4$ órányira éjszaknak fekvő Vitézka-Capella nevü háznál, mely azelőtt a községbeli katholikusok imaháza volt, feliratok töredékein kivül római faragványt is őriznek; fegyveres férfi tunicában és palliummal gazdagon felszerelt lovat tart. (Közölte Hoernes.)

Cumpania-hántól a Vitrenicza hegységen át északkeletnek nem sokára elérjük Zeniczát, ugyanazon úton, a merről Szerajevóba utaztunk volt 1882-ben, midőn Zenicza még végpontja vala a vasútnak.

Zenicza volt az első pont, a hol szénbányászat nyilt meg Boszniában. A szénbányászat modern dolog, a gépek korának volt fentartva roppant kifejlődése. Bármennyit bányásztak Boszniában már az ó-kortól fogva, a *szénnek* kiaknázása csak az occupatio után kezdődött.

1880 május 4-én nyiltak meg az első munkálatok *Zeniczánál* az ez év elején a kormány és a «szénipar-egyesület» közt létesült egyesség alapján. A munkálatba vett telep ereje 15 m., minősége 4485 cal.

A termelés az első évben 50,000 métermázsa volt, és két év alatt 133,000-re emelkedett. A termelésre 2.000,000 métermázsa van előkészítve, a szénszállítás folytonosan növekedik, a Boszna-vasút, Szerajevo, több Száva-hajó és nehány szlavoniai ipartelep innen fedezik szénszükségletüket.

E szerencsés kezdeményezés után a kormány maga vette művelés alá a mosztári és a krekai (Tuzla m.) jelentékeny barnaszéntelepeket. Az előbbiből kapja most már szenét a mosztár-metkovicsi vasút, mely által megnyilt a szénkivitel lehetősége Olaszországba is.

Itten négy telep van, a legerősebb 9 m., minősége 4280 caloria. A krekai bánya a tuzlai sófőzdének és a doboj-tuzlai új vasútnak fogja a szenet szolgáltatni.

Széntelepek találtattak már az ország más pontjain is (Banjaluka, Bjelina), de művelés alá még nem kerültek. A bosnyák szénbányászatnak szakemberek nagy jövőt igérnek.

A bánya megtekintése után vasútra ülve, nehány óra múlva megérkeztünk Szerajevóba.

FOJNICZA ÉS A BOSNYÁK CZÍMERKÖNYV

A FOJNICZAI ÉRCZVIDÉK. — A VÁROS. — A BARÁT-ZÁRDA. — FRA GRGO MARTICS. — MÁTYÁS KIRÁLY CASULÁJA. — EGY BOSNYÁK KIRÁLY ARCZKÉPE. — AZ ATHNAMÉ. — A CZÍMERKÖNYV. — HITELESSÉGE ÉS ÉRTÉKE.

Szerajevoi tartózkodásunk alatt átrándultam Fojniczába, főkép az ottani barátzárda Bosznia múltjára vonatkozó érdekes régiségeinek megtekintésére.

A buszováczai utat követve Kiszeljakig, a hol a Boszna felé törekvő Lepeniczával egyesül a nyugatnak emelkedő bérczvidékről lesietö Fojniczka-rjeka, innen fogva e hegyi patak szűk bükkös völgyében haladtunk fölfelé, és mintegy másfél óra alatt behajtottunk Fojnicza bányász-gunyhói közé, melyeket várszerűen dominál jókora magaslatáról a régi híres barát-zárda.

A városban régi ismerősnél, *Szirmay* járási főnöknél szálltam és barátságos reggeli után mindjárt felindultunk a zárdahegynek meredek szerpentináin.

Fojnicza és a délkeletnek fekvő *Kressevo* hires városok voltak az egész középkoron át; vas-, réz-, ezüst- és higanybányászatuk adott nekik lendületet, jólétet, jelentőséget és messze idegen országokra terjedő nevezetességet.

Így támadtak itt a gazdag raguzai kereskedőtelepek közt a maig is fennálló nagy barát-zárdák, és Fojniczában valamint Kressovóban gyakran tartózkodtak a bosnyák királyok is. Az egész hegység

a két város közt ősrégi bányászat nyomait mutatja, melyből egész az occupatióig fenn maradt egy more patrio, háziiparilag üzött vasbányászat; azóta ismét gyorsan fejlődik kivált Fojnicza körül e régi ipar és főleg a középkorban ki nem aknázott antimon ércz nyujt gazdag eredményeket.

A bosnyák királyság utolsó évtizedeiben, Viszoko hanyatlása után, Fojnicza emelkedett az ország legfontosabb kereskedelmi központjává, egy «comes»-nek volt állandó székhelye, az ezüst-kereskedelemmel foglalkozó több raguzai nobili-családnak rendes tartózkodása, és itt volt a királyi udvar is, *Kozao* várában, melynek romjai ma is láthatók a 6800 lábnyi Zecz oldalán, mely a Fojniczka, a Vrbász és a Neretvicza forrásai közt az Adria és Feketetenger vizválasztója az országnak legmagasabb csúcsa.

A mai Fojniczának mintegy 2500 lakója van, többnyire római katholikusok, feltünően szép faj, legnagyobb részt bányász és kovács.

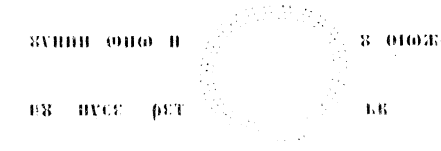
A zárdahegyről egyike nyilik a legszebb kilátásoknak a patakok által több csoportra oszló városra, melynek barna faházai közül fehéren emelkedik ki a két mecset, és a Fojniczka, a Dragocsa, a Zseljeznicza vizeinek völgyeire.

A zárdába, mely jelenleg a legszebb, a legnagyobb és a legódonabb zomatú katholikus zárdája az egész országnak, leveles diszitésü régi kereszt mellett léptünk be. Az udvarban egy ajtón kopogtunk, mely fölött arany betűkkel van felírva: «Clausura.» Egy barát nyitotta fel az ajtót, melytől meredek falépcső vezetett fel az emeletre; a lépcső végén már ott állt a zárdafőnök, a ki bevezetett bennünket a tágas refectoriumba. Csakhamar többen gyültek össze itt a barátok közül, köztük Fra Grga Martics, a népies költő, a kinek egyik utolsó műve az occupatio megéneklése volt.

A társalgás három nyelven, az ország nyelvén kivül németül és magyarúl folyt, mert többen a barátok közül, és épen Fra Grga is, Magyarországon végezték a theologiát és folyékonyan beszélik nyelvünket. Csakhamar cigarette, tüzes herczegovinai bor és fekete kávé élénkítette a társalgást. Egy körmenet után a zárda egyszerű de tiszta helységeiben, a templom, és a barátok által fenntartott iskola látogatása után visszatértünk a refectoriumba, a hol mostan egy ódon fali szekrényből eléadta a főnök a zárdának régi kincseit.

Ezek egyikét, a Mátyás király casuláját már ismertem; ki volt állítva Pesten az 1875-iki történelmi kiállításon Kállay közvetitése folytán, a ki a 70-es évek elején mint akkori belgrádi főconsul beutazta Boszniát és e történelmi érdekű műkincset ez alkalommal mintegy felfedezte a bosnyák zárda rejtekében. A Boszniát bejárt európai utazók egyike sem látta azelőtt és nem volt róla egyéb ismeretes, mint *Farlati* adata a bosnyák barátok jelentései alapján hogy t. i. van birtokukban egy casula, melyet Katharina királyné, sajátkezűleg hímzett. Mióta Kállay constatálta, hogy a rajta levő czímer Hunyadi Mátyásé, ez a kegyeletes hagyomány oda módosult, hogy Mátyás király ajándékozta Katharinának. A casula nem is hímzés, hanem zöld arany-brocat a hátlapra beszövött czimer-paizszsal, mely liliomos arany korona alatt Magyar- Dalmát- és Csehország egyesített czímereit mutatja a Corvin hollóval szívpaizsában. A szövet hihetőleg genuai mű, remek kivitelben. Jelenleg a casula már a budai koronázási kincstárban van. 1885-ben a miniszter előterjesztésére Ő Felsége megvette a boszniai barátoktól 6000 frton, mely összeget a barátok a zárda kiépítésére fordítják.

Vajjon csakugyan Mátyás király ajándékozta e Katharinának, vagy ami valóbbszinű, Ujlaki bosnyák királysága alatt került e Boszniába, alig lesz eldönthető. A locális hagyomány, mely a casulát mindenképen Katharina, a szerencsétlen utolsó nemzeti királyné emlékéhez akarja fűzni, e részben alig dönthet; respectálnunk kell a kegyes hagyományt, mely élénken s lehetőleg kézzelfoghatóan meg akarja őrizni a nemzeti emlékeket a hosszú török rabság alatt is, de épen ezen irányzatossága kizárja a feltétlen megbizhatóságot. Ugyancsak Farlatiban azzal is dicsekednek a bosnyák barátok, hogy a szutiszkai zárdában egy képet őriznek, mely azt a csodát ábrázolja, midőn Krisztus urunk megjelenik az utolsó bosnyák kiváy Tomasevics István előtt, hogy figyelmeztesse a török vészre. Kutattam a képet, meg is találtam, nyilván régi és érdekes kép, valószinűleg *bosnyák müvész* műve, de semmiesetre sem az, a mivé a kegyes hagyomány tenni akarta. A kép Tintoretto iskolájára valló votiv-kép, melyen a donator családja XVI. századbeli jelmezekben a keresztre feszített Christus és több szent előtt térdel. A képen puskagolyóval átlyukasztott, de azért teljesen olvasható e felirat van:

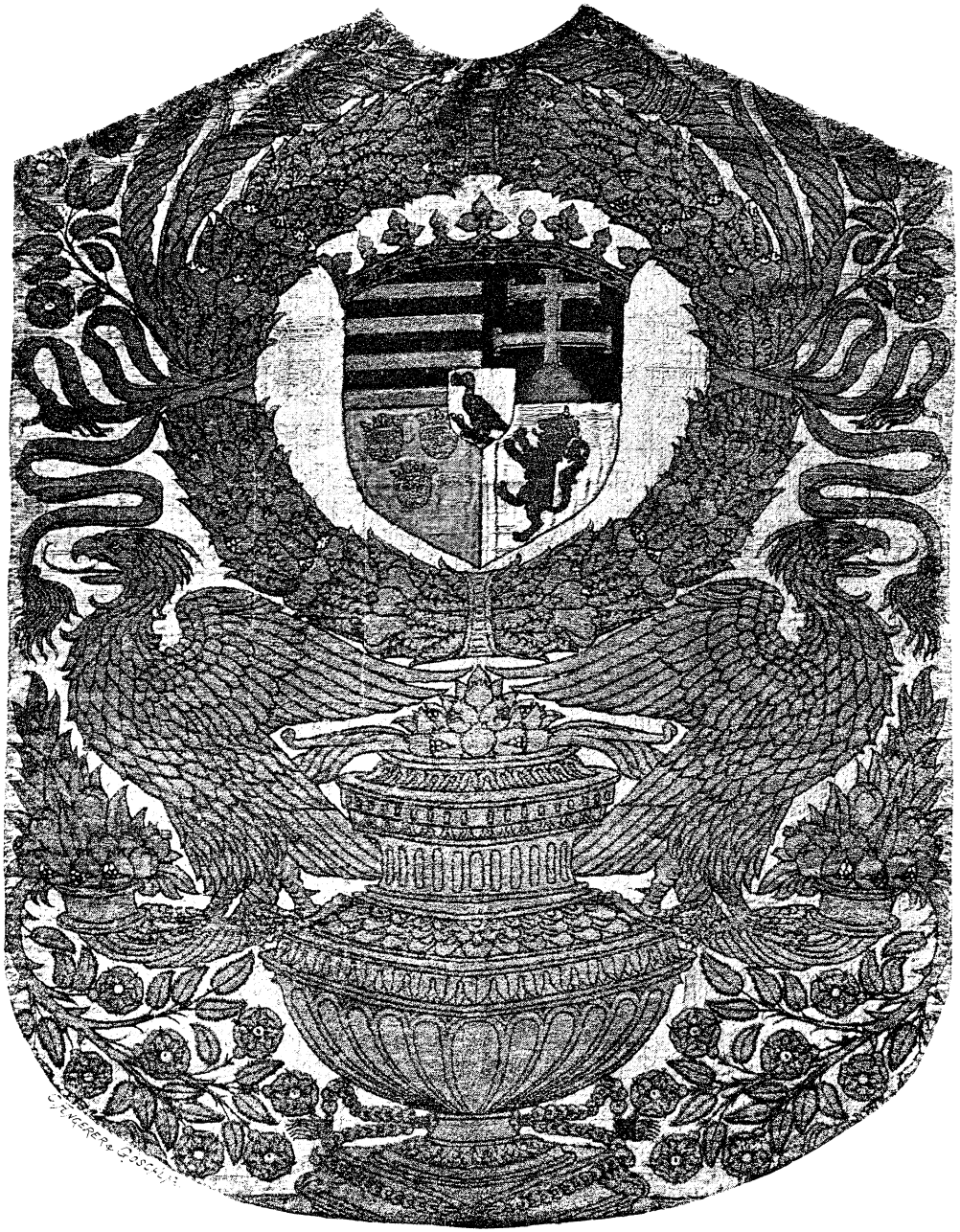
ρωιιηρν 2

«Julius 2-án, Velenczében 1597. én Vragoilovics István készítettem ezt Istennek kegyelméből és vele két évig fáradtam».

Tomasevics Istvánra, a ki 1463-ban halt meg, a kép természetesen nem vonatkozhatik; de meglehet, hogy bosnyák barát készítette, a ki Velenczében tartózkodva festéssel is foglalkozott.

Mindenesetre jobban egyezik a történelmi tényekkel, habár nem is áll minden kételyen kivül a fojniczai zárda egy másik reliquiája. Hogy kora százados, hogy fontossága történelmi, az nem szenvedhet kétséget. Mert századokon át megtette kötelességét, a barátok hatályos védelmére szolgált a vezirek előtt, a kik hitelességét soha sem vonták kétségbe. A hires *athnámé* ez, mely török szöveggel, de latin dátummal így szól:

«Athnámé. Én Muhammed szultán khán, adom tudtára mindeneknek, a kiket illet, miként gyakoroltam kegyelmet a bosnyák barátokon, e fermán birtokosain. Parancsom, hogy senki se merészelje őket háborgatni, zavarni, vagy vallásos dolgaikba avatkozni. Rendelem, hogy háborítlanul lakhassák birodalmamat, azok pedig, a kik menekültek, térjenek vissza szabadon és teljes bátorságban és félelem nélkül élhetnek birodalmamban és lakhatják templomaikat. Sem személyüket, sem birtokukat, sem templomaikat ne zavarja sem császári személyem, sem embereim egyike sem. Meg van nekik engedve hogy bárkit behozhassanak idegen földről. Azért nyujtok nekik kegyelmet ezen fermán által és esküszöm a nagy Istenre, mennyeknek és földnek teremtőjére, a hét könyvre, a nagy prófétára, a százhuszonnégyezer szentre, valamint a kardra, melyet viselek, hogy senki se merészkedjek ellenszegülni annak, a mit mondtam, a meddig ezek a barátok az én szolgálatomban parancsaimnak engedelmeskednek.»

MÁTYÁS KIRÁLY CASULÁJA

A hagyomány szerint a fojniczai zárda-főnök, *Zvizdavics Angelo* eszközölte ki a védlevelet II. Mahomet szultántól 1463-ban a milodrázi csatamezőn.

Végre a zárdának legmagasabb becsben tartott reliquiája, a híres fojniczai czímerkönyv feküdt előttünk.

Kopott bőrkötésben, durva, jeltelen, szürke papirosból vaskos negyedrét kötet. Az első lapon a következő felirás ó-cyril betűkben: «Rodoslovie Bosanskoga aliti Iliričkoga I Srpskoga vladania za iedno Postavlieno po Stanislavu Rubčiću Popu, na slavu Stipana Nemanjiću cara Srbliena u Bosniaka 1340.

(Czimertára a bosnyák, avagy illyr és a szerb nemességnek, összeállítva Rubcsics Szaniszló pap által, Nemanjics István a szerbek és bosnyákok császárjának dicsőségére 1340-ben.)

Erre a következő latin felirás:

«Codicem hunc continentem varia Stemata plurium No —
bilium Familiarum Bosnensis jab ab imme —
morabili tempore, a captivitate nempue Regni
Bosnae studiose conservatum fuisse
a Rv̄dis Pr̄ibus Franciscanis Familiae
Fojnicensis testamur Nos
Fr Gregorius a Varess* Eppus
Rupensis et Vicarius
Aplc̄us in Bosna Othomana
dictu Argen-
tina, praecipue
vero in olim
Episcopatu
Dumnensi.

Suttiscae Die 6. Julii 1800.

(Ezután a püspök pecsétje és aláírása:)

Ita est Fr Gregorius Episco
pus et Vicarius
Appostolicus Mppa.

* Megjegyzendő, hogy Nyári Heraldikája (246. l.) a feliratokat is hibásan közölve, tévesen beszél «Vares ruspensi püspökről.» Fra Gregorius nyilván csak mint illetőségi helye után nevezi magát a Fojniczához közel fekvő Varess után.

A következő lapon szűz Mária a gyermekkel aranyos félholdon. Következik egy szent egy oroszlánnal. Ezután két szent egy kereszt alatt. E három vallásos festmény után jön a czímerek hosszú sora, gondos rajzban és szinezésben, mindenik alatt a megnevezés latin betűkkel.

Az első czimer Dusán császáré. A paizs fölött koronás sisak, ezen koronás kétfejű fehér sas; jobbra-balra szintén sisak, mindeniken két koronás oroszlán. A paizs tizenegy mezőre oszlik; szívpaizsban ugyanazon kétfejű sas, körülötte a tartományok czímerei: két mezőben a macedoniai vörös oroszlán, egy-egyben Dalmátia (kékben 3 koronás fő), Szlavonia, (ezüstben 3 arany kutya) és Horvátország, (vörös-ezüst koczkák) czímerei, a bolgár arany oroszlán vörösben, a rácz három ezüst patkó kékben, csatabárd mint Szerbia czímere, koronás szerecsenfejű pálczák, mint Bosznia czímere, vértezett kar a karddal, mint Primorje czímere.

Következnek mind e tartományok czímerei egyenként és itten tudjuk meg az aláírásokból, hogy a szerző szerint a keresztbe fektetett pálczák a koronás szerecsen-fejekkel, csillaggal és félholddal a középen Boszniának, a kardos kar pedig Primorjének czímere.

Családi czimerek közül nem kevesebbet mint 126-ot tüntet fel a könyv. Köztük a Castrioták czímere fekete dupla sas aranyban, sas karma a sisak fölött; egy Tvrtkovics-czímer arany liliomok, kék paizson; Kopjevics czímer négy kópjával; Mergnjavics czímer, melyben a délszláv mondák tündére, a *vila* sasos zászlót lobogtat; a Frangepán czímer golyót tartó két vörös oroszlán; Ljubics-czimer repülő vörös oroszlán; Dobievics-czímer ágyúval; Grubisics-czímer repülő fehér egyszarvú; több czímerben fordúl elé a sárkány; halak, rákok s egyéb állatok gyakran fordulnak elő. Heraldicus hibák leginkább a szinezésben mutatkoznak. Különben a czímerek meglepően szépek eredetiségükben, egyszerűségükben.

Az utolsó lapon a legelőkelőbb czímerek összetétele alatt e szavak állnak: «Semper Spero.»

E czímerkönyv többször volt lemásolva, egyebek közt Kresics barát által 1837-ben gróf *Festetich László* számára. Legrégibb másolata díszes kiállításban, külön latin bevezetéssel és ajánlattal, némi változatokkal az első lapok festményeiben, a bosnyák Marko Skorojevics

által III. Ferdinánd császár fia, Ferdinánd Ferencz főherczeg († 1654) számára készítve, a bécsi udvari könyvtárban őriztetik.

Létezik még egy másik «Rodoszlovje», azelőtt a szutiszkai zárda, most Strossmayer diakovári püspök birtokában, *Mátyás* király fára festett arczképének hátára vont pergament lapon, felirása szerint a raguzai Ohmucsevics Péter által 1482-ben készítve, törzsfája a szerb és bosnyák uralkodóknak, bosnyák cyrilicával írva, a fojniczai czímerkönyvben előfordulókkal egyező czímerekkel diszítve.*

Minő hitelesség tulajdonítható a fojniczai czímerkönyvnek?

Nem szenvedhet kétséget, hogy egyike a legszebb és legrégibb czímerkönyveknek, de aligha sokkal régibb, mint a bécsi udvari könyvtár példánya. A püspöki bizonyítvány kétségkivül teljes jóhiszemben van irva, 1800-ban már immemorabilis idő óta a fojniczai barátok birtokában lehetett a könyv, de a cyril felirás a legjobb esetben kegyeletes áltatás. Maga Dusán császár állítólagos czímere, egészen eltekintve attól, hogy Dusán soha sem birta Boszniát, melyet csak meg akart hódítani, annál kevésbé Szlavóniát, Horvátországot és Dalmátiát, egy sokkal későbbi kornak izlésére vall; az összetett czímerek átalán csak a XV. században jöttek divatba és nem régiebbek az olyan alakú paizsok sem, mint a minőnek a fojniczai könyvben például Bosznia czímerét látjuk. Hogy az «Illyria» elnevezés mint politikai fogalom is teljesen használaton kivül volt az egész középkoron át, említettük volt már más alkalommal. Dusán idejében ágyú sem fordulhatott elő bosnyák vagy szerb czímerben; hihetőleg a rigó-mezei ütközetben használtak a bosnyákok és szerbek először Velenczéből hozott ágyúkat. Az előforduló családi nevek közt vannak, melyek határozottan török esedetre vallanak. És a török uralom idejére vall e végjelszó is: «Semper Spero».

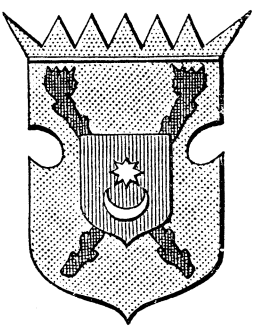
Lehet hogy a könyvnek szerzője a kétségkivül régibb és szintén a bosnyák barátoknál levő Ohmusevics-féle phantastikus Rodoszlovje által inspirálva, felhasználva és kijavítva az ezen talált országos és fejedelmi czímereket, kiegészítve azokat egyes régi családoknak általa ismert czímereivel és esetleg saját phantáziájának alkotásaival, készítette e czimerkönyvet és hogy nagyobb tekintélylyel ruházza fel,

* Gróf Pucsics által leirva: Archiv f. slav. Phil. Berlin 1880, 339. l.

nemzeti kegyelettel vétesse körül, akár a szerző maga, akár más birtokosa a könyvnek irta rá, hogy Dusán császár idejében és dicsőségére készült volt.

Így is kétségkivül érdekes és nagybecsű kézirat, de bennünket mégis leginkább az a kérdés érdekel, hogy honnan kerül a mindkét Rodoszlovjében csaknem azonos bosnyák czímer, a minővel az összes bosnyák középkori emlékeken különben sehol sem találkoztunk.

Klaić (a zágrábi Obzorban) ó-szerb hagyományokra akarta visszavezetni, de a mint Rački kimutatta, minden történelmi alap nélkül. Evans, a ki jóhiszeműleg authenticusoknak fogadja el a fojniczai czímerkönyv rajzait és jelesen az azok közt látható bosnyák czímert is, a szaraczenokkal való tengerparti küzdelmekből akarja magyarázni a koronás szerecsenfejekkel diszített pálczákat. Az Ohmucsevics-féle czímer azonban a szerecsenfejű pálczák helyett határozottan lófarkú zászlókat mutat. Itt tehát már csupa török jelvényeket látunk. Lófarkú török zászlókra fektetve a félholdat a csillaggal. Nagyon közel fekvő tehát a válasz, hogy valamely egykorú boszniai vezírnek hadi jelvényeiből combinálta ki az Ohmucsevics-féle Rodoszlovje készitője.

A BOSNYÁK CZÍMER

Bosznia czímerét, melynek valódi jelvényeit nem ismerte többé, a történelmi emlékekből kikutatni képes nem volt. A fojniczai czimerkönyv készitője azután, a ki egyátalán sokat javitott és kiegészitett az Ohmucsevics-féle adatokban, nagyon is törökösnek találván e czímert, helyettesítette a lófarkot koronás szerecsenfővel. A koronás fő motivumát Dalmátia czímere is szolgáltathatta. De hasonló motivum előfordul Ujlaki Miklós bosnyák király síremlékén is az illoki minorita templomban, (közölte a «Hazánk» czimű folyóirat) a hol az Ujlaki és bosnyák királyi koronás czimerek közt előfordul két karó alak mellett egy-egy fej is. A Spicilegium szerzője egyenesen abban a véleményben van, hogy a törökök imponálták a régi helyett ezt a czimert Boszniára.* A XVII. századtól fogva azonban a Boszniával foglalkozó

* Spicilegium Observationum Historico-Geographicorum de Bosniae Regno, Lug. Bat. 1736, p. 84.

irók csaknem mind e czímert tekintik, nyilván a fojniczai czímerkönyv alapján, Bosznia valódi czímeréül: így Orbini, Regno dei Slavi, p. 273 Du Fresne, (Illyricum vetus et novum,) Schimek (Gesch. Bosn.) Zsefarovics (Stemmatographia 1741.) Occhievai Fülöp (Epitome Vetustarum Bosnensis provinciae. Ancona, 1776.) Dugonics András (A magyarok uradalma, 1801.) egész *Roskievics*-ig (Studien über Bosnien und die Herczeg. 1868.)

Ezek alapján az occupatio után Szerajevo városában is kezdték használni e czímert.

Minthogy ezen, valamint Boszniának tulajdonított egyéb czímerek fölött ujabban élénk viták keletkeztek, érdemes lesz a bosnyák czímerkérdéssel behatóbban is foglalkoznunk.

A BOSNYÁK CZÍMER-KÉRDÉS

A TUDÓSOK ELTÉRŐ VÉLEMÉNYEI. — A TÖRTÉNELMI EMLÉKEK TANUSÁGA. — TVRTKO HAMIS PECSÉTJE. — NINOSLAV BÁN PECSÉTJE. — A RÁMAI CZÍMER. — KATALIN KIRÁLYNÉ SÍREMLÉKE. — A HERALDIKAI ÉS A POLITIKAI KÉRDÉS. — A MEGOLDÁS.

Már 1880-ban szükségét érezte a közös kormány, hogy megállapittassanak Bosznia czímere és színei, és e végből felhivta a tartományi kormányt, hogy az országban nyomozandó történeti anyag alapján erre nézve tegyen jelentést. Az akkori bosnyák kormány a horvát bán utján a horvát akadémia elnökét, Rački Ferenczet bizta meg a kérdés tanulmányozásával.

A Rački vezetése alatt készült munkálat azután kiadatott véleményezés végett a közös kormány által a bécsi titkos levéltárnak és a magyar kormány közbenjöttével a Magyar Tudományos Akadémiának, az országos levéltárnak és a Nemzeti Muzeumnak.

Valamennyi vélemény megegyezett abban, hogy a fojniczai és szutiszkai Rodoszlovjék czímere, melyet már a bosnyák tartományi kormány is használni kezdett, semmi történelmi alappal sem bir.

De ennek elvetésével, a különböző vélemények nem kevesebb, mint négy külön czímert hoztak javaslatba.

A horvát hivatalos vélemény kék mezőben a bosnyák pénzeken és pecséteken, valamint a jajczai czímeren (lásd 144. l.) is látható arany liliom-koronát és alatta biboros hermelin-köpenyt hozott javaslatba, a paizs fölött hasonló koronával, alatta hasonló palásttal.

A bécsi titkos levéltár véleménye, Fiedler osztálytanácsos által készítve, elfogadta az arany koronát a kék paizsban, de elvetette a palástot, kimutatva, hogy a horvát vélemény az egyes érmeken és pénzeken különösen czikornyásan stylizált gót T betűt, melyet a Tvrtkok a korona alatt alkalmaztak, nézte köpenyegnek. Ehhez hozzájárulhatott volt azon törekvés is, hogy a biboros hermelin-köpeny a kék paizsban kihozza Bosznia számára is a horvát szineket.

A Rački által inspirált horvát hivatalos véleményt megtámadta a magyar régészeti és embertani társulathoz beküldött értekezésében maga egy horvát tudós is, dr. *Bojničić* Iván, a kinek véleménye szerint Bosznia czímere vörösben három ezüst liliommal kisért ezüst pantallér.

A magyar véleményezők végre egyetértőleg oda nyilatkoztak, hogy Bosznia czímere arany mezőben felhőkből kinyúló vörös vértezetű karban görbe kard, mely czímert a magyar királyok a Habsburg ház uralomra jutásától fogva kimutathatólag állandóan használták mint Ráma, azaz Bosznia czímerét.

Hogyan keletkezhetett e négy ennyire eltérő vélemény?

Egy pillantás az e kötetekben is közlött számos czímerekre, melyek a bosnyák királyok pecsétjein, pénzein és várain reánk maradtak, világossá teszi, hogy Rački véleménye a tévesen vagy irányzatosan bevett palást nélkül, Fiedler véleménye pedig tisztán megegyezik a bosnyák királyság állandó gyakorlatával.

De azt kell mondanunk, hogy Fiedler maga nyitott rést a magyar véleményezők támadására és eltérő véleményére, a mennyiben megkülönböztet egy régi czímert — ugyanazt, mely mellett *Bojničić* nyilatkozik — és mely szerinte körülbelül Osztojáig lehetett használatban, és egy későbbit, mely ezentúl jutott általános érvényre, a liliomos koronát, melyet jövőre is fenntartandónak tekint.

Lássuk közelebbről a magyar véleményezők indokait.

A Magyar Tudományos Akadémia szószólója báró *Nyáry Albert* * szerint: «Nemzeti királysága száz hét évig tartott korszakából Boszniának öt egymástól egészen eltérő közjogi és politikai jelentőségű czímere ismeretes, s kétséget nem szenved, hogy azok variansai a

* «Turul». I. k. 1 F. 11 l. — «Heraldika» 245 l. stb.

további szakkutatások nyomán idővel még többre szaporodnak. A hány ellenkirály uralkodott e folytonos polgárháborúk által marczangolt, politikai s nemzeti egységében megingatott ország trónján, mindannyian pecséteikre és érmeikre tüntetőleg pártjuk particuláris érdekeinek megfelelő családi czímereiket alkalmazták.»

«A Kotromanovicsok a liliomos pantalléron kivűl keresztes czímert is, a Kreszticsek a liliomos koronát; Hrvoja a pantalléros és Jura bán oroszlános családi czímere jelképével a kardot tartó kart alkalmazták.»

«Ily módon a 107 év leforgása közben a pantalléros czímerre 88, a liliomos koronára 52, a kardot tartó karra 20—25 évi használati idő számítható.»

A korán elhúnyt jeles heraldikusnak, a ki derék Heraldikájával hézagot töltött be irodalmunkban, ezek az állításai csak azt bizonyítják, hogy Bosznia középkori történetében, és az abból reánk maradt emlékekben elegendőképen tájékozva nem volt. Az általa állított számos czímer közűl azonnal eliminálhatunk többet. Hrvója soha sem volt bosnyák király vagy uralkodó, még kevésbé obscurus öcscse Jura. Evvel már elesik a 20—25 éves «kardot tartó kar»-os egy korszak és maga a kardot tartó kar, mint bosnyák uralkodók által használt czímer. De továbbá jegyezzük meg, hogy Nyáry két pénzt közöl állítása támogatására,* az elsőt pantalléros czímerrel, mint Hrvoja pénzét, a másikat oroszlános czímerrel mint Jura «bán» pénzét. Úgyde mind a két pénz gót irású köriratának egyszerű megtekintése mutatja, hogy mind a kettő Hrvoja pénze, melyet mint spalatói herczeg veretett. Az első pénzen: «M. Chervoii ducis S.», a másikon, melyet Nyáry mint Jura pénzét közli: «Moneta Chervoi ducis Spaletii.» Jurának, a ki átalán messze lehanyatlott bátyjának tekintélye alá, pénzei nem is voltak. De Hrvoja pénzein is (lásd I. kötet 69 lapját) világos, hogy a kardot tartó kar nem mint czímerjelvény, hanem csak mint oromdísz fordúl elé úgy az oroszlános, mint a pantalléros paizsok felett, melyek egyike Spalato, másika Hrvója személyes jelvénye lehet. Igaz, hogy a Nyáry által Jurának tulajdonított pénzen a kar az oroszlános paizsba le van szorítva, de

* Heraldika 247. l. (I. kötetünkben 69 l.)

csak az éremkészítő kényelméből, vagy ügyetlenségéből, miután a sisakra, s így az oromdíszre sem maradt hely. Ez Hrvoja egyéb pénzeiből világosan kitűnik.

Eliminálhatjuk a keresztes czímert is, melyet Nyáry arra alapít, hogy Tvrtko egyik báni lovas pecsétjén a lovag által tartott zászló, valamint a csótár is kereszttel van diszítve. Igaz ugyan, hogy a lovas pecséteken a lovag által tartott paizson kivül ilyen helyeken is alkalmaztak néha czímert. De midőn itten a paizs minden kétségen kivül a pantalléros czímert tünteti fel, a mellékes helyeken előforduló kereszt nem lehet czimer-jelvény, hanem vállásos jelvény, melyet a bán olyankor és azért vehetett fel, midőn és mivel Róma és Lajos király kedvében járva, az eretnekek ellen akart tüntetni.

Marad tehát a sok czímer közül csupán a liliomos pantallér és a korona.

Ámde az sem egyezik meg a ránk maradt emlékekkel, hogy a pantallért a Kotromanovicsok, a koronát a Kreszticsek használták volna, a mi Nyáry szerint azt bizonyítaná, hogy egyik sem országos, hanem mind a kettő csupán családi czímer.

Ez a szembeállítása a Kresztics-dynasztiának a Kotromanovics dynasztiával már magában is tarthatlan. Valószinű, hogy Osztója I. Tvrtkonak volt törvénytelen fia. De bizonyos, hogy Osztója maradéka és nevezetesen szintén törvénytelen fia István Tamás Osztoics király, Tvrtko véréből származtatta magát* és erre alapította uralkodói jogát. A Kotromán dynasztia folytatásának tekintve magukat, bizonyára nem vetik vala el e család czímerét, hogy esetleg anyjuk családjának a törvénytelen származást tüntetőleg hangsúlyozó czímerét használják. Minthogy legalább István Tamásnak anyjáról bizonyos, hogy alacsony származású volt, kérdés, hogy ilyen czímer átalán létezett-e? Semmi esetre sem alkalmazhattak Osztója és maradéka pecséteikre és érmeikre a *Kotromán hagyományokkal szemben «tüntetőleg pártjuk partikuláris érdekeinek megfelelő családi czímereket»* a mint Nyáry hiszi. Ellenkezőleg, az első bosnyák királytól az utólsóig, mindeniknek pénzén és pecsétjein előfordúl a korona-czímer, *kivételesen* pedig használja a pantalléros czímert a kétségtelenül Kotromán I. Tvrtko,

* Velenczéhez intézett levelében (a velenczei államlevéltár, Pacti Sciolti Secr. Sen. V. Busta 5, sz. 53. «condam domini Tvrtko Regis patrui nostri.»

de csak mint bán, és véletlenül épen az állítólagos Kresztics, *István Tamás* is (l. I. K. 79) a kinek két pénzén fordúl elé.

Az az állítás tehát, hogy az első (Kotromán) korszak használta volna a pantallért, a második (Kresztics) a koronát — mely felfogást Fiedler is elfogadni hajlandó — teljesen tarthatatlan.

Hogy e pantallérral átalán végezzünk, végül itten mindjárt szemügyre vesszük Bojničić érvelését. Rački véleményét elveti, mivel heraldikailag nem képezhet czímerjelvényt a korona, melynek csak a czímer fölött lehet helye. Ajánlja a liliomoktól kisért pantallért, mivel ez látható Tvrtko báni és királyi, valamint Osztoja királyi pecsétjén.

Csakugyan létezik a N. Muzeumban a Jeszenák-család okiratai közt Tvrtkonak egy bán korából 1357-ből való lovas pecsétje ilyen pantalléros paizszsal, ugyanaz, melyről Nyáry a keresztes-czímert is dedukálta. (Közli az Arch. Ért. XII, 383.)

Ugyanazon pecsét látható a titkos levéltárban őrzött 1367 jun. 1-éről kelt okmányon. (Közölte: *Köhne*, Bläter für Münz-Siegel- und Wappenkunde, IV. k. XL. tb. 5. sz.) és kevés eltéréssel egy 1356 márczius 14-éről kelt ugyanottani okmányon. Mindakettőnek külső körirata: S(igillum) Min(us) Tvert(conis) D' Gra(tia) Toti(us) Bosne Bani. Az előbbieken a belső cyril irású körirat: «Gn (Gospodin) Ban Stepan», az utóbbin ellenben Stepan helyett «Tvrtko».

A mi azonban I. Tvrtko királyi pecsétjét illeti, az ismert példányok ketteje (bécsi titk. levéltár, 1382 decz. 2-iki okmány és Thallóczy szerint* a velenczei államlevéltár 1383-iki okmányán) annyira elkopottak, hogy biztosságot nem nyujthatnak, de valószinűleg nem pantallért, hanem a koronát tüntetik fel.

Pučić ellenben leirását adja egy szerinte 1388—89-ből való pecsétnek (Spomen. srbski II. 32.) a pantalléros czímerrel és e feliratal: «Regis Rasie Stepani Tve(r)tchonis. E szerint Tvrtko mint rácz király használta volna a pantallért.

Létezik még egy Tvrtkonak tulajdonított pecsét, állítólag 1849-ben találtatott a dalmácziai Szinj mellett és conte Buratti tulajdonából ment át a zágrábi muzeumba. Közölte először a szent-pétervári német tudós-társaság, majd Ljubics. Egy pillantás azonban a mellékelt rajzra,

* Arch. Ért. I. 1881, 32 l. (Fiedler által Peccheti levéltári igazg. nyilatkozata alapján tagadva.)

az egésznek a jelen század első felére való empire-modora, mely Dalmátiában a franczia occupatio után maradhatott vissza és tarthatta magát a század közepéig, a leletnek ideje, a felirás, a délszlávoknál újabban divatba jött Szent-György lovag egyaránt bizonyítja, hogy a politikai illyrizmusnak egy csinálmánya, egyszerű hamisítvány.

A mi már *Osztoja* 1400-iki pecsétjét illeti, (közölve Kukuljevics és Érdi által, stb. (l. az I. köt. 67. lapját,) csak az elfogúltság azonosíthatja a három liliommal diszített pártát, mely világosan a liliomkoronát ábrázolja, a báni czímeren látható pantallérral. Korona az tisztán, mint már *Thallóczy* megjegyezte, (Arch. Ért. 1881. 30. l.) és utána Jagić. Bojničić azonban felhozhat vala nézeteinek támogatására két más pecsétet, ha jobban ismeri anyagát. *Dabisa* pecsétje mindakettő, a bécsi titkos levéltár 1392 jul. 17-iki és 1395 április 26-ik okmányain. Az előbbi publicálva Köhne báró által (XLI. tábl. 4.) a paizsban a pantallért mutatja mindkét oldalán három-három liliom által kisérve, a paizs fölött a koronás sisak a bosnyák királyi czímereken mindég visszatérő bogas oromdíszszel. A másik két oldalú állampecsét, Osztojáéhoz hasonló, de a lovag zászlaján a pantallérral, (a paizsnak jelvénye ki nem vehető többé), a túloldali trón melletti egyik czímerpaizson a pantallér a három-három liliommal.

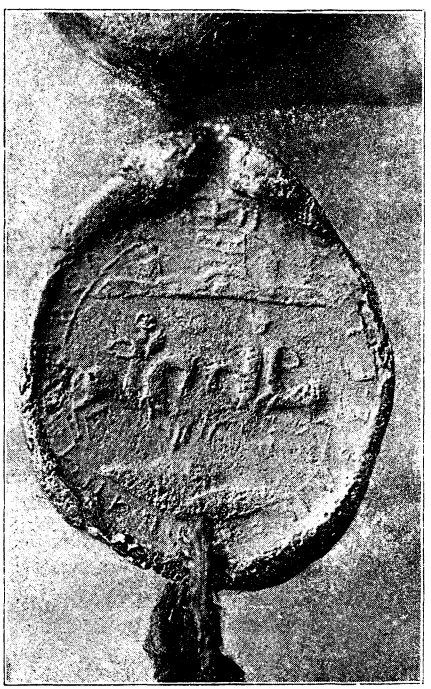
A ZÁGRÁBI HAMIS PECSÉT

Végre ugyancsak a bécsi titk. levéltárban van II. Tvrtko egy 1405 junius 20-áról kelt okmánya szintén pantalléros pecséttel.

Ezen kivűl, mint már említve volt, előfordúl a pontallér *Tamás* király két pénzén, melyekre Bojničić is hivatkozik.

Előfordúl tehát a pantallér Tvrtko báni és egyik királyi pecsétjén, Dabisa és II. Tvrtko királyi pecsétjén és Tamás két pénzén. Evvel szemben azonban valamennyi királynak I. Tvrtkotól Tomasevics Istvánig valamennyi pénzén az emlitett kettőnek kivételével mint czímer kizárólag csak a korona fordúl elé, és valamennyi királyi és állampecséten az említett négynek kivételével ismét csak a liliomos

koronát találjuk a czímerben. Ez ingadozásban tehát, mely a XV. század előtt kimutatható a legtöbb czímerfejlődésnél, azt kell mondanunk, hogy a csak ritka kivételben használt pantallért teljesen elnyomta a korona használatának állandó gyakorlata. A mi a két czímer eredetét illeti, a pantalléré homályos, a koronáé világos. Tvrtko báni pecsétje mutatja, hogy a pantallér viszszavezethető a királyság előtti időre. Vajjon a Tvrtkot is megelőző időből ered-e, az legalább kétes. Láttuk, hogy a báni pénzeken czímer soha sem fordúl elő (I. K. 49, 55. l.) Csak István bán egyik pénzén látható sisakra emlékeztető jelvény, de nem czímer (I. 49. l.) Báni pecsét a Tvrtkoén kivűl csak egy létezik, a belgrádi tudós-társaság birtokában, a Ninoslav bán által Raguza számára kiállított szövetség-levelen. Az eredetiről vett fénykép után itten közölt pecsétből kivehető, hogy két lovas vitézt mutatott, kétségkivűl dárdával egymásra rohanót, a mi az alakok tartásából kivehető. A cyril köriratból kiolvasható: «Pecsat Velikoga Bana Ninoslava,» (Ninoszláv nagy-bánnak pecsétje). Czímer nem vehető ki. De a lovagok fölötti körmetszet hálózatos ékítményt mutat, mely tán czímer akart lenni; koczkái emlékeztetnek Miklós szlavóniai bánnak 1240-iki czímeres pecsétjére. (Pray, de Sigill. Tab. I. Fig. 4.) Azon körülmény mellett, hogy a liliomos pantallér Tvrtko bán előtt sehol sem fordúl elé, közelfekvővé teszi a feltevést, hogy maga Tvrtko bán kapta I. Lajostól, kinek rokona is volt, az Anjou-liliomokat, vagy felvette azokat királyának tiszteletére egyszerű pantalléros paizsába. Maga a pantalléros paizs, mint valódi harczi paizs a középkori bos-

NINOSLAV 1249-IKI PECSÉTJE

nyák sirkövek tanusága szerint széltében el volt terjedve. Hasonlókép volna magyarázható, hogy Hrvoja, mint nápolyi László helytartója hasonló czímert vett fel. Mikor azonban Tvrtko királylyá kiáltatta ki magát, a koronát vette föl czímerébe, mely *egyszerre ettől fogva jelenik meg pénzein.* Az egyszerű pantallért elejti, a liliomot megtartja, de csak mellékes diszítésül, a sisaktakarón és magán a koronán, melyet állami czímerjelvénynyé emel, és melyet ezen jellegében fenntart és megerősít az állandó gyakorlat. Ha a kettő közül valamelyik személyes vagy családi czímer, akkor a már a bán által használt liliomos pantallér ez, nem a korona, melynek eredete egészen világos a pénzek tanuságából; a királyi czímmel együtt vétetett fel mint királyi czímer. Bojničić azon ellenvetése, hogy a korona nem képezhet czímerjelvényt, a Heraldika tanuságával ellenkezik: Galiczia, Svédország czímere is korona. Azon körülmény, hogy a királyság czímerévé emelt korona állandó használatát leginkább törvénytelen születésű királyok szakítják meg, visszatérve a liliomos pantallérra, azt látszik mutatni, hogy ők legalább családi czímernek tekinték, melylyel Kotromán vérük mellett demonstrálhatnak.

A korona állandó és következetes használata tehát tarthatatlanná teszi *Nyáry* azon véleményét, hogy a bosnyák királyok gyakorlata sokkal ingatagabb, semhogy alapúl szolgálhatna. Ez ingadozásnak tulajdonítja azt is, hogy a magyar királyok Bosznia (Ráma) czímeréül nem a koronát, hanem a kardos kart fogadták el, melynek Nyáry magában a boszniai gyakorlatban az utolsó «20—25 éves korszakot» tulajdonítja. Láttuk már, hogy a kardos kart Boszniában csak *Hrvója*, az is csak mint oromdíszt használta. De a magyar királyok is a koronát használták Bosznia czímeréül, mind egész II. Lajosig: *Mátyás*, *Ulászló* és *János* király egyaránt. Igaz, hogy II. Ferdinánd pecsétjén, a hol az egyes tartományok kezdőbetűikkel is jelezvék, a korona már Galicziát, Rámát pedig a kardos kar jelképezi. Nyáry ebből azt bizonyítja, hogy Mátyás, Ulászló és János czímereiben is Galicziát jelképezi a korona. Így azonban nem lehet bizonyítani. Kétely esetén Bosznia mellett szól a praesumptio, mert Galiczia czímere hamarább hiányozhatik a magyar királyok czímereiben, mint Boszniáé.

Ezek mellett tehát azon tény, hogy II. Lajostól fogva a magyar királyok a kardos kart kezdik használni, magára nem dönti el a kér-

dést, és egyátalán nem áll, hogy «mindezek után a közös pénzügyminiszterium részéről a Bosznia czímerének kipuhatolását czélzó eljárás merőben felesleges, a jogfolytonosság elvébe ütköző és a bosnyák királyi czímet viselő tizennégy király addigi trónjog-nyilvánítása módjának desavouálása volt. Ez eljárásra a minisztert a kétfejű császári sas alkalmazásakor tapasztalt szláv ellenzéki hangulat indította, melynek hasonló ismétlődését Boszniának a magyar korona alá való tartozására emlékeztető kardos karú czímere mellőzése, s ez ország nemzeti királyai czímereinek valamelyikével való helyettesítése által reményelte elhárítani.»*

Sokkal alaposabb tárgyismerettel, és ennélfogva sokkal nagyobb objectivitással indokolja *Thallóczy* a magyar országos levéltár véleményét.**

Ismertetve a bosnyák királyok pénzeit és pecséteit, közölve nevezetesen az *Osztoja* és az *István Tamás* okmányain használt pecséteket*** és a jajczei czímert, oda nyilatkozik, hogy a középkori Bosznia zilált viszonyai mellett, országos czímerről nem lehet szó, hogy azonban a liliomos korona, melyet eredetileg Kotromán-családi czímernek hajlandó tekinteni, az állandó gyakorlat által a bosnyák királyok conventionális czímerévé emelkedett, melyet a magyar királyok mint fő-hűbérurak ilyenül elismertek. Másfelől azonban Magyarország, illetőleg királyi háza a XVI. századtól fogva Bosznia czímeréül mind máig az 1463-ig használatban levőtől egészen elütő czimert ismert és használt. A régi czímer pedig szerinte *nem a mai Boszniát* illeti, és nincs semmi ok, az eddig Boszniáénak tartott czímert: arany mezőben vörös vértezetű, felhőkből kinyúló, kardot tartó kart továbbra is nem használni, mint a jelenleg occupált tartományokét.

Ezen véleményre azonban mégis megjegyzendő volna, hogy a heraldikai kérdés csak az lehet, vajjon volt-e és mi volt magának a bosnyák királyságnak czímere? A tény, hogy a bosnyák királyi pénzeken, pecséteken, okmányokon és várakon állandóan és következetesen

* Heraldika. 249.

** Arch. Ért. 1881. 23. l. «A bosnyák czímer- és zászló-kérdés.»

*** Thallóczy az utóbbi, szerinte eddig kiadatlan, tényleg azonban már többször, utóljára *Evans* által publicált czímert I. Tvrtkonak tulajdonítja. Minthogy azonban előfordul nem I. hanem II. Tvrtko okmányain is, (bécsi titk. levéltár 1433-ik okm.) I. Tvrtko pedig nagyobb czímeket használt, inkább II. Tvrtkoé lehetett.

alkalmazva látjuk ugyanazon liliomos koronát a háromszögű paizsban, fölötte sisak liliomos sisaktakaróval, hasonló liliomos koronával és ebből kiemelkedő bogas oromdíszszel; használva az első királytól az utolsóig, ha eltekintünk Ujlaki Miklóstól, a ki a maga czímerét használta; de használva a magyar királyok főúri pecsétjében is egész II. Lajosig: ez a tény világosan válaszol ama kérdésre. Az a kérdés ellenben, vajjon a bosnyák királyságnak a magyar királyok által is elismert czímerével szemben fenntartandó-e, és pedig nemcsak a magyar közjogi actusokra, hanem különben is, nevezetesen magára Boszniára nézve is, azon rámai czímer, mely a magyar közjogi gyakorlatban csak a bosnyák királyság megszűnte és elveszte után jött használatba: ez már nem heraldikai, hanem politikai kérdés, melynek eldöntése nem a heraldikára tartozik.

Sokkal inkább volna heraldikai érdekű kérdés az, hogy honnan ered ez az újabb gyakorlat, hogyan keletkezett az a kardos karú rámai czímer? De e kérdésbe épen azok nem bocsátkoznak, a kik e czímer mellett véleményeznek.

Pedig világos, hogy sokkal jobban állana e czímer ügye, ha kapcsolatba lehetne hozni a bosnyák királyság valamely heraldicai emlékével. Csupán Fiedler, a ki e czímert elveti, magyarázza eredetét aképen, hogy nem is Ráma czímere, hanem igény-czímer gyanánt vették fel királyaink a török kézre került *összes tartományok* jelképezésére. E vélemény azonban még annak megmagyarázását igényli, hogy ha így áll a dolog, miért fordúl elé a kardos kard mellett külön-külön Rasciának és Bulgáriának is czímere?

Igenis létezik pedig egy authenticus bosnyák királyi czímer, melyben a karos kard előfordul. Ezt azonban az egymás ellen harczoló vélemények egyaránt figyelmen kivül hagyták. Úgy látszik nem ismerte egyike sem a véleményadásra hivott egyéneknek. Az egyetlen Thallóczy az, a ki figyelembe veszi, a mennyiben annyit mond róla, hogy: «Megemlítendő még, mint döntő fontossággal bíró, a Rómában eltemetett Ilona bosnyák királynőnek síremléke, melyen a korona (XV. század) szerepel négy pajzsban.»

Az olvasó ismeri már e nagyérdekű síremléket (I. K. 93. l.), mely nem Ilona, hanem Katharina bosnyák királyné sírköve és nem a koronát mutatja négy pajzsban, hanem a fejtől balra Katharina aty-

jának, István Szent-Szávai herczegnek a velenczei és firenzei levéltárakból is eléggé ismert czímerét, a fejtől jobbra pedig, tehát Katharina férjének, István Tamás bosnyák királynak czímerét, a liliomos korona alatti pajzsnak *a) d)* mezejében ugyanazon liliomos koronát, a *b) c)* mezőkben vágtató lovas vitézt, a szívpajzsban a kardos kart.

Tanulmányának megjelenése után alkalmam volt figyelmeztetni Thallóczyt a czímer ezen részleteire, megjegyezve, hogy a sírkő rajzát megtalálhatja Evans munkájában, minek folytán utóbb külön tanulmányt közölt magáról e sírkőről.*

E becses tanulmány azonban több tekintetben igényel kiegészítést.

«Evans úr ez emléket, mondja Thallóczy, nem az eredetiről másolhatta, hanem Alphonso Ciaconi: «Vitae et Resgestae Pontificium Romanorum et S. R. S. Cardinalium ab Augustino Oldoino recognitae etc.» (III. kötet. col. 41. Roma 1677.) czímű munkájának egy metszetét reproducálta. E részben Thallóczynak csakugyan igaza van. Evans maga e megjegyzéssel adja a képet: «I have copied my illustration of the monument of Queen Catharine from a representation of it as existing in 1677, in Alphonsi Ciacconi Vitae et Res Gestae Pontificum Romanorum et S. R. S. Cardinalium ab Augustino Oldoino recognitae etc. tom. III. col. 41. (Romae, 1677.) I do not know wheter the monument is still existent.»

«Rómából azonban — folytatja Thallóczy — azt az értesítést kapván, hogy a síremlék az Ara Coeli templom főoltára előtt ugyan megvan, de úgy az aláírás, mint az alak lekopvák, ezúttal beértük az Evans-féle repruductióval, mely a czímereket s az aláírást, ha nem is híven és stylszerűleg, de használatra elegendőkép közli. Az eredeti sírkövön ugyanis kétféle aláírás volt olvasható; egy cyrill betűkkel ó-szláv felirat s az ennek teljesen megfelelő latin fordítás. Az Evans-féle reproductión pedig csak a latin felirat látszik s az sem XV. századbéli typusokkal, a mellett még hibás is, mert valójában így hangzik:

«Catharinae Reginae Bosnensi, Stephani Ducis Sancti Sabbae, ex genere Elenae et domo Caesaris Stephani natae, Thomae Regis Bos-

* Arch. Ért. Új folyam. A M. Tud. Akadémia és a Régész. T. közlönye. Szerkeszti Hampel J. 1885. okt. 15. 328 l.

niae uxori, quae vixit annos LIV. et obiit Romae Anno MCCCCLXXVIII. XXV. Octobris. Monumentum ipsius Scriptis posuit.»

Thallóczy e nagyérdekű észrevételei arra indítottak, hogy végére járjak a dolognak. Rómában az Ara Coeli-beli papok természetesen mit sem tudtak Katharina bosnyák királyné sírjáról. Csakhamar megtaláltam azonban a szószék alatti pilléren befalazott sírkövet. A címerek és az arcz kopottak, az életnagyságú alak, valamint a felirat teljesen ép. Evans reproductiója és Ciacconi 1677-iki rajza, a címerek s az arcz kopásaitól eltekintve, teljesen egyezik magával a sírkővel, a feliratnak lapidaris betűi is ugyanazok, csak az általam közölt rajzban látható keret, melyet az eredeti után rajzoltam Ciacconi képéhez, hiányzik nála és a felírásba csekély másolási hibák csúsztak. A szöveg ugyanis, ellenkezőleg Thallóczy közlésével, így szól:

«Catharinae Reginae Bosnensi, Stephani Ducis Santi Sabbae, Sorori Et Genere* Helene Et Domo Principis Stephani Natae Thomae Regis Bosnae Uxori Quantum Vixit Annorum LIII. Et Obdormivit Romae Anno Domini MCCCC,LXXVIII, Die XXV. Oteobris Monumentum Ipsius Scriptis Positu.»

Látható tehát, hogy Ciacconi híven közölte a feliratot, csak a «santi» «et» és «oteobris» szavakban javított. Szláv felírásnak nincsen semmi nyoma. Pedig az alak-részszel egy követ képez a szöveg-rész, melybe még az alaknak lába is benyúlik. Hogy a latinra következő szláv felírás utóbb letöretett volna, fel nem tehető; vagy legalább Ciacconinak tudomással kellett volna birnia ily hallatlan és indokaiban is érthetetlen sír- és szentségtörésről. Hogy Thallóczy honnan vette latin szövegét és azon állítást, hogy a latint a szláv is követte, az iránt nem világosít fel bennünket, csak annyit mondván, hogy a szöveget szláv nyelven Miklosics közölte. Hihetőleg mind a hamis latin szöveg, mind az eredeti szláv szöveg állítása szláv forrásra vezethető vissza, mely a szöveget szláv fordításban, vagy legalább abban is közölte és a nagy délszláv Dusán czár dicsőségére ki is igazította. Erre utal legalább Thallóczy azon magyarázata, hogy az ő szövegében említett «István czár» alatt *Dusán* értendő. Katharinának és anyja, Ilonának semmi köze sem volt Dusánhoz. Az utóbbi

* Az E N (genere-ben) ligaturával.

III. István Balsa zetai fejedelemnek volt leánya. Az eredetiben ennek megfelelően nem is fordul elő «Caesaris Stephani», hanem «Principis Stephani.» Elesik ezzel azon észrevétel is, hogy a szent-szávai herczegi czímerben látható keresztes szívpajzocska «nyilván a Njeman-családbeli vonatkozásra utal, melyet a sírkő felirata is említ.» A sírkő felirata a Nemanja-családot nem említi, de ennek egyátalán nem létezik semmiféle hiteles czímere sem, miután sem Dusán, sem egyéb tagjai sem pecsétjeiken, sem pénzeiken soha semmiféle czímert sem használtak. A kereszt a mai Szerbiának czímere.

A mi a fejtől jobbra eső czímert illeti, mely csak Tamás bosnyák királyé lehet, Thallóczy nézete a következő: «Az *a) d)* részekben látható nyilt korona a Kotroman-házbeli királyoknak czímerré alakult jelvénye, a *b)* és *c)* alatti pedig a Kresztics (Christich) házbeli uralkodóké. Ugyanis Ostojának 1400-beli pecsétjén (Turul 1884. 21. lap) a pecsét hátlapján lándzsás vitéz látszik, ki liljomokkal megrakott pantalléros pajzsot tart kezében. Ez a lovas, nézetem szerint, a Kresztics családi czímere s az összetétel csakis azt a tényt erősíti meg, hogy a bosnyák ellendynasták succedálásuknak s választásuknak mindíg törvényes alapot kerestek, mely e czímerben is kifejezést nyer a két dynastia czímerének kitüntetésével.»

A Kresztics-dynasztiának szembeállítása a Kotromán-házzal és a Kresztics-czímer keresése itt is nyilván félrevezette a tudós szerzőt. Osztoja pecsétjének hátlapja, melyre hivatkozik, világosan úgynevezett lovas-czímert mutat, a czímer-rajzolásnak egyik módja, alkalmazva kivált hűbéres czímereknél, ma is látható akármelyik nagyobb czímervésnöknél; a lovas maga nem czímer-jelvény, hanem a lovas pajzsa mutatja a czímerjelvényt, ez esetben a liliom-koronát.

Rómában Katharina halála idején már átalán felülkerekedett a több mezejű czímerek új divata, főkép a nagy dynasták közt. Így érezhették annak szükségét, hogy a bosnyák királynénak is több mezejű czímert adjanak. A legfontosabb és legelőkelőbb *a)* és az ezzel correspendeáló *d)* mezőt fenntartották, helyes heraldicai elvek szerint, a főczímernek, Bosznia czímerének, mely a királyság kezdetétől végéig a liliomos korona volt. Hogy mi alapon vették a *b) c)* mezőkbe a lovast, a szívpajzsba a kardos kart, — melyek addig sehol sem fordulnak elő Bosznia czímerében — arra eddigelé semmiféle

positiv adattal nem rendelkezünk, ilyen támasz nélkül pedig hiába való volna minden találgatás. A kik a «Kresztics-dynastia czimerét» keresik mindenáron, több joggal kereshetik a kardos karban, mint a lovas alakban. Ez időben kezdték az uralkodók családjuk ősi czímerét az ország vagy tartomány czímerének szívpajzsában alkalmazni, a mint tette Mátyás király a hollóval, sőt Ulászló a lengyel sassal a magyar czímerben.

Ha igaz volna Nyáry állítása, hogy a kardos kar a hűbériséget jelenti, akkor elfogadható Thallóczy magyarázata, hogy ezt akarja jelenteni itt is.

Ha megbízható volna a fojniczai czímerkönyv, mely a kardos kart Primorje (a bécsi példányban Pomerania et Cumania) tartományának tulajdonítja — és tény, hogy a tengermelléki sírköveken gyakran található e jelvény — akkor, valamint a szívpajzsban, a *b) c)* mezőkben is a fontosabb bosnyák tartományok jelvényeit kereshetnők a szívpajzsban Primorje, a *b) c)* mezőkben pl. Ozora földjének jelvényeit.

De bármennyire igényli még a felvilágosítást a lovas ember és a kardos kar eredete e czímerben, annyi bizonyos, hogy itten legalább előttünk áll egy kétségkívül bosnyák királyi czímer, melyre visszavezethető a később Bosznia czímere gyanánt használatba jött kardos kar, habár félreértésen és tévedésen alapúlt is a használatba hozatal, azon a tévedésen t. i., mely az *a)* mező helyett a szívpajzsban kereste a főczímert. Azt kell mondanunk, hogy a mindent leromboló és felforgató török hódítást követő században már senki sem tudta többé mi volt Bosznia czímere? És midőn e czímert keresték, mi lehetett szembetűnőbb, hitelesebb, mint a kereszténység fővárosában az utolsó bosnyák királyné sírja? Csak az iránt keletkezhetett ingadozás, hogy mi a főczímer a sok mező közt? Ilyen ingadozást látunk is eleintén. A római czímeren alapulhatott a constanzi 1485-iki Grüneberg-féle czímerkönyv czímere is, a vörös *a) d)* mezőkben ezüst liliomos párta, az ezüst *b) c)* mezőkben vörös vitéz arany koronával, a szívpajzs teljes mellőzésével. A bajor államlevéltárnak az előbbivel egy időben készült czímeres gyüjteménye ellenben csak a szívpajzsot, a kardos kart adja, mint Ráma, illetőleg Bosznia czímerét. A XV. század vége felé tehát, midőn Magyarországon még ismerik és használják a királyi pecséteken Bosznia régi koronás czímerét, nyugaton ingadozás kelet-

kezik a római czímer félreértése folytán, és Németországban a kardos kar is kezd Bosznia czímere gyanánt szerepelni. Onnan jön aztán át hozzánk is és végkép meghonosodik a Habsburg-ház alatt.

Innsbruckban egy bástya restaurálása alkalmával 1499-ben 40 czímer közt a kardos kart alkalmazták mint Bosznia czímerét, nyílván a közel müncheni gyüjtemény alapján.

Egy kiewi 1500-iki gyűjteményben Thallóczy adata szerint* egymás mellett szerepel a két czímer: A korona mint Boszniáé, a kardos kar mint Rámáé. Az angol Bodleian Library egy 1500 elejéről való czímeres gyűjteményében pedig Bosznia czímere *a) d)* vörösben arany korona, *b) c)* kékben ezüst szív.

Dürer Albert egy 1515-iki metszetén** a kardos kar Bosznia czímere. Hasonlóképen a Schrot Márton-féle 1551-iki czímerkönyvben. Ellenben a bécsi udvari levéltár 1585-iki czímeres könyvében ismét előfordúl az arany korona (9227. sz.) kék mezőben, mint Bosznia czímere.

A bécsi Grabenen 1693-ban emelt pestis-oszlopon szintén ott látható a kardos kar, mint Ráma czímere.

Azt látjuk tehát, hogy ugyanakkor, mikor nemcsak Magyarországon, hanem Oroszországban és Angliában is ismerik még a bosnyák koronás czímert, Németországban a müncheni czímerkönyv tévedése, a római czímer félreértése folytán elterjed a kardos karnak használata és onnan a német befolyással együtt behatol Magyarországba is, leszorítva a régi koronás czímert, melyet János király használt utoljára. Attól fogva megerősödik a közjogi gyakorlatban a kardos kar, mely mint Ráma czímere, Ferencz József ő felsége 1867-iki koronázásánál is szerepelt.

A reánk maradt emlékekből kimutatható tehát, hogy *a bosnyák királyságnak állandóan, és pedig a magyar királyok által is használt czímere a liliomos korona czímere volt. Hogy azonban ezt egy német czímerkönyv tévedése folytán a XVI. századtól kezdve kiszorította a kardos kar.*

A mi ezen túlmegy, nevezetesen vajjon Boszniában a történelmi bosnyák czímer, vagy a magyar újabb közjogi gyakorlat czímere alkalmaztassék-e, az már nem heraldicai, hanem politikai kérdés.

* Arch. Ért. Új f. I. 37.

** Budapesti Orsz. Képtár.

Ha azonban kiakarjuk békíteni az ellentéteket, ha nem akarjuk elejteni sem Bosznia történelmi czímerét, sem a Habsburg-házbeli magyar királyok háromszázados gyakorlatát és azt sem akarjuk, hogy ő Felségének kétféle czímere legyen, akkor erre szilárd történelmi és heraldicai alapot nyújt épen a római síremlék. Ha az azon látható bosnyák királyi czímer *b) c)* mezőiben a helyzete által úgy is másodrendűnek jelzett, eredetére ismeretlen, reánk nézve minden jelentés nélküli lovas vitézt elejtve, ezen mezőkbe helyezzük az ugyan e síremléken látható szent-szávai herczegi, azaz herczegovinai csíkokat, akkor egészen történelmi alapon és a heraldica elveinek szorosan megfelelő czímert kapunk, mely az elsőrendű mezőkben Bosznia történelmi czímerét, a másodrendűekben az egyetlen czímert, melyet okszerűleg a Herczegovinának tulajdonítani lehet, a szívpajzsban pedig a magyar rámai czímert tünteti fel. A színeket illetőleg önként következik abból, hogy a herczegovinai csíkoknak kék színe ezüstben kitűnik a római emlékről, az arany koronát (mely emlékeinken majd kék, majd vörös mezőben van) vörös mezőbe kell helyezni, a mi mellett a szívpajzsban megtartható a vörös kar aranyban, a mint azt újabban az 1809. és 1836-iki legfelsőbb rendeletek is megerősítették.

IRODALMI MOZGALMAK ÉS NÉPKÖLTÉSZET

RÉGI BOSNYÁK IRODALOM NYOMAI. — A BOGUMIL IRATOK. — A BYZANTIN MONDÁK ÉS REGÉNYEK ÁTDOLGOZÁSA. — POLITIKAI ÉS JOGI IRATOK. — KRÓNIKÁK. — A RAGUZAI BEFOLYÁS. — A GORÁZDAI ÉS MILESEVOI NYOMDÁK. — A GLAGOLIT ÍRÁS. — VALLÁSOS ÉS TÖRTÉNETI ÍRÓK. — BOSNYÁK HATÁS RAGUZÁRA. — KAČIĆ. — A BOSNYÁK NÉPNYELV ÉS NÉPKÖLTÉSZET MINT A DÉLSZLÁV IRODALMAK REGENERATORA. — A NÉPKÖLTÉSZET. — FRA GRGA MARTICS. — KARANO-TVRTKOVICS. — JUKICS. — BATINICS. — KOVACSEVICS, PETRANOVICS, KOSZANOVICS, JOVANOVICS. — FÖLDRAJZI, TÖRTÉNELMI, ETHNOGRAFIAI IRODALOM. — SAJTÓ.

A BOSNYÁK népnek költői hajlamairól és adományairól tanuskodik a gazdag népköltészet. Hogy e költészet visszavezethető a legrégibb időkre, azt világosan bizonyítják a pogány korra utaló babonás és mythikus elemei. E költészetet a nép és népies énekesek ápolták és tartották fenn szájról szájra, nemzedékről nemzedékre. Eddig legalább semmi bizonyitékunk sincs a nemzeti életnek különben viruló régibb korszabaiból arra nézve, hogy iró emberek, irodalmi férfiak foglalkoztak volna vele, feldolgozták vagy csak fel is jegyezték volna. Ha voltak is ilyen kéziratok, a minek lehetőségét egyátalán nem kell kizárni, a Boszniában uralkodott viszonyok mellett vajmi könnyen pusztúltak el, vagy maradtak rejtekben, annyival inkább, mivel az legalább bátran constatálható, hogy az irástudó emberek és tudós körök figyelmét a népköltészet soha sem volt képes komolyan felkelteni. Ezek, mint mindenütt a középkorban, úgy Boszniában is csaknem kizárólag a papi rendhez tartozván, épen Boszniában szakadatlanúl oly kérdések és érdekek, a heves vallásos harczok által voltak igénybe véve, melyeknek magasáról alig érdemesíthették figyelemre a köznépnek költészetét; sőt valószinü, hogy nemcsak prófánnak és alacsonynak tekintették annyival inkább, minél népszerübb volt, hanem egyenesen

kárhoztatták is, ahol ép életörömével vagy babonás és mythikus elemeivel a vallásos tanok szigorába ütközött. Más országokban legalább korszakonként vallásos béke uralkodik, mely alatt az irodalmi hajlamú egyházi férfiak a muzsák, sőt a népköltészet felé fordúlnak. Boszniában az elkeseredett vallásos harcz soha sem szünt meg, és igy természetes, hogy ha egyes irástudó ember szükségét is érzi, hogy a költészet forrásainál üdüljön, vagy azokból meritsen, inkább fordúl azon idegen irodalmakhoz, melyekből tudományos képzettségét is merítette, semhogy leszálljon a népies költészetnek aknáihoz, a koldusok és műveletlen utczai énekesek dalaihoz.

Igy csak a XVII. században kezd a bosnyák népköltészet irodalmi jelentőségre emelkedni, az irodalomra, és pedig a szomszéd délszláv népek irodalmára is, nevezetes hatást gyakorolni. Addig azonban bosnyák *irodalomnak* nyomait inkább csak a vallásos, jogi és politikai élet terén, és a régibb míveltséggel bíró nemzetek költői műveinek a nemzeti nyelven való feldolgozásában mutathatjuk ki.

Maga a bogumilizmus elterjedése, erőteljes fejlődése, nemzeti vallássá emelkedése daczára a hadak élén gyakorolt külső reakcziónak nem képzelhető jelentékeny irodalmi mozgalom nélkül.

Ha a bogumilizmus mindjárt eleitől fogva sikeresebben hóditja meg itten a pogány népet, mint a vele versenyző orthodox egyház, bizonyára része van ebben azon apokryph és «hazug» könyveknek, melyek a szintén szláv bolgároktól származva, magának a népnek nyelvén terjesztve, a népnek költői hajlamaival és mythoszával találkoztak, sőt részben ezeken alapúltak (lásd a 31. lapon). Ezen irodalomnak emlékei bőven maradtak ránk nemcsak ó-bolgár, hanem egyenesen azon nyelven is, melyet jelesen a boszniai törzsek is beszéltek, az ó- és uj-szövetségi apokryphák, a délszláv pogány hagyományokat is felölelő ugynevezett hazug-könyvek, az egyház által elvetett legendák, babonák, jóslatok, szellem- és ördög-idézések.* Ezen irodalomnak legalább azon része, melyen a bogumilismus alapúlt, végre nem is találhatott más menhelyet, mint Boszniát, miután a Nemanják a szerb földről gyökeresen kiirtották e felekezetett. Mig Szerbiában végkép kipusztúl, Bulgáriában csak lappang, Boszniá-

* Számos ilyen régi kéziratot adott ki Daničić, Jagić, Karadžić s mások.

ban hatalommá emelkedik a bogumil hit, sőt nemzeti jelleget ölt, miután védelme összeesik a politikai önállás védelmével az orthodox szerb és a katholikus horvát hódítási törekvésekkel szemben. Most már egyenesen crkva boszanszka, bosnyák egyháznak nevezte magát és a magyar királyok által indított keresztes háborúk alatt, az üldözés és elnyomás napjaiban, a római katholikus clerus tanaival szemben amaz iratok titkos terjesztése nélkül fel sem tarthatta volna magát oly erőben, hogy a nyomás megszünte után mindannyiszor ismét dominálló állásra emelkedik. Végre az európai reformátió kezdetei mindenütt Boszniára utalnak, maga a római egyház itt keresi az északi Olasz- és déli Franciaországban, a Rajnán, Angliában, Csehországban keletkező eretnek mozgalmak központját, szellemi vezetését, az «eretnek pápát.» Boszniába menekülnek az e tartományokban üldözöttek, az élénk irodalmi összeköttetés nem szenvedhet kétséget, és Boszniából kapják vallásos irataik egy részét az albigenzek. (Lásd az I. K. 33. lapon.)

Hogy egy ilyen nemzeti, de meszsze kiható egyháznak jelentékeny irodalommal kellett birnia, hogy ez irodalom nem az üldöző egyházak, hanem a nép nyelvével élt, az önként következik. Ép úgy érthető, hogy ez irodalom elpusztúlt, midőn elpusztúlt maga a felekezet és senki sem volt aki védje és fenntartsa, de hárman is voltak, a kik pusztítsák: muhammedánok, orthodoxok, katholikusok.

Mindamellett ismeretés a bolognai egyetemi könyvtár egyszerü rajzokkal diszített pergamencodexe 353 lapon az új szövetséggel, zsoltárokkal és apokryphákkal, 1404-ből *Hrvója* herczegnek ajánlva, kétségtelenül bosnyák bogumil irat;* a Marciana egy szintén XV. századbeli kézirata;** egy *Apokolypsis*, melyet a múlt században fedezett fel Szovics Mátyás orsovai lelkész*** stb.

Hogy ezen vallásos és ájtatos irodalom mellett bizonyos költői irodalom is ápoltatott, arra nézve kétségtelen bizonyítékunk van. A középkori byzantin monda- és regény-irodalom elterjedt volt ez egész Balkánfélszigeten, és behatolt a szláv népek irodalmába is. E mon-

* *Dobrovszky* «Institutiones lingue slavicae» p. XIII. — *Rački*, Starine I, 93. — *Daničić*, Starine III.

** *Rački*, Starine I, 99.

*** *Dobrovszky*, u. o.

dák egyes motivumai felismerhetők a bosnyák népköltészetben is. Az Alexander regény, az Akir-monda, a trójai háború, «Stefanit és Ichnilat» fennmaradt középkori szerb fordításokban. Ezen kéziratok közül a *Boszniában* keletkezett és kizárólag ottan elterjedt ugynevezett «bosnyák cyrillicá»-ban vagy *bukviczában* maradt fenn egy példánya az *Akir-mondának* 1520-ból, és egy ennél is régibb példánya az *Alexander-regénynek*. (A hg. Lobkovitz-féle raudnitzi könyvtárban, 116 lapon, kiadta *Jagić*. Starine III. K.) Ezek tehát Boszniából származnak, habár a szomszédos dalmát területen őriztettek meg.*

Kétségkivül bosnyák eredetü a trójai háborúról szóló monda 1468-iki glagolit kéziratban, melyben latin, görög és magyar szavak is fordúlnak elő. (Jagić, Arch. f. slav. Litt. II, 24.)

A politikai és jogi irodalomnak töredékei a bosnyák uralkodók okmányaiban nagy számmal maradtak ránk; a latin szövegüek mellett birunk szláv szövegüeket is. Ha irodalmi értékkel nem is birnak, nevezetesek mint nyelvemlékek. A szláv népek régi irodalmában az egyház befolyása által csaknem mindenütt az ó-szláv nyelv uralkodik a népnyelv teljes leszoritásával. Ez okmányok bizonyítják, hogy Boszniában a nép nyelvén irtak és itten az ó-szláv egyházi nyelv nem képezett válaszfalat a nép és az irodalom közt, a mi különben kitünik a fennmaradt bukvicza-kéziratokból is és nyilván a bogumil befolyásnak köszönhető. Történeti és nyelvészeti fontosságukon kivül ez okmányok nevezetesek azért is, mivel az intézményeket és jogszokásokat világítják meg. — A legrégibb Kulin bánnak 1189-iki okmánya.

Azt látjuk belőlük, hogy Boszniában eltérőleg Szerbiától, Bulgáriától, eleitől fogva nyugati szellem, olasz és magyar intézmények és jogszokások befolyása uralkodott.

Felemlítendő e politikai és jogi okmányok kapcsán, hogy az egykorú események krónikás feljegyzésre is találtak. Ide tartozik némileg a bosnyák királyság végnapjainak egyik főfontosságú forrása, a bosnyák hadjáratot a szultán kiséretében követő bosnyák renegát osztroviczai Konstantinovics Mihály, később jajczai kapitány naplója. (Közölve Saffarik által a belgrádi Glasnik XVIII. kötetében.) Raguzai történészek

* A bukvicza-kéziratokról: Novakavić «Istorija knjizevnosti» 167—169. — Slov. Naucny» IV. 225.

említik «Hrvója herczeg chronologiáját», melyet bizonyos *Emanuel írt* volna. Ennek azonban más nyoma nem maradt.

Utalnunk kell végre azon középkori síriratokra, melyeknek némelyike azon egyszerű fenséget leheli, mely a költészetnek legnemesebb virága, és itten egy élet-halál harczot küzdő puritán egyháznak hatása alatt keletkezhetett.

E nyomok és töredékek azt bizonyítják tehát, hogy meg volt minden feltétel egy nagy irodalmi lendületre ugyanakkor, midőn a szomszédos Raguzában az olasz renaissance hatása alatt csakugyan virágzó irodalom keletkezett, Boszniára nézve azonban bekövetkezett a nagy katasztropha, a nemzeti élet teljes összeroskadása.

Mindazonáltal az összeroskadt Boszniára sem maradt hatás nélkül a raguzai fejlődés, mig viszont Bosznia fontos tényezőként szerepelt e fejlődésben.

A görög-római eredetü Raguza olaszszá vált a többi tengerparti várossal együtt. A mögötte fekvő szláv területből azonban folyton szívott fel szláv elemeket és azon monopolium, melyet nevezetesen Boszniában mint ez ország szállítója, vevője és bankárja folytonosan gyakorolt, nagy mértékben járult hozzá, hogy Raguza végre ép ugy volt szláv mint olasz város. A legelőkelőbb patricius-családok egyes tagjai állandóan, nemzedékeken át a bosnyák bányavárosokban tartózkodtak, hogy vezessék házuk ottani üzleteit. Igy az olasz renaissance magával ragadva Raguzát, egyuttal szláv művelődést és irodalmi lendületet is teremtett, melyhez hasonló akkorában Olaszországon kivül csak déli Franciaországban, Castiliában és Hunyadi Mátyás udvarán létezett. Az Olaszországgal való szellemi kapcsolaton kivűl hozzájárult e lendülethez, hogy Konstantinápoly bukása után több nevezetes ottani tudós egyenesen Raguzában telepedett meg, mint Chalkandylos, Laskaris, stb. A patricius ifjak ezektől és az olasz főiskolákban tanulják a klasszikus irodalom és a költészet iránti lelkesedést, és valamint két nyelvet használnak a köz- és magán-életben, egyszerre két nyelven, olaszul és szlávul kezdenek irni is. Szláv versekben fordítja le Vetranić Euripidest olaszból, Zlatarić Sophoclest az eredetiből, Hektorović Ovid, mások Vergil, Tibull, Catull, Prrperz, Martial iratait, Marulić Petrarcát, Soltanović Tassót, stb. *Maruliéről*, a ki egyszerre irt szláv, olasz és latin nyel-

ven, a legnagyobb bámulattal nyilatkozik Ariosto és «az isteninek» nevezi. Őt tekintik a raguzai szláv irodalom megalapítójának (1450. 1524.) Szláv nyelven vallásos költeményeket és drámákat irt, melyek közül «Szent Judith» nyomtatásban is megjelent Velenczében 1521-ben és utóbb több ujabb kiadásban. *Siska Menčetićtől* (1457—1501.) a ki olaszul Sigismondo Menze név alatt irt, negyedfélszáznál több szerelmi dal maradt fenn szláv nyelven, provencei izlésben. Kor- és vetélytársa volt *Držić*. utódjuk *Lucić*. (1480—1540.) ki «Robinja» (rabnő) czimü drámájában már a török igában élő szláv szomszédoktól veszi tárgyát, kiknek sorsa iránt is a legnagyobb részvéttel van, kérve Istent, hogy segítsen rajtuk. Az idegen földről átültetett költészet tehát csakhamar nemzeti motivumokat és nemsokára nemzeti formákat is keres; mind a kettőt pedig főképen Boszniában keresik és találják a raguzai költők, a kik mindinkább elhagyják a tengermelléki nyelvjárást is, hogy a tisztább és hangzatosabb bosnyák nyelvjárásban irjanak. Már *Vetranić*-nál (1482—1576.) egészen a népies halotti énekek modorában siratja Sára Izsákot.

«Szürke sólyom, szép madár
Mért hasitod anvád szivét?» — —

Hektorović (1486—1572) egyenesen népdalokat vesz fel a halászatról irt költeményébe (Velencze 1569.) A szomszédos szláv tartományok történetéből merített motivumok mindsűrübbek lesznek, miután a szintén raguzai (később mint benczés-apát Bácsmegyébe került) *Urbini* megirja e történetet: Storia sul regno degli Slavi (Pesaro 1601.) Nem követhetjük itten tovább a mind szélesebben fejlődő raguzai irodalmat, mely bennünket csakis Boszniával való kölcsönhatásában érdekelhet. De e tekintetben nevezetes *Palmotić* (1606—1657) a ki egyenesen *Boszniába* fordúl, hogy az olasz elemek által megrontott raguzai szláv nyelvet megtisztítsa és költészetét népies szellemmel felfrissitse. A bosnyák népdalokból és mondákból merített szláv mythosz bőven szerepel *Christiádájában* (Róma 1670, Pesten 1835.)

Ez az irodalmi fejlődés Raguzában, valamint egyfelől csakhamar Boszniában kereste a tiszta nyelvet és a népiesebb tartalmat, viszont nem maradhatott hatás nélkül Boszniára. A nemzeti állam és cultura

teljes összeroskadásában is tovább él a nemzeti irodalomnak legalább egy szerény ága az egyházban, mely aztán ujra kihajt és virúl kedvezőbb viszonyok közt.

A nyugati míveltség azon stádiumában, melyben Boszniát közvetlen a nagy katastropha előtt találjuk, nem szenvedhet kétséget, hogy az olasz renaissance hatása nem állott volna meg Raguzában, hanem az ottanihoz hasonló irodalmat teremtett volna Boszniában is. Fájdalom ugyanakkor, midőn Raguzában beáll a lendület, Bosznia már halálos harczát vívja. Mindamellett elég erős volt már a mívelődés fejlődése, hogy a török hódítást is tulélik a *gorázdai* és *milesevoi* könyvnyomdák; az előbbiből még 1529-ben, az utóbbiból 1544-ben kerül ki szláv misemondó könyv. Az orthodox egyházból azonban csakhamar kiszorúl a nemzeti nyelv. A magas clerus a phanarból jön, a püspökök görögök, a nép nyelvét nem is értik. Az alsóbb papság szellemi táplálékát pedig a gorázdai és milesevoi nyomdák megszünte után, a XVI. század végétől fogva a legujabb időkig kizárólag Oroszországból kerülő orosz könyvek képezik. A boszniai Ferenczrendü barátok érdeme, hogy a nemzeti irodalom már-már elhaló mécsesét végkép elaludni nem engedik.

Boszniában ugyanis a nemzeti nyelv jelentékeny állást foglalt el a katholikus egyházban is, sőt bizonyos mértékben egyházi nyelvvé vált. A nemzeti bogumil egyház elleni küzdelem érdekében tette a szentszék nyilván e fontos engedményt. A IX. századtól fogva kimutatható, hogy a római katkolikus egyház a mai Boszniában, valamint Dalmáczíában és Horvátországban is, türte a latin mellett a szláv nyelvet is. Később átalán elterjedt itten a nép nyelvének egyházi használata és pedig a glagolita irással, mely által a katholikusok az orthodoxoktól kölönböztetik meg magukat, a kik a Bulgáriában keletkezett ó-szláv nyelvet használják a cyrillicza irással. A glagolicza eredete homályos. Egy XIII. századbeli glagolit kézirat már akkor ősréginek tekinti ez irást. A homályos egyházi hagyomány szent Jeromos idejéből, a VI. századból származtatja. Egyes szláv philologok szerint ez lett volna Cyrill és Methód irása, melyet csak később corrumpált volna a keleti egyház görög befolyás alatt az általa használt cyrilliczává. A XIV. században Prágáig terjedt el használata a római katholikus szlávok közt. Boszniában világi czélokra is

használták, a bukvicza, a cyrillica és a latin irásmód mellett. Miután a szentszék több izben fellépett ellene, IV. Incze pápa 1248-iki bullájával ünnepélyesen megengedi használatát. 1483-ból való a legrégibb glagolita misemondó-könyv, valószinüleg Velenczében nyomva. Boszniában átalán használta a kath. clerus a latin könyvek mellett. Ezen könyvek és átalán a r. kath. szláv liturgia szemben a keleti egyházak által használt ó-szláv nyelvvel, inkább a nép nyelvéhez alkalmazkodtak és csak a XVIII. században keletkezik oly mozgalom, mely a kath. glagolita könyveket is az ó-szláv nyelvben akarja átdolgozni.

A nép nyelvének ezen használata a kath. egyházi szolgálatban is, a bosnyák kath. clerus összefüggése a raguzai püspökséggel, mely alá egy része ma is tartozik, a raguzai irodalomnak bosnyák népies forrásokhoz folyamodása végre magában Boszniában is valóságos irodalmi mozgalmat keltett: *Divkovics Mátyás* bosnyák Ferencz-rendü barát († 1631.) nyomtatásban is kiadta szent Katalinról irt verses legendáját és egyéb költeményeit, és őt követték társai *Matjevics*, *Poszilovics*, *Bandulevics*, *Glavinics*, *Ancsics* és mások, leginkább vallásos és ájtatos iratokkal.

Később nyilván Urbini hatása alatt és latin nyelven, bizonyos történelmi irodalom is keletkezik Boszniában, és noha ennek termékei eleintén egészen jelentéktelen és minden kritikát nélkülöző krónikák és monographiák, *Lasztrics Fülöp* a kelet-boszniai Ocsevijéből, (1700—1783,) ugyanazon Ferencz-rendü barát, ki *Philippus ab Ochievia* név alatt oly becses adatokkal járúlt a jezsuita *Farlati* munkájához, «Epitome vetustatum Bosnensis provinciae» czimü önálló munkájával oly érdeket költ, hogy az nemsokára második kiadásban is megjelenik (Ancona, 1776.) Sokkal felületesebb: Narentinus Prudentius, De regno Bosniae eiusque interitu, Venetiis, 1784.

Még szembeszökőbbé válik azonban a kölcsönhatás Raguza és Bosznia közt *Kačič-Miočič András* fellépésével. (1690—1760.) Dalmata családból származva a szent Ferenczek rendjébe lépett, Pesten végezte tanulmányait és mint pápai legatus hosszasan tartózkodott Boszniában, ahol utazásai közben mindenütt kutatta a régi emlékeket és kéziratokat, tanulmányozta a nép szokásait, szellemét, de mindenek fölött gazdag költészetét. E tanulmányait és az azokon

alapuló költeményeit «Razgovor ugodni naroda slovinskoga» (A szláv nép kellemes vigasza) czime alatt foglalta össze és kiadta Velenczében, 1756. Azóta tizenhárom kiadást ért e kötet, elébb Velenczében és Anconában, majd Raguzában, ahol az ottani hanyatló irodalomnak még egy utosó fellendülést adott, azután Zárában, Bécsben, legujabban Zágrábban. A népszerü tartalom mellett már egészen népies a hang is, a nyelv a bosnyák-herczegócz hangzatos romlatlan nyelven tisztúlt. *Kačić* maga csak két költeményéről mondja, hogy egyenesen a nép szájáról vette: a *Musztaj* basáról és a *Hunyadi Jánosról* («Janko Szibinján» szebeni János) szólókról. Valószinü azonban, hogy gyüjteményében több is a valóságos népdal, és annyi bizonyos, hogy a kötetnek számos darabja annyira eltalálta a népnek hangját, hogy nehezen különböztethető meg a népdaltól, és szerte elterjedt a nép közt is. Kačić költészete meszsze ható volt. Az olasz Abbate Fortis «Viaggio in Dalmatia» (Velencze, 1771.) czimü művében figyelmeztette rá az európai közönséget és az ő fordításai nyomán mentek át Kačić egyes költeményei és egyéb dél-szláv népdalok először a franczia, angol és német irodalomba. De legnagyobb hatása Kačićnak az volt, hogy hasonló törekvésekre buzditott a többi dél-szláv irodalmakban és ezáltal ezeknek regenerálására, vagy egyenesen ujjászületésére hatott. Látni fogjuk, hogy Boszniában máig is virágzik iskolája, és ha a raguzai irodalom véghanyatlását nem is tudta feltartóztatni, a szerb és a horvát irodalom ujjászületése egyenesen annak köszönhető, hogy szerb és horvát irók és költők az ő példáját követve, a bosnyák népköltészetből meritettek nemcsak gazdag anyagot, hanem az irodalmukban addig használt nyelvnek elejtésével a Boszniában használt tiszta, romlatlan, hangzatos nyelvjárást fogadták el irodalmi nyelvüknek, mely így emelkedett a szerbek, valamint a horvátok irodalmi nyelvévé. Mindenekelőtt Szlavoniában találkozunk ilyen törekvéssel, ahol a bosnyák származásu Matija *Relkovics* (1732—1798,) visszatérve a porosz fogságból, melybe a hétéves háború alatt esett volt, megirja «Satir ili divi csovik» (A sztyr vagy a vad ember, Drezda 1761.) czimű verses iratát, melyben honának s a külföldnek állapotait hasonlítja gúnyosan össze, majd Aesop meséit és egyéb tankönyvek közt egy «illyr» szótárt és nyelvtant is, mig a szintén szlavoniai Ferencz-rendü barát Matijo Péter *Katancsics*

(1750—1825) Pesten, 1831-ben adja ki bibliai-forditását, mint maga mondja: «szláv-illyr-bosnyák nyelvjárásban.» Hasonló nyelven irta társa Grgur *Csevaparics* «Josip sin Jakova patiarche» (József, Jakab patriarka fia) czimü drámáját, mely Pesten 1820-ban jelent meg.

Sokkal nyomatékosabb volt a csakovai születésü Dositheus *Obradovics* fellépése (1729—1881.) melylyel valósággal a mai szerb irodalom kezdődik.

Midőn Szerbia 1718-ban, habár csak két évtizedre is felszabadúlt a török uralom alól, a hosszas szellemi pangás után először keletkezett megint a szerbek közt némi irodalmi mozgalom. A metropoliták kezdtek iskolákat állítani Belgrádban, majd Karlóczán és Ujvidéken. A meghivott tanárok és velük együtt a könyvek is azonban Oroszországból, Kiewből kerültek. Ezeknek hatása alatt lassanként oly szerb irodalmi nyelv keletkezett, mely az orosz egyházi és a szerb népnyelvnek volt keveréke, alig érthető a köznépre nézve, melynek nyelvét viszont az irástudók mint irodalmi mívelésre alkalmatlant lenézték. *Obradovics,* a ki mint pap bejárta az egész európai Keletet és Kis-Ázsiának egy részét is tudomány- és kalandvágytól űzve, már első utja alkalmával, miután Cattaroban tanulmányozta a herczegovinai és montenegrói tiszta nyelvet, megkisérlette egyházi iratoknak átültetését a nép nyelvére. Később mint nevelő egy havasalföldi család fiai mellett Lipcsébe kerülve, itten kiadta «Életét és kalandjait» (1783), mely művét számos más népies irata követte, miután bejárta még Angliát, Oroszországot, Olaszországot, és végre 1807-ben Belgrádban telepedett meg mint Karagyorgyevics gyermekeinek nevelője. Ha nyelve nem is ment még az orosz befolyástól, de közeledik a nép nyelvéhez. Ez azonban elég volt arra, hogy a pópák elégessék könyveit, melyek ennélfogva felette ritkák is lettek. Mindazonáltal kezdett utánzókra találni. De csak *Vuk Stefanovics Karadzsicsnak* (1787—1864.) sikerült győzelemre vezetni az új irányt.

Herczegovinai családból származva, a Drina partján, tőszomszédságában született azon hosnyák-herczegócz népnek, mely hála annak a körülménynek, hogy tényleg nemzeti, habár muhammedánná vált aristokratia uralma alatt élt, ép tisztaságában őrizte meg nyelvét, holott Szerbiában az irodalom eloroszosodott, a népnyelv pedig orosz, török, magyar, német, oláh elemekkel többé-kevésbé vegyült. *Vuk Stefano-*

vics maga sohasem járt bosnyák földön, de gyermekkorától fogva bosnyák és herczegócz énekesek szájáról tanúlta el az ottani népköltészet legszebb gyöngyeit, melyeket később megbizottjai által is gyüjtetett és bőven vett fel szerb népköltészeti gyüjteményébe. Mint autodidacta, a ki iskolába sohasem járt, ment maradt az akkori orosz-szerb iskolázás befolyásától is. Miután Karagyorgye alatt mint irnok, tanitó és községi biró szolgált, 1813-ban Bécsben, a hova az ujra győzelmes törökök elől menekült, egy czikket irt Szerbia bukásáról, mely az akkori irodalmi nyelvtől eltérő eredeti tősgyökeres nyelvezete által a legnagyobb feltünést okozta. A tudós bécsi szláv censor, *Kopitár* által buzdítva, már 1814-ben kiadta első népköltészeti gyüjteményét, mely, miután Vuk ismételve beutazta Dalmácziát, Raguzát és Montenegrót, ahol újra számos, főkép herczegovinai dalt gyüjtött, lassankint hat kötetre szaporodott. Ezen gyüjteményeit követték szótára, nyelvtana, példabeszédei s történelmi és ethnographiai iratai. Míg müvei Európaszerte a legnagyobb elismerésre találtak, népdalai a legfontosabb európai nyelvekre lefordíttattak, hazájában, ahol Obradovics iratai daczára fentartotta magát az orosz iskola, valóságos árulásnak tekintették nyelvét és főkép új helyes irását, osztrák ügynöknek szidták és már az egyetlen jot betü miatt is a katholicismusra hajlással vádolták. Midőn megkezdte az «Uj szövetségnek», tehát egyházi iratnak tiszta, népies nyelvre való fordítását, ujúlt erővel tört ki a vihar, összes iratai kitiltattak Szerbiából és a tilalomnak 1860-ban történt megszünte után is egész 1864-ig kizárva maradtak a népiskolákból. Oroszországban is, főleg Hilferding, a leghevesebben támadták meg, és maga hosszasan számkivetve volt Szerbiából.

Az 1827-ben alakított pesti, (most ujvidéki) «*Matica Srbska*», a szerbek első tudós társasága, ellensége a nagyobb szabású törekvéseknek és uttörésnek, mint minden tudós társaság, ha korlátolt szellemü tekintélyek és a tudományt és irodalmat czélszerüen üző középszerüségek uralma alá jut, alapítói *Tököly* Száva és *Hadzsics* J. vezetése alatt szintén elkeseredett üldözést intézett Vuk ujjításai ellen, melyek azonban még is utat törtek maguknak.

Végre, miután már *Raguza* példájára Szlavonia és Szerbia is mindinkább a bosnyák-herczegovinai népnyelv tiszta forrásaiból ujjí-

tották fel irodalmi nyelvüket, illetőleg elfogadták e nyelvjárást irodalmi nyelvül, 1836-ban a horvátok is követték őket, annyival könnyebben, mivel a tulajdonképi horvát, «kajkavina» nyelvjárásnak alig volt irodalma.

Még ezen «kajkavina» nyelvjárásban inditotta volt meg 1834-ben *Ljudevit Gaj* (1809—1872,) a későbbi «illyr» mozgalom hires szellemi vezetője, «Novine Horvatzke» czimü politikai lapját «Danica Horvatska, Slavonzka i Dalmatinzka» czimü szépirodalmi melléklettel. Már 1835-ben új helyesirást kezdett és a bosnyák nyelvjárásban irt czikkeket is vett fel.

Látván azonban, hogy nagy czéljait, az összes délszláv fajok egyesítését horvát vezetés alatt, nem mozdíthatja elő oly nyelven, melyet 700,000 embernél többen alig beszélnek, 1836-ban lapját új czimmel, «Illirske narodne novine» és «Danica ilirska», ő is a bosnyák nyelvjárásban kezdte irni, melyet a horvátok általán innen fogva irodalmi nyelvül fogadtak el. Az illyrismus, a szerb, bosnyák, horvát stb. rokon bár, de történelmi fejlődésük által külön nemzetekké vált fajok politikai egyesitése illusió maradt ugyan, de eltekintve a külön, cyrill és latin irásmódtól, közössé vált legalább valamennyiüknek irodalmi nyelve, a bosnyák-herczegócz «stokavstina», mely a raguzai irodalomban már korán leszorította volt az ez által eleintén használt dalmatiai «csakavstina» nyelvjárást, *Relkovics és Katancsics* által a múlt század második felétől fogva behozatott Szlavoniába, a jelen században pedig *Obradovics és Vuk Karadzsics* müködése által a szerbek, *Gaj* által a horvátok irodalmi nyelvévé emelkedett és időközben Montenegróban is a költő fejedelem II. Péter Petrovics Nyegus által irodalmi fejlődésre jutott.

A bosnyák-herczegovinai nyelvjárás ezen diadalát hangzatosságán és minden idegen elemtől menten megőrzött tisztaságán kivül a mint láttuk jórészt gazdag és megragadó népköltészetének köszönhette. E költészet számos gyöngyével találkozott már az olvasó e kötetben.

Szükséges azonban, hogy még egy közelebbi, áttekintő pillantást vessünk a bosnyák népszellem e legnemesebb nyilvánulására.

Abban, a mi *Karadzsics* és mások gyüjteményei után ma már az egész müvelt világban ismerve és elismerve van a «*szerb népköltészet*» közös neve alatt, jelentékeny része van a bosnyák-herczegócz

népnek. A rigó-mezei ütközetről szóló rhapszodiák ugyan, a szerb állam tragikus bukásáról énekelve, kétségkivül a szerbeknek képezik nemzeti kincsét, habár itt is, valamint a Kraljevics Markóról szóló mondakörben, része lesz a tőszomszédos herczegócz énekeseknek, sőt egyes irodalom-történészek — mint az orosz Pipyn, — épen Boszniában és Herczegovinában keresik a szerb eposz valódi szülőföldjét. A bosnyák nemzeti korszaknak, királyainak s hőseinek ép úgy csak gyér nyomát találjuk a bosnyák népköltészetben, mint a szerbben Dusán czárét és általán a Nemanjidákét. Ugy látszik a török vész, a nemzeti bukás rettentő tragédiája elmosta ez emlékeket, és noha nem szenved kétséget, hogy a népköltészet kifejlődése sokkal régibb, és egyes elemei egyenesen a pogány korra és pogány fogalmakra, szokásokra vezetnek vissza, úgylátszik, hogy a régi dalok tartalmát felszivták a törökök ellen küzdő hősökről szólók, a régi hősök pedig lassan-lassan feledésbe mentek azok mellett, a kik inkább érdekelték a török igában élő népet, mivel ez iga ellen küzdöttek. Igy karolhatták fel herczegovinai énekesek is a szerb állam bukását, Kraljevics Markó tetteit, a rigó-mezei ütközetet, melyben különben bosnyák sereg is részt vett, és mely a régi Herczegovina tőszomszédjában folyt le. Egészben kevés az, a mi az ez eseményeken túl visszamenő történelmi reminiscentia az eddig ismert népdalokban fennmaradt. De egy XVI. századbeli utazó, a ki császári követséggel utazott Bosznián át Konstantinápolyba,* felemlíti, hogy sokat énekelnek Boszniában nemzeti hősökről, egyebek közt Radoslav Pavlovicsról s másokról. A Hunyadiakról s átalán a magyar felsőbbségről szóló reminiscentiákkal már gyakrabban találkozunk, és a mondák, melyek kétségkivül versekben is énekeltetnek, bőven emlékeznek meg a bosnyák állam végnapjairól és bukásáról, Tomasevics István királyról, Jajcza bukásáról. A Herczegovina első és utolsó herczege, István, máig egyik legkedveltebb alakja a népdaloknak és a mondák bőven emlékeznek meg Szandalj Hranicsról s egykorú más történelmi férfiakról is.

Mindazonáltal a népköltészet természetesen ott van elemében, ahol nem szervezett seregek élén álló uralkodók és vezérek, hanem magukból az egyszerü népből fellépő vagy legalább azzal élő és

*Kuripesics, Wegreise k. k. Majestät Botschaft nach Konstantinopel. 1531.

sűrün érintkező hősöknek mintegy egyéni erejükkel véghezvitt tetteit énekelheti. Innen van, hogy a mythikus királyfi, Marko Kraljevics, noha maga nem uralkodott, a legnagyobb uralkodóknál is nagyobb tért foglal el az egész délszláv, szerb, bosnyák, sőt bolgár népköltészetben és a történelmi jelentőségü alakoknál sokkal inkább ünnepeltetnek a hajduk és junakok, a kik a maguk erejében bizva egymagukra, vagy kevés számú társukkal vették fel a harczot az erdős bérczek vadonaiban a török hatalom ellen, a hatóságok által rablóknak, de a nép által nemzeti hősöknek tekintve. A szerb népköltészeti gyüjtemények e fajta legtöbb és legszebb darabjai Boszniából és a Herczegovinából erednek. Ha ujabb ilyen hős ragadta meg a népnek képzeletét, reá alkalmazták a régi dalokat, vagy csináltak róla ujakat a régiek felhasználásával és igy kerültek egyes dalok külön-külön variansokban más-más vidékre, más-más hősre alkalmazva. Ez az eleven fejlődés, melyben a régi anyag ujra s ujra feldolgoztatik ujabb eseményekben és ujabb tartalommal, nem szünt meg ma sem. Vajjon hanyatlott-e a gazdag őserő, melyből e költészet fakad? — nehéz volna eldönteni. Nem szenved kétséget, hogy az ujabb énekek szélesebben, laposabban folynak, pongyolábbak, mint a régiek. Minthogy azonban minden feltünőbb esemény azonnal megtalálja énekesét, és a tömeges produkczió nem teremthet csupa remeket, hihető, hogy a látszólagos hanyatlás csak arra vezethető vissza, hogy a mindennapi produkcziót megrostálja az idő, az új dalok gyengéje gyorsan feledésbe merül, java folyton javúl, és ezért múlja felül annyira az ujnak tömegét a régi.

Feltehető, hogy a hősdalok e szakadatlan virágzása meg nem fog szünni, mig gyökeresen megváltozott culturviszonyok meg nem fosztják termő talajától, a természet szabadságában folyó kalandos élettől. És ha Bosznia és a Herczegovina felülmúlja épen a hősdalokban a szomszédos fajrokon népeket, ez bizonyára annak is tulajdonítható, hogy itten legkevésbé volt korlátozva ez a kalandos élet. Ki lehetne mutatni, hogy mind e népeknél minél előhaladottabb a cultura, régibb az állami és közigazgatási rend, annyival inkább tüntek el a hősdalok, átengedék a tért szerelmi és tréfás daloknak. Bácskában és Szerémségben már kihalt a vitézi ének, magában Szerbiában is legalább forrásai apadtak el, mig Boszniában és a Herczegovinában ép

úgy mint a fekete hegyekben máig is bőven folynak. De kimutatható itt is, hogy a népes városokban a szerelmi és enyelgő, a hegyek közt a vitézi ének van túlsúlyban.

Legszembeszökőbb vonása e hősdaloknak, hogy a legegyszerübb, legtermészetesebb eszközökkel fel képesek emelkedni a magasztosnak, a tragikus pathosznak hatásáig. Komoly, de természetes, keresetlen méltóság vonúl rajtuk át. A természetes érzület elfogulatlanságával emlitenek néha helyzeteket, melyeket a kényesebb izlés eltakar vagy körülir, de sohasem keresik a trágárságot a romló izlés és a tulérett irodalmak módjára önmagáért, sőt ép, egészséges érzékiségükkel, déli forró temperamentumokkal, elfogulatlan egyenességükkel erős szemérem és kifejlett tisztességérzet egyesül. Aljas durvasággal nem találkozunk soha. Ép úgy találkozunk a gyülölet és a harcz hevében a természeti lények naiv kegyetlenségével, melyektől visszariad a civilizált érzület: a mit magánál hord a leölt ellenfél, az a győztes jogos tulajdona, és ép úgy magától értetődik megcsonkitása is, ha a győztes szemében gyülöletet vagy megvetést érdemel. Az ilyenek elől a költő nem képes visszaborzadni. De a barbar erő ezen vonásai mellett is nemes felfogás, nagylelkü érzület, a lelkületnek természetes előkelősége, bizonyos lovagias szellem nyilvánúl. Az ellenfelek mielőtt összecsapnának élethalálharczra, gyakran az őszinte becsülés és bizonyos bajtársi rokonszenv meleg, kedélyes hangján szólnak egymáshoz és loyalis módon egyezkednek a harcznak feltételei iránt, melyeket megszegni a legnagyobb gyalázat. Férfias erő, nyilt bátorság, a halál megvetése, a gyengék és üldözöttek megmentése a legnagyobb erény, a gyávaság, az árulás a legnagyobb aljasság. Az álnok, vagy hatalmával visszaélő ellenséget azonban ravasz csellel megejteni, helyes és dicséretes dolog. Jellemző vonása egyébiránt mind e vitézi énekeknek a nyugodt objectivitás, melyekkel a dalnok az eseményeknek mindig plasztikus, történelmi előadására szoritkozik. Rokonszenve kétségkivül nyilvánúl az egyik fél mellett, de ép oly tartózkodó ennek dicsőitésében, mint a másiknak letételében. Az események, a küzdő felek tettei mutatják, melyik a különb. Az ellenfelek szidják, sőt gyalázzák egymást, de nem a költő. Ez objectiv pártatlanság még magasabb fokot ér el a muhammedán dalokban, a mi nyilván a muhammedán elemnek uralkodó állásából magyarázható.

De ezen vitézi énekeken kivül gazdag a bosnyák népköltészet szerelmi s enyelgő dalokban is, melyek főkép a nagyobb városokban otthonosak. Megható gyöngédség, forró szenvedély, vig derültség, elmés gúny által válnak ki. Tartalmuk maga az élet. Ritka költészetben egyesül ennyire a hangulat bensősége, az érzelmek közvetlensége a leggazdagabb szinpompával.

A pogány korra utaló babonás és mythikus elemek, melyek e költészet ősrégiségét bizonyítják, nagy szerepet játszanak úgy a vitézi énekekben, mint a szerelmi és enyelgő dalokban. A röpülő szárnyas lóval, sárkánynyal, három fejü emberrel, varázs-mondással és fogással, a grabonczással és varázslóval szerte találkozunk.

A legnagyobb szerepet azonban a «*vila*» játssza, az erdős bérczek női tündére. Az egyik magasan a felhők közt lakik, aranyból, gyöngyből épült palotájában, a másik a tónak kristályában. De rendszerint a bérczek tetőin tartózkodnak, ahol arany napsugárba öltözködve, csillagokkal ékitve, halvány holdsugárból élve, tánczolják a kólót, csábitják az eltévedt ifjút. Szivtelen lények, kik legfelebb érzéki szerelemre képesek, és szeszély szerint osztják kegyüket, haragjukat, mely mindig a legvadabb kegyetlenségig megy. Erejük csodás, varázshatalmú, de az igaz hősre nem legyőzhetetlen, mert ők sem halhatatlanok. A testvéri szövetség szokását ők is ismerik és szentül megtartják. Az ilyen szövetség vagy egyszerü vonzalomból, vagy úgy keletkezik, hogy a vesztét érző ellenfél testvériséget ajánl a győztesnek, s ha ez elfogadja, akkor mindkettőre nézve szent a frigy. Igy Radivojla vila legyőzve Marko Kraljevics által, testvériséget ajánl neki, és aztán meg is védi más vilák ellen. Inti egyik útján, hogy fel ne zavarja a tónak vizét, nehogy felébreszsze a vizi vilát, a ki vámot vesz minden utason: ki szedi szemeit. De Marko nem vigyáz, a vizi vila felébred, kigyókkal felkantározza a szarvast, melyen lovagolva veszi üldözőbe a vakmerőt, a kit vesztétől csak szövetséges testvére, Radivojla vila ment meg.
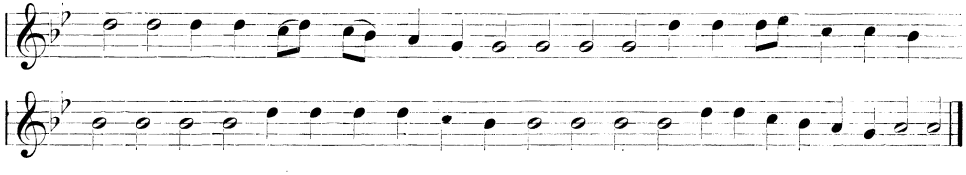
A vilát a planina bánjának mondja a dal. Uralmát féltékenyen megvédi nemcsak az ember, hanem a sas ellen is, kinek szárnyait összetöri, ha birodalmába hatol engedelme nélkül. De beavatkozik az emberek lakóhelyeibe is, a várakat, városokat nem engedi felépíteni, a mit nappal emelnek a kőmivesek, lerontja éjjel, mig kiengesz-

telő áldozatúl az építő úr legkedvesebb lányát vagy feleségét nem falazza be az épületbe. Jóindulatában azonban pártolja a szeretőket, csókjaival elámítja a gonosz ellenséget, magához veszi a rosz szülők gyermekeit, mint például az egyszeri asszony tizedik lányát, melyre születésekor azt mondta a fiura vágyó anya, hogy vinné el az ördög.
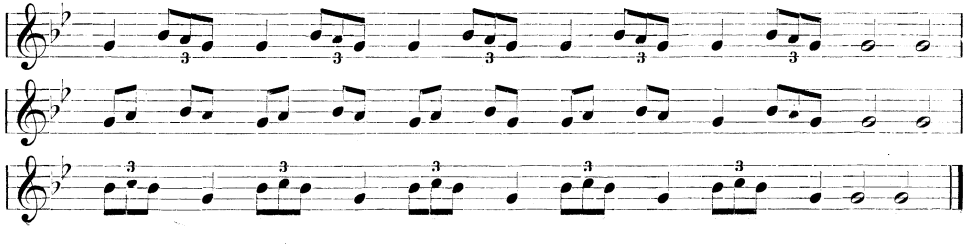
Nyilván pogány eredetüek az esőt kérő énekek «dodo le doda» ismétlővel, melyeket a szárazság idején a lányok énekelnek vezetve a «dodola» által, ki közönséges ruháiból kivetkőztetve fűzfalombok, vizivirágok és sással van borítva, és kit minden ház előtt vizzel öntöznek.

A verselést illetőleg a vitézi énekek rendszerint tiz szótagú sorokból állnak, metszéssel a negyedik szótag után, trochaikus vagy daktylikus eséssel, a mondat nyugpontjával minden sor, de főleg minden második sor után. Az énekes itt megpihen, emlékezve a folytatásra vagy azt kigondolva, és csak a hangszer szól tovább egyszerü accordjaival. Nagyobb a változatosság a szerelmi és tréfás énekekben: hat, nyolcz, tizenkét tagú sorok, melyek néha valóságos strófákká alakúlnak, egyes szavakból vagy csak felkiáltásokból is álló ismétlőkkel.
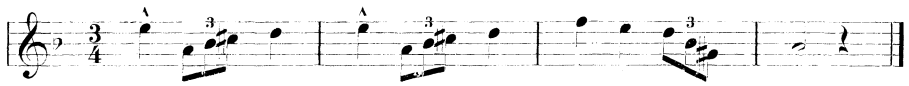
Az előadás egyhangú recitativ, a szavalás és az ének közt mozgó, mely a lyrai daloknál is csak kivételesen emelkedik melodiává. Az énekes a tartalomhoz és szavakhoz alkalmazkodik inkább, mint hangjegyekhez. Ezekkel kifejezve például ilyenformán megy az ének:
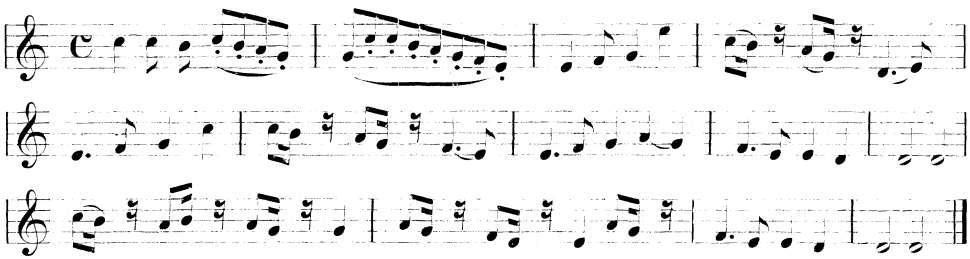

a mit az egy húru guzla igy kisér:

egyik lyrai melódia igy szól:

másik:

Miután *Vuk Stepan Karadzsics* felvette volt gyüjteményeibe a bosnyák-herczegócz népköltészetnek is jelentékeny részét, más gyüjtők egész sora követte példáját. Mindenekelőtt említendő a szerajevói születésü *Sima Milutinovics Szarajlija* (1791—1847.) Családja a pestis elől menekülve, az ifju Sima előbb Belgrádban, majd Szegeden, Karlóczán és Zimonyban nevekedett. 1813-ban visszatért Boszniába, és miután részt vett az 1814-iki szerbiai összeesküvésben, a török fogságból megszökve, hosszasan élt egy guerilla-banda körében. Később mint kertész-legény Viddinben, majd orosz kegydíjnak élvezetében Besszarábiában. Onnan Lipcsébe ment, ahol akkorában élénken érdeklődtek a szerb népköltészet iránt, és itt adta ki első költeményeit: «Szerbijanka» (1826), «Zorica» (1827.) Lipcséből Csetinyébe ment, ahol öt évig nevelte a későbbi fejedelmet II. Pétert, ápolva költői hajlamait, megirta Montenegró történetét és számos népdalt gyüjtött. Utolsó éveit Belgrádban élte, és itt irta meg az 1813—15-iki szerb felkelés történetét is. Montenegrói és herczegovinai népköltészeti gyüjteményei: «Pevanija crnogorska i hercegovacska» 1833-ban Bécsben, 1837-ben Lipcsében jelentek meg. 1858-ban Eszéken jelent meg bosnyák-herczegócz népköltészeti gyüjtemény gyüjtve a banjalukai *Ivan Franjo Jukics*, és *Ljubomir Hercegorac* által. Ez utóbbi név álneve a már említett bosnyák Ferenczrendü barát *Fra Grgo Marticsnak*, a ki Nenad Poznanovics, Radovan és más nevek alatt is irt, és kiről, mint Bosznia legjelentékenyebb élő költőjéről még szólnunk kell. Három fontos gyüjteményt adott ki *Boguljub Petranovics:* «Srpske narodne pjesme iz Bosne i Herce-

govine», Belgrad 1867, (régibb epikai költemények,) melyet egy második kötet követett 1870-ben szintén epikai költeményekkel és «Srpske narodne pjesme iz Bosne», Serajevo, 1867, lyrai dalokkal. Szintén Belgrádban (1873.) jelent meg *Koszta Risztics* gyüjteménye: «Srpske narodne pjesme pakupljene po Bosni». Bosnyák népmeséket djakovári bosnyák papnövendékek adtak ki; «Bosanske nar. pripoviedke» Sziszek, 1870.

Karöltve e népköltészeti gyüjteményekkel ujabb irodalmi mozgalom is indúlt meg Boszniában. A legjelentékenyebb költő *Fra Grgo Martics*, volt szerajevói kath. plebános. Tulajdonképen *Kačić* iskolája elevenedett benne fel ujra: népies tartalommal népköltészeti elemeket és hangot egyesit, úgy, hogy művei a mű- és népköltészet közt állnak.

Legjelentékenyebb művei: «Osvetnici» (a bosszuállók) 3 részben: «Obrenov», «Luka Vukalovics és a grahovoi csata» és «A török-montenegrói harcz», melyek 1861., 1862. és 1866-ban jelentek meg, és az osztrák-magyar okkupácziót dicsőitő hőskölteménye.

Pavel Karano-Tvrtkovics a boszniai Tvrtkovics-Brdoból való orthodox felekezetű lelkész 1840-ben Belgrádban kiadta egy nevezetes gyüjteményét a délszláv és különösen bosnyák okmányoknak: «Srpski spomenici ili stare risovulje, diplome, povelje i snošenia bosanski, srbski, hercegovački, dalmatinski i dubrovački kraljeva, careva, banova.» Legelső gyüjteménye ez a bosnyák uralkodók okmányainak és pedig Kulin bán 1189-iki okmányától fogva 1463-ig, oly mű, mely egészen uj korszakot nyitott meg a bosnyák történetirásra nézve, annak jellemét alaposan megváltoztatta és egyuttal először tárta ki a középkori Bosznia beléletének is képét. Ezen az alapon dolgoztak aztán *Miklosics* és a bosnyák történelem más kutatói.

Ivan Franjo Jukics «*Bosanski Prijatelj*» (Bosznia barátja,) czimű gyüjteményes munkájában 1850., 1853. és 1861-ben adta ki történelmi és szépirodalmi dolgozatait, köztük számos népmesét, és Slavoljub Bosnjak név alatt megirta Bosznia földrajzát és történelmét (Zemljopis i povjestnica Bosne, Zágráb 1851.)

Jukics már a Karano-Tvrtkovics által felkutatott gazdag anyag alapján dolgozott és ezért bosnyák történelme, noha szükre van szabva, meszsze fölötte áll minden addigi hasonló kisérletnek.

Érdemes történelmi munka a szintén Ferencz rendü barát Fra M. V. Batinics két kötetes műve: «Djelovanje Franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka» (A Ferencz-rendü barátok hatszázados működése Boszniában és a Herczegovinában.) Zágráb, 1881.

Bosznia és a Herczegovina leirását (Opis Bosne i Hercegovine) *Toma Kovacsevics* adta ki Belgrádban 1865, az emlitett *Bogoljub Petranovics* pedig a népszokásokat irta le (Glasnik XXVIII—XXX.,

Szava Koszanovics, a volt szerajevói metropolita érdekes tanulmányokat közölt a bosnyák régiségekről és a bogumilekről (Glasnik XXIX, XXXVII és XXXVIII.)

Gyorgye Jovanovics 1866-ban adta ki Szerajevóban görög eredet után készült «Erkölcs-tanát»; ugyanez évben jelent meg az első szerajevói hirlap: «Bosna», 1869-ben az első naptár, és egy heti lap: «Sarajevski cvjetnik».

Az okkupáczió óta a «Serajevski List» jelenik meg mint hivatalos lap és mellette német nyelven a jelesen szerkesztett «Bosnische Post», török nyelven a «Vatan».

STATISZTIKAI TÁBLÁK

Bosznia és a Herczegovina népességének ors

Ország	Kerület	Járások nevei	Száma: Városok	Mezővárosok	Falvak	Házak	Lakások	Lakosság száma: Férfiak	Nők	Összesen	A lakosság életkora szerint vannak: az 1885-ben betöltött 1–9 évig	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21–31 évig	32–49 évig	az 1885-ben betöltött 50.	51.	52.	53.	54.	55.	56.	57.	58.	59.	60.
											életévig														életévig										
BOSZNIA	*Szerajevo*	Szerajevo (város)	1	—	116	5926	6299	13348	12920	26268	3203	426	189	367	212	270	295	207	155	206	141	502	1977	3226	370	35	60	30	37	201	29	20	32	13	293
		Szerajevo (kerület)	—	—	139	4982	4431	16771	14597	31368	4886	465	341	418	378	311	246	220	179	193	193	835	2202	3212	319	61	104	71	94	168	112	84	132	69	236
		Čajnica	1	1	203	2820	3090	8296	7461	15757	2448	234	148	254	165	181	134	129	93	121	67	292	1047	1769	191	56	31	11	18	64	50	10	27	7	77
		Foča	1	—	245	4835	6383	15305	13881	29186	4978	465	275	332	293	255	226	194	185	142	158	399	1760	3269	246	52	68	40	62	117	59	50	69	39	140
		Fojnica	2	2	157	3687	4073	10661	9404	20065	2911	212	239	244	190	217	208	167	158	166	119	214	2008	2027	180	61	60	47	46	130	63	46	68	38	155
		Rogatica	1	—	242	3558	3725	12303	10951	23254	3747	363	302	320	314	253	245	213	168	128	108	287	1772	2234	290	34	50	29	48	90	38	24	48	29	297
		Visoko	2	1	232	5618	6067	17280	15180	32460	4907	600	362	403	316	334	298	254	208	230	230	532	2536	3495	500	71	90	45	65	238	170	53	65	39	244
		Višegrad	1	—	157	2650	2715	7564	6997	14561	2214	255	147	229	153	125	144	105	78	85	68	222	1131	1388	235	11	21	15	16	93	16	14	26	22	192
		összesen	8	4	1375	28150	30484	88180	78471	166651	26091	2594	1814	2200	1809	1676	1501	1282	1069	1065	943	2781	12456	17394	1961	346	424	258	349	900	508	281	435	243	1341
	Banjaluka	Banjaluka	1	—	144	8176	8861	33380	29353	62733	10204	958	645	806	611	554	628	501	378	422	455	923	4663	7128	800	154	160	130	142	248	197	136	201	143	426
		Bos.-Gradiška	1	—	61	4961	5182	16024	13938	29962	4820	483	270	381	288	267	334	239	186	208	271	513	2592	3068	391	64	81	46	51	141	51	53	62	36	249
		B.-Kostajnica	1	2	81	6119	6027	19288	16817	36105	5963	475	259	444	317	378	429	316	261	273	184	541	3056	3665	524	64	66	39	59	213	64	48	43	29	363
		Dervent	2	1	92	7207	7212	22996	20974	43970	7259	664	433	617	477	485	482	417	306	400	325	578	3874	4413	348	85	99	65	57	187	98	79	87	45	230
		Prjedor	1	1	60	5310	5458	16876	14907	31783	5079	506	290	447	319	337	303	268	207	240	205	832	2186	3153	347	84	71	47	63	227	55	32	82	102	450
		Prnjavor	—	1	71	3534	3666	13094	11312	24406	3990	371	229	339	200	220	255	237	157	241	204	558	1853	2574	288	87	63	33	33	135	56	32	45	14	169
		Tešanj	1	1	92	5336	5363	19221	17276	36497	6105	600	349	394	321	351	344	224	186	238	184	705	2472	4225	488	89	88	55	62	247	53	40	75	35	351
		összesen	7	6	601	40643	41769	140879	124577	265456	43420	4057	2475	3428	2533	2592	2775	2202	1681	2022	1828	4650	20696	28227	3186	627	628	415	467	1398	574	420	595	404	2238
	Bihać	Bihać	2	—	38	3449	3501	11215	10136	21351	3235	275	215	224	247	199	249	180	137	162	164	419	1664	2109	217	68	76	73	64	81	75	66	66	83	182
		Cazin	1	3	27	4869	5446	16438	14357	30795	5070	573	324	386	315	269	270	190	151	183	156	606	2228	3249	380	53	77	77	48	237	69	57	64	28	344
		Ključ	—	1	57	2824	2895	10623	8911	19534	3107	407	190	297	217	196	192	167	114	160	134	431	1337	1974	325	50	56	53	57	138	63	43	54	41	227
		Krupa	—	2	51	5428	6363	19685	17046	36731	61900	478	387	428	362	377	357	293	222	249	304	627	2797	3718	436	81	99	70	168	125	71	58	118	76	395
		Petrovac	1	—	55	3852	3978	12998	10778	23776	3615	361	177	264	250	229	292	210	212	264	200	644	1897	2484	416	35	36	39	42	134	46	31	40	24	271
		Sanskimost	—	2	81	4114	5024	14212	11825	26037	4242	400	221	313	252	269	261	195	162	182	143	484	2063	2683	400	41	53	31	31	161	62	41	63	34	441
		összesen	4	8	309	24536	27207	85171	73053	158224	25459	2494	1514	1912	1643	1539	1621	1235	998	1200	1101	3211	11986	16217	2174	328	397	343	410	876	386	296	405	286	1861
	Dolnja-Tuzla	Dolnja-Tuzla	2	—	142	9183	9508	26501	23703	50204	8637	840	456	569	413	473	443	334	319	358	285	962	3217	5569	545	121	116	90	103	273	92	72	103	68	340
		Bjelina	1	1	62	7583	7592	20151	18304	38455	6548	525	327	309	329	382	495	329	262	326	310	727	3235	3937	487	82	48	68	48	303	33	26	59	26	357
		Brčka	2	—	102	6679	6738	22261	20172	42433	6842	646	375	541	416	456	407	363	302	332	291	403	3473	4724	418	116	105	93	63	208	101	51	71	51	233
		Gračanica	1	—	45	4449	4670	13435	12312	25747	4302	561	265	359	251	241	238	158	176	178	157	590	1368	2679	400	33	73	38	53	152	75	50	65	33	247
		Gradačac	2	1	167	6708	6848	21013	19426	40439	6608	666	386	472	422	381	371	351	279	315	314	637	2923	4498	508	61	103	60	68	189	107	68	85	38	292
		Kladanj	1	1	34	1436	1433	4710	4051	8761	1395	209	84	96	87	93	82	71	39	39	41	217	459	920	147	11	17	5	15	81	13	5	12	11	121
		Maglaj	1	—	62	3557	3653	12270	10878	23148	3754	406	231	330	216	215	248	165	161	169	159	472	1404	2460	283	61	95	51	78	137	80	32	78	23	161
		Srebrenica	—	1	132	4027	4558	13514	13011	26525	3789	365	266	323	288	301	289	216	197	202	226	390	1948	2928	232	56	86	50	89	95	64	40	83	27	171
		Vlasenica	1	—	202	3440	3588	12230	10855	23085	3709	408	223	407	215	216	215	176	111	176	163	509	1301	2290	349	21	74	34	45	187	52	28	58	10	281
		Zvornik	1	—	70	6567	6676	18466	16483	34949	5482	575	353	548	379	396	388	292	228	237	186	565	2460	3502	539	37	93	51	59	227	59	40	92	17	241
		összesen	12	4	1018	53629	55264	164551	149195	313746	51066	5201	2966	3954	3016	3154	3176	2455	2074	2332	2132	5472	21788	33507	3908	599	810	540	621	1852	676	412	705	304	2461
	Travnik	Travnik	1	—	187	4664	5319	15521	13912	29433	4453	390	264	298	295	240	267	238	234	239	180	381	2615	3130	425	60	50	39	43	166	57	35	63	32	321
		Bugojno	—	3	211	5951	5886	20174	17761	37935	5782	567	398	444	356	350	345	309	284	269	290	465	3285	3873	597	60	70	59	89	224	103	47	68	36	311
		Glamoč	1	—	72	1711	1717	6221	5099	11320	1722	174	116	134	119	107	84	86	87	100	109	202	948	1287	124	37	28	23	29	43	33	24	41	29	111
		Jajce	1	2	259	7584	7672	28980	24490	53470	8908	771	476	608	488	459	436	436	374	420	354	1028	3883	6075	825	80	100	98	111	429	77	87	145	44	600
		Livno	1	—	83	4079	4167	14520	12993	27513	3862	292	364	351	315	309	345	272	234	240	234	290	2407	2868	252	94	87	101	89	140	80	67	78	62	211
		Prozor	1	—	44	1463	1610	5611	4711	10322	1564	168	112	115	101	76	96	65	64	72	69	131	930	1039	155	19	24	20	19	60	22	19	23	13	111
		Ženica	1	—	34	3005	3446	11433	9724	21157	3344	449	179	254	228	205	207	225	127	150	161	206	1535	2402	242	34	71	38	52	143	54	42	57	35	131
		Žepče	1	—	41	1651	1805	5682	5084	10766	1540	141	119	119	109	114	120	101	85	105	74	126	998	1140	161	12	16	13	13	83	25	7	21	15	101
		Zupanjac	—	1	56	2090	2174	8513	7743	16256	2242	178	176	191	182	166	196	161	139	140	133	190	1487	1510	105	37	77	38	44	81	37	47	34	28	91
		összesen	7	6	987	32198	33796	116655	101517	218172	33417	3130	2104	2514	2193	2026	2096	1893	1628	1735	1604	3019	18088	23324	2886	433	523	429	489	1369	488	375	530	294	1951
HERCZEGOVINA	*Mosztar*	Mosztar	1	1	75	6814	7506	22837	21869	44706	6241	549	436	511	481	470	434	359	297	298	266	495	3570	4162	336	89	153	98	106	219	140	171	180	108	281
		Bilek	1	—	151	2167	2199	7359	6836	14195	2243	189	129	177	179	142	138	99	73	63	54	186	1246	1248	156	12	25	31	14	88	41	32	53	28	151
		Gacko	—	1	68	1484	1670	5637	4945	10582	1687	141	159	142	157	120	102	82	61	68	81	127	865	1018	126	5	17	19	18	60	25	21	27	10	91
		Konjica	1	—	177	2662	3165	10379	9304	19683	2994	250	183	221	196	173	213	123	124	104	133	241	1379	2076	207	44	51	45	48	115	60	38	54	29	81
		Ljubinje	—	1	38	1678	1761	5800	5581	11381	1432	169	135	140	135	132	94	107	75	58	40	74	881	1108	121	29	30	29	38	51	37	31	47	26	101
		Ljubuški	1	—	48	5462	5455	16451	15763	32214	4685	309	278	351	316	328	397	298	261	327	239	299	2934	2884	233	75	81	84	67	153	79	107	118	74	211
		Nevesinje	1	—	110	2308	2278	7661	7121	14782	2195	205	178	176	140	146	125	100	97	83	84	216	1185	1440	102	36	40	41	42	59	41	41	87	70	131
		Stolac	2	—	40	4488	4471	10797	10703	21500	2631	237	257	266	216	221	237	184	172	174	169	225	1801	2221	156	53	62	47	43	105	61	46	67	35	131
		Trebinje	1	—	148	3284	3375	9320	9211	18531	2665	311	183	268	191	182	161	114	119	118	100	283	1200	1619	133	42	73	56	62	130	65	15	65	27	131
		összesen — —	8	3	855	30347	31880	96241	91333	187574	26773	2360	1938	2252	2011	1914	1901	1466	1279	1293	1166	2146	15061	17776	1570	385	532	450	438	980	549	532	698	407	1331
Főösszeg			47	31	5261	215429	226699	705025	631066	1336091	209429	20262	13000	16627	13417	13171	13365	10740	8884	9853	8915	21781	102052	139671	16055	2753	3374	2465	2811	7576	3210	2336	3401	1951	11431

országos áttekintése (1885 május 1.)

tt			Vallás szerint					Állapot szerint				Hivatás és foglalkozás szerint													Tartózkodás szerint								Állandóan letelepedettek	
																									férfiak				nők					
																									távollevők				távollevők					
59.	60.	60 éven túl	Muhammedánok	Keleti ohitűek	Római katholikusok	Izraeliták	Egyéb hitvallásunak	Nőtlen vagy hajadon	Házas-ok	Özvegyen	Elválva	Papok	Állami tisztviselők	Községi és egyéb tisztviselők	Tanítók	Egészségügyi személyek	Földbirtokosok	Szabad parasztok	Jobbágyok	Ház- és járadék tulajdonosok	Gyárosok, iparosok és kereskedők	Segédszemélyzet, napszámosok és szolgák	Egyéb férfiak 16 éven túl	Egyéb nők és gyermekek	Jelenlevők	Az országban	Ausztr.-Magyarországban	Egyéb országokban	Jelenlevők	Az országban	Ausztr.-Magyarországban	Egyéb országokban	Osztrák-magyar állampolgárok	Külföldi állampolgárok
13	293	852	15787	4131	3326	2618	106	14364	9930	1841	133	204	338	110	59	17	247	94	16	1488	1624	4065	453	17553	13051	186	44	67	12846	61	9	4	2940	206
69	236	1242	11551	18048	1750	13	6	17763	11974	1595	36	29	33	1	8	—	15	2913	5801	28	115	512	96	21817	16695	73	1	2	14570	27	—	—	75	3
7	77	672	10599	4874	192	72	20	9005	5925	803	24	36	12	7	8	1	250	1806	1390	191	369	479	170	11038	8143	82	—	71	7416	27	—	18	153	10
39	140	1432	20139	8932	97	17	1	17145	10471	1558	12	33	14	8	17	3	278	3907	2638	51	615	507	310	20805	14968	171	9	157	13775	66	4	36	50	—
38	155	687	6902	473	12645	35	10	11196	7797	1065	7	64	12	2	7	1	25	2478	1829	60	409	1278	171	13729	10191	448	19	3	9310	85	9	—	195	4
29	297	872	12103	11096	37	16	2	13643	8430	1155	26	38	13	1	17	—	242	2487	2982	9	123	620	50	16672	11905	347	9	42	10874	72	2	3	39	4
39	244	995	16680	7127	8484	152	17	18170	12495	1776	19	36	17	4	12	2	251	5384	2411	288	475	829	139	22612	16971	277	13	19	15094	85	1	—	124	11
22	192	559	7323	6989	91	157	1	8025	5776	739	21	22	11	6	6	2	71	1662	1562	32	159	242	474	10312	7458	66	2	28	6977	11	3	6	104	13
243	1341	6459	85297	57539	23296	462	57	94947	62868	8691	145	258	112	29	75	9	1132	20637	18613	659	2265	4467	1410	116985	86331	1464	53	332	78016	373	19	63	740	45
143	426	1767	10205	38692	13450	341	45	34850	24427	3437	19	265	68	7	11	7	374	1646	12555	153	1281	2077	225	44064	32699	603	44	34	29266	68	13	6	1259	468
36	249	879	6250	21001	2677	28	6	16077	12278	1597	10	21	14	9	2	1	24	1675	5326	175	319	665	826	20905	15847	112	39	26	13896	32	4	6	213	706
29	363	1215	7162	27180	1747	16	—	19638	14503	1950	14	37	18	3	3	—	144	1493	7622	28	407	900	138	25312	18873	172	216	27	16602	55	157	3	2301	4
45	230	885	7602	16090	20061	198	19	25160	16513	2281	16	74	19	31	13	4	194	1301	7994	66	412	1528	873	31461	22753	185	34	24	20934	28	10	2	992	43
102	450	944	11926	18487	1306	30	34	17186	12821	1734	42	43	25	4	5	3	102	2033	3281	10	319	596	3020	22342	16649	139	32	56	14864	35	8	—	376	55
14	169	711	3168	20226	1001	10	1	13390	9732	1270	5	56	9	5	5	—	43	693	5782	38	171	416	131	17097	13056	29	1	8	11282	27	—	3	18	—
35	351	940	13752	17124	5576	44	1	20063	14474	1956	4	45	23	3	6	1	70	3540	5818	88	371	531	84	25917	19103	100	6	12	17231	44	1	—	45	2
404	2238	7341	60065	158800	45818	667	106	146364	104748	14234	110	501	176	62	45	16	951	12381	48378	558	3280	6713	5297	187098	138980	1340	372	187	124075	289	193	20	5204	1278
83	183	684	11648	7034	2522	142	5	11199	8906	1240	6	53	43	9	2	4	123	3129	2379	8	246	333	120	14902	11040	140	17	18	10092	29	9	6	927	8
28	344	1034	26527	4040	228	—	—	16916	12502	1367	10	59	18	1	—	—	79	7437	1180	1	46	130	110	21734	16268	112	46	12	14278	44	35	—	694	—
41	227	593	7095	12006	431	2	—	10520	8070	939	5	8	11	—	4	1	82	2622	2881	—	71	132	64	13658	10436	178	2	7	8878	32	1	—	149	—
76	395	1199	13606	23035	90	—	—	20019	15050	1651	11	34	19	6	2	1	106	3714	6442	13	117	271	141	25865	19287	187	187	24	16848	62	136	—	2937	—
24	271	785	4997	18274	503	—	2	12996	9458	1318	4	47	15	—	5	—	153	1310	5546	5	83	377	73	16162	12566	359	60	13	10711	56	11	—	2676	—
34	441	984	7257	16045	2728	7	—	14092	10638	1305	2	32	14	3	2	—	84	1702	5493	18	170	469	103	17947	13960	187	42	23	11772	37	15	1	2154	—
286	1861	5279	71130	80434	6502	151	7	85742	64624	7820	38	233	120	19	15	6	627	19914	23921	45	733	1712	611	110268	83557	1163	354	97	72579	260	207	7	9537	8
68	346	1697	35725	6305	8001	139	34	27021	20423	2700	60	75	67	10	42	5	156	8164	3839	12	470	1110	496	35758	26049	409	14	29	23600	93	4	6	537	128
26	359	571	11265	26322	504	319	45	21005	15215	2199	36	67	31	9	16	3	118	1708	6415	512	755	1158	173	27490	20007	89	7	48	18280	21	1	2	648	9
51	231	1182	11998	13951	16269	183	32	23288	16746	2358	41	98	16	22	12	2	43	3376	6525	22	740	1425	187	29965	22080	128	29	24	20127	28	13	4	493	335
33	240	700	14908	10090	688	61	—	14026	10433	1244	44	14	10	1	9	1	45	3837	2297	24	154	572	102	18651	13250	172	3	10	12286	26	—	—	27	—
38	297	806	14072	15692	10553	88	34	22364	16008	2062	5	48	20	7	17	—	45	4492	5318	38	403	1089	159	28803	20730	214	42	27	19378	45	2	1	365	13
11	127	434	5505	2534	694	28	—	4936	3406	413	6	16	5	2	1	—	70	1407	669	247	63	115	27	6139	4682	23	1	4	4050	1	—	—	32	—
23	163	799	9073	12448	1585	40	2	12857	9144	1128	19	23	12	4	4	—	89	1486	4540	147	109	225	136	16373	12086	171	4	9	10831	42	5	—	182	—
27	171	793	13448	12983	84	10	—	14405	10373	1731	16	36	24	3	3	1	157	2038	4621	11	132	429	274	18796	13328	79	6	101	12990	19	1	1	95	9
10	281	972	8123	14867	50	44	1	13055	8877	1132	21	22	7	5	—	—	278	1778	4019	8	124	312	122	16410	12180	41	—	9	10830	17	7	1	57	—
17	248	1413	17101	17538	162	139	9	19239	13715	1934	61	50	18	4	17	2	112	3647	4490	412	343	850	163	24841	18142	263	8	53	16388	77	5	13	174	13
304	2463	9367	141218	132730	38590	1051	157	172196	124340	16901	309	479	210	67	121	14	1113	31933	42733	1433	3293	7285	1839	223226	162534	1589	114	314	148760	369	38	28	2610	507
32	327	1000	12430	3431	13124	429	19	15417	12156	1845	15	80	39	2	18	4	133	3775	2790	475	800	853	173	20291	15079	385	23	34	13879	25	1	7	445	12
36	319	1485	13326	12223	12330	56	—	20584	15286	2056	9	35	15	2	32	1	384	3294	5181	349	546	1621	185	26290	19712	437	15	10	17737	23	1	—	50	—
29	18	517	2575	8473	269	—	3	6051	4609	656	4	25	6	1	2	—	29	650	2505	4	37	405	29	7627	5882	321	6	12	4987	110	—	2	42	1
44	607	1661	11299	33605	8506	20	40	29149	21518	2780	23	69	14	5	21	—	156	5483	8149	55	808	1035	649	37026	28688	262	12	18	24450	37	1	2	41	2
62	212	975	3331	10073	14102	4	3	15139	10852	1521	1	43	11	2	14	1	201	640	5897	34	228	1282	250	18910	14000	431	52	37	12869	98	25	1	435	—
13	112	523	4312	30	5977	3	—	5855	3858	608	1	15	7	—	4	—	322	1882	854	63	27	123	31	6994	5487	117	2	5	4698	13	—	—	46	—
35	155	838	13635	3756	3635	120	11	11315	8873	965	4	27	20	2	3	1	45	3928	1466	51	142	533	164	14775	11301	112	11	9	9696	15	7	6	380	8
15	105	320	4253	1417	5011	85	—	5934	4303	520	9	18	7	3	11	—	63	1297	1289	293	134	196	50	7405	5587	78	7	10	5073	10	—	1	212	1
28	99	795	1814	842	13600	—	—	9258	6201	795	2	2	8	1	9	—	14	450	3810	186	69	383	88	11226	8282	219	10	2	7705	29	8	1	911	—
294	1954	8114	66975	73850	76554	717	76	118702	87656	11746	68	324	127	18	114	7	1347	21399	31941	1510	2791	6431	1619	150544	114018	2362	138	137	101094	360	43	20	2562	24
108	289	2379	12141	7215	25238	98	14	25995	15914	2768	29	90	57	18	35	9	1273	1046	7456	1609	342	1414	464	30893	22490	211	18	118	21792	72	3	2	569	24
28	122	591	2774	11278	133	5	5	8305	5161	720	9	12	9	1	1	—	106	842	2835	11	82	90	111	10095	7105	116	16	122	6756	35	11	34	127	6
10	73	426	4005	6485	86	6	—	6165	3881	533	3	16	8	1	1	—	78	1179	1518	4	94	228	98	7357	5464	95	1	77	4913	25	3	4	53	2
29	87	1191	11593	2528	5550	11	1	11112	7513	1051	7	42	11	—	4	1	287	2793	2238	156	128	278	125	13620	10196	142	4	37	9256	43	—	5	165	4
26	101	680	1943	6291	3144	1	2	6595	4017	769	—	9	7	3	4	—	49	845	2187	55	53	189	114	7866	5576	103	62	59	5546	23	12	—	60	10
74	249	1225	3561	597	28054	—	2	18582	11902	1730	—	40	15	6	4	2	474	1049	7400	4	99	243	213	22665	16204	229	14	4	15702	47	14	—	133	8
70	134	598	4461	10063	250	8	—	8452	5487	840	3	21	12	1	2	—	82	664	2953	6	93	166	406	10376	7391	118	15	137	7050	56	9	6	52	13
35	152	959	6975	5758	8758	6	3	12454	7593	1439	14	21	20	9	14	3	343	1070	3035	61	339	611	1042	14932	10493	150	55	99	10612	59	26	6	140	8
27	124	984	4785	13251	489	4	2	10873	6466	1189	3	21	17	3	4	4	53	1620	2609	11	238	346	370	13235	8634	280	141	265	9106	45	44	16	381	22
407	1331	9033	52238	63466	71702	139	29	108533	67934	41039	68	272	156	42	69	19	2745	11108	32231	1917	1468	3565	2943	131039	93553	1444	326	918	90733	405	122	73	1680	97
1951	11481	46445	492710	571250	265788	5805	538	740848	522100	72272	871	2271	1239	347	498	88	8162	117466	197833	7610	15454	34238	14172	936713	692024	9548	1401	2052	628103	2117	631	215	25273	2165

A városok kerületi és járási főhelyek népességének áttekintése (1885 május 1.)

Ország	Kerület	A kerületi és járási főhelyek nevei	Száma: A házaknak	Száma: A lakásoknak	A lakósok közt: Férfi	A lakósok közt: Nő	Vallás szerint: Muhammedánok	Vallás szerint: Keleti ölitiek	Vallás szerint: Róm. katholikusok	Vallás szerint: Izraeliták	Vallás szerint: Egyéb vallásuak	Állapotuk szerint: Nőtlenek és hajadonok	Állapotuk szerint: Házasok	Állapotuk szerint: Özvegyek	Állapotuk szerint: Elváltak	Hivatás és foglalkozásuk szerint: Papok	Állami tisztviselők	Községi vagy egyéb tisztviselők	Tanítók	Egészségügyi személyek	Földbirtokosok	Szabad parasztok	Jobbágyok	Ház vagy járadék tulajdonosok	Gyárosok, kereskedők, iparosok	Segédmunkások, napszámosok, szolgák	Egyéb férfiak 16 éven túl	Egyéb nők és gyermekek	Tartózkodásuk szerint: férfiak: Otthon lévők	férfiak: távollévők: Az országban	férfiak: távollévők: Ausztr.-Magyarországban	férfiak: távollévők: Más országokban	Nők: Otthon tartózkodók	Nők: távollévők: Az országban	Nők: távollévők: Ausztr.-Magyarországban	Nők: távollévők: Más országokban	Állandóan letelepedve: Osztrák-Magyar állampolgárok	Állandóan letelepedve: Idegen államok polgárai	Összesen
BOSZNIA	Szerajevo	Szerajevo	5926	6299	13348	12920	15787	4431	3326	2618	106	14364	9930	1841	133	204	338	110	59	17	247	94	16	1488	1624	4065	453	17553	13051	186	44	67	12846	61	9	4	2940	206	26268
		Ćajnica	300	372	677	650	727	521	57	18	4	722	527	74	4	6	10	5	1	—	—	18	4	21	161	182	21	898	662	5	—	10	647	—	—	3	62	—	1327
		Foča	1170	1401	2259	2101	3257	1052	45	6	—	2563	1502	290	5	25	13	6	—	2	89	102	143	50	582	166	67	3115	2205	23	5	26	2088	9	4	—	15	—	4360
		Fojnica	404	449	794	768	693	11	845	8	5	837	582	140	3	18	8	2	2	—	8	38	4	2	97	307	38	1038	712	73	8	1	737	27	4	—	64	—	1562
		Rogatica	513	465	1057	956	1776	188	31	16	2	1095	790	120	8	13	12	1	4	—	87	92	15	2	91	286	12	1398	1025	24	2	6	952	4	—	—	28	1	2013
		Visoko	1028	1116	2573	2421	3365	1332	140	147	10	2713	1975	300	6	17	15	—	8	2	160	251	208	16	242	491	34	3550	2495	68	4	6	2391	30	-	—	93	11	4994
		Višegrad	406	411	749	644	899	290	58	145	1	743	564	78	8	7	9	3	4	2	33	52	31	26	130	111	41	946	734	6	2	7	641	—	1	2	58	10	1393
	Banjaluka	Banjaluka	2026	2605	5792	5565	6879	2234	1887	327	30	6049	4527	766	15	95	44	5	8	7	320	221	38	114	1157	1301	112	7935	5658	73	31	30	5519	30	10	6	738	79	11357
		Bos.-Gradiška	810	930	2434	2135	2606	1433	507	23	—	2451	1842	274	2	9	13	9	1	1	11	439	93	155	279	236	126	3197	2354	48	22	10	2120	12	3	—	136	6	4569
		Bos.-Kostajnica	320	279	710	665	597	602	169	7	—	744	560	71	—	3	10	1	1	—	4	108	101	4	87	89	15	952	681	6	23	—	653	—	12	—	185	4	1375
		Dervent	1043	1033	2288	2161	2639	478	1192	128	12	2406	1738	297	8	27	10	6	2	3	145	251	64	6	209	672	104	2950	2268	8	8	4	2159	1	—	1	420	16	4449
		Prijedor	837	995	2488	2258	2716	1866	116	30	18	2475	1935	315	21	9	22	4	5	3	9	168	39	6	299	447	431	3218	2400	43	13	32	2239	18	1	—	112	19	4746
		Prnjavor	323	320	819	760	898	573	97	10	1	851	618	108	2	5	9	5	3	—	8	190	15	8	126	93	56	1061	813	5	—	1	756	4	—	—	18	—	1579
		Tešanj	1317	1127	2979	2828	4476	751	554	26	—	3023	2416	366	2	28	17	2	2	1	15	751	213	40	294	288	51	4075	2948	20	—	11	2817	11	—	—	29	2	5807
	Bihács	Bihač	594	650	1794	1712	2448	420	499	134	5	1823	1456	223	4	12	42	6	2	—	20	530	5	5	205	171	59	2445	1745	28	9	12	1696	3	7	6	461	8	3506
		Cazin	282	288	885	796	1618	41	22	—	—	886	714	81	—	5	10	1	—	—	17	379	1	1	24	16	20	1207	877	8	—	—	793	3	—	—	52	—	1681
		Ključ	58	66	142	104	12	214	18	2	—	113	119	13	1	1	4	—	—	1	2	4	1	—	54	18	4	157	141	1	—	—	104	—	—	—	11	—	246
		Krupa	393	481	1095	1001	1522	523	51	—	—	1073	878	144	1	5	18	3	1	1	80	329	35	5	88	54	37	1440	1065	21	8	1	991	5	5	—	41	—	2096
		Petrovac	447	521	1367	1151	1869	584	63	—	2	1301	1054	162	1	15	12	—	3	—	53	466	99	3	43	109	13	1702	1308	54	1	4	1135	16	—	—	127	—	2518
		Sanskimost	190	349	662	580	694	488	54	6	—	658	514	70	—	6	14	—	1	—	19	77	70	8	70	100	19	858	639	16	4	3	580	—	—	—	83	—	1242
	Dolnja-Tuzla	Dolnja-Tuzla	1577	1902	3679	3510	5171	1072	795	134	17	3868	2860	441	20	21	62	6	12	4	111	528	30	3	353	679	285	5095	3567	92	10	10	3480	25	4	1	526	127	7189
		Bjelina	1689	1644	4086	3721	5491	1765	238	293	20	4155	3179	467	6	31	25	2	5	3	97	641	37	457	591	247	107	5564	4040	26	3	17	3716	5	—	—	341	9	7807
		Brčka	840	928	2232	2049	2354	1269	511	135	12	2349	1636	288	8	20	15	10	8	2	14	139	3	5	387	861	35	2782	2182	23	16	11	2041	—	5	3	371	36	4281
		Gračanica	661	720	1749	1601	2639	601	55	55	—	1707	1435	190	18	12	10	1	5	1	40	321	6	9	141	418	37	2349	1723	17	1	8	1596	5	—	—	13	—	3350
		Gradačac	690	662	1585	1491	2483	360	190	41	2	1650	1229	196	1	9	20	3	1	—	13	365	14	30	126	342	23	2130	1566	11	5	3	1491	—	—	—	50	—	3076
		Kladanj	287	278	764	674	1320	72	24	22	—	776	594	68	—	6	5	2	1	—	60	—	5	246	49	73	—	991	744	17	—	3	673	1	—	—	28	—	1438
		Maglaj	727	694	1684	1526	2828	176	165	39	2	1628	1384	192	6	5	11	4	3	—	62	422	132	141	71	110	28	2221	1654	24	2	4	1512	11	3	—	161	—	3210
		Srebrenica	313	326	747	708	883	532	31	9	—	797	568	90	—	8	14	1	1	1	23	72	—	1	71	225	45	993	734	7	3	3	705	2	1	—	56	7	1455
		Vlasenica	413	411	1015	942	1394	488	36	38	1	1104	734	108	11	4	7	3	—	—	100	160	31	6	58	159	37	1392	1000	10	—	5	934	1	7	—	48	—	1957
		Zvornik	817	874	1559	1471	2011	770	103	138	8	1586	1194	239	11	9	15	3	4	2	31	6	6	248	249	370	32	2055	1484	55	2	18	1451	17	2	1	126	4	3030
	Travnik	Travnik	1232	1541	2889	3044	3042	559	1889	425	18	2929	2437	556	11	49	39	2	16	4	105	1	31	464	455	537	112	4118	2747	114	9	19	3030	9	1	4	428	12	5933
		Bugojno	226	189	499	433	195	316	399	22	—	513	369	48	2	1	12	1	1	1	36	8	2	8	105	108	24	625	480	15	3	1	433	—	—	—	36	—	932
		Glamoč	139	140	386	345	373	283	73	—	2	397	293	41	—	5	5	1	2	—	—	68	1	—	30	107	8	504	355	30	—	1	342	3	—	—	21	—	731
		Jajce	681	754	1963	1743	1669	325	1681	16	15	1923	1496	283	4	21	11	1	—	—	53	278	241	12	262	279	44	2504	1905	46	3	9	1736	7	—	—	34	2	3706
		Livno	822	889	2300	2235	2018	840	1674	3	—	2491	1694	349	1	26	11	2	14	1	201	26	2	—	208	862	87	3095	2113	142	17	28	2176	50	8	1	62	—	4535
		Prozor	175	209	502	445	800	20	127	—	—	482	409	55	1	—	7	—	4	—	162	—	22	53	19	16	19	645	489	13	—	—	445	—	—	—	46	—	947
		Zenica	581	699	1652	1421	2146	338	461	120	8	1627	1264	182	—	9	18	2	3	1	2	339	1	20	126	359	83	2110	1602	37	7	6	1410	6	4	1	302	4	3073
		Žepče	368	395	967	913	1407	48	344	81	—	985	789	104	2	11	7	3	7	—	56	8	—	280	100	104	39	1265	921	34	5	7	912	1	—	—	134	1	1880
		Županjac	291	339	960	792	1051	139	562	—	—	970	678	102	2	4	8	1	9	—	14	75	17	177	62	201	29	1155	890	68	1	1	772	19	—	1	54	—	1752
HERCZEGOVINA	Mosztar	Mosztar	1975	2714	6442	6223	6825	3369	2359	98	14	7035	4556	1051	23	61	57	16	33	9	938	30	48	1161	324	1322	296	8370	6225	120	16	81	6177	41	3	2	564	24	12665
		Bilek	115	129	234	185	212	138	60	5	4	251	161	7	—	2	9	—	1	—	6	27	12	2	45	13	37	265	224	5	4	1	178	—	5	2	58	4	419
		Gacko	144	189	429	328	464	244	44	5	—	425	294	38	—	1	6	—	1	—	36	62	9	1	58	67	48	468	423	4	—	2	326	—	—	2	38	-	757
		Konjica	296	363	820	700	1162	150	200	7	1	823	605	88	4	7	10	—	2	1	88	8	6	143	83	103	50	1019	776	30	1	13	688	9	—	3	65	4	1520
		Ljubinje	219	235	490	493	533	393	57	—	—	555	346	82	—	3	7	2	3	—	46	7	70	51	45	63	27	659	479	7	—	4	492	1	—	—	54	10	983
		Ljubuški	656	764	1835	1629	2555	181	726	—	2	1926	1333	205	—	14	15	6	1	2	349	392	105	—	83	40	31	2426	1820	15	—	—	1627	1	1	—	73	—	3464
		Nevesinje	310	267	593	534	779	288	53	7	—	632	429	66	—	9	11	1	—	-	47	66	30	2	68	68	36	789	559	22	2	10	528	6	-	—	42	13	1127
		Stolac	854	1051	1685	1712	2181	826	382	6	2	1855	1243	294	5	16	12	9	8	2	149	126	38	54	276	264	105	2338	1565	60	10	50	1675	24	7	6	70	8	3397
		Trebinje	468	543	843	816	849	495	309	4	2	933	603	123	—	1	15	3	3	4	21	108	37	5	152	109	46	1155	789	35	3	16	810	6	—	—	317	19	1659

A városok lakossága szám szerinti sorrendben	
Szerajevo	26268
Mostar	12665
Banjaluka	11357
Bjelina	7807
D.-Tuzla	7189
Travnik	5933
Tešanj	5807
Visoko	4994
Prijedor	4746
Gradiška	4569
Livno	4535
Dervent	4449
Foča	4360
Brčka	4281
Jajce	3706
Bihač	3506
Ljubuški	3464
Stolac	3397
Gračanica	3350
Maglaj	3210
Gradačac	3076
Zenica	3073
Zvornik	3030
Petrovac	2518
Krupa	2096
Rogatica	2013
Vlasenica	1957
Žepče	1880
Županjac	1752
Cazin	1681
Trebinje	1659
Prnjavor	1579
Fojnica	1562
Konjica	1520
Srebrenica	1455
Kladanj	1438
Višegrad	1393
Kostajnica	1375
Ćajnica	1327
Sanskimost	1242
Nevesinje	1127
Ljubinje	983
Prozor	947
Bugojno	932
Gacko	757
Glamač	731
Bilek	419
Ključ	246

SZÜLETÉS ÉS HALÁLOZÁS.

	Születések						Halálozások					
	Muhammedánok	Óhitü keletiek	Katholikusok	Izraeliták	Egyéb felekezetüek	Összesen	Muhammedánok	Óhitü keletiek	Katholikusok	Izraeliták	Egyéb felekezetüek	Összesen
Az 1885 május 1-től szept. 30-ikig 5 havi időszakban	3925	5931	3659	84	6	**13605**	2611	3005	1783	32	1	**7432**
Az 1885. IV. évnegyedben	2622	4109	2855	56	1	**9643**	1874	2263	1566	23	0	**5726**
Az 1886. I. évnegyedben	4255	6744	3647	70	1	**14717**	3475	3857	2336	15	0	**9683**
Az 1886. II. évnegyedben	3658	6084	3001	64	4	**12811**	2944	3390	1969	10	0	**8313**
14 havi összegesítés	14460	22868	13162	274	12	**50776**	10904	12515	7654	80	1	**31154**

Lélekszám 1885 május 1-től 1.355,713 és pedig:

Muhammedánok: 492,710; Gör. keletiek: 571,250: Katholikusok: 265,788; Izraeliták 5805; Egyéb felekezetüek 538.

	A születések meghaladják az elhalálozásokat					
	Muhammedánoknál	A görög keletieknél	Katholikusoknál	Izraelitáknál	Egyéb felek.	Összesen
Az 1885 május 1-től szeptember 30-ikig 5 havi időszakban ...	1314	2926	1876	52	5	**6173**
Az 1885. IV. évnegyedben ...	748	1846	1289	33	1	**3917**
Az 1886. I. évnegyedben... ...	780	2887	1311	55	1	**5034**
Az 1886. II. évnegyedben ...	714	2694	1032	54	4	**4498**
14 havi összegesítés	3556	10353	5508	194	11	**19622**

	Természetes szaporodás %-okban				
	Muhammedánoknál	A görög keletieknél	Katholikusoknál	Izraelitáknál	Összesen
Az 1885. IV. évnegyedben ...	0·61	1·29	1·94	2·27	**1·17**
Az 1886. I. évnegyedben... ...	0·63	2·02	1·97	3·72	**1·50**
Az 1886. II. évnegyedben ...	0·58	1·89	1·55	3·72	**1·34**
Átlag egy évben	2·43	6·93	7·28	12·95	**5·35**

BOSZNIA ÉS A HERCZEGOVINA
ISKOLÁZÁSI STATISZTIKÁJA.

A) *Általános elemi iskolák.*

1885 végeig fennállott	86	általános elemi iskola.
Az 1885/86. iskola évben felállíttatott	22	« « «
Jelenleg tehát fennáll	108	« « «
Az 1885-ben fennállott 86 iskolát látogatta	6244	iskolás gyermek.
Az előbbi évben volt	3344	« «
1885. végeig az iskolalátogatás gyarapodott	2900	iskolás gyermekkel.
%-okban kifejezve e gyarapodás	87%-nak	felel meg.
A 6244 iskolás gyermek közül 86 iskolánál egy iskolára esik	73	gyermek.

A 6244 iskolalátogató *felekezetek* szerint felosztva volt *1885 végével*	Muhammedán. 1178	Keleti óhitü. 2707	Katholikus. 2111	Izraelita. 239	Egyéb felekez. 9
Az előbbi évben	426	1655	1064	192	7
Gyarapodás 1885-ben tehát	752	1052	1047	47	2
		Összesen 2900			
Vagyis százalékokban	176	63½	94½	24%	28%
A 6244 iskolalátogató %-szerint volt	19%	44%	34%	3%	

B) *Felekezeti népiskolák.*

(A muhammedán iskolák kivételével.)

Az országban levők száma	71
melyeket látogat	4437 gyermek.
Az iskolás gyermekek felekezetek szerint:	
keleti óhitü	2698
katholikus	1566
izraelita	162
egyéb felekezetü	11
Összesen	4437
Az országban fennáll tehát jelenleg:	
A) Általános népiskola	108
B) Felekezeti népiskola (a muhammedán iskolák kivételével)	71
Összesen	179

KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK.

		Kilométer
*I. Vasutak.**		
A Boszna-Vasút (Brood-Szerajevo)		268
Banjaluka-Doberlin		103
Mosztár-Metkovics		43
Doboj-Sziminhán		67
Mosztár-Ráma (épitès alatt) cca.		50
II. Kőutak 1886 végével.		
Állami utak	cca	1874
Járási utak	«	1590
Épitès alatt		787

* A banjaluka-doberlini vasút kivételével az occupatio alatt épültek.

JEGYZET

A KÖZÉPKORI SÍRFELIRATOKHOZ

JEGYZET A KÖZÉPKORI SÍRFELIRATOKHOZ

Az első kötetben közlött középkori sírfeliratok eredeti szövegébe az ismételt másolás, valamint a szedés alatt is hibák kerültek, miért is azokat itten lehetőleg kijavitva a megfelelő forditásokkal együtt ujra lenyomatom.

Ismételnem kell, hogy ez avült nyelvben, avült irásban, részben eredetileg is homályosan fogalmazott és tán hiányosan is irt XII.—XV. századbeli sírfeliratok annyira meg vannak viselve az idő fogától is, hogy pontos elolvasásról alig, inkább csak olvasási és értelmezési kisérletekről lehet szó. Például szolgálhat a 109. lapon közlött töredék, mely az eredetinek pontos másában le van rajzolva, a mi mint legfelebb paleographiai és philologiai érdekű részlet természetesen nem volt következetesen alkalmazható oly munkánál, mely először kisértvén meg egy egész ország multjának és jelenének teljes képét nyujtani, nem bocsájtkozhatik oly apró különlegességekbe, melyek természetszerűleg a specialisták szükebb körébe esnek. Most, miután itten közölve vannak ez eddig alig, részben épen nem ismert emlékek, alakjuk és helyük pontosan le van irva, a specialistára nézve nem is lesz nehéz akár az eredeti feliratok, akár lenyomatok és fényképek után az itt közlött szövegeket esetleg tovább is rectificálni. A bosnyák középkor gyér emlékei közt történelmi és még inkább culturai fontosságuk így is szembeszökő és ez indított közlésükre, úgy a mint ime közölhetem:

A 67-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdi leži Viganj Miloševič koji je služio bana Stjepana i kralja Tvrtka i kralja Dabišu i kral-

jicu Grubu i kralja Ostoja. U to se vrieme Ostoja svadi s Hercegom i Vidošom(?) podje na Ugre. Ostoje u to vrieme uzme mene Vignja dok dospjeh i legoh na svoju zemlju».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt nyugszik Milosevics Viganj, a ki István bánnak és Tvrtko királynak és Dabissa királynak és Gruba királynénak és Osztoja királynak szolgált. Ebben az időben összeütközött Osztoja király a herczeggel, és Vidossal Magyarországba ment. Osztoja magához vett ez időben engem Vigánjt, míg rám ért (időm elérkezett) és földembe feküdtem).

A 97-ik lapon.

«Ovaj je spomenik kneza Radoje velikoga kneza bosanskoga a vojvoda mu bi sin njegov Radjimir, s božijom pomoću i svojih vjernih i sinom Nikolom i inom pomoću a ne sam . . .»

(Ez az emléke Radoje fejedelemnek, a bosnyák nagy fejedelemnek; vajdája volt fia Radjimír, Isten segítségével és hiveivel és Nikola fiával és más segítségével, nem pedig egyedűl . . .)

A 98-ik lapon:

Va ime otca i sina i sv. duha amin. Ovdje leži knez Batić milosti Božijom i slavnoga gospodina kralja Tvrtka knez nad bosanskim Visokim. Na svome zemljištu plemenitomu razbolje se na Dubokom i k njemu lječnik dodje. Ovaj spomenik postavi gospodja Vukosava, koja mu živu služaše vjerno i mrtvu mu posluži».

(Az atyának, fiunak és Szentléleknek nevében, Amen. Itt fekszik Batics fejedelem, Istennek és a dicső Tvrtko király urnak kegyelméből a bosnyák Viszoko nagy fejedelme. Nemes birtokán megbetegedett Dubokoban, és hozzá jött az orvos. Ez emléket emelte Vukoszava asszony, a ki híven szolgálta életében és halálában).

A 109-ik lapon:

«Sije grob Pavlovicsa Ivana».

(Ez a sírja Pavlovics Ivánnak).

A 114-ik lapon:

«Ovdje leži knez Radoslav Vlatković. U to vrieme najbolji muž u Dubravama bijah».

(Itt fekszik Radoslav Vlatkovics. Ez időben a legjobb férfi voltam Dubravában.)

A 235-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdi leži Vlatko Vladjević koji neimaše otca, ni mater, ni sina, ni brata niti i jednog čovjeka, osim

greha (?) Obidje mnoge zemlje a kod kućje pogibe. I na njega usijeće kamen njegov vojvoda Miotoš i družina s Božijom pomoću i kneza Pavla milošću, koji pohrani Vlatka, spomenuv Boga».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt nyugszik Vlatko Vladjevics. Nem volt sem atyja, sem anyja, sem fia, sem testvére, sem senkije csak bűne. (Tán bogumil felfogás szerint felesége) Bejárt sok országot, meghalt itthon. Rá e követ faragta vajdája Miotos és hívei (szövetkezete). Isten segedelmével és Pál fejedelem kegyelmével, a ki Vlatkót eltemette Istent említve).

A 236-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdje leži vojvoda Miotoš sa svojim sinom Stjepkom, svome gospodinu Vlatku Vladjeviću, kod nogu koji mu posluži živu i mrtva pobilježi Božijom pomoću i kneza Pavla milošću. A i pokopavajte se ovdi na plemenu tome i na pravi vojvodah Miotos koliko očete. Od moje ruke na zemlji ćija je ona, od mene niko ne bio mrtav ni kriv ubit».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt nyugszik Miotos vajda Stjepko nevű fiával, urának Vlatko Vladjevicsnek lábainál, a kit életében híven szolgált, halála után sírt emelt neki, Isten segedelmével és Pál fejedelem kegyelmével. És temetkezzetek itten erre a nemzetségre, Miotos vajda jobbján, a mennyien akartok. Az én kezemtől a földön, akárkié legyen, tőlem meg nem halt senki, sem bűnösen meg nem öletett).

Ugyanott:

«Ovdje leži Grubaća vojvode Miotosa poštena i u to...»

(Itt nyugszik Grubacsa, a Miotos vajda hű (neje?) és itt . . . .)

A 237-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdi leži dobri vojvoda od dobroga doma Obrenovića sin. U to doba nebijah se omrazio zlu ni dobru i kogod me poznavaše svako me žaljaše. Htjedoh biti dobar junak, ali mi smrt to prekrati. Otidoh od otca veoma pečalna i podjoh inoj družini običnim mojim novim putem. Rano odoh na onaj svet».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt fekszik a jó vajda, fia a jó Obrenovics háznak. Ebben a korban még nem gyűlöltettem meg magamat sem a jók, sem a gonoszok által. A ki ismert, mindenki sajnált. Jó vitéz akartam lenni, de megrövidített benne a halál. Eltávoztam igen szomorú atyámtól és új szövetkezethez mentem közönséges új utamon. Korán jutottam a túlvilágra).

Ugyanott:

«...i pogibe na bitkama despotovim, a ovaj biljeg Mahmuta Bran-

kovića na svojoj baštini na Petrovu-polju nebi osobena ruka, kaja ga snese i napisa».

(... és elesett a despota csatáiban, Mahmut Brankovics ez emlékét pedig tulajdon birtokán a Petrovo-mezőn nem a saját keze volt, a melyik idehozta és irta).

A 238-ik lapon:

«A ovo je biljeg poštenoga viteza vojvode Radivoja Ovodaiča. Dok sam bio, pošteno sam i glasovito živio, a legoh na tudjoj zemlji i biljeg mi je taj na baštini».

(Ez pedig emléke a becsületes vitéznek, Radivoj Ovodaics vajdának. A meddig voltam becsületesen éltem és dicsően. Idegen földbe feküdtem és ez az én emlékem birtokomon).

IRODALOM

TÖRTÉNELMIEK

Polybius, Strabo, id. *Plinius,* ifj. *Plinius, Appianus, Claudius Ptolomaeus, Dio Cassius.*

Itinerarium Antonini. Tabula Peutingeriana.

Ravennatis anonymi cosmographia. (Berolini, 1860.)

Procopius. De bello Gothico. (Maltreti, Scriptores rerum italicorum, I.)

Constantin Porphyrogenitus. De Administrando Imperio.

Kosmas bolgár presbyter egyháztörténeti iratai (Hilferding orosz művében a szerbekről és bolgárokról.)

Presbyteri Diocleatis. Regnum Slavorum (*Lucius,* de Regno Dalmatiae.)

Johan. de Thurocz. Chronica Hungarorum. (Augsburg, 1488.)

Leonclavius. Annal. Sultanorum. (Frankfurt, 1588.)

Leonclavius. Hist. Musulm. (Frankfurt, 1591.)

Ostroviczai Konstantinovics Mihály török históriája Bosznia meghódításáról, (belgrádi Glasnik, XVIII. k.)

Hahuval Ghazavati Boszna (Bosznia meghóditása, törökül) Stambul, a hedzsra 1154. évében.

Razzi. La storia di Raugia. (Lucca, 1595.)

Bertelli. Vite degl' Imperatori dei Turchi. (Vicenza, 1599.)

Orbini. Il regno de gli Slavi hoggi corottamente detti Schiavoni. (Pesaro, 1601.)

Lunari. Copioso ristretto degli annali di Ragusa. (Venezia, 1605.)

Istvánfi. Historiarum de rebus Hung. (Köln, 1622.)

Montalbano. Rerum Turcicarum Commentarius. (Turci Imperii Status. Elzevir. 1630.)

Garzoni. Historia della republica di Venezia. (Venezia, 1660.)

Lucius. De Regno Dalmatiae et Croatiae. (Amstelodami, 1666.)

Lucius. Memorie istoriche di Tragurio. (Venetia, 1674.)

Ciaconi. Vitae et Regestae Pontificium Romanorum et S. R. S. Cardinalium ab Augustino Oldoino recognitae. (Roma, 1677.)

Benoist. Histoire des Albigeois. (Páris, 1691.)

Bonfinius. Rerum Hungaricarum. (Lipcse, 1711.)

Longinus. Hist. Polonicae. (Lipcse, 1712.)

Ritter. Bossna captiva sive regnum et interitus Stephani ultimi Bossnae regis. (Tyrnaviae, 1712.)

Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien. (Nürnberg, 1718.)

Lenfant. Histoire de la guerre des Hussites et du concile de Bâsle. (Amsterd., 1731.)

Kantemir. Gesch. d. Osm. Reiches. (Hamburg, 1745.)

Caroli du Fresne-Ducange. Illyricum vetus et novum. (Posonii, 1766.)

Bomman. Storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia, Croatia e Bosnia. (Venetiis, 1775.)

Philippus ab Ochijevia. Epitome Bosnensis provinciae. (Ancona, 1776.)

Naventinus Prudentius. De regno Bosniae eiusque interitu. (Venetiis 1784.)

Kerselich. De Regn. Dalm., Croat., Slav. (Zágráb.)

Schimeck. Politische Geschichte des Königreiches Bosnien und Rama. (Wien, 1787.)

Raič. Istorija raznych Slavenskich narodov, najpače že Bolgar, Chorvatov i Serbov. (Bécs, 1794—1795. II. kiad. Pest, 1823.)

Pejacsevich. Historia Serviae. (Colociae, 1799.)

Engel. Geschichte von Serwien und Bosnien. (Halle, 1801.)

Gebhardi. Geschichte der Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien, Rascien, Bosnien, Rama und Ragusa. (Wien, 1805.)

Engel. Geschichte des Freystaates Ragusa. (Wien, 1807.)

Engel. Geschichte des ungarischen Reiches. (Wien, 1813—1814.)

Katona. Hist. crit. regn. Hungariae. (Pest, 1779—1817.)

D. Davidović. Dějanija k istorii serbsk. naroda. (Bécs, 1821.)
Omer Effendi. The War in Bosnia. (A török eredetiből angolúl kiadta az «Oriental Translation Fund.» (London, 1830.)
Hammer. Geschichte des Osmanischen Reiches. (Pest, 1827—1835.)
G. Catalinich. Storia della Dalmazia. (Zara, 1834—1835.)
Vidaković. Istorija sloveno-serbsk. naroda. (Belgrad, 1833—37.)
Wessenberg. Die grossen Kirchenversammlungen des 15. und 16. Jahrh. (Constanz, 1840.)
Galleria di Ragusei illustri. (Ragusa, 1841.)
L. Ranke. Die serbische Revolution. (Berlin, 1844.)
Geschichte des Illyrismus gegen die Magyaren. (Leipzig, 1849.)
Fra P. Bakula. Breve compendio sacrostorico sull'Erzegovina. (Raguza, 1853.)
Majkov. Istorija serbskago jazyka po pamjatnikam pisannym kirilliceju, v sojazi s istorieju naroda. (Moszkva, 1856.)
A. Hilferding. Pisma ob istorii Serbov i Bolgar (Moszkva. 1855—1859.)
Grigorovič. O Serbii v. jeja otnošenijach k sošednym državam, preimuš čestveno v XIV i XV stol. (Kazan, 1859.)
Ginzel. Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method. (Wien, 1861.)
Fra P. Bakula. I martiri nella missione francescana in Erzegovina. (Roma, 1862.)
Zinkeisen. Gesch. d. osm. Reiches. (Hamburg, 1840—1863.)
Pamučni. Gisne Ali-Pasi Rizvanbegavitza. (Szt.-Pétervár, 1863.)
Fra P. Bakula. Herzegovina za 19 godinah vezirovaniah Ali-Pasi. (Bécs, 1863.)
Prospetto cronologico della storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia. (Zara, 1863.)
Salamon. Az első Zrinyiek. (Pest, 1865.)
Petranović. Bogomili crkva bosanska i Krsćani. (Zara, 1867.)
Rački. Bogomili i Patareni. (Rad. jugosl. Akad. VII., VIII., X.) Zágráb, 1869.
Golubinskij. Kratkij očerk istorii pravoslavnych cerkvej bolgarskoj, serbskoj i rumynskoj. (Moszkva, 1871.)
Lago. Memorie sulla Dalmazia. (Venezia, 1869.)
Joannis de Segovia. Historia gestorum generalis synodi Basiliensis. (Monumenta concil. gen. seculi decimi quinti. Concilium Baseliensis. (Vindobonae, 1857—1873.)
Aeg. Carlerius. Liber de Legationibus. (Mon. concil.)
Joannis de Turonis. Regestum. (Monumenta concil. gen. seculi decimi quinti. etc.)
Ebendorfer. Diarium. (Monumenta concil. etc.)
J. Crnčić. Popa Dukljanina Letopis. (Porto Ré, 1874)
C. J. Jiriček. Dejiny Bulharského naroda. (Prága, 1875.)
Kritobulos. II. Mehemet. Ford. Szabó K. (Mon. Hung. XXII. (Budapest, 1875.)
Ali Suavi. A propos de l'Herzégowina. (Paris, 1875.)
Grandin. L'insurrection de l'Herzégowine. (Paris, 1876.)
Vasziljevszky. Byzancz történetéből (oroszúl), Slavjanszky Sbornik III. (Szt.-Pétervár, 1877.)
Ranke. Die Osmanen. (Leipzig, 1877.)
Zippel. Die römische Herrschaft in Illyrien. (Leipzig, 1877.)
Kállay. A szerbek története. (Budapest, 1877.)
Jireček. Istoria Bolgar. (Odessa, 1878.)
Veselicki-Bozidarodić. Bosnisch-herzegovinische Frage. (Wien, 1878.)
Helfert. Bosnisches. (Wien, 1879.)
Ranke. Serbien und die Türken. (Leipzig, 1879.)
Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch die k. k. Truppen. (Wien, 1879.)
Batinics. Djelovanje Franjevana u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka. (Zágráb, 1881.)
Klaić. Poviest Bosne do propasti Kraljevstva. (Zágráb 1882.)
Der Aufstand in der Herzegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien. (Wien, 1883.)
St. Bošković. La mission du peuple serbe. (Paris 1886.)
Huber. Ludvig I. und die ungarischen Vasallenländer. (Arch. f. östr. Gesch. LXVI.)

Schwandtner J. G. Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini.. cum praefatione M. Belii. (Viennae, 1766—68.)
Menckenius. Scriptores rerum germanicarum. (Lipsiae, 1728.)
Karano Tvrtkovics. Srpski spomenici ili stare risovulje, diplome, povelje i snošenia bosanski, srbski, hercegovački, dalmatinski i dubrovački kraljeva, careva, banova. (Belgrad, 1840.)

Fejér. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (Buda, 1829—1844.)
Endlicher. Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. (Sangalli, 1849.)
J. Kukuljević-Sakcinski. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (Zágráb, 1851.)
Corpus Script. Hist. Byzantinae. (Bonn, 1828—1855.)
Miklosich. Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii etc. (Bécs, 1858.)
Pucić. Spomenici srpski od. g. 1395—1423. (Beograd, 1858.)
Theiner. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. (Romae, 1859.)
Šafařik. Acta archivi veneti, spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium (Belgrad, 1860.)
Pucić. Spomenici srpski iz dubrovačke arkive. (Beograd, 1862.)
Kukuljević. Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (Zágráb, 1862—63.)
Kukuljević. Monumenta historica Slavorum meridionalium. (Zágráb, 1863.)
Makušev. Monumenta historica Slavorum meridionalium. (Varsó, 1864.)
Rački. Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka. (Zágráb, 1865.)
Makušev. Ital Archivy i chranjaščiesja v nich materialy dlja slavjansk istorii. (St.-Petersburg, 1870—71.)
Ljubić. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. (Zagrabiae, 1868.)
Müller. Fragmenta historicorum graecorum. (Parisiis, 1870.)
Mommsen. Corpus Inscriptionum latinarum, III. (Berlin, 1873.)
Tkalčić Joh. Bapt. Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis. 1873.
Kukuljević. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (Zagrabiae, 1874.)
Theiner. Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam Illustrantia. (Romae, 1863. Zágráb, 1875.)
Rački. Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. (Zagrabiae, 1877.)
Wenzel Gusztáv. Árpádkori új okmánytár 12 kötetben (a magy. tud. Akademia monumentái közt.) Pest, 1860—1878.
Wenzel Gusztáv. Magyar Történelmi Tár (II. k. okmányi kalászat, IV. k. budai regesták az Anjouk korából, XIV., XXIV. és XXV. k. Marino Sanuto világkrónikájából.) Budapest.
Monumenta Ragusina. (Zágráb, 1879—1882.)
Fraknói és Károlyi. Magyar Országgyűlési Emlékek. I.—IV. k. (Budapest, 1874—85.)
Magyar Történelmi Emlékek (Monumenta Hungariae Historica.) I. oszt. Okmánytárak, II. oszt. Irók, III. oszt. Országgyűlési Emlékek, IV. oszt. Diplomácziai Emlékek. (Budapest, 1857—86.)

ORSZÁG- ÉS NÉPRAJZIAK

Kuripesics. Wegreise k. k. Majestät Botschaft nach Konstantinopel. (Wien, 1531.)
Domenici Marci Negri Veneti. Geographiae commentatorium libri XI. (Basiliae, 1557.)
Nicolay. Navigations et peregrinations orientales. (Lyon, 1568.)
Volterra. Geographia. (Lyon, 1599.)
Des Hayes. Voyage de Levant, fait par le commandement du roy en l'année 1621 par le Sieur D. C. (Paris. 1632.)
Brown. Relation des plusieurs voyages, faits en Hongrie, Servíe, Bulgarie etc. (Paris, 1684.)
Spicilegium observationum historico geographicum de Bosniae Regno. (Lugd. Bat. 1737.)
Farlatus. Illyricum sacrum. (Venetia, 1769.)
Abbate Fortis. Viaggio in Dalmazia. (Venezia, 1774.)
Lourich. Osservazioni sopra diversi pezzi del Viaggio del signor Fortis. (Venezia, 1776.)
Hadzsi Chalfa. Rumeli und Bosna. Übers von Hammer. (Wien, 1812.)
Svear. Ogledalo Ilirije. (Zágráb, 1839—42.)
M. Mazuranić. Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajum učinjen 1839—42 po jednom do moroden. (Zágráb, 1842.)

Seljan. Zemlopis pokrajinah ilirskih. (Zágráb, 1843.)
Robert. Les Slaves de Turquie. (Paris, 1844.)
Gardener Wilkinson. Dalmatia and Montenegro. (London, 1848.)
Ami Boué. La Turquie d' Europe. (Paris, 1848.)
Jukić. Pregled turskog carstva v Europi. (Zágráb, 1850.)
H. Deprez. Les peuples de l'Autriche et de la Turquie. (Paris, 1850.)
Slavoljub Bosnjak (Jukić). Zemljopis i povjestnica Bosne. (Zágráb, 1851.)
J. G. Kohl. Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro. (Dresden, 1851.)
Ami Boué. Recueil d'Itinéraires. (Vienne, 1854.)
A. Hilferding. Bosnija, Gercegowina i Staraja Serbija. (St. Petersburg, 1856.)
Hilferding. Les Slaves occidentaux. (Paris, 1858.)
Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff 1496—99, ed. Groote. (Köln, 1860.)
Juki'. Bosanski Prijatelj. (Zágr., 1850, 1853, 1861.)
Paton. Researches on the Danube and the Adriatic. (Lipcse, 1861.)
Sestak und Leherb. Militaerische Beschreibung des Paschalik Herzegovina. (Wien, 1862.)
Jagić. Jihoslované, obraz historicko-statisticky. (Prága, 1864.)
Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae. (Buda, 1864.)
Ubicini. Les Serbes de Turquie, études historiques, statistiques et politiques sur la Princi pauté de Serbie, le Montenegro et les pays Serbes adjacents. (Paris, 1864.)
Toma Kovacsevics. Opis Bosne i Hercegovine. (Belgrad, 1865.)
Schematismus Dioecesios Rachusinae, 1866.
Thömmel. Beschreibung des Vilayet Bosnien und Herzegovina. (Bécs, 1867.)
N. Makušev. Zadunajskie i Adriatičeskie Slavjane. (St. Petersburg, 1867.)
Roskievič. Studien über Bosnien und die Herzegovina. (Lipcse, 1868.)
Kratki zemljopis o Bosni. (Szerajevo, 1869.)
Maurer. Reise durch Bosnien. (Berlin, 1870.)
Boszna Vilayetinum Szal nameszi. Török hivatalos évkönyv a hedzsra 1280-ik évéből. (Szerajevo, 1872.)
Fra Petrus Bakula. Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus Apostolici in Hercegovina. (Spalato, 1867. Mosztár, 1873.)
Evarist de Saint-Marie. L' Herzegowine. (Paris, 1875.)
Creagh J. Over the borders of christendom and Eslamiah, a journey through Hungary, Slavonia, Servia, Bosnia, Hercegowina, Dalmatia and Montenegro, to the North of Albania in summer of 1875. (London, 1875.)
Thomson G. L' Herzegovina. Géographie. Histoire politique et militaire des populations revoltées. Moeurs et légendes. Insurrection actuelle. La question d' Orient. La politique des puissances européennes. (Paris, 1875.)
Cegani G. L'Erzegowina (Venezia, 1875.)
Mathoni. Razgloka i hipsometrija slavonskoga naroda. (Zágráb, 1875.)
Černy. Herzegovina zeme a lid. (Prága, 1875.)
Iryarte. La Bosnie et l'Herzegovine pendant l'insurrection. (Páris, 1875.)
Elbinger dr. Studien über Bosnien und die Hercegowina. (Freund, 1876.)
Kinkel Prof. G. Die christlichen Unterthanen der Türkei in Bosnien und der Hercegovina. (Basel, 1876.)
Forsyth W. The Slavonic Provinces south. of the Danube. (London, 1876.)
F. Crousse. La Péninsule gréco-slave. Son passé, son présent et son avenir. (Bruxelles, 1876.)
Meylem. A travers l'Herzegovine. (Paris, 1876.)
Sterneck. Geogr. Verhältnisse, Communicationen und das Reisen in Bosnien, Herzegovina und Montenegro. (Wien, 1877.)
Evans. Trough Bosnia and the Herzegowina on foot, during the insurrection. (London, 1877.)
Mackenzie and Irby. Travels in the slavonic provinces of Turkey. (London, 1877.)
Blau. Reisen in Bosnien und der Herzegowina. (Berlin, 1877.)
Ruthner. Un viaggio a Maria Stella, convento dei Trappisti in Bosnia. (Venezia, 1877.)
Luksič. Neueste Beschreibung und vollständiges Ortslexicon von Bosnien und der Herzegovina. (Prag, 1878.)
Ruffer E. Land und Leute von Bosnien und der Hercegovina. (Prag, 1878.)
Gaj V. Balkan divan. Viesti, misli a probe o zemlji i narodu na vlostu Bosni i Hercegovini. (Zágráb,, 1878.)
Buchelen. Bosnien und seine volkswirthschaftliche Bedeutung. (Wien, 1879.)

Echelles R. Postier des. Die Productionverhältnisse in Bosnien und der Hercegowina. (Wien, 1879.)
Schweiger-Lerchenfeld. Bosnien in Wort und Bild. (Wien, 1879.)
Gyurkovics v. Bosnien und die Nebenländer. (Wien, 1879.)
Radics Die Organisation der gr. or. Particularkirchen. (Prag, 1879.)
Jireček. Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien und Bosnien während des Mittelalters. (Prag, 1879.)
Ortschafts-Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Herzegovina. (Sarajevo, 1880.)
Erhebungen und Vorstudien über den Metallbergbau in Bosnien. (Wien, 1880.)
Marbeau E. d. La Bosnie depuis l'occupation austro-hongroise. (Paris, 1880.)
Mojsisovics, Tietze und Bittner. Grundlinien der Geologie von Bosnien und von Herzegovina. (Wien, 1880.)
Strausz. Bosnyák föld és népe. (Budapest, 1881.)
Jettel. Die wissenschaftliche Erforschung Bosniens. (Wien, 1881.)
Hoernes. Alterthümer der Herzegowina. (Wien, 1882.)
Strausz. Bosnien, Land und Leute. (Wien, 1882.)
Dehn. Deutschland u. der Orient. (München, 1884.)
Krauss. Das Mundschaftsrecht des Mannes über die Ehefrau bei den Slaven. (Wien, 1886.)
Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Herzegovina. (Wien, 1886.)

INTÉZMÉNYEK, JOGSZOKÁSOK, STB.

Tomko. Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae vulgo Marnavitzae Nissensis. (Romae, 1632.)
Weltzl. Verzeichniss der Münzen und Medaillensammlung. (Wien, 1844.)
Palma. Heraldicae regni Hung. specimen.
Rupp Jac. Numi Hungariae hactenus cogniti. Periodus Arpadiana (Budae 1841.) Periodus mixta. (Budae, 1846.)
Érdy. A boszna és szerb régi érmek. (Pest, 1858.)
Bogišić. Pravni običaji u Slovene. (Zágráb, 1867.)
Loi constitutive des Vilayets. (Constantinople, 1868.)
Köhne. Blätter für Münz-, Siegel- und Wappen-Kunde. (Berlin, 1868.)
Query. Droit Musulman. (Paris, 1871.)
Nicolaides. Legislation ottomane. (Constantinople, 1873.)
Bogišić. Zbornik sadašnih pravnih običaja u južnih Slavena. (Zágráb, 1874.)
Ljubić. Opis Jugoslavenskih Novaca. (Zágráb, 1875.)
Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze. (Wien, 1880.)
Zur Orientirung über den gegenwärtigen Stand der bosnischen Verwaltung. (Wien, 1881.)
Provisorisches Wehrgesetz für Bosnien. (Wien, 1881.)
Gesetzgebung für Bosnien und die Herzegovina. (Wien, 1883.)
Familienrecht und Erbrecht der Muhammedaner. (Wien, 1883.)
Nyáry. Heraldika. (Budapest, 1886.)

IRODALMIAK

Kačić-Miosić. Razgonor ugodni naroda slovinskoga. (Velencze, 1756.)

Relkovics. Satir ili divi csovik. (Drezda, 1761.)

Rajić. Istorija raznik slavenskih narodov. (Bécs, 1794.)

Appendini. Notizie stroico critiche sulle antichita, storia e letteratura dei Ragusei. (Raguza, 1802—1803.)

Dobrovsky. Glagolitica. (Prága, 1807.)

Dobrovsky. Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris. (Bécs, 1822.)

Milutinovics Szarajlija. Szerbijanka. (Lipcse, 1826.)

Milutinovics Szarajlija. Zorica. (Lipcse, 1827.)

Wila. Serbische Volkslieder und Heldenmährchen. (Leipz. 1828.)

Kopitar. Glagolita Clozianus. (Bécs, 1836.)

Milutinovics Szarajlija. Pevanija crnogorska i hercegovacska. (Bécs, 1833. Lipcse, 1837.)

Fr. Miklosich. Radices linguae slovenicae veteris dialecti. (Lipcse, 1845.)

Šafařik. Památky dřevniho pismenictvi Jihoslovanu. (Prága, 1831.)

Fr. Miklosich Monumenta linguae palaeoslov. e codice Suprasliensi. (Lipcse, 1851.)

Kapper. Gesänge der Serben. (Leipzig, 1852.)

Šafařik. Památky hlaholského pisemnictvi. (Prága, 1853.)

Talvj. Volkslieder der Serben. (Lipcse, 1853.)

Kukuljević. Stari pjesnici hrvatski XV—XVI. vieka. (Zágráb, 1856—58.)

Šafařik. Ueber den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus. (Prag, 1858.)

Fr. Miklosich. Kleinere Schriften. (Wien, 1857.)

Berčić. Chrestomathia linguae vetero-slovenscae charactere glagolitico. (Prága, 1859.)

Miklosich. Zum Glagolita Clozianus. (Wien, 1860.)

Daničić. Rječnik iz knjizevnih starina srpskih. (Belgrád, 1863—64.)

Grgo Martics. Osvetnici. (Zágráb, 1861, 1862, 1866.)

Srbske narodne pjesme iz Hercegovine. (Bécs, 1866.)

Petranovics. Srpske narodne pjesme iz Bosne. (Serajevo, 1867.)

Makušev. Izlědovanija ob istoričeskich pamjatnikach i bytopisateljach Dubrovnika. (St.-Petersburg, 1867.)

Bogišić. Slovenski Muzeum. (Ujvidék, 1867.)

Miklosich. Beiträge zur Kenntniss der slavischen Volkspoesie. (Wien, 1870.)

Bosanske nar. pripoviedke. (Sziszek, 1870.)

Pavić. Istorija dubrovačke drame. (Zágráb, 1871.)

Kosztа-Risztics. Srpske narodne pjesme pakupljene po Bosni. (Belgrad, 1873.)

Daničić. Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika. (Belgrad, 1874.)

Pavić. Narodne pjesme o boju na Kosovu. (Zágráb, 1877.)

Bogišics. Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa. (Belgrad, Glasnik, 1878.)

Pypina i Spasoviča. Istorija slavjanskich Literatur. (St. Peterburg, 1879—1880.)

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A.

Abdul Medzsid I. 140
Abdurrahman I. 139 II. 111
Abdul Latif I. 204
Abdul Aziz II. 4
Ad Matricem I. 18, 20, 21
Ad Bassante I. 18
Adriatenger I. 20 II. 178
Aegidius Carlerius I. 76
Agnes I. 46
Aga I. 174
Ahmed I. 138
Ahmed Szokolovics I. 246
Ahmed bég Herczegovics I. 92, 132
Ahmed bég Cserics I. 179
Aina I. 192
Akir-monda II. 206
Alexander-regény II. 206
Ali basa Moralja I. 140, II. 112
Almissa I. 52
Ali basa I. 267, 132
Aljinics I. 116
III. Albert I. 62
Ali bég Vidaics II. 111
Ali basa Ecsimovics II. 109
Altamanovics Miklós I. 56, 82
Ali basa Rizvánbegovics I. 140, 263, 267
Ali basa Csengics I. 185
Alimpics II. 3
Alaj bég Cserics I. 135
Ali bég I. 90
Albigenzek I. 30
Andrássy Gyula gróf I. 127
András halomföldi gróf I. 45
Andamionius I. 23
Ancsicsi I. 105
Andrej Popov I. 33
Anjouk I. 29
Andromeda I. 23
Andreas Hofer I. 275
Ancsics II. 210
Anjou-liliomok II. 193
Antivári II. 59
Appel báró I. 181
Apardli basa I. 133
Apokalypsis II. 205
Ara Coeli II. 198
Ariosto II. 208
Árpádok I. 29
Árszlan-Agics-moszt II. 82
Armanj II. 150
Asleme I. 186
Askenáz I. 170
Asida I. 192
Asper I. 130
Athnamé II. 180
Auersperg Eberhard II. 108
Auersperg Herbert I. 133
Augustus I. 18
Avtovacz II. 46, 48
Avignon I. 51
Avd'aga I. 130, 232
Azizie II. 4

B.

Baba II. 55
Baba-Planina II. 55. 56
Babonics Iván I. 48
Babics II. 80
Badeni Lajos őrgróf I. 134
Bajazid I. 92 II. 140
Balkán I. 25
Balsics György I. 56
Bakula Péter I. 99, 102, II. 220
Banderialisták I. 6
Bánffy Jakab II. 140
Banjalukai fürdők I. 18
Bandulevics II. 210
Ban-Brdo I. 43 II. 104
Banjaluka I. 179 II. 103, 168
Bárdy István II. 140
Barbara királyné I. 72
Bartal perjel II. 140
Bassante I. 36
Basticza-patak II. 42
Báthory András II. 143
Batthyány Ádám bán I. 134
Batthyány Boldizsár II. 140
Bazel I. 75
II. Bazil I. 37
Bebek János II. 140
Begluk I. 160
Begova-Dzsámia I. 21, 126, 171
Begler bég I. 186
Bektasi dervisek I. 139
II. Béla I. 37
IV. Béla II. 98
Belgrád II. 212
Belvedere II. 170
Benoist I. 33
Bend basi kávéház I. 206
Bercse I. 39
Beremagnicza-Planina II. 121
Berecz I. 39
Besir basa Csengics II. 28
Bey I. 39
Bezesztán I. 171
Bilek I. 114, II. 65, 69, 76
Bihács I. 19. 50, 52, 179, II. 101, 138
Biograd primorszki I. 37
Bircse I. 39
Bisztricza II. 20, 22
Biscse I. 270, II. 98
Bitorg I. 227
Blach I. 24
Blácsai kő I. 105, 106
Blácsa I. 108

Blagaj ... I. 91, II. 63 104
Blau porosz konzul I. 19, 99, 235, II. 164
Blazsuji emlék ... ... I. 19
Blazsuj ... I. 6, 9, 17, 21, 44
Boriszlai Ferencz ... I. 140
Boszna-Szeraj ... I. 16, 126
Bobovácz I. 54, 67, 72, 90, 98, II. 170
Bogdán Szimunics ... II. 43
Bhaszura ... ... I. 18
Bogutov ... ... II. 72
Bozikovácz Planina II. 162
Borovicza I. 90, 115, 186 II. 129
Borja ... ... II. 20, 25
Borek ... ... II. 146
Borilovics ... ... II. 79
Boszna-Bród ... ... I. 1
Bosznavölgy ... ... II. 60
Boszna-vasut ... ... I. 1
Boszna folyó ... I. 2, 25
Bosnyák bánság ... I. 25
Boszna-bégek ... ... I. 26
Borics czár ... ... I. 32
Bosona ... ... I. 36
Borics bán ... ... I. 38
Borac ... ... I. 39 II. 82
Bogumilek I. 29, 30, 32, 50, 60
Boros ... ... II. 15
Borovaglava ... ... I. 38
Bosnyák orthodoxok I. 145
Bocche ... ... I. 182
Borák ... ... I. 95
Bocseni Majdán ... II. 121
Bosznia Argentina II. 128
Boguljub Petranovics II. 220 222
Bojnicsics Iván dr. ... II. 188
Bjelasicza Planina ... II. 44
Bogaszov knéz ... I. 239
Bosn. Post ... II. 117, 222
Bodleian Library ... II. 201
Brankovics György I. 75, 85
Brod ... ... I. 2
Brocsno ... ... I. 19
Brocsno Polje ... I. 110
Branics ... ... I. 70
Brdo ... ... I. 43
Breska ... ... II. 3
Branislav Brsnil ... I. 227
Brebir ... ... I. 52 II. 108
Brezovopolje ... ... II. 4
Bjelasnicza ... I. 244 II. 17
Bjelasnicza Planina II. 18, 44
Bjela Vodu ... ... II. 36
Bjelina ... ... II. 3
Bjelopolje ... ... I. 42
Budua ... ... II. 59, 80
Buzovacza ... ... I. 6
Buzin ... ... II. 91
Bukvicza ... ... I. 2 II. 28
Bukoviczai sir ... ... I. 109
Buratti ... ... II. 191
Búna forrás ... ... I. 261
Búna ... ... I. 266
Buda (Margit-sziget) I. 42
Buda ... ... I. 134
Byzancz ... ... I. 16, 28
Bukovicza ... ... I. 108, 115

C.

Canale ... ... II. 82
Castriota György ... I. 86
Castrioták czimere ... II. 183
Castelnuovo ... ... I. 58
Cattaro — ... ... I. 30, 85
Cathari ... ... I. 43
Centuriok ... ... I. 18
Cetina ... ... I. 49, II. 63
Chachambasi ... ... I. 171
Chalkokondylos ... ... II. 207
Chelmo ... ... I. 39
Chozref basa I. 126 II. 129
Chozref-bég ... I. 132 II. 147
Chrom érczek ... II. 130
Chum ... ... I. 39
Chutbé ... ... I. 147
Ciacconi ... ... II. 198
Clissa ... ... I. 52, 32, 60
Corvin János ... ... II, 140
Cornelius Scipio Nasica I. 18
Crkvina ... ... II. 106
Crnács ... ... II. 85
Crveni-Klanacz ... ... II. 18
Cumpania-Hán ... II. 174
Csadeljavicza ... II. 122, 123
Csadjavicza-Han ... II. 122
Csajnicza I. 179, 222 II. 46
Csaklavicza Planina ... II. 12
Csapljina ... ... I. 272
Csarsia ... ... I. 171 174
Csaucs ... ... I. 174
Csiftluk ... ... I. 160
Cschotina folyó ... I. 227
Csemerno ... I. 246 II. 22, 44
Csemernicza ... I. 98, II. 130
Csengics család ... ... I. 139
Csengics kula ... II. 29
Cserin ... ... I. 23
Cserini sirkő ... ... I. 22
Cserini vadászat ... I. 111
Cseszlav ... ... I. 37
Csetinye ... ... II. 35. 45 220
Csevljanovics ... ... II. 130
Csulinovics hadnagy II. 24
Csuprilics vezír ... ... I. 135
Csupor Pál ... ... I. 72
Csupria Kozina ... ... I. 255
Csurgyevo-Gomila ... II. 66
Czarevo polje ... I. 147
Czareva-dzsámia ... I. 172
Czazin ... ... II. 88, 90
Czepelicza ... ... II. 79
Czerni Vrh ... ... II. 18
Czervany Klanácz ... II. 39
Czervanyi-Planina ... II. 42
Czernagora ... ... I. 260
Czilli ... ... I. 73
Czilley Ulrik ... ... I. 84
Czrnji Potok ... ... I. 98
Czrnovicza ... ... II. 81
Czrnicza ... ... II. 54. 64
Czyril és Method I. 25 II. 27

D.

Dalmatia ... ... I. 24
Dabar-Polje ... II. 56 75
Dabisiv ... ... II. 84
Damaskus ... ... I. 133
Dante ... ... I. 33
Dabissa ... I. 63, 64 II. 192
Dahanics ... ... II. 48
Dervent ... ... I. 2, 27, 179
Derventi felirás ... I. 27
Dénes bán ... ... I. 45
Decuriok ... ... I. 18
Debeljacsa ... ... II. 198
Delminium ... ... I. 18
Dezsevicze ... ... II. 127
Dervis Edhem Evancsikovics I. 204
Dervis Szulejman ... I. 204
Dervisa ... ... I. 192

Dervis bég Csengics I. 156, 186, 226, 231
Dinári havasok ... ... E. 3
Dioclea ... ... I. 41 II. 81
Divkovics Mátyás ... II. 210
Dinicius ... ... I. 76
Dumno ... ... I. 18
Djakovár ... ... I. 50
Doboj I. 2, 135, 179 II. 14
Doboj vára ... ... I. 81
Domanovics ... ... I. 272
Dobrunj ... ... I. 219
Doberlin ... ... II. 27, 103
Dobrinja Planina ... II. 119
Dolnji-Szeher ... ... II. 120
Dobrinje ... ... II. 121
Dobor-Polje ... ... II. 65
Dolinák ... ... II. 68
Dobretitj ... ... II. 164
Dolácz ... ... II. 172
Dobrevics czimer ... II. 183
Dobropolszka ... II. 20
Dobri Bosniani ... ... I. 35
Dolnja-Tuzla ... ... II. 12
Dolnji-Kraj ... ... I. 47
Dobricsevo ... ... II. 78
Dobor ... — ... ... II. 60
Dobrnják-kerület ... II. 44
Dracsevicza ... ... II. 81
Dragocsa ... ... II. 178
Drzics ... ... II. 208
Drascsevo ... ... I. 272
Draskovics bán ... I. 134
Draskovics gróf ... I. 179
Drina ... ... I. 20, 38
Dragota bogumil ... I. 42
Dumos Planina ... II. 22, 39
Dulcigno ... ... II. 59
Duvno ... I. 18, 50, 51, 105
Dubovicza ... ... II. 73
Dusan I. 54 II. 183, 185, 198
Durmitor ... ... I. 220 II. 35
Dubovsticza ... ... II. 128
Dürer Albert ... ... II. 201
Dugonics András ... II. 186
Du Fresne ... ... II. 186
Duzsi ... ... II. 85
Durazzói Károly ... I. 60
Dobropolje ... ... II. 24
Dzsel al-Eddin basa I. 139 II. 111
Dnoluka ... ... II. 147

E.

Ecsimovics ... ... I. 135
Erzerum ... ... I. 133
Erdődy horvát bán ... I. 133
Emánuel ... ... II. 207
Érdi ... ... II. 192
Eszék ... ... I. 1
Evans ... I. 21, 30, 94 II. 185
Erasmus ... ... I. 30
Emanuel császár ... I. 38
Epidaurum ... ... II. 80
III. Endre ... ... I. 48
Erzsébet ... ... I. 47
Egyed bán ... ... I. 47

F.

Fadil basa ... ... I. 180
Farlatti ... ... I. 82, II. 179
Fatniczai emlék ... I. 23
Fatnicza ... ... I. 23 II. 75
Fatniczai kő ... ... I. 113
Fatma ... ... I. 192
Ferdinand Ferencz főherczeg II. 184
I. Ferdinand ... ... I. 145
III. Ferdinand ... II. 184
Ferencz József-utcza I. 168,
Ferencz József király II. 201
Ferenczrendi minoriták I. 142
Ferhát basa I. 133, II. 108, 140
Ferhad bég Herendia I. 221
Ferhadia dzsámia ... II. 108
Feketetenger ... ... II. 178
Festeticsék ... ... I. 129
Festetics László ... II. 183
Firenze ... ... I 62
Fiedler oszt. tan. II. 188, 196
Fócsa I. 128, 179 224 II. 63
Fojnicza ... I. 43 II. 177, 127
Fojniczka ... ... II. 178
Fojniczai kereszt ... ... I. 101
Forta ... ... II. 39
Fort Opus ... ... I. 275
Fra Grgo Martics I. 21, 95 II. 178, 220
Fra M. V. Batinics II. 222
Frangepán czímer II. 183
Frangepán Kristóf ... II. 142
II. Frigyes ... ... I. 46
III. Frigyes császár I. 87
Fusztanella ... ... II. 43

G.

Gabella ... ... I. 272
Gaj ... ... II. 214
Glagolit ... ... II. 27
Ghazi Chozref ... ... I. 149
Gaczko-Polje ... II. 43, 57, 65
Gaczko ... ... II. 42, 76
Glasnik ... ... II. 206
Galiczia ... ... II. 194
Galgóczy tábornok II. 70, 76, 80
Gala Jahorina ... ... II. 18
Glavárok ... ... II. 43
Glagolit kézirat ... II. 206
Glavinics ... ... II. 210
Glamocs I. 19, 103, II. 97, 122
Gara János ... ... I. 72
Gara Miklós ... I. 59, 64
Germanicus ... ... I. 18
XII. Gergely pápa II. 60
Gerhardus ... ... I. 51
Golinjev-Dol ... ... II. 55
Gornja Tuzla ... ... II. 12
Gradácz ... ... I. 106
Gorazdaiak ... ... I. 129
Gorazda ... ... I. 219
Gosztilj ... I. 22, II. 164, 166
Gorazdai nyomda 19, II. 209
Grahovina ... ... II. 166
Grbonog ... ... II. 142
Grecko ... ... II. 46
Grubisics czímer ... II. 183
Grüneberg codex ... II. 200
Grahovo ... ... II. 81
Guszinjei nota ... I. 208
Gyaurszko-Polje I. 108, 116, II. 75
Grubjetics Pava ... I. 82
Grubacsa ... ... I. 135
Grujo ... ... I. 240
Gyaurszki Grad ... I. 246
Gornji Szeher ... ... II. 120
Gyurkovics ... ... II. 123
Gornji-Vakuf ... ... II. 124
Gyöl-Hisszár ... ... II. 134
Goricza ... ... II. 134
Gracsanicza ... II. 14, 47
Gradina ... ... II. 33
Grkek ... ... I. 99
Gregor pápa ... ... I. 84
St-Gregor Naziazenus I. 48
Gotfrid ... ... I. 38

Gucsjagorai zárda ... II. 174
Guzla ... ... II. 219
Gvozd... ... ... II. 39
Gyuro Balsics ... II. 82

H.

Habiba ... ... I. 192
Hadsi bég Csengics... II. 19
Hadzsi Ahmed aga I. 172
Hadzsi Ahmed aga Pozsderacz II. 90
Hadzsi Loja I. 124 II. 97
Hadzsi Musztafa I. 139 II. 111
Hadsi Chalfa ... ... I. 256
Hadzsics J. ... ... II. 213
Hafiz ... ... I. 204
Hahki rusdam ... ... I. 162
Haszna ... ... I. 192
Hasszan bég Ibrahim Begovics II. 99
Han-Kovics ... ... I. 238
Han-Romanja ... ... I. 239
Halomfölde I. 39, 49, 45, 54, 78 II. 60
Hasszan basa ... ... I. 87
Haracsie ... ... I. 155
Haselbachy Tamás ... I. 46
Hatt Humayum ... I. 124
Hatti Serif... ... ... I. 140
Hektorovics ... II. 207, 208
Herczegovácz ... II. 150
Helena Gruba ... I. 64
II. Henrik ... ... I. 43
Hedvig banicza ... I. 84
Hilmy effendi ... ... I. 185
Hildburghausen herczeg II. 109
Hilferding ... ... I. 34
Hlukogli basa ... ... I. 132
Hodzsa ... ... I. 151
Horvát János ... ... I. 60
Honorius pápa ... I. 44
Hörmann kormánybizt. E. 1
Hormos ... ... II. 81
Hoernes ... I. 19, 20, 100 II. 175
Hrvoja... I. 61, 189, 194, 205 II. 59, 60, 144. 189, 194 205,
Hunyadi János I. 77 II. 211
Hunyadi-Brdo ... ... I. 77
Hunyadiak... ... ... I. 29
Hunyadi Mátyás I. 34 II. 179
Hum ... ... I. 39, 254
Hum hegy... ... ... II. 150
Husz ... ... I. 30
Husszein aga Beberli I. 140, 267, II, 110, 112

I.

Ibrahim bég ... ... II. 39
Ibrahim bég Basaljics I. 148
Ibrahim bég Kutaljia II. 19
Igman ... ... I. 17, 43
Ignatios metropolita I. 259
Ilia Bilbia ... ... II. 99
Ilidzse ... ... I. 10, 17
Ilidzsei emlék ... ... I. 19
Illyria... ... ... I. 18 II 184
Imoszki ... ... II. 138
Imre király ... ... I. 42
III. Incze ... ... I. 42
Inoszav ... ... I. 63
Ipek... ... ... II. 112
Istvan bán... 44, 50 II. 193
III. István ... ... I. 38, 40
IV. István ... ... I. 38
III. István Balsa ... II. 199
István Tamás Osztoics II. 190 195
István Tomasevics I. 86
Ismail aga Csengics II. 113
Issza próféta ... ... I. 136
Iszkender bég ... I. 268
Itinerarium Antonini I. 19
Iván-nyereg ... ... I. 20
Ivanszko-Polje ... I. 2
Ivan Sismán ... ... I. 58
Izam ... ... I. 77
Izasics... ... ... II. 99
Izmael Aga Csengics II. 33
Izmail bég Csengics II. 46
Izsák basa ... ... I. 73
Izsák bég ... ... I. 126

J.

Jablanicza ... ... I. 95
Jagić ... ... I. 33 II. 206
Jajcza ... ... I. 27, 89, 129, II. 59, 109, 132, 145, 150, 154
Jakub ... ... I. 62
Jala ... ... II. 12, 14
Jalani ... ... I. 186
Jancsárok ... ... I. 137
Janja-Rjeka ... ... II. 7
Janina ... ... II. 6
Janko Szibinjan ... I. 77
XXII. János ... ... II. 50
János herczeg ... ... I. 44
János király... ... II. 194
Jamorectovics Vladimir I. 82
Jávor-Planina ... ... II. 41
Jazen ... ... II. 79
Jelacsa ... ... I. 86
Jelasicsok ... ... I. 129
Jelicza-Planina ... ... II. 18
Jelinszki ... ... I. 268
Jerina ... ... I. 239
Jeremiás pópa ... I. 32
Jezero ... ... II. 134
Jeruzsalem ... ... I. 133
Jireček ... ... I. 95
Johannes de Casamaris I. 42
Juris vajda ... I. 45, II. 189
Jukić ... ... II. 220

K.

Kadi ... ... I. 148
Káába ... ... I. 174
Kačić ... ... II. 28, 210, 211
Kakanj-Doboj ... I. 98, 115
Kalinovik ... ... II. 20
Kállay Béni I. 6, 8, 146, 222, 235 II. 34, 179
Kállay János ... ... II. 140
Kálmán király ... I. 37, 44
Kalderim ... ... II. 122
Kalina ... ... II. 150
Kalinovík ... ... II. 33, 37
Kanizsai György ... II. 140
Kamenicza... ... ... II. 128
Kapronczay István ... I. 133
Katancsics ... ... II. 214
Katharina királyné I. 92, 196, II. 61, 179
Katholikus leányok I. 8
Kara Mahmud ... ... II. 113
Karovics... ... ... I. 232
Karlócza ... ... II. 212
Karbun ... ... II. 171
Karaula hegység ... II. 162
Kapetánok... ... ... I. 137
Karszt ... ... II. 56, 64
Karano-Tvrtkovics... II. 221
Karagyorgye ... ... II. 213

Karagyorgyevics ... II. 111
Károlyi Árpád dr. ... E. IV
Károly nápolyi ... I. 48
IV. Károly ... ... II. 28
Kázmér lengyel vajda I. 49
Keglevics Péter ... ... II. 140
Keglevicsek I 129, 221 II. 92
Keglevics mondák ... II. 147
Keresztes sirok ... I. 104
Kelták ... ... I. 18
Kézai Simon ... ... I. 38
Khevenhüller gróf ... E. IV
Kiis ... ... I. 37
Kiszeljak ... ... I. 6 II. 177
Kiszlar aga ... ... II. 123
Kjaja ... ... I. 174
Klaić ... I. 38, 52 II. 185
Kljucs I. 264 II. 55. 64, 122
Klobuk ... ... II. 82
Knéz ... ... I. 39
Knin ... ... I. 52, 60
Knezics barát ... ... II. 183
Kobilo-Brdo ... ... II. 81
Kobila-Glava ... II. 54, 64, 66
Kula ... ... II. 120
Kolotáncz ... I. 110 II. 73
Komotin ... ... II. 155
Kont Miklós ... ... I. 55
Kovacsevics ... ... I. 223
Konjicza ... I. 80, 81 II. 115
Konstantinovics Mihály II. 206
Konstantin Porphyrogennetos I. 25, 36, 39, II. 84
Kopitár ... ... II. 213
Korán ... ... I. 150
Korby ... ... I. 70
Koritó ... ... II. 71
Koritnik ... ... II. 55
Kotor ... ... I. 36
Kotromanovicsok czimere II. 189
Kotroman István pénzei I. 47
Kotromanovics II. István bán pénzei ... ... I. 49
Kotromán család ... II. 195
Kotromán István bán I. 46 48, 57
Kozav ... ... II. 178
Kozacsa ... ... II. 49
Kozijaner ... ... II. 142
Kozluk II. 146, 150, 159, 162
Kozman ... ... II. 63
Kőhne ... ... II. 191
Középkori emlékek ... I. 24
Kövek a stoláczi temetőből I. 115
Kosztajnicza I. 132, 134 II. 86
Kosmas ... ... I. 32, 34
Kostka ... ... I. 76
Koszanovics ... ... I. 95
Koszina-Csupria ... I. 128
Koszta Risztics ... II. 221
Kosztur ... ... II. 7
Kovacski-Krsz ... I. 103
Kovacsics János ... I. 82
Krajna ... I. 50 II. 86, 88
Krajiszélícso ... ... II. 36
Kraljevics Marko ... II. 10
Krajlevo-Grob ... ... II. 162
Kraljevo ... ... II. 146
Kral-Szandalj ... ... II. 55
Kresevo ... ... II. 127
Krbljina ... ... II. 19
Krbljina nyereg ... II. 24
Krivaja ... ... II. 127
Krivoscsie ... ... II. 70, 81
Kresevo ... ... II. 127
Kreszticsek ... ... II. 190
Kreka ... ... II. 176
Kresztics dinasztia II. 199
Kresimir horvát király I. 37
Kressovo ... I. 95 II. 177
Krnin-Planina ... I. 2
Krsztácz-Planina ... I. 108
Krupa I. 132 II. 78, 88, 90, 101
Krusevicza ... ... II. 81
Kucsuk Hasszán ... II. 133
Kulin bán I. 41, 42 II. 135 151, 206
Kun László ... ... I. 47
Kukuljevics ... II. 177, 192
Kujeva ... ... I. 67
Kulen-Vakuf ... ... II. 99
Kulinovics bég ... ... II. 135
Kulinovics család ... II. 147
Kukavicza-Planina ... II. 120
Kuk-Planina ... ... II. 44
Kukunj ... ... II. 62
Kupres ... ... I. 19
Kurjakovics ... I. 50, 52
Kulin-Vakuf ... ... I. 135
Kynamos ... ... I. 38, 40

L.

I. Lajos ... ... I. 51. II. 193
Lala ... ... II. 155
Lamberg Kristóf ... I. 133
Lasva ... ... II. 104
Lasvavölgy ... ... II. 164
Lasva vize ... ... II. 166
Laskaris ... ... II. 207
Lasztrics Fülöp ... II. 210
László bán ... ... I. 61
IV. László ... ... I. 48
Latinszki Moszt ... I. 168
Lázár knéz ... I. 57 II. 82
Lázár Grebljanovics I. 56
Lazarevics István ... II. 60
Lazo Szosicza ... ... II. 35
Laudon tábornok ... I. 135
Laus-hegység ... ... II. 106
Lebersnik ... ... II. 44, 46
Ledenicze ... ... II. 85
Legeth ... ... I. 38
Lelja-Planina ... II. 22, 25
Lepenicza ... I. 97 II. 177
Lesnicza ... ... II. 7
Leusaba ... ... II. 174
Licse ... ... II. 135
Lim ... ... II. 63
Listicza ... ... I. 270
Lizisics ... ... I. 247
Liznik ... ... II. 56
Lizina Planina ... II. 120, 135
Livno ... ... I. 19, 38, 50
Livnói torony ... I. 18
Ljubomir ... ... II. 79
Ljubomir Herczegovác II. 220
Ljubibratics ... ... II. 82
Ljubisics czímer ... II. 183
Ljubagosta ... ... I. 217
Ljubić I. 38, 40, 42, II. 191
Ljubuski I. 19, 23, 272 II. 138
Ljeskováczi kereszt ... I. 101
Ljubinje ... ... II. 79
Lombardia ... ... I. 43
Longinus ... ... I. 54
Loznik ... ... II. 7
Losonczi János ... ... I. 61
Lucius ... ... I. 27
Lučić ... ... II. 208
Luculo ... ... II. 144
Lug-törzs ... ... II. 81
Lukobete ... ... II. 81

Lukács templom II. 149, 154
Luschan dr. ... ... I. 100
Lusignani János ... I. 69

M.

Macsva ... ... I. 47 II. 3
Maglaj ... ... I. 2, 3, 135
Magnicza-hegy ... II. 120
Magyar-Bród ... ... I. 1
Magyarszka-Vrata ... II. 15
Mahomed ... ... I. 90
Mahomet bég ... ... II. 62
Mahmud Brankovics I. 237
II. Mahmud I. 139 II. 111
Majdán ... ... II. 123
Majdanszka-Rjeka ... II. 132
Majevicza-Planina ... II, 3, 11
Maszlive ... ... I. 186
Majsztor ... ... I. 173
Mali-Zwornik ... ... II. 8
Manichaeismus ... I. 30
Manoilo ... ... I. 241
Manichaeusok ... I. 80
Marciana ... ... II. 204
Marko királyfi ... II. 23
Marko Kraljevics ... II. 216
Mária királyné ... I. 91
Marko Skorojevics ... II. 183
Maróthi János macsói bán I. 66 II. 69
Marulić ... ... II. 207
Matej Ninoslav ... I. 44, 45
Matijo Péter Katancsics II. 211
Mateja Relkovics ... II. 211
Matica Srbska ... ... II. 213
Matjevics ... ... II. 210
Mátyás király I. 86 II. 184
Manuel császár ... ... I. 38
Maxim Csernojevics II. 44
Medreze ... ... I. 152
Mehemed bég ... II. 84
Mehemed bég Alibegovics II. 99
Mehemed Galliogli II. 142
Mehemed Zahics effendi I. 147
Melanchton ... ... I. 30
Meira ... ... I. 192
Mergnjavics czimer II. 183
Metkovics ... 272 II. 78
Metochia ... ... II. 45
Metruke ... ... I. 159
Mevat ... ... I, 159
Mikael Konstantinovics I. 90
Mikics bán ... ... I. 50
Miklós bán ... ... I. 52
Miklosics ... ... II. 221
Milano ... ... I. 43
Milán Nikolics ... II. 7, 13
Mijotos ... ... I. 236
Miljacska ... I. 14, 17, 21
Miljacska-folyó ... I. 126
Milesevo ... ... I. 57
Mile ... ... II. 35
Milesevoi zárda ... ... II. 63
Milesevoi nyomda II. 209
Miloradovics gróf tábornok I. 271
Mirie ... ... I. 156
Mirhana ... ... I. 45
Mihovilics ... ... I. 50
Mirucsin ... ... I. 114
Mladen ... ... I. 48
Mjedulics ... ... II. 48
Mosuny-tanya ... ... II. 171
Moesia ... ... I. 20
Mokro ... ... I. 242
Mohammet szultán ... I. 127
Moharem aga Szaracs II. 147
Mollini ... ... II. 81
Mollináry járási főnök e. IV. II. 102
Momcsillo ... ... II. 23
Mommsen ... I. 18, 19, 99
Moneta ... ... I. 40
Morinje ... ... II. 41
Montalbano ... ... I. 92
Montenegro I. 40, 156 II. 70
Monte Argentaro ... II. 128
Morinje ... ... II. 38, 40
Moskó ... ... II 79
Mosztar 20, 23 102, 104, 109, 139, 170, 255, 267
Mosztari püspök ... I. 144
Mosztarszko-Blato ... II. 57
Mrezsicza ... ... II. 20
Mufti ... ... I. 185
Muhammed ... ... II. 180
II. Muhammed I. 85 II. 150
Muhammedan ifju ... I. 9
Muharem ... ... II. 161
Mujaga Cserics ... I. 179
Mukata ... ... I. 158
Muley ... ... II. 8
Mulk ... ... I. 156
I. Murad ... ... I. 56
II. Murad ... ... I. 77
III. Murad ... ... I. 138
Musicza ... ... II. 46
Musztafa bég ... ... I. 133
Musztafa budai basa I. 221
Musztafa bég Fadil-Pasics I. 148, 206
Musztaj basa ... ... II. 211
Muszulin ... ... II. 87

N.

Nagy Lajos ... ... I. 46
Nándorfehérvár ... I. 85
Nakib ... ... I. 174
Narandzse ... ... I. 186
Narenta I. 18, 246 II. 102
Narona ... ... I. 18, 29, 274
Narenta torkolat ... I. 39
Nyáry Albert ... II. 188. 194
Njemanja család ... II. 199
Necromantia ... ... I. 33
Nedics ... ... I. 19
Nelipics ... ... I. 50, 25
Nelipics Iván ... I. 66 II. 62
Nelipics knéz ... I. 51. 61
Nenad Poznanovics II. 220
Nemanjics István ... II. 182
Neveszinye I. 265 II. 40 63
Neveszinszke-Polje ... II. 46
Neretva ... ... I. 95
Neretvicza ... ... II. 178
Neum ... ... I. 275
Nicola Baseio ... ... I. 59
Nikolics báró I. 6. 181. II. 82
Nikola Altmanics ... II. 82
Nikolics Fedor bárónő I. 27 II. 18
Niksics ... ... II. 45, 63, 84
Ninoslav ... ... I. 44
Niloslav bán ... ... II. 193
Nis ... ... II. 81
Noah ... ... I. 174
Novák ... ... I. 239
Norni ... ... I. 272
Novakovics Grújó ... I. 241
Novo-Todorovo ... I. 134
Novi I. 135, 179 II. 88, 101 103
Novibazar ... ... I. 19

Novoszelje ... ... II. 120
Nuria ... ... I. 192
Nuuman basa ... ... I. 135

O.

Obalj ... ... II. 36
Obadich tábornok I. 231
Obradovics ... ... II. 212
Obrenovics ... ... II. 172
Obrenovics család I. 237
Occhievai Fülöp ... II. 186
Oglovak ... ... I. 204
Ó-Gradiska ... ... II. 107
Ohmucsevics Péter II. 184, 185
Oklaje ... ... I. 114
Olovo ... ... I. 219 II. 127
Omar Halvaj ... ... I. 174
Omar bég Ljubovics II. 40
Ombla ... ... II. 77
Omran Berberi ... I. 174
Omer basa I. 140, 150, 268
II. 114, 145, 168
Omer bég ... ... II. 4, 33
Omer effendi ... ... II. 168
Onogost ... ... II. 63
Opacsicza ... ... II. 56
Oprasics ... ... I. 238
Orachovicze ... ... I. 23
Orbini ... ... II. 186
Orien ... ... II. 70
Orlova ... ... II. 67, 82
Orlove-polje ... ... II. 4
Osztoja I. 59, 61, II. 190, 192
Osztoja zsupán ... ... I. 51
Osztoja István ... I. 65
Osztojics István ... I. 74
Osztrovicza ... ... I. 60
Osztro-Brdo ... II. 134, 146
Osztravicza ... I. 52 II. 60
Osztravicza erőd ... I. 135
Osztrasacz ... ... II. 247
Osztruzsnicza ... ... II. 127
Osanicza-Rjeka ... I. 226
Otoka ... ... II. 88
Ottomal ... ... II. 134, 146
Ozora I. 39, 44, 48, 69, 77
II. 200
Ozren ... ... II. 14
Ozren Planina ... ... II. 150
Ozman basa Csuprilics II. 8

P.

Pál horvát bán ... ... I. 69
Palmotič ... ... II 208
Paliznai János ... ... I. 90
Paliznaiak ... ... I. 64
Pannonia ... ... I. 20, 24
Panik ... ... II. 79
Panosz ... ... II. 39
Papraska ... ... I. 247
Párbaj (dal) ... ... II. 51
Pataria ... ... I. 43
Pavlovácz ... ... I. 97, 218
Pavlováczi sirkő ... I. 99
Paszarics ... ... I. 20
Pavlovics Péter ... I. 82
Pavel Radinovics ... II. 82
Paulicianus ... ... I. 32
Percsinlija tábornok I. 134 II. 12
Perényi Péter ... ... I. 69
Pécs ... ... I. 1
Péter czár ... ... I. 32
Perseus ... ... I. 23
Petrás tábornok ... II. 8
II. Péter ... ... II. 220
Peterffy (Petrovics) ... I. 74
Petersburg ... ... I. 38
Petrovácz ... ... I. 176
Petrovics Péter ... I. 267
Petrovó-mező ... ... II. 237
Peutinger tábla ... I. 18, 20
II. 108
Phanar ... ... II. 28
Philippus ab Ochievia II. 210
II. Pietro Orzeolo ... I. 274
Pijavitza ... ... II. 146
Pilaf ... ... I. 187
Piombo ... ... II. 127
Pirjakovicza ... ... II. 162
Pirlitor ... ... II. 23
Piva ... ... II. 22, 63 70
Piva-folyó ... ... I. 220
Plazo-Planina ... ... II. 250
Plána ... ... II. 68
Plevlje ... I. 19, 21 II. 63
Plevna-nota ... ... I. 187
Pliva ... ... II. 134 145
Pliva-zuhatag ... II. 157
Plinius ... ... I. 18
Pljesavicza-Planina ... II. 99
Plumbum ... ... II. 127
Pocsitelj ... ... I. 271
Podjebrad György I. 89, II. 139
Podrazsnicza ... ... II. 122
Podrinje ... ... II. 60
Podvelesz ... ... I. 254
Podrunicsi Hán ... II. 171
Poljiza ... ... II. 63
Polomari János ... I. 76
Ponir ... ... II. 106
Pontus ... ... I. 20
Ponikve-Planina ... II. 42
Popovo-Polje II. 65, 78, 81
Porim-Planina ... ... I. 252
Poszavina ... I. 18. II. 2
Poszilovics ... ... II. 210
Pozsega ... ... I. 70
Prácsa ... ... I. 218
Prepolje ... ... I. 19
Prenj-hegység ... ... I. 247
Prezde (Brizda, Prijesda) I. 46
Priedor ... ... II. 104
Prilip ... ... II. 113
Primorje I. 112, II. 82, 183, 200
Prokleta Jelena ... II. 8
Prolozsácz ... ... II, 138
Prenj-Planina — ... I. 250
Prozor ... ... II. 94
Pučić ... ... I. 66 II. 191
Pucsatevo ... II. 170, 171
Pulsano ... ... I. 73
Pasina-Livada ... II. 40
Pypin ... ... I. 32

R.

Radakovicza ... ... I. 91
Radak knéz ... ... I. 90
Rade épitő ... ... I. 256
Radinovics Pál ... I. 97, 219
II. 61, 63
Radin Jablanics ... I. 109
Radivojla vila ... ... II. 218
Radísics Pál knéz ... I. 66
Radivoj ... ... I. 74 II. 62
Radivoj knéz ... I. 80, 88
Radivoj Vladimirovics I. 82
Radinovics nemzetség II. 71
Radivoj Ovodaić ... I. 238
Radmilovics ... ... II. 74
Radmilovics falva ... II. 71
Rado ... ... II. 140
Radován ... ... II. 220
Radoszlovje ... ... II. 187

Radoszlav Pavlovics II. 63, 215
Radován Planina ... II. 166
Ráma ... ... I. 37 II. 194
Ramazan ... ... I. 15, 184
Račky Ferencz ... ... I. 36 II. 187, 191
Raimund (toulousi) ... II. 81
Ragusa ... I. 39, 43, 58, 62 II. 78, 193, 207, 213
Rhagib effendi ... ... I. 14
Rajah ... ... I. 162
Rákóczi György ... I. 133
Rakitno ... ... I. 105
Rakitnicze-Rjeka ... I. 234
Ramo-Csemo ... ... II. 19
Relkovics ... ... II. 214
Ranjen-Karaula I. 219, 232
Ratislav herczeg ... I. 46
Raunach tábornok I. 135
Ravne-Trezna ... II. 14
Redhegy ... ... I. 115
Reniero Sacconi ... I. 43
Reisz-el-Ulema ... ... I. 148
Resid basa ... ... II. 111
Ressena ... ... II. 81
Rigómezei ütközet II. 59, 112
Risena ... ... II. 81
Rizvanbegovics ... II. 112
Rjéka ... ... II. 162
Róbert Károly ... I. 48
Rodoszlovje ... ... II. 185
Rogoj ... ... II. 19
Rogolje ... ... II. 123
Roggendorf tábornok I. 132
Rogaticza I. 19, 21, 179, 232
Roskievics ... ... II. 186
Római emlékek ... I. 16
Római bányák ... I. 19
Római faragványok Gosztilj mellett ... ... I. 20
Római torony Livnóban I. 17
Romanja-Planina I. 126, 217
Rubcsics Szaniszló II. 182
Rudina ... ... II. 81
Rumili ... ... I. 186
Rusztsuklia ... ... I. 139
Ruzsicze ... ... I. 186

S.

Saftarik ... ... I. 36 II. 206
Sale ... ... I. 39
Salenes, Ad Salinas II. 12
Salenes ... ... I. 39
Salih aga ... ... II. 39
Salona ... ... II. 108
Salunt ... ... II. 81
Sámuel czár ... I. 32, 34
Satanael ... ... I. 33
Savonarola ... ... I. 30
Sauerwald kapitány I. 259
Sclavonia ... ... I. 36
Sebenico ... ... I. 66
Sefika ... ... I. 192
Seikh Dervis Becsir Vrgo I. 204
Seikh-ul-Izlam ... ... I. 148
Seikh Latif effendi I. 204
Semza ... ... I. 192
Sepák ... ... II. 7
Serajevski List ... ... II. 222
Seriff ... ... I. 192
Seriat bíróságok ... I. 148
Sir ... ... I. 186
Sierra ... ... II. 22
Sima Milutinovics Szerajlija II. 220
Sitnicza ... ... II. 120
Sirmium ... ... I. 20
Sir J. Gardner Wilkinson I. 100
Sirokibrig ... I. 67. 114, 270
Siska Menčetić (Sigismundo Menze ... ... II. 208
Skender-Vakuf ... II. 164
Slivana ... ... II. 120
Snyder puska ... I. 223
Sow ... ... I. 39
Sóföld ... I 39, 48, 77, 134
Soli ... ... — ... II. 12
Soltanić ... ... II. 207
Sprecsa ... ... II. 13
Spalato ... I. 45, 50, 60 II. 189
Sperancsics Pál ... I. 87
Spicilegium ... ... II. 185
Srebernik ... ... I. 69
Stambul ... ... I. 40
Stari város ... ... II. 120
Starigrad ... ... I. 126
Stepan Uros ... ... I. 46
II. Stepan Uros Milutin I. 47
Sterneck ... ... I. 100
Stepán Dragutin ... I. 56
Stoján Kovacsevics ... II. 39
Stepán Dusan ... I. 53
Stepan Kotromanics I. 48
Stepanograd ... ... I. 263
Strabo ... ... I. 18
Strossmayer püspök II. 184
Strasimir Alexandrovics I. 58
St.-Trifonius ... ... I. 48
Stolnja ... ... II. 129
Stadler József dr. ... I. 144
Stepan Nemanja ... I. 41
Stjepko ... ... I. 236
Stepan Vukcsics ... II. 82
Subics Ilona ... ... I. 54
Subics Pál ... ... I. 48
Suma ... ... II. 85
Suttisca ... ... II. 182
Suttorina ... ... II. 81
Szalih ... ... II. 39
Száva ... ... I. 1, 18, II. 1
Szava Koszánovics I. 145, II. 222
Szamobor vár ... ... I. 221
Szlivlje ... ... II. 41
Szankovics ... ... II. 59
Száva vidék ... ... II. 5
Száva-sikság ... ... I. 16
Szamobor ... ... II. 62
Szamács ... ... II. 3
Szabad parasztok ... II. 14
Szanszki-Moszt ... ... II. 121
Szandalj-Hranics I. 65, II. 62 71, 82, 215
Szaksz Kabagi ... ... I. 187
Szavoyai Jenő ... I. 135
Szapárdi-hán ... ... II. 11
Szeged ... ... II. 220
Székesfehérvár ... ... I. 132
Szerajevó I. 12, 13, 19, 179, 123, 216, II. 109, 170, 186
II. Szelim ... ... I. 138
Szirmay járási főnök II. 177
Szemecsplanina ... ... I. 238
Szinán épitő ... ... I. 256
Szinj ... ... I. 174, II. 191
Szinán ... ... II. 140
Szitnicza ... ... II. 122
Sziszek ... ... I. 133
Szivolje ... ... II. 25
Szilágyi László ... ... I. 69
Szjenicze ... ... I. 250
Szkosics ... ... II. 7
Székely Mihály ... I. 133

Szerajevszko-Polje I. 10, 15, 17
Szerdárok II. 43
Szendrő II. 3
Szerémség II. 216
Szent Szávai herczeg II. 197
Szent Judit II. 208
Szent György lovag II. 192
Szt Iván temploma II. 155
Szent Szabbas I. 57
Szt János szobra II. 155
Szinan bég I. 132
Szmail aga Csengics I. 185, 267
Szmail Seikh I. 204
Szmail bég Imbrahim-begovics II. 117
Szinan Thékia I. 202
Szinjakova II. 123
Szokolovics I. 126, 133, 136
Szoliman I. 132, 138
Szokol vár II. 63
Szomina II. 39
Szovics Mátyás II. 205
Szláv gyüjtemények I. 38
Szprecsa I. 39, II. 7
Szrebro II. 128
Szrebernicza I. 19, 83, 139 II. 60, 125, 128
Szrebernik I. 104, II. 72
Sztranszky altábornagy I. 1, 6
Szveticsanin II. 36
Sztaresina I. 139
Sztolácz I. 268 II. 56, 75, 112
Sztarosztok I. 139
Stepan Dragutin I. 47
Szvetovszke-Greblje II. 40
Szuha gora II. 22
Szukburek I. 186
Szunullah effendi I. 185
Szutjeszka folyó I. 220
Szutiszka I. 115
Szutjeszka szoros II. 21
Szutlija I. 186
Szuszjezno II. 20
Schimek II. 106
Schrot Márton II. 201

T

Tamás király I. 86 II. 192
Tamás Osztojics I. 85
Tamás püspök I. 78
Tamás pénzei I. 79
Tamasevics István pénzei I. 87
Tahir pasa I. 268
Tara II. 22, 63, 70, 20
Tarcsin I. 244
Taszovcsics I. 272
Tápiajog I. 161
Teleki I. 129, 221
Temesvár II. 62
Tenger-Fehérvár I. 37
Tepcsija Radona I. 45
Terbunia II. 80, 81
Tersanicza I. 246
Teszanj I. 36 II. 140
Thraica I. 32
Thallóczy 100 II. 192, 195, 197
Thuróczy I. 74
Thúz János II. 138
Tirdos II. 85
Tinja II. 3
Tintoretto II. 179
Timár I. 130
Tiberius I. 18
Tjusina II. 150
Tkalčič I. 38
Tököly Szava II. 213
Tomori Pál II. 140
Tomasevics István király II. 138
Tomasevics István II. 150, 179, 215, 264
Tonist Miklós I. 45
Toplaj II. 122
Toma Kovacsevics II. 222
Tomaschek I. 19
Travunje I. 53, 56, 104 II. 60, 82
Travnik II. 138
Trapezunt II. 113
Travanjszko-Polje II. 171
Traglova II. 67
Trn II. 104
Trnovicza II. 72, 73
Trau I. 50, 66
Treskovácz II. 22
Treszkovicza II. 36
Treszkovicza hegység I. 20
Trebevics I. 217 II. 18
Trebiszat I. 272
Trebisincza II. 56, 65, 78
Trebinje I. 53 II. 46 65, 79
Trebizat I. 110
Tresnje I. 106
Trebinjei püspök I. 144
Treszkovicza-Planina II. 17
Tvrtko bán II. 82
II. Tvrtko I. 63, 69 II. 124, 172, 192
Tvrtkovics-Brdo II. 221
Tvrtko koporsója II. 150
Tvrtkovics czimer II. 183
Tvrtko bán pénzei I. 55
II. Tvrtko pecsétje I. 78
Tvrtko I. 48, 54, 61, 94. 170, 190 II. 59
Trzsics II. 172
Tuzla I. 39, 134, 179 II. 1, 12
Tunguz I. 223

U.

Ugrin I. 47
Ugrovacza I. 270
Ugolin érsek I. 44
Ujvár I. 219
Ujlaki Miklós I. 48, 92 II. 138, 179, 185, 196
Ujvidék II. 212
Ulászló II. 60, 194, 200
Ulemák I. 148
Ulok II. 36
Umacz II. 42
Unna II. 86, 99
Unacz II. 99, 100
Unna folyó I. 135
Unna völgy I. 50
Ukrina völgy I. 2, 18
Urbanus folyó I. 18, II. 108
Urbini II. 208
Urmo II. 81
IV. Uros I. 56
Usora I. 39
Üseriic I. 156
Uzref basa II. 140
Uszti-Kolina I. 219, 226
Uzinics család I. 243
Üvöltő dervisek I. 202

V.

Vaclusus I. 18
Varosluk II. 167
Várdári necropolis II. 71
Várdár II. 59, 74
Vaso Bruva II. 39
Vásárhelyi II. 15
Vasziljevszki I. 38

Walter ... II. 123
Varczar-Vakuf ... II. 123
Vakuf ... I. 146
Vasfia ... I. 192
Vácz ... I. 132
Vatan ... II. 222
Walnar ... I. 76
Varesácz ... II. 129
Vares ... II. 120
Velidzsid basa ... I. 140
Velika-Kladusa ... I. 134
Vetranić ... II. 207, 208
Velencze ... I. 51, II. 180
Vetanicza ... II. 81
Verács ... II. 33
Verzinlove Kolu ... I. 33
Veliku-Koza ... II. 19
Velicsány ... II. 84
Veluvnik ... II. 8
Veliki Zsupán ... I. 39
Velez-Planina I. 252, II. 42
Velenczei Albania ... II. 59
Vid Vuletič-Vukasovič I. 106
Visnye ... I. 186
Vila ... II. 218
Visegrád ... I. 21, 22, 132
Vidoszáva ... II. 13
Vitrenicza hegység ... II. 175
Viszoko ... II. 178
Vitéz község ... II. 174
Vidovicza ... II. 4
Vinkovcze ... I. 1
Vitézka Capella ... II. 175
Visegrádi fürdők ... I. 18
Viszoko ... I. 43 II. 127
Viddo ... I. 274
Vladjevinc ... I. 235
Vlasenicza ... I. 39, 219
Vlatko ... I. 89
Vlach ... I. 24
Vlasics-Planina ... II. 166
Vlaska Stjena ... I. 219
Vladislav ... I. 54
Vladiszlav knéz ... I. 83
Vlatko Vladjevic ... I. 236
Vlatkovics István ... I. 82
Vlatko Hranics I. 61, II. 59
Vladiszlav ... I. 89
Vojvodics ... II. 20
Vojszlav ... II. 82
Viszokoi congregatio II. 59
Vojszalics vajda ... II. 63
Vojkovics ... II. 18, 82
Voluják ... II. 150
Vranduk ... I. 2, 5, 135
Vrbász I. 20, 65 II. 145, 178
Vrana ... I. 60
Vrono ... II. 84
Vrhboszna ... I. 219
Vratar ... I. 238
Vragoilovics István ... II. 180
Vranogracs ... I. 134
Vrabacz ... II. 63
Vrhovina ... II. 36
Vrhbosna ... I. 20, 43, 73
Vrzinokolo ... I. 33
Vrucsi ... I. 43
Vucsija-Brdo ... I. 2
Vuk Brankovics ... I. 66
Vukasin ... II 23, 82
Vuk ... I. 41, 54
Vuk Jugovics ... II. 8
Vucsje-Brdo ... II. 36
Vukmir ... I. 38
Vuk Stefanovics Karadzsics II. 212
Vukoszava ... I. 98
Vukcsics István I. 77, II. 63, 82
Vxora ... I. 39
Waldenzek ... I. 30
Woscora ... I. 93

Z.

Zachlumíje ... I. 39
Zadruga ... I. 154, 160
Zagorje ... I. 156
Zahlumszka-Rjeka ... II. 42
Zara ... I. 50, 52, 72
Zara Vecchia ... I. 37
Zapetje ... II. 164
Zaszkoplje ... II. 135, 146
Zápolya Imre ... II. 138
Zahlum-Palanka ... I. 258
Zavalje ... II. 99
Zetai Balsák ... II. 50
Zendel ... I. 70
Zengg ... I. 129
Zenicze I. 4, 176 II. 174, 175
Zepcse ... I. 135
Zerin ... I. 69
Zetleba ... II. 81
Zecz ... II. 127, 178
Zeta ... I. 41, II. 62, 82
Zimony ... II. 103
Zibislav ... I. 44
Zlatka ... I. 186, 192
Zlatarovics ... I. 126
Zlatna Guvna ... II. 124
Zlatarič ... II. 207
Zlatár ... I. 247
Zmajevics ... II. 28
Zvornik ... II, 6, 7
Zrinyi Miklós ... I. 132
Zvizdavics Angelo ... II. 182
Zvornik ... I. 135 II. 140
Zubcsi törzs ... II. 81
Zthresemley György II. 140
Zselenicza II. 17, 18, 24, 178 II. 127
Zselimir ... I. 38
Zsljeb ... I. 23, 26
Zsefarovics ... II. 186
Zsigmond király I. 60, II. 60
Zsupa ... II. 73, 84
Zsupán ... I. 39
Zsépa vize ... I. 238
Zsujevina ... I. 243
Zsujevina patak ... I. 243
Zsupanj-patak ... II. 42

DEBRECENI MAGYAR KIRÁLYI
TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRA
1564 1930
gyarapodási naplószám.